

Człowiek, etnos, naród w historii świata

procesy państwowotwórcze na
obszarze europejskim
(od starożytności po
współczesność)

Z okazji 30-lecia działalności
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

Człowiek, etnos, naród w historii świata —

**procesy państwowotwórcze
na obszarze europejskim
(od starożytności po współczesność)**

Monografia zbiorowa
przygotowana z okazji
30-lecia działalności
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa-Paryż 2020

Recenzenci
dr hab. Maciej Krotofil
dr hab. Viktor Gudz

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce:
Siedziba Instytutu Wschodniego w Warszawie, Pałac Teppera, ul. Miodowa 7 Warszawa – budynek
obecnie nie istnieje (fot. z archiwum J. Zielińskiego)

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652734-0-1

© Copyright by
Oleksander Bon, Oksana Drach, Oleksandr Dudnik,
Yaroslav Foshchan, Olga Grytsiuk, Serhii Holovanov, Viktor Horobets, Inna Horpynchenko,
Lyubomyr Hubytskyi, Olena Humeniuk, Igor Kryvosheia, Andrii Kudriachenko, Oksana Lobko, Yana Martianova,
Hanna Melnyk, Tetiana Minaieva, Andrii Minaiev, Hennadij Nadtoke, Yevhen Nakhlik, Maryna Palienko,
Yaroslav Popenko, Anton Protsiuk, Volodymyr Rozumyuk, Galyna Sagan, Oleksander Sagan,
Svitlana Savchenko, Anatoliy Savchuk, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Nataliia Sydorenko, Yurii Stetsyk,
Andrei Temchenko, Wiktor Węglewicz
Vasyl' Yablons'kyi

© Copyright by
*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Warszawa-Paryż 2020

Wydawca
*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Książka została przygotowana przy wsparciu
*Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra*

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka
pritsak-center.com

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ: DO 30-LECIA ISTNIENIA

Podjmując temat historii Studiów Wschodnich w Polsce, a więc korzeni Studium Europy Wschodniej UW, należy wymienić dwa najważniejsze polskie, przedwojenne ośrodki sowietologiczne – Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930-1939) oraz Instytut Wschodni w Warszawie (1926-1939). Inspiracją dla powstania Studium były również badania sowietologiczne prowadzone po II wojnie światowej, które w sensie instytucjonalnym skupiały się wyłącznie na emigracji. Warto tu wspomnieć zwłaszcza o Instytucie Wschodnim «Reduta» w Londynie oraz założonym i prowadzonym przez Jerzego Giedroycia Instytucie Literackim w Maisons Laffitte we Francji.

Do podstaw, z których wyrosło Studium należy zaliczyć podziemny Instytut Europy Wschodniej, powołany jesienią 1983 r. (Jan Malicki we współpracy z Jerzym Chmielewskim, Stefanem Rakowskim i Jerzym Kumanieckim). Inicjatywa ta wszakże z powodu ogromnych trudności tworzenia w podziemiu regularnej instytucji naukowo-analitycznej, a zwłaszcza z przyczyny aresztowania swego inicjatora – na kilka lat została zatrzymana.

Organizacyjne i intelektualne korzenie Studium Europy Wschodniej tkwią w podziemnym piśmie «Obóz», założonym w 1981 r. i redagowanym przez Jerzego Targalskiego oraz zmieniającą się nieco w różnych osładającą się z Andrzeja Ananicza, Kazimierza Stembrowicza, Marka Pernala, Wojciecha Maziarskiego, Jana Malickiego, Roberta Bogdańskiego, później także Leszka Hensla, Krzysztofa Dębnickiego, Jolanty Sierakowskiej-Dyndo, a także Grażyny i Iwancza Gyłbowów. «Obóz» od początku poświęcony był – zgodnie z podtytułem – «problemom narodów obozu komunistycznego». Po 1989 r. postanowiono rozszerzyć działalność «Obozu» w nowej formie – na poziomie akademickim, kontynuując w ten sposób zamiary podziemnego Instytutu Europy Wschodniej.

Dzięki życzliwości władz Instytutu Orientalistycznego, w 1990 r. zostało powołane, pod naukowym kierownictwem prof. Tadeusza Majdy, turkologa, Studium Problemów Narodowościowych Związku Radzieckiego i Europy Środkowo-Wschodniej. Inicjatorami powołania nowej jednostki byli Andrzej Ananicz i Jan Malicki, wsparci przez Tadeusza Majdę. Nieco później, już po rozpadzie ZSRR, podjęto decyzję o zmianie nazwy instytucji na Studium Europy Wschodniej i Azji Środkowej, a nieco później wreszcie na Studium Europy Wschodniej, która to nazwa obowiązuje do dziś.

Początkowo organizowane były tylko corocznie konwersatoria oraz cykle wykładów otwartych. Mimo trudnych pierwszych kilku lat, znaczenie uniwersyteckiej instytucji zajmującej się sprawami wschodnimi doceniali liczni wykładowcy o najbardziej znaczących nazwiskach, którzy decydowali się prowadzić wykłady i konwersatoria bez honorariów. Jednym z nich był prof. Marek Śliwiński, który jeszcze jako wykładowca Uniwersytetu w Genewie, jako pierwszy zaczął regularnie przyjeżdżać z wykładami do Studium.

Jednym z pierwszych, a kontynuowanych do dziś, regularnych przedsięwzięć Studium była utworzona w 1991 r. Wschodnia Szkoła Letnia – 3-tygodniowe, międzynarodowe sesje naukowe, odbywające się corocznie w lipcu, przeznaczone dla młodych badaczy z krajów b. ZSRR, Europy Środkowej, jak również Europy Zachodniej i USA, zajmujących się historią i współczesnością obszaru postsowieckiego.

Ukoronowaniem wysiłków zespołu Studium było powołanie w 1998 r. magisterskich Specjalistycznych Studiów Wschodnich. Nieco później powstały «Poddyplomowe Studia Wschodnie», a od roku akad. 2012/2013 również licencjackie «Studia Wschodnie». Znaczącą formą aktywności Studium są konferencje naukowe poświęcone najważniejszym kwestiom regionu. Studium samodzielnie, bądź we współpracy wydaje czasopisma: «Obóz», «Przegląd Wschodni», «Pro Georgia», «Nowy Prometeusz» i «Warsaw East European Review», redaguje też internetowy «BIS – Biuletyn Informacyjny Studium», poświęcony «sprawom wschodnim». Studium jest koordynatorem licznych programów stypendialnych, m.in.: Programu Stypendialnego Rządu RP im. K. Kalinowskiego, Programu Stypendialnego Rządu RP dla Młodych Naukowców.

Od 2006 r. w ramach Studium funkcjonuje również Stacja Kaukaska na Uniwersytecie Państwowym im. I. Dżawachiszwili w Tbilisi, mająca na celu wspierać kaukasko-polską współpracę naukową, a od 2015 r. działa również Stacja kijowska z siedzibą w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. W roku 2011 Studium udało się uruchomić magisterskie «Studia Wschodnie» na Ukrainie – w których uczestniczą studenci Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie, Prykarpackiego Uniwersytetu Narodowego w Iwanofrankowsku oraz Akademii Ostrogskiej.

Źródło: <https://studium.uw.edu.pl/historia/>

ПОЛЬЩА-УКРАЇНА

Ігор Срібняк,
Київський університет імені Бориса Грінченка

МІЖ СЛУЖБОЮ І ПОЛІТИКОЮ: ВІЙСЬКОВО-ФАХОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ХАРИТАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ШАПОВАЛА У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ПОЛЬЩІ (1921 – КВІТЕНЬ 1923 рр.)

Перші короткі згадки (синтетичного характеру) про життя та діяльність Миколи Юхимовича Шаповала – генерала армії УНР, українського громадського діяча в еміграції, були опубліковані ще у середині ХХ ст.¹ За півстоліття його ім'я та діяльність знову опинилися у полі уваги науковців та публіцистів, що сталося після виходу в світ двох збірок біограм українських військових діячів². Зібрана про нього коротка та уривчаста інформація увійшла до загальновідомого в колі істориків академічного проекту Інституту історії України НАНУ³.

Важливими для відтворення життєвого шляху М.Шаповала є дві розвідки – які стосуються першого («німецького») періоду його життя та діяльності (1915-1917 рр.). Він був пов'язаний з його перебуванням у таборі полонених вояків-українців царської армії Раштат, та проведенням ним (за дору-

ченням Союзу визволення України) національно-патріотичної та організаційно-просвітницької роботи на окупованих українських землях, вже була викладена автором у одній із статей⁴. Також була реконструйована і «французька» доба (після 1924 р.), коли М. Шаповал отаборився у Франції, де фактично працював на роз'єднання української політичної еміграції в інтересах більшовицької резидентури у Парижі⁵.

Окремі дані про обставини його перебування у таборах інтернованих Військ УНР у Польщі вже були наведені у кількох статтях автора цієї розвідки⁶, проте «поль-

1 Микола Шаповал (1886-1948) // Україна. Париж, 1949. Ч.1. С.46-47. Енциклопедія Українознавства (перевидання в Україні). Львів, 2000. Т.10. С.3788-3789.

2 Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995. С.264-266; Тинченко Я. Діяч просвіти та культури. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-1921 роки. К., 1995; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). К., 2007. Кн.1. С.489-490; Kolańczuk A. Ukraińscy Generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny. Przemyśl, 2009. S.230-232.

3 Науменко К. Шаповал Микола Юхимович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. К., 2013. Т.10 (Т-Я). С.594.

4 Докладніше про це див.: Срібняк І. Виборюючи українську національну ідею (організаційно-виховна діяльність Миколи Шаповала у середовищі полонених вояків-українців, 1916 – початок 1918 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки». Черкаси, 2018. № 3-4. С. 60-66.

5 Про це див.: Срібняк І. «Splendeurs et misères...» українського генерала (громадсько-політична діяльність Миколи Шаповала у Франції, 1925-1948 рр.) // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2018. Svazek 4. Vydání 1. S.6-13.

6 Срібняк І. Кам'янецька піша юнацька школа Армії УНР у січні-травні 1921 р.: початок інтернування в Польщі («ланцутська доба») // Уманська старовина. Умань, 2017. Вип.4. С.38-43; його ж. Особливості функціонування Спільної юнацької школи Армії УНР у травні-жовтні 1921 р. під час інтернування в Польщі («вадовицька доба») // Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки». Черкаси, 2017. № 4. С.71-76; його ж. Таборове повсякдення курсантів та старшин Спільної юнацької школи Армії УНР в Каліші (Польща) у першій половині 1922 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2016. Вип.12. С.338-364.

ський» період його життя все ще залишався не повністю проясненим. Між тим зміст його військово-фахової та громадсько-політичної діяльності в Польщі заслуговують на системний виклад задля цілісності відтворення життєвого шляху.

Отже, після свого вступу на німецьку військову службу (початок 1917 р.), М.Шаповал виконував обов'язки начальника однієї з її військових комендатур, перебуваючи разом з підпорядкованими йому трьома сотнями звільнених з таборів українців (членами таборової «Запорізької Січі») на окупованих німцями українських землях (Підляшшя). Ще у таборі з них почав формуватись 1-й Запорізький імені Т.Шевченка полк (на чолі з М.Шаповалом), який у лютому 1918 р. увійшов до складу «Синьожупанної» дивізії.

Він залишався на цій посаді до роззброєння згаданої дивізії німецькою владою (квітень 1918 р.), а після своєї вимушеної демобілізації працював на різних посадах в апараті МЗС Української Держави. З приходом до влади Директорії УНР перебував на різних командних посадах (до начальника дивізії включно), деякий час був придільний до штабу Дієвої армії. Влітку 1919 р. М. Шаповал виконував відповідальні дипломатичні доручення в Німеччині та Угорщині (зокрема, розпорядженням міністра закордонних справ УНР В.Темницького ч.509/В від 30 липня 1919 р. його було призначено секретарем Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті)¹.

В цих країнах М.Шаповал перебував до початку 1920 р., після чого був відраджений до балканських країн (Румунії та Болгарії). Ще за півроку він повернувся до України та був призначений начальником Кам'янецької пішої юнацької школи (КПЮШ) Армії УНР, залишаючись на цій посаді впродовж 2,5 років – до квітня 1923 р. Разом з юнаками та старшинами згаданої школи генерал-хорунжий М. Шаповал у кінці листопада 1920 р. був інтернований у таборі Ланцут. Особовий склад Школи (понад 350 осіб) розмістився у двох барачних приміщеннях, що майже цілком

унеможливило продовження навчання юнаків².

Намагаючись поліпшити становище Школи, генерал М.Шаповал запропонував перенести її до іншого табору, в якому були би створені кращі умови для її нормально-го функціонування. Попередньо таким табором було визначено Вадовиці, і вже у січні 1921 р. М.Шаповал провадив у цій справі інтенсивне листування з головою Української військово-ліквідаційної місії генерал-поручником В.Зелінським³. Але досить скоро з'ясувалось, що обраний для Школи новий табір є цілком невідповідним для її перебування, у зв'язку з чим М. Шаповал почав наполягати на доцільності залишення Школи на старому місці, висловлюючи у приватному листі (від 28 січня 1921 р.) до В. Зелінського побоювання, що переїзд Школи до Вадовиць, де вже перебували інтерновані частини Військ УНР, поставить КПЮШ у складне становище саме через відсутність вільних приміщень.

У таких невідрадних умовах тільки частина постійного складу Школи сумлінно виконувала свої обов'язки командирів та вихователів юнацтва. Перманентні труднощі призвели до того, що «лінивий та деструктивний[...] елемент став виявляти себе з більшою силою, дезорганізуючи і утруднюючи і так тяжкі умовини праці»⁴. Такі явища вимагали негайного реагування, і часом прийняття начальником КПЮШ непростих рішень про усунення окремих старшин зі Школи. М.Шаповал, зокрема, вчинив так щодо кількох приряджених до неї старшин, які проходили тут повторний курс навчання, виконуючи при цьому обов'язки служби як старшини, але в інших питаннях були трактовані начальником Школи як юнаки (без дисциплінарних прав).

Але найбільше М.Шаповала непокоїло те, що довгий час не вирішувалась проблема організації регулярного навчання – бо і станом на березень 1921 р. були відсутні «приміщення для її органів керування та інспекційних», кімнати для облаштування класів, не видавалась достатня

2 Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Т. Гунчак. Нью-Йорк, 1984. С.422.

3 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.31, 32.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.74зв.

1 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.1.

кількість перепусток для лекторів¹. Ще однією «головною біллю» М. Шаповала було незадовільне харчування юнаків, і як наслідок – слабкий стан їх здоров'я, що не дозволяв проводити більше ніж дві лекції на добу, бо понад цю кількість юнаки просто їх не сприймали. Для навчання Школа у цей час мала тільки два приміщення (у т.ч. їдальня), які використовувались й іншими частинами, що перебували в таборі. В силу цього значна кількість занять проводилась просто в бараках, де дуже скупчено мешкали юнаки, при чому – аби не заважати різним класам, лекторам доводилось їх виводити поперемінно різні класи «на повітря, де юнаки слухали лекції стоячи»².

Такий стан справ спонукав М.Шаповала «довірочно» звернутись до начальника канцелярії Головного Отамана Виговського з листом (ч.9/т від 29 березня 1921 р.), в якому його автор становище Школи просто як «катастрофальне», бо її юнаки змушені були «перечекати цілих 4 місяці в зморюючому стані», у постійному очікуванні на переїзд (бо начальник Школи вживав для цього всіх можливих заходів), і зрештою продовжувати військове навчання³. Також М. Шаповал апелював і до голови Української військово-ліквідаційної комісії у Варшаві генерала В.Зелінського, звертаючи увагу останнього на те, що через відсутність перепусток лектори Школи просто не можуть проводити окремі лекції. Обурювало М.Шаповала й те, що після 4-х місяців проживання на приватно у місті сімейних старшин – таке право у них було відібрано польською комендатурою, і нині у бараках Школи «мужчини, жінки та діти розміщуються всуміш, купно»⁴.

Всі протести проти цього комендатурою просто ігнорувались і в усіх проханнях начальника Школи комендантом було категорично відмовлено. За спостереженнями М.Шаповала, у Ланцуті «всі сидять замкнутими в дуже тісному таборі, поділеному на три часті, поміж котрими вільного руху не існує». В такій ситуації «проводити вправи, навчання, гру, муштру цілком

унеможливлено: нема ані одного квадратного метра, де-б можна було це вільно робити – скрізь заборонено». При цьому, відзначав М. Шаповал, інструкція про розміщення інтернованих зобов'язувала комендантів таборів створити належні умови для їх перебування⁵.

Стан харчування юнаків Школи також залишав бажати кращого: продукти видавались з постійним запізненням в день приготування їжі, так що обід відбувався о 16-18 годинах, «ранком кава через брак дров дуже часто не вариться». Дуже кепським було те, що «органи керування Школою, інспекційні, культурно-просвітні, навчання[...] з причини категоричного відмовлення дати потрібні для цих цілей помешкання, зовсім не функціонують, а спроба М. Шаповала проводити канцелярію на його приватному помешканні була блокована комендатурою табору.

М. Шаповал нагадував, що старшинам Школи не виплачується за останні п'ять місяців грошового утримання, про «повну відсутність грошей на організаційні потреби Школи, [...] нічим неоправданий режим останнього місяця, неумотивовану, підриваючи та руйнуючу дисципліну в Школі, систему, понижаючи в корні престиж Української власті», наслідком чого юнаки опинились у «тяжкому, тупиковому стані». Відтак, якщо не вжити рішучих заходів, то на думку М.Шаповала невдовзі можна буде очікувати на «масову дезерцію», яка «вже розпочалася»⁶. У кінці свого листа М. Шаповал вжити «заряджень самих екстрених в найскоріший час аби виратувати Школу із такого важкого положення», підсумовуючи, що «далі так не можна»⁷.

Квітень 1921 р. приніс КПЮШ зміни на краще – у Школі збільшилась кількість

1 ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.27, арк.242-242зв.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.2зв.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.3.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.3-3зв.

5 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.3зв.-4.

6 Щоправда, кількісне співставлення постійного і перемінного складу Школи у березня-квітні 1921 р. дозволяє зробити висновок про відсутність в ній дезертирів. Станом на 16 березня 1921 р. у складі Школи було 35 старшин постійного складу, три лектори та 311 юнаків. За місяць ці показники практично не змінились (лише незначно скоротилась кількість лекторів). І тільки станом на 1 травня 1921 р. кількість юнаків зменшилась до 294 осіб, хоча документів, які би засвідчували причину відсутності цих 17 юнаків, не віднайдено. Див.: ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.2, 7, 8, 16.

7 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.4-4зв.

викладів, дві лекції («Національне відродження України», «Політичний та економічний стан України за часів Б. Хмельницького») юнакам провів професор Василь Біднов, були розпочаті виклади з іноземних (німецька і французька) мов, активізувалось інструкторське та муштрове навчання юнаків¹. Все це дозволило М. Шаповалу в одному зі своїх рапортів (ч.692 від 16 квітня 1921 р.) вважати, що Школа «дає взірцевий приклад во всіх відношеннях»². Важливим на думку М. Шаповала було й те, що юнаки ставились «до науки добре і досить бадьоро, не зважаючи на брак одягу, білизни і взуття» (підкреслено в тексті – *авт.*). До викладання в Школі у цей час вдалось залучити досвідчених військовиків Армії УНР (генштабу підполковника В.Чабанівського, полковників О.Ковальського і М.Мішакова та ін.)³.

На кінець квітня ситуація в таборі поліпшилась настільки, що 30 квітня 1921 р. М.Шаповал у своєму рапорті до начальника Української військово-ліквідаційної місії генерала В.Зелінського просив про залишення Школи в Ланцуті, де «й бараки ліпше й кліматичні умовини; а режим то нині цілком добрий і цілий табор ним задоволений»⁴. Цілком зрозуміло, що до поліпшення умов перебування юнаків великою мірою причинився й начальник КПЮШ, завдяки зверненням якого до командування Школа почала отримувати хоча би мінімум того, що їй належалося.

У травні 1921 р. при Школі діяло «старшинське казино з окремою кухнею, штаб Школи зі всіма трьома, муштровим, господарчим та ученим (навчальним – *авт.*) відділами, бібліотека з читальнею, цейхгаузи, шевська і кравецька [майстерні], юнацька кооперативна крамничка», а також гауптвахта⁵. Для тих юнаків, хто потребував поліпшеного харчування після хвороби, М. Шаповал подбав про створення окремого «бараку реквалісцентів» (одужуючих), в якому вони отримували додатко-

вий пайок⁶. Але рішення про переведення до Вадовиць вже було ухвалено (наказ про її виїзд з табору був підписаний кількома тижнями перед цим, і його вже неможливо було відкликати)⁷.

16 травня 1921 р. КПЮШ була в екстреному порядку (півгодини на збори) перевезена з Ланцуту до Вадовиць, де була розміщена у одному баракі, розрахованому на 250 місць. За оцінкою М.Шаповала, висловленою у рапорті до 3-го генералквартирмейстера Армії УНР від 29 травня 1921 р. (ч.1230), у Вадовицях Школа «попала в умовини в десять разів гірші чим були в Ланцуті по всіх відношеннях – харчовому, розташуванню, режиму й проведенню навчання, як також організаційно-військового життя»⁸.

З огляду на такий стан Школи М. Шаповал 10 червня 1921 р. звернувся до В. Зелінського з рапортом, в якому не шкодував на емоційні вислови щодо становища Школи у Вадовицях. За його оцінкою, це було «щось страшне», а саме переведення було здійснено «з метою знищити Школу». КПЮШ опинилась у таборі, адміністрація якого трактувала інтернованих радше як полонених, внаслідок чого «справа Школи стоїть так, що Школа як школа в даний момент перестала існувати, що вона зараз перебуває у стані протрації», внаслідок чого в КПЮШ з'явилося таке явище як дезертирство (8 юнаків подались до ЧСР), між тим як у Ланцуті цього зовсім не спостерігалось⁹. Також начальник Школи звернувся і до військового міністра уряду УНР на той час генерала М.Безручка і навіть міністра закордонних справ, об'язно класифікувавши факт переведення Школи з Ланцуту до Вадовиць як «другий Збруч», зазначивши, що нових умовах КПЮШ прийде «до руїни»¹⁰.

У ще одному рапорті до 3-го генералквартирмейстера (червень 1921 р.)¹¹ про становище інтернованих у Вадовицях

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.13-13зв.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.233, арк.10.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.237, арк.10-11, 15; спр.233, арк.10.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.233, арк.12.

5 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.30зв.; спр.58, арк.88зв.

6 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.89.

7 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.233, арк.6, 10.

8 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.30-30зв.

9 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.36-36зв.; спр.58, арк.123зв.

10 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.38зв.

11 Без зазначення точної дати – авт.

М. Шаповал повідомляв про «страшну спеку і духоту» в бараках, з огляду на що таборяни чекають на наближення вечору та нічний відпочинок, який теж стає в таборі випробуванням, бо «паразити не дадуть замкнути очі. А щури впрост скачуть через голову». Інтернованим немає можливості ані кроку ступити, бо територія табору визначена дротяною огорожею, вихід поза яку суворо контролюється, а вночі вхід до табору заборонений навіть командирам частин. Винайняти кімнату в місті теж є майже неможливою справою як через дорожнечу оренди (до 4000 м.п.), так з огляду на фактичну відсутність будь-яких вільних помешкань. М. Шаповал звертав також увагу на те, що «в тісному оточенні Запорізької та Окремої Кінної Дивізії, де така маса політиканствующих, розкладового деморалізуючого елементу, з пануючою скрізь московською мовою» проведення виховної та навчальної роботи з юнаками супроводжується додатковими труднощами¹.

Але і в такому оточенні М. Шаповал весь цей час докладав максимальних зусиль для маргіналізації російської мови в Школі (яка ще восени 1920 р. була у КПЮШ домінуючою), та зумів домогтись того, що «українська мова навіть поза службою і в приватному житті стала панувати»². У Вадовицях ця боротьба досягла свого апогею, бо «русифікаційна робота, що провадилась в таборі, російські газети, мова, пісні, бібліотека, агітація за ліквідацію і від'їзд до Французьких колоній (йшлося про запис до Французького іноземного легіону – *авт.*)» вже не могли захитати рішучості юнаків Школи послуговуватись тільки українською³.

Найголовнішим було те, що і в таких умовах командуванню Школи та її викладацькому складу вдалось забезпечити проведення щоденних занять, та підготувати її випускників до складання іспитів. У цей час до випуску готувались юнаки пішого відділу (31 особа) і кінного (36 особа)

відділу⁴. Термін їх навчання та іспити мали закінчитися 14 липня 1921 р., і вже наступного дня, на думку М.Шаповала, їх можна було іменувати старшинами. Щоправда, дійсність внесла свої корективи – і цього дня юнаки завершили тільки курс навчання, а випускні іспити у них тривали ще два тижня.

28 липня 1921 р. був підписаний наказ про підвищення юнаків у перший старшинський ранг, проте він не був оголошений до 11 серпня – дня, коли до табору прибув Голова Директорії і Головний Отаман Військ УНР С.Петлюри, у присутності якого 30 юнаків пішого і 36 юнаків кінного відділів Школи були іменовані першим старшинським рангом Армії УНР – хорунжого⁵. Сама Кам'янецька піша юнацька школа наказом Головної Команди Військ УНР № 2 від 27 липня 1921 р. була перейменована в Спільну юнацьку школу (СЮШ)⁶.

Цілком логічно, що після цього випуску постало питання про новий набір юнаків, причому генштаб плекав надії збільшити кількість юнацтва в Школі до 400 осіб⁷, у зв'язку з чим конче необхідним було поповнити лекторський склад СЮШ. Приїзд майбутніх слухачів СЮШ з інших таборів був ускладнений, бо в кожному окремому випадку це вимагало згоди польської влади. У Вадовицях М.Шаповалу довелося спеціально займатись поліпшенням стану харчування юнаків, бо у серпні 1921 р. серед юнацтва Школи збільшилась кількість «виснажених фізично і запалих на здоровлю юнаків». М.Шаповалу вдалось залучити о допомоги юнакам Український Горожанський Комітет у Львові, який асигнував на цю мету 25 тис. м.п. Завдяки цьому внеску для потребуючих юнаків з 20 серпня ц.р. був організований підвечірок (зварене на натуральному молоці какао (300 гр.), одне-два яйця, порція мамалиги або товченої на маслі картоплі)⁸. На жаль з вичерпанням цих коштів справа

1 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.39; спр.58, арк.88зв.-89.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.69.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.69.

4 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.58, арк.99зв. (див також списки майбутніх випускників: ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.230, арк.4-4зв., 5-5зв.; спр.58, арк.102-102зв.).

5 ЦДАВО України, ф.1075, оп.1, спр.129, арк.11.

6 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.501, арк.4.

7 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.236, арк.11, 20.

8 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.67-67зв.; спр.58, арк.154-154зв., 155-155зв.

відживлення юнаків припинилась через відсутність у державній скарбниці коштів для цієї мети¹.

М. Шаповал рішуче боровся з усіма проявами деморалізації в СЮШ: Як йшлося в одному з його недатованих рапортів (кінець серпня 1921 р.), нещодавно обраний господарем Школи сотник Юрій Маллер (буковинець, німець за походженням) умисно заплутав усю фінансову звітність, а головне – припустився значних зловживань на власну користь (розтрата на суму 20 тис. м.п.). Він також намагався приховати це від командування Школи, для чого представив сфальшоване справоздання. З огляду на все це М. Шаповал наказав взяти сотника Ю. Маллера під арешт до гауптвахти СЮШ, але останній відмовився коритися наказам і «загрозив ужити фізичної оборони влучаї проби арештування його силою». Перебуваючи при цьому в старшинському приміщенні Школи, Ю. Маллер у присутності багатьох старшин «демонстративно зірвав свої українські відзнаки сотника із ковніра мундира і кинув [їх] на підлогу». Зрештою, його арешт було проведено озброєною польською вартою, після чого його було поміщено на таборову гауптвахту, з якої він невдовзі втік².

Борючись з такими явищами М. Шаповал дбав про реноме СЮШ, тим більше, що в цей час до неї продовжувався набір майбутніх курсантів. Прагнення залучити до Школи якомога більше слухачів спонукало М. Шаповала розіслати до всіх таборів обіжник, в якому роз'яснив умови вступу до Школи на чотири відділи – піший, кінний, гарматний, інженерний. Завдяки його старанням станом на 12 вересня 1921 р. у СЮШ навчався 251 юнак (142 – у пішому, 82 – у кінному, 27 – у гарматному відділах)³.

Але попри всі старання належне виконання юнаками навчальних планів у Вадовицях було ускладнене відсутністю достатньої кількості приміщень для занять, що змушувало М.Шаповала знову піднести

питання про переведення Школи – на цей раз до Калішу. З огляду на заплановане польською владою скорочення кількості таборів інтернованих Військ УНР, і зокрема плани ліквідації Вадовиць, командування Армії УНР підтримало пропозицію М. Шаповала, після чого у жовтні 1921 р. відбувся її останній переїзд до Калішського табору, що дав можливість продовжити справу освіти майбутніх старшин, піднявши загально і рівень навчання⁴.

У Каліші через брак місця для її розташування 1-ша піша сотня СЮШ була розміщена у казармах Дивізійної (при 3-й Залізній стрілецькій дивізії) юнацької школи⁵, деякі курсанти якої мали низьку національну свідомість, що інколи призводило до дрібних непорозумінь та конфліктів між юнаками двох шкіл. Взагалі, за оцінкою М. Шаповала, у кінці 1921 р. «стосунки національного характеру» в Каліші «не були ліпші за Вадовицькі», що вносило певну нервозність у середовище юнацтва СЮШ. Наближення холодів та брак найнагальнішого (одягу, взуття, достатньої кількості продуктів) підточували фізичні та моральні сили юнацтва. Частині юнаків аби звести «кінці з кінцями» вдається (за дозволом начальника Школи) час від часу виїжджати поза табір для виконання різних робіт, але це мало своїм наслідком погіршення якості їх навчання.

Зрештою, незадоволення юнацтва реалізувалось у двох епізодах, які стали відомі командуванню Військ УНР. І якщо перший епізод – інцидент між старшинами таборової школи і юнаками 1-ої пішої сотні СЮШ у зв'язку з грою останніми в карти (31 грудня 1921 р.) – поклав початок тривалому конфлікту між начальником Школи генералом М.Шаповалом і помічником начальника Генерального штабу генералом Г.Янушевським, то другий випадок – «страйк» юнаків, що виявився у відмові юнаків слухати лекції в СЮШ та вимозі видати кожному 100 м.п. одноразово з тих сум, які були виділені для поліпшення харчування на Різдво (9-10 січ-

1 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56, арк.89.

2 ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.64, арк.56-56зв.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.236, арк.9.

4 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.529, арк.56.

5 З 1 січня 1922 р. – «Юнацька Школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш».

ня 1922 р.), був «локалізований» заходами М.Шаповала (хоча у середовищі юнацтва лунали заклики за усунення його із займаної посади)¹. Після проведення відповідної роботи та видачі згадуваної суми (а також тимчасового відсторонення від займаної посади інспектора класів полковника Лорченка) начальнику школи все ж таки вдалось заспокоїти юнаків.

Згаданий конфлікт між юнаками СЮШ з одного боку, та випускниками і персоналом таборової юнацької школи з іншого, мав своєю першопричиною несприйняття першими зауважень (про неприпустимість гри в карти), що були висловлені їм російською мовою молодим старшиною, який щойно отримав перший старшинський ранг за прискореною програмою². У цьому конфлікті М. Шаповал був на боці своїх юнаків, мотивуючи це тим, що вживання російської мови в «Юнацькій Школі прискореного випуску...» є досить поширеним, що не є нормальним, відтак карати підлеглих йому юнаків за ці зауваження вважав недоцільним³.

Проте начальник групи інтернованих Військ УНР в Каліші О.Удовиченко, здійснивши за відсутності начальника СЮШ розслідування цього інциденту, наказав взяти під арешт згаданих юнаків за їх дисциплінарні проступки (на одну добу), склавши про це рапорт. Про цей інцидент було повідомлено М. еру Генерального штабу Армії УНР полковник у В. Сігаріву, який у свою чергу поінформував про це помічника начальника Генерального штабу генерал-поручника Г. Янушевського. Останній кваліфікував цей інцидент як «важке порушення військової дисципліни» з боку М. Шаповала, та звернувся до начальника Генерального штабу генерал-хорунжого В. Петріва.

Останній не вважав доцільним загострювати далі цей конфлікт та запропону-

вав «залагодити все в позитивному змислі». Але ця думка не була почута жодною стороною. М. Шаповал продовжував своєю владою усувати зі школи тих старшин, які на його думку, не виконували належним чином покладені на них обов'язки лекторів (вихователів) юнацтва, разом з тим такі усунення інколи робились не у відповідний спосіб – шляхом звернень до польської комендатури в обхід командування групи та безпосередніх начальників школи.

Відтак ця історія отримала своє продовження, бо генерал Г.Янушевський – викликавши М.Шаповала за два тижні потому – в «тоні піднесеному і подратованім» зробив йому низку зауважень, дорікаючи начальникові Школи у недисциплінованості. На думку М.Шаповала, таке ставлення до нього з боку Г.Янушевського, було «нічим не оправдане несправедливе, третируюче включно до образливості», і принижувало його «службову гідність»⁴. Крім того, на початку лютого 1922 р. за наполяганням Г.Янушевського начальник Генерального штабу доручив полковнику В.Сігаріву здійснити комплексну перевірку роботи СЮШ, яка була завершена вже у середині березня.

Намагаючись мінімізувати її критичні висновки, М. Шаповал 20 березня 1922 р. подав рапорт (ч.266) полковнику В. Сігаріву, в якому вкотре звертав його увагу на надзвичайно тяжкий матеріальний стан Школи, якого ще не знала СЮШ ані в Ланцуті, ані у Вадовицях. Лише «непомірні труди та напруження всього керуючого апарату» Школи, на думку М. Шаповала, дозволяла уникати «спаралізування навчання або й просто розпаду». Лектори, яких з великими зусиллями вдавалось залучати до роботи в СЮШ, за деякий час припиняли виклади – бо не отримували жодних доплат за свою роботу та були змушені влаштуовуватись на приватні роботи аби мати хоч якісь кошти для існування. Інша проблема – неможливість забезпечити всіх юнаків взуттям (з 280 юнаків взимку 1922 р. – 70-80 осіб не мали взуття, і були змушені весь час лежати, загорнувшись в коци). Разом з тим всі клопотання юнаків

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.303, арк.44; спр.306, арк.21зв., 23, 30.

2 Докладніше про це див.: Срібняк І. Таборове повсякдення курсантів та старшин Спільної юнацької школи Армії УНР в Каліші (Польща) у першій половині 1922 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2016. Вип.12. С.338-364.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.303, арк.7зв., 12-12зв., 16.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.12-12зв.

організовано (у складі всієї Школи) виїхати на роботи – відхилялись командуванням Військ УНР, а забезпечувалась СЮШ всім необхідним, за оцінкою М.Шаповала, в останню чергу¹.

За кілька днів (23 березня 1922 р.) В.Сігарів завершив укладання й свого рапорту на ім'я помічника Генерального штабу за результатами здійсненої ним перевірки, який містив розгорнуту характеристику як основних напрямів її діяльності, так і особового складу СЮШ. Крім констатації вже відомих проблем у функціонуванні Школи та побуті юнацтва у таборах, В.Сігарів також дав характеристику начальнику Школи генералу М.Шаповалу, який хоч і є «людиною енергійною і самостійною», але він є «далеко не знайомим з ділом виховання і науковою працею». На думку 3-го генерал-квартирмейстера, М.Шаповал не міг «керувати і дати відповідні зарядження своїм безпосереднім помічникам, як з боку наукових предметів, так і з боку виховання майбутніх старшин», бо ж він сам «не має до цього певних знань (знань – *авт.*) і певного погляду»².

Такий невтішний для М.Шаповала висновок полковник В.Сігарів виводив з того, що Школа впродовж останнього року не мала програми строюво-практичної підготовки, а з 33 програм окремих предметів для перевірки були представлені тільки сім. В.Сігарів закидав М.Шаповалу й виразний суб'єктивізм в оцінці заслуг підлеглих йому старшин Школи: коли один старшина міг мати подяки за службу та підвищення в посадах, а вже за короткий час начальник Школи міг усунути цього старшину зі СЮШ як «шкідливий елемент» (сотники Немоловський і Якимчук).

Отже, М.Шаповал – на думку В.Сігаріва – не вмів «розбиратись в питаннях службових і персональних», переносючи «персональне непорозуміння[...] на службовий ґрунт». Невідповідним було й те, що М.Шаповал досить часто вдавався до такого покарання як арешт старшин за різні дисциплінарні проступки (невиконання наказу, за самовільне залишення

варті, за неявку на загальні збори, відмову вийти на роботу з юнаками, за «нечемну розмову» одного старшини з іншим). Неправильно вчиняв М.Шаповал і щодо відрахованих зі Школи за різні недостойні вчинки юнаків (переважно за крадіж та різні антидисциплінарні вчинки), які переводились до нестройової сотні Школи, хоча мали бути негайно видалені зі складу СЮШ³.

Полковник В.Сігарів згадав у своєму рапорті й про дозвіл М.Шаповала на гру в карти у Школі, що свідчило, на переконання 3-го генерал-квартирмейстера, про незнання начальником Школи військових статутів. Між тим такий дозвіл мав своїм наслідком те, що окремі юнаки програвали значні суми грошей, порції їжі, одяг та ін.⁴ Також В.Сігарів дорікав М.Шаповалові й в тому, що останній не виконує його розпоряджень (із забезпечення Школи необхідним науковим приладдям та підручниками), а також приписів помічника начальника Генерального штабу – не подавши для перевірки програми курсів, які викладаються в Школі. В.Сігарів згадав і про те, що М.Шаповал жодним чином не відреагував на самосуд юнаків, які задля того аби виявити винуватця крадіжки, вдалились до методів фізичного дізнання (висікли різками двох підозрюваних юнаків, один з яких був невинним)⁵.

В кінці свого рапорту полковник В.Сігарів пропонував «Юнацьку школу поставити на відповідну височінь і забезпечити її як з боку заосмотрення так і з боку відповідного складу керуючого персоналу», і робив очікуваний висновок про доцільність призначення нового начальника Школи. Такі висновки щодо СЮШ і ділових якостей начальника Школи спонукали М.Шаповала звернутись безпосередньо до начальника Генерального штабу Армії УНР генерала В. Петріва зі скаргою

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.70зв., 71-71зв.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.15зв.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.15зв.-16.

4 Щоправда, жодного документального підтвердження таким випадкам автором статті досі не було віднайдено, відтак очевидно, що такі свої заяви полковник В.Сігарів спирав на непідтверджені свідчення недоброзичливців Школи. Хоча в СЮШ й був неофіційно дозволений преферанс – діяла повна заборона гри на гроші – *авт.*

5 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.16, 23.

(від 23 березня 1922 р.) на Г. Янушевського (хоча це порушувало принцип їх подання «за командою», тобто спочатку вона мала бути вручена 3-му генерал-квартирмейстеру Генерального штабу Армії УНР).

В ній М.Шаповал докладно переповідав історію розвитку свого конфлікту з генералом Г.Янушевським, який «унеможлиблював будь-яку спокійну працю в дуже і так тяжких обставинах». Начальник школи висловлював своє нерозуміння дій останнього та звертав увагу В. Петріва на дійсний стан речей в таборах: «Армія роззброєна, в своєму житті та діяльності спаралізована, розклад, деморалізація на кожному кроці, власть в начальників одна тінь, виломи не лише з військової дисципліни, а звичайно-людської та національної трапляються дуже часто». М. Шаповал констатував, що в таких умовах і за відсутності будь-яких матеріальних засобів «тримати в руках, підпорядковувати, заставляти бодай часткову мінімальну працю давати в користь служби являється незвичайно тяжко». Як можна впливати на людину, яка не забезпечена навіть черевиками, «і ось замість допомоги при таких тяжких умовах, замість підтримки з боку ген[ерала] Янушевського, котра дала би певність в роботі, зміцнила б ту службову підпорядкованість серед персоналу Школи, без якої немислима ніяка організаційно-будівнича робота, тим більше у військових частинах» М.Шаповал «знаходив цілком протилежне»¹.

Начальник школи вважав, що «допомога» Школі з боку генерала Г.Янушевського і полковника В.Сігаріва полягала у проведенні перевірок та підготовці рапортів цілком «в негативному дусі», що тільки ускладнювало роботу СЮШ. М.Шаповал пропонував врегулювати взаємини посадових осіб Генерального штабу та начальника школи так, аби вони не перешкождали підготовці юнацтва в стінах СЮШ, а також вимагав собі «сатисфакції за те несправедливе надто понижаюче мою службову гідність та ображаюче поступування генерала Янушевського»².

У свою чергу останній 26 березня 1922 р. звернувся з рапортом на ім'я начальника Генерального штабу, в якому виклав своє бачення цього конфлікту. Він зокрема, закидав М. Шаповалу «нерозуміння почуття чести українського Старшини та навмисне ображення цього почуття», що виявилось у зверненнях до польської комендатури табору задля усунення зі Школи та переведенні до інших таборів старшин СЮШ; незнання військової служби (через необізнаність М. Шаповала зі статутами), «невиконання наказів начальства», «невміння відрізнити службові справи від приватних» та ін. У цьому переліку «проступків» М. Шаповала фігурувало й «невміле і навіть шкідливе виховання юнаків», бо за неперевіреними даними він заявляв буквально наступне: «Коли старшини не будуть балакати по українські, то щоб їх бити по морді» (зі слів юнака Білозіра). Г. Янушевський вважав, що «нова метода виховання» юнака, запропонована М. Шаповалом є шкідливою для Школи та армії, і пропонував або заборонити її впровадження, або звільнити його із займаної посади³.

Але ця дискусія жодним чином не могла причинитись до поліпшення становища юнаків Школи, які на відміну від переважної більшості таборян, що у цей час виїхали на роботи, мали залишатись в таборі задля продовження власної освіти. Через надзвичайно складний матеріальний стан 50 юнаків кінного дивізіону СЮШ 20 березня 1922 р. подали рапорти (однаково змісту) про їх відрядження до кінних частин Армії УНР, що уможливило би для них виїзд на роботу⁴. Але всі клопотання генерала М. Шаповала у цій справі (і, зокрема, звернення до військового міністра Уряду УНР генерала А.Вовка) закінчились нічим – останній категорично відмовив у такій можливості, пообіцявши «поскільки дозволять можливості поліпшимо стан, щоби юнацтво закінчило освіту» (резолуція від 27 квітня 1922 р. на рапорті начальника СЮШ)⁵. Але знов таки, жодних матеріальних ресурсів для будь-якого – хоча

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.13, 26-28.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.13зв.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.21-24зв.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.304, арк.25, 29, 30-77, 79.

5 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.304, арк.109.

би мінімального поліпшення становища юнаків не було знайдено.

Спроби Г.Янушевського будь-що усунути М.Шаповала з посади начальника СЮШ змусили М.Шаповала 12 квітня 1922 р. знову звернутися до начальника Генерального штабу Армії УНР з довірочним «додатком до скарги», в якому просив «оберегти» його «від тих нервозно-подратованих випадків з боку ген[ерала] Янушевського, котрі майже безпереривно в бізі (русі – *авт.*) нашого щоденного життя повторюються». На думку М. Шаповала, генерал Г. Янушевський використовував будь-яку можливість для з'ясування стосунків, інтригував проти начальника Школи, погрожував опублікувати компрометуючу його інформацію в газетах. З огляду на все це М.Шаповал просив начальника Генерального штабу вплинути на генерала Г.Янушевського, бо для таборового загалу їх особистий конфлікт дедалі більше набував характеру персональної боротьби¹.

Конфлікт між начальником СЮШ зі вищими старшинами Генерального штабу тривав й надалі, на підтвердження чого свідчить лист М.Шаповала (від 30 червня 1922 р. з грифом «таємно») до Головного Отамана Військ УНР С.Петлюри, в якому М.Шаповал класифікував ставлення полковника В.Сігаріва і генерала Г.Янушевського до СЮШ як «активно-вороже»². У цьому листі М.Шаповал навів короткий нарис своєї діяльності на посаді начальника СЮШ, а також подав короткі характеристики 26 старшинам, які були у різний час усунуті ним зі Школи за різні дисциплінарні проступки та незадовільні морально-ділові якості. Насамперед, М.Шаповал доклав всіх зусиль для українізації постійного складу Школи, і домігся того, що на цей час «національна свідомість Школи є загально всіма признана»³.

Характеризуючи ставлення окремих співробітників до Школи М. Шаповал не шкодував сильних висловів, на його думку

воно було: «ворожим і руйнуючим[...] неприхильним і непримиримим на кожному кроці». М. Шаповал не сприймав й кадрову політику Генерального штабу, коли до складу лекторського складу Школи відраджались «непотрібні» та «малоздібні» (на думку М. Шаповала) старшини (генерал О. Пороховщиків, полковник Валентин Трутенко, підполковник Нізієнко, сотник Щербаків), натомість дійсно талановитих старшин Генштаб намагався відкликати до свого складу (командиру кінного дивізіону підполковнику Цурканову тричі пропонувалось зайняти одну з посад у Генеральному штабі) або безкінечно тягнув з їх призначенням (піврічне очікування підполковником Алексінім наказу про своє призначення командиром пішого куреня СЮШ)⁴.

Напевно, що це звернення начальника Школи було почуто, бо всі пропозиції полковника В. Сігаріва і генерала Г. Янушевського про усунення М. Шаповала з посади начальника СЮШ, вони не були підтримані командуванням Військ УНР та військовим міністром уряду УНР. Відтак М. Шаповал і надалі продовжував очолювати СЮШ, зумівши своєю контракцією підважити всі звинувачення згадуваних старшин – навіть і в тому випадку, коли вони могли мати рацію. Найважливішим досягненням начальника Школи була напевно її українізація, чим мало переймалась більшість генералітету Армії УНР (як випускники російських військових закладів, що сформувались у відповідному офіцерському оточенні).

Попри цей майже піврічний конфлікт, СЮШ не припиняло своєї роботи, і до середини липня 1922 р. завершила свою програму навчання, а командування Військ УНР віднайшло кошти для їх матеріальної допомоги з нагоди їх випуску зі Школи. Це дозволило достойним чином організувати другий випуск (в часі інтернування) молодих старшин СЮШ, який відбувся 28 липня 1922 р. у кількості 114 осіб (83 – з пішого, 16 – з кінного і 15 з гарматного відділів Школи)⁵.

Але ситуація з продовженням навчання юнаками молодших курсів була дуже

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.14-14зв.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.63зв.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.69. (На цій сторінці листа М.Шаповала присутня приписка олівцем, зроблена рукою генерала М.Юнакова: «Правда», що свідчить про слова начальника Школи відповідали фактичному стану справ – авт.)

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306, арк.76.

5 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.810, арк.123; спр.1047, арк.100. (Іх поіменний розпис див.: Тинченко Я. Офіцерський корпус... Кн.2. С.283-284).

скрутною. 26 липня 1922 р. начальник СЮШ М. Шаповал своїм рапортом (ч. 804) доповідав 3-му генерал-квартирмейстеру про ситуацію в Школі та пропонував тимчасово (на один-два місяці) перервати в ній навчання через катастрофічне зменшення числа лекторів, які були змушені виїхати на роботи в пошуках хоча би мінімальних засобів для існування. Негативно на роботу школи, на думку М. Шаповала, впливала й «велика змореність решти лекторів, безперервність провадження навчання в Школі в протязі майже двох років», а також залучення більшості юнаків до польових робіт поза табором, бо тільки в такий спосіб юнаки могли забезпечити собі хоча би мінімальне існування¹. Але знов таки, ця пропозиція М.Шаповала не могла бути реалізована – через принципову позицію командування Військ УНР, яка полягала у тому, що юнаки мали регулярно навчатись аби стати старшинами Армії УНР (попри заборону цього – більша частина юнаків все ж таки працювала на різних роботах аби заробити хоча би дещо на зимовий період).

В цій ситуації М.Шаповал все більше часу приділяв громадсько-допомоговій роботі, сподіваючись, що в такий спосіб він зможе підтримати гурт тих вояків, які вважали його своїм неформальним лідером. Користуючись тим, що його брат Микита Шаповал очолював Український Громадський Комітет (УГК) у Празі, та міг надавати надати йому обмежену фінансову допомогу для реалізації різних ініційованих начальником СЮШ проектів, М.Шаповал заснував «Комітет допомоги інтернованим літераторам у Польщі» (весь час залишаючись його головним фундатором). Цей комітет, зокрема, надавав невеличкі грошові допомоги тим старшинам Армії УНР, які звільнялись з таборів та вирушали на навчання до ЧСР².

31 серпня 1922 р. голова згаданого Комітету Ф. Крушинський видав М. Шаповалові уповноваження представляти інтереси Комітету та «виступати перед різними установами, особами й гуманітарно-бла-

годійними організаціями в цілях отримання тієї чи иньшої допомоги для Комітету в його діяльності щодо несення помочи українським літературним та артистичним силам інтернованим у Польщі»³, причому бланк цього уповноваження був завірений печаткою з надписом «Спільна Військова Школа».

М.Шаповал також став головою ним же заснованого «Українського товариства Ліги націй» в Калішу, покликаного обстоювати інтереси українців на міжнародній арені, і того ж дня отримав аналогічне уповноваження (представляти та отримувати матеріальні допомоги для цього товариства)⁴. Як і в першому випадку, це уповноваження було підписане головою управи Ф.Крушинським та її членом А.Коршнівським та завірено тією ж самою печаткою Спільної юнацької школи (начальником якої М.Шаповал продовжував у цей час залишатись).

Він також очолював калішське відділення «Українського товариства допомоги збігцям з України та їх родинам» («Комітет допомоги збігцям з України»), яке надавало матеріальну допомогу деяким категоріям біженців з УСРР – насамперед військовикам. На його рахунках акумулювались гуманітарна допомога, яка надходила від УГК та пожертви викладачів та студентів-українців вищих навчальних закладів ЧСР. Крім того, Товариству переказували кошти польські харитативні установи, українські емігрантські організації США, Канади, Франції та інших країн⁵.

Завдяки цим надходженням Товариство надавало матеріальну допомогу таборовим освітнім осередкам (СЮШ, Гімназії ім. Т.Шевченка, Академічним курсам), Шкільно-просвітньому фонду ім. Б. Грінченка, редколегіям таборових видань «Наша Зоря» і «Веселка», видавництву «Чорномор», таборовому шпиталю в Щипіорно. Значна кількість таборян, які потребували коштів на різні потреби (на лікування, покращення харчування, придбання одягу, для поїздок в пошуках роботи або виїзду до Чехословаччини на на-

1 ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 304, арк. 147зв.; ф. 2292, оп. 2, спр. 84, арк. 53 зв.

2 ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 146, арк. 12–12зв.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.6, арк.3.

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.6, арк.4.

5 ЦДІА України, м. Львів, ф.819, оп.1, спр.93, арк.1-92.

вчання), отримали позички, які дозволили їм змінити своє життя на краще¹.

Маючи у своєму розпорядженні типографське обладнання, М. Шаповал доклав всіх зусиль аби використати його для потреб СЮШ та всіх таборян. Завдяки грошовій допомозі з боку командування групи інтернованих військ УНР у Каліші та фінансову дотацію УГК, він у вересні-жовтні 1922 р. спромігся заснувати видавництво «Чорномор». У ньому, на думку М. Шаповала, могли би тиражуватись «невеличкі книжечки», які би мали «народне, практично-господарське й технічне значення»².

М.Шаповал брав безпосередню участь у залученні та розподілі коштів, з цією метою він у вересні 1922 р. здійснив подорож до Праги для передачі до УГК звітних документів щодо видачі Комітетом допомоги інтернованим літераторам у Польщі різних сум грошової допомоги для студентів та різних категорій інтернованих, які виїжджали до Чехословаччини для продовження студій. М.Шаповал приходив на допомогу й «Комітету допомоги голодним України» та юнакам Спільної Юнацької школи (10-12 осіб), витративши ці потреби загалом 109 тис. м.п. 15 вересня 1922 р. він звернувся до УГК з проханням здійснити закупівлю 121 книги «в цілях поширення культурно-просвітної роботи в таборах Польщі» та надіслати їх безпосередньо до табору в Каліші³.

Наступного місяця – завдяки клопотанням М.Шаповала – на допомогу юнакам СЮШ прийшов «Краєвий Комітет допомоги Голодній Україні» (голова – О.Барвінський), який 16 жовтня 1922 р. прийняв рішення передати 500 тис. м.п. «яко допомогу дітям, хорим, і виснаженим юнакам, старшинам і їх родинам» у Каліші⁴. М.Шаповал опікувався й хворими таборянами – як голова «Комітету допомоги сухітникові при шпиталі N.N.K. у Щепіорно» – він звернувся 12 листопада 1922 р. з

листом до УГК, в якому просив про «незначний вільний даток», що дозволив би поліпшити харчування сухітників – старшин Армії УНР. У цьому та інших випадках УГК надав потрібні кошти⁵.

Таким чином М.Шаповал вже восени 1922 р. став одним з найвпливовіших громадських діячів у таборах інтернованих, під контролем якого перебував процес розподілу основної частини гуманітарної допомоги, яка зокрема спрямовувалась на підтримку українського шкільництва в Каліші та Щипіорно. Зрозуміло, що це було дуже важливим аргументом у протистоянні з його опонентами з Генерального штабу Армії УНР (В.Сігарівим і Г.Янушевським), всі спроби яких усунути М.Шаповала із займаної посади були приречені на невдачу. Інтерновані вояки-українці потребували гуманітарної допомоги, а М.Шаповал уможлиблював отримання значної її частини з ЧСР завдяки своєму брату Микиті Шаповалу – ця обставина робила начальника СЮШ абсолютно невразливим до всіх дійсних чи інспірованих згаданими старшинами звинувачень.

Матеріальна скрута у середовищі інтернованих була настільки гострою, що з проханнями про допомогу до М. Шаповала звертався навіть заступник військового міністра Уряду УНР в справах забезпечення армії генерал П. Єрошевич. 6 лютого 1923 р. останній клопотався перед М. Шаповалом про отримання від «Комітету допомоги збігцям з України в Каліші» черевиків з дерев'яною підошвою для 18 своїх підлеглих старшин, у т.ч. й двох генералів. Прикметне, що спочатку позиція «18» у списку потребуючих взуття була закреслена, але далі знову внесена – вже рукою П. Єрошевича, який власноруч вписав сюди своє прізвище. На клопотанні присутня й резолюція М. Шаповала (від 22 лютого 1923 р.), який санкціонував видачу сімох пар таких черевиків⁶.

Вже виходячи тільки з цього документу стає зрозумілим ступень того впливу, який справляв М. Шаповал, підтримуючи або відхиляючи різні клопотання про отримання

1 ЦДАВО України, ф.3990, оп.1, спр.3, арк.1-34; спр.4, арк.6-7, 19; спр.11, арк.1; спр.12, арк.6; ЦДІА України, м. Львів, ф.819, оп.1, спр.124, арк.6-9.

2 ЦДАВО України, ф.4005, оп.1, спр.1, арк.1-2, 3зв.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк. 24-25, 65.

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.65.

5 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.26-27.

6 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.146, арк.6-6зв.

мання допомоги від різних інституцій Армії УНР. Цілком зрозуміло й те, що «фронда» деяких вищих офіцерів Генерального штабу з М.Шаповалом мала своїм наслідком те, що ця структура була позбавлена можливості отримати будь-що від створених начальником СЮШ таборових громадсько-допомогових організацій.

Він отримував від УГК щомісячне утримання (300 к.ч.), що давало йому значну свободу в діях та незалежність¹. Певно бажаючи цілком перемінити своє життя та не бути постійно прив'язаним до табору, М.Шаповал на початку квітня 1923 р. приймає рішення про залишення посади начальника Спільної Юнацької Школи (5 квітня ц.р. він востаннє підписує свій наказ ч.94 Школі)². Залишаючись в резерві Генерального штабу Армії УНР, він переходить на цивільний стан, і мешкаючи в Каліші, продовжуючи виконувати значний обсяг громадської роботи.

До нього як і раніше апелює значна кількість інтернованих, сподіваючись отримати матеріальну допомогу на різні цілі. Так, зокрема, у травні 1923 р. до М.Шаповала – як до голови «Комітету допомоги збігцям з України», – звернувся начальник Культурно-освітньої управи Генерального штабу Армії УНР В.Прокопович (лист ч.170 від 19 травня 1923 р.). Зазначивши на початку листа, що для М.Шаповала «культурна та національна справа близька і дорога», В.Прокопович просив його про «підсилення Шкільно-просвітнього фонду ім. Б.Грінченка по можливості постійними та регулярними внесками»³.

Своїм наступним листом (ч.171) того ж дня В. Прокопович знову звертається до М. Шаповала з проханням не залишати без підтримки згаданий фонд (завдяки якому утримувались таборів школи в Каліші та Щипіорно), надходження до якого суттєво зменшились внаслідок скорочення числа жертводавців та нерегулярність їх внесків. З огляду на те, що Комітет допомоги збігцям з України вже надавав матеріальну допомогу ім. Т. Шевченка в Калі-

ші, і В.Прокопович просив повідомити, чи вона матиме регулярний характер⁴.

У свою чергу, М.Шаповал погоджувався виділяти кошти, і зокрема на потреби таборових освітніх закладів, але дедалі більше він це робив безпосередньо – через створену ним мережу громадсько-допомогових організацій, що дозволяло унаочнити його особистий внесок у надання гуманітарної допомоги. Одночасно Шкільно-просвітній фонд ім. Б.Грінченка поступово втрачав своїх жертводавців, і все в менших обсягах виконував покладені на нього функції. Але ці особливості надходження благодійної допомоги не цікавили таборян, головним і визначальним було те, що завдяки М.Шаповалу до таборів регулярно надходили грошові субвенції від УГК та інших жертводавців з ЧСР.

Але така громадська активність М. Шаповала не залишилась поза увагою польської влади, тим більше, що останній активно контактував з УГК, виїжджав до ЧСР в службових справах, і маючи сталі прибутки – практично не зважав на позицію місцевої польської влади. Така «незалежність» українського генерала викликала роздратування з її боку, наслідком чого стали примусові приводи М.Шаповала до комісаріату поліції у супроводі поліцейських, при чому без пояснення причин таких дій. Як повідомляв М.Шаповал у своєму рапорті до начальника Генерального штабу Армії УНР від 29 травня 1923 р., все це відбувалось у присутності інших інтернованих, і очевидно переслідувало мету принизити його честь і гідність⁵.

Це змусило М.Шаповала задуматись про доцільність свого подальшого проживання в Польщі, значною мірою підштовхнувши його до виїзду до ЧСР. Тоді ж, маючи природні здібності до вивчення мов, та знаючи німецьку та польську, М.Шаповал розпочав інтенсивно вивчати французьку, розширюючи в такий спосіб коло країн, де він міг би проживати. Він продовжує працювати як громадський діяч, патрунучи тих старшин Армії УНР, які виїздили до Праги для навчання у тамтешніх

1 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.16, арк.3-8.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.316, арк.88, 89.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.10а.

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.10б.

5 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.28а.

українських вищих навчальних закладах. Кожен з цих майбутніх студентів отримував суму, потрібну для покриття витрат на переїзд. Про надходження коштів для цієї мети дбав, зокрема, Український вищий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова у Празі. 19 липня 1923 р. його директор професор Л.Білецький надіслав на ім'я М.Шаповала 800 к.ч., що дозволило забезпечити організований виїзд на навчання студентам цього Інституту¹. Загалом на ці потреби М.Шаповалу Українським Громадським Комітетом було передано 5000 к.ч., бо студенти-українці прямували до різних навчальних установ, вступаючи на навчання й до власне чеських університетів².

Влітку до М.Шаповала продовжують звертатись різні таборів організації та окремі особи – шукаючи матеріальної підтримки своїх мистецьких, освітніх, видавничих проєктів. Так, зокрема, вчинив і комітет «Спілки лікарських помішників на еміграції (в Польщі)», який 11 липня 1923 р. звернувся до М.Шаповала з листом про матеріальну допомогу у виданні часопису «Вістник Спілки». У ньому останнього було поінформовано, що перше число часопису вийшло друком у жовтні 1922 р. (його наклад був сконфіскований польською владою), у червні 1923 р. побачило світ його друге число, і «бажаючи й далі провадити видавничу працю, але не маючи для цього коштів» комітет просив прийти йому на допомогу, асигнувавши на цю мету 500 тис. м.п.³

Як відреагував на це прохання М. Шаповал – інформації наразі бракує, але вже одна ця сума засвідчує його потенціальні можливості у справі надання гуманітарної допомоги різним гуманітарним проєктам та окремим інтернованим. В умовах майже тотальної відсутності коштів у державній скарбниці, М.Шаповал (завдяки грошовим надходженням від УГК), зумів організувати широку благодійницьку діяльність у таборах, надавши грошову та матеріальну допомогу значній кількості таборян. Це дозволило виїхати на на-

вчання до ЧСР цілій групі старшин, уможливлювало продовження роботи кількох освітніх осередків у Каліш та Щипіорно, нарешті – просто давало декому можливість придбати (отримати) потрібний одяг або здійснити поїздку для пошуку роботи. Крім того, завдяки діяльності заснованих М.Шаповалом громадських організацій та відкритих ними підприємств, частина таборян отримала в них можливість постійного заробітку, а також набула досвіду громадської діяльності.

Не менш важливе мала й військово-професійна діяльність М.Шаповала на посаді начальника Спільної юнацької школи. Саме його зусиллями під час інтернування була проведена дійсна (а не позірна) українізація Школи, яка інколи була змушена працювати в абсолютно несприятливих умовах хронічного браку ресурсів, коштів, лекторів. Тим не менш, завдяки старанням М.Шаповала юнаки СЮШ забезпечувались всім необхідним для навчання, декому з юнаків – попри всі заборони командування інтернованих військ – начальник Школи дозволяв короткі відрядження аби заробити для себе хоч мінімальні кошти, потрібні для підживлення під час інтенсивного навчання в таборі. Частина юнаків (ті, хто потребував цього найбільше) отримувала додаткове харчування та матеріальну допомогу з боку громадських організацій та жертводавців, для яких генерал завжди знаходив потрібні слова аби приєднати їх до справи гуманітарної допомоги курсантам Школи.

Відтак, М.Шаповал являв собою рідкісний тип енергійної та амбітної людини, яка намагалась змінити на краще життя – як своє, так і своїх підлеглих. У найскладніших умовах таборового існування він залишався вірним собі – успішно протидіючи всім життєвим негараздам, і зокрема – спробам декого з його безпосередніх військових начальників домогтись його відставки. Він залишався вимогливим до себе і підлеглих, мав сміливість приймати непопулярні рішення, і – головне – вмів творити конструктивні цінності, які приносили суспільну користь усьому таборовому загалу.

1 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.80.

2 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.16, арк.2.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9, арк.29-29зв.

Олена Гуменюк,
Київський університет імені Бориса Грінченка

УКРАЇНЬСЬКА СЕРЕДНЯ ОСВІТА ЗА КОРДОНОМ: ШКОЛА В ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ

Вступ. Актуальність теми обумовлюється відсутністю її комплексного і ґрунтовного дослідження. Освітня робота завжди розглядалась в контексті загальної культурно-просвітницької діяльності. Тому нам видається доцільним проаналізувати окремо організацію та функціонування системи закладів середньої освіти в польських таборах інтернування Армії УНР. Крім того, аналіз середньої освіти проводиться на прикладі школи пластунів в таборі в Щипіорно. Це, на нашу думку, дозволить простежити та порівняти аспекти освітньої діяльності і в інших таборах перебування військових Армії УНР в Польщі на початку 1920-х років.

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності в таборах інтернування військових Армії УНР в Польщі піднімали у своїх працях З. Карпус¹, Е. Вішка², К. Пашкевич³, І. Срібняк⁴, О. Гуменюк⁵ та ін. В основному

дослідники розглядали загальні особливості та види культурно-освітньої роботи в таборах інтернованої Армії УНР в Польщі. Однак детального аналізу системи організації освіти в таборах, її якості та значення для подальшого вступу та навчання у вищих навчальних закладах ще не було зроблено.

Джерельну базу дослідження становлять документи Центрального військового архіву у Варшаві (Centralny Archiwum Wojskowe w Warszawie), а також Центрального державного архіву вищих органів влади України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Методологія ґрунтується на застосуванні загальноісторичних методів наукового дослідження, а саме: історико-порівняльного, типологізації (історикотипологічний) та системного аналізу. За допомогою історико-порівняльного методу досліджується освітня система в таборах інтернування військових Армії УНР в Польщі. Це дасть можливість всебічно розглянути та порівняти роботу закладів середньої освіти в таборах.

Історико-типологічний метод дає можливість з'ясувати причини та методи організації освітньої діяльності в Щипіорно зокрема, та інших таборах інтернування українців в Польщі загалом. А також простежити взаємозв'язок між освітніми програмами та її впровадженням в таборах. Крім того, історико-типологічний метод дозволить реконструювати схему роботи шкіл (в даному випадку – школи пластунів в таборі в Щипіорно) та встановити якість освіти для здобувачів.

За допомогою методу системного аналізу можна дослідити окремі аспекти освітньої діяльності в таборах та визначити її значення для культурно-освітньої сфери української міжвоєнної еміграції в Європі.

1 Z. Karpus, *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, s. 455–464; Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń, 2002, 209 s.; Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, [w:] *Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918 – 1921*, Toruń, 2008, s. 51–64; Z. Karpus, O. Humeniuk, *Education of interned soldiers of Ukrainian People's Army in Poland: the case of the camp in Aleksandrów Kujawski*, *Skhid*, 2019, № 6 (164), p. 65–69.
2 E. Wiszka, *Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń, 2012, 513 s.

3 K. Paszkiewicz, *Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, Toruń 1997, s. 329–334.

4 І. Срібняк, *Табір інтернованих військ УНР у Щипіорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського воїнства*, [w:] *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)*, ред. В. Верстюк, Київ-Чернігів, 2017, с. 382–396.

5 O. Gumeniuk, *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, *Historia i Polityka*, 2014, N 11 (18), s. 117–124; O. Гуменюк, *Шлях емігранта: від воїна до студента*, *Наше слово*, Варшава, 2016, № 7, с.9; O. Humeniuk, *Creating Ukrainian youth academic community in the interwar Poland: sources, tasks, centers, activity*, *Skhid*, 2020, № 2 (166), p. 14–20.

Результати та обговорення. Однією із наймасовіших груп емігрантів в Польщі, особливо в першій половині 1920-х років, були вихідці з Наддніпрянської України, а саме – інтерновані в таборах військові Армії УНР. Передумовами для переходу Армії УНР на терени Польщі були події польсько-радянської війни. Відповідно до Варшавської угоди (21 квітня 1920 р.) Польща та Українська Народна Республіка виступали союзниками у війні з більшовицькою Росією. Успіх польсько-українських військ весни та початку літа 1920 р. закінчився контрнаступом більшовицьких військ. На території Правобережної України наприкінці літа – восени 1920 р. стримували натиск російських військ тільки військові частини Армії УНР. Довго протистояти переважаючим силам противника українці не могли і тому змушені були перейти р. Збруч (кордон із Польщею)¹, після чого були роззброєні та інтерновані у таборах: Александров Куявський, Вадовиці, Стшалково, Пикуличі, Ланцут, Піортков Трибунальський, Каліш і Ченстохово². У грудні 1921 р. всі інтерновані українські війська були зосереджені у трьох таборах: Каліш, Щипіорно і Стшалково. Врешті-решт, влітку 1924 р. всі табори полонених та інтернованих українців в Польщі були ліквідовані, а їх мешканці перейшли на цивільний стан.

Умови інтернування були досить важкі. Переповнені бараки, хвороби та занепад морального духу солдатів, що недавно боролись із ворогом за власну державу, а тепер змушені перебувати на чужій землі, негативно позначались на стані військових³. Однак, не дивлячись на складні

умови, як фізичні, так і моральні інтернованих, в таборах розгортається освітня робота⁴. Крім того, в таборах опинились і діти⁵, в основному тих військових, що були інтерновані. Але також і сироти, що разом з Армією УНР перейшли польський кордон. Перебування дітей-сиріт серед військових погано позначалось на їх стані, по суті ними ніхто не опікувався⁶. Так далі тривати не могло, варто було організувати окремо навчання для дітей та подбати про культурно-освітню програму для дорослих, щоб зменшити негативні наслідки перебування людей на інтернуванні. Тому справа організації навчання для всіх категорій таборян була на часі. Найвище керівництво Армії УНР та сам Головний Отаман – Симон Петлюра, неодноразово наголошували на значенні культурно-освітньої діяльності для військових. Так, в одному із своїх звернень, він зазначав: «... всім нам, починаючи від козака і кінчаючи найвищою старшиною потрібно вчитись і вчитись. Треба бути готовими, щоб на руїнах країни створити нову велику міцну й багату Україну. Треба, щоб ми повернулись до рідного краю освіченими, культурними, підготовленими до тяжкої праці – державного будівництва, громадянами. Муштруйтесь, засновуйте старшинські і підстаршинські школи, курси, школи для неграмотних і школи та курси фахові. На Україну не повинно повернутися ні одного неграмотного»⁷.

Тому з метою реалізації поставлених цілей була розроблена культурно-освітня програма заходів в таборах, яка передбачала ряд заходів: організацію мистецьких гуртків, художніх товариств тощо, а також систематичне проведення освітньої ро-

1 Л. Шляхтиченко, Українська гімназія в Чехословаччині, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 8.

2 Centralny Archiwum Wojskowe (dalej – CAW), Sprzymierzona Armia Ukraińska, 380.1/50, s. 3; Z. Karpus, Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924, Toruń, 2002, s. 157; Z. Karpus, Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921, [w:] Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918 – 1921, Toruń, 2008, s. 59.

3 В. Маруняк, У кузні соборницьких характерів, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 22.

4 Z. Karpus, O. Humeniuk, Education of interned soldiers of Ukrainian People's Army in Poland: the case of the camp in Aleksandrów Kujawski, Skhid, 2019, № 6 (164), p. 66–67.

5 Л. Шляхтиченко, Українська гімназія в Чехословаччині, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 8.

6 Історія школи, [w:] Школа Українських Пластунів у таборі інтернованих Щипіорно в Польщі, Щипіорно, 1923, с. 1.

7 CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, 380.1/50, s. 58; K. Paszkiewicz, Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924, [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, Toruń 1997, s. 330.

боти в школах різного рівня: початкових, середніх, гімназіях; організацію курсів українознавства та курсів іноземних мов (польської, англійської, німецької, французької, есперанто)¹. Практичне виконання завдань покладалось на культурно-освітні відділи, створені при штабах відповідних дивізій².

Отже, найперше були утворені в таборах школи для неграмотних та малограмотних. Допомогу в їх заснуванні надавало Товариство американської християнської молоді (YMCA – Young Men's Christian Association)³. Крім того, започатковано лекції з історії і географії України, а для офіцерів вивчення іноземних мов і заняття з військової дисципліни. Такі форми діяльності були характерними для всіх таборів інтернування військових Армії УНР, найактивніше вони проводились в таборах в Пікулицях, Александрові Куявському і Ланцуті⁴.

Унормуванню та інтенсифікації культурно-освітньої роботи в таборах сприяв з'їзд представників культурно-просвітніх організацій в Армії 20 і 21 травня 1921 р. в Ланцуті. Загалом, учасники з'їзду розглянули стан культурно-освітньої праці на місцях і констатували позитивні і негативні її сторони, а також ухвалили заздалегідь розроблений детальний план культурно-освітньої роботи в Армії УНР⁵.

На з'їзді були прийняті наступні положення до виконання:

- утворення постійного і спеціального корпусу культурно-освітніх робітників армії, як окремої фахової служби;
- піднесення ролі культурно-національного виховання армії до рівня фахової військової освіти;

– утворення окремих кадрів культурно-освітніх референтів і інструкторів (дивізійних, курінних і сотенних) при військових частинах;

– заснування в армії шкіл початкових, середніх, а також ремісничих, де козаки і старшини з незакінченою освітою могли би продовжити її;

– в таборах утворюються курси за шкільними програмами. Курси обслуговуються педагогічними кадрами конкретного табору. Міністерство народної освіти УНР надає в цьому плані допомогу: матеріалами та кадрами;

– навчання на курсах проводиться за репетиційною системою, яка надає більше можливостей для індивідуального навчання учня. Репетиційна система дозволить також взяти участь у навчальній більшій кількості осіб. Після закінчення навчання учні отримуватимуть офіційні свідоцтва⁶. Одним із наслідків цієї наради стало те, що передбачалось утворення шкіл окремо для дітей і дорослих⁷. Що власне, і було реалізовано наприкінці 1921 – початку 1922 рр. Варто відзначити, що ухвалені на з'їзді рішення позитивно вплинули на організацію освіти в таборах. Вони дали можливість створити єдину систему шкіл в таборах та підвищити якість навчання.

Отже, в першій половині 1921 р. активізувалась освітня робота в таборах. Були засновані організації, що забезпечували реалізацію затвердженої освітньої програми. Серед них варто сказати про Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборі в Каліші. В статуті Товариства зазначалось: «1) Товариство має на меті:

- а) поліпшення матеріального становища шкільної молоді і лекторського персоналу всіх існуючих в таборах українських шкіл, курсів, дитячих садків і інших освітніх установ; б) захист їх правового становища. 2) Для здійснення зазначеної мети,

1 CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, 380.1/50, s. 67; Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України), ф. 2439, оп. 1, спр. 33, арк. 20.

2 ЦДАВО України, ф. 3526, оп. 1, спр. 3, арк. 2 – 2 зв.

3 CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, 380.1/55, s. 52 - 53

4 Z. Karpus, *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, s. 458–459.

5 Центральний державний архів зарубіжної українки (далі – ЦДАЗУ), ф. 15, оп. 1, спр. 71, арк. 94; O.Gumeniuk, *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, *Historia i Polityka*, 2014, N 11 (18), s. 119–121.

6 ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 71, арк. 56; CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, 380.1/59, s. 21; O.Gumeniuk, *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, *Historia i Polityka*, 2014, N 11 (18), s. 121.

7 В. Маруняк, *У кузні соборницьких характерів*, [w:] *Українська гімназія в Чехії 1925 – 1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах*, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 37.

Товариство може: а) улаштувати курси, лекції, вистави, конкурси, екскурсії, видавати книжки, газети, журнали, листівки; б) відчиняти кооперативи, майстерні і інші підприємства, організація яких може поліпшити матеріальне положення шкільної молоді та лекторів... г) позичати гроші, набувати майно, приймати пожертви...»¹. Діяльність Товариства була налагоджена досить швидко. Але як завжди на заваді ставали матеріальні проблеми.

Товариство допомоги українській шкільній молоді отримувало кошти від Фонду ім. Б. Грінченка, а також зверталось до різних приватних осіб та організацій². Не дивлячись на всі старання його членів, все ж не вистачало засобів для проведення повноцінної допомогової акції всім студіюючим в таборах. Товариство постійно зверталось до різних організацій з проханням про допомогу. Наведемо одне з таких звернень: «Останнє благання! Про те, що лише освіта дає справжнє поліпшення долі народної, а відтак уздоровлює життя окремих одиниць, про це всі знають. Але не зважаючи на таку очевидну істину, українська шкільна молодь, що опинилась за ґратами таборів інтернування в Польщі, тієї освіти не може здобути. Як учителі так і учні, в більшості випадків, не мають самого необхідного: взуття, одягу, підручників. Живуть ці люди в більших злиднях, а ніж решта інтернованих, бо ні вчитель, ні учень не можуть мати й не мають якої б то не було платної праці. Праця тих і других була і є до краю напружена. Кожен таборовий учитель дає, а учень слухає щодня мінімум 6–7 лекцій. Щоб допомогти їм успішно закінчити ту працю в таборах інтернації в Польщі, заснувалась зовсім аполітична суто громадська організація (Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернації в Польщі), яка має на меті збирати матеріальні засоби й доцільно їх розподіляти між учнями і учителями в таборах»³.

Та все ж, не дивлячись на всі труднощі, освітній процес в таборах йшов досить злагоджено. Відкривались та діяли курси

та школи для військових, але також не забули і про школи для дітей. Так, в таборі в Щипіорно була заснована Школа українських пластунів на початку 1922 року⁴. Загалом до утворення цієї школи йшли майже весь 1921 рік. Оскільки після травневої наради та затвердженної програми освітньої роботи в таборах стало очевидним, що найефективнішим методом організації освіти буде не існування розрізнених шкіл в таборах, а їх об'єднання в одну. Таким чином можна було забезпечити дотримання принципів виховання та навчання відповідно до прийнятої програми. Вирішено було відкрити одну школу для всіх українських дітей в таборі Щипіорно. Польською владою табору були відведені для цього два шпитальні бараки, які в листопаді 1921 р. почали ремонтувати та пристосовувати до потреб школи⁵. Не обійшлося без допомоги згадуваної УМСА, яка взяла на себе всі організаційні та матеріальні питання⁶. Переїзд дітей з інших таборів теж забрав трохи часу. Крім того, новоприбулі до Щипіорно діти проходили перевірку знань і уже після цього розподілялись до відповідного класу⁷.

Отже, 3 січня 1922 р. школа була відкрита під назвою «Школа українських пластунів» у складі п'яти перших класів, що налічували до 150 учнів. Крім українців тут навчалось ще 38 білоруських дітей, які Варшавською репатріаційною комісією були направлені до Школи українських пластунів. В більшості своїй вони були сиротами або напівсиротами, які втратили батьків в роки Першої світової та в ході революційних подій. Але так вони уже тут і залишились. Для білоруських хлопців навчання велось російською мовою з обов'язковим вивченням польської,

4 С. Наріжний, Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, Прага, 1942, с. 43.

5 Історія школи, [w:] Школа Українських Пластунів у таборі інтернованих Щипіорно в Польщі, Щипіорно, 1923, с. 2.

6 Г. Хоменко, Перші кадри, [w:] Українська гімназія в Чехословаччині, Прага – Ржевниці, 1932, с. 19–20; Л.Шляхтиченко, Українська гімназія в Чехословаччині, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевницях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 9.

7 Ibidem, с. 2–3.

1 ЦДАВО України, ф. 2467, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

2 ЦДАВО України, ф. 2467, оп. 1, спр. 5, арк. 52.

3 ЦДАВО України, ф. 2467, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

оскільки більша частина з них уже ходила раніше до російських шкіл, а вчителя, який би знав білоруську мову знайти було нереально серед таборян¹. Більшість учнів Школи були хлопцями. Під час другого навчального року в Школі навчалось уже 13 росіян та 3 поляки².

І це були не просто звичайні хлопчакки, а діти, що пережили складний період в житті. Бачили своїми очима війни, смерть близьких, та, навіть, самі часто брали участь у військових діях. Тому до таких дітей було особливе ставлення викладацького складу Школи, потрібно було їм приділяти більше уваги та з розумінням ставитись до особливостей їх поведінки. Дисципліна учнів сильно шкутильгала – частими були сварки, бійки тощо. Тому з перших днів існування Школи була введена варта вчителів, які весь час знаходились поруч із своїми підопічними³. Дотримання дисципліни в Школі, сприяння якнайшвидшій адаптації дітей до нових обставин та налагодження освітнього процесу були в пріоритеті. Але також керівництво Школи втілювало ідейні завдання, що полягали у вихованні національно свідомої молоді, яка з пошаною має ставитись і до нової країни проживання: «Метою було виховати з цих дітей громадян, свідомих своєї національності, які б по-братньому відносились до вкраїнців і всього вкраїнського, а поскільки польська влада вважала цих дітей за своїх малолітніх громадян, то й до Польщі, як держави»⁴.

Директором школи став сотник І. Гончаренко. Програма «єдиної української школи» лягла в основу навчання. Труднощі були і з проведенням самого навчання. Оскільки підручників не було, то вчителям самим доводилось складати конспекти лекцій та тиражувати їх на шапіографі⁵

(пристрії для розмноження рукописного або друкованого тексту без друкарського набору). Крім загально-освітніх предметів, запроваджено також вивчення певного ремесла: шевства, кравецтва, столярства, оправи книг⁶. Такий підхід давав шанс випускникам школи набути практичний фах та швидко знайти працю після отримання атестату⁷. Школа була зорганізована як пластунська сотня, в якій українці складали дві чоти, ще одну чоту становили білоруси, а росіяни склали основу для рою⁸. Така структура була характерна для Пласту, а також припала до душі учням – оскільки нагадував військову організацію.

Та не просто так було організоване життя в Школі за принципом Пласту. Це було зроблено з мето покращити дисципліну серед учнів та налагодити освітній процес. Найперше визначились із найбільш відповідальними, дисциплінованими та старанними учнями, які за пластовою традицією називались ройовими та чотовими. Саме вони перебрали на себе частково функції нагляду за дотриманням дисципліни серед учнів Школи. Також на чолі сотні (а їх в Школі було три: дві українські та одна білоруська) призначено бунчужного – учня найуспішнішого в навчанні та дисципліні⁹. Це було зроблено для того, щоб «розвантажити» вчителів від постійного нагляду за підопічними та виховати у учнів більше відповідальності за власні дії.

Для того, щоб учні були максимально задіяні в навчально-виховному процесі та не мали можливості для саботажу навчання, чи порушень дисципліни, негідної поведінки, вводився суворий розпорядок дня. Отже, день починався рано, після вмивання та молитви учні виходили цілою сотнею на зарядку або невеликий «прохід» марш табором. Після цього – сніданок у

1 Ibidem, с. 3.

2 Ibidem, с. 16.

3 Ibidem, с. 7–8.

4 Організація школи, [w:] Школа Вкраїнських Пластунів у таборі інтернованих Щипйорно в Польщі, Щипйорно, 1923, с. 18.

5 І. Срібняк, Табір інтернованих військ УНР у Щипйорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва, [w:] Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.), ред. В. Верстюк, Київ-Чернігів, 2017, с. 386.

6 Коротка історія гімназії, [w:] Українська гімназія в Чехословаччині, Прага – Ржевниці, 1932, с. 5–6; Л. Шляхтиченко, Українська гімназія в Чехословаччині, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевницях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 9.

7 Організація школи, [w:] Школа Вкраїнських Пластунів у таборі інтернованих Щипйорно в Польщі, Щипйорно, 1923, с. 18.

8 Ibidem, с. 19.

9 Ibidem, с. 20

загальній їдальні із попередньою молитвою. Молитва взагалі відігравала важливу роль у вихованні учнів. Обов'язковими були ранкова та вечірні молитви, а також перед і після їжі. Якщо протягом першого року навчання такі молитви часто викликали протести та опір учнів, то на другий рік це стало звичним явищем, якому ніхто не чинив супротиву¹.

Навчання в класах тривало з 8.30 до 12.30 годин. Післяобідній час відводився на роботу в майстернях, для спорту і на підготовку до лекцій (занять). Таким чином, хлопці щодня були зайняті протягом шістнадцяти годин, маючи всього одну вільну годину². Такий «завантажений» день учнів сприяв їх якнайшвидшому залученню до навчально-виховного процесу та позбавляв їх від згубних звичок та налагодити дисципліну в Школі.

Щоб допомогти учням та полегшити їм роботу, в Школі була організована система нарядів. За цією справою мав слідкувати вартовий вчитель. Всі вчителі, що жили при Школі по черзі заступають в наряд. До обов'язків вартівного учителя входив нагляд за тим, що відбувається в Школі. Зокрема, він слідкує за тим, щоб учні своєчасно прокинулись, помились, належно одяглись, вчасно пішли і повернулись з проход (фізичні вправи), поїли, пішли до класів, до майстерень, підготувались до лекцій (занять), прибрали ліжка та помешкання.

Найпершим помічником вартівного учителя був вартівний учень, який щоденно призначався зі складу старших класів бунчужним. В його розпорядження призначаються ще учні по кожному помешканню окремо підчерговими. Все це складає наряд по школі. Наряд персонально виконує необхідну роботу в Школі, слідкує за збереженістю речей, допомагає на кухні, пильнує за виконанням відданих наказів та розпоряджень. Наряди ведуться бунчужними та чотовими, які в той же час являються відповідальними за все: бунчужний по цілій школі, чотові по своїх чотах і помешканнях³.

Окрема увага приділялась фізичному вихованню. Стали в нагоді набуті хлопцями військові знання. Оскільки на лекціях (заняттях) майже не було змоги займатися вихованням у дітей уваги та дисципліни, то плекання цих якостей забезпечувалось за рахунок фізичних вправ. За основу взяли легкі і прості військові вправи. Такий підхід став в нагоді на перших порах існування Школи, коли для заняття спорту не було відповідного приладдя. Також завдяки фізичним вправам поліпшувалась дисципліна серед учнів та старанність у навчанні⁴.

Почавши з військових спортивних вправ у школі, пластуни перейшли до т. зв. «американського спорту», для чого приїхав спеціальний інструктор, а спортивне приладдя надіслала добродина місія – УМСА, вона ж розробила спеціальну спортивну програму, до якої входили: гімнастика, масові ігри, складні ігри (волейбол, баскетбол, бейсбол, футбол), бокс, легка атлетика та ін.⁵ Для реалізації цієї програми, всіх хлопців Школи поділили відповідно до їх фізичного розвитку й зросту на 8 груп. До двох груп увійшли виключно хлопці, що мали менше 10 років. В цих групах займалися гімнастикою, спортивними іграми та боксом, а з рештою видів спорту були ознайомлені теоретично. Всі інші групи були залучені до всіх аспектів спортивного життя не тільки в теорії, а й на практиці⁶. Через два місяці після початку занять пластуни школи успішно змагалися з учнями польських шкіл⁷.

Не зважаючи на труднощі перших місяців функціонування Школи та проблеми із дисципліною в частини учнів, все ж вдалося налагодити освітній процес. З початком весни заняття відбувались регулярно та без особливих складнощів. Навіть вдалось прискорити темпи навчання, бо виявилось, що хлопці досить здібні й працездатні і за належної мотивації можуть здатні на більше. А мотивація таки була

1 Ibidem, c. 21

2 Ibidem, c. 21

3 Ibidem, c. 22

4 Ibidem, c.28–29.

5 С. Пап-Пугач, Пластовий альманах, Рим 1976, с. 110

6 Організація школи, [w:] Школа Українських Пластунів у таборі інтернованих Щипйорно в Польщі, Щипйорно, 1923, с. 29

7 С. Пап-Пугач, Пластовий альманах, Рим 1976, с. 110.

вагомою – було повідомлено, що вдало складені іспити дозволять учням поїхати на літо на дачу, ті хто «відстають» у навчанні залишаться в таборі¹. Літо на дачі стало справжнім подарунком для дітей. Вдалось знайти будинок в 12-ти кілометрах від табору. Оскільки будинок був у занедбаному стані (фактично без дверей, вікон і печі), тож найперше туди відправилась група із 12 учнів, які його і підготували до життя. А потім уже 18 липня 1922 р. сюди переїхала більша частина хлопців на 2 місяці. Діти дуже раділи можливості провести час поза межами табору. Тим паче, що навколо був ліс та річка. Це сприяло активному проведенню часу та тренування в спорті².

Звісно, що наприкінці навчального року учні повинні були продемонструвати знання, склавши іспити. І не дивлячись на те, перший шкільний рік був неповний (Школа була відкрита 3 січня 1922 р.), а іспит складали у червні того ж року, учні показали непоганий результат. Так, іспит складало 95 чоловік (58 українців і 37 білорусів), з них 43 учні мали в середньому 4 і вище балів (за п'ятибальною системою). Про це урочисто повідомили на святі 4 липня 1922 р., організованого в таборі за посередництва американської організації – YMCA³.

Однак, не судилось юним пластунам тривале навчання в Школі в Щипіорно. В 1923 р. у зв'язку з ліквідацією табору інтернованих мала бути ліквідована й школа. Частину учнів розмістили в польських притулках, іншу частину почали перевозити за допомогою В. С. Р. (Британського Допомогового Комітету) до Франції на працю. Від повної ліквідації школи частково врятував дозвіл чеської влади на переїзд її до Чехословаччини. 18 грудня 1923 р. 29 дітей – пластунів цієї школи під проводом двох своїх учителів, І. Кобизького та М. Хлюра, на основі цього дозволу прибули до Праги. Тут їх примістили при перехідній станиці Українського Громадського Комітету в окремому «Інтернаті дітей-си-

рит». Бараки для цієї мети приділив Чеський Червоний Хрест, який дав від себе також опал, інвентар і опікувався санітарно-медичною справою інтернату. Тут діти й продовжували свою науку під проводом тих двох учителів⁴.

Результати. Висновки. Отже, як бачимо справа налагодження освітньої роботи в таборах інтернування Армії УНР в Польщі була першочерговою. Важливо було підняти моральний дух вояків, підвищити загальний рівень грамотності серед інтернованих та підготувати їх до подальшого життя поза дротами. І щоб зробити освітній процес якіснішим та ефективнішим була розроблена спеціальна програма «єдиної української школи» та переведено всіх дітей, розкиданих по таборах, до однієї Школи українських пластунів в Щипіорно. Перший рік навчання засвідчив, що незважаючи на труднощі в матеріальному плані, з дисципліною та організацією самого освітнього процесу, Школа себе виправдала та стала місцем не просто здобуття знань, а й гартування молодого національно-свідомого покоління українців. Подальший період існування Школи пов'язаний уже із Чехословаччиною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Gumeniuk O., Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji, «Historia i Polityka», No 11 (18), Toruń, 2014, s. 117–124.
2. Humeniuk O., Creating Ukrainian youth academic community in the interwar Poland: sources, tasks, centers, activity, «Skhid», 2020, № 2 (166), p. 14–20.
3. Karpus Z., Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924, Toruń, 2002.
4. Karpus Z., Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921, [w:] Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918–1921. Toruń, 2008, s. 51–64.
5. Karpus Z., Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924, [w:] Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność, Toruń, 1996, s. 455–464.
- 4 Коротка історія гімназії, [w:] Українська гімназія в Чехословаччині, Прага – Ржевниця, 1932, с. 6–8; В. Маруняк, У кузні соборницьких характерів, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевницях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 42–43.

1 Організація школи, [w:] Школа Вкраїнських Пластунів у таборі інтернованих Щипіорно в Польщі, Щипіорно, 1923, с. 27.

2 Ibidem, с. 32–33.

3 Історія школи, [w:] Школа Вкраїнських Пластунів у таборі інтернованих Щипіорно в Польщі, Щипіорно, 1923, с. 12–13.

6. Karpus Z., Humeniuk O., Education of interned soldiers of Ukrainian People's Army in Poland: the case of the camp in Aleksandrów Kujawski, Skhid, 2019, № 6 (164), p. 65–69.

7. Paszkiewicz K., Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924, [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, Toruń, 1997, s. 329–334.

8. Wiszka E., Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, Toruń, 2012.

9. Гуменюк О., Шлях емігранта: від війна до студента, «Наше слово», Варшава, 2016, № 7, с. 9.

10. Маруняк В., У кузні соборницьких характерів, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 16–115.

11. Наріжний С., Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, Прага, 1942.

12. С. Пап-Пугач, Пластовий альманах, Рим 1976.

13. Срібняк І., Табір інтернованих військ УНР у Щипйорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва, [w:] Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.), ред. В. Верстюк, Київ-Чернігів, 2017, с. 382–396.

14. Українська гімназія в Чехословаччині, Прага – Ржевніці, 1932.

15. Хоменко Г., Перші кадри, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 19–41.

16. Школа Вкраїнських Пластунів у таборі інтернованих Щипйорно в Польщі, Щипйорно, 1923.

17. Шляхтиченко Л., Українська гімназія в Чехословаччині, [w:] Українська гімназія в Чехії 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах, ред. В. Маруняка, Мюнхен, 1975, с. 7–15.

Любомир Губицький,

Київський національний торговельно-економічний університет

Ганна Мельник,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПЕРСПЕКТИВИ ПАРТНЕРСТВА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: МИНУЛІ РАНИ І МАЙБУТНІ ЗЦІЛЕННЯ

В умовах розчарування в глобальних структурах та повернення до ознак суверенізму, держави враховують травми минулого, але до загроз сучасного ставляться з великою часткою оптимізму, що базується на сподіваннях на альянси та жертви інших держав. Польща схильна вірити в союзницькі обов'язки США і партнерів по НАТО, але не відмовлялася і не відмовляється скористатися стратегічним простором України, у разі зіткнення останньої з Росією.

Україна та Польща стали прикладом різноманітних відносин у різних сферах від зовнішньої політики до політики історичної пам'яті. Кожна з держав вибудовує контакти зважаючи на зацікав-

лення в просуванні аспірацій в економіці (енергетика, ринок праці, логістика, торгівля), безпековій сфері, дипломатії (трансграничне співробітництво, регіональні наддержавні структури, культурні та освітні взаємозв'язки). Польща демонструє стабільну прихильність європейського та євроатлантичного курсу України, є ключовим союзником у протидії російській агресії.

Дослідження вказаної проблематики засвідчують цілий спектр різноманітних поглядів, як серед польських дослідників, так і серед українських. Так, К. Єндрачик дотримуючись єврооптимістичної позиції бачить в проєвропейській Україні елемент

безпеки Польщі,¹ але для праць істориків Г. Мотики² та А. Сови³ більш вагомими соціальні процеси минулого, аніж сучасного. Серед українських дослідників польсько-українських відносин варто згадати Н. Антонюк, М. Мальського⁴, А. Киридон, С. Трояна⁵, А. Сменковського, Г. Яворську, Ю. Каплан⁶, І. Срібняка⁷. Виваженим підходом позначені аналітичні та історичні дослідження Б. Гудя⁸, К. Зарембо⁹, Л. Зашкільняка¹⁰,

О. М. Каліщука¹¹. Праці істориків, політологів, аналітиків в царині історії та сучасності міждержавних відносин додають надії якнайшвидшого віднаходження перспектив партнерства України та Польщі в умовах відродження неоімперських засад зовнішньої політики Російської Федерації.

Відносини між Польщею та Україною еволюціонували від стратегічного партнерства до прагматизму. Пригадаймо, що Президенти Польщі та України у Спільній заяві 1997 р. озвучили перехід до стратегічного партнерства. І хоча у Стратегії національної безпеки Польщі 2007 р. Україна визначалась як стратегічний партнер, Катажина Єндращик схильна вважати, що коли Польща приєдналася до НАТО у 1999 р. і активізувала свої зусилля для вступу в структури Європейського Союзу, відносини з Україною почали виразно розвиватися від стратегічного партнерства до відносин, які можна назвати «прагматичними».¹² Членство в НАТО, набуте Польщею в 1999 р. перетворило на неактуальну формулу «Немає незалежної Польщі без незалежної України». Еволюцію відносин в напрямі до прагматизму можна пояснити довершенням мети, яку декларували представники концепції Єжи Гедройца, а саме пробудження європейської ідентичності серед українського загалу. Польща, яка століттями відчувала себе останньою фортецею по обороні європейської цивілізації, отримала гідного союзника на Сході, що став «Брамою Європи».¹³ До 2014 р. завдання польської зовнішньої політики та її інформаційного й ідеологічного забезпечення полягало у

1 Єндращик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991-2017) Наукові записки ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018. Випуск 3-4 (95-96). С.237-253. URL : https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/nz_95-96.pdf (дата звернення: 30.07.2020); Єндращик К. Від стратегічного партнерства до прагматизму: польсько-українські стосунки в 2005-2017 рр. Уманська старовина. 2018. №5. URL : <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/146753/145754> (дата звернення: 14.07.2020).

2 Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 524 s.; Motyka G. Wołyń '43. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016. 288 s.

3 Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki. Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. 342 s.

4 Антонюк Н., Мальський М. Актуальні проблеми українсько-польських відносин у сучасних геополітичних реаліях // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 3. С.3-16. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/149> (дата звернення: 21.07.2020).

5 Киридон А., Троян С. Українсько-польський діалог в умовах Революції Гідності (2013-2014 рр.) // INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип.2. С.277-285. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90580/86482> (дата звернення: 14.07.2020).

6 Сменковський А. Ю., Яворська Г. М., Каплан Ю. Б. Щодо українсько-польських відносин. Аналітична записка. Серія «Громадянське суспільство», №2, 2019. URL : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/analit-smenkovsky-yavoska-kaplan-civil-society-2-2019-1.pdf> (дата звернення: 21.07.2020).

7 Срібняк І. Військова співпраця УНР та Польської Республіки у другій половині 1919-1920 рр.: організаційно-мобілізаційний аспект // Польсько-українська військова співпраця протягом історії. 2018. С.151-156.

8 Богдан Гудь. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. / Авторизований переклад з польської Андрія Павлишина. Харків: Акта, 2018. 482 с.

9 Зарембо К. Аудит зовнішньої політики: Україна-Польща. Дискусійна записка. Інститут світової політики. 2016. 43 с. С.37. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Aud_Ukr_Poland_ukr_net.pdf (дата звернення: 21.07.2020).

10 Зашкільняк Л. Огляд проблем спільної (важкої) історії українців і поляків XX століття. Український інститут національної пам'яті. URL : <https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoj-istorii-ukraintsiv-i-polyakiv-khkh-stolittya> (дата звернення: 21.07.2020)

11 Каліщук О.М. Волинська дискусія й сучасні українсько-польські міждержавні відносини // Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк – Світязь, 26-27 червня 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С.90-96. URL : <https://eenu.edu.ua/sites/default/files/Files/konfer-2017-svityaz.pdf> (дата звернення: 14.07.2020).

12 Єндращик К. Від стратегічного партнерства до прагматизму: польсько-українські стосунки в 2005-2017 рр. Уманська старовина. 2018. №5. URL : <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/146753/145754> (дата звернення: 14.07.2020).

13 «Брама Європи» (за С.Плохієм). Див.: Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р.Клочко. Харків: «Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 496 с.

збереженні «українського буферу». Польські вчені відводили Україні статус європейської периферії, яку по можливості варто зберегти від російських впливів. Революція Гідності, анексія Криму, війна на Донбасі призвели до кардинальної зміни пріоритетів – офіційний Київ перестав сприйматися нейтрально-проросійським, а набув рис антиросійських та європейських.

Європейський дослідник історичної пам'яті Жорж Мінк нагадував про роль соціальної пам'яті, історії, ран в міждержавних відносинах: «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців, постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизуальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх».¹

Спільною для Польщі та України є російська рана. Може видатися, що у польському просторі ця травма загоїлася десь 1989 р., але якщо згадати про ініціативу будівництва каналу на косі в Балтійському морі, то така думка далека від правдивої. Для Польщі досі важливо діяти на користь польським інтересам, але й водночас на противагу російським. Польська еліта дуже вибаглива у виборі стратегічних союзників, саме тому такими стали Сполучені Штати Америки, які могли сприяти полякам, як економічно, так і дипломатично, політично і у воєнній сфері. На думку професора Л.Чекаленко, з 1989 р. Сполучені Штати Америки залишаються головним союзником і партнером Польщі, а поляки бачать у США основного гаранта

національної безпеки.² Польща не може собі дозволити кроки, які схвально були б сприйняті в Росії. Наприклад, Польща могла б 2013 р. засудити масовий спротив у Києві та підтримати офіційну владу. Але так не трапилося. На думку співробітниці Інституту філософії та соціології Польської академії наук Наталії Рябінської, «поляки відреагували на події в Україні, тому що у них цілий час є паралелі з 1989 р. Щоправда, зараз з'явилося більше паралелей із 1981 р. Поляки мають досвід виборювання своєї незалежності. І думаю, саме це стало причиною такої підтримки Майдану... Київський Майдан – це явище, яке вразило поляків. Воно показало, що український народ є, він є активним діячем, він не завжди погоджується зі своїми політиками, і він є набагато вартісніший, ніж його політики. І він заслуговує на безумовну пошану».³ Польська сторона однозначно інтерпретувала дії Росії по анексії Криму та воєнних дій на Донбасі не лише як агресію проти України, а й безпосередньо загрозу для Польщі.⁴

Російсько-українська війна, започаткована Російською Федерацією 2014 р. набула гібридного прояву. Але українсько-російське протистояння було століттями раніше. Спробою визначитися з ідентифікацією в українському суспільстві стала Революція Гідності 2013–2014 рр. Угоди 21 лютого 2014 р. між українською владою та опозицією мали перспективи пролонгувати кризу ідентичності і лише втеча Президента В.Януковича висунула на перший щабель проєвропейську складову. Проросійський і проукраїнський складники залишилися в латентному вигляді та продовжують визначати погляди не менше третини суспільства. На думку А. Киридон та С. Трояна «Україна належить до групи

1 Мінк Ж. Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі, в: Європа та її болісні минувшини / автори упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннармом, Київ, 2009. С.37.

2 Чекаленко Л. Політика Польщі – на вістрі інтересів США // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4 (40) 2018. С.63.

3 Щур М. Майдан змусив поляків інакше подивитися на українців – соціолог з Варшави. 25 лютого 2014. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/25276379.html> (дата звернення: 21.07.2020).

4 Коморовський: Європа не має повторити помилки 1930-х років. 30.08.2014. URL: <https://www.dw.com/uk/коморовський-європа-не-має-повторити-помилки-1930-х-років/a-17889870> (дата звернення: 21.07.2020).

держав, які понад два десятиліття намагаються віднайти оптимальний баланс між західним і східним інтеграційними векторами».¹ Принаймні до 2004 р. підтримувана Президентами України Л. Кравчуком та Л. Кучмою політика багатовекторності, намагалася поєднувати непокеровані дружні відносини із Росією, США, Європейським Союзом, Польщею.

Українське суспільство досі терпить біль через неподолання когнітивного дисонансу присутності «російського» світу (рос. – русский мир). Росія контролює в Україні парламентську проросійську опозицію (Опозиційна платформа «За життя»), частину владної вертикалі в місцевих органах влади в східних та південних областях, телевізійні канали, громадські організації, частину великого і середнього бізнесу. Саме українська парламентська більшість, представлена 2013 р. депутатами від «Партії регіонів» запропонувала розглянути питання Волинської трагедії 1943-1944 р. (в заяві 148 депутатів й особисто Вадіма Колесніченка).² Польський сейм 12 липня 2013 р. прийняв постанову, у якій трагедію на Волині та Східній Галичині було названо «етнічною чисткою з ознаками геноциду». Своєрідним став зв'язок представників української парламентської більшості 2013 р., які після 2014 р. опинилися в опозиції, з російськими структурами. Саме під гаслом відстоювання прав людини та історичної справедливості, польські парламентарі, самі того не бажаючи, вчинили крок на користь стратегічної лінії Російської Федерації. Позиція щодо виключності власної політики історичної пам'яті передбачала осуд діяльності українських націоналістів. Такої думки дотримуються як у Варшаві, так і у Москві. А це доводить, що Росії вдається ефективно використовувати щодо Польщі та України тактику підриву відносин

партнерства. Оперативність реєстрації у Державній Думі заяви про визнання геноцидом злочинів, вчинених українськими націоналістами щодо польського населення у 1942–1945 рр.³ тільки засвідчує готовність розігрувати історичну карту. Тому дуже своєрідним виглядає співпадіння оцінок як російськими, так і польськими політиками українського національно-визвольного руху саме як «фашистського», «екстремістського», «людовбивчого».

Подолання перехрестя «лібералізм-консерватизм» може стати виходом з травми для Польщі. Парламентські вибори в Польщі 2019 р. показали подальшу підтримку консерваторів. Польський вибір гатунку 2020 р. засвідчив надання переваги консерватизму. Але перевага виявилася на рівні соціологічної похибки. Майже половина польського суспільства (більше 48%) схильна до ліберального розвороту, і він можливий. Можливий за тих умов, якщо не посилюватиметься антиєвропейська та антипольська складова зовнішньої політики Російської Федерації. За умов поглиблення інформаційного, зовнішньополітичного, зовнішньоекономічного російсько-польського протистояння збережуться консервативні складові електорального статус-кво.

Польська сторона не сходила зі шляху домінування консерватизму. Послаблення позиції Польщі в Європейському Союзі і, як результат, погіршення відносин з Україною відбулися в 2015 р. внаслідок результатів виборів. На президентських виборах в травні 2015 р. представника консервативної партії «Право і справедливість» А.Дуду обрано президентом. Більшість в парламенті здобули політики тієї ж партії «Право і справедливість» та отримали 235 із 460 місць.⁴ У тому ж році відносини між Варшавою та Брюсселем зазнали деяких загострень через відмову «ПіС» від

1 Киридон А., Троян С. Українсько-польський діалог в умовах Революції Гідності (2013-2014 рр.) // INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип.2. С. 277-285. С.277. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90580/86482> (дата звернення: 14.07.2020).

2 Депутати зі «списку 148-ми»: Ми не зрадники. 16 липня 2013 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25048283.html> (дата звернення: 21.07.2020).

3 У Росії пропонують визнати «Волинську трагедію» геноцидом. Українська правда. 29 липня 2016 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/07/29/7116273/> (дата звернення: 30.07.2020).

4 Wybory do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej. Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. URL: <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pl> (дата звернення: 30.07.2020).

зобов'язань попереднього уряду щодо міграційних квот, а також намагання «Права і справедливості» взяти під контроль ЗМІ (за новим законодавством, керівників громадських ЗМІ призначатиме уряд) та Конституційний Суд».¹ Від послаблення позиції Польщі в Європейському Союзі та внаслідок непослідовності реформ в Україні, офіційний Київ втрачав на реалізації одного з інтересів – підтримці українських євроінтеграційних завдань.

У польському політикумі відбувала-ся радикалізація настроїв, яку чітко характеризували тези сенатора, фахового історика Яна Жарина щодо необхідності історичного наступу. Ще восени 2015 р. пролунали його заяви з неновими ідеями про «Львів, як місто завжди вірне Польщі, без якого немає польського народу», про «український народ не здатний до самоусвідомлення без допомоги поляків. Українці мають визнати свою провину за волинську різанину й визнати цю трагедію актом геноциду польського народу».²

3 листопада 2015 р. під орудою Президента Польщі А.Дуди розробляється Стратегія історичної політики Польщі.³ За задумом влади правих сил, наступальна історична політика, повинна стати основою переформатування польської ідентичності шляхом повернення неоконсерватизму й етнічного патріотизму XIX ст.⁴

Новий імпульс консервативного розвитку Польща отримала 2016 р., коли сейм прийняв резолюцію від 22 липня 2016 р., у якій події 1943 року названо «геноцидом». Згідно з постановою, 11 липня було встановлено Національним днем пам'яті

жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої. У зв'язку із проведенням Міністерством внутрішніх справ Польщі у 2017 р. конкурсу на розміщення у польських закордонних паспортах символіки, пов'язаної з містами і історичними подіями, у тому числі українськими, постало питання про такий формат консерватизму.

Для України вихід з травматичного синдрому пролягає повз роздоріжжя «популізм-консерватизм». Історичні образи, пов'язані із пам'яттю про конфлікт під час Другої світової війни, стали приводом коректив міждержавних стосунків. Вихід «волинської проблеми» з меж наукової дискусії у політичну сферу з нагоди 60-ї річниці та проведення спільних українсько-польських заходів 2003 р. не найкращим чином позначилося на двосторонніх відносинах.⁵ До охолодження польсько-українських відносин призвело визнання президентом України Віктором Ющенком Степана Бандери національним героєм (2009 р.). Взаємовідносини між державами були затмарені, на думку польських політиків, Законом Верховної Ради України від 9 квітня 2015 р., згідно з яким членів Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії визнали борцями за незалежність України у XX столітті.⁶

Польська візія українсько-польських відносин містить виключне польське тлумачення минулого. Так, під час візиту міністра закордонних справ Польщі Вітольда Вашиковського 5 листопада 2017 р. до Львова, міністр відмовився відвідати музей-меморіал «Тюрма Лонцького» на знак протесту проти напису, що колишня в'язниця була пов'язана з репресіями трьох окупаційних режимів: польської, нацистської та радянської. Міністр нагадав,

1 Зарембо К. Аудит зовнішньої політики: Україна-Польща. Дискусійна записка. Інститут світової політики. 2016. С.37. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Aud_Ukr_Poland_ukr_net.pdf (дата звернення: 21.07.2020).

2 Żaryn J. Przeprowadzimy ofensywę historyczną! / Jan Żaryn; rozm. przepr. Aleksander Szycht. URL: <http://www/prawy.pl/z-kraju/11096-jan-zaryn-przeprowadzimy-ofensywe-historyczna>

3 Zapis spotkania inaugurującego prace nad powstaniem Strategii Polskiej Polityki Historycznej w Belwederze, 17 listopada 2015 roku URL: <http://www.prezydent.pl/kancelaria/dzialalnosc-kancelarii/art,18,zapis-spotkania-dot-strategii-polskiej-polityki-historycznej.html>

4 Сучасна історична політика Польщі: виклики для України. URL : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-03/Polsha-f4a08.pdf> (дата звернення: 30.07.2020).

5 Каліщук О.М. Волинська дискусія й сучасні українсько-польські міждержавні відносини // Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи: матеріали Між-нар. наук.-практ. конф. (Луцьк – Світяз, 26–27 червня 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С.90. URL: <https://eenu.edu.ua/sites/default/files/Files/konfer-2017-svityaz.pdf> (дата звернення: 14.07.2020).

6 Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09 квітня 2015 р. № 314-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 30.07.2020).

що Польща очікує від України здійснення кроків, включаючи розблокування на її території робіт Польського інституту національної пам'яті. Українською стороною було заблоковано пошуки та вшанування після інциденту у квітні 2017 р. в м. Хрушовіце (Грушовичі), де знищено пам'ятник УПА.¹ Таких випадків було більше десятка. Польща в теперішньому і майбутньому не погоджується на Україну, влаштовану на історичній пам'яті про віковичну боротьбу за незалежність. Така позиція Варшави легко проглядається, оскільки українська боротьба за незалежність протиставлялася польським аспіраціям, особливо в роки Другої світової війни. Польська сторона вимальовує для України наступний дороговказ: «В Європу – без Бандери», тобто в європейській спільноті підтримають лише неконсервативний український проект.

У 2018 р. на прийняття польською стороною змін до закону про Інститут національної пам'яті публічно відреагували ключові політичні гравці: з критичними коментарями виступили МЗС та президент, а ВРУ прийняла Постанову №7553 від 06.02.2018 р.² Зміни до закону передбачали кримінальну відповідальність за «заперечення злочинів українських націоналістів з 1925 р. по 1950 р.».³ На початку 2019 р. за поданням президента Польщі А. Дуди, Конституційний суд Польщі скасував дію цих поправок. Глибину розходжень показало вшанування пам'яті жертв польсько-українських конфліктів паралельно, а не спільно: А.Дуда вшановував пам'ять загиблих поляків на Волині, а П. Порошенко

відкрив пам'ятник українським жертвам у Сагрині (08.07.2018 р.).⁴

В українсько-польських міждержавних відносинах величезний потенціал, який варто розвивати на користь обох народів. Н. Антонюк, М. Мальський наполягають на виключній ролі Польщі в регіоні Центрально-Східної Європи «яка повинна ініціювати процес згуртування інших країн Центрально-Східної Європи проти «російської загрози», а ключовою ланкою у цьому процесі є Україна, яку необхідно якомога швидше поставити на шлях демократизації та реформ. Отже, Польща не може стояти осторонь політичних змін, які відбуваються у нашій країні; її роль у процесі євроінтеграції України доволі значна».⁵ Дієвою визнається ініціатива 2008 р. Польщі та Швеції для співпраці ЄС з країнами Східної Європи «Східне партнерство», започаткована на Установчому саміті ЄС 7 травня 2009 р. в Празі, хоча й несе у собі багато небезпек.

У 2014 р. прем'єр Польщі Дональд Туск запевнив, що його держава надасть кілька мільярдів позики у разі створення в Україні стабільного та працездатного уряду, який зуміє окреслити чітке призначення цих коштів.⁶ Польща стала єдиною державою, яка з ініціативи президента Броніслава Коморовського запропонувала три напрями реформ в Україні: реформу місцевого самоврядування, фінансову підтримку малого і середнього бізнесу і боротьбу з корупцією.⁷ Президент

1 Єндрачик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991-2017) Наукові записки ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018. Випуск 3–4 (95–96). С. 249. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/nz_95-96.pdf (дата звернення: 30.07.2020).

2 Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сеймом і Сенатом Республіки Польща змін до закону про Інститут національної пам'яті: Постанова від 06 лютого 2018 р. №7553 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2274-19/card3> (дата звернення: 21.07.2020).

3 Українська призма: Зовнішня політика 2018. Аналітичне дослідження // ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. Київ, 2019. С.108. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2019/04/A5-prizma2018_ua.pdf (дата звернення: 14.07.2020).

4 Українська призма: Зовнішня політика 2018. Аналітичне дослідження // ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. Київ, 2019. С.108. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2019/04/A5-prizma2018_ua.pdf (дата звернення: 14.07.2020).

5 Антонюк Н., Мальський М. Актуальні проблеми українсько-польських відносин у сучасних геополітичних реаліях // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 3. С.3-16. С.4. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/149> (дата звернення: 21.07.2020).

6 Tusk: Polska gotowa pomóc przy podpisaniu umowy stowarzyszeniowej Ukraina-UE. Wiadomosci. 10 marca 2014 r. : веб-сайт. URL: <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/tusk-polska-gotowa-pomoc-przy-podpisaniu-umowy-stowarzyszeniowej-ukraina-ue/zgr78> (дата звернення: 21.07.2020).

7 Антонюк Н., Мальський М. Актуальні проблеми українсько-польських відносин у сучасних геополітичних реаліях // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 3. С.10. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/149> (дата звернення: 21.07.2020).

Анджей Дуда виступив із конкретними ініціативами, що стосуються українського питання. Адміністрацію президента Польщі чекала складна дипломатична робота перед липневою 2015 р. зустріччю лідерів НАТО у Варшаві. Йдеться про гарантії посилення безпеки у регіоні шляхом створення повномасштабних баз НАТО на теренах Центрально-Східної Європи.¹

У Варшаві пройшов саміт НАТО у 2016 р., який узгодив комплексний пакет допомоги для України, а також розгортання багатонаціональних батальйонів НАТО в Польщі, Естонії, Латвії та Литві – обидва кроки вітали в Києві.² Надання пріоритетності питанням безпеки Польщі в Східній Європі перед завданнями підтримки євроінтеграційних зусиль України знайшли відображення у зміні суті Стратегії зовнішньої політики Республіки Польща 2017-2021 рр.³ у порівнянні із Пріоритетами польської зовнішньої політики 2012-2016 рр.⁴ У 2017 р. результатами безпекової співпраці стали досягнення бойової готовності ЛІТПОЛУКРБРИГ, домовленість про участь підрозділів ЗСУ у військових навчаннях країн V4 та розвиток військово-технічної співпраці.⁵

Як не парадоксально звучатиме, але українська складова польської зовнішньої політики ставала значущішою у періоди, коли Україна (українська влада) проявляла менший європейський потенціал, як то до 2004 р., в 2010-2013 рр.,⁶ з 2019 р.

1 Дуда сприятиме виробленню спільної позиції Європи щодо України, – польський міністр. 18 серпня 2015 р. URL: https://zik.ua/news/2015/08/18/duda_spryyatyme_vyroblennyu_spilnoi_pozytsii_yevropy_shchodo_ukrainy_polskyy_ministr_617118 (дата звернення: 21.07.2020).

2 Політика України щодо країн Вишеградської четвірки: на шляху до кращого взаєморозуміння та добросусідства. С.8. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/policy_ukrayiny_shchodo_krayin_v4.pdf (дата звернення: 14.07.2020).

3 Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017-2021. 2017. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/strategia> (дата звернення: 21.07.2020).

4 Priorytety Polskiej Polityki Zagranicznej 2012-2016. Warszawa, marzec 2012 r. URL: <http://www.premier.gov.pl> (дата звернення: 21.07.2020).

5 Українська призма: Зовнішня політика 2017. Аналітичне дослідження // ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. Київ, 2018. С.99. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2018/04/A5-prizma2017_ua_finish.pdf (дата звернення: 14.07.2020).

6 Стадник Г. Коморовський і Янукович – Коморовський і Янукович: дружба в минулому? 02.12.2013. URL : <https://>

Польський президент ставав «вікном комунікації» з Європою. У протилежних випадках – з 2004 по 2010 рр., з 2014 по 2019 рр. – надаючи пріоритетності європейському вектору, Україна зменшувала інтенсивність співпраці з Польщею. Навіть із зміною влади в Україні та корекцією підходів до політики пам'яті, між Польщею та нашою державою повноцінної стратегії розвитку стосунків досі не сформульовано. Про несформованість концепції перспектив партнерства серед країн Східної Європи свідчать події після президентських виборів в Білорусі 9 серпня 2020 р. Ініціатива створення Люблінського трикутника виявилась запізнілою, хоча й стала свідченням початку подолання травматичного діагнозу Польщі, пов'язаного із пам'яттю про три події XVIII ст. та пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р.

Хоча варто відзначити, що після візиту президента України В.Зеленського до Варшави з нагоди 80-ліття початку Другої світової війни 1 вересня 2019 р. досягнуто відокремлення проблем історичної пам'яті від інших проблем.⁷ Офіційний Київ пішов на вагомий крок – у вересні 2019 р. зняв мораторій на проведення пошукових робіт у місцях польських поховань.⁸ Саме обопільні поступки призведуть до потепління відносин і поглиблення співробітництва. Зростає роль Польщі як газотранспортного посередника, саме польські потужності для постачання американського LNG-газу та природного газу з норвезьких родовищ можуть стати в нагоді Україні.⁹ Ще один давній інфраструктурний проект – нафто-

www.dw.com/uk/a-17264906 (дата звернення: 30.07.2020).

7 Сменковський А. Ю., Яворська Г. М., Каплан Ю. Б. Щодо українсько-польських відносин. Аналітична записка. Серія «Громадянське суспільство», №2, 2019. URL : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/analit-smenkovsky-yavoska-kaplan-civil-society-2-2019-1.pdf> (дата звернення: 21.07.2020).

8 Українська призма: Зовнішня політика 2019. Аналітичне дослідження // ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. Київ, 2020. С.52. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2020/05/UkrainianPrism.ForeignPolicy19_ukr.pdf (дата звернення: 14.07.2020).

9 Губицький Л., Мельник Г. Прагматизм українсько-польських відносин у газовій сфері // Україна і світ. Теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин. Київ: Вид. центр КНУКиМ, 2020. С.137.

гін Одеса-Броди-Гданськ може бути реанімованим.¹

Звернімо увагу, що саме Польща просувала створення двох регіональних ініціатив поблизу східного кордону ЄС: «Східне партнерство» (2009 р.), «Тримор'я» (2016 р.). Такі кроки пояснюються бажанням польських політичних еліт відігравати якомога вагомішу роль якщо не у всьому Європейському Союзі, то принаймні на його східних кордонах. Але варто відзначити і наступну особливість, набуту польською зовнішньою політикою. Першочерговості з 2015 р. надається співпраці Польщі з країнами на захід від східного європейського кордону, а не країнам на схід від європейського кордону, як це було до 2015 р. До «Тримор'я» («Ініціатива трьох морів») крім Польщі, входять ще 11 держав ЄС: Австрія, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія та Чехія». Залучення до ініціатив цієї регіональної структури дозволило б Україні долучитися до окремих інфраструктурних та енергетичних проєктів. Однак Польщею та й самою українською владою не було здійснено належних кроків для залучення до регіональних ініціатив «Тримор'я». Польща пояснила це дуже просто: усі країни «Тримор'я» – члени ЄС.²

Зовнішньополітична позиція Польщі базується на стабільній підтримці ЄС та НАТО, особливо США. Польща та Україна мають достатній потенціал для впливу на регіональний політичний порядок денний та висування нової програми безпеки. Цей порядок денний повинен бути реалістичним і враховувати поточні політичні та геополітичні реалії.³ Але не потрібно забувати про застереження, які масово поча-

ли лунали у польському суспільстві, коли Президент США Барак Обама, дотримуючись політики перезавантаження, в липні 2009 р. висловився про відсутність сенсу у зведенні протиракетного щита в Європі.⁴ Польські вчені та політики усвідомили загрози від тимчасової зміни скерованості американсько-російських відносин.

На думку Л.Губицького, Г.Мельник єдиним шляхом самозбереження для України має стати вибір не зовнішніх ідей, а вибір ідеї українського світу, світу українськості.⁵ Українська громада має завдячувати актуалізації гасел «армія, віра, мова» епохи президента П.Порошенка саме як захисним у відповідь на російські, польські, угорські аспірації. Український світ у боротьбі із російською агресією засвідчив власне існування, але поки що не визначився із межами лідерства – локального чи глобального. Саме ймовірність появи лідерських амбіцій в українських еліт і могла стати спонукою до посилення антиукраїнської риторики у державних діячів Росії, Польщі, Угорщини. «Українська еліта, мабуть, з 1340 р. живе за принципом: зовнішній виклик – внутрішня відповідь. Це шлях до власного упослідження, занепаду, визнання чужої пасіонарності, залежності, відмови від власної мови, гідності, державності, будь-якої самостійної творчості і діяльності. Якщо не змінити принципу на: внутрішній виклик – зовнішня відповідь, не варто очікувати на контрольованість процесів, центр управління яких лежить поза нашим вибором. Нам накидаються чужі думки, чужі ідеї, чужий вибір. А насправді відсутність вибору. Вибір без вибору».⁶

Стратегічна комунікація між Україною та Республікою Польща містить складові,

1 Польща готова реанімувати нафтогін Одеса-Броди-Гданськ. Факти. 25 березня 2014 р. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/ekonomika/20140325-1509295/>

2 Чапутович пояснив, чому Україна поки не може приєднатися до «Тримор'я». 02.10.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2791647-caputovic-poasniv-comu-ukraina-poki-ne-moze-priednatisa-do-trimora.html> (дата звернення: 22.07.2020).

3 Політика України щодо країн Вишеградської четвірки: на шляху до кращого взаєморозуміння та добросусідства. С.14-15. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/polityka_ukrayiny_shchodo_krayin_v4.pdf (дата звернення: 14.07.2020).

4 Чекаленко Л. Політика Польщі – на вістрі інтересів США // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4 (40) 2018. С.62- 66. С.64.

5 Губицький Л., Мельник Г. У пошуках вибору: безальтернативність // Україна-цивілізація. Збірник наукових праць. – Т.3. Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, державної, національної єдності. Ужгород, 2015. С.29-36. С.31.

6 Губицький Л., Мельник Г. У пошуках вибору: безальтернативність // Україна-цивілізація. Збірник наукових праць. – Т.3. Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, державної, національної єдності. Ужгород, 2015. С.29-36. С.32.

що стануть запобіжником у виникненні ситуацій пов'язаних із збуренням міжнародної безпеки, застереженням у появі ризиків внутрішньої безпеки. В умовах поглиблення військового співробітництва Польщі, Румунії та США в регіоні Центрально-Східної Європи, можливими є наступні версії українсько-американських та українсько-польських стосунків: 1) висування ініціативи масштабнішої безпекової взаємодії України зі США в Чорноморському регіоні; 2) пропозиція перетворення України на хаб із транспортування американського природного газу.

Віriamo, що пам'ять про минулі травми – в польському та українському суспільстві лише засіб запобігання майбутнім ранам, але не заклик до поновлення помсти. Президент України Л.Кучма та Президент Польщі А.Квасневський у травні 1997 р. оголосили спільну заяву «Про порозуміння і єднання»¹, на основі формули Папи Римського Іоанна Павла II «Вибачаємо і просимо пробачення». Президент Польщі Лех Качинський на урочистостях з приводу відкриття меморіалу в селі Павлокома 13 травня 2006 р. виголосив промову, в якій, зокрема були й такі слова: «Несімо – ми поляки та українці – цю спадщину у майбутнє, завжди знаходьмо у собі лише те, що найкраще. Уміймо з милосердям та мужністю, молитися Богу словами: «Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим». Про це я прошу».²

Польський парламент 28 листопада 2014 р. ратифікував Угоду про асоціацію України з ЄС. Державний візит президента П.Порошенка до Польщі відбувся 17-18 грудня 2014 р. Під час свого виступу перед обома палатами парламенту, президент України висловив подяку за підтримку України у важкий час, але також згадав про складні історичні проблеми та необхідність взаємного прощення та примирення. Варто пам'ятати про звернення по-

літиків, церковних ієрархів та представників української інтелігенції до керівництва польської держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства від 2 червня 2016 р. Термін «геноцид» не згадується в листі, однак дуже чітко в ньому викладено прохання про примирення та прощення: «Убивство невинних людей не має виправдання. Просимо прощення і рівною мірою прощаємо злочини і кривди, вчинені щодо нас, – це єдина духовна формула, що повинна бути мотивом кожного українського і польського серця, яке прагне миру й порозуміння». Серед тих, хто підписав цей документ були два колишні президенти України Леонід Кравчук та Віктор Ющенко.³

«В сім'ї вольній, новій...» (Т.Шевченко) Україна очікує від Польщі не повчань, а рівноправного співробітництва, оскільки в нових умовах міжнародної безпеки в Східній Європі, саме Київ, а не Варшава є дієвою, а не лише потенційною, ланкою боротьби за європейську цивілізацію. Як вдало зазначив Л.Зашкільняк: «актуальним і затребуваним залишається вивчення явищ формування і побутування в суспільній (та історичній) свідомості застарілих стереотипів, зокрема й щодо українсько-польських стосунків у XX століття у суспільній свідомості українців і поляків».⁴ Тому залишається закликати польських колег до холодного і зваженого аналізу подій 1943-1944 рр., до з'ясування їх причин та характеру, до позбавлення від емоційності в звинуваченнях на адресу українського національно-визвольного руху у всіх злочинах, вчинених в регіоні Центрально-Східної Європи.

Висновок. Держави за умов розчарування в глобальних структурах та повернення до ознак суверенізму, враховують травми минулого. Але європейські та поль-

1 Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» 21 травня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005#Text?

2 Єндрашик К. Від стратегічного партнерства до прагматизму: польсько-українські стосунки в 2005-2017 рр. Уманська старовина. 2018. №5. URL: <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/146753/145754> (дата звернення: 14.07.2020).

3 Єндрашик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991-2017) Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018. Випуск 3-4 (95-96). С. 248. URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/nz_95-96.pdf (дата звернення: 30.07.2020).

4 Зашкільняк Л. Огляд проблем спільної (важкої) історії українців і поляків XX століття. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoj-istorii-ukraintsiv-i-polyakiv-khkh-stolittya> (дата звернення: 21.07.2020).

ські політики до загроз сучасності схильні ставитися з великою часткою оптимізму, що базується на ролі альянсів.

У Республіки Польща та України спільна рана – російська. Для Польщі досі важливо діяти на користь польським інтересам, але й водночас на противагу російським. Російсько-українська війна, започаткована Російською Федерацією 20 лютого 2014 р. триватиме допоки Україна чітко не визначиться з ідентифікацією: проросійською, проєвропейською чи проукраїнською.

Україна досі демонструє високий болювий бар'єр, не відкидаючи кардинально версію форматування світу як «російського» (рос. – «русский мир»).

Вихід з травми для Польщі лежить через перехрестя «лібералізм-консерватизм», а для України – через перехрестя «популізм-консерватизм». Польський взірець для українського партнера бачить перспективи у ненаціоналістичному (неконсервативному) і водночас непро російському проєкті. Тому й спостерігаємо прихильність польської дипломатії до думки про життєздатність українського популізму.

Загоєння і зцілення травм і ран лежать не так в царині політичній, як в площині релігійній. У випадку Польщі та України – це спільна традиція – християнство.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

Марина Палієнко,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛЬСЬКИЙ МУЗЕЙ У РАППЕРСВІЛІ ЯК МІСЦЕ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ОСЕРЕДОК ПОЛОНІКИ У ШВЕЙЦАРІЇ (ДО 150-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТІ)

Одним з яскравих свідчень значущості національних традицій, цінності історичних реліквій та культурних надбань у боротьбі за свободу і державну незалежність є історія Польського музею у Рапперсвілі (Muzeum Polskie w Rapperswilu), заснованого представниками польської політичної еміграції у Швейцарії після невдачі Січневого повстання 1863–1864 рр. Його створення мало символічне значення у контексті втілення програми політично-патріотичного руху Великої еміграції (Wielka emigracja) з об'єднання зусиль польської еліти, громадсько-політичних і культурних діячів навколо ідеї боротьби за свободу і незалежність Польщі, а також для репрезентації національних культурних цінностей і здобутків європейському світові. Успішній реалізації цього інституційного проекту у Швейцарії сприяло кілька факторів, серед яких слід відзначити толерантне ставлення до польських емігрантів державної влади, розуміння й позитивне сприйняття їхніх прагнень з боку місцевого населення, і особливо – готовність польських діячів підтримувати та розвивати осередок духовно і фінансово, постійно поповнюючи його колекції цінними артефактами, творами мистецтва, стародруками й документами.

Історія цієї славетної польської культурної інституції у Швейцарії нараховує 150 років і включає три періоди: 1) заснування та діяльність Польського націо-

нального музею (1870–1927 рр.), 2) функціонування Музею сучасної Польщі (1936–1952 рр.) та 3) період від відновлення діяльності музею у 1975 р. до сьогодення.

Польський музей у Рапперсвілі (кантон Сен-Галлен / St. Gallen) був створений завдяки зусиллям відомого представника польської політичної еміграції графа Владислава Броель-Плятера (Władysław Broel-Plater; 1806–1889) – учасника польських повстань 1830–1831 та 1863–1964 рр. У 1868 р. у Рапперсвілі з нагоди 100-річчя Барської конфедерації він ініціював встановлення колони з промовистим латинським написом: «*Magna res libertas*» («Свобода понад усе»), яку увінчував орел – геральдичний символ польської державності. Завдяки заходам В. Броель-Плятера у 1870 р. в орендованому у місцевої влади середньовічному замку з мальовничим видом на Цюрихське озеро було відкрито інституцію під назвою Польський національний музей, який став значним осередком із збирання та збереження національних пам'яток, плекання польських культурних традицій, а також місцем зустрічі польських емігрантів. Таким чином, швейцарці у складний для польської нації період підтримали її боротьбу за відновлення державної незалежності й виступили промоторами культурної приналежності Польщі до Західної Європи. З огляду на це Рапперсвіль наприкінці XIX ст. перетворився на потужний пам'яткоохоронний осередок та коор-

динаційний центр польського національно-визвольного руху в Європі.

Першим директором музею став Францішек Духінський (Franciszek Duchński; 1816–1893) – відомий історик, етнограф і публіцист, активний діяч польської політичної еміграції в Європі. Належачи за походженням до польського шляхетського роду з Правобережної України, він упродовж всього свого життя відчував генетичний зв'язок з українською землею та стародавнім Києвом, часто підписуючи свої праці «Duchński Kijowianin» або «Duchński de Kiew», в яких обстоював ідею федерації Польщі, Литви та Русі (України) на засадах Гадяцької унії 1658 р.¹

Експозиція Польського музею вже наприкінці XIX ст. включала кілька структурних підрозділів, серед яких виділялась галерея з портретами і бюстами визначних діячів польської історії – монархів, національних героїв та митців. У залі уніформ і зброї експонувалась унікальна колекція польських одностроїв, починаючи від доби Середньовіччя до XIX ст. Одна з музейних кімнат була присвячена пам'яті славетного польського національного героя Тадеуша Костюшка (Tadeusz Kościuszko; 1746–1817), між цінними експонатами якої була урна з його серцем. Окремо в експозиції була представлена кімната видатного польського поета Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz; 1798–1855) з колекцією його пам'ятних речей та автографів. Невелика кімната Миколая Коперніка (Mikołaj Kopernik; 1473–1543) репрезентувала портрети визначного астронома та окремі його наукові інструменти. Найбільшу частину музейної експозиції становила картинна галерея, в якій були представлені кілька сотень художніх полотен, малюнків та скульптур як польських, так і західноєвропейських авторів.

Крім того, значне місце у структурі музею посідав бібліотечний відділ, яким у

1892–1894 рр. завідував Зигмунд Василевський (Zygmunt Wasilewski), а згодом – Стефан Жеромський (Stefan Żeromski).

Після відновлення незалежної Польської держави зібрані у Рапперсвілі реліквії – 3000 художніх творів, 2000 музейних артефактів, 9000 медалей та монет, 92 000 книг, 1400 карт та 27 000 архівних документів – згідно до заповіту засновника музею графа В. Плятера були перевезені у 1927 р. до Варшави та значно збагатили національну історико-культурну скарбницю. На цьому завершився перший період в історії Польського музею у Рапперсвілі. На жаль, з величезним сумом доводиться констатувати, що під час Другої світової війни 95% перевезених до Варшави рапперсвільських пам'яток було назавжди втрачено.

Слід зазначити, що заснування та позитивний досвід діяльності Польського музею стали яскравим прикладом, своєрідним орієнтиром для представників української політичної еміграції міжвоєнного періоду, які також намагались реалізувати ідею збереження національних реліквій в одній з нейтральних європейських країн до відновлення української незалежності. Так, Василь Сімович порушував це питання у статті «Український Рапперсвіль», а з нагоди розгортання діяльності Музею визвольної боротьби України у Празі підкреслював, що цей «музей мусить мати для нас таку вагу, яку мав колись для польського народу Рапперсвільський Музей у Швейцарії, що його покликали до життя поляки після впадку (поразки – *авт.*) польського повстання 1863 р., і що його тепер привезли до столиці відновленої Польщі»².

Водночас у самому Рапперсвілі установа продовжила своє існування у 1936 р. у дещо зміненому форматі – під назвою Музей сучасної Польщі, репрезентуючи західному світові здобутки польської культури та мистецтва новітнього періоду. Однак, по закінченню Другої світової війни в історії музею у Рапперсвілі розпочалася

1 Див.: Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. 1994. Т. 1. С. 265–279; Потульніцький В. Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму в другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми слов'янознавства. 2000. Вип. 51. С. 60–62.

2 Сімович В. Музей визвольної боротьби України // Сімович В. Твори: В 2-х тт. Чернівці, 2005. Т. 2. С. 760. Див. також статтю В. Сімовича «Український Рапперсвіль», опубліковану в цьому ж виданні.

темна смуга, що виникла внаслідок намаганнями комуністичної влади Польщі поставити його під свій контроль. Місцева влада Рапперсвілю на знак протесту порушила перед Верховним судом Швейцарії клопотання про закриття музею, яке було задоволене у 1951 р. Через рік після цього колекція з Рапперсвілю знов була переміщена до Польщі, де вона була поділена між кількома інституціями.

Ситуація змінилася на краще у середині 1970-х рр. і призвела до відкриття нової музейної експозиції, урочиста церемонія якої відбулася 21 червня 1975 р. У 1978 р. з ініціативи діячів польської еміграції у Рапперсвілі була проведена установча конференція польських музеїв, архівів та бібліотек на Заході (*Stala konferencja muzeów, archiwów i bibliotek polskich na zachodzie, MABPZ*) та заснована фундація «*Libertas*», покликана фінансово підтримувати польські культурні осередки у вільному світі. Ці інституції, окрім важливих пам'ятокоохоронних функцій, відігравали роль центрів культурного та наукового життя у країнах проживання польських емігрантів, поширюючи польську історію та культуру у регіоні.

Від того часу фонди Польського музею у Рапперсвілі щорічно поповнювалися численними надходженнями від емігрантів з різних країн світу, які прагнули перетворити його на «вікно вільної Польщі у вільній Гельвеції» у період суворих обмежень комуністичного режиму у самій Польщі¹. Музей розгорнув широку культурно-просвітницьку діяльність, ініціювавши понад 100 виставок, присвячених історії Польщі та польсько-швейцарським відносинам, а також виступив організатором низки наукових конференцій, що розширили розуміння польської історії та культури швейцарцями.

Нині зібрання музею у Рапперсвілі включає окрім власне музейної експозиції бібліотечну та архівну складові. Найдавніші архівні матеріали надійшли до його фондів в якості дарунків від польських емігрантів у XIX ст. Зокрема, у 1883 р. музей отримав архівні матеріали, зібрані

його засновником Владиславом Плятером (Władysław Plater), включаючи документи про Січневе повстання 1863 р. та історію еміграції до Швейцарії після його поразки. Генріх Биковський (Henryk Bukowski) подарував музею колекцію рукописів Тадеуша Костюшка. Музей також отримав колекцію Артура Волинського (Artur Wołyński), що містила документи з історії Січневого повстання. У наступні роки музейні фонди поповнили архіви Северина Гошинського (Seweryn Goszczyński), Йохима Лелевеля (Joachim Lelewel) та Людвіка Мерославського (Ludwik Mierosławski), документи «Молодої Польщі» та Легіону у Швейцарії за 1833–1884 рр., цінні родинні архіви (Sobańscy, Gałęzowscy, Nabelakowie, Gasztowttowie), документи Польського демократичного товариства, польських організацій у Франції, джерела про події 1846 та 1848 рр., матеріали про участь поляків у Кримській війні 1853–1856 рр., рукописи та друковані праці про Січневе повстання 1863 р. та еміграцію, архіви польського молодіжного руху за кордоном та Комітету допомоги жертвам війни.

Сучасна музейна колекція складається з кількох секцій, які включають матеріали:

- з польсько-швейцарських відносин, зокрема, рубрику «Швейцарці у Польщі» (студенти у XV ст., зодчі у XVI ст., викладачі та дипломати у XVIII ст., колекціонери, ремісники, виробники сиру та садівники у XIX ст.);
- з історії польської еміграції у XIX та XX ст., яка відбувалась внаслідок повстань, війн та політичних переслідувань;
- про діяльність поляків у Швейцарії (громадсько-політичних та військових діячів, науковців, митців та інженерів), включаючи історію створення та функціонування Польського музею у Рапперсвілі;
- про видатних польських учених та митців (зокрема, М. Коперніка, Ф. Шопена, А. Міцкевича, М. Кюрі-Склодовську та ін.);
- з історії польської боротьби за незалежність (у т. ч. документи про національно-визвольні повстання 1830 і 1863 рр., події Другої світової війни, рух Солідарність 1980-х рр. тощо).

Зокрема, секція «*Rappersvilliana*» включає документи з історії музею за 1935–

¹ Polish Museum in Rapperswil. URL: <http://culture.pl/en/place/polish-museum-in-rapperswil>

1951 та від 1955 рр. (офіційну документацію, каталоги, відомості про події і виставки, організовані музеєм, статті з місцевої преси, що коментували їх). Секція «2 DSP» (2 Dywizja Strzelców Pieszych) містить документи про Другу стрілецьку дивізію, інтерновану у Швейцарії в роки Другої світової війни – фотографії періоду інтернування, таборову пресу, документи Товариства колишніх інтернованих.

Архівні документи упорядковані в особові фонди, колекції та групи. На сайті, зокрема, представлені 50 інвентарних описів особових фондів (персональних архівів) польських діячів, у т. ч. Максиміліана Бадерського (Maksymilian Baderski; 1889–1985), Юзефа Добржанського (Józef Dobrzański; 1888–1961), Юліана Годлевського (Julian Godlewski; 1903–1983), Юзефа Мацкевича (Józef Mackiewicz; 1902–1985), Кристини Марек (Krystyna Marek; 1914–1993), Збігнева Плясковського (Zbigniew Płaskowski; 1921–2009), Єжи Стемповського (Jerzy Stempowski; 1893–1969), Станіслава Зелінського (Stanisław Zieliński; 1880–1930) та ін. Крім того, в у Рапперсвілі зберігаються архівні колекції Товариства вояків Другої стрілецької дивізії (1952–1990), Польської комбатантської асоціації у Швейцарії (1953–1993), Асоціації польських організацій у Швейцарії (1948–1976), Польської католицької місії у Швейцарії (1952–2004), Товариства польських інженерів у Швейцарії (1946–1982), Товариства друзів Польського музею (1941–2009), Організації польських музеїв, архівів та бібліотек за кордоном тощо. Об'єднані фонди представлені архівними групами «Польські інтерновані у Швейцарії періоду Другої світової війни», «Польські організації у світі» та ін.

Бібліотечне зібрання Польського музею містить близько 20 000 томів видань полоніки. Серед рідкісних стародруків колекції слід згадати друге видання твору геніального польського астронома і математика, творця геліоцентричної теорії світу Миколая Коперніка «Про обертання небесних сфер» («De revolutionibus orbium coelestium»), яке побачило світ 1566 р. у Базелі, а також перше видання історич-

ної хроніки польського історика, теолога і дипломата XVI ст. Мартина Кромера (Marcin Kromer) «De origine et rebus gestis Polonorum» («Про походження та діяння поляків», Базель, 1555 р.).

Бібліотека зберігає частину приватного архіву Яна Новак-Єзьоранського (Jan Nowak-Jeziorański) – особисті документи, близько 100 листів, адресованих йому як голові польського відділу Радіо Свободи в Європі від відомих діячів науки, політики та культури. Я. Новак-Єзьоранський подарував музеєві колекцію з 20 листів польських королів, листи Тадеуша Костюшка, князя Юзефа Понятовського (Józef Poniatowski), Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski), Ігнація Яна Падеревського (Ignacy Jan Paderewski), Генрика Сенкевича (Henryk Sienkiewicz). Крім того до архіву надійшли зібрання Юзефа Марії Бохенського (Józef Maria Bocheński), графа Міхала Потулицького (Michał Potulicki), професора Кристини Марек (Krystyna Marek), Юзефа Мацкевича (Józef Mackiewicz), Анджея Ромера (Andrzej Romer), Галини Желінської (Halina Zielińska) та Збігнева Рапацького (Zbigniew Rapacki).

Цінною частиною зібрання є картографічна колекція (Cartographia Rappersviliensis Polonorum), яка складається з понад 750 карт польських земель за період XV–XVIII ст. Значну художню цінність становить колекція з близько 1200 картин, малюнків, мініатюр, літографій та гравюр відомих польських художників, які відображають розвиток польського мистецтва у XIX–XX ст., а також зібрання кераміки, предметів церковного культу, пам'яток народної творчості¹. Слід також відзначити, що Польський музей сьогодні широко використовує можливості інформаційних технологій для презентації свого зібрання у цифровому просторі. Між іншим, окрім власного сайту з 2016 р. він репрезентує свої колекції на онлайн-платформі Google Arts & Culture, завдяки чому широкі кола користувачів можуть отримати доступ до оцифрованих у високоякісному форма-

1 Morkowski Janusz S. Polish Museum, Rapperswil: Guide through the Exposition (English-German-Polish guidebook). Rapperswil, 1994.

ті зображень музейних пам'яток. Серед них твори польських художників зі світовим ім'ям Юзефа Брандта (Józef Brandt), Альфреда Веруш-Ковальського (Alfred Wierusz-Kowalski), Юзефа Хелмонського (Józef Chełmoński), Леона Вичулковського (Leon Wyczółkowski), Войцеха Коссака (Wojciech Kossak), Зофії Стриєнської (Zofia Stryjeńska), Ольги Бознанської (Olga Boznańska) та ін., ордени і медалі, кишенькові годинники, виготовлені польськими майстрами у Швейцарії (у т. ч. з портретом Адама Міцкевича фірми Patek & Company, 1847 р.). У колекції також представлені предмети, пов'язані з видатними польськими діячами, зокрема, посмертна маска та зліпок руки Фредеріка Шопена, музичний інструмент («a silent piano»), що належав Ігнацію Яну Падеревському, набір приладів для вимірювання радіоактивності з лабораторії Марії Кюрі-Склодовської тощо¹.

Важливою тенденцією сьогодення є підтримка діяльності музею з боку державних інституцій незалежної Польщі. Зокрема, у 2004 р. були встановлені тісні контакти між Польським музеєм та Головною дирекцією державних архівів (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych), яка запропонувала провести архівний тренінг для музейних співробітників.

Загалом слід зазначити, що вже упродовж понад десяти років Головна дирекція державних архівів Польщі тісно співпрацює з організаціями польської діаспори, надаючи їм допомогу в організації зберігання та описування колекцій. Сьогодні головна архівна установа Польщі співробітничав з 17-ма польськими закордонними організаціями, серед яких є ті, що були створені у XIX ст. (передусім – Польський музей у Рапперсвілі), а також ті, що постали після Другої світової війни. У більшості випадків ці інституції функціонують як архівні, бібліотечні та музейні осередки, що зберігають пам'ятки польської культури.

У 2007–2008 рр. були реалізовані два великі проекти завдяки фінансовій допо-

мозі Міністерства культури та національної спадщини, а саме завдяки програмі – *Культурна спадщина – Збереження національної спадщини поза межами Польщі*. У 2007 р. роботи з каталогізації були проведені у восьми інституціях поза межами Польщі, а у 2008 р. – їх кількість зросла до 15 і співпраця охопила як країни Європи, так і Північної та Південної Америки. Загалом у ці роки понад 30 досвідчених архівістів, які володіли іноземними мовами та були підготовлені для роботи з різними видами документації та електронними базами даних, були відряджені до організацій польської діаспори.

Значна допомога у рамках згаданої програми була надана й Польському музею у Рапперсвілі. Так, директор музею під час свого перебування у Варшаві, ознайомився з головними методами описування рукописів у Головному архіві давніх актів та іншими аспектами архівної методології. У наступні роки Головна дирекція брала участь в організації описування архівної колекції, відрядивши 2007 р. архівіста з Польщі до Рапперсвіля. Того ж року завдяки фінансовій допомозі, наданій Міністерством культури та національної спадщини, Генеральна дирекція виступила співорганізатором міжнародної наукової конференції, присвяченої видатним представникам польської еміграції – проф. Кристині Марек (Krystyna Marek) та Єжи Стемповському (Jerzy Stempowski), що відбулась у Польському музеї в Рапперсвілі.

У 2008 р. завдяки грантам, наданим Міністерством культури, програма з упорядкування архівів була продовжена – до Рапперсвіля було відряджено трьох архівістів на місячний термін. Результатом плідної діяльності польських архівістів з упорядкування та описування документів у Рапперсвілі стало укладання опису 47-ми документальних колекцій, який було включено до архівної бази даних SEZAM. Між іншим була описана колекція відомого еміграційного діяча та публіциста Збігнева Рапаського (Zbigniew Rapacki), завершено упорядкування архіву родини Потулиці (Potuliccy). Крім того, був підготовлений електронний опис та іменний покажчик значної частини кореспонденції.

1 Див.: Treasures of the Polish Museum Collection: Art works from the collection of the Polish Museum in Rapperswil. URL: <https://artsandculture.google.com/exhibit/treasures-of-the-polish-museum-collection/BAISvuDlhXpTLw>

Нині розвивається тісна співпраця Польського музею з Інститутом національної пам'яті Польщі (Instytut Pamięci Narodowej). Зокрема, у березні 2013 р. співробітники інституту розпочали оцифровування архівної спадщини Єжи Стємповського (Jerzy Stempowski), а у лютому 2014 р. – відомого польського письменника і громадського діяча Юзефа Мацкевича (Józef Mackiewicz; 1902–1985). Інформація про діяльність музею, склад його фондів, зв'язки з міжнародними та польськими інституціями сьогодні широко репрезентована на музейному сайті, який функціонує польською, англійською та німецькою мовами¹.

Проте, незважаючи на вагомі досягнення у культурній сфері та реалізацію низки важливих проектів, упродовж останніх років загострилась ситуація навколо приміщення музею. Наприкінці 2014 р. місцева влада повідомила керівництво музею, що вона припиняє договір про оренду замку і за два роки музей має звільнити приміщення. У зв'язку з цим Асоціація друзів Польського музею у Рапперсвілі поширила звернення до влади і громадськості Швейцарії із закликом прийняти компромісне рішення, яке б враховувало довголітню польську культурну присутність у Рапперсвілі.

Важливо, у цій кризовій ситуації польська влада не залишилась осторонь вирішення проблем Польського музею. Свідченням цьому став приїзд президента Польщі Анджея Дуди до Рапперсвілю у листопаді 2016 р., обговорення ситуації з представниками місцевої влади, а також порушення питання про долю музею під час зустрічі з президентом Швейцарської Конфедерації Йоханном Шнайдер-Амманом. За підтримки Міністерства культури Республіки Польща була розроблена та прийнята концепція модернізації музею. Це питання порушувалося також під час зустрічі президентів Республіки Польща та Швейцарської Конфедерації у травні 2019 р. у Варшаві. У результаті вжитих заходів дозвіл на перебування музею у Рапперсвільському замку було пролонговано².

1 The Polish Museum in Rapperswil. URL: <https://polenmuseum.ch/en>

2 Однак ситуація потребує постійного моніторингу оскільки проблема остаточно не розв'язана, про що свід-

Законовою подією не лише в історії музею, але й культурному житті Польщі стало відзначення 150-літнього ювілею славетної інституції у жовтні 2020 р. Церемонія відбулася у Рапперсвільському замку 25 жовтня за участі Посла Республіки Польща у Швейцарській Конфедерації Івони Козловської, консула Марека Глужко, президента кантону Сен-Галлен Бруно Даманна, мера Рапперсвіля Мартіна Штолінга, почесного консула Республіки Польща у Цюриху Маркуса Блехнера, голови Товариства прихильників Польського музею Марека Вірушевського, директора музею Анни Бухманн, представників польської діаспори у Швейцарії та мешканців міста³.

Оцінюючи півторастолітню діяльність цієї визначної польської інституції в Європі, підкреслимо її непересічне значення для збереження польської національної ідентичності та плекання ідеалів і традицій польської державності у період боротьби за відновлення її політичної незалежності на межі XIX та XX ст., поширення відомостей про польські культурні надбання та демократичні цінності у вільному світі за часів існування «прорадянської» ПНР у другій половині XX ст. Сьогодні Польський музей у Рапперсвілі залишається важливим духовним центром, інститутом пам'яті, який живить та збагачує Польську державу та діаспору традиціями багатогранної європейської культури і популяризує польську історико-культурну спадщину у світі. Діяльність музею є одним з яскравих втілень життєдайності польської національної ідеї і водночас свідченням тривалої польсько-швейцарської співпраці на культурній ниві. Акумуляоване у Рапперсвілі зібрання полоніки – стародруків, картин, медалей, монет, карт, мініатюр – має значну культурну цінність та джерельне значення. Архівні документи відображають різні аспекти громад-

чать публікації у поточній пресі. Див зокрема: Jasińska J. No Place, No Home: Famous Polish Museum in Switzerland Faces Eviction From Castle Home // The first news. 2020 (September, 20). URL: <https://www.thefirstnews.com/article/no-place-no-home-famous-polish-museum-in-switzerland-faces-eviction-from-castle-home-15858>

3 Celebration of the 150th Anniversary of the Polish Museum in Rapperswil. URL: <https://polenmuseum.ch/en/news/3810>

сько-політичного та соціокультурного життя польської еміграції в Швейцарії та інших країнах світу.

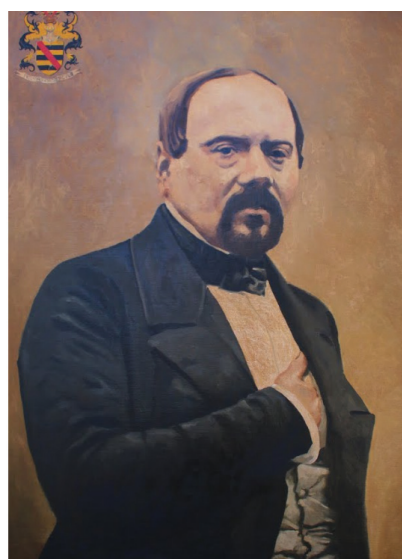
І у зв'язку з цим варто наголосити на тому, що питання підтримки діяльності архівів, музеїв і бібліотек, створених польською еміграцією і діаспорою у різних країнах світу, перебуває у фокусі постійної уваги польської влади і вищих посадових осіб. Полоніка розглядається як інтегральна складова польської культурної спадщини, а польські закордонні архівно-музейні-бібліотечні центри – як установи національної пам'яті, які виконують важливу державну місію, сприяють збереженню та популяризації польської культури за кордоном, формуванню національної ідентичності, розбудові позитивного іміджу Польщі у світі. У контексті реалізації державної політики у грудні 2017 р. Міністерством культури та національної спадщини Республіка Польща було засновано Національний інститут польської культурної спадщини (Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA), покликаний сприяти збереженню, науковому вивченню та популяризації полоніки.

Слід наголосити, що польський досвід опікування на державному рівні національною культурною спадщиною за кордоном є показовим, цінним та вартим для наслідування. Особливо актуальним він є для України, в якій на сьогодні відсутня державна підтримка українських закордонних культурних інституцій, діяльність яких упродовж XX ст. значною мірою сприяла збереженню національної ідентичності та спадщини, промоції національних цінностей, та зрештою відродженню Української державності у 1991 р. 150-літня історія Польського інституту у Швейцарії є свідченням тягlosti культурних зв'язків, традицій і поколінь, цінності історичної спадщини для розбудови держави, цивілізаційного поступу нації.

Будівля замку, у якому розташовано Польський музей у Рапперсвілі

(Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Polish_Museum,_Rapperswil)

Засновник Польського музею в Рапперсвілі граф Владислав Броель-Платер. Портрет роботи художника Петера Ескенса з колекції Польського музею

(Джерело: <https://artsandculture.google.com/exhibit/1gJC3SY1zPOLA>)

Польська марка, випущена у жовтні 2020 р. з нагоди 150-ліття Польського музею у Рапперсвілі

Джерело: сайт Польського музею (<https://polenmuseum.ch/en/news/polish-post-stamp-for-the-150th-anniversary-of-the-polish-museum-in-rapperswil>)

Оксана Лобко,
кураторка виставкових проєктів

ДОЛЯ ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ З НЕМИРІВСЬКОГО ПАЛАЦУ МАРІЇ ЩЕРБАТОВОЇ ПІСЛЯ 1917 р. У ЗАПИСКАХ СУЧАСНИКІВ. РОЛЬ ФЕДОРА ЕРНСТА У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СПАДКУ УКРАЇНИ

Протягом багатьох років історики опрацьовують історичні джерела, вводючи їх у науковий обіг. До наукової розробки залучають і писемні джерела – мемуари чи щоденники, в яких детально розписані певні історичні події. Останнім часом науковці звертаються до малознаних та неопублікованих архівних документів, але і досі існують чимало сторінок історії мистецтвознавства та формування колекцій українських музеїв на початку 1920-х рр., які потребують додаткового вивчення. Звичайно, важко оцінити жертвовність науковців у ті часи, і лише через роки ми бачимо, як одна історія може допомогти спасти цінні речі, що важливі для культури та історичної пам'яті. Серед важливих пам'яток мистецтва, які вдалось частково врятувати від забуття була і більша частина т.з. Немирівської колекції (м. Немирів, Вінницька область).

Для висвітлення питання пов'язаного з подальшою долею Немирівської колекції Марії Григорівни Щербатової (1857–1920) використано в основному раніше не опубліковані і не використані архівні матеріали, що вперше введені до наукового обігу. Серед них варто виокремити папку з розрізненим по часу листуванням з різноманітними науковими та державними установами, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. У статті опрацьовано дослідження сучасних істориків: Сергія Білокона, Олексія Нестулі та Світлани Вережомської, які вивчали певні аспекти цієї теми. Звісно, з'ясування питань, пов'язаних з подальшою долею культурних цінностей з Немирова у цій статті лише знайшло загальне виокреслення, і потребує подальшого до-

слідження, пошуків в музейних установах України речей з палацу, що згадуються у статті. Записи – нотатки, офіційні звернення, відповіді на них публікуються оригінальною мовою за дипломатичним методом (максимально збережено правопис та графічні особливості оригіналу тексту) українською та російською мовами, залежно від адресату та документу. У цих записах збережена орфографія та пунктуація рукописів, притаманна цьому періоду; у квадратних дужках подано розшифровку скорочень.

Період буремних подій української революції 1917–1921 рр. викликав численні зміни у суспільстві, побуті, трансформувач уклад життя та змінив долі не тільки людей, а і країн. Питання про збереження майна з палацу княгині Марії Щербатової уродженої Строганової поставив новостворений волосний ревком у своєму першому наказі. Він оголосив палац княгині з усім майном – власністю народу. Вже після жорстокого вбивства Марії Григорівни та її родини (дочки Олександри та сина Володимира Олексійовичів Щербатових) 20 січня 1920 року в м. Немирові, до родового маєтку Щербатових було направлено комісію по розгляду долі культурно-історичного майна покійної княгині. Комісія складалась з 20 чоловік, в її склад входили *«представники місцевої трудової інтелігенції та ревкомів місцевого та волосного»*¹. Комісія працювала з 7 до 15 лютого 1920 р. Серед її членів більшість – були малоосвічені і цілковито необізнані в справах мистецтва та культури

¹ Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.Р.5257. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 135.

люди, вони мали вирішувати подальшу долю майна Щербатових. Від Вінницького краєвого музею були представлені Густав Вальдемарович Брілінг¹ та Юрій Семенович Александрович. Вже на початку діяльності, деякі члени комісії висунули вимоги по децентралізації усього майна кн. Щербатової. В результаті запеклих суперечок на засіданні комісії, було вирішено розподілити художні та наукові (архів, папери, книги) цінності між Києвом, Вінницею та Немировом². Однак, здійснення перевезення майна до Вінниці було розтягнуто через постійні військові події на Вінничині (з 27.04.1920 по 19.07.1920 рр. в Вінниці перебували поляки і Петлюра). Лише 07.09.1920 р. Ю. Александровичу вдалось спакувати відібрані речі (це він робив майже 2 місяці) та перевезти їх до складу місцевого Немирівського Господарсоюзу. З палацу тоді було вивезено 25 ящиків картин, 124 ящика книжок, газет, архівних матеріалів, 17 одиниць меблів. За іншими даними зі звітів: 101 ящик, 4 корзини, 19 сундуків, всього 124 місця, чи подаються інші дані: 128 ящиків, 34 сундуків, 4 корзини з картинами, рамами, документами, книгами, меблями³. Все це зберігалось на складі Господарсоюзу та у Миколаївському жіночому монастирі (м.Немирів). До Вінниці це майно було відправлено в декілька заходів залізницею, починаючи з 01.02.1921 р. по 10.04.1921 р. робітниками Губполітпросвіти. До нещодавно створеного Вінницького краєвого музею було передано художні цінності, частину книжок, газет, меблів; архівні матеріали та документи було передано до місцевого архіву⁴. Багато з особистого майна Щербатових було роздано місцевим жителям для користування під

розписку. Це підтверджено і актом, документом від 7 вересня 1920 р. щодо передачі Подільським Агрономічним училищем речей з палацу Щербатової представнику губнаросвіти Ю. С. Александровичу: ... *Губземвідділ пропонує Вам [Председателю Совета Училища Р. А. Заржевському] передати Завідуючому Музеєм і книгохованкою тов. Александровичу всі книжки, картини історичного значіння, які знаходяться в Музею й покоях бувшої власниці кн. Щербатової. Всі ці історичні цінності передати по акту, в якому зазначити кількість окремих предметів, а не робити їх подрібний опис.* [Підпис] *Завідуючий ЗЕМВІДДІЛОМ, МИХАЙЛІВ. Завідуючий Підвідділом ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ. Зав. с. Господарчою Освітою МОРГЕНШТЕРН и секретар [підпис не розбірливо] «№ 404/4030 від 27 Серпня 1920 року»⁵.* В іншому відношенні, датованому днем раніше, 26 серпня 1920 року за номером № 3988, Губземотдел, пропонуючи училищу передати ті ж речі, просить зробити це із зазначенням докладного опису кожної цінності. До моменту приїзду в м. Немирів Ю. Александровича палац з усім його майном перебував у фактичному завідуванні палацового коменданта Юзвіча, призначеного на цю посаду Вігановським, представником УКРОФОРМА⁶.

10 вересня 1920 року *«Председателем Немировского Волревкома было создано*

5 Акт (копія з копії). «О передаче Подольским Общественно-Агрономическим Училищем: книг картин и проч., имущества, находящегося во дворе пок. гр. М.Г. ЩЕРБАТОВОЙ представителю Губнаробраза Ю.С. АЛЕКСАНДРОВИЧУ. 7-го сентября 1920 года м. Немиров». Машинопис. Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины (ЦДАВО України) – Ф.166. – Оп. 6/vi. – Спр. 9423. – Арк. 15-17. Публікується вперше.

6 Совет же Училища в это время дворцом и его имуществом не заведывал, т.к. с 15-го сентября сложил с себя свои полномочия и вследствие снятия без ведома Совета тов. ЮЗВИЧЕМ печатей с дверей комнат опечатанных советом училища по соглашению с тов. ВИГАНОВСКИМ /об этом было послано соответствующее отношение тов. ВИГАНОВСКОМУ 5-го Сентября и такое же отношение от того же числа вручено председателем Совета Училища Губземотделу./ Таким образом тов. Ю.С. АЛЕКСАНДРОВИЧ приступил к укладке и вывозу имущества дворца, хотя и с ведома Совета Училища, но без всякого материального и юридического участия Совета в этом деле, сносясь непосредственно с Комендантом дворца и с различными другими лицами и учреждениями поскольку ему Ю.С. АЛЕКСАНДРОВИЧУ казалось необходимым. (ЦДАВО України – Ф. 166. – Оп. 6/vi. – Спр. 9423. – Арк. 12-14 зв. Публікується вперше).

1 Брілінг Густав Вольдемарович (1867–1940). Історик мистецтва, фахівець із музейної справи, етнограф. Завідувач Вінницького історико-побутового музею.

2 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України). – Ф.258. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 6-10.

3 Лобко Оксана, «Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі», Магістеріум. Історичні студії, 7 (2001): 42.

4 Лобко Оксана, «До історії родинних цінностей Потоцьких, Строганових, Щербатових», Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля, 1 (2005): 326-334.

особое заседание, которое рассматривало вопрос о вывозе из дворца культурно-исторических ценностей. Означенное заседание постановило: «в помощь тов. АЛЕКСАНДРОВИЧУ в качестве контроля послать комиссию из представителей Немировского Волревкома / 1/, Агрономическое Училище /1/, Немировского Наробраза /1/, Райполитпросвета /1/, Кавалерийского Дивизиона / 3/, «представив право тов. АЛЕКСАНДРОВИЧУ определять культурную ценность вывозимых вещей»¹. Відомо, що у жовтні 1920 року кавалерійський загін, що кватерувався у палаці Щербатової «покинув Немиров, во время паники, предшествовавшей уходу отряда было уничтожено содержание семи упакованных ящиков и несколько других ящиков вскрыто»². Після відходу військового загону ключі від палацу та управління майном були передані Комендантом палацу Бродером Ю. Александровичу «против воли последнего», який завжди залишав ключі у лікарні у завідувача Черкаського. 23 жовтня 1920 року Радою Училища «вынесено было постановление о новом принятии дворца».

Однак, зі знайдених архівних матеріалів стає відомо, що не усе цінне (музейне) майно вивезли та не усе роздали місцевим мешканцям для користування у 1920 році. Наприклад, «вследствии нужды в денежных средствах для осуществления поручения, возложенного на Ю.С.Александровича» він змушений був 49 одиниць скла, що були вийняті зі шаф, що знаходились у палаці, продати на суму 241.000 рублів. Зрозуміло, що у той час подібних палаців, як Немирівський було

сотні, усі вони були наповнені більшою або меншою кількістю історичних речей, врятувати усе було неможливо. Наприклад, Тадеуш Епштейн подає відомості про 521 масток лише польських землевласників, які постійно проживали в Україні³. У 1924 році з Вінниці до Немирівського палацу повторно приїздив завідувач Подільського [Вінницького] краєвого музею Г. Брілінг. Він писав від 9 червня 1927 р. (публікується мовою оригіналу з машинопису): згідно доручення ОКРВИКОНКОМ*у 25.V.1927р. за №04-451-44, мною перевірене майно Немирівський «Будинку відпочинку» й «Дитячої Санаторії» й складено акта й списи речей, які на мою думку мають бути передані до Вінницького Музею. Акт і списи до цього додаються. Лічу своїм обов'язком звернути увагу на слідуюче: На початку 24 р. [1924]...[пропущено неважливу частину тексту, О.Л.] я склав [пропущено неважливу частину тексту, О.Л.] списа всіх предметів які мають художнє, або історичне значіння; спис той переданий до інспектури НАРОСВІТИ; 2-го примірника в мене не залишилось; але нині при складені мною нового спису зауважено, що цілої низки речей бракує; так я дуже добре памятаю гарну кананку на 4 левах, тричотири секретарі стилю Людовика XIV, дві етажерки стилю «Ампір» і інші. Цих речей немає і де вони, ніхто пояснити не міг. Інвентаря складено так недбале, що майже кожна річ можна замінити іншою; так наприклад: «стіл чотирьохкутний на 4 ніжках». Ціла низка речей зовсім не інвентаризована: порцеляна і все те, що лежить у підвалі; останнє майно як би безгосподарче – бо від нього всі цураються. Велика кількість меблів, музейного значення використовується з господарчою метою, псується, нищеться. При допоміжних установах-канцеляріях – обмелювання майже цілком музейне. Гадаю, що необхідно взяти самих рішучих заходів, аби урятувати рештки історичних пам'яток, яким загрожує неминуча гибель, як що вони залишаться в Будинку Відпочинку й у Санаторії»⁴.

1 ЦДАВО України – Ф.166. – Оп. 6/ві. – Спр. 9423. – Арк. 12-14 зв. Публікується вперше.

2 «До занятия дворца кавалерийским отрядом, а также после ухода этого отряда из м. Немирова дворец занимался многократно различными войсковыми частями, которые очень затрудняли, а порой делали совершенно невозможным наблюдение за целостью и сохранностью имущества дворца. О некоторых обстоятельствах в частности затруднениях, сопровождавших упаковку и вывоз имущества из дворца указанного в докладной записке Ю. С. АЛЕКСАНДРОВИЧА, представляемой им Наробразу. Копия этой записки будет приложена к настоящему акту после присылки ее из гор. Винницы. (ЦДАВО України – Ф.166. – Оп. 6/ві. – Спр. 9423. – Арк. 12-14 зв. Публікується вперше).

3 Наталія Черкаська, «Федір Ернст і польські культурні цінності», Пам'ятки України № 10 (2012): 30.

4 ЦДАВО України – Ф.166. – Оп. 6/ві. – Спр. 9423. – Арк. 18-18зв.

На початку 1928 р. музейний працівник Федір Ернст отримав повідомлення, що у Києві на антикварному місцевому підпільному ринку продаються речі, які вивезли з Немирова незаконним шляхом. На той час Федір Людвикович Ернст (1891–1942) – один з найвідоміших мистецтвознавців, пам'яткоохоронців, теоретиків та практиків мистецтва початку 1920–1930-х років мав чималий досвід музейної роботи, був знайомий з усіма дилерами місцевого антикварного ринку. У контексті національно-культурного розвитку України початку ХХ ст. – 1930 рр. протягом майже всього життя своєю невтомною багатогранною діяльністю Ернст сприяв збереженню та вивченню пам'яток історії та культури. З 1923 р. обійняв посаду завідувача художнього відділу Першого державного музею (Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка), а протягом 1926–1930 рр. очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток матеріальної культури при Н. К. О. УСРР.¹

Здивований тим, що у Немирівському палаці ніби має бути величезна (поки йому невідома достеменно) кількість речей, що ще залишились від розстріляної на початку січня 1920 р. власниці палацу М. Г. Щербатової та її родини і не були передані до музеїв, діяльний та професійний науковець почав активно писати листи до різних установ. Так, він звернувся до Голови НАРКОПРАЦІ, НАРКОСВІТИ та НарКомісаріату Охорони здоров'я УСРР та Народного комісару Фінансів УСРР т. Полоза. Усім цим установам був розісланий лист з питаннями стосовно речей, що знаходились у палаці та права власності на них.²

Почавши активне листування щодо з'ясування стану речей, вирішення питання вивезення або отримання детального опису пам'яток, що знаходились у палаці, професор Ернст отримав цікаву відповідь,

що розпродаж речей з Немирівського палацу здійснювалась за наказом Вінницького окрфінконтролю від 2.11.1927 р.³ Тобто речі музейного значення, які на думку керівництва Держфінконтролю Вінницької округи, «не становили музейного значення» було самостійно розпродано. Продаж провела абсолютно некомпетентна в музейних «речах Комісія, заподіявши цим шкоду державі». Про продовження історії Немирівської колекції знаходимо згадки не лише в документах, що збереглись у Центральному архіві Вищих органів влади та архіві фондової документації Національного художнього музею України, а й у щоденнику Ф. Ернста. Як і багато його сучасників, Ф. Ернст вів щоденник, навіть два. Перший – був укладений упродовж 1919 р.⁴ Точні хронологічні рамки другого щоденника: 3 червня 1925 р. – 22 жовтня 1933 р. Про події, що нас цікавлять ми дізнаємось із так званого щоденника «художній відділ», де він занотував: події за січень 1928 р. 7.01. – Ввечері телефоном довідався від Глеваського⁵ про розпродаж у Немирові. 8.01 – Посилаю телеграми до Немировського райвиконкому, Вінницького музею й Кабін[ету] *в[и]уч[евання]* Поділля в справі Немирова. 9.01 –....Одержав від нього [С.К. Глеваського] відомості про придбані ним чотири панно з Немирова. 11.01 – ...Послано нову телеграму Немировському Райвиконкому про заборону проводити дальший продаж річей. 13-14.01 – Оглянув панно з Немировського палацу в крамниці ІЗО (одно з чотирьох). 16.01 – Був на міській станції в справі поїздів до Немирова і Вінниці. У сільськогоспод[арському] музеї шукав Александровича в справі ін-

3 ЦДАВО України – Ф.166. – Оп. 6/ві. – Спр. 9423. – Арк. 9.

4 О.О.Нестуля, С.Ж. Везомська. «Федір Людвикович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925-1933 рр.» (Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008), Lostart. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/5569.html>.

5 Глеваський (Гольдфарб, Гольдфарб) Сергій Костянтинович (8/20 березня 1881, Київ – 1938?), антиквар. Ув'язнений 1918 р. З 1920 р. працював у Губкопсі. З 1928 служив при Госторзі, завідував комісійною крамницею Торгсину в Києві. Об'їжджаючи багатші музеї, відповідно до визначених сум відбирав з фондів та експозицій кращі речі для експорту. Докладно описав діяльність державних органів із грабування українських музеїв. Мав кошову збірку. Розстріляний.

1 Федір Людвикович Ернст (Теодор-Ріхард Людвикович; 28 жовтня / 9 листопада 1891, Київ - 28 жовтня 1942, Уфа) – історик мистецтва. Розстріляний. Детальніше біографія Ф.Ернста: С.Білокінь. «Автобіографія Федора Ернста поч. 1930-х років». Сергій Білокінь, персональний сайт. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/1101.html>.

2 ЦДАВО України – Ф.166. – Оп. 6/ві. – Спр. 9423. – Арк. 8-9, 11, 26-28.

формації про Немирів. Одержав інформацію. 17.01 – В Музеї торгівля з Глеваський і Доброгаєм (обміни – один в справі панно з Немирова, другий – портрету Мазени). Александрович приніс справу про Немиров. 18-23.01 – Поїздка до Вінниці й Немирова. 29.01 – ...Ввечері до 8-ої год[ин] розшуки слідів вивезених з Немирова річей знайдено на Десятиному переулкові 3 пом[**] 2 у гр[омадянина] Р[Ф]іксмана [Григорій Давидович Фіксман – київський антиквар] два ліжка, й інші речі. За одно ліжко, куплене за 30 к[а]рб[ованців], хоче аж 350, за друге ще не надумав ціни. Події за лютий 1928 р.: 14.02 – Зранку складав доповідь про Немирів. В Музеї записував фотографії Інспектури. Складено відповідь до Будів[ельної] комісії у Тульчині в справі Тульчинськ[ого] палацу. Події за березень 1928 р.: «25.03 – Одержав дурні розпорядження Укрнауки в справі Немирова. 26.03 – Послано листа до Укрнауки в справі Немирова. Події за квітень 1928 р.: 12.04 – Писав листа Дубровському в справі Немирова (ще раз пояснював неможливість й абсурдність перевезення меблів до Вінниці); але можливо це доведеться повернути те, що одержав). Події за травень 1928 р.: 13.05 – Одержано від Укрнауки згоду на вивіз річей з Немирова з копією повідомлення Вінницької Окр[угової] страхкаси. 14.05 – Послано папери в справі церкви в Пятничанах (дозвіл на умовах), видано Базілевичу посвідки для Тульчина; написав до Тульчина заборону розбірати мури, до Н.К.О. в справі Немирова.¹

Більше інформації про Немирівську колекцію нам відкриває розгорнутий лист-довідка Федора Ернеста до УКРНАУКИ, який друкується вперше: 7-го січня ц.р. [1928] Київською Краєвою Інспектурою Охорони Пам'яток Культури було одержано відомості, що на антикварнім ринкові м. Києва з'явилися старовинні меблі, малярство, мініатюри та побутові речі, привезені з м. Немирова, Вінницької Округи, й придбані там на аукціоні, влаштованим місцевим ФІНВІДДІЛОМ в палаці кол.

кн. Щербатових. Через кілька день до Інспектури були доставлені чотири настінних декорації /панно/ кінця XVIII сторіччя, які входили до складу допіру проданих у Немирові річей. З огляду на їхню побутову й художню цінність, ці чотири панно були придбані Всеукраїнським Історичним Музеем за загальною оцінкою у 70 карб. хоч, дійсна їхня вартість значно вища.

Інспектурою надіслані були телеграфні запитання до Вінницького Окрмузею й до Кабінету Виучення Поділля при Вінницькій Філії В.Б.У. з проханням надіслати докладні інформації, а також дві телеграми від 8-го й 11-го січня до Немирівського РАЙВИКОНКОМ'у з проханням негайно припинити розпродаж. Після одержання від Вінницького Окрмузею, відповіді, що Музееві нічого про продаж невідомо, Краєвий Інспектор виїхав 18 січня до м. Вінниці й м. Немирова, при чим констатував таке:

Колишній немирівський палац належав до половини XIX віку магнатам Потоцьким, від них по жіночій лінії перейшов у власність всесвітньо відомого аматора старовини й колекціонера гр. Строганова, власника величезної збірки мистецтв в Італії, а від останнього, також як спадщина, перейшов до князів Щербатових. Остання власниця, кн. Щербатова, збудувавши за планом англійського архітекта величезний новий палац, зберегла в нім всі цінні окраси старого будинку, скуповувала також ще речі мистецтва, в результаті чого палац напередодні революції був переповнений старовинними меблями, бронзами, скульптурами, порцеляною, то-що, посідав також старовинну бібліотеку Потоцьких /з Тульчина/ та пізніших власників. Майно палацу лишалось цілим до весни 1920 року, коли родину Щербатових в парку коло палацу було забито, й частину майна пограбовано ріжними злочинцями. Після того палац займався багато разів ріжними військовими частинами, в нім влаштовувались спектаклі, при чім одвідувачи, а також мобілізовані для ріжних робіт селяне нерідко уносили з собою палацові речі.

Нарешті, після уходу поляків, восени 1920 року, до Немирова прибув тодішній голова Подільського ГУБАРХ'у т. Алексан-

1 О. О. Нестуля, С. Ж. Веземомська. «Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925-1933 рр.» (Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008), Lostart. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/570.html>.

дрович, який з доручення Подільської НАРОСВІТИ, приступив до вивозу майна палацу й протягом 8.IX – 14.X.1920 р. упакував та одвіз до сховища при кол. Немирівським жіночим монастирі значну частину картин, меблів, скульптур та бібліотеки. Після виїзду т. Александровича місцеві мешканці знову порозкрадали чимало упакованих т. Александровичем річей. Тим не менш, донині основні фонди як Вінницького Округового Музею, так і Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України складаються з кол. майна немирівського палацу; найцінніша частина бібліотеки поступила до кийвського В.Б.У.

Після вивозу т. Александровичем частини палацового майна на місці залишалась ще величезна кількість музейних річей. Місцева «комісія по охороні палацу» прийшла до висновку, що найкраще переховувати палацові речі у помешканнях членів комісії, й порозбирала багато річей /особливо меблів/ по своїх хатах. Чимало нищилось ще далі військовими частинами забиралося різними установами й приватними особами. Коли пізніше в палаці було влаштовано санаторію, то найбільше привласнив собі річей завідувач санаторії лікар Черкаський /нині [проживає] в Іваново-Вознесенському [присілок в Вавозькому районі Удмуртії, Росія.]/.

Року 1924 немирівський палац одвідав акад. М.Т. Біляшівський. Він бачив також ще велику кількість меблів т.и. річей, але завідуючий будинком відпочинку, лікар Слуцький рішуче відмовився будь-що передати до Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка й не допустив акад. Біляшівського до дальшого огляду.

На початку 1924 року завідуючий Вінницьким Окрмузеєм Г.В. Бріллінг склав з доручення ОКРНАРОСВІТИ, зпис предметів, що знаходилися в палаці, й які він вважав за потрібне вивезти до Вінницького Музею. Запис лічить лише 37 №№ [номерів] річей, що знаходилися в [слово другій закреслено] частині палацу, зайнятій будинком відпочинку ОКСТРАХКАСИ, й 17 №№ [номерів] річей, музейного значіння, що знаходилися в другій частині палацу, що займала дитяча санаторія. При пе-

ревірці майна на початку червня 1927 року виявилось, що ціла низка зазначених річей з палацу зникла. Нарешті, на представлення Окрнаросвіти, Вінницький О.В.К. затвердив 29 червня 1927 року зпис музейних річей, складений Вінницьким Окрмузеєм, й ухвалив доручити ОКРСТРАХКАСІ й Інспектурі Охорони Здоровля передати їх до НАРОСВІТИ.

На підставі зазначеної постанови Вінницький Окрмузей перевіз 1-3 жовтня 1927 р. ще частину майна палацу до м. Вінниці, залишивши решту записаних ним річей до найближчої нагоди. В цей час палац знаходився /й досі перебуває/ в користуванні двох установ: Немирівської Дитячої Санаторії при ОКРЗДРАВВІДДІЛІ; /ліва частина палацу/, й Будинку Відпочинку при Вінницькій ОКРСТРАХКАСІ /права частина палацу/.

Влітку 1927 року Вінницький ОКРФІНКОНТРОЛЬ робив ревізію Немирівської дитячої санаторії, при чим констатував, що у власності останньої знаходиться чимало зайвих для неї палацових річей, як-то старовинних меблів, скульптур, порцелян, то-що. Відношенням від 2 листопада 1927 року за № 013/224, копія якого до цього додається, ДЕРЖФІНКОНТРОЛЬ Вінницької Округи запропонував Санаторії обраховане на підставі попереднього розпорядження й непотрібне для користування колонією майно оцінити спеціально призначеною для цього комісією з представників місцевої влади /РАЙВИКОНКОМ'у або СІЛЬРАДИ/, «після чого його належить продати з торгів, а гроші, що одержуватимуться від продажу майна, належать до зарахування на прибуток місцевого бюджету». На підставі цієї пропозиції комісія у складі: головного лікаря санаторії гр. Райза, представника немирівської сільради гр. Чернеги й завгоспа немирівської дитсанаторії гр. Крициштейна склала запис непотрібного санаторії майна, з оцінкою кожної речі чи групи однородних річей. Серед них знаходилися м.и. ліжко двохспальне горіхового дерева /7 частин/, ліжко двохспальне червоного дерева /6 частин/, 8 «декорацій», 23 частини /верхушки, боки й спинки/ від канап, 23 ламаних фоте-

лі, три бюро, один молитовний стіл, три позолочених чайника, мозаїчна туалетна шафа накутна, кіот червоного дерева для ікон, 13 різних канап /з них три золочених й одна з інкрустаціями/, 1 підзеркальник, 32 рами від картин та дзеркал /майже всі золочені або червоного дерева/, 6 свічників червоного дерева, 14 передкамінних екрана, один рояль пошкоджений, один клавесин без струн, 34 золочених деревляних свішника, бюро червоного дерева незакінчене /?/, орел деревляний позолочений, і т.д. – усього разом 178 назв річей. Точну цифру самих річей/ під одним числом лічається здебільшого кілька річей/ встановити не пощастило. Оцінку робили ті-ж самі особи /Рейз, Чернега й Крициштейн/, при чим загальна вартість усіх річей разом обрахована була в сумі 603 карб. 20 коп. В грудні місяці Дитяча Санаторія оголосила торги, які провадилися протягом приблизно місяця. На них, напр. великий декоративний золочений орел розкішної різьби кінця ХУІІІ віку був проданий за 5 карб. 80 коп. /нинішні його власники згоджуються продати його Всеукраїнському Історичному Музеєві за 50 карб./, клавесин без струн – за 5 карб., бюро червоного дерева – за 6 карб. 10 коп., 8 «декорацій» /настінних панно помпейського стилю роботи кріпацьких майстрів кінця ХУІІІ віку/ – всі разом за 2 карб. 10 коп./ тоді як лише чотирі з них, як зазначено вище, придбані Всеукр. Історич. Музеєм за оцінкою в 70 карб./, «7 частин ліжка горіхового дерева» продані були за 30 карб., а «6 частин ліжка червоного дерева» за 85 карб. Інспектурі пощастило розшукати ці ліжка, що знаходяться нині у дрібних київських антикварів. Виявилось, що це не «частини», а абсолютно цілі, найкращої сохранныости ліжка видатної художньої роботи кінця ХУІІІ або початку ХІХ віку. Із них ліжко горіхового дерева двохспальне, з позолочуваною різьбою, придбане за 30 карб. сучасні власники пропонують Музеєві придбати за 350 карб., а за розкішне двохспальне ліжко червоного дерева з широкою, також червоного дерева площадкою навколо нього, придбане за 85 карб., ще не призначено ціни; приватні покупці пропонують 250 карб., але власни-

ки певно погодяться віддати не дешевше як за карб. 500.

При обслідуванні палацу в його сучаснім стані Інспектурою виявлена ще величезна кількість речей з колишнього палацового майна – меблів, скульптур, картин, люстр, тощо – видатного музейного значіння. Меблі здебільшого кінця ХУІІІ або початку ХІХ віку, позолочені, червоного, горіхового, паліандрового дерева, або карельської берези, з різьбленими золоченими лебідями, лирами, дельфінами, каріатидами, сфінксами, різними інкрустаціями, то-що. Люстри бронзові крішталльні з колірним шклом. Інспектурою складено опис річей, що знаходяться у власності Дитячої Санаторії й окремо у Будинкові Відпочинку. Крім перелічених, цілу низку річей, як потім виявилось, головний лікар Будинку Відпочинку, гр. Слуцький, не показав. В окремій кімнаті лежали речі, взяті в свій час на облік завідуючим Вінницьким Ок-рмузеєм гр. Г. В. Бріллінгом й ще не вивезені /ці речі також не були показані/. Нарешті приватні помешкання усієї адміністрації як дитячої санаторії так і будинку відпочинку на більшуполовину мебльовані палацовими річами, як напр. розкішним бюро /секретер/ часів Катерини [російська імператриця Катерина ІІ], канапи з гріфонами, табуретки з різьбленими голівками каріатид, шафи карельської берези, комоди на різьблених ніжках лева й з бронзами, ліжка червоного й горіхового дерева, то-що.

З огляду на те, що даліше перебування дороговартісних річей музейного значіння, серед яких є такі, що не має ні один музей У.С.Р.Р., в користуванні названих установ призведе до цілковитого зіпсуття або нищення /в Будинкові Відпочинку відпочивають одразу 280 людей, в Дитячій Санаторії – 70 дітей/, а перебування у приватних помешканнях призведе до зіпсуття й привласнення; з огляду на загрозу повторення розпродажу подібному допіру описанному; що державні музеї змушені купувати немирівські речі з рук приватних перепродавців, через що держава несе збитки в тисячі відсотків /речі продані одним державним органом за 1 карб. 5 коп., придбані другим державним органом, Музеєм,

за оцінкою в 70 крб./ Інспектура просить УКРНАУКУ:

1/ Звернути увагу НАРКОМФІНУ на недопустимість і шкідливість для Держави подібного відношення фінорганів до пам'яток культури.

2/ Вжити заходів перед Центральними установами до цілковитої передачі усього майна кол. палацу, що має музейне значіння й знаходиться в розпорядженні Дитячої Санаторії й Будинку Відпочинку, а також у приватних помешканнях службовців до розпорядження Київської Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Культури для розподілу по-між музеями м. Вінниці й Києва, причим право віднесення речі до категорії музейних надається виключно представникові Інспектури.

3/ Доручити Київській Краєвій Інспектурі розподілити це майно, відповідно його значенню, й розмірам річей, по-між Вінницьким Окрмузеєм й музеями м. Києва. З огляду на тісноту Вінницького Музею, який сам відмовляється взяти до себе речі по-верх тих, що взяті ним на облік, перевезти більшу частину річей до Києва, проти чого не заперечує й Вінницька ОКРНАРОСВІТА.

4/ Асигнувати кошти на командировання представника Інспектури й технічного робітника до м. Немирова терміном на 10 день, купівлю скринь т.и. матеріалів упакування річей, перевіз до станції й пересилку приблизно двох вагонів до м. Києва з перевантаженням вагонів на ст. Вінниці з вузької колеї на широку, розвантаження й доставку на місце у м. Києві.

5/ Зауважити адміністрації Вінницького Окрмузею не досить уважне ставлення до справи охорони пам'яток культури, яке виявилось в тому, що завідуючий Вінницьким Окрмузеєм Г.В. Бріллінг, маючи повну можливість, на підставі не тільки загальних законоположень, але й спеціальної постанови Вінницького ОВК /протокол ч.9 засідання від 29 червня 1927 р. про вилучення й передачу Окрмузею музейних цінностей з палацу був. кн. Щербатової в. м. Немирові / взяти на облік все без винятку майно музейного значіння незалежно від того, чи має змогу Музей вивезти його в даний момент – чи ні – в дійсності взяв

на облік і частково вивіз лише невелику частину його, залишивши цілком без обліку, захисту й жодного обліку решту майна великого музейного значіння. Маючи у Немирові цілу низку своїх агентів для скупівлі річей, що цікавлять музей в даний момент, ще й через місяць після початку розпродажу не знав про останній й на телеграфне запитання Інспектури дав лише неясну відповідь, яка ніякою мірою не сприяла з'ясуванню дійсного стану річей.

6/ Звернути увагу відповідних центральних органів влади на не досить уважне ставлення до справи з боку Немирівського РАЙВИКОНКОМ'у, який одержавши дві телеграми Інспектури від 8-го й 11-го січня з проханням припинити розпродаж й надіслати інформацію, не тільки не відповів Інспектурі але навіть не повідомив про це Дитячу Санаторію, завгосп якої ще й далі продовжував розпродаж майна. Після приїзду Краєвого Інспектора Голова Р.В.К. т. Сербин довгий час не давав свого представника до складу комісії по огляду палацу, й останній був призначений лише тоді, коли Інспектор звернувся до заступника Голови Р.В.К. Нарешті, коли Завідуючий Будинком Відпочинку лікар Слуцький відмовився допустити Краєвого Інспектора до обліку речей музейного значіння без відповідного розпорядження Голови Р.В.К., останній /т. Сербин/ відмовився дати таке розпорядження.

7/ В розвиток §9 Положення про Пам'ятники Культури й Природи про обов'язкове реєстрування в органах Н.К.О. установами, організаціями й приватними особами пам'ятників культури, що знаходяться в їхнім розпорядженні, вжити заходів до здійснення цієї реєстрації з боку державних установ та громадських організацій шляхом вироблення відповідної інструкції й широкого розповсюдження її через апарат усіх НАРКОМАТ'ів У.С.Р.Р. КИЇВСЬКИЙ КРАЕВИЙ ІНСПЕКТОР ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ: /ЕРНСТ/ /оригінальний підпис/ СЕКРЕТАР: /БАЗІЛЕВИЧ/ /оригінальний підпис/.¹

1 ЦДАВО України – Ф.166. – Оп. 6/vi. – Спр. 9423. – Арк. 12-14 зв. (Публікується вперше); машинописна копія: Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Ф.13-5. – Спр.305. – Арк. 1-11.

Ми здійснили спробу відшукати майно, яке б могло потрапити у Київські музеї, у тому числі відомо, що 4 панно з колекції Марії Щербатової Федір Ернст зміг виміняти у С.К. Глеваського, київського антиквара у 1928 році. Так, у акті від 27 січня 1928 року записано, що «*відбулась міна експонатами*» і С. Глеваському було передано 4 гравюри по списку, а від нього музею дісталось 4 панно з колишнього палацу Щербатових-Строганових-Потоцьких у Немирові кінця XVIII ст.¹ Нові експонати було записано до інвентарної книги музею від 29.01.1928 р. під номерами 708-711. Опис цих панно докладно подано у книзі обліку: № 708 (малярство). *Невідомий художник. Панно з палацу кол. Гр.Потоцьких-Строганових, кн.Щербатових, міст. Немирів Вінницької окр[уги], рослинний орнамент у стилі кінця XVIII ст., посередині дві жіночі постаті, над ними вода. Пол[отно], ол[ійні] фб [фарби]. Розмір 212x106². № 709 (малярство) Idem. Внизу. Рослинний орнамент, посередині білий орел, над ним висить ваза і гірлянда. № 710 (малярство) Idem. Парне до № 708. Посередині дві постаті жінка й чоловік, внизу рослинний орнамент, згорі – ваза і гірлянда. № 711 (малярство) Idem. Парне до № 709. Внизу рослинний орнамент, посередині медальйон, над ним орел, вище – ваза, над нею – гірлянда; праворуч по краю вздовж всього панно теж гірлянда. Ліворуч згорі чорною фарбою великі цифри «1384». Пол[отно], ол[ійні] фб [фарби]. Розмір 212x106.³ На сьогодні в фондах Національного художнього музею України цих чотирьох речей не виявлено. У книгах запису надходжень, документах передачі та обліку експонатів з музею не було зна-*

йдено, куди у подальшому було передано ці панно з музею. Існує вірогідність, що ці речі було втрачено під час евакуації музею та подій другої світової війни.

Наступне питання, яке теж і досі залишається відкритим, куди потрапила частина речей, що була продана на аукціоні в Немирові і чи були спроби після 1928 р. розшукати ті речі чи викупити їх до київського чи вінницького музеїв. Брак листів, офіційних документів залишає ці питання поки що відкритим. Однак, Сергію Білоконю вдалось знайти документ допиту та особисту справу С.Глеваського-Гольдфарба, де той від 15 березня 1930 р. оповідає про продовження історії з Немирівськими меблями: *Дело было так. В Киев была привезена редкая по красоте кровать красного дерева, до революции принадлежавшая б.кн. Щербатовой в г.Немирове. Ввиду того, что единственная присланная в то время из Харькова большая информация гласила о том, что и кровати старинные с прекрасной отделкой эпохи ампира имеют ценность на заграничном рынке, кровать эта была нами закуплена за сумму 275 руб. Приезжавшая спустя три месяца комиссия приемочная из Ленинграда в лице т.Ильина и т.Глазунова не могла точно сказать, является ли эта кровать экспортной или нет, а пообещала сообщить нам свое решение по этому вопросу из Ленинграда. Долго мы не получали ответа и только после настойчивых напоминаний получили ответ, что кровати вообще не экспортна. По указанию т.Белоцерковского Е.Г. я зашел в консульство и предложил консулу Зоммеру осмотреть эту кровать, стоявшую у нас на складе, и через день он приехал и купил у нас эту кровать за 400 руб. Таким образом, мы избежали возможных убытков и даже имели прибыль на этой неэкспортной вещи. Это было, если я не ошибаюсь, в конце 1928 года.*⁴ Продовжуючи розповідати на допитах про візити до різних українських міст він

1 Щиро дякую за допомогу та пошук цієї інформації пані Марині Дроботюк (старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Національного художнього музею України). Архів фондової документації Національного художнього музею (АФД НХМУ). – Оп. 1. – Од.зб. 2. – Спр. 8/135. – Арк. 146. Акти обліку експонатів колишнього історичного музею, 1918-1934 рр., 253 арк. Публікується вперше.

2 Усі розміри панно в подальшому переліку ідентичні першому запису.

3 АФД НХМУ. – Оп. 1. – Од.зб. 49. – Спр. 1/80. – Арк. 27зв. Інвентарна книга обліку експонатів Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка, 1926-1935 рр., 122 арк. Публікується вперше.

4 С. Білокін. «Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка». Сергій Білокін, персональний сайт. Лютий, 2019. <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html>. Цитування документу за: Центральний державний архів громадських об'єднань України ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 54059 ФП / кор. 1219. – Арк. 27-28.

зазначав: *Я знал о том, что в г.Немирове, в бывш[ем] дворце Щербатовой находилось значительное количество мебели старинной, так как Щербатова собирала такие вещи. Сам я в Немирове не был. Т.Гинзбург очень заинтересовался этим обстоятельством и поручил т.Бруку, ехавшему со мной в Киев для заключения договора с Госторгом, обязательно со мной побывать в Немирове. Из Киева мы с т.Бруком выехали [орієнтовно, це була осінь 1928 чи 1929 р. – ОЛ] в г.Немиров. Там в б[ывшем] Дворце существовал летний дом отдыха, и в нем мы нашли очень много старинной мебели, но, к сожалению, большая часть из нее оказалась не 18[-го] века, а начала 19 [-го] века, т.е. непригодной для экспорта. Я составил список годных вещей, которых оказалось немного – всего на сумму, по моей оценке, на 1000 с чем-то рублей, и оставил опись этих вещей и расценку заведующему санаторией т.Слуцкому. Мебель эта оказалась в ведении Винницкой Окрстрахкасы. Для получения разрешения на закупку этой ценной мебели я сейчас же написал Винницкому Госторгу. Прошел месяц, и никакого ответа не было, тогда я написал запрос, на который получил копию постановления Страхкасы об отказе в продаже этих вещей, ввиду желанія кассы устроить в доме отдыха якобы музей. Такое объяснение было в высшей степени наивно, ибо составит музей из 20 предметов и притом почти исключительно одной мебели представлялось абсурдным. Не желая, чтобы такая партия нужного нам антиквариата пропала, я написал об этом Московской конторе с просьбой принять соответствующие меры. Через месяц мы получили сообщение Винницкой Страхкасы о согласии продать нам эти вещи. В этот момент здесь в г.Киеве был гр.Глазунов, который имел поручение от директора Антиквариата т.Гинзбурга еще раз осмотреть эту мебель в Немирове. Вместе с т.Глазуновым мы выехали в г.Немиров, где из числа мною отобранного он не нашел нужным брать две хрустальные люстры, находя, что они в испорченном виде. Все остальное было упаковано и отправлено в Ленинград.¹ Вар-*

1 С. Білокінь. «Грабування української культурної спадщини. Зізнання С. Гольдфарба-Глеваського». Сергій Біло-

то зазначити, що у 30-х роках Глеваський повторно відвідав Немирів, ось що він згадує про свій візит: *В поездках по городам в последние месяцы [которые] я совершил: в Тульчин, где отобрал и оценил церковные ризы местного собора, в г.Винницу, откуда ездил в Немиров для закупки церковных риз.²*

Однак, багато речей «здатних ко корискування предметів» і надалі залишались в безкоштовному розпорядженні службовців санаторія – це 133 одиниці меблів. У палаці княгині Щербатової з 1921 року відкрито санаторій. На базі вже сучасного «Клінічного санаторію «Авангард» ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» зараз діє невеличкий місцевий музей, де зберігаються старовинні речі, які не потрапили до українських музеїв і вціліли за ці роки: стіл, шафа, етажерка тощо, давні документи та господарчі папери, які вдалось розшукати поміж місцевих мешканців.

Одним із завдань сучасних досліджень є повернення із забуття імен видатних особистостей, які впливали на становлення і розвиток української науки, громадсько-культурного життя суспільства тощо. Слід зауважити, що усі ці спроби врятувати майно з Немирова, зберегти для нащадків цінні витвори мистецтва, відшукати їх та врятувати – це лише маленька частина здобутків Федора Людвіговича Ернста та Густава Вальдемаровича Брілінга. До кінця життя вони залишались лідерами пам'яткоохоронного та пам'яткознавчого руху, а Ернст і до останнього дня служив та зберігав витвори мистецтва, створював музеї у всіх місцях, куди його закидала складна доля. Найголовніший принцип Федора Ернста полягав у тому, що основними завданнями музейного закладу мали б стати активна просвітницька діяльність та збереження і ґрунтовне на-

кінь, персональний сайт. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/235.html>.

2 «В Немировском монастыре я купил у Админотдела скатерть бисерную, вышитую монахинями в 1866 году, весом более 1 пуда. Так как эта вещь представляла для Лаврского Музея большую ценность ввиду антирелигиозной пропаганды как образец эксплуатации труда, ибо на скатерти была надпись, что ее вышила своими руками какая-то игуменья, в обмен на это мне были даны интересующие нас старинные ризы, причем нужно иметь ввиду, что эта скатерть, как имеющая массу церковных надписей и рисунков, не могущих быть уничтоженными (исполненных бисером), для заграничного рынка представляет нулевую ценность». (Там же).

укове вивчення культурних надбань народу для формування системних знань про його історію. Це ми чудово простежуємо на прикладі Немирівської колекції Марії Щербатової. Милуючись сьогодні прекрасними колекціями українських та європейських митців в експозиції Національного художнього музею України та Вінницького обласного художнього музею, ми не можемо забувати імен тих видатних науковців, ентузіастів-подвижників, істинних українських інтелігентів, завдяки велетенським зусиллям яких були зібрані та збережені ці безцінні мистецькі скарби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів фондової документації Національного художнього музею. – Оп. 1. – Од.зб. 2. – Спр. 8/135. Акти обліку експонатів колишнього історичного музею, 1918-1934 рр., 253 арк.
2. Архів фондової документації Національного художнього музею. – Оп. 1. – Од.зб. 49. – Спр. 1/80. Інвентарна книга обліку експонатів Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка, 1926-1935 рр., 122 арк.
3. Білокінь, Сергій. Автобіографія Федора Ернста поч. 1930-х років. Сергій Білокінь, персональний сайт. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/1101.html>.
4. Білокінь, Сергій. Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка. Сергій Білокінь, персональний сайт. Лютий, 2019. <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html>.
5. Білокінь, Сергій. Грабування української культурної спадщини. Зізнання
6. С. Гольдфарба-Глеваського. Сергій Білокінь, персональний сайт. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/235.html>.
7. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р5257. – Оп. 1. – Спр. 2. – 188 арк.
8. Лобко, Оксана. «Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі». Магістеріум. Історичні студії № 7 (2001): 70-73.
9. Лобко, Оксана. «До історії родинних цінностей Потоцьких, Строганових, Щербатових». Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Кам'янець-Подільський: Оіюм. № 1(2005): 326-334.
10. Нестуля О.О., Вережомська С.Ж. «Федір Людвигович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925-1933 рр.» Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. Лютий, 2019. <http://lostart.org.ua/ua/research/569.html>.
11. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Ф.13-5. – Спр.305. – 11 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп. 6/vi. – Спр. 9423. – 50 арк.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.258. – Оп. 1. – Спр. 200. – 15 арк.
14. Черкаська, Наталія. «Федір Ернст і польські культурні цінності». Пам'ятки України: історія та культура №. 10 (2012): 30-37.

Олександр Дуднік,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОДІЙ І ВШАНУВАННЯ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.)

Сучасні проблеми суспільно-політичного розвитку України, її міжнародного становища є наслідком впливу багатьох як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. З-поміж них – державна політика національної (історичної) пам'яті (ПНП), яка є діалектичним процесом взаємодії держа-

ви й соціуму (громадянства, суспільних інститутів, окремих соціальних груп тощо) з приводу оцінки, соціальної значущості певних історичних подій та процесів, визначення доцільності, місця та ступеню впливу пам'яті про них на хід державно-

політичного та соціального розвитку¹. Спільна історична пам'ять, що включає в себе однаковий для кожного члена спільноти набір позитивних і негативних героїв формує політичну націю. Безпосередню участь у розробці і проведенні ПНП беруть наукові центри, освітні і культурні заклади країни. Історична пам'ять є найістотнішим соціокультурним атрибутом національної ідентичності. В усі часи історична пам'ять була головним чинником для усвідомлення українцями своєї національної окремішності та рушійною силою у боротьбі українського народу за свою державність.

Для пострадянської України у проведенні політики історичної пам'яті було важливо визнати на вищому політичному рівні спадковість із дорадянськими формами української державності насамперед УНР за часів Центральної Ради, гетьманського правління і Директорії. 24 серпня 1992 р. вище керівництво незалежної України на чолі з Президентом Л. Кравчуком офіційно прийняло формальне наступництво від делегації Державного центру УНР в екзилі на чолі з Президентом Миколою Плав'юком, хоча юридично суверенна Україна була правонаступницею УРСР. Тоді Л. Кравчук заявив, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки². Але в подальшому керівники незалежної України і вищі державні органи не схвалили жодного правового документа і навіть на політичному рівні не визнавали цієї спадковості, а займалися пошуком нових способів офіційної репрезентації минулого, які б відповідали їх баченню національно-державного будівництва.

Українська революція 1917–1921 рр. – історична подія, що мала скласти основу офіційного історичного наративу та систе-

ми комеморативних практик ПНП і стати одним з ключовим елементів об'єднання українського народу, формування національної ідентичності громадян України. Однак, за першого президента України Л. Кравчука (1991–1994 рр.) досягти цього не вдалося. Українська революція не стала державним святом, а значить – не була включена до офіційного кола вітчизняної історії, а тому їй не приділяли належної уваги в державній політиці пам'яті, яка, в свою чергу, характеризувалася розмитістю контурів, впровадженням компромісних практик з відбитком радянських (совєцьких) традицій. Все це свідчило про те, що тодішня влада не готова була радикально розірвати зв'язки з імперським минулим, підпорядкувати державну політику пам'яті формуванню національної ідентичності. Відбувалося хитання між двома проекціями історії України: українською – так званою націонал-романтичною і імперсько-совєцькою (російсько-шовіністичною). Як наслідок, у багатьох своїх виявах така двоїста політика сприяла консервації у пам'яті нації радянських стереотипів, посилювала регіоналізацію колективних уявлень про минуле. Нечіткість цілей та пріоритетів зумовила слабкий вплив держави на соціокультурну складову формування української ідентичності, що у поєднанні з глибокою економічною, а згодом і політичною кризою, суттєво уповільнили її темпи³. Яскравим прикладом такої ПНП є ставлення вищих державних органів і вищих посадових осіб до Української революції 1917–1921 рр. Так, 6 квітня 1992 р. вперше під впливом громадської думки частини суспільства Президія Верховної Ради України (ВРУ) схвалила постанову «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917–1918 років»⁴. Однак революція була хронологічно обмежена 1917–1918 рр. Ймовірно, її верхня хронологічна межа визначалася періодом, коли до влади прийшов П. Скоропадський, або ж початком

1 Веденєєв Д. В. Наукове забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні: до питання про визначення принципів, змісту і механізмів реалізації. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. 2013. Вип. 6. С. 9.
2 Червак Б. Чи є сучасна Україна правонаступницею УНР? Народний оглядач: портал світоглядних новин AR25. ORG; Центр стартап-культури Гарттленд. 30.01. 2014. URL: <https://www.ar25.org/article/chy-ye-suchasna-ukrayina-pravonastupnyceyu-unr.html>

3 Зерний Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. Стратегічні пріоритети 2008. № 3. С. 43–44.

4 Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. С. 9–10.

другої російсько-української війни. Постанова рекомендувала встановити меморіальні дошки, пов'язані з подіями революції, зокрема на будівлі, де проводився І-й Всеукраїнський національний конгрес, «високо оцінений його керівниками М. Грушевським та В. Винниченком». Зі змісту документу не було зрозуміло: чи влада дійсно вважала згаданий конгрес важливим етапом державотворення, чи це впливало з того, що його високо оцінили В. Винниченко та М. Грушевський. Рекомендації на кшталт «слід було б» і підтримка ініціатив громадськості у проведенні подібних заходів, а не власні ініціативи, говорять про те, що перші подібні правові акти носили навіть не декларативний характер, а були способом визначення ставлення населення до їхнього прийняття і змісту¹.

В наступні три роки аналогічних постанов парламенту чи указів Президента не було, держава не ініціювала жодних заходів з нагоди цих подій. Дострокові парламентські і президентські вибори навесні і влітку 1994 р. посилили вплив лівої ідеології та проросійської орієнтації серед вищого державного керівництва і населення східних регіонів країни, яке не сприймало процес українізації і розрив зав'язків з Росією. У Верховній Раді України (ВРУ) домінували ліві політичні партії на чолі з Комуністичною. Все це призупинило переосмислення історичного минулого України та її народу насамперед на верхніх щаблях державної влади. Водночас історики продовжували переосмислювати революційні події початку ХХ ст. і доносити нову інформацію до молодого покоління українців. Так, у 1994 р. у другому виданні пробного підручника «Історія України» для 10-11 класів у першому розділі «Центральна Рада. Утворення Української Народної Республіки» п'ятий параграф називається «Війна радянської Росії проти УНР», у третьому розділі «Директорія. Відродження УНР», дванадцятий параграф – «Війна з радянською Росією»². У 1995 р. у другому до-

опрацьованому виданні зашита-конспектів уроків «Історія України (1917–1944 рр.)» для 10 класу перші три теми, присвячено Українській революції: Т. 1. Початок Української революції. Виникнення Центральної Ради; Т. 2. Розгортання Української революції. Проголошення автономії; Т. 3. Розвиток Української революції влітку 1917 року³. У посібнику також подано теми, що висвітлюють дві війни совєцької Росії проти УНР. У 1996 р. була складена нова навчальна програма з історії України (5-11 кл.). В розділі – Новітня історія України (перша частина) (10 клас) було вперше вжито термін – Українська революція⁴.

Десять років двох президентських каденцій Л. Кучми (1994–2004 рр.) у сфері історичної політики були органічним продовження попереднього періоду, а у деяких випадках вони набували навіть зворотного напрямку. Президент Л. Кучма позиціонував себе як борець з «надмірним націоналізмом», був прибічником тісних братерських стосунків з Росією. Його політичний курс ознаменувався демонстративним переходом від «націонал-романтичної» концепції державного і національного будівництва до територіально-державної; відмовою від односторонньої прозахідної орієнтації на користь балансування між Росією і Заходом; а також частковим поверненням і реабілітацією радянської історико-культурної спадщини. Спрямовані ним стратегії політики пам'яті зберігали міцний зв'язок з радянською традицією⁵. Кучма закликав поєднати краще, що було в радянській українській історії, із кращим, що було в її українофільській версії, очистившись від таких неприємних епізодів, як репресії 30-х років або діяльність ОУН, і в такий спосіб створити «єдину національну ідею». Заради умовної «консолідації нації» вважалося за доцільне не торкатися контраверсійних, з точки зору

1 Власюк С. Законодавство у сфері збереження пам'яті про учасників Української революції 1917–1921 рр. Історичні і політологічні дослідження 2016. №1 (59). С. 112

2 Кульчицький С., Курносів Ю., Коваль М. Історія України. Пробний підручник для 10–11 класів середньої школи. Ч. І. 2-е вид. Київ: Освіта, 1994. 255 с.

3 Коляда І. А., Сушко О. О. Історія України (1917–1944 рр.) 10 клас: зошит-конспект уроків; тестові завдання. Київ: Цент «Магістр-S», 1995. 104 с.

4 Томаченко В. О. Трансформація змісту шкільних програм з історії (1989–2010 рр.). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2012_3.33_27.

5 Зерній Ю. О. Вказ. пр. С. 44–45.

історичної пам'яті подій. «Історію української незалежної держави нове покоління політичної еліти воліло починати не з Грушевського, а з самих себе»¹. Щоправда, на думку С. Власюка, для боротьби з опонентами і дискредитації свого попередника Л. Кучма використовував постать М. Грушевського. 22 листопада 1995 р. було прийнято Указ Президента «Про відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського», в якому лідера Центральної Ради і УНР визнано першим Президентом України. Указ передбачав проведення відповідних комеморативних заходів, створення музею М. Грушевського в Києві, видання його праць, а також започаткування 100 місячних стипендій М. Грушевського. На виконання цього указу було прийнято постанови Кабінету Міністрів України: «Про спорудження в м. Києві пам'ятника М. С. Грушевському» від 31.01.1995 р. та «Про заходи з відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського» від 02.08.1996². Схвалення вказаних законодавчих актів стало приводом для повернення тематики Української революції до державної ПНП. Так, у грудні 1996 р. напередодні 80-ї річниці цих подій Соціалістична фракція ВРУ ініціювала відзначення Української революції у загальноукраїнському масштабі. Однак це спричинило відверто негативну реакцію депутатів від Комуністичної і Прогресивної соціалістичної партії. У великих за обсягом статтях народних депутатів України, першого секретаря ЦК Компартії України П. Симоненка «Боронити історичну правду. Класово оцінювати події. З приводу одного звернення соціалістичної фракції України» (Комуніст. 1996, грудень. № 51 (144)) і заступника голови Прогресивної соціалістичної партії В. Марченка «Петлюрівщина. Історические корни, современные последователи» (Досвітні огні. 1997. Січень. № 5) було рішуче засуджено пропозицію соціалістів³. Як наслідок, у 1997 р. було прийнято так зване «компромісне» рішення:

з метою всебічного розкриття історії розвитку державності ВРУ схвалила постанову «Про заходи по відзначенню 80-річчя українського парламентаризму», а не Української революції 1917–1921 рр. Крім проведення низки конференцій, приурочених цій тематиці у 1997 р. на лютий-березень 1998 р. ставилося завдання – підготувати наукове видання, присвячене історичному розвитку та сучасним проблемам українського парламентаризму⁴. Така праця під назвою «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» (Київ, 1998)⁵ була підготовлена колективом авторів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень (в радянський період філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС в Україні). В анотації до видання зазначається: «Здійснено спробу дослідити всі форми державності України періоду визвольних змагань 1917–1920 рр.: Українську Народну Республіку доби Української Центральної Ради і часів Директорії, гетьманську Українську Державу, Західно-Українську Народну Республіку, а також Українську Соціалістичну Республіку. Кожну з названих форм автори розглядають як невід'ємну складову частину нашого спільного національного досвіду»⁶. Водночас у передмові автори наголошували: «ми не ставимо знак рівності між усіма цими державними формаціями, а поділяємо думку відомого українського вченого І. Лисяка-Рудницького про те, що саме Українська Народна Республіка, коли брати до уваги об'єктивні фактори і критерії, була в історії визвольних змагань українців тієї доби явищем головним і центральним. Адже вона органічно постала з традицій національно-визвольного руху Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. Історична ж генеалогія гетьманства та радянської України досить проблематична»⁷. Це дослідження беззаперечно було прогресом у переосмисленні й висвітленні подій Української революції 1917–1921 рр., але

1 Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Критика. Київ, 2011. С. 475.

2 Власюк С. Вказ. пр. С. 113

3 Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. С. 9–10.

4 Про заходи по відзначенню 80-річчя українського парламентаризму. Відомості Верховної Ради. 1997. № 19. С. 143.

5 Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т. А. Бевз та ін. Київ: Парламентське видавництво, 1998. 248 с.

6 Там само. С. 2.

7 Там само. С. 5.

суттєво відрізнялося від націоналістичної концепції революційної доби, розробленої представниками української еміграції і діаспори, і навіть від досліджень деяких тодішніх вітчизняних дослідників. Так, автори цієї монографії однією з головних причин поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. називали не зовнішню – російську агресію, а так звану громадянську війну – «конфлікт між УНР і радянськими урядами України, між УНР і гетьманською Українською Державою»¹. Отже, автори уникнули розгляду війн радянської Росії проти УНР, ймовірно, щоб не погіршувати відносини з сусіднім «братським» російським народом. Один із авторів зазначеної монографії, відомий дослідник більшовицького (жовтневого) перевороту 1917 р. в Росії, а згодом Української революції В. Солдатенко, у новому своєму дослідженні «Українська революція. Історичний нарис» (Київ, 1999), аналізуючи історіографію Української революції писав, що «домінантою суб'єктивізму над об'єктивністю» характеризуються: докторська дисертація Л. П. Грачової «Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною» (Львів, 1995), праця Я. Тинченка «Перша українсько-більшовицька війна» (Київ; Львів, 1996), монографія В. Вериги «Листопадовий рейд» (Київ, 1995) та інші². Серед дослідників, які не сприймали пост-совєцьку концепцію Української революції варто вказати й В. Семененка, з працею «Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922 роки)» (Харків, 1995).

У 1998 р. Л. Кучма підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» (№ 1310), що стосувалося й періоду визвольних змагань 1917–1921 років. Але недоступність архівних документів совєцьких каральних органів, зокрема Комітету державної безпеки (КДБ – КГБ) СРСР, згодом «Служби безпеки України», «Служби зовнішньої розвідки»³ для дослідників і усіх бажаю-

чих громадян стримувала висвітлення найсуперечливіших і проблемних питань в історії України й відповідно зміни у державній ПНП та свідомості громадян України.

Лише наприкінці 1990-х рр. були зроблені перші безпосередні кроки щодо повернення пам'яті про Українську революцію початку ХХ ст. до офіційного кола вітчизняної історії, але з акцентом не на воєнних подіях того часу, а на темі соборності українських земель. Так на початку 1999 р. Президент видав Указ «Про відзначення Дня Соборності України» від 23.01.1999. У документі зазначалося: «Враховуючи велике політичне та історичне значення об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки для утворення єдиної (соборної) української держави постановляю: Установити День соборності України, який відзначати щорічно 22 січня – у день проголошення в 1919 році Акта злуки»⁴. Однак навесні 1999 р. на підставі Указу Президента Л. Кучми від 27.04.1999 № 437/99 на державному рівні відзначалося 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі, а на практиці – напад радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до України західних її областей⁵. Восени того ж року Президент підписав третій Указ №1476/99 від 22.11.1999 «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною», яким було здійснено спробу змістити часовий аспект події на 1945 рік. Проте ця меморіальна практика щодо 1939 і 1945 років не отримала підтримки⁶. А місце пам'ятної дати об'єднання українських земель остаточно закріпилася за 22 січня – Днем Соборності.

Водночас, у 1999 р. Л. Кучма продовжив радянсько-російську традицію і за російським взірцем (де більшовицьке свято на честь Червоної/Радянської ар-

1 Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т. А. Бевз та ін. Київ: Парламентське видавництво, 1998. С. 223.

2 Солдатенко В. Вказ. пр. С. 30.

3 Служба зовнішньої розвідки розсекретила майже 350 матеріалів про УНР. УНІАН: укр. інформ. агентство. 2019, 11 трав. URL: <https://www.unian.ua/society/10545501-sluzhba-zovnishnoji-rozvidki-rozsekretila-mayzhe-350-materialiv-pro-unr.html>.

4 Про День соборності України : Указ Президента України від 21 січ. 1999 р. № 42/99 Голос України. 1999, 23 січ.

5 Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі Верховна Рада України: офіційний портал:URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437/99#Text>

6 Набок С. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 259.

мії перейменували на «демократичний» лад) та військово-історичним календарем СРСР (23 лютого «День Радянської армії та Військово-морського флоту») запровадив «День захисника вітчизни». Згідно з президентським указом цей день також вважався офіційним державним святом. Хоча свято не відображало ні української військової історії, ні традицій воно відмічалось до 2014 р. – початку російської агресії проти України. До 1999 р. в незалежній Україні 23 лютого вважалося одним з головних «чоловічих» свят. Щодо його відзначення не існувало єдиного бачення, а були три думки: що привітання мають адресуватися лише професійним військовим (незалежно від статі); що треба вітати всіх, хто так чи інакше був причетний до армії; і що це свято всіх чоловіків, включаючи хлопчиків і непричетних до армії. Проте 23 лютого 1918 р. назавжди увійшло в історію України в іншому значенні. У той день совєцько-більшовицька Росія визнала незалежність УНР згідно вимог німецько-австрійської делегації на переговорах у Бресті. 23 лютого ЦК партії більшовиків на чолі з Леніном проголосував за прийняття німецького ультиматуму (7 голосів «за», 4 – «проти», 4 – «утрималися») і визнали незалежну УНР. Позиція Леніна стала вирішальною. Заради влади в Москві радянський уряд сам зрікся України¹.

До 2000 р. 7 листопада як день «Великої жовтневої соціалістичної революції», тобто більшовицького перевороту 1917 р. в Росії входило до переліку державних свят України. Хоча воно не відзначалося на державному рівні, вихідні дні 7 і 8 листопада зберігалися. Офіційна влада уникала згадок про Жовтневу революцію, та в більшості спиралася на етнонаціональний міф «нації, що відроджується». Такою ситуацією скористалися ліві сили української політичної сцени. Вони влаштували щорічні заходи, маніфестації на річницю подій жовтня 1917 р. Після відновлення діяльності Компартії України та консолідації лівої опозиції вони активно експлу-

атували радянську історичну пам'ять для мобілізації власного електорату. З огляду на зростання популярності лівих в Україні Президент Л. Кучма, який з прагматичних мотивів (послаблення лівих сил) вдавався до часткової реінтеграції елементів радянського ідеологічного спадку до публічної сфери, а також наслідуючи приклад Росії, намагався надати певного переосмислення цій події і даті. 7 листопада було назване президентом «*днем соціальної гармонії*»². У ці листопадові дні в Україні почали відзначати професійне свято – День працівників соціальної сфери. Це сталося після того як на початку 2000 р. Верховна Рада України внесла зміни до Кодексу законів України про працю, згідно яких у тексті відповідних статей Кодексу про працю цифри і слова «7 і 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції» було виключено³. Президент України підписав ці зміни до закону.

У 2003 р. до кола військової історії революційної доби початку ХХ ст. було долучено лише одну подію – битву під Крутами, а точніше – символічний образ Героїв Крут⁴. У розпорядженні Президента Л. Кучми «Про вшанування пам'яті героїв Крут» (№ 12/2003-рп) від 21.04.2003 зазначалося: «З метою утвердження високої політичної культури у суспільстві, виховання у молоді патріотизму, поваги до історичного минулого Українського народу, вшанування пам'яті полеглих за незалежність Батьківщини та у зв'язку з 85-ю річницею героїчної загибелі юнаків у бою під Крутами ...»⁵. Майже одночасно з цим, підтримуючи ініціативу громадськості, Л. Кучма видав ще одне розпорядження № 87/2003-рп від 07.04.2003 «Про

2 Самчук Т. Жовтнева революція та боротьба за історичну правду. До сторіччя подій 1917 року. Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД). 2017, 1 лист. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=782:zhovtneva-revoluyuc-ya-ta-borotba-za-storichnu-pam-yat-do-storichchya-pod-y-1917-roku&catid=8&lang=ua&Itemid=201

3 Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 8. С. 53

4 Набок С. Вказ. пр. С. 265. (251-270)

5 Розпорядження Президента України №12/2003-рп Про вшанування пам'яті Героїв Крут. Президент України: офіційний портал. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/122003-rp-903>

1 Бутусов Ю. Головна таємниця радянської пропаганди. Чому варто відзначати 23 лютого. Новое время URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/23-lyutogo-svyato-v-ukrajini-chomu-yogo-varto-vidznachati-ostanni-novini-50071969.html>

відзначення 130-річчя з дня народження П. Скоропадського» у 2003 р.¹

Амбівалентність історичної пам'яті про Українську революцію відображалась не тільки в державній політиці, а й в українській науці. Прикладом тому є назва і зміст другого тому «Політичної історії України ХХ ст.» у 6 томах під назвою «Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920), підготовлений В. Верстюком і В. Солдатенком (Київ, 2003)². Як видно з назви тому замість терміну «Українська революція» автори розглядають на теренах України кілька революцій, зокрема й, більшовицький переворот в Росії в жовтні 1917 р. Назви розділів і параграфів відображають модифіковану совєцьку концепцію Української революції як складову подію революційних процесів у Росії, що відбулися у лютому і жовтні 1917 р. Так, перший розділ називається «Революційні процеси в Україні після повалення самодержавства ...», а його перший параграф – «Лютнева революція і вибух українського руху». Другий розділ називається «Утворення Української народної республіки і боротьба за вибір перспективи суспільно-політичного розвитку», а перший його параграф – «Жовтнева революція і щабель державотворення в Україні». Загострення відносин між УНР і владою більшовиків у Росії та першу війну совєцької Росії проти УНР (1917–1918 рр.) подано під назвою «Конфлікт революцій: пошук шляхів подолання і початок громадянської війни». Назва третього розділу «Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні» відображає дещо оновлену сучасну проросійську версію революційних подій. Адже, незважаючи на поважні досягнення в царині будівництва національної культури та досягнення на міжнародній арені (визнання України, як незалежної

держави низкою країн Європи) Українська держава за П. Скоропадського, через діяльність переважної частини державних службовців, переймалася, насамперед, перетворенням України на базу відродження Великої Росії з царем на чолі. Сам П. Скоропадський визнавав, що його мрією була федеративна Росія, з Україною як частиною російського простору. До самостійництва його штовхала Німеччина, яка хотіла мати в Україні свого союзника, що остаточно розірвав усілякі стосунки політичного характеру з Росією. Амбівалентність Скоропадського та його оточення, москвофільство його суспільної бази сприяли появі федеративної грамоти гетьмана і повстанню проти нього Директорії ... Українським політиком П. Скоропадський став уже на еміграції і передусім завдяки ідеологічного впливу В. Липинського³.

Четвертий розділ видання «Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні» мав би називатися «Новий етап національно-визвольної боротьби в Україні після закінчення Першої світової війни», а п'ятий розділ, який називається «Завершення Української революції» доцільно назвати «Причини та наслідки поразки визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр.». Автори цієї праці явно підмінюють поняття національно-визвольної боротьби – революційним протистоянням чи громадянською війною. Адже совєцька Росія на чолі з Ленін і більшовиками ще на початку 1918 р. визнала незалежність УНР як, зокрема, Німеччина й Австро-Угорщина та низка інших держав. Тому створення Москвою на українських теренах проросійських маріонеткових совєцьких республік, це є зовнішня агресія, а не революційно-воєнне протистояння внутрішньо українських політичних сил.

Отже, за Президента Л. Кучми «консолідація» суспільства здійснювалася одночасно на базі окремо визначених або модифікованих совєцьких і національних

1 Розпорядження Президента України №87/2003-рп «Про вшанування пам'яті гетьмана України Павла Скоропадського». Президент України: офіційний портал: URL : <https://www.president.gov.ua/documents/872003-gr-1029>

2 Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. / голов. ред. І. Ф. Курас ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ : Генеза, 2002. Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. Київ, 2003. – 480 с

3 Гирич І. Б. Українська революція: інтерпретаційні проблеми (М. Грушевський та інші державники). Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / За ред. В. Масненка. – Т. І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). Черкаси, 2016. С 234 (222–240)

свят, а тому носила суперечливий характер і була утопічною. Нечітка репрезентація історичних подій та постатей призводила до помітної дезорієнтації суспільної свідомості громадян України. «Гра на двох полях» історичної пам'яті була звичною справою для вищого керівництва української держави, яке намагалося рівною мірою віддавати належне окремим національним і радянським датам і ювілеям¹ й водночас уникати актуальних для національної історії дат, що були неприйнятні для російського і радянського світогляду. Втрачався час для конструювання на рівні колективних уявлень націоцентричного розуміння історичного минулого, об'єднання та примирення пам'яті української нації. За оцінками експертів темпи декомунізації уповільнилися, навіть порівняно з деякими країнами колишнього СРСР. Виведення проблеми подолання дуалізму історичної пам'яті українців за межі державної політики лише посилювало її поляризацію, яка перетворилася на інструмент політичних маніпуляцій та технологій². Керівництво держави здебільшого використовувало політику історичної пам'яті, що має сильне емоційне забарвлення, як ідеальний засіб для маніпуляції, мобілізації і формування свого чисельного електорату під час виборів. Як наслідок переосмислення минулого та повернення до національного бачення Української революції, а відповідно й зміни в національній свідомості як української еліти, так і широких мас населення були незначними.

У наступні п'ять років змінити ситуацію намагався президент В. Ющенко, який під час проведення державної політики пам'яті уже не хитався між «українофільським і советофільським» проектами, а хотів консолідувати українську націю на основі її власної історичної пам'яті, свідомості, традицій і культури. Як лідер, який на той час мав найбільшу суспільну підтримку, він намагався спонукати суспільство, владу, політичні сили думати, як сформувані неупереджену національну історію, як відповісти на найпроблемніші з погляду суспільної реакції

питання історії, на які багато років чекав відповідь український народ. З цією метою за указом Президента України було створено другий у світі (після Польщі) науково-дослідний Інститут національної пам'яті для «відтворення справедливої історії української нації, формування та реалізації державної політики в цьому напрямку»³. Упродовж 2007–2010 рр. були відкриті архіви КДБ для широкого загалу громадян⁴. Тоді одним з пріоритетних напрямів у політиці пам'яті був національно-визвольний український рух ХХ ст.⁵, а серед перших і важливих кроків у цьому плані був Указ Президента № 793/205 від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів УНР та ЗУНР, утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР»⁶.

У 2005 р. також вийшла постанова ВРУ, присвячена 125-річчю з дня народження В. Винниченка. Вона передбачала вшанування його пам'яті, встановлення у Києві його пам'ятника і перейменування в столиці вулиці його іменем, а також створення музею у Кіровограді⁷.

2 квітня 2007 р. був виданий Указ Президента України № 297 «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників», який став підґрунтям для підготовки плану заходів зі святкування Української революції.

3 Положення про Український інститут національної пам'яті. Український Інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati>.

4 Архів смерті. СБУ повністю відкрила документи радянських спецслужб. Кореспондент. 2015. 18 трав. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3516417-arkhiv-smerti-sbu-povnistui-vidkryla-dokumenty-radianskykh-spetssluzhb>.

5 Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ.: К.І.С. 2017. С. 288.

6 Про увічнення пам'яті видатних діячів УНР та ЗУНР: Указ Президента України від 16 трав. 2005 р. № 793/205. Офіційний вісник України. 2005 р. № 20. Ст. 1054. С. 16.

7 Власюк С. Законодавство у сфері збереження пам'яті про учасників Української революції 1917–1921 рр. Історичні й політологічні дослідження. 2016. № 1 (59). С. 113.

1 Зерній Ю. О. Вказ. пр. С. 45.

2 Зерній Ю. О. Вказ. пр. С. 46.

У 2005–2006 рр. було проведено опитування населення щодо значення Національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. та її діячів. Лише 5,4 % населення країни вважали Революцію здобутком українського народу і предметом національної гордості, а діяльність М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри позитивно оцінили – 12,9 % (у 2005 р.) і 10,2 % (у 2006 р.) респондентів¹. На 2006 р. серед 15 історичних діячів М. Грушевський та П. Скоропадський були єдиними, кого не знало понад 10 % населення країни (14,5% у М. Грушевського і 25% у П. Скоропадського). Проте, на відміну від С. Петлюри, обидва мали позитивну оцінку (+ 37,2 у М. Грушевського, + 13,6 у П. Скоропадського і – 20,8 у С. Петлюри). Усі регіони перших двох оцінювали позитивно, тоді як до С. Петлюри позитивно ставилося лише населення Заходу України².

М. Грушевський з 49 % позитивних оцінок посів 4-те місце з 15-ти діячів (11% його оцінили негативно, 15% не знали такого і 25 % вагалися). Водночас В. Ленін посів 7-е місце з 38% позитивних оцінок (40 % негативних, 1% не знали такого, 21% вагалися), 10-м був П. Скоропадський з 29 % позитивних оцінок (15% негативних, 2 % не знали такого і 31 % вагалися), 14-м – С. Петлюра з 21% позитивних оцінок (42% негативних, 10% не знали такого і 27% вагалися³).

У 2009 р. групою Research & Branding Group проведено дослідження, яке показувало негативне/позитивне ставлення громадянського суспільства до історичних постатей. С. Петлюру більшість громадян оцінила негативно – 37/20. Позитивну оцінку він мав лише на Заході – 17/41, в Центрі – 30/23, у південно-східних регіонах – 51/7. Аналогічно оцінили Н. Махна: позитивно на Заході – 19/31, в інших регіонах – негативно: Центр – 30/20, Південь

і Схід – 39/13, загалом по Україні – 32/19. Водночас В. Леніна громадяни України в цілому оцінили позитивно – 29/38⁴.

У вересні 2010 р. організація «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики провела дослідження, за результатами якого позитивне ставлення до М. Грушевського склало 68,4% (зросло на 15 % проти 2002 р.). Негативно оцінювали 6,7 %, не знають його – 14 %⁵.

Важливу роль у формуванні негативного образу С. Петлюри в українському суспільстві незалежної України відіграла саме українська влада. На початку 1990-тих років вона визнала своїм і легітимізувала постать М. Грушевського як видатного українського політичного діяча та автора великого національного історичного гранд-наративу. Суттєвий вплив на його легітимацію відіграв факт повернення М. Грушевського 1924 р. з еміграції в Радянську Україну. В. Винниченка спочатку було визнано лише як всесвітньо відомого письменника-драматурга. Відбулося повернення до вивчення його творчості, а відомі в усьому світі його драматичні твори знову увійшли до програм навчальних закладів та репертуару українських театрів. Водночас політична діяльність В. Винниченка тривалий час не сприймалася й владою незалежної України. Хоча його спогади у трьох томах «Відродження нації» було використано ще совєцькою історіографією для створення концепції революційних подій в Україні навколо так званих «трьох державницьких центрів» (УНР Центральної Ради, Української Держави за правління гетьмана та УНР за часів Директорії). Ця концепція була запозичена постсовєцькими історіографами незалежної України і широко використовується нині дослідниками і журналістами. Отже ці революційні діячі були по-різному, але досить швидко сприйняті українським

1 Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ: Критика, 2011. С. 191–192.

2 Власюк С. Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук ; Нац. ун-т «Острозька Академія». Острог, 2020. С.49.

3 Власюк С. О. Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук ; Нац. ун-т «Острозька Академія». Острог, 2020. С.49.

4 Рябчук М. Герої і лиходії. Розщепленість національної пам'яті та проблема символічної легітимізації держави. Культура історичної 224 пам'яті: європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 227.

5 Любовець О. М. Актуальні питання політики пам'яті (на прикладі української революції 1917–1920 рр.) Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. Вип. 2. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 239

суспільством. На відміну від них С. Петлюра упродовж усього свого життя залишався непримиренним опонентом більшовизму, що не подобалося постсовєцькій владі в Україні 1990-х рр.¹

Навесні 2004 р. з ініціативи української громадськості був створений Всеукраїнський комітет з відзначення 23 травня 125-ї річниці від дня народження С. Петлюри, який звернулася до Президента України щодо проведення на державному рівні урочистостей з нагоди річниці видатної постаті Української революції. Народні депутати М. Жулинський, І. Курас, К. Ситник та ін. внесли проект Постанови до Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного і громадсько-політичного діяча Симона Петлюри»². У пояснювальній записці автори законопроекту відвели С. Петлюрі ключову роль у національно-визвольній боротьбі 1917–1921 рр., хоча й відзначали його постать як контрверсійну і таку, що є об'єктом фальсифікацій. Тоді депутати від Комуністичної партії України подали проект Постанови «Про неприйнятність проекту Постанови «Про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри». Вони зазначали, що ювілей С. Петлюри суперечить історичній дійсності, не сприяє консолідації суспільства, спотворює державні, військово-історичні та гуманістичні цінності народу України. У звичних радянських традиціях навішування ярликів комуністи заявили про бездарність цієї особистості, звинуватили С. Петлюру у єврейських погромах, союзі з «білополяками» тощо³. Водночас на доцільність проведення зазначеного захо-

ду вказувалося у висновках керівника Головного науково-експертного управління апарату ВРУ А. Мацюка: «Симон Петлюра своєю діяльністю справді зробив вагомий внесок у боротьбу за незалежність України та становлення української державності. Проте частина населення України, особливо та, що народилася і виховувалася у радянські часи, ще й досі має неповні чи спотворені уявлення про особу Симона Петлюри. Тому відзначення цієї дати буде гідним вшануванням його пам'яті і сприятиме відновленню історичної справедливості щодо цієї постаті»⁴. Та незважаючи на це, влада проігнорувала пропозиції громадськості, проект постанови народних депутатів і висновки Головного науково-експертного управління апарату ВРУ. Ювілейна дата визначної історичної постаті України знову відзначалася лише на ентузіазмі громадських організацій. У 2004 та наступні роки постать С. Петлюри була не єдиною з-поміж діячів Визвольних змагань 1917–1921 рр., яким на офіційному державному рівні відмовлено у пошанування пам'яті. У тому ж році, тобто ще за президентства Л. Кучми не прийнятим був проект Постанови ВРУ «Про відзначення пам'яті Миколи Міхновського», приурочений 80-річчю його загибелі⁵.

Наведені вище дані загальнонаціональних соціологічних опитувань за президентства В. Ющенка показали, що історичну пам'ять і свідомість більшості громадян, яка формувалася упродовж десятиліть, змінити за кілька років неможливо. Дослідження підтверджували існування в державі двох українських спільнот з кардинально відмінним уявленням про своїх національних героїв і антигероїв, з високим рівнем конфліктного потенціалу, який постійно посилювався завдяки зумисному маніпулюванню з боку різних політичних сил⁶. Тому для консолідації укра-

1 Верстюк В. Важке повернення Головного отамана. Українська Правда. 2009, 28 травня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/05/28/3976958/>

2 Постанова Верховної Ради України Про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри. Верховна Рада: офіційний портал: URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5287&skl=5

3 Постанова Верховної Ради України «Про неприйнятність проекту Постанови «Про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри» (реєстраційний номер 5287). Верховна Рада України: офіційний портал: URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=17776

4 Висновок на проект Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 125 річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри» Вик.: О. Шуба. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5287&skl=5

5 Власюк С. Законодавство у сфері збереження пам'яті про учасників Української революції 1917–1921 рр. Історичні й політологічні дослідження. 2016. № 1 (59). С. 114.

6 Рябчук М. Вказ. пр. С. 226.

їнського суспільства, зменшення впливу роз'єднуючих чинників у сприйнятті історичного минулого необхідна була не лише подальша, більш активна популяризація Української революції та її учасників, а й подолання на науковій основі протиріч між політичними силами держави щодо подій минулого. Щоправда, на думку самих вчених, «Українська революція не викликала аж надто гострих суспільних дискусій, як, скажімо, проблеми Голодомору 1932–1933 рр. чи питання оцінки діяльності ОУН-УПА»¹. Через забюрократизованість частина ювілейних заходів була позбавлена необхідної правової бази², а суспільство не відчувало тісного зв'язку з цими подіями³. Та незважаючи на це, в рамках державної політики пам'яті за президента України В. Ющенка вперше було визнано, що незалежна Україна, яка постала наприкінці ХХ ст., є прямою спадкоємницею демократичної УНР часів Центральної Ради, гетьманського правління та Директорії початку ХХ ст., а не тоталітарної радянської України, що була у ті ж часи штучно створена російськими більшовиками, шляхом агресії, червоного терору і репресій, а також голодомору та звичайного обману українців; УСРР, яка була побудована на мільйонах смертей представників українського народу і трималася на постійному страхі населення за своє життя. Адже така Україна була потрібна Кремлю лише як багата й стратегічно важлива імперська провінція. Саме тому в державній політиці пам'яті Президента В. Ющенка незалежна Україна не розглядалася як спадкоємниця УСРР. Фактично було дано відповідь на питання: «З ким ми – українці, себе ідентифікуємо – з комуністами – більшовиками-ленінцями та їх сучасними послідовниками, чи з уенерівцями, зокрема петлюрівцями, та іншими представниками українського народу, що боролися і гинули за його свободу і державність?».

Однак державна ПНП запроваджена В. Ющенком явно не подобалася і не задовольняла усі прошарки багатонаціональної української держави, насамперед представників чисельної російської спільноти, прихильників і членів комуністичної і окремих соціалістичних партій та ідеологій, усіх тих, хто мав ностальгію за радянськими часами, не сприймав української мови, культури і традицій. Як наслідок, саме у цей час розпочалися так звані «війни історичних пам'ятей». Їх причиною було те, що національна політика пам'яті Президента В. Ющенка, розпочалася в умовах незавершеності процесів декомунізації і десовєтизації України. «Війна історичних пам'ятей» проявилася у «війні пам'ятників», що традиційно виступають символічним маркуванням «своєї» території, а знесення їх – боротьбою за неї, «десакралізацією» ворожих символів. Так, 14 вересня 2007 р. у Сімферополі було відкрито перший пам'ятник «жертвам радянського народу, які впали від рук посібників фашистів ОУН-УПА – «Постріл в спину»⁴.

Після обрання президентом України В. Януковича (2010 – лютий 2014 рр.) «війна пам'ятей» набрала розмаху. Адже ПНП нового лідера країни мала реваншистські риси, в ній чітко проглядалася неприхована симпатія керівництва держави до комуністичного минулого, що стимулювало носіїв радянської ідентичності активно виражати свої історичні почуття. Натомість ініціативи прихильників національного канону були змаргіналізовані⁵. Так за каденції В. Януковича битва під Крутами змінила трактування свого змісту. Якщо у 2011 р. тодішній Президент ще визнавав «подвиг українських юнаків» у крутянських подіях за «приклад для наступних поколінь борців за незалежність» своєї держави, то в 2012 р. основним змістом події було нагадування «про велику відповідальність наставників і командирів за рі-

1 Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. в політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Київ, 2010. Вип. 5 С. 6. (С. 5–23)

2 Там само. С. 7.

3 Там само. С. 17.

4 Кобченко К. А. «Війна пам'ятників» в Україні: протистояння пам'ятей як (пере)осмислення національної історії. Війни пам'ятей та політика примирення / Укр. нац. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2013. С. 38–46

5 Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. Intermarum: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 176–177.

шення, які вони приймають». Так, зміст події було зведено до рівня тактичної помилки, юнацьких дурощів, що явно не мало ніякого відношення до вшанування героїв та виховання патріотизму у молоді. З огляду на це, у 2013 р. загальний зміст події знову трансформувався: з «нагадування про відповідальність командирів» у «приклад патріотизму та любові до рідної землі»¹.

У 2012 р. відкрите дослідження соціологічної групи «Рейтинг» визначало трьох найвидатніших українців усіх часів. З-поміж діячів Української революції до десятки видатних постатей українського минулого потрапив лише М. Грушевський, який з 7,7% посів 6-те місце. На Заході України йому віддали 10 % голосів, у Центрі – 15 %, на Півночі – 9 %, на Півдні і Сході – по 5 %, на Донбас – 4 %. Менше 1% набрали Н. Махно (44 місце) та В. Винниченко (45 місце). С. Петлюра посів 63 місце, а Є. Коновалець – 68². Цьому сприяла вибіркова політика національної пам'яті щодо діячів Української революції. У тому ж році окремої постанови ВРУ щодо відзначення 130-річчя від дня народження удостоївся В. Липинський, а у 2013 р. – Є. Петрушевич, з нагоди 150-річчя від дня народження. Щодо першого, то В. Януковичу явно імпонував історичний період за часів правління гетьмана П. Скоропадського, а також державна концепція В. Липинського. Стосовно другого, то була явна гра з виборцями західної України.

Водночас за четвертого президента України не було схвалено низку проектів постанов щодо вшанування пам'яті діячів революційної доби: у 2010 р. не пройшов проект постанови, присвячений 130-й річниці з дня народження В. Винниченка; 2011 р. – приурочений 120-річчю з дня народження Є. Коновальця, а у 2013 р. відхилено ще три проекти законодавчих актів, ініційовані громадськістю і депутатами: з нагоди відзначення 135-ої річниці з дня народження Головного отамана армії УНР С. Петлюри, 140-річчя з дня народження

Миколи Міхновського» та 130-річчя від дня народження Дмитра Донцова». У 2014 р. залишилися неприйнятими проекти постанов, приурочені 130-річчю народження і 70-річчю смерті Омеляна Ковча та 145-річчю народження Мирона Тарнавського³.

Відмова керівництва держави від пропагування національного гранднративу чи проведення громадського діалогу, антагоністичний характер меморіальних акцій та їх радянсько-російська орієнтованість, закриття архівів КГБ для широкого загалу⁴, все це характерні риси державної політики пам'яті за В. Януковича. Відповідно неоднозначний відголос мала така політика на місцях. Так, з ініціативи компартії було встановлено пам'ятник Сталіну в Запоріжжі; в Бердянську – графу М. Воронцову; в Дніпропетровську закладено «Алею Перемоги» та пам'ятник на честь 90-річчя створення комсомолу; у Києві відкрито меморіальну дошку В. Щербицькому, пропонувалося відновити пам'ятник П. Столипіну і святкування 7 листопада річниці Жовтневого перевороту⁵ тощо.

Водночас, в західних регіонах країни місцеві ради схвалювали рішення, що мали протилежне віддзеркалення ініціатив центральної влади, орієнтованих на радянське прочитання історії. Так, упродовж 2011–2013 рр. Львівська, Тернопільська, Волинська, Івано-Франківська міськради неодноразово ухвалювали постанови про заборону публічного використання радянської та нацистської символіки. Особливого загострення міжрегіональне протистояння набуло у так званих «війні символів», зокрема щодо «Прапора Перемоги»⁶. Представники національних (консервативних) сил зазначали, що радянська традиція, накинута нам ззовні, привнесена на штиках і багнетах в Украї-

3 Власюк С. Вказ. пр. С. 114.

4 Архів смерті. СБУ повністю відкрила документи радянських спецслужб. Кореспондент. 2015. 18 трав. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3516417-arkhiv-smerti-sbu-povnistui-vidkryla-dokumenty-radianskykh-spetssluzhb>.

5 Коваленко Н., Лашенко О. День більшовицької революції – свято в незалежній Україні? Радіо Свобода. 2010. 12 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2188428.html>

6 Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. Intermarum: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 177–178.

1 Набок С. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 265–266 (251–270).

2 Видатні українці всіх часів. Рейтинг. 2012. 28 травня. URL: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14005/>

ну, постійно сприяє роздвоєнню особистості й відповідно призводить до деградації суспільства¹.

На думку політологів, така контраверсійність українським політсилам була вигідна. Адже, утверджуючи чи заперечуючи радянські цінності, як ліві, так і праві партії привертали увагу свого електорату. Утім, використання подібних технологій неабияк шкодило державній цілісності² та національній ідентичності.

У 2010–2014 рр. директором Українського інституту національної пам'яті було призначено відомого постсовецького дослідника революційної доби, колишнього співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України В. Солдатенка³, що викликало неоднозначну реакцію в науковому середовищі та громадськості. Адже його дослідження з революційної доби будуються фактично на оновленій совецькій концепції. Такий підхід у висвітленні зазначеної теми характерний для уже згаданої його монографії «Українська революція. Історичний нарис» (Київ, 1999), чотиритомної праці «Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки» (Харків; Київ, 2008–2010), а також другого доповненого і переробленого видання «Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті»⁴, яке з'явилося у 2012 р. Уже сама назва дослідження говорить про те, що автор відмовився від назви «Українська революція». Кожен параграф змісту монографії викликає не лише багато запитань, а й нагадує своєрідну постсовецьку ревізію національної концепції Української революції, а її автор виступає як знавець кінцевої й беззаперечної істини. Несприйняття В. Солдатенком національної історії помітно у тематичних назвах змісту до-

слідження. Наприклад: «Бій під Крутами: історія і кон'юнктура», «Донецько-Криворізька республіка – ілюзії і практика національного нігілізму». Варто зупинитися на параграфі «С. Петлюра і отаманщина». В. Солдатенко не використовує термін національно-визвольна боротьба, не розкриває головних причин «отаманщини», не подає соціального статусу отаманів, їх ідеології, не розкриває загальних і специфічних особливостей їхньої діяльності, тобто проти кого вони боролися і чому. Весь розділ побудований на критиці С. Петлюри, зокрема, на висвітленні його негативних рис, допущених помилок, на його протиріччях і політичній боротьбі з іншими діячами революції, а отамани розглядаються як злочинці, які за його указами влаштовували провокації і «своєю поведінкою виправдовували дану їм назву бандити»⁵. Як зазначає І. Гирич, «Повстанський рух проти більшовицької влади у містах і селах України українська історіографія вслід за російською і радянською представляє як банальну отаманщину, рух, що не мав вираженої національної мети, який був нібито бездержавним, анархічним за своєю сутністю. Такі трактовки спотворюють і спрощено представляють національно-визвольні змагання в Україні. Фактично повстанська війна проти загарбницького за своєю природою більшовизму – явища психологічно російської ментальної природи – була єдиною можливою в Україні за соціальною базою формою спротиву українського селянства Москві. Повстансько-партизанська війна 1917–1921 рр. в Україні не була безідейною і ненаціональною, адже повстанці іменували себе вільним козацтвом, гайдамаками, а їх часто очолювали лідери, що мали середню спеціальну освіту, більшість були народними вчителями, які закінчили учительські семінарії, молодшими офіцерами царської армії (брати Чучупаки, отаман Григор'єв, Трифон Гладченко та ін.). Усі отамани і керівники повстанських загонів мали зв'язки з урядовими структурами УНР і були стихійними прихильниками україн-

1 Серeda С. Українцям радянські свята ближчі, ніж День незалежності – комуніст. Радіо Свобода. 2013. 10 трав. <https://www.radiosvoboda.org/a/24982541.html>.

2 Там само.

3 Директор Українського інституту національної пам'яті Солдатенко Валерій Федорович. Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/256.htm>

4 Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, іст. епізоди, ключ. постаті. 2-е вид., допов. і переробл. Київ: Пріоритети, 2012. 521 с.

5 Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. 2 вид., доп. і перероб. Київ: Пріоритети, 212 С. 283. (522 с.)

ської державності. Водночас діяльність більшовицьких загонів, ЧК, продзагонів і військ Червоної армії більшою мірою підпадала під визначення бандитизму»¹.

Отже у працях В. Солдатенка помітна видозміна тематики досліджень як вектору впливу на громадську думку в процесі формування історичної пам'яті українського народу, адже методологія досліджень не залежить від зміни політичних режимів. Невипадково подібна видозміна революційної тематики характерна і для колективної праці Інституту історії України, що вийшла у ті ж роки «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (Київ, 2011–2012), адже одним з її рецензентів і авторів є В. Солдатенко. Це добре простежується у змісті названої праці. Так, ні в розділі другому «Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест», ні в четвертому «Українська народна республіка доби Директорії» відсутні параграфи про російсько-українські війни, проте у четвертому розділі є два параграфи з однаковою назвою – «Українські аспекти радянсько-польської війни 1920 р.: від Варшави до Києва», а в розділі п'ятому «Західноукраїнська народна республіка» подано параграф «Українсько-польська війна. Бої за Львів». Автори дослідження свідомо чи несвідомо уникають у тематичних назвах розділів і параграфів оцінок або характеристики російсько-українських відносин, що не дозволяє сформувати відповідний наратив національної пам'яті про те, хто ж був головним ворогом українського народу і його держави. Дослідники замінюють подачу міжнародних відносин політичними як у назві шостого розділу «Більшовицька експансія в Україну» та його параграфах, зокрема, «Утворення радянської України», або ж подають глухі назви як наприклад назва сьомого розділу «Білий рух і Україна» та його параграфів, зокрема «Формування Білого руху та гетьманська Українська Держава»². Отже,

в цьому дослідженні простежується зміна тематичних назв розділів і параграфів для відповідного впливу на свідомість читачів, які, зокрема, так можуть ніколи і не дізнатися про війни українців за незалежність з російськими червоними і білими арміями та їх сателітами на українських теренах – совєцькими республіками. Цей підхід, як підтвердили події 2014 р., виявився хибним.

Переломним моментом у проведенні державної політики пам'яті була спроба Росії та українського керівництва за президента В. Януковича перешкодити євроатлантичним прагненням українського народу і включити Україну до євразійських інтеграційних проектів, що нагадували реінтеграцію СРСР. Це спричинило нову хвилю боротьби за незалежність України, проявом якої став революційний вибух так званого «Майдану Гідності» наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. За словами одного з журналістів: «На Майдані відбулось протистояння між двома абсолютно різними культурами, двома різними пласками сприйняття і світогляду. Просто одна культура – це спроба бути незалежними, спроба змінити життя,... спробувати жити самостійно, без нав'язаної точки зору, жити, як нам треба жити. Інша культура ностальгує, хоче повернути минулі часи, їй нецікаво це інше майбутнє»³.

Не зумівши взяти Україну під свій контроль, Росія розпочала проти Української держави відкриту агресію, надаючи, водночас, всебічну підтримку заздалегідь створеним сепаратистським рухам і угрупованням на південному сході країни. Тоді й відбулися корінні зміни в національній свідомості та історичній пам'яті значної частини українського народу, адже Україна опинилася в ситуації подібній до визвольних змагань початку ХХ ст. Свідомі громадяни України зрозуміли, хто упродовж декількох сотень років був і нині залишається головним зовнішнім і внутрішнім ворогом країни. Виявилося, що ворог один і той же. Тоді нове керівництво держави повернулося до політики відро-

1 Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. Львів: Піраміда, 2011. С. 111–112.

2 Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та [ін.] ; О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк та [ін.] Київ: Наукова думка, 2011–2012. С. 388; 462. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.

3 Баришников В. Зараз Росія не має такого впливу на Україну, як мала до Майдану – фотограф. Крим реалії. 2016. 23 лют. URL: <https://ua.krymr.com/a/27568830.html>.

дження і формування історичної та національної пам'яті, започаткованої В. Ющенком. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла чотири закони про декомунізацію – щодо відкриття архівів КГБ, про заборону пропаганди комуністичного та нацистського режимів, вшанування борців на волю України у ХХ ст., увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні. 21 травня 2015 р. набув чинності закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»¹. На початку 2016 р. президент держави П. Порошенко видав Указ № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років»². Такі рішення на державному рівні засвідчили, що Україна не тільки де факто – на політичному рівні, а й де юре здійснює кроки, якими заперечує як свою спадковість, так і своє правонаступництво від радянської України. Адже, за умови визнання себе спадкоємницею і наступницею УРСР, Україна візьме на себе відповідальність за всі злочини радянського режиму на своїй території, тобто стане їх співучасником, що юридично позбавляє її навіть можливості отримати в майбутньому моральну компенсацію, чи відшкодування за людські втрати і матеріальну шкоду, заподіяні їй радянським режимом.

Такі заходи керівництва держави сприяли появі в Україні нових історичних досліджень, що здійснюються на недоступній до того часу документальній базі колишніх спецсховищ КДБ, з більш активним використанням праць і періодичних видань української діаспори.

Завдяки цьому, до наукового обігу повертаються замовчувані і заборонені імена національних героїв – учасників ви-

звольних змагань, зокрема у 2015 р. була схвалена «Постанова ВРУ про відзначення 125-річчя з дня народження Євгена Коновальця»³. Щоправда, постать С. Петлюри й понині не увічнена на державному рівні. Сьогодні на основі аналізу архівних документів доводиться факт, що в революційну добу 1917–1921 рр. в Україні була одна держава УНР, а змінювалося лише її керівництво, щоправда, не завжди демократичними методами, як навесні і восени 1918 р. відповідно з приходом гетьмана П. Скоропадського, а згодом Директорії. Ці швидкі зміни влади явно не нагадують тривалих громадянських війн⁴.

Отже, наявна проблема формування державної ПНП у висвітленні Української революції 1917–1921 рр. у роки незалежності України полягає як у різній інтерпретації тих подій політичними силами Української держави, так і провідними науковими установами та відомими дослідниками країни. Хоча завжди існував відкритий – неконфронтаційний спосіб подачі розвитку історичних подій, заснований на доповненні суб'єктивної історичної пам'яті об'єктивним історичним знанням, послідовній деконструкції міфів та своєрідній раціоналізації загалом ірраціональних символів і пов'язаних із ними емоцій через наголошування на наявних чи прихованих у них цінностях⁵, але він ігнорувався. Як наслідок, в незалежній Україні не було прийнято чи вироблено єдиної наукової концепції Української революції, яка могла бути покладена в основу ПНП. Українські науковці розходилися й продовжують розходитися у висвітленні цих подій. Вони не стали тим, умовно кажучи, локомотивом, який би формував єдину громадську думку і політику пам'яті незалежної держави, а головне – міг би передбачити і певним чином запобігти повторенню подій столітньої давності. За словами В. Гоцуляка, після отримання

1 Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 9 квіт. 2015 р. № 316-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст.218; Доступ до архівів Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/dostup-do-arkhiviv>

2 Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років: Указ Президент України від 22 січ. №17/2016 Офіційний вісник Президента України. 2016. № 5. Ст. 91 С. 12–13; Офіційний вісник України. 2016. № 8. Ст. 366. С. 11–14.

3 Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження Євгена Коновальця». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/831-19>

4 Кавунник В. «Реконструкція й інформаційний потенціал архівів Міністерств закордонних справ та внутрішніх справ УНР (1918-1921). Український археографічний щорічник. Київ, 2018. Вип. 21/22. Том 24/25. С. 81–100.

5 Рябчук М. Вказ. пр. С. 220.

Україною незалежності «компартиїних» впливів на наукове досягнення революційних змагань 1917–1921 рр. позбулися більшість радянських істориків, які представляли академічну науку. В. Верстюк, В. Волковинський, Я. Калакура, С. Кульчицький, В. Литвин, М. Панчук, Р. Пиріг, О. Рент, О. Рубльов, В. Солдатенко, В. Шевчук та інші відкинули концепцію антинародної, буржуазно-демократичної революції в Україні, та інші постулати советської історіографії й активно залучилися до формування нових концептуальних побудов. На літо-осінь 1991 р. припав завершальний етап концептуалізації нової версії історії України. Починаючи з 1992 р., в «Українському історичному журналі», домінуючою стала тематика Української національно-визвольної революції¹. Проте, погодившись, що в Україні мала місце революція, яка відрізнялася від революційних подій в Росії (хоча й була пов'язана з ними) своїми національними і демократичними рисами, не всі вітчизняні постсоветські історики сприйняли теорію Української революції, розроблену учасниками революційних подій та їх наступниками – українськими вчених з діаспори, зазначивши, що ті «були обмежені в доступі до архівних, документальних матеріалів, відповідної інформації, достовірних свідчень, спиралась на власну пам'ять, не завжди давали повний чи достовірний опис». Ученим з діаспори вони закидають, що «їх праці носять відбиток позитивістської методології, політичної заангажованості та національно-патріотичної спрямованості, що є недостатнім науковим підходом. У такому разі забуваються й майже ігноруються, або не враховуються соціальні умови наукової праці, цілісне й системне сприйняття специфічних, конкретно просторових з одного боку тоталітарних з іншого – емігрантських умов життя одних та інших. Але визнають, що «історики діаспори другої половини ХХ ст. й, особливо сучасні дотримуються державницьких традицій, якісніше підготовлені, позбав-

лені політичної залежності, конкурують зі своїми зарубіжними колегами та чутливі до методологічних новацій»². Ознайомившись з історіографічною спадщиною української діаспори з цього питання, вітчизняні постсоветські історики у переважній своїй більшості сприйняли термін Українська революція, не заперечували проти паралельного вживання термінів «Українські визвольні змагання», «Визвольні змагання 1917–1922 р.» та інші, з їх різними хронологічними підходами. Проте частина вчених продовжила розгляд Української революції не в контексті загальноєвропейського, а переважно загальноросійського революційного процесу (О. Гомотюк, Є. Паньків, В. Солдатенко та ін.) й виступила проти «втиснення» Української революції у вузькі рамки національно-визвольних змагань (В. Верстюк, В. Михайлюк та ін.). Вони не підтримують позицію зображення «Української революції» з методологічних підходів лише політичної історії і ратують за розгляд революційних подій в Україні у контексті загальноросійських, акцентуючи увагу на соціальних явищах³. Ці дослідники, зокрема В. Солдатенко і М. Михалюк, вважають, що «термін «Українська революція» набуває значення якогось сакрального символу, яким позначається «міфологічний час» творення нації, державності та включає в себе момент конотації в плані протиставлення української революції російській. За їх виразом: «Розцінювана як чужорідна для українського інтересу, національно-державного відродження, вона стала кваліфікуватися лише протиприродним привнесенням насильницькими методами (іноземною агресією) на український ґрунт ворожої ідеології й політики»⁴. Крім того, М. Михалюк звернув увагу на те, що «сучасна українська історіографія революції та громадянської війни являє собою не так спробу засудити, чи виправдати революцію, як спробу вкласти в неї свій власний, не стільки їй притаманний, скільки бажаний зміст..., що подіям того

1 Гоцуляк В. Сучасні інтерпретації історіографії української революції 1917–1921 рр. Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. 2017. № 1. С. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchul_2017_1_3

2 Гоцуляк В. Вказ. пр. С. 7.

3 Там само. С. 11

4 Михайлюк О. В. Концепція «Української революції» : PRO ET CONTRA. Гуманітарний журнал. 2009. № 3–4. С. 8.

часу можна надавати які завгодно інтерпретації – у тому числі і взаємовиключні¹. Інший дослідник – Г. Корольов у 2012 р. також зазначав, що у творах академічних учених знайшов відображення й синтез різноманітних інтерпретацій історії Української революції. При цьому, на його погляд, характерною ознакою сучасного історіографічного дискурсу є намагання відійти від ідеологічних та націоцентричних парадигм, що є шляхом найбільш продуктивним і перспективним². Такий підхід у висвітленні зазначеної теми характерний для розглянутих вище монографій, зокрема й В. Солдатенка. Зважаючи на те, що правомірність та методологічна обґрунтованість інтерпретацій минулого як засіб формування нової якості знань складає засади еволюції національної пам'яті і живеться комунікативними коріннями історичної науки, традиційно ефективною була і залишається методика моделювання історичної свідомості як відносно структурованого фрейму національної пам'яті. Оскільки методика не змінюється залежно від політичних режимів, то вона просто видозмінює тематику як вектор впливу³. На думку І. Гирича, «на сьогоднішній день існує дві основні версії тлумачення боротьби за встановлення української державності (чи української революції) 1917–1921 років: національна і оновлена пострадянська. Національна версія спирається на праці діаспорної історіографії і передусім Д. Дорошенка і П. Христюка, які заклали канон оцінки Української революції... Валерій Солдатенко, навпаки, модифікує традиційний російсько-комуністичний дискурс, представляє підросійську Україну, як інтегральну частину російського євразійського простору. Тому розглядає військову поразку УНР, як об'єктивно dokonаний факт, що свідчить про бажання української території жити

під новими/старими господарями українських теренів, про одвічний український федералізм і небажання самостійності серед лідерів УНР і пануючої більшості людності»⁴.

Революція в Україні не може розглядатися як просто регіональний варіант російської революції, тому що вона охоплювала й українські землі, які ніколи не були частиною Російської імперії, а власне Буковину, Галичину й Закарпаття; з розвитком революційних подій підросійська та підавстрійська частини української етнічної території включилися в один рух за національне самовизначення; тому українське питання не було просто проблемою Російської імперії – воно було частиною ширшої проблеми геополітичної трансформації всієї Центральної і Східної Європи. Крім того, Українська революція на відміну від російської мала іншу політичну програму. У Росії центральною проблемою було зміна політичного режиму в уже існуючій державі; завданням же Української національної революції було створити державу для нації, позбавленої державного існування. Тому український приклад був ближче до національних революцій серед поляків, чехів, словаків, фінів, литовців та інших неросійських національностей на окраїнах Російської імперії⁵.

Отже, після 1991 р. відродження і формування національної історичної пам'яті в суспільній свідомості українського народу відбувалося повільно і здебільшого у вузьких рамках навчальних і наукових програм середніх і вищих закладів освіти та академічних установ. Не всі матеріали державних архівів, зокрема КГБ СРСР, були відкриті для дослідників. Вище керівництво держави не поспішало з цим процесом, оскільки не всі його представники були національно свідомими, а виходили насамперед зі своїх особистих і партійних інтересів, а також – реакції керівництва суцільної держави.

1 Там само. С. 4.

2 Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917–1921 років (90-ті р. XX ст. – початок XXI ст.) Історіографічні дослідження в Україні. 2012. Вип. 22. С. 379.

3 Ганжуров Ю. С. Конфлікт інтересів в контексті формування національної пам'яті. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. 2012. Вип. 3 С. 336. (331–343).

4 Гирич І. Б. Українська революція: інтерпретаційні проблеми (М. Грушевський та інші державники). Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум. Черкаси, 2016. С. 222.

5 Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. Україна модерна. 1999. № 2–3. С. 257.

Упродовж 29 років незалежності України Визвольні змагання 1917–1921 рр. та їх визначні діячі не мали належного висвітлення в державній ПНП. Така політика часто носила суперечливий характер, поєднуючи модифіковані совєцькі свята з національними, яким не був притаманний «надмірний» націоналізмом. ПНП використовувалася, насамперед, в інтересах окремих політичних угруповань з метою прийти, утриматися чи зміцнити своє становище при владі. Історичні події і постаті революційної доби не об'єднували українську спільноту, а розділяли її на два і більше ідеологічних таборів, були чинниками загострення суспільно-політичного протистояння. Державна ПНП не сприяла національній і державній єдності, зокрема формуванню національної ідентичності українського народу, а навпаки вела суспільство до розколу не лише за ідеологічними поглядами, а й національно-культурними цінностями, що особливо спостерігалось за президентів Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Януковича. Тоді влада намагалася уникати актуальних для національної історії дат, що були неприйнятні для російського і радянського світогляду. Офіційна історична наука в Україні не виробила національну концепцію революційних подій. Водночас більшість постсовєцьких вчених не були готові визнати національну версію революції, розроблену її учасниками, адже впродовж багатьох років займалися її засудженням, а тому вдалися до трансформації совєцької. Дотри-

муючись традицій СРСР наукові центри не здійснювали суттєвого впливу на ПНП вищого керівництва держави, а швидше підлаштовували ідеї своїх досліджень до бачення чи вимог влади. Відмова від традиційних радянських свят революційної доби та визнання національних героїв тих часів відбулися за взірцем або з оглядкою на сусідню державу. Співіснування двох концепцій Української революції сприяло роздвоєнню свідомості навіть патріотично налаштованих українських громадян.

У працях, які відображають постсовєцьку версію Української революції, по-різному інтерпретуються події того часу, але характерною ознакою для них є намагання авторів видозмінити тематику назв, зокрема розділів і параграфів, таким чином, щоб відійти насамперед від націоцентричних парадигм, уникнути оцінок міжнаціональних російсько-українських відносин. Такі праці не лише не сприяють формуванню у читача почуттів патріотизму і любові до своєї Батьківщини, а й не дають чіткого розуміння перебігу історичних подій та їх значення для українського народу. Вони не дають відповіді на запитання про те, що становило реальну загрозу для української держави і її народу як сто років тому, так і після відновлення суверенітету 1991 р. Це стало одним з чинників слабкості національної єдності, незавершеності процесу формування української ідентичності, зокрема щодо історичного минулого й культурно-інформаційного простору, і так чи інакше стимулювало зовнішню агресію.

Андрій Кудряченко,
Вікторія Солошенко,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

НІМЕЧЧИНА І АВСТРІЯ ПОВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ТА ЗАХИСТ НИМИ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Історичний досвід багатьох країн світу надає чимало прикладів, які свідчать про нагальність зміни самої парадигми суспільного розвитку. Проте головні засади успішного оновлення не завжди лежать на поверхні. Вагоме значення мають якомога швидка відмова від обтяжливої і виснажливої конфронтації та пошук шляхів компромісу різних верств суспільства. Провідні державні інститути і політичні сили сповідували засади дотримання традицій загальної злагоди, шляхом діалогу шукали порозуміння. Саме ці чинники, як доводить практика повоєнних десятиліть, були системотворними для сплюндрованих війною Німеччини та Австрії.

Важливе науково-теоретичне та методологічне значення у цьому зв'язку мають колективні фундаментальні роботи з німецької багатомітової історії, а також чисельні індивідуальні та колективні монографії німецьких та австрійських авторів з історії створення і розвитку ФРН і Республіки Австрія, а також дослідників із інших країн. Це ґрунтовні дослідження – колективна робота російських та німецьких істориків за редакцією Б.Бонвеча і Ю.Галактіонова [1] Данієля Гольдхагена [2], Штефана Карнера [3], Ріхарда Льовенталя і Ханса-Петера Шварца [4], Томаса Ніппердія [5], Ернста Нольте [6], Юргена Вебера [7], Хайнріха Августа Вінклера [8], Гангена Шульце [9] та інші.

Зазначені роботи сприяли більш глибокому розумінню проблематики розбудови демократії у Австрії та ФРН, її складових та відмінних рис від першої демократичної Веймарської республіки, чи від засад країн так званої народної демократії, якою позиціювала себе НДР.

Стосовно проблеми захисту національних культурних цінностей, варто підкрес-

лити, що протягом двох останніх десятиліть з'явилася низка нових публікацій, присвячених нацистським пограбуванням творів мистецтва, в яких висвітлюються культурний та політичний контексти наслідків війни у період після 1945 р. Це роботи таких дослідників, як Костянтин Акінша [10], Віктор Акуленко [11], Марк Богуславський [12], Корнелія Бріль [13] Ульріке Гартунг [14], Патріція Кеннеді Грімстед [15], Григорій Козлов [10], Сергій Кот [16], Наталія Фолькерт [17] та інших.

Названі вище держави однозначно сприймаються не лише промислово високорозвинутими, але й успішними демократіями Заходу. Адже у нинішніх Федеративній Республіці Німеччина та Республіці Австрія досить високим є дотримання політико-правових норм, соціально-економічний рівень розвитку та підтримка з боку держави конструктивної діяльності як громадських об'єднань, так і кожного громадянина. Тож нагальним у цьому зв'язку є з'ясування головних складових повоєнної політики ФРН та Австрії, досвід яких може бути цінним для України.

У повоєнній Німеччині, будучи об'єднаними спільними підходами, держави-переможниці: США, СРСР, Великобританія та Франція рішуче запровадили, так званий, закон чотирьох «Д» – демократизації, денацифікації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття [18, 158, 110]. Для того, щоб Німеччина «ніколи більше не могла становити загрози для своїх сусідів або для збереження миру у всьому світі», країна підлягала повному роззброєнню й демілітаризації. Націонал-соціалісти підлягли звільненню з усіх установ і організацій, політичне життя країни мало докорінно оновитися на демократичних засадах. Однак економічну єдність країни, як під-

креслювалося у спільно прийнятих переможцями документах, належало зберегти. Кримінальну відповідальність понесли винуватці і провідники людиноненавистницької політики Третього рейху [18, 450].

Заходи з денацифікації стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. Щоправда, політика денацифікації, яка відповідно до рішень Потсдамської конференції стала невід'ємною складовою оновлення Німеччини, у різних окупаційних зонах проходила в різних формах. Водночас вона торкнулася ледь не кожного дорослого німця. В перші роки найсуворішою ця політика була в американській окупаційній зоні – західні союзники колективно розглядали німців як нацистів. З початком загострення протистояння і «холодної війни» зацікавленість до посилення денацифікації відчутно послабшала, чимало колишніх членів нацистської партії уникли належного покарання. В умовах наростаючого протистояння Сходу і Заходу відбулися розкол Німеччини та формування двох ідеологічно антагоністичних німецьких держав – ФРН і НДР.

Розкол країни та створення ФРН, а потім НДР стали своєрідною розплатою німецького народу за розв'язану Другу світову війну. Водночас ця подія змінила ставлення західних союзників і СРСР до проблеми відновлення німецької державності. Західнонімецькі політики, відмовившись від максималізму та рекомендацій союзників прийняти Конституцію на референдумі, проявили політичну обачливість та стриманість. Водночас, слід наголосити, що для справи консолідації суспільства Західної Німеччини прийняття Основного закону та закріплення офіційного правонаступництва Третього рейху за ФРН мало відповідне значення. Адже на території західнонімецьких земель опинилися і понад 10 млн. німецьких громадян, що були переселені зі Сходу у відповідності з рішеннями держав-переможниць.

В Основному законі ФРН були чітко сформульовані принципи соціальної, правової демократичної держави та основні права і свободи як норми прямої дії. При

його розробці були враховані як досвід Веймарської доби, так і надбання інших держав Заходу [19]. Прийняття Основного закону мало особливе суспільно-політичне значення. В ньому отримали чітке відображення процеси демократичного оновлення держави і суспільства, пов'язані зі звільненням Європи від нацизму та поверненням до засад парламентаризму. Проголошені в Основному законі демократичні засади, соціальні, політичні права і свободи громадян стали опорою в діяльності всіх демократичних сил, вони надихали мільйони людей, ставали основою їх зацікавленого ставлення до оновлення країни.

Водночас наголосимо, що суспільством і політичними верствами не ігнорувалася попередня практика, виводилися належні уроки зі своєї історії. По-перше, робилися висновки і кроки щодо унеможливлення узурпації влади. Засади парламентаризму отримали чіткі визначення і форми, а розподіл компетенцій та противаги відповідних гілок влади мали раціональний та системний характер. По-друге, втіленням виведених уроків із слабкостей урядів доби Веймару стало значне законодавче посилення позицій уряду за рахунок компетенцій президента та ускладнення можливостей відправки уряду у відставку. По-третє, з огляду на схильність суспільних верств сприймати «сильну руку» державного лідера, особливе значення надавалося законодавчо-правовому закріпленню міцних позицій глави урядового кабінету. Він поставав головною політичною фігурою держави і західно-німецького суспільства.

Важливо підкреслити, що політика Конрада Аденауера – першого федерального канцлера ФРН, який мав величезний досвід і авторитет, значною мірою задала вектори розвитку, які обернулися успішним поступом держави і суспільства. Тому і нині побутує визначення періоду його врядування як ера Аденауера. Політика Конрада Аденауера ґрунтувалася на двох великих складових: соціальній ринковій економіці і «новій Німеччині у новій Європі». Головні засади соціальної ринкової економіки К. Аденауер вбачав у тому, що «капіталістична система еконо-

міки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу. Тому нова структура німецької економіки повинна ґрунтуватися на врахуванні того факту, що час необмеженого панування капіталізму поринув у небуття». Не аби якого значення надавалося забезпеченню гідного рівня життя безробітних та непрацездатних, перерозподіл прибутку здійснювався на користь найманих працівників. Німці визнають, що Конрад Аденауер став, образно кажучи, батьком нації. Повоєнній Німеччині прислужилися підходи політики Аденауера, які заперечували як крайній лібералізм, так і націоналізовану одержавлену економіку [20].

Ще до створення ФРН у західних зонах окупації проходили гострі дискусії щодо шляхів економічного оновлення та розвитку. Група експертів під керівництвом Людвіга Ерхарда підготувала проект фінансової реформи, покликаної оздоровити економіку та позбутися величезної маси знецінених грошей. Л. Ерхард вважав, що проведення такої реформи слід поєднувати із заходами активного стимулювання виробництва та захисту найбільш уразливих верств, стабілізації споживчого ринку, активізації виробничої та споживчої мотивації [21]. Примітно, що грошова реформа 1948 р. у західних зонах припинила гіперінфляцію, бартерні відносини та сприяла подоланню дефіцитів. Соціальна складова грошової реформи чітко витримувалася. Пенсії, заробітна плата, різновиди допомоги перераховувалися у співвідношенні 1:1. Всі старі державні зобов'язання були анульовані. Тим самим, величезна грошова маса ліквідовувалася. Був введений в дію пакет законодавчих актів, які відміняли централізоване планування і звільняли ціноутворення. Але одночасно був збережений обмежувальний контроль над цінами на транспортні та поштові послуги, основні продукти харчування, житло. Регулярно публікувалися каталоги так званих «доречних цін», що враховували реальні витрати виробництва і «раціональний прибуток». Була прийнята спеціальна програма «Кожній людині» для забезпечення населення за зниженими цінами

вузькою номенклатурою найнеобхідніших товарів [22, 8-14].

В історію ФРН 1950-і рр. увійшли як період «економічного дива». Цей період був складним, американська допомога та запровадженні реформи давали віддачу не одразу. Лише з часом реформи Ерхарда в рамках політики «Добробут для всіх!» перетворили Західну Німеччину на третю за потужністю економічну державу світу. Головним було те, що у період становлення ФРН ця політика убезпечила населення від фінансових та соціальних потрясінь, які були причиною попередніх політичних невдач та експериментів. Незважаючи на труднощі, за перші п'ять років реформ заробітна плата зросла на 119%. Особлива увага приділялася підтримці постраждалих від війни громадянам – інвалідам, біженцям, переміщеним особам. У 1948–1953 рр. на ці потреби було виділено 24 млрд. марок, а у 1981 р. загальні соціальні витрати перевищили 104 млрд. марок. У 1955р. біля 20% населення отримувало соціальні виплати, оскільки понад 1 млн. домашніх господарств перебували за межею бідності. З огляду на труднощі із житлом та проблемою розташування біженців та інтернованих у ФРН втілювалися програми будівництва «соціального житла». Пенсія для робітників зросла у середньому на 65%, а для службовців – на 72%. Реформа відчутно вплинула на поліпшення становища широких верств населення.

Зміцненню соціального профілю держави сприяли ефективна податкова політика, запровадження потужного майнового податку. Так, майно, вартість якого на момент грошової реформи 1948 р. перевищувала 5 тис. марок, оподатковувалося 50% податком протягом 30 років. Значна увага держави приділялась утвердженню системи соціального партнерства між підприємцями і робітниками, за якої трудові конфлікти вирішувалися без страйкової боротьби.

У перше ж десятиріччя становлення ФРН її перший канцлер К. Аденауер виявився спроможним відновити повагу суспільства до цивільного правління на противагу попереднім етапам німецького розвитку, де великий авторитет мали керівники в уніфор-

мі. Повоєнній Німеччині прислужилися підходи політики Аденауера, які заперечували як крайній лібералізм, так і націоналізовану одержавлену економіку. Система правління К. Аденауера – так звана «канцлерська демократія» відіграла неабияку роль.

Грунтовні конституційно-правові норми щодо діяльності політичних партій стали засадничими у формуванні і розвитку партійно-політичної системи, що складає основу парламентської форми правління. Надаючи політичним партіям конституційний статус, Основний закон визначив, що партії сприяють формуванню політичної волі народу і можуть вільно формуватися, а їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним засадам [23, 323-360].

Від міцності зв'язків громадянського суспільства і держави залежить сталість існування демократії. Водночас розвиток інститутів громадянського суспільства значною мірою сприяв утвердженню демократії. Таким чином, розвиток політичної системи ФРН демонструє й пояснює основні складові успішної демократичної консолідації суспільства – від політики денацифікації та оновлення політико-правових норм державного устрою до розвитку складових соціальної держави і міцного громадянського суспільства. Елементи соціальної, правової держави, парламентська демократія, громадянське суспільство та виважена соціально-економічна політика – це вагомі складові корпоративно-солідаристської парадигми, яка сприяла зростаючій конструктивній консолідації суспільства на базі позитивних європейських цінностей та успішного досвіду [22, 8-14].

Історична практика ФРН свідчить про використання оптимальних підходів у відбудові економіки, створенні нової системи організації влади, нарощуванні взаємодії між державою та громадянським суспільством. Досягнення соціально-економічного прориву стало можливим саме тому, що було обрано корпоративно-солідаристський шлях, який став своєрідною альтернативою як граничному лібералізму, так і засудженому крайньому ультра націоналізму.

Республіка Австрія стала однією із держав повоєнної Європи, яка одночасно з відбудовою економіки успішно змогла розв'язати проблеми соціальної організації та у короткі терміни досягла суспільної консолідації й національної злагоди. Запорукою подолання повоєнної кризи тут стала політика консолідації суспільства з певною національною специфікою. На відмінну від Німеччини, Австрію союзники ще у роки Другої світової війни відносили до числа країн, що постраждали від нацизму, а тому вона вважалася не переможеною, а звільненою від німецького фашистського режиму. В силу цього після війни на перше місце висувалося завдання не лише відмежування від Німеччини, а й зміцнення національної ідентичності та досягнення злагоди в суспільстві [22, 14-19]. З часу аншлюсу 1938 р. – силового приєднання Австрії до Третього рейху та квітневого референдуму щодо схвалення цього акту, суспільство зазнало відчутних деформацій. Це і фашизація суспільства й «аріїзація» господарського життя – так, було закрито і продано за безцінок 7 тис. єврейських підприємств. Радикальний характер мала перебудова адміністративного управління. Країна була перейменована у Східну провінцію Німеччини, а в 1942 р. розділена на 7 адміністративних округів. За роки аншлюсу близько 700 тис. австрійців вступили до нацистської партії, 1,3 млн осіб служили у вермахті та інших військових формуваннях.

Зі звільненням Австрії постали непрості задачі відновлення державності, подолання нацистського минулого, оновлення засад суспільно-політичного розвитку та пошуку відповідного місця серед країн Європи і світу. 27 квітня 1945р. було проголошено відновлення вільної і незалежної Австрії та створено тимчасовий уряд на чолі з канцлером К.Реннером. 1 травня 1945 р. Уряд оголосив про відновлення чинності Конституції 1920 р. з поправками 1929 р., примітно, що вона діє до теперішнього часу. Серед проблем повоєнного періоду важливу роль відігравали облаштування 1,6 млн. біженців і переміщених осіб із числа етнічних німців Сходу Європи

та повернення біля 0,5 млн. австрійських військово-полонених. Повоєнна Австрія пережила непрості часи десятирічної окупації союзниками своєї території, але забезпечила відновлення демократичних засад розвитку, денацифікацію, відповідні економічні та соціальні реформи [24]. Консолідації австрійського суспільства сприяло відновлення політичних партій довоєнної доби та проведення парламентських виборів 25 листопада 1945 р. Було сформовано коаліційний уряд на чолі із Л.Фіглем (АНП). Тимчасовий уряд К. Реннера заборонив діяльність нацистської партії та її дочірніх організацій. Вагомим результатом денацифікації стало усунення з керівних посад практично всіх нацистів. Особливі суди винесли вирoki 13 тис. осіб, 43 із них отримали смертні вирoki.

Досягненню суспільної злагоди сприяло застосування так званої «пропорційної демократії». Відповідно з цими підходами за даними пропорційного співвідношення федерального рівня розподілялися місця у земельних урядах та органах місцевого самоуправління. Ці засади уособлювали характерні риси всієї повоєнної політичної системи Австрії. Спадкоємність минулої і нової влади в Австрії символізувало обрання К. Реннера (20 грудня 1945 р.) першим президентом Другої Австрійської республіки. Важливим елементом внутрішньої політики Австрії стало застосування засад соціально-ринкової моделі розвитку країни. Повоєнна Австрія зберегла і розвинула національні традиції соціально орієнтованої економічної політики. У 1946 р. парламент прийняв закон про націоналізацію трьох великих банків, підприємств гірничодобувної та важкої промисловості, а згодом, 1947 р., було прийнято закон про націоналізацію енергетичного сектора. Саме націоналізація великих підприємств та важливих галузей господарства сприяла тому, що австрійська держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою. Важливо підкреслити, що частка націоналізованих підприємств в економіці Австрії була значно вищою, ніж в інших європейських країнах поза межами сфери впли-

ву Радянського Союзу. Згідно плану Маршалла Австрія отримала біля 1,0 млрд. американських доларів, що у перерахунку на душу населення було у сім разів більше, ніж у ФРН. Іншим чинником економічного зростання стало формування стабільної грошової системи на основі прийнятого 1948 р. закону про грошову реформу. Націоналізація низки великих підприємств та окремих галузей австрійської промисловості призвела до того, що держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою. Загалом же проведена націоналізація дозволила не лише запобігти репараціям, а й вирішити чимало соціальних задач і значно пом'якшити соціально-економічну напругу в суспільстві.

Суттєвою ознакою формування соціального ринкового господарства у повоєнній Австрії був розвиток партнерських відносин між працею і капіталом. Федеральна палата працюючих, яка була створена ще в 1920 р., у повоєнні роки відновила свою діяльність, розширивши свої повноваження та компетенцію. Аналогічні палати об'єднували селян, осіб вільних професій, працівників торгівлі, представників малого, середнього та великого бізнесу [25]. Згідно прийнятого тоді законодавства, яке зберігає чинність до цього часу, федеральні палати покликані захищати інтереси своїх членів, а також брати участь у виробленні стратегії розвитку народного господарства всієї країни.

Суттєвий внесок у формування системи соціального партнерства внесли профспілки. Щоправда, на відміну від палат працюючих, членство у них було добровільним. Водночас і тут відбулися зміни: якщо у Першій республіці міжвоєнного періоду на загальнодержавному рівні налічувалося 57 профспілкових організацій, то у 1945 р. було створено єдиний об'єднаний центр захисту інтересів робітничого класу. Ним стало Австрійське об'єднання профспілок (АОП). У 1946 р. підприємці також об'єдналися у Федеральну промислову палату (ФПП). З 1947 р. профспілки і підприємці за посередництва держави почали укладати щорічні угоди про тарифи і ціни, щоб зупинити інфляцію.

Відзначимо, що на відміну від повоєнної Німеччини, після завершення війни перед Австрією не стояла проблема «нового початку» національної історії. Натомість головну роль відігравали необхідність удосконалення державного механізму та системи управління. Пом'якшенню політичних суперечностей сприяли цензура та контроль з боку окупаційної влади за пресою, видавничою справою та іншими засобами масової інформації. Політична цензура зберігалася аж до виведення окупаційних військ та отримання Австрією державного суверенітету 1955 р. Забезпечення законності сприяло зміцненню неконфронтаційних традицій політичного життя. Згодом, 21 квітня 1948 р. був ухвалений закон про амністію рядовим нацистам, який стосувався 482 із 524 тисяч колишніх членів НСДАП.

Провідні партії АНП та СПА, виявляли принципову зацікавленість у політичній стабільності та сприяли пошуку не лише компромісів, а й досягненню суспільного консенсусу. Важливими були виведені уроки з 1920-1930-х років, коли в Австрії змінилося більше десяти урядів. У квітні 1953 р. після Л. Фігля федеральним канцлером Австрії став Ю.Рааб (АНП), йому вдалося досягти компромісів та примирення.

У суспільному житті повоєнної Австрії суттєву роль відігравала «австріфікація», покликана нейтралізувати ментальне значення аншлюсу з Німеччиною. Суттєвими були дискусії щодо національних свят. Важливим для національної ідентифікації громадян свого часу був досвід усвідомлення повоєнної Австрії (після завершення Першої світової війни) як великої держави в сфері культури, музики тощо. Проте ще у середині 1950-х рр. лише 49% населення усвідомлювали себе окремою нацією, тоді як 46% відчували себе німцями. Важливу роль у зміцненні власної окремішньої ідентичності австрійців відіграли засади нейтрального статусу держави, закріплені в Державному договорі від 15 травня 1955 р. про відновлення незалежної та демократичної Австрії. Договір поклав край окупації та обумовив прийняття Конституційного закону від

26 жовтня 1955 р. про постійний нейтралітет Австрійської республіки. Виваженість рішень у сфері внутрішньої політики та раціональне використання економічних можливостей мали позитивні результати. З початку 1950-х рр. валовий внутрішній продукт Австрії зростав більше, ніж на 5% на рік, і станом на 1960 р. обсяг промислового виробництва утримався на довоєнному рівні.

В Австрії у період «економічного дива» були реалізовані такі масштабні проекти, як будівництво гідроелектростанцій, модернізовано промислові комбінати, фінансово підтримано і урівноважено розвиток окремих регіонів [23, 209-235]. Значні фінанси виділялися на розвиток науки, культури, мистецтва, на підтримку національного фольклору.

Повоєнний досвід Австрії засвідчив успішне подолання наслідків гітлерівського панування, окупації та глибокої кризи. Відновлення життєздатної держави та розвинених демократичних інститутів можна вважати результатом свідомої політики національної консолідації, здобутки якої можуть бути успішно використані при розробці моделей досягнення національного консенсусу в суспільствах, уражених економічною та соціальною кризою.

Проблема переміщених або назавжди втрачених культурних цінностей

Конфронтація держави з її минулим, пам'ять та опрацювання серйозних трагічних сторінок історії, таких як геноцид, злочини проти людства та військові злочини має велике значення для майбутнього країни. Нині у ФРН триває фаза «активної культури пам'яті», яка бере початок з моменту об'єднання Німеччини. Важливим є те, що німці визнали провину за злочини 1939-1945 рр. Цей процес був довгим і суперечливим, але в результаті дискусій, взаємодії держави та суспільства і вчених була сформована унікальна

культура пам'яті. Зазвичай зв'язок між мистецтвом і політикою характеризується звинуваченнями в інструменталізації мистецтва, йдеться і про «політичну функцію мистецтва», «пропаганду», зволікання естетичного змісту, коли форма приноситься в жертву чужому твору мистецтва і принципу. Культурна політика націонал-соціалістичної Німеччини тісно пов'язана з пограбуваннями, відчуженням і трофейним мистецтвом [26, 180]. Доля багатьох культурних цінностей, конфіскованих у Німеччині та Австрії проданих протягом 1933-1945 рр. – це проблема з широкого кола гострих питань, пов'язаних з Другою світовою війною, донині залишається важливою, недостатньо дослідженою і здебільшого невирішеною. Повернення, реституція викраденого мистецтва, трофеїв війни – це тонка сфера, одна з головних проблем, якою нині займається чимало вчених цієї царини відносин.

Практика повернення культурних цінностей, які були переміщені в роки Другої світової війни є важливою для Німеччини й Австрії складовою досягнення консолідації повоєнних суспільств. Втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, час від часу продовжують повертатися до своїх власників або їх нащадків. Багато з них зберігається не лише у музеях та їх запасниках, а в приватних колекціях різних країн світу.

Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх культурних надбань людства. Додаючи наслідки політики націонал-соціалізму у культурній сфері, більшість країн континенту зіткнулася з новими викликами сучасної доби. Важливим є вивчення міжнародної практики та досвіду окремих країн у розв'язанні цих непростих проблем. У цьому сенсі видається слушним досвід політики Німеччини і Австрії у розв'язанні проблем пошуку та реституції переміщених, викрадених, незаконно відчужених чи втрачених творів мистецтва.

Політико-правову базу в царині реституції творів мистецтва та культурних цінностей суттєво доповнили напрацюван-

ня Міжнародної Вашингтонської конференції з питань майна періоду Голокосту (1998 р.). Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав, які підписали цю угоду, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів [27,191]. З різних причин доля багатьох предметів культури, які були конфісковані або викрадені в їх власників у період 1933-1945 рр. або продані без згоди власника залишається нез'ясованою. Недостатньо уваги приділялося проблемам виявлення та повернення культурних цінностей, втрачених за часів нацистського панування. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., уряд ФРН взяв на себе зобов'язання зробити внесок у дослідження походження та реституцію культурних цінностей. Вирішення цих проблем було поставлено на ґрунтовну державну основу. В 1998 р. у м. Магдебург було створено Координаційне бюро з розшуку втрачених культурних цінностей. Бюро (нині Центр) бере активну участь у пошуках творів мистецтва та створенні банку даних про викрадені чи втрачені культурні цінності.

Велика робота проводиться щодо пошуку втрачених творів мистецтва, реконструкції колекцій та списків робіт, за допомогою яких можна підтвердити справжність або виявити підробку. У свою чергу, німецькі й австрійські державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти численні докази автентичності та перевірити право власності станом на період 1933-1945 рр. Варто зазначити, що за останні десятип'ятнадцять років у ФРН та Австрії значно активізовано роботу щодо підготовки майбутніх експертів – мистецтвознавців та музеєзнавців, які займаються дослідженням предметів викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історією їх походження та переміщення. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися із знаменитих колекцій,

а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Куплені на аукціонах та у приватних колекціонерів старожитності не завжди мають легальне походження. Доволі складно прослідкувати їх переміщення та історію від першого до останнього власника. Оцінюються, насамперед, надписи на зворотному боці картин, позначки митців та власників, рукописні записи, маргіналії, присвяти, ініціали, печатки або екслібриси на книгах та архівних матеріалах [26, 184].

Варто враховувати і той факт, що не всі незаконно переміщені культурні цінності зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях. Проблемним залишається і те, що колекціонери не завжди висловлюють готовність відкрити свої колекції для дослідників чи інформувати про них державу. Слушним видається використання політико-правових засад політики повернення культурних цінностей як державної справи.

Варто наголосити, що в історії мистецтва існував період до К. Гурліта, і після нього. Сенсаційна колекція К. Гурліта у Мюнхені з'явилася майже через сімдесят років після закінчення війни, слідчі біля двох років не оприлюднювали жодної інформації для спадкоємців. Лише перевіривши знайдені картини, відповідні служби дали згоду на занесення їх до реєстру знахідок. «Випадок Гурліта» допоміг підняти цю тему на той щабель, на якому вона мала бути на багато років раніше.

Нині все більше директорів музеїв переконані у тому, що варто відкривати свої запасники і колекції та систематично перевіряти їх на наявність награтованого нацистами. Але для цього невеликим німецьким і австрійським музеям часто бракує коштів, адже вони отримують фінансування, як правило, на короткотривалі угоди. Важливою у цьому зв'язку є і співвідповідальність артдилерів. Наслідки злочинної нацистської політики неодмінно повинні бути подолані. Велику роботу у цьому напрямі було здійснено німецькими спеціалістами. Державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матері-

алів, які дозволяють знайти докази автентичності та перевірити право власності за період з 1933 до 1945 рр. Таким чином, завдяки створенню та діяльності німецького Координаційного бюро (нині Німецького центру втрачених культурних цінностей) наукові дослідження у цій площині якісно зросли. Німецький центр втрачених культурних цінностей у 2017 р. підтримав укладання 22 угод з музеями, бібліотеками, науковими інституціями і архівами. Президія центру врахувала відповідні рекомендації наглядової ради сприяння і у 2017 р. виділила для децентралізованого пошуку культурних цінностей, вилучених в умовах переслідування націонал-соціалістами, 2 млн. 15 тис. євро. Це має слугувати прикладом для інших сфер, таких як університетські колекції, технічні музеї і державні бібліотеки [28, 222]. Німецький центр втрачених культурних цінностей – це головний національний і міжнародний партнер з питань неправомірного вилучення культурних цінностей у Німеччині у XX ст. Він надає фінансову підтримку на проведення проєктів. Центр документує втрати культурних цінностей, розміщує заявки щодо пошуку і повідомлення про знахідки в своїй базі даних з вільним доступом «Lost Art».

Важливу роботу у цьому ключі проведено і в Австрії. Так, Національний фонд Австрійської Республіки для жертв націонал-соціалізму заповнював базу даних про втрачені культурні об'єкти разом із музеями – Віденська комісія з реституції, а також Федеральна комісія з досліджень походження та Федеральне міністерство освіти, науки та культури забезпечують регулярне оновлення інформації.

Одним із прикладів розшуканих полотен є викрадена за часів панування нацизму картин Густава Клімта «Золота Адель», що повернулася до австрійської спадкоємиці Марії Альтманн, яку було виставлено на продаж в Нью-Йорку у 2006 р. за 135 млн. дол. Це одна із найвідоміших картин Густава Клімта. У свою чергу, попередній власниці, М. Альтманн було обіцяно, що картина її тітки Адель Блох-Бауер буде доступною для публічності. Існує чимало

подібних випадків, картини і їх вартість різні, але всі вони були насильницьким шляхом відібрані. Однак, як показує практика, спадкоємці і їх родини не завжди мали зацікавленість у поверненні викраденого чи пограбованого, вони хотіли або мусили отримати шедеври лише з метою подальшого їх продажу на аукціоні за високою ціною. Так само і Марія Альтманн після оскарження повернення картини в суді змушена була її продати, оскільки вона була не єдиною спадкоємицею. Хоча до картини Г. Клімта, на якій зображена сестра її матері у золотому морі, вона мала пряме відношення і часто милувалася нею у кімнаті своєї тітки у Відні. До того ж у батька Марії Альтманн нацисти відібрали улюблену віолончель Страдіварі. Ту несправедливість і зухвалість, навіть з плином часу не могла забути вона і її родина [27, 200].

Варто наголосити, що в історії мистецтва існував період до К. Гурліта, і після нього. Сенсаційна колекція К. Гурліта у Мюнхені з'явилася майже через сімдесят років після закінчення війни, слідчі біля двох років не оприлюднювали жодної інформації для спадкоємців. Лише перевіривши знайдені картини, відповідні служби дали згоду на занесення їх до реєстру знахідок. «Випадок Гурліта» допоміг підняти цю тему на той щабель, на якому вона мала бути на багато років раніше.

Нині все більше директорів музеїв переконані у тому, що варто відкривати свої запасники і колекції та систематично перевіряти їх на наявність награваного нацистами. Але для цього невеликим німецьким і австрійським музеям часто бракує коштів, адже вони отримують фінансування, як правило, на короткотривалі угоди. Важливою у цьому зв'язку є і співвідповідальність артдилерів. Наслідки злочинної нацистської політики неодмінно повинні бути подолані. Велику роботу у цьому напрямі було здійснено німецькими спеціалістами. Державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти докази автентичності та перевірити право власності за період з 1933 до 1945 рр.

Іншими словами, завдяки створенню та діяльності німецького Координаційного бюро (нині Німецького центру втрачених культурних цінностей) наукові дослідження у цій площині якісно зросли. Німецький центр втрачених культурних цінностей у 2017 р. підтримав укладання 22 угод з музеями, бібліотеками, науковими інституціями і архівами. Президія центру врахувала відповідні рекомендації наглядової ради сприяння і у 2017 р. виділила для децентралізованого пошуку культурних цінностей, вилучених в умовах переслідування націонал-соціалістами, 2 млн. 15 тис. євро. Це має слугувати прикладом для інших сфер, таких як університетські колекції, технічні музеї і державні бібліотеки [28,222].

Варто підкреслити, що Німецький центр втрачених культурних цінностей – це головний національний і міжнародний партнер з питань неправомірного вилучення культурних цінностей у Німеччині у XX ст. Він надає фінансову підтримку на проведення проектів. Центр документує втрати культурних цінностей, розміщує заявки щодо пошуку і повідомлення про знахідки в своїй базі даних з вільним доступом «Lost Art».

Підводячи підсумки розглянутої теми слід наголосити наступне. Відновлення державності на основі ліберально-демократичних принципів у країнах, які зазнали поразки в Другій світовій війні – Німеччині та Австрії, відбувалося в непростих умовах союзницької окупації повоєнного періоду. Для обох держав характерним стало проведення політики суспільної консолідації та відновлення демократичних інститутів влади, з урахуванням кращих національних надбань та надбань інших європейських країн. Німецький і австрійський досвід суспільної консолідації повоєнного періоду може бути цінним для України сучасної доби. Зокрема, такий його важливий складник як концептуально-теоретичні надбання у вигляді корпоративно-солідаристської парадигми політики держави, спроможної мобілізувати широкі верстви суспільства та подолати їх непомірне розшарування. Уся

повоєнна практика Австрії та ФРН 1950-х рр. підтверджує, що саме корпоративно-солідаристська парадигма політики стала реальною альтернативою як граничному лібералізму, так і крайньому націоналізму та оптимально сприяла відбудові економіки, зміцненню її соціальної спрямованості, оновленню влади, її взаємодії з громадянським суспільством.

У повоєнних ФРН та Австрії принциповими елементами, які забезпечували консолідацію перехідних суспільств на етапі нормалізації умов громадсько-політичного життя виступали такі чинники, як впровадження реалістичних планів прискореного відновлення економіки, раціональне використання бюджетних ресурсів, заборона крайніх форм монополізму та широке використання «державного підприємництва» (на основі прямої участі держави в розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури та виробництві товарів та послуг громадського значення), дотримання принципів соціального захисту вразливих верств населення.

У політичному відношенні суспільній консолідації сприяло проголошення курсу на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, який передбачав участь профспілок та організацій підприємців в ухваленні рішень у сфері економіки, запровадження солідарної та гарантованої державою пенсійної системи, будівництво соціального житла тощо. Принципове значення мало переведення умов політичної конкуренції політичних партій право- та лівоцентристського спрямування у правове русло, що полегшувало їх коаліційну співпрацю та сприяло нейтралізації впливу різноманітних угруповань радикального політичного спрямування. У підсумку формування у ФРН та Австрії розвинених демократичних інститутів можна вважати результатом сві-домої політики національної консолідації, досвід якої може бути використаний при розробці моделей досягнення національного консенсусу в уражених економічною та соціальною кризою перехідних суспільствах.

Повоєнна практика ФРН і Австрії також унаочнює підтримку і розвиток громадян-

ського суспільства не лише як противаги, але і партнера держави у розв'язанні проблем та викликів повоєнного і наступних етапів розвитку. З іншого боку, владні інститути оновлених національних держав формувалися під впливом та за безпосередньої участі громадянського суспільства.

Видається принципово важливим і для сучасної України посилення уваги органів державної влади до питань збереження та повернення втрачених культурних цінностей. У цьому сенсі доцільно враховувати сучасну європейську практику, досвід ФРН та Австрії, пов'язаний з пошуком втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей та творів мистецтва. Актуалізують цю проблему і сучасні спроби пограбування музейних фондів, розташованих на тимчасово неконтрольованих територіях [29, 236].

Також при створенні профільної державної науково-дослідної установи України з виявлення та повернення культурних цінностей доцільно врахувати сучасний досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м. Магдебург (ФРН).

Справа повернення переміщених культурних цінностей має набути державного значення і більшої ваги. У площину вітчизняної державної політики у цій царині слід перевести пошукову роботу, пов'язану з діяльністю приватних колекціонерів, які виявляють інтерес до продажу предметів української культурної спадщини. Таким чином, всі з'ясовані засади та відповідні підходи і проведення політики демократичної консолідації Німеччини й Австрії повоєнних десятиліть та їх сучасні надбання, в тому числі у справі збереження та захисту ними національних культурних цінностей, виправдали себе і можуть стати в добрій нагоді Українській державі. Адже саме заходи консолідації вітчизняного суспільства покликані та спроможні стати системотворними у подоланні гостроти кризового нинішнього етапу. Саме на шляху діалогу та політичного порозуміння Україна зможе стати не лише сильною, а й заможною і успішною державою, де її громадянам будуть забезпечені умови розвитку й повноцінного життя.

Також слід брати до уваги, що у європейських країнах проблеми, пов'язані з викраденим мистецтвом, вирішують на державному рівні. В Австрії держава займається дослідженням походження, у Франції також все оцінюється централізовано. У зв'язку з цим німецький і австрійський досвід останніх десятиліть у вирішенні проблем пошуку і реституції втрачених, викрадених і незаконно відчужених творів мистецтва може бути цінним для України, що стоїть на порозі переосмислення свого травматичного минулого і потребує його цілісної оцінки.

Практика і заходи державного рівня Німеччини та Австрії з розглянутої теми повинні слугувати певним прикладом того, як варто опрацьовувати тоталітарне минуле і робити висновки для майбутнього. Багато що залежить від збереження культурної спадщини та історичної пам'яті. Доки ми досліджуватимемо питання пограбованого, трофейного мистецтва і дискутуватимемо, доти ми зможемо тримати спогади живими. Питання розшуку і повернення культурних цінностей мають вирішуватися у співпраці з музеями. Необхідним, на нашу думку, є створення фонду викрадених творів мистецтва – аналогу фонду відшкодувань німецької економіки для примусових робітників. Спрямовуватися кошти повинні на адреси арт-дилерів і приватних колекціонерів, які змогли б з цих надходжень терміново оплачувати необхідні робочі місця для дослідників-мистецтвознавців. Завдяки фонду викраденого мистецтва дослідження щодо історії походження творів мистецтва можна було б забезпечити в довгостроковій перспективі і у такий спосіб взяти на себе історичну відповідальність, що було б важливим і цілком реальним кроком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боневич Б., Галактіонов Ю. История Германии. От создания Германской империи до начала XXI века. Т. 2. Кемерово. Кузбассвузиздат 2005. 624 с.
2. Goldhagen D.J. Hitlers willige Vollstrecker. Berlin. München. Goldmann Verlag, 2000. 736 S.
3. Karner S. Österreich. 90 Jahre Republik. Beitragsband der Ausstellung im Parlament/

Hg. Lorenz Mikoletzky. Innsbruck-Wien-Bozen: StudienVerlag, 2016. 636 S.

4. Löwenthal R., Hans-Peter Schwarz (Hrsg.) Die Zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland eine Bilanz. Stuttgart. Busse-Seewald Verlag, 1974. 970 S.

5. Nipperdey Th. Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat. Verlag C.H. Beck, München, 1983. Bd. 1. S. 838 S. Deutsche Geschichte 1866–1918.: Machtstaat vor der Demokratie Verlag C.H. Beck, München, 1992. Bd. 2. 948 S.

6. Nolte E. Die Weimarer Republik. Demokratie zwischen Lenin und Hitler. München, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH 2006. 432 S.

7. Weber J. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Bd. 1: Auf dem Weg zur Republik 1945–1947. Das Entscheidungsjahr 1948 – Geschichte der Bundesrepublik Deutschland Bd.2. Bayerische Landeszentrale für politische Bildung (2 Bände), München 1994/95, 452/368 S.,

8. Winkel H. Die Wirtschaft im geteilten Deutschland 1945 – 1970. Wiesbaden. 1975. 380 S.

9. Шульце Г. Історія Німеччини: Перекл. з нім. К.: Наука, 2000. 280 с.

10. Akinscha K., Koslow G. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945. Dokumente aus Archiven der russ. Föderation. Germanisches National Museum, Nürnberg. 1995. 96 S.

11. Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: Монографія. Київ: ТОВ «Юстініан», 2013. 616 с.

12. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: ИНФРА, 2012. 416 с.

13. Briel K. Beschlagnahmt, erpresst, erbeutet. NS-Raubgut, Reichstauschstelle und Preußische Staatsbibliothek zwischen 1933 und 1945. 2013. 411 S.

14. Hartung U. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). Bremen: Edition Temmen, 2000. S. 37-38.

15. Kennedy Grimsted P. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War 2, and the International Politics of Restitution. President and Fellows of Harvard College, 2001. 750 p.

16. Кот С.І. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. № 21. С. 163-180.

17. Volkert N. Kunst- und Kulturrraub im Zweiten Weltkrieg. Versuch eines Vergleichs zwischen den Zielsetzungen und Praktiken der deutschen und der sowjetischen Beuteorganisationen unter Berücksichtigung der Restitutionsfragen. Frankfurt am Main (u.a.), Peter Land Verlag, 2000. 252 S.

18. Кудряченко А.І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження. К. 2020. С. 58, 110, 358. 656 с.
19. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Beck C. Н.2009. S. 284.
20. Рудич Ф.М. Конрад Аденауер / Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: Парламент. вид. 2008. С.109 – 114.
21. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. М. 1993. 457 с.
22. Кудряченко А.І. Засади суспільної консолідації ФРН. Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь /А.І.Кудряченко (кер.авт.колективу), Т.О. Метельова, В.В.Солошенко К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 8-14, 14-19, 82с.
23. Країни світу і Україна: енциклопедія: в 5 т. / редкол.: А.І. Кудряченко (голова) та ін. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. Т. 1 : «Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа» / науковий редактор 1-го тому А. Г. Бульвінський, 2018. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Німеччина. С. 323-360. Кудряченко А.І. Австрія. С. 209-235. 564 с.
24. Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика /К. Воцелка. М., 2007. 512 с.
25. Das neue Österreich. 1945 – 1955. Zeitreise Österreich. Ausgabe 2. Wien. 2015. 131 S.
26. Солошенко В.В. Опыт возвращения, защиты и сохранения культурных ценностей: немецкий дискурс // Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. Вып. 7. Монография. Дискурсы рефлексии и рефлексия как дискурс. Минск: «РИВШ». 2017. С. 179-188.
27. Солошенко В.В. Захист культурних цінностей у період війн та збройних конфліктів. //Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 2 (6) С.187- 204.
28. Солошенко В.В. Викрадене мистецтво в структурі політики пам'яті ФРН //Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1(5). С. 211-227.
29. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Складові демократичної консолідації Німеччини й Австрії повоєнних десятиліть та захист ними національних культурних цінностей. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 3. С.218-238.

Anton Protsiuk,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

EVOLUTION OF HOLOCAUST MEMORY IN EUROPE: COMPATIVE ANALYSIS OF WESTERN AND EASTERN EUROPE

Since the end of the Second World War, the Holocaust has occupied a unique place in national memories of various countries across the Global North, most notably in Europe, Israel, and North America. Due to the unprecedented scale of atrocities conducted against Jews throughout the Holocaust, this genocide has «come to be understood... as a unique, *sui generis* event» in popular imagination (Rothberg, 2009, p.8). At the same time, as shown by multiple studies, memory of the Holocaust has been highly complex, unevenly distributed, and subject to different perceptions in different societies and nations. Perhaps most notably, collective memory of the Holocaust has

been subject to evolution caused by multiple political, social, and cultural factors, from the advancement of television to the fall of the Soviet Bloc.

The evolution of the Holocaust memory in Europe is particularly interesting for researchers. First, Europe is, obviously, the region where the Holocaust took place, which adds a lot of various shades to the collective memory of this tragedy which would not be present in other regions that witnessed the Holocaust indirectly (such as America). Second, Europe is a big, politically diverse regions with different political and social histories of the 20th century. Most notably in this regard, for most of the

post-WWII era, Europe was a site of the Cold War divided between two political blocks with different political systems, and thus with different approaches to historical memory.

This paper focuses on analyzing the evolution of the Holocaust memory in Western and Eastern Europe, utilizing case studies of France for the former region, as well as Ukraine for the latter one. Both countries have been sites where notable Holocaust atrocities happened during the Second World War (though to a different extent), and thus they have been forced to grapple with difficult moral questions after the war, most importantly collaborationism. At the same time, both France and Ukraine can be categorized as «victim countries», and both of them were among the winners of the Second World War. They were not involved in organizing the Holocaust on the national level, and thus they did not have to grapple with being subjects to practical retribution and moral guilt the way the Axis countries did after the war. Finally, both countries have been subject to the split between the Western Bloc and the Eastern Bloc, which makes their examples illustrative of the larger differences between the two blocks.

The aim of this paper is, therefore, three-fold. First, it looks at the evolution of Holocaust memory in Western Europe since the end of the Second World War onwards, utilizing the case study of France. The second aim is to document the evolution of the memory about the Holocaust in Eastern Europe during the same period through the case study of Ukraine. The third goal is to conduct a comparative analysis of the evolution of Holocaust memories in the two regions, while applying some of the key theoretical concepts developed by leading researchers in memory studies.

Evolution of Holocaust Memory in Western Europe: Case Study of France

Background: The Holocaust in France

At the time France was invaded by the Axis and collapsed in the summer of 1940, approximately 350,000 Jews lived in the country (not counting several hundred thousand Jews who lives in French colonies in Africa). As France

had been open for Jewish refugees fleeing from Germany before the war, many Jews living in the country were not French citizens (Holocaust Encyclopedia, n.d.). The Vichy government, as well as the part of France directly occupied by the Third Reich, imposed articulated anti-Jewish politics similar to those enacted in Germany previously, such as various bans on Jews' activity and their exclusion from public life.

Mass deportations of French Jews started in 1942 and were conducted until 1944. More than 75,000 French Jews were deported to concentration camps, and the vast majority of them died in the camps. Most French Jews were executed in Auschwitz. Around one-third of those who died were French citizens, with French authorities having been much more reluctant to give up Jews who possessed French citizenship (Holocaust Encyclopedia, n.d.). Overall, France was not among the few countries most affected by the Holocaust, but it did suffer significant casualties, with some 75,000 Jews losing their life.

The Evolution of Holocaust Memory in France

Today, the Holocaust is arguably the centerpiece of the common Western European story, and France is one of the key players in this story (Berger, 2010, p.134). However, this has not always been the case, and the Holocaust memory has considerably evolved in France in the last seven decades. Over the decades, the French society came to realize and recognize more fully the role of the Holocaust in the country's history, as well as the extent of French collaboration in enabling mass extermination of French Jews.

As it was the case for many other Western European nations, immediately after the war France embraced «a combination of victim narratives and heroic resistance narratives» (Berger, 2010, p.122), which recognized the horrible atrocities faced by Jews during the war but did not carve out a special place to the Holocaust in the national memory of the war. As Berger puts it, «Gaullist and communist resistance narratives alike shared the

perception of Vichy as a historical aberration» (Berger, 2010, p.123), and there was little public discussion of the French collaboration and complicity in enabling the Holocaust. There were many social and political reasons for this «collective forgetting», from the extent of the collective trauma experienced during the war to the all-encompassing nature of the Cold War (Diner, 2003, p.37). Unlike in the case of the Soviet Union discussed below, France was a country with much more developed freedom of speech, and thus alternative views were not censored and persecuted by the government – but they also were not embraced as part of the national narrative.

Some evolution of the Holocaust memory started occurring in the 1960s and early 1970s. The changes had to do with several factors, including the arrival of a new generation which did not experience the war; the Eichmann trial in Israel and the advent of television; and the general protest mood of the late 1960s, which manifested itself, for example, in student protests. Also, anti-colonialist sentiments in the wake of the Algerian War of Independence evoked memories of and comparisons with the Holocaust (Rothberg, 2009, p.17). The most notable shift concerned recognizing the role of French collaboration in implementing the Holocaust. As Berger puts it, «[i]t was no longer only the Germans and the SS who were the bad guys in the narrative» (Berger, 2010, p.127), with the role of the French population being recognized more widely.

Arguably, the more significant change in the French public perception of the Holocaust – as well as in the politics of Holocaust memory – occurred in the 1980s and 1990s. According to the Holocaust Remembrance Project (2020), «[a]n accurate view of France's wartime history began to take shape in the 1980s». One of the most important reasons for these shifts in the historical narrative was the increased attention to the participation of Vichy collaborationists in helping implement the Holocaust. The 1980s and 1990s saw several widely publicized trials of Vichy officials accused in aiding crimes against humanity, with perhaps the most notable case being that of Maurice Papon. Papon served in high-profile roles in post-war France, such as head of

Paris police during Charles de Gaulle's presidency and Minister of the Budget under Valéry Giscard d'Estaing; however, in the 1980s he was accused of having organized deportations of Jews who were later killed in concentration camps, and the trial in the 1990s found him guilty of crimes against humanity. As *The New York Times'* obituary puts it, «Papon's trial in Bordeaux was a six-month lesson in French collaboration for a new generation» (Whitney, 2007). His case, as well as several others, helped bring attention to the role of French officials in perpetrating the Holocaust.

Another important milestone in the evolving Holocaust narrative was the recognition by President Jacques Chirac in 1995 of French responsibility in the Jews' deportation. While previous administrations maintained that France did not carry responsibility for the actions carried out by the Vichy governments, newly elected Chirac (the first postwar president not to be involved in the war) clearly admitted responsibility of «the French state» in helping the Nazi crimes. The public recognition of French guilt in aiding the Holocaust has since evolved further – for example, current President Emmanuel Macron even more explicitly admitted French involvement in the 1942 Vel' d'Hiv' roundup of 13,000 Jews (Goldman, 2017).

Moreover, after the end of the Cold War, the Second World War and especially the Holocaust evolved in the public perspective to become foundational stories of the unified Europe. As Diner put it in 2003, «such a commonly shared European memory... is being transformed into a veritable foundational, a seminal event... an event, to which historical memory, as it thickens into a catalog of narrations and values, seems to lead back» (Diner, 2003, p.36). Naturally, France has been one of the pillars of unified Europe, starting from the first moves to establish a common European economic union in the 1950s, and thus French evolution of the Holocaust memory is inextricably connected to the general Western European evolution on this question.

Therefore, the analysis shows that the Holocaust memory in France has been evolving since the Second World War ended, generally in the direction of granting the Holocaust a

more important role in the public memory, as well as recognizing French role in aiding the Holocaust. The shifts in the national narrative came first in the 1960s–1970s, and then in the 1980s–1990s. They were caused by a variety of social and political factors, including a general generational change, the end of the Cold War, as well as notable trials of Nazi officials (Eichmann trial in Israel) and Vichy collaborators (Papon trial in France).

Evolution of Holocaust Memory in Eastern Europe: Case Study of Ukraine

Background: The Holocaust in Ukraine

Territory of contemporary Ukraine, which was a part of the Soviet Union at the time, was a notable site of the Holocaust in Eastern Europe. As a result of the Axis invasion in 1941, around one-third of Soviet citizens found themselves under the Nazi occupation, most until 1943 or 1944. Virtually all territory of Ukraine was occupied, and most Ukrainian territories became part of the Nazi-led Reichskommissariat Ukraine. Neighboring Soviet republics of Russia and Belarus were also mostly or partly occupied by the Nazis.

Since Ukraine was occupied completely, it was the center of mass murders in the Soviet Union throughout the Holocaust. More than a million Jews were murdered in Ukraine by German *Einsatzgruppen* and *Wehrmacht*, as well as by local collaborators, marking around half of the Ukrainian Jewish population (Yad Vashem, n.d.). The most famous and symbolic Holocaust site is Babyn Yar (also known as Babi Yar) in Kyiv, where 30,000 Jews were massacred over the course of two days in the fall of 1941. The mass killings ended with the Soviet Army's liberation of most Soviet territories in 1943 and early 1944.

Memory of the Holocaust in the Soviet Union

Since the end of the Second World War and until the Soviet Union's collapse Ukraine was one of USSR's republics, and the broader So-

viet memory politics fully applied to Ukraine. The key attribute of the Holocaust memory in the post-war Soviet Union was that the official narrative notably downplayed the Holocaust itself. While the Soviet regime did not deny the Jews' suffering and mass killings during the war, the Holocaust's unique nature and the distinct role of Jews as victims of the Nazi perpetration were not recognized by the government (Kucia, 2016, pp.97-98). For example, references to Jews and anti-Semitism were all but absent in Soviet school curricula after the war; the term «Holocaust» itself was not in wide use among researchers (Baranova, 2015). As another example, the government refused to conduct commemorative activities in Babyn Yar, and for a long time the area was literary a dumping ground. It was not until 1976 when Babyn Yar saw the creation of a memorial, though the sculpture commemorated the «citizens of the city of Kiev and the prisoners of war», making no mention of the Nazi attempts to exterminate all Kyiv Jews (Berkhoff, 2015). Therefore, it is evident that the Holocaust did not fit in the Soviet narrative of «the Great Patriotic War».

While, as shown in the previous section, Western Europe also did not develop a sense of the Holocaust's distinctiveness immediately after the war, the situation there changed considerably starting in the 1960s – which was not the case for Soviet-dominated Eastern Europe. As Kucia puts it, «[i]solated by the «Iron Curtain,» the nations of Eastern Europe were also barely confronted with the Holocaust memory that was developing in the West» (Kucia, 2016, p.98). Free research of the Holocaust in the Soviet Union, as well as the full official recognition of the Holocaust's distinct role in the Second World War, became possible with the political and social liberalization of the country brought by Gorbachev's *perestroika* in the late 1980s.

Arguably, the most important, though not the only one, reason for the Holocaust's exclusion from Soviet memory narratives was anti-semitism in the Soviet Union. It was especially visible during the last years of Joseph Stalin's rule in late 1940s and early 1950s, when it manifested itself in several high-profile cases, such as the so-called Jewish Anti-Fascist Committee affair, but also was constantly present later. The prevalence of Soviet antisemitism

can partly be explained by Stalin's personal attitude towards Jews, but it was also rooted in the deeper tradition of antisemitism in Ukraine and other Soviet republics (Baranova, 2015). Interconnected with the broad antisemitism were specific political factors, such as significantly tense relations with newly created Israel (Umland, 1999). Apart from antisemitism and anti-Israel views, the exclusion of the Holocaust from the official memory can be explained by the Soviet approach to WWII memory. According to Baranova, «speaking separately of the tragedy of Jewry and emphasizing Jewish role and fate was discouraged since it could diminish all-Soviet effort and suffering», not to mention that careful consideration of the Holocaust could raise uncomfortable questions about the collaboration of local Soviet population during the war (Baranova, 2015).

While the official, political memory of the Holocaust was barely present in the Soviet Union during most of its existence, the Holocaust did live in the social memory of people who had witnessed the tragedy. This manifested itself in grassroot commemoration initiatives, which emerged despite the Soviet censorship, as well as in dissident culture works. The example of Babyn Yar is again most prominent in this regard. In 1961, Russian poet Yevgeny Yevtushenko wrote his famous «Babi Yar» poem, which decried the absence of any monuments at the site of the massacre (Burakovskiy, 2011, p.375). In 1966, Babyn Yar saw an unofficial meeting devoted to commemorating victims of the massacre, with famous Jewish, Ukrainian, and Russian dissidents participating (law enforcement did not interfere with the meeting itself but later retaliated against participants). Therefore, while the official Soviet narrative of the Holocaust successfully managed to downplay its significance for several decades, social and cultural memory of the Holocaust continued to exist throughout the period discussed.

Memory of the Holocaust in Today's Ukraine

The Holocaust memory in today's Ukraine has considerably evolved towards the inclusion of different viewpoints as compared

with the Soviet period. The Soviet Union collapsed in late 1991, marking the emergence of Ukraine as an independent state. The year of 1991 saw the first official commemoration of the Holocaust on the national level, as well as the recognition of Ukrainian involvement in the mass atrocities. In September 1991, Leonid Kravchuk, who was acting President at the time and became Ukraine's first President three months later, participated in the commemorations devoted to the 50th anniversary of the Babyn Yar massacre. Kravchuk admitted participation of Ukrainian collaborationists in the crimes against humanity and apologized before the Jewish people for Ukrainian involvement in the Holocaust (Babyn Yar, 2020). (This rhetoric was seconded by subsequent Ukrainian leaders, such as President Petro Poroshenko in 2017). It was also in 1991 when the first monument devoted specifically to fallen Jews was erected in Babyn Yar.

Throughout the three decades of its independence, however, Ukrainian officials have been criticized by researchers and analysts for not doing enough to grapple with the history of Ukrainian involvement in the Holocaust. For example, President Viktor Yushchenko, who led the country in the late 2000s, was under criticism for siding with the nationalist narratives which recognized the Holocaust but did not give it enough space in public commemoration in favor of highlighting Ukrainian martyrdom (Himka, 2013, p.626). As late as a decade ago, Ukraine has been noted by researchers as one of the three Eastern and Central European countries where «the least has been done» in terms of dealing with the past (Kucia, 2016, pp.110).

One of the key aspects holding back Ukrainian grappling with the Holocaust has been the role of the memory of the communist persecution. Some stakeholders, particularly nationalist groups, while admitting the Holocaust, oppose elevating it in the public narrative as they seem to view memory of the Holocaust as what Rothberg calls (in the general, not Ukraine-specific context) «a zero-sum game of competition with the memory of other histories» (Rothberg, 2009, p.9) (Himka, 2013).

In recent years, though, Ukraine has made some noteworthy steps towards a wider rec-

ognition of the Holocaust and particularly Ukrainians' role in the genocide. An important project in the space of the public commemoration of Holocaust victims in the Babyn Yar Holocaust Memorial Center, whose construction in Kyiv is underway and which is due to be completed by 2023. In the broader sense, many international observers have welcomed the election of Ukrainian first-ever Jewish Ukrainian President, Volodymyr Zelensky in 2019 (and his landslide election victory), as a notable sign that Ukraine has largely overcome its history of antisemitism (Higgins, 2019).

Therefore, the research indicates that the fall of USSR marked a major shift towards the official recognition of the Holocaust. While the Holocaust has not occupied the same place in Ukrainian public memory as in France or other Western European countries, and there has been notable criticism that Ukraine has not done enough to grapple with its Holocaust history, the country has seen an evolution of the Holocaust memory towards a greater recognition of the genocide's role in Ukrainian history.

Theoretical Analysis: Comparing Case Studies through the Lens of Memory Theories

The case studies of the Holocaust memory evolution in Western and Eastern Europe can be analyzed and compared through the lens of some of the key theories in memory studies. First, a useful way to look at the Holocaust remembrance is turning to Michael Rothberg's distinction between «competitive» and «multidirectional» memory. The approach to the Holocaust memory as part of a memory contest with one clear winner, as an element in a zero-sum game is particularly widespread in Eastern Europe, including Ukraine. Arguably, it is a somewhat natural reaction to the double challenge of having to grapple with the history of both Nazi occupation and the repressions conducted by the Soviet communist regime. However, as Rothberg convincingly asserts in his book, historical memory is not competitive in nature, and it should not be viewed as such; rather, memory should be considered as multidirectional, «as subject to ongoing nego-

tiation, cross-referencing, and borrowing; as productive and not privative» (Rothberg, 2009, p.3). Therefore, it is possible to argue that one of the prerequisites in Ukraine's and its Eastern European peers' task in grappling with the memory of the Holocaust is to do away with the view of historical memory as competitive.

Another set of concepts which provides useful ground for analyzing the evolution of the Holocaust memory is Aleida Assmann's categorization of memory, particularly the distinction between social, cultural, and political memory. According to Assmann, social memory is typically informal and generational, it relies on social communication as a carrier, while cultural memory is more long-lasting and formalized, relying on symbolic media as a carrier (Assmann, 2016, p.20). In Soviet-dominated Eastern Europe, we have seen a significant discrepancy between political memory together with the interconnected cultural memory of the Holocaust and the social memory of the genocide, with social memory being much stronger, while official memory narratives consistently downplayed the Holocaust. Such a discrepancy was not present in the West, where the relationship between social and political memory has been, although not completely, more straightforward than in USSR.

The nature of the Holocaust memory evolution in Western and Eastern Europe can be explained by the works of Aleida Assmann and Jörn Rüsen. In the West, the Holocaust memory has been evolving more steadily and slowly, thanks to a combination of different social and political factors. This can be understood in the context of Assmann's point that social memory is connected to generational memory, and «the dynamics of a society's memory are thus largely determined by generational shifts» (Assmann, 2016, p.15). By contrast, Eastern Europe has seen a much more rapid shift in the official narrative of the Holocaust memory. These changes can be contextualized with help of Jörn Rüsen's matrix of historical thinking, which shows how the changes in historical thinking occur when a crisis creates the need for orientation, creating space for creation of new concepts and methods of dealing with the past (Rüsen, 2017, p.43). In

the case of Eastern Europe, such a crisis was clearly the fall of the Soviet Union, which left a huge void in the official narrative and created the need for new concepts to fill this void.

Thus, memory theories help explain and highlight some of the key similarities and differences in the Holocaust memory evolution in Western and Eastern Europe. The common feature in both France and Ukraine has been the consistent evolution of the Holocaust memory caused by the variety of social and political factors. Both countries grew to assign more weight to the Holocaust in their historical memory, as well as to accept the partial responsibility of their nations for collaborating with the Nazis in enabling the Holocaust. However, the Holocaust is a much more foundational story in France and Western Europe in general than it is in Ukraine. That is partly because of the different political factors which informed the evolution of both countries' memory narratives. Ukraine was not allowed to start grappling with its Holocaust memories for four decades, until a seismic crisis enabled a radical shift in the public historical narratives; France and other Western European countries did not experience such seismic events after the war and thus were able to experience a slow, steady evolution of their Holocaust memory. In addition, the historical reality of communist persecution in Ukraine led to a widespread view of the Holocaust memory as part of the «memory competition» in a zero-sum game; a factor that is much less visible in Western Europe.

Conclusion

The Holocaust remains an extremely significant event for the contemporary history, one that holds a special place in the historical memory of various countries, including in Europe. Notably, the Holocaust memory has not been stable since the 1940s and has been evolving over the last 75 years. Therefore, it is important to research the evolution of the Holocaust memory in order to understand the role of the Holocaust in today's public narrative. To fulfill the research objectives of this paper, we documented the evolution of the

Holocaust memory in Western and Eastern Europe utilizing the case studies of France and Ukraine, respectively, as well as analyzed and compared these case studies through the lens of some of the key memory theories.

France suffered from the Holocaust considerably, with some 75,000 Jews living in France having been deported and executed in concentration camps. After the war, France recognized the atrocities of the Holocaust, but it took several decades to recognize the importance of the Holocaust for the country's history and admit French involvement in helping implement the Holocaust. The changes came under various political and social factors, from general generational shifts to high-profile trials of the Nazi and Vichy officials. Ukraine, which was a part of the Soviet Union at the time, suffered much higher losses from the Holocaust, with over 1 million Jews being killed by the Nazi regime and collaborators. Ukrainian memory politics towards the Holocaust can be divided into two periods; during the Soviet era, the Holocaust was deliberately downplayed on the USSR-level, but the situation changed significantly since Ukraine gained independence. The past 30 years have been marked by a steady (some researchers would say, a too slow) evolution towards a greater recognition of the Holocaust's role in the Ukrainian history.

Overall, the two case studies shed light on some similarities in the Holocaust memory evolution in Western and Eastern Europe, such as the general direction of the memory's evolution. Still, the analysis shows notable differences in the approaches to Holocaust memory in the two regions. While the Holocaust has become the cornerstone of the common European story in Western Europe, it does not play the same role in post-Soviet Eastern Europe. To understand the differences, it might be beneficial to look at the differences in the two regions' historical development, most importantly the history of Soviet domination and anti-communism sentiments in Eastern Europe, along with some notable memory theories, such as the concept of «contested memories» and the matrix of historical thinking.

BIBLIOGRAPHY

1. Assmann, Aleida. 2016. *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press.
2. Babyn Yar. 2020. «Leonid Kravchuk Has Joined Babyn Yar Holocaust Memorial Center's Supervisory Board». <https://babynyar.org/en/news/3>.
3. Baranova, Olga. 2015. «Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union.» In *Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies*, edited by Paweł Marczewski and Stefan Eich. Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol. 34.
4. Berger, Stefan. 2010. «Remembering the Second World War in Western Europe, 1945–2005.» In *A European Memory: Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Pakier Małgorzata and Stråth Bo, 119–36. Berghahn Books.
5. Berkhoff, Karel. 2015. «Babi Yar». *Sciences Po*. <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/babi-yar>.
6. Burakovskiy, Aleksandr. 2011. «Holocaust Remembrance in Ukraine: Memorialization of the Jewish Tragedy at Babi Yar». *Nationalities Papers* 39 (3): 371–389. doi:10.1080/00905992.2011.565316.
7. Diner, Dan. 2003. «Restitution and Memory: The Holocaust in European Political Cultures». *New German Critique*, no. 90: 36. doi:10.2307/3211106.
8. Goldman, Russell. 2017. «Macron Denounces Anti-Zionism as 'Reinvented Form of Anti-Semitism'». *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/07/17/world/europe/macron-israel-holocaust-antisemitism.html>.
9. Higgins, Andrew. 2019. «Ukraine's Newly Elected President Is Jewish. So Is Its Prime Minister. Not All Jews There Are Pleased». *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/04/24/world/europe/volodymyr-zelensky-ukraine-jewish-president.html>.
10. Himka, John-Paul. 2013. «The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine.» In *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, edited by Himka John-Paul and Michlic Joanna Beata, 626–62. Lincoln; London: University of Nebraska Press.
11. Holocaust Encyclopedia. 2020. «France». United States Holocaust Memorial Museum. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/france>.
12. Holocaust Remembrance Project. 2020. «France». <https://www.holocaustremembranceproject.com/Countries/France>.
13. Kucia, Marek. 2016. «The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe». *East European Politics & Societies* 30 (1): 97–119. doi:10.1177/0888325415599195.
14. Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
15. Rüsen, Jörn. 2017. *Evidence and Meaning: A Theory of Historical Studies*. Berghahn Books, Incorporated.
16. Umland, Andreas. 1999. «Soviet Antisemitism After Stalin». *East European Jewish Affairs* 29 (1–2): 159–168. doi:10.1080/13501679908577900.
17. Whitney, Craig. 2007. «Maurice Papon, Convicted Vichy Official, 96, Dies». *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2007/02/18/world/europe/18papon.html>.
18. Yad Vashem. «The Invasion of the Soviet Union and the Beginnings of Mass Murder». <https://www.yadvashem.org/holocaust/about/final-solution-beginning/mass-murder-in-ussr.html>

СОЦІУМ

Володимир Розумюк,
Ярослав Фощан,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ: ІСТОРІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ

Розглядаючи в ретроспективі еволюцію теорії соціального конфлікту можна констатувати, що проблематика людського протистояння і конфронтації завжди перебувала в центрі уваги багатьох представників суспільно-гуманітарних наук. Зокрема, перші історичні хроніки країн Стародавнього Сходу являли собою банальний перелік дат правління царів, міждержавних війн, «варварських» нашеств, внутрішніх повстань і заворушень [1; 2].

Так само після появи феномену (давньогрецької) філософії надзвичайно сильний вплив на подальший розвиток цієї дисципліни справило вчення Геракліта (Ефеського), в якому боротьба (війна) проголошувалась «логосом буття» і «батьком усього сущого». Всупереч ідеям Анаксімандра, який розглядав боротьбу протилежностей як серію актів несправедливості та відплати, Геракліт витлумачив боротьбу як першопричину і загальний закон існування, нормальне явище, яке притаманне самій природі (в т.ч. і природі людини). Заперечуючи уявлення про виключно руйнівний і згубний характер боротьби (війни), давньогрецький філософ наголошував, що вона є джерелом життя, оновлення та молодості світу, руйнуючи все старе і створюючи вічну єдність (гармонію) протилежностей [3].

Намагаючись пояснити причини виникнення соціальних конфліктів, від прадавніх епох і аж до Нового часу мислителі

постійно посилались на жорстоку та зажерливу «природу людини», що обумовлювала неминучість суспільної конфронтації. Наприклад, у своїй «Історії» Пелопоннеської війни відомий грецький історик Фукідід подає як доконаний факт, що основна властивість «природи людини», незалежно від її племені, роду, статі та віку, полягає в пристрасному прагненні панувати над іншими й егоїстичному бажанні «захопити побільше». В одному з наведених ним діалогів, афінські послы з неприхованим сарказмом наступним чином відповіли на звинувачення мелосців у намаганні їх поневолити: «Приязнь богів, сподіваємося, не залишить нас, оскільки ми не робимо нічого такого, що суперечить людській вірі в божество або в те, що люди між собою визнають справедливим. Адже про богів ми думаємо, а про людей з досвіду точно знаємо, що вони за природною необхідністю панують там, де мають для цього силу. Цей закон не нами встановлений, і не ми першими його застосували. Ми лише його успадкували і збережемо на всі часи. Ми переконані також, що і ви (як і весь рід людський), якби були такими ж сильними, як і ми, без сумнівів чинили б так само» [4, с. 47].

Ті ж самі мотиви «природи людини» постійно зринають як пояснення причин конфліктів в роботах Геродота, Ксенофонта, Тацита, Саллюстія Кріспа, Полібія, Плутарха, Гая Светонія Транквілла та інших

видатних представників античної історіографії. Найбільш лаконічний вираз ця концепція дістала у загальновідомій фразі з комедії Плавта «Віслюки»: *Homo homini lupus est* (людина людині – вовк), адже іронічне зауваження відомого німецького історика Т. Моммзена, що боротьба багатих і бідних періоду занепаду Римської республіки відрізнялася від війни лише тим, що обидві сторони відмовлялись визнавати норми міжнародного права, якнайкраще характеризує її історичне підґрунтя.

За часів перших цезарів з'являється ідея про двоїстий і суперечливий характер людської природи. Всупереч тезі Плавта, Сенека стверджував, що «людина – це щось священне для іншої людини» [5], а Овідій наголошував, що «людина не вовк для свого товариша, а людина».

Ідея про бінарний характер людської природи була запозичена християнськими теологами і дістала подальший розвиток в їх працях. Зокрема, у своїй відомій роботі «Про Град Божий» Августин Блаженний витлумачив історію людства як сповнене драматизму змагання двох світів – «царства сатани» (реально існуючого суспільства) побудованого на тілесних потребах і егоїстичних інтересах, та потойбічного «Граду Божого», що «не від миру цього» й ґрунтується на сподіванні небесного блаженства і духовного спасіння. Пророкуючи неминучу перемогу Граду Божого над царством сатани, оскільки лише духовне є вічним, а все земне – тлінне, Августин розглядав існуючі владні інституції як іманентний результат людського гріха, що створені для придушення зла і заохочення добра [6].

Секуляризація суспільної свідомості в Новий час призвела до заперечення універсальності багатьох релігійних догм, проте ідея про двоїстий характер людської природи була сприйнята і дістала подальший розвиток в роботах філософів і політичних теоретиків тієї історичної доби. Наприклад, Т. Гоббс, описуючи природу людини [7], прямо стверджував, що «обидва твердження правильні: і людина людині – Бог, і людина людині – вовк» [8, с.271]. На його думку, кожна людина в

своїх діях керується власними інтересами і потребами, жадає чуттєвих насолод, прагне влади, багатства та намагається уникнути страждань, тож внаслідок послідовного егоїзму та егоцентризму атомізованих індивідів у суспільстві виникає стан «*Bellum omnium contra omnes*» – війни усіх проти усіх. Щоб запобігти постійним конфліктам, гарантувати загальне благо і убезпечити себе від зла людський соціум укладає суспільний договір і створює інститут держави [9]. Окремо звертаючись до проблеми повстань і заворушень (розділ «внутрішні причини що руйнують державу»), Гоббс основними їх причинами називає наявність різноманітних «хибних» ідей, неправильних уявлень, сильних пристрастей та сподівань (на успіх), матеріальних можливостей (зброя) та лідерів (вождів) [8, с.389-400], ну а поєднання всіх цих ознак робить бунт неминучим.

Втім, аж до середини XIX століття повстання та революції як правило розглядалася не як історичні феномени, викликані цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, а загадкове стихійне лихо і божжа кара за людські гріхи – «хвороба, яку слід вилікувати, вулкан, який треба згасити, гангрена, яку треба випалювати розпеченим залізом, гідра з відкритою пащею, щоб поглинути суспільний порядок» (за словами Меттерніха) [10, с.87].

В суто науковому розумінні проблема тика суспільного протистояння вперше була детально проаналізована К. Марксом, вчення якого надзвичайно сильно вплинуло як на розвиток суспільно-гуманітарних дисциплін, так і на історію XX століття. В його інтерпретації світу історична еволюція людської спільноти подала економічно детермінованим природно-історичним процесом – закономірною і послідовною зміною суспільно-економічних формацій. Заперечуючи доктрину «божественного провидіння», волютаристські та казуальні концепції філософії історії, К. Маркс стверджував, що людство саме визначає свою долю і торує власний шлях, проте хід суспільного розвитку визначається не вільною волею або бажаннями окремих індивідів чи, навіть, цілих класів, а матеріальними умовами їх життя. На його думку,

сукупність певних історично усталених виробничих відносин – це базис, який визначає надбудову – притаманні цьому типу суспільства форми політичного життя, ідеологічні уявлення, державний устрій, поширені правові, моральні, художні, філософські та релігійні поняття і погляди. Єдність і взаємодія базису та надбудови являють собою суспільство на певному етапі розвитку – суспільно-економічну формацію, що має історично минутий характер, а розвиток і зміна формацій представляють процес прогресивного руху суспільства [11, с.6-7].

Неодноразово повторюючи тезу Т. Гобса, що сутність соціальних взаємин полягає у «боротьбі усіх проти усіх» («громадянське суспільство – це війна відокремлених один від одного лише своєю індивідуальністю індивідуумів один проти одного» [12, с. 129], «сучасне суспільство, яке ставить окрему людину у ворожі відносини до решти, приводить, таким чином, до соціальної війни усіх проти усіх» [13, с. 537]), К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що мова йде не про «природний стан» додержавного соціуму, а класове суспільство, не про індивідуальну ворожнечу, породжену егоїзмом або моральною зіпсованістю окремих осіб, а класову боротьбу (війну), обумовлену фундаментальними соціально-економічними причинами: «Історія усіх суспільств, що існували до нашого часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпосний, майстер і підмайстер, коротше, гнобителі і пригноблені знаходились у вічному антагонізмі одне до одного та вели безперервну, то явну, то приховану боротьбу, що завжди завершалася революційним переоблаштуванням усього суспільного устрою або загальною загибеллю ворогуючих класів» [14, с. 424]. Відповідно, на думку «батьків-засновників» наукового комунізму, класова боротьба є «вічним» явищем, яке завжди притаманне суспільним взаєминам, навіть, якщо вона і перебуває в латентних формах: «Війна між класами відбувається незалежно від того, ведуться чи ні справжні військові дії, і вона не завжди потребує барикад і багнетів для свого ведення; війна між класами не згас-

не доти, доки існують різні класи з протилежними, взаємно ворожими інтересами і різним соціальним становищем» [15, с. 238].

На відміну від багатьох сучасних науковців-гуманітаріїв, які розглядають соціальний конфлікт як «дисфункціональне руйнівне явище», різновид «девіантної поведінки», своєрідну «суспільну хворобу», К. Маркс та Ф. Енгельс витлумачували класову боротьбу як рушійну силу прогресу та еволюції людства, а насильство вважали повитухою історії: «Без антагонізму немає прогресу. Такий закон, якому цивілізація підкорялася до наших днів. До цього часу виробничі сили розвивалися завдяки цьому режиму антагонізму класів» [16, с. 96]. «Революції – локомотиви історії [17, с. 86] ...могутній двигун суспільного і політичного прогресу» [18, с. 38].

Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відносин, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їх місця в соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи як провідний принцип історичного матеріалізму думку «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» [11, с. 7], причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва: «Суспільні відносини тісно пов'язані з виробничими силами... Ті самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно своїм суспільним відносинам. Таким чином, ці ідеї, ці категорії такі ж недовговічні, як і ті відносини, що вони виражають. Вони являють собою історично минуті продукти» [16, с. 133].

Закидаючи історикам і економістам, що вони, на відміну від звичайнісінького

дрібног крамаря, так і не спромоглися побачити відмінність між тим, за кого себе видає та чи інша людина, і ким вона є насправді, внаслідок чого «наша історіографія, все ще не оволодівши цим банальним знанням, вірить на слово кожній епосі, що б остання не говорила і не думала про себе», К. Маркс підкреслював необхідність «відрізнати матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх чи філософських, коротше – від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його вирішення» [19, с. 49].

На його думку, основне джерело соціальних збурень і потрясінь знаходилося саме в економічній сфері: «На певному ступені свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що являється лише юридичним вираженням останніх – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються на їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій велетенській надбудові... Як про окрему людину не можна судити на основі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту на основі її свідомості. Навпаки, цю свідомість необхідно пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними виробничими силами і виробничими відносинами» [11, с.6-7]. Відповідно, будь-які прояви суспільно-політичного протистояння в марксистській інтерпретації поставали віддзеркаленням глибинного соціально-економічного конфлікту антагоністичних класів: «Будь-яка боротьба всередині держави – боротьба між демократією, аристократією і монархією, боротьба за виборче право і т.д. – являє собою ілюзорні форми, в яких ведеться справжня боротьба різних класів одне з одним» [19, с. 32].

Як і в процесі матеріального виробництва, в ідеологічній сфері провідну роль

відіграють маєтні експлуаторські класи. Саме вони створюють думки та ілюзії, що становлять основу суспільної свідомості, в той час як експлуатовані класи їх сповідують. Не випадково в своїх працях Маркс неодноразово підкреслював, що пануючими думками будь-якої епохи є ідеї пануючого класу: «Це означає, що той клас, який є домінуючою матеріальною силою суспільства, в той же час є і його пануючою духовною силою. Клас, який має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, разом із тим володіє і засобами духовного виробництва, і в силу цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, загалом підпорядковуються пануючому класу. Пануючі думки, власне, не що інше, як ідеальне вираження пануючих матеріальних відносин, які виражені в формі думок; відповідно – це вираження тих відносин, які роблять цей клас пануючим, це, відповідно, думки його панування... вони (пануючий клас) регулюють виробництво і розподілення думок свого часу; а це означає, що їх думки, власне, пануючі думки епохи». Втім, будь-яка надбудова, віддзеркалюючи розкол суспільства на антагоністичні класи, сама неминуче демонструє внутрішню суперечливість і неоднорідність, адже, поруч з ідеологією панівних класів співіснують елементи ідеології експлуатованих класів. Зміни в економічному базисі неминуче відображаються в надбудові, тож загострення класової боротьби та назрівання соціальної революції обов'язково супроводжуються серйозним ідеологічним конфліктом, адже «саме існування революційних думок в певну епоху вже передбачає існування революційного класу» [19, с. 45-46].

Проте ідеологічний конфлікт в ході революції є надзвичайно динамічним процесом (як і сама революція), тож «ім'я, з яким пов'язаний початок революції, ніколи не буває написане на її прапорі в день її перемоги». Задовго до В. Парето і Г. Моска з їх «теорією еліт», К. Маркс висловив думку, що народні маси піднімають повстання проти існуючого ладу лише тоді, коли окремі представники «еліти» починають

підтверджувати їх сумніви щодо справедливості і легітимності даного порядку: «В сучасному суспільстві революційні рухи для того, щоб мати які-небудь шанси на успіх, повинні спочатку запозичувати свій прапор у тих елементів народу, які хоча і налаштовані опозиційно проти існуючого уряду, проте цілком приймають існуючий суспільний устрій. Іншими словами, революції повинні отримувати свій вхідний квиток на офіційну сцену від самих же правлячих класів» [20, с. 245].

Інший видатний представник політичної філософії XIX століття та засновник органічної школи в соціології Г. Спенсер, так само ґрунтуючись на вченні Т. Гоббса про егоїстичну «людську природу», запропонував принципово іншу картину світу та роль в ньому соціального конфлікту. Уподобнюючи суспільство організму, в якому окремі індивіди відіграють роль фізіологічних одиниць (клітин), він наголошував, що людський соціум зростає як жива істота, ускладнюючи свою структуру та розмежовуючи функції, а не будується чи конструюється як інженерна споруда. Послідовний індивідуаліст і ліберал, Г. Спенсер наполегливо виступав за поступовий і еволюційний шлях розвитку, категорично заперечуючи революції, реформи та колективізм у будь-яких проявах, адже, на його думку, соціальна еволюція і прогрес пов'язані з процесом зростаючої «індивідуалізації».

Виокремлюючи два типи суспільства – «військовий» і «промисловий», Г. Спенсер пов'язував перший різновид з тотальними збройними конфліктами на знищення, активним втручанням держави в усі сфери життєдіяльності соціуму, централізованим контролем економіки, насадженням мілітаризму, одноманітності, пасивності та безініціативності. Натомість у «промисловому» суспільстві безперешкодно діють природні закони соціальної еволюції – економічна конкуренція, в якій перемагають найкращі та найдостойніші члени соціуму. Механістично застосовуючи по відношенню до суспільних феноменів закони розвитку біологічних систем (боротьба за існування, природний відбір), він наголошував, що конкуренція

індивідів й їх адаптація до умов середовища відіграє позитивну роль, підвищуючи життєздатність кожної конкретної особи та соціуму в цілому (саме йому належить вислів «виживання найбільш пристосованих», який був запозичений Ч. Дарвіном). Обстоюючи індивідуалістичну філософію «laissez-faire», Г. Спенсер критикував державне втручання в «природні» процеси як очевидно шкідливе та небезпечне явище, що несе загрозу трансформації сучасних «промислових» суспільств в архаїчні мілітаристські режими. На його думку, варто залишити «непридатних» на розсуд долі, дозволивши хіба що приватним благодійникам дещо пом'якшувати «несправедливість природи» [21; 22].

Якщо для основоположника «наукового комунізму» К. Маркса рушійною силою прогресу була класова боротьба, а відданий ліберал Г. Спенсер обґрунтовував користь природного відбору та конкуренції атомізованих індивідів, такий відомий представник політичної філософії XIX століття як Ж. Гобіно обстоював ідею расового протистояння як центральний елемент власної версії історичного розвитку, заклавши тим самим теоретичні підвалини доктрини націонал-соціалізму. Розглядаючи егалітаризм як принизливу для людини ідеологію, що несе лише тріумф посередності, сірості та нікчемності, він категорично стверджував нерівність різних рас (білої, жовтої, чорної), що є першопричиною всіх інших суспільних ієрархій. В його інтерпретації світу кожна раса постала органічною спільнотою з власною особливою кров'ю, яка має притаманну лише їй «расову душу», що визначає творчі здібності народу, його віру, мораль, цінності, уявлення про прекрасне та ідеальне суспільне влаштування, причому всі духовні і матеріальні здобутки і досягнення людства Ж. Гобіно пов'язував з діяльністю білої раси. На його думку, змішування рас є згубним процесом зниження людських стандартів, ознакою виродження та регресу і являє основну причину занепаду культури, тож виходячи з цих постулатів він вкрай скептично оцінював перспективи Європейської цивілізації [23].

Поступова диференціація різних суспільно-гуманітарних дисциплін наприкінці XIX – початку XX століття призвела до виокремлення соціології та політології як окремих наук. В цей період творці «великої теорії» в соціології – М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето – зробили значний внесок в наукове розуміння проблематики причин, функцій та наслідків соціального конфлікту. І якщо політологія внаслідок дослідження владно-орієнтованих суспільних відносин більшою або меншою мірою завжди мала справу з протистоянням і конфронтацією, то в межах соціології поступово сформувалась окрема підгалузь, яка займалась дослідженням конфліктів.

Сам термін «соціологія конфлікту» вперше був запроваджений німецьким соціологом Г. Зіммелем, який вважав конфлікт універсальним явищем і центральним елементом суспільного життя та людської культури: «Як тільки життя піднеслось над суто тваринним станом до певної духовності, а дух в свою чергу піднявся до стану культури, в ньому проявився внутрішній конфлікт, нарощування і вирішення якого є шлях оновлення усієї культури» [24, с.61]. В своїх роботах («Людина як ворог», «Як можливе суспільство», «Соціальна диференціація») [25; 26; 27] Г. Зіммель розглядав причини і перебіг конфліктів в різних соціальних групах, пов'язуючи їх інтенсивність зі щільністю соціальних зв'язків та акцентуючи увагу на інтегративних функціях конфлікту.

Попри значні здобутки суспільно-політичних дисциплін впродовж останніх десятиліть, цікаво відзначити, що і в другій половині XX – на початку XXI століття, як за часів Геракліта Ефеського, центральним пунктом наукових дискусій постає баланс загроз і позитивних моментів, що несе соціальний конфлікт для суспільства і держави. І якщо класик школи структурного функціоналізму Т. Парсонс при дослідженні соціальних систем переважно акцентував увагу на процесах соціальної інтеграції та гармонізуючого впливу спільних цінностей, витлумачуючи конфлікт як загрозу стабільності суспільства і патологію соціальної системи

[28; 29; 30], а один з батьків-засновників американської індустріальної соціології Дж. Мейо, шведський соціолог Х. Бродаль та німецький соціолог Ф. Гласл називали конфлікт аномалією і «небезпечною соціальною хворобою», то автор теорії «кооперації і конкуренції» М. Дойч [31], а також такі відомі соціологи як К. Боулдінг [32], Р. Дарендорф [33] та Л. Козер [34] наголошували, що конфлікти є невід'ємною частиною суспільного життя і так само природні для людини, як і співпраця. Визнаючи загрозу ескалації конфлікту для цілісності соціальної системи, вони разом із тим вказували на конструктивні його функції (вирішення застарілих соціальних проблем і оновлення, визначення й артикуляція нагальних вимог, сприяння груповій солідарності та інш.), стверджуючи, що безконфліктний соціум є утопією, а в складних суспільствах наявність численних дрібних конфліктів, коли союзники в одному питанні є супротивниками в іншому, виступає в якості врівноважуючого механізму і запобіжного клапану, який дає можливість соціуму розвиватись еволюційним шляхом та уникати катастрофічного розколу за однією ознакою.

Підсумовуючи можна констатувати, що поступ теорії соціального конфлікту завжди був обумовлений історичними і суспільно-політичними чинниками, формуючись під безпосереднім впливом інтелектуальної традиції, а також найважливіших подій на міжнародній арені й основних тенденцій внутрішньополітичного розвитку. Таким чином, можна говорити не лише про взаємодетермінованість соціальних конфліктів і знань про них, коли теоретична рефлексія соціуму являє собою своєрідне відображення його стану і структури, а з іншого боку – саме суспільство постає втіленням різних ідей і концепцій на практиці, але й про синхронізовану динаміку еволюції теорії і практики соціального конфлікту, коли наукові уявлення розвивалися відповідно до реальних суспільних змін, створюючи дві паралельні динаміки – інтелектуальну і фактичну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. История Древнего Востока, в 3 т. / Ред. И. М. Дьяконова, Г. М. Бонгард-Левина, А. В. Семенова. М.: Главная редакция восточной литературы, Наука, 1983. – Т.1 – 534 с.; 1988 – Т.2 – 623 с.; 2004 – Т.3 – 895 с.
2. История Древнего мира в 3 т. / Ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой — М.: Издательство «Наука», 1989. – Т.1 – 470 с.; Т.2 – 574 с.; Т.3 – 407 с.
3. Гераклит Эфесский: все наследие: на языках оригинала и в рус. пер.: крат. изд. / подгот. С. Н. Муравьев. – М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. – 416 с.
4. Фукидид. История. Перев. Г.А. Стратановского. – М.: Ладомир; ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 736 с.
5. Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию. Перевод, статья и примечания С. А. Ошерова. Ответственный редактор М. Л. Гаспаров. (Серия «Литературные памятники»). – М.: Наука, 1977. – 384 с.
6. Августин Блаженный. О Граде Божьем // Блаженный Августин. Творения: в 4-х т. – СПб.: Алетейа, К.: УЦИММ-Пресс, 1998. – Т.3. – 594 с.
7. Гоббс Т. Человеческая природа // Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – с. 507-574. (624 с.)
8. Гоббс Т. Основ Философии. Книга третья. О Гражданине // Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – с.270-507. (624 с.)
9. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.2. – с.3-547. (732 с.)
10. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В.В. Львова. Послел. Г.А. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – 850 с.
11. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1959. –Т. 13. – с.1-167. (771 с.)
12. Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, или критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 2. – с.3-230. (652 с.)
13. Энгельс Ф. Эльберфельдские речи // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 2. – с.532-554. (652 с.)
14. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 4. – с.419-459. (616 с.)
15. Энгельс Ф. Действительные причины относительной пассивности французских пролетариев в декабре прошлого года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1957. – Т. 8. – с.234-245. (706 с.)
16. Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 4. – с.65-185. (616 с.)
17. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1956. – Т. 7. – с.5-110. (670 с.)
18. Энгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1957. – Т. 8. – с.3-113. (706 с.)
19. Маркс К. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице её представителей // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 3. – с.7-544. (630 с.)
20. Маркс К. Положение в Европе. Финансовое положение Франции // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1958. – Т. 12. – с.244-247. (880 с.)
21. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. Пер. с англ. под ред. Н.А. Рубакина. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 1408 с.
22. Спенсер Г. Политические сочинения в 5 т. – Москва, Челябинск: Социум, 2014. Т.1 – 427 с.; Т.2. – 527 с.; Т.3. – 425 с.; Т.4. – 549 с.; Т.5. – 496 с.
23. Гобино Ж. Опыт о неравенстве человеческих рас. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 765 с.
24. Зиммель Г. Избранные работы. Пер. с нем., сост. А. Жаровский. – К.: Ника Центр, 2006. – 440 с.
25. Зиммель Г. Избранное. Том 1. Философия культуры – М.: Юрист, 1996. – 671 с.
26. Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – 607 с.
27. Зиммель Г. Избранное. Проблемы социологии. – М.; СПб.: Университетская книга, Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 416 с.
28. Парсонс Т. О социальных системах. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.
29. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
30. Парсонс Т. Система современных обществ. Пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева / под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
31. Coleman P., Deutsch M., Marcus E. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice. – 2 edition. – San Francisco: Jossey-Bass, 2006. – 940 p.
32. Boulding K. Conflict and Defense: A General Theory. – New York: Harper & Brothers, 1962. – 349 p.
33. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – М.: Издательство РОССПЭН, 2002. – 288 с.
34. Козер Л. Функции социального конфликта. Перевод с англ. О.А. Назаровой. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 208 с.

Віктор Горобець,
Інститут історії України НАН України

«ПО АТТЕСТАТАМ ГОСПОДИНА ГЕНЕРАЛА ФЕЛЬТМАРШАЛА И КАВАЛЕРА». РЕКОМЕНДАЦІЙНІ ЛИСТИ ЦАРЕДВОРЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ОБРАННЯ НА СОТНИЦТВО В ГЕТЬМАНАТІ

Право козацького товариства Війська Запорозького вільно обирати сотників належало до базових засад політичної культури українського козацтва і впродовж століть не оскаржувалось ані владою Речі Посполитої, ані Московської держави. Зокрема, під час переходу Війська Запорозького під протекцію російського царя 1654 р. в заключних документах переговорного процесу – так званих «Березневих статтях» право вільного обрання як гетьмана, так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалась винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. І якщо стосовно обрання гетьмана містилась згадка: «чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царському величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой», то щодо обрання усіх інших козацьких старшин жодних застережень у документах перемовин навіть і не згадувалось, а лише йшлося про доцільність виділення з царської скарбниці «жалованья» обраним вільними голосами старшинам, оскільки вони чи то «разходы великие имеют», чи то «всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут»¹. Згодом, восени 1659 р., коли в умовах поновлення українсько-російського союзу, порушеного гадяцькими домовленостями уряду

Івана Виговського з Річчю Посполитою 1658 р.², царський уряд, маючи на меті обмежити автономію Гетьманату, ініціював внесення до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. (що слугували додатком до так званих «Прожних статей Богдана Хмельницького»³), ряд заборон і регламентацій до процедур призначення та звільнення старшин Війська Запорозького, проте стосувались вони інституту гетьманства та полковництва⁴. Право ж товариства вільно обирати нижчу ланку козацької старшини не лише не ставилось царською владою під сумнів, а навпаки – з огляду на власні політичні інтереси в Україні – активно підтримувалось нею. Так, до згаданих статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без рады и совѣту всей черни» не призначав на старшинські уряди та не скидав з них⁵.

Докорінних змін політика царської влади в царині кадрової політики Гетьманату зазнає в умовах реагування на

1 Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Т. 10. СПб., 1878. С.445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. К., 1961. С.323–325; Воссоединение Украины с Россией документы и материалы в 3-х тт. Т. 3. М., 1954. С.560–565.

2 Авторське бачення суті цієї події див.: Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

3 Ширше про це див.: Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Ч. 1. К., 1928. С.220–234; його ж. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

4 Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів, 2004. С.119. Ширше див.: Горобець В. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Український історичний журнал. 2015. № 5. С.70–91; його ж. Вибори та виборність в устроєвій моделі ранньомодерної Української держави. Традиції versus політичні й соціальні новації // Трансформація української національної ідеї. К., 2019. С. 405–419.

5 Акты ЮЗР. Т. 4. СПб., 1863. С.262–269.

перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля восени 1708 р. Звичайно ж, пріоритетним напрямком у цей час стає контроль за кадровими переміщеннями на рівні гетьманської та полкової влади¹. Утім, і на рівні сотенного управління спостерігаються вельми симптоматичні процеси, коли сотницькі уряди Гетьманату заповнюються не за вибором сотенного товариства або за універсалом гетьмана чи полковника, а за указом царя, канцлера чи головнокомандуючого російською армією в Україні. Так, наприклад, 29 жовтня 1708 р. генерал-фельдмаршал Борис Шереметьєв, «по указу премилостивїйшаго царя и государя, самодержца всероссийскаго... учрежденный надъ войски его величества», довідавшись, що «воронѣжскій сотникъ Лазоренко изъ города Воронѣжа ушелъ безвѣстно», виданим від імені царя указом звелів «быти въ томъ городѣ Воронѣжи сотнику изъ хоронжихъ Потапу Назарову» та, відповідно, наказав «города Воронѣжа жителямъ, духовнымъ и мирскимъ» бути йому у всьому послухними. Прибувши «на Воронѣжи», новопоставлений сотник мав «всѣхъ тамошнихъ жителей привести къ вѣрѣ, дабы премилостивїйшему царю и государю нашему были во всякой вѣрности, а отъ непріятельскаго наступленія были безопасны и жили в волности противъ прежняго обыкновенія»².

Без дотримання процедури виборів³ царською грамотою від 12 грудня 1708 р. Петра I призначив колишнього циркульника Андрія Войнаровського Григорія Шишкевича новомлинським сотником Ніжинського полку⁴. У такий же спосіб со-

тниками в Україні стали Павло Жданович, Семен Соболевський та інші⁵.

Забезпечити юридичний супровід втручання царського уряду в царині кадрової політики Гетьманату був покликаний сенатський указ від 22 січня 1715 р., що містив наказ негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претендента на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом при гетьманському уряді й мали проводити призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»⁶.

Утім, вплив російського чинника на кадрові призначення в сотнях української автономії проявлявся не лише на рівні офіційних акцій вищої влади Російської держави, а й міг нерідко втілювався у формі різноманітних клієнтарно-патрональних зв'язків шукачів сотницьких урядів з Україною з їхніми покровителями при царському дворі. Зазвичай механізми просування патронами інтересів своїх клієнтів через брак відповідної інформації зазвичай залишаються прихованими. Утім, архівні матеріали, що відображають характер спілкування гетьманської влади з представниками російської правлячої еліти, все ж містять поодинокі свідчення, аналіз яких може допомогти підняти завісу таємничості і з цієї делікатної справи. Хронологічно першим у цьому ряду є лист князя Григорія Волконського до царського резидента при гетьманському дворі

1 Ширше про це див.: Горобець В. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. С.70–91.

2 Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права ХVII–ХVIII вв. / Упоряд. М.Василенко // Український археографічний збірник. Т.1. К., 1926. С.101–102.

3 Про саму процедуру див.: Горобець В. Вибори сотника Війська Запорозького: правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії // Akademia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля. Книга перша: Простори історії. К., 2020. С. 277–300.

4 Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф.51, оп. 3, спр.353, арк.3.

5 ЦДАУК. Ф.51, оп.3, т.1, спр.117, 131 арк.; спр.117а, 125 арк.; спр. 482, 3 арк.; спр. 156, 58 арк.; Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год / Под ред. В.Г.Дружинина. Вып. 17. СПб., 1907. С.148; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиненко. Т. 1. К., 1855. С.64; Модзалевский В.Л., Малороссийский родословник. Т. 2. К., 1910. С. 31; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця ХVII – початку ХVIII ст. С.258–259; Горобець В. «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 11–12. К., 2014. С.210–253.

6 Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М. Судиненком. Т. 2. К., 1855. С.276.

Федора Протасьева від 3 вересня 1716 р., в якому містилось таке прохання: «яви свое милосердіє к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах и правде, учини споможение о просьбе до Ясневелможного Его Милости пана гетмана, о чем он сотник Вашей Милости устне обо всем донесет»¹.

Ведучи мову про автора цього листа, варто зауважити, що сучасниками Галецького були двоє Григоріїв Волконських – батько, генерал-майор Григорій Семенович, один з видних воєначальників Петра I, та його син, Григорій Григорович, генерал-ад'ютанта фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева, діяльність котрого багато років протікала в Києві. Зважаючи на цю обставину, логічне було б припустити, що саме молодший Волконський був протектором погарського сотника. Утім, в матеріалах справи Галецького надібуємо на цікавий документ – «Пункта о службах Стародубского полку полковой сотни сотника Семена Галецкого», де в переліку різних «вірних служб» сотника мова йде про його участь «в 2-х баталиях шведских... под Мигновичами, при которых и сам король шведский бил же», а перебував він там під командою генерала Григорія Семеновича Волконського². Отож і Волконський-старший був знайомий з Галецьким і за потреби міг замовити слово в його інтересі.

Кілька років по тому, у вересні 1720 р., вже молодший брат щойно згаданого фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева, майбутній київський губернатор Володимир Петрович Шереметев, надсилає гетьману Скоропадському листа, в якому також клопочеться за інтереси сотника Галецького – «упрошаю с стороны сотника погарского пана Галецкого». З цього листа довідуємось, що останній, виявляється, «из малых лет при доме нашем воспитан, и за показанные его царскому величеству услуги во многих акциях брату моему покойному фельдмаршалу, оной Галецкий сыном назван был, и добропо-

рядочно у брата моего содержался и мне мой брат о нем напоминая приказывал, чтоб ево случайно не оставит»³. Саме втілюючи волю покійного брата, Шереметев і просив Скоропадського, «дабы за памятьство брата моего покойного и за мое прошение содержался» Галецький «в милостивом презрении, и дабы недопущен был от других терпеть обиду»⁴.

Відповідно і Скоропадський не лише залишив Галецького в 1720 р. на сотництві в Погарі⁵, але й був категорично проти його ротації до Новгород-Сіверська в 1722 р., аби в такий спосіб звільнити місце для Соболевського в Погарській сотні. Так, як видно з діаріушу його перебування в Петербурзі, ще 27 лютого 1722 р. відправ у Колегію іноземних справ своє клопотання «противъ прошения Соболевского, старающогося о Сотництво Новгородское, жебы ему въ томъ одказано»⁶. Проте гетьман мав серйозного опонента в оточенні Петра I й ця обставина вирішила конфліктну ситуацію не на його користь. Справа в тому, що, як можна зробити висновок з дотичних до справи матеріалів, промотором цього призначення був всесильний фаворит царя князь О. Д. Меншиков. Причому, піклуючись про нове призначення для Галецького, царський сановник не стільки дбав про кар'єрне зростання власне самого номінанта, як про звільнення ним уряду погарського сотника для свого протеже Семена Соболевського, котрий мав на цій посаді ефективно сприяти задоволенню конфліктних матеріальних інтересів князя в Погарській сотні⁷.

Доволі цікаво виглядає й протегування майбутньою імператрицею Єлизаветою перед гетьманом Апостолом інтересів якогось Олексія Яблоновського, котрий

3 Там само. Арк.247.

4 Там само.

5 Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. P.58–59.

6 Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1858. Кн. 1, отд. V. С.29.

7 Летопись занятий Археографической комиссии. Вып. 17. С.148; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.1: Стародубский полк. С.236.

1 Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі – НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР). Ф.П, спр.1706–1862, арк.260.

2 Там само. Арк.248.

служив при дворі царівни, а по виході у відставку претендував на сотництво в Гетьманаті. З листа Єлизавети до Апостола від 16 серпня 1733 р. довідуємось, що Яблоновський раніше по гетьманській «милості» таки був призначений наказним сотником, але, як зауважувала в листі царівна, «ныне извѣстилось, что показанной Яблонской по некоторому случаю отрешен». Отож дочка Петра І і просила гетьмана «по своей к нам благосклонности» відновити на сотництві Яблонського «за его в бытность при дворе нашем верную службу», зауважуючи при цьому: «в чем на Ваше Превосходительство не без надежность остаюсь»¹.

Ситуація з просуванням на старшинство в сотнях Гетьманату завдяки протекції когось із сановників імперії, здається, вже зовсім легітимізується з кінця 1730-х рр., коли рекомендаційний лист впливового петербурзького вельможі починає відігравати роль не перепустки до участі у виборах чи важливий додатковий аргумент на самих виборах, як це було раніше, а підмінює собою власне самі вибори.

Свідчення саме такого алгоритму виборчого процесу спостерігаємо влітку-восени 1743 р. в ході зміни сотенної влади в Городнянській сотні Чернігівського полку. Отож, 28 серпня 1743 р. Генеральна військова канцелярія за підписами генерал-лейтенанта Івана Бібікова, полковника Андрія Тютчева і генерального підскарбія Михайла Скоропадського видала указ чернігівському полковнику Ізмайлову, в якому повідомляла про отримання з Сенату указу, яким наказувалось якогось Івана Пирятинського «по аттестатам гідна

генерала фельтмаршала и кавалера графа Лессія да генерала и кавалера Кейта за дѣйствителніе и верніе его в минувшіе годы с шведами компании службы определить в сотники на первую ваканцію»². Оскільки на момент отримання сенатського указу такої вакансії в полках Гетьманату не існувало, то члени Правління гетьманського уряду видали Пирятинському універсал на так зване вакансове сотництво: «точію яко нинѣ в малоросійских полках такой сотничой вакансии нет, для того дан ему із Войсковой Енеральной канцелярії унѣверсална чин сотничества впред до будущей вакансии»³. Утім Пирятинський, відчуючи підтримку з боку аж двох впливових генералів, не погодився на вакансове сотництво, відповівши Генеральній канцелярії, «что он до сисканія впред вакансии праздно жить не желает», а воліє обійняти сотництво в Городнянській сотні Чернігівського полку. Щоправда, там вже урядова сотник Григорій Молявка, але він, на думку претендента, не достойний того уряду, оскільки він «за нѣкоторіеги вини от команды впреж до указу отрешен, а у правленія тамошнего находится того полку значковий товарищ»⁴.

Цікаво, що генерал Бібіков розцінив дії і рекомендації з царини кадрової політики креатури генералів Лессія і Кейта цілком прийнятними і «с присутствующой войсковой Енеральной канцелярії членами» ухвалив рішення вакансового сотника Пирятинського «к правленію в той Городничкой сотнѣ определить впредь до указу»⁵. Відповідно, роль Чернігівської полкової канцелярії звелась до наступного: «за прибитіем к вамъ его Пирятинского в ту сотню Городничкую для правленія всяких касающихся сотенныхъ дѣлъ отправили его немедленно і о томъ в войсковую Енеральную канцелярію рапортовали». Відповідно, чернігівський полковник Ізмайлов мав «о томъ ведать и учинить по сему Ея Императорского Величества указу»⁶.

1 НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. Ф.ХІV, спр. 78, арк.4. Цікаво, що в історичній літературі справді маємо поодинокі згадки про те, що Олексій Яблоновський у 1733 р. в якості наказного сотника очолював Веркльївську сотню Ніжинського полку. – Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. К., 2010. С.52 (Автор покликається на матеріали фондів Генеральної військової канцелярії – ЦДІАУК. Ф.51, оп.3. спр.4563, арк.1). Але після цього жодного згадування про нього чи то як про сотника веркльївського, чи то загалом як про козацького старшину Гетьманату не зустрічаємо. Цілком можливо, що гетьману Апостолу реалізувати прохання майбутньої імператриці завадила хвороба і смерть на початку 1734 р. Але чому сама Єлизавета втратила інтерес до просування свого клієнта до влади в України – невідомо.

2 ЦДІАУК. Ф.108. Оп.2. Спр.33. Арк.37.

3 Там само.

4 Там само.

5 Там само.

6 Там само. Арк.37зв.

З невідомих причин розпорядження Бібікова так і не було законної сили й Григорій Молявка (котрий, до слова, представляв відомий у Гетьманаті старшинський рід – його батько Федір Молявка урядовав в Городнянській сотні впродовж 1729-1738 рр.¹⁾ залишався на уряді й надалі. І лише 25 серпня 1746 р. Генеральна військова канцелярія оприлюднила указ про призначення Пирятинського сотником в Городню, а підставою для цього став усе той же сенатський указ від 21 серпня 1743 р. «произвестъ Пяратинского в настоящее сотники без выборов на первое порожное сотничое место»².

Приблизно за місяць до того, 29 липня 1743 р. члени Правління гетьманського уряду у складі генерал-лейтенанта Івана Бібікова, полковника Андрія Тютчева та генерального підскарбія Михайла Скоропадського, довідавшись про смерть слабинського сотника Стефана Михайловича та «имѣя власть по силѣ высочайших ЕІВ указов», наказали «отставного на вакансіи карабутовского сотника Самойлу Левандовского определит в выше означеную Слабинскую сотню настоящим сотником»³.

Вельми промовисто в сенсі залежності позицій протегованого сотника в Гетьманаті від впливовості становища його сановного протектора в Петербурзі виглядає боротьба за сотницький уряд в Бобровицькій сотні Київського полку в першій половині ХУІІІ ст. Після нетривалого сотникування в Бобровиці впродовж 1709-1711 рр. Михайла Хенцинського⁴, на посаду було призначено вихідця з Волощини Костянтина Косташа, котрий за указом Петра І 1705 р. був прийнятий на царську службу і впродовж 1705-1711 рр. встиг послужити під командами генерала О.Меншикова, фельдмаршала Б.Шереметьєва та князя Волконського, взявши участь у Польському поході 1706 р., битві під Полтавою 1709 р., Прутському поході 1711 р. та інших менш знакових подіях. За всі ці служби, маючи, вочевидь, за собою підтримку ко-

гось із згаданих щойно вельмож, восени 1714 р. отримав сотенний значок у Бобровиці⁵. Попри активну участь Косташа у воєнних походах в наступні десятиліття, вочевидь, після смерті своїх покровителів він не зміг знайти їм гідної заміни, натомість його конкуренти в 1730-і рр. встигли обрости важливими зв'язками з потрібними впливовими людьми з оточення імператриці. Зокрема, якийсь рядовий козак Роман Журба, котрий у роки російсько-турецької війни відбував при російській армії «в проводниках труды», зумів справити позитивне враження на Вілліма Фермона, колишнього ад'ютанта фельдмаршала Бургарда-Крістофа Мініха, а наразі генерала-квартирмейстера армії Мініха, через котрого подав прохання на ім'я імператриці про призначення його сотником в містечко Бобровицю. Власне, Фермон переадресував клопотання Журби Мініху, а вже той 10 грудня 1739 р. напряду звернувся до генерал-лейтенанта Бібікова, аби той за вірні служби козака імператорському престолу, а «особливо же за понесенніе в бытность в минувшей кампанѣи при арміи в проводниках труды», винагородив «по его желанию сотничім рангом, елико возможно его удоволствоват»⁶. Вочевидь, саме зважаючи насамперед на рекомендацію фельдмаршала, а вже потім беручи до уваги його служби «вожая» при армії, правитель гетьманського уряду відразу ж – 12 січня 1740 р. – здійснив це призначення, навіть незважаючи на той факт, що уряд бобровицького сотника був зайнятий волохом Косташом, котрий, як пам'ятаємо, був не менш вірним царському престолу, аніж сам Журба.

Однак уже в 1741 р., після сходження на престол імператриці Єлизавети, фельдмаршал Мініх потрапив в опалу, був позбавлений влади, підданий суду та засуджений за державну зраду до смертної кари, замінену вже на ешафоті засланням до Сибіру. Падіння Мініха дивним чином співпало з поверненням Косташа в 1743 р. на уряд бобровицького сотника, підставою для чого став іменний указ Єлизаве-

1 Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. С.40.

2 ЦДІАУК, ф.108, оп.2, спр.33. Арк.101.

3 Там само. Арк.33.

4 Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. С.34

5 Там само. С.430

6 ЦДІАУК, ф.108, оп.2, спр.33. Арк.40.

ти, даний із Сенату 3 січня 1743 р., аби «прежде бывшой в сотне Бобровицкой сотником по прежнему определен, а он Журба от той сотни... отставлен»¹. Щоправда, від уряду Журба був відставлений «з честю» – переведений у становище «вакансового сотника», з обіцянкою призначити його знову на сотництво щойно з'явиться така вакансія. І на радість відставного урядника така вакансія з'явилась уже восени того ж 1743 р. у Волинській сотні Чернігівського полку і він відразу ж вирішив скористатись такою нагодою.

І що характерно, у своєму новому клопотанні про призначення його на уряд «вакансовий» урядник, хоч і не оминув увагою свою службу «вожаєм» під час російсько-турецької війни та видану за цю кампанію рекомендацію від «бывшаго фелдмаршала Миниха», проте цього разу наголос усе ж зробив на своїх попередніх заслугах, а саме його вірній службі імператорському дому під час польських походів 1733 і 1734 рр. «в командѣ Его Свѣтлости генерала фелдмаршала і кавалера принца Гессенгомбургского і многие там по ордеру Его ж Свѣтлости наѣзди і партіи отправлял, і бил в силних атакованях и сраженнях»². Самоочевидне, що під цим «принцом» суплікант мав на увазі представника Гессенського правлячого дому на російській службі принца Людвіга Груно Гессен-Гомбурзького, котрий не лише свого часу конфліктував з фельдмаршалом Мініхом, але, що значно важливіше, 25 листопада 1741 р. підтримав палацовий переворот, в результаті якого Єлизавета зійшла на царство. А за це отримав від нової імператриці і чин фельдмаршала, і маєтності, і владу. Не виключаємо, що вдале апелювання Журби до факту служби під командою наближеного до нової імператриці вельможі (щоправда, згадка про службу в 1734 р. все ж була помилковою, оскільки принц лише в 1735 р. долучився до Польської кампанії), якщо не поява нового покровителя, врешті-решт допомогло колишньому бобровицькому сотнику 25 жовтня 1743 р. успішно переміститись на уряд сотника волинського³, який він

обіймав аж до 1761 р., коли «за слабостью и старостью» не залишив уряд, аби передати його сину Івану Журбі⁴.

Показово, що протекцію тим чи іншим прохачам старшинських урядів цілком легітимно могли надавати не лише офіційні представники державної влади Російської імперії чи високі армійські чини, а й приватні особи, наближені до трону. Так, наприклад, на початку 1740-х рр. Наталія Розумовська клопоталась перед імператрицею Єлизаветою про службове зростання для своїх рідних братів Федора, Герасима і Дениса Дедешків, племінників і зятів Андрія, Павла і Корнія Дедешків, Йосипа Закревського, Власа Климовича та Юхима Дарагана і, що цікаво, очолювана генерал-лейтенантом Іваном Бібіковим Генеральна військова канцелярія універсалом від 22 жовтня 1742 р. визнала клопотання Розумовської вповні обґрунтованим і задовольнила його⁵.

Загалом же в іменному списку козацької старшини Гетьманату, складеному у квітні 1751 р., як джерело легітимації влади вказано, що зі складу сотників Чернігівського полку один з них призначений у владу «по аттестату генерал-фельдмаршала фон-Лессі»⁶, один сотник Миргородського полку – «по ордеру Ясневельможного»⁷, сотник Переяславського – «з сербского народа»⁸, сотник Гадяцького – «з каморлакеев Высочайшого ЕІВ двору»⁹, а ось у Миргородському – один «з ротмістров волоской команди», а інший – «височайшим именним ЕІВ указом... находится в наборе ЕІВ двору певчим»¹⁰. Так само і вказівка на те, що один із сотників Київського полку, походить «с козаков Сечи Запорожской, бывших при российской армии»¹¹, опосередковано свідчить, що саме ця служба

1 Там само. Арк.163в.

2 Там само. Арк.16.

3 Там само. Арк.41–41зв.

4 Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. С.353.

5 ЦДІАУК. Ф.51, Оп1, спр.191а, арк.2–3. Ширше про цю справу див.: Горобець В. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 52–66.

6 НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. Ф.І. спр.57325–57343, арк.101.

7 Там само. Арк.111.

8 Там само. Арк.74.

9 Там само. Арк.63.

10 Там само. Арк.51.

11 Там само. Арк.58.

«при российской армии» і була головним мотивом при призначенні на сотництво в Гетьманат.

Зрозуміло, що внаслідок такого брутального втручання російської влади в кадрову сферу Гетьманату виконавча владна вертикаль української автономії зазнавала суттєвих деформацій: уже в гетьманування Івана Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації. Досить прикметно, що на відправлений наприкінці травня 1723 р. заклик наказного гетьмана Павла Полуботка негайно прибути до нього «для пильного интересу без умедления; за которого прїездом тот интерес ему тут объявлен будет» жоден зі старшини не з'явився¹.

Не менш тяжкими були наслідки деградації засад виборності очільників сотників і в сенсі якості кадрового потенціалу, що формувався в такий спосіб. Отримання іноземцями, переважно вихідцями з Балкан і придунайських князівств, сотницьких урядів в Гетьманаті розглядалось ними як певне «кормлення», надане царською владою за їхню вірність російському престолу. Вельми промовистою ілюстрацією цьому є подана в 1732 р. до Сенату чолобитна одного з таких «волохів» – «відставного хорунжого» Василя Кибрентинова². У ній претендент на сотництво, репрезентуючи себе, вказував, що на царську службу потрапив ще в 1706 р., коли був «призваний из-за волошской границы капитаном Лодыженским и определен в Волошской нелегулярный полк», у складі полку брав участь у Полтавській битві та Прутському поході, а потім переселився до Миргородського полку, де, нібито, служив підпоршником, а в 1728 р. – полковим хорунжим³, ще за деякий час перейшов на службу до нерегулярного ланд-міліційного

Брянського полку, у 1731 р. – полку Бурцева, а коли наступного року полк було переформовано в регулярну військову частину – «отставлен вовсе для того, что в регулярных полках служить не обычаен». Формулюючи ж прохальну частину свого подання, Кибрентинов, відштовхуючись від «вышепереченные довгавременные и верные и добропорядочные службы», а також зважаючи на його «неимущество», просив «определить в малороссийские полки в сотники, ибо я ныне не имею у себя пропитания, дабы я мог иметь у себя з женою и детьми хотя малое пропитание»⁴.

Набуває поширення в цей час і практика призначення на сотництво за рекомендацією близьких родичів, насамперед батьків, які зарекомендували себе вірною службою імперії. Приклад такого алгоритму посідання старшинства спостерігаємо зокрема наприкінці 1730-х рр. в Менській і Ропській сотнях Чернігівського полку. Так, коли на початку січня 1739 р. менський сотник Іван Сахновський «за извѣстие и рачительное его ко всероссийскому Ея Императорского Величества престолу службы опредѣлили полковымъ черниговскимъ обознимъ», він рекомендував свого сина – військового канцеляриста Генеральної військової канцелярії Якіма Сахновського на своє місце «настоящего сотника» в Менську сотню⁵. Й оскільки тогочасному «головному командиру Малоросії» генералу Румянцеву про служби Сахновського-старшого було «здравле довольно извесно», то він «в награждение за его верные службы» не лише підтримав його «подвижение ранга», але й призначення сина «реченного Якіма Сахновского» на сотницький уряд батька «разсуждая, что и онъ примѣромъ отца своего вѣрно и усердно Ея Императорскому Величеству служит будет»⁶.

Подібну ситуацію спостерігаємо роком раніше і в Ропській сотні. Щоправда, тамтешній сотник Яків Бакуринський звільняв сотницький уряд не через підвищення по службі, а через те, що «за старостию и хворобою действительно не может... со-

1 Журнал... С.128; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998. С.148.

2 НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. Ф.ІІ, спр.1706–1862, арк.108–108 зв.

3 Обіймання претендентом цих посад у джерелах не підтверджується. – Див.: Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. P.474, Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. С. 119.

4 НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. Ф.ІІ, спр.1706–1862, арк.108зв.

5 ЦДІАУК. Ф.108, оп.2. спр.33, арк.12–12зв.

6 ЦДІАУК. Ф.108. Оп.2. Спр.33. Арк.12зв.

держать тотъ чинъ». Після його відставки у сотні відбулися вибори, за результатами проведення яких кандидатами було оголошено сина відставленого сотника Леонтія Бакуринського, сотенного хорунжого Стефана Шилуцького та військового товариша Миколу Шилуцького. Але оскільки кандидатуру першого підтримував його батько, то «респектомъ радетелной его прошлого 1737 года под Очаковымъ службы» його і було обрано на уряд¹.

Насамкінець хотілося б зауважити, що далеко не завжди факт наявності рекомендації, зокрема рекомендації високопоставленого представника імперської влади щодо посідання тим чи іншим претендентом старшинської посади, вже апріорі заперечувало можливість проведення чи то повноцінних, чи то формальних виборів і негайне посідання ним старшинства. Так, наприклад, військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії Самійло Левандовський на початку 1740-х рр. скаржився та те, що він ще з 1731 р. у званні канцеляриста «по должности служив вѣрно, безпорочно», а в 1738 і 1739 рр. «от генерала лейтенанта и кавалера фон Бирона об определѣнии его в какой чин за службу его дважды писано», тим не менш, навіть незважаючи на той факт, що наприкінці 1730-х – початку 1740х рр. герцог курляндський Ернст Юганн Бірон перебував у зеніті свого владного злету в Російській імперії, його протеже все ще залишався безурядовим козаком². І лише 29 липня 1743 р., тобто після падіння Бірона та його заслання в Сибір, «малоросійський правитель» генерал Бібіков, реагуючи на його клопотання, наказав «оставшого на вакансії карабутовского сотника Самойлу Левандовского определит в выше означеную Слабинскую сотню настоящим сотником [...] дать ему сей за рукою моею и присутствующих войсковой Енеральной канцелярии членовъ и при печати войсковой з Енеральной войсковой канцелярии унѣверсаль, чрезъ которій предлагается, дабы полковникъ чернѣговский, старшина полковая и сотники з сотенными старшинами, а особливо оной Слабинской сотнѣ

старшина, атаманья и все товариство и посполство о таковом его Левандовского Самойла определѣнии вѣдали и были во вѣмъ, что к службѣ Ея Императорского Величества касатся, ему Левандовскому послушны и надлежащую честь и повинение яко командиру своему отдавали»³.

А ось чернігівський полковий хорунжий Іван Булавка в «Сказці о службах» з особливою гордістю зазначав, що 1738 р. уряд він отримав за участь в російсько-турецькій війні, причому, «не по моем особенном прошенію, но во выбору и по рекомендации полковника чернѣговского Измайлова, старшины полковой и сотников въ небытность мою при том учинении»⁴.

Загалом же, якщо проаналізувати «сказки о службах» козацьких старшин, що наприкінці 1730-х – початку 1740-х рр. стають звичним атрибутом старшинського службового життя, «аттестати» від командирів і воєначальників російської регулярної армії стають важливою службовою відзнакою, яка засвідчувала службову відповідність того чи іншого козака, або ж була вагомою підтримкою його претензій на вищу сходинку службового зростання. Так, наприклад, коли в листопаді 1742 р. Чернігівська полкова канцелярія звернулася з вимогою до чернігівського полкового осавула Єлисея Рашка надати їй копію універсалу, «даного на чин асаулства полкового», та «сказку в службах своих», то останній, звітуючись про службові зв'язки, з особливим пієтетом згадував своє 8-місячне відрядження «при корпусѣ Великолужском» та отриманий у зв'язку з цим атестат від генерал-майора М. І. Стренева⁵. Згадки про атестат як про обов'язковий атрибут процесу призначення на старшинство зустрічаємо і в діловодських документах Гетьманату 1750-х рр., причому, тепер прерогатива їх видачі належала й державним структурам Гетьманату, в підпорядкуванні яких кандидат відбував свою попередню службу⁶.

3 Там само. Арк.33зв.

4 Там само. Арк.30.

5 Там само. Арк.29зв.

6 Див., наприклад, згадки про атестат виданий військовому канцеляристу Генеральний військовим судом: ЦДІАУК. Ф.63. Спр.63. Арк.3–3зв.

1 Там само. Арк.11.

2 Там само. Арк.21–21зв.

Друга реставрація гетьманства і прихід до влади Кирила Розумовського відмічені спробами повернути в адміністративні практики Гетьманату засади вільної елекції. Принаймні, в джерелах, що стосуються початкового етапу гетьманування Розумовського, зустрічаємо чітко артикульовані посилення стосовно цього. Зокрема, вельми переконливий приклад саме такого щирого прагнення гетьманського уряду впорядкувати царину кадрової політики у відповідності з буквою і духом засад вільної елекції – звісно, в межах дії указів 1715 та 1728 рр. – демонструє позиція офіційного Глухова в розв'язанні конфліктної справи чернігівського полковника Божи́ча з товариством Білоуської сотні щодо питання виборів сотника в 1750 р. Заперечуючи проти нав'язування полковником свого протезу на сотницький уряд, гетьман сформулював своє бачення правильної моделі старшинської елекції таким чином: «Згідно з попереднім військовим звичаєм в чини сотничі обиралися вільними голосами люди заслужені й у невірності не підозрілі, і за атестатом полковника, полкової старшини і сотників подавалися до гетьмана для визначення». Відштовхуючись від цієї моделі, Розумовським універсалом від 6 вересня 1751 р. наказував провести, «згідно з попереднім військовим звичаєм», в Білоуській сотні обрати «вільними голосами із людей заслужених і не запідозрених у невірності 2-х або 3-х кандидатів», представити кандидатури полковнику, котрий, «зібравши полкову старшину й сотників, усіх разом отих кандидатів особисто повинні засвідчити, про службу кожного і гідність, і для остаточного вирішення до нас прислати». В універсалі наголошувалось, що запропонований алгоритм стосувався не лише конкретних виборів старшого в Білоуській сотні Чернігівського полку, але й мав визначати порядок виборів усієї козацької старшини в Гетьманаті – «Та й надалі на вакантні місця серед полкової і сотенної старшини обирати згідно з вище написаним»¹.

Утім, у другій половині гетьманування Розумовського в адміністративних прак-

тиках Гетьманату дедалі частіше помічаємо випадки призначень на старшинські уряди без проведення виборів, а волею гетьманського уряду. Прикладом саме такого алгоритму заміщення старшинської вакансії може слугувати призначення Розумовським Павла Рогуля на сотника козелецького в березні 1757 р. Як можна довідатись з гетьманського універсалу від 22 березня 1757 р., Рогуля, прослуживши військовим канцеляристом в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді п'ятнадцять років, 29 листопада 1756 р. подав на ім'я Розумовського прохання «о достоинствѣ его чыном асаулства полкового кievского на вакансѣ состоявшего»². Своє подання військовий канцелярист супроводив атестатом, «данном ему з суда Генерального за руками присудствующих», в якому було «показано яко оной войсковой канцелярист Павел Ругол при томъ Генеральном судѣ поручаемые ему дѣла і комісія отправления со всяким прилежаніемъ і ревностей, безы малѣйшаго порока», та в якому містилася рекомендація Генеральної військової канцелярії «о достоинствѣ одного Руголя того чына асаулства полкового»³. Виданий в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді службовий атестат військовий канцелярист доповнив інформацією і про славу службу його предків: «дедѣ де его и отецъ, имѣя жителство свое в малороссійском Кіевскомъ полку высокославному всероссійскому Ея Императорского Величества престолу по должности своей козачей многочисленныя по смерти свою вѣрно и радетельно отбывал службы, в разныхъ многих военных бывал походахъ, з поляхъ де отецъ в походѣ і умре», зауваживши при цьому, що саме «ревнуя предкамъ своимъ», «поручаеміе ему по должности дѣла ісправлял со всяким прилѣжаніемъ і ревностях, вѣрно, радетельно і без імалійшаго порока, такъ как вѣрному Ея Императорского Величества рабу принадлежитъ»⁴. Утім, поки Павло Руголь збирав необхідні атестати, полковник Юхим Дараган за-

2 ЦДІАУК. Ф.63. Спр.63. Арк.3.

3 Там само. Арк.3зв.

4 Там само. Арк.3.

1 Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський і його доба. Ч.2. Додаток №2. Док. 2. С.52.

пропонував гетьману, а той погодився, аби «на оное асауство полковое киевское... первым асаулом полковым второй асауль Шумъ, а на его мѣсто второго асаула полкового сотникъ козелецкий Барановский». Зважаючи ж на те, що в результаті такої рокировки, після призначення Стефана Барановського другим полковим осавулом звільнився уряд козелецького сотника, гетьман – «по данной нам от Ея Императорского Величества власти» – самочинно заповнив наявну вакансію кандидатурою Павла Руголя. Відразу ж по цьому Руголя було в Глухові «на верная Ея Императорскому Величеству службѣ к присяги приведено», а, відтак, полковій і сотенній старшині Київського полку нічого більше не залишалось, як о «опредѣленіи» Розумовського «вѣдать» і «признавать его Павла Руголя настоящим козелецким сотником», а «Козелецкой сотнѣ сотенная старшина і атамана со всѣмъ товариствомъ отдавали ему яко командиру своему должную честь і повиновение»¹. Київська ж полкова канцелярія «за объявлением сего нашего унѣверсала» була зобов'язана організувати

1 Там само. Арк.Ззв.

зібрання сотні, на якому «корогов оной Козелецкой сотнѣ при собраніи той же сотнѣ старшини и казаковъ ему сотнику Руголю» вручити і тим счамим «уряд поручити»².

Як злу іронію долі можна сприймати той факт, що відновлення засад вільної елекції козацької старшини в Гетьманаті відбулось уже після остаточної ліквідації інституту гетьманства в 1764 р., коли офіційний Петербург у такий спосіб забажав продемонструвати ефективність і справедливність нової імперської влади. Утім, такий стан справ тривав недовго і вже в 1767 р. президент Малоросійської колегії П.О.Румянцев розпорядився «не дозволять нигде сотенных старшин выбирать самим сельским казакам, как до сего чинилось», натомість підбором кандидатів на сотницькі уряди відтепер мала переїматися винятково полкова влада, а право остаточного відбору і призначення сотників Румянцев залишив собі³.

2 Там само. Арк.4.

3 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.III. С.277–278; Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський і його доба. Ч.1. С.142.

Любомир Губицький,
Київський національний торговельно-економічний університет

СПОЖИВЧІ ЗАПИТИ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА В ЛІСОТОРГОВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Запити людини щодо комфорту визначають поведінку людської спільноти в межах сім'ї, громади, регіону, держави. Ліс з давніх-давен був як джерелом небезпек, так і уособленням прихистку, який надавав житло, ресурси для життя і розвитку, натхнення для розвитку та творчості.

Історіографія лісівництва багата. Містить праці щодо лісокористування, лісозбереження, функціонування системи лісонагляду, унормування цін на лісоматеріали.⁴ Праці щодо лісових багатств

4 Вакулук П.Г. Нариси з історії лісів України. Фастів: Поліфаст, 2000. 624 с.; Винтер С.В. Массовые таблицы для сосны Киевского городского леса Пушча-Водица. К.: Типография наследн. Круглянского, 1913. 15 с.

Київщини представлені як загальноімперськими розвідками,¹ так і краєзнавчими дослідженнями, присвяченими загальногосподарському² та загальноуправлінському розвитку.³ Зокрема, В. Святненко досліджуючи життя Здвигень-краю, звертав увагу на виключне значення лісів регіону.⁴ Так, С.Таранушенко маючи за мету проаналізувати архітектурні особливості дерев'яних споруд, вказував на основні напрями застосування лісу.⁵ Еволюція ставлення до лісів врахована у дослідженнях запорізьких козаків (Д. Яворницький).⁶ Останніми десятиліттями вагомим значення надається дослідженням загальноукраїнського масштабу.⁷ Однак, спеціальні дослідження присвячені аналізу торгівлі лісоматеріалами в Київській губернії в першій половині XIX століття залишаються затребуваними. Тому доречним буде зосередити свою увагу на виявленні аспектів лісоторгівельної діяльності у взаємозв'язку із споживчими запитами держави і суспільства.

Ліс як будівельний матеріал для оборонних та цивільних споруд

Особливості будівельних технологій України, а саме, домінування лісоматеріалів у будівництві, визначали постійний попит на ліс. Великі лісові масиви Поліс-

ся здавна славилися цінною деревиною, а тому в них заготовляли дубові й соснові бруси, що йшли на побудову замків, оборонних споруд, домівок. Крім цього, великий попит в будівництві мала смола.⁸ Поліські обшири забезпечували лісом не лісові, лісостепові, але й степові регіони. Як помітили С.Таранушенко та Д.Яворницький, до 1775 р. на Запоріжжі лісів було значно менше, ніж на Гетьманщині і Слобожанщині. Тому запорожцям для будівництва доводилося широко користатися деревом, що сплавлялось з верхів'я Дніпра плотами, які вони купували на лісовій пристані в Києві.⁹ Як бачимо, Київщина мала характер, як регіону, звідки надходила сировина, так і місця, через який транзитувався ліс.

Кліматичні умови Київщини також визначали необхідність опалення споруд. Для прикладу, на опалення приміщень карантинного будинку Васильківської митниці в 1795 р., витрачено 100 руб.¹⁰ Прямі обов'язки військовослужбовців також не могли бути належно виконані, якщо б начальство не видало дозволів на постачання необхідної кількості будівельного матеріалу, зокрема, для спорудження будок і шлагбаумів. Теж стосується і медичного обслуговування особового складу в шпиталях (лазаретах).¹¹ Так, 1797 р. листування між шефом Сіверського драгунського полку, який розміщувався в м.Катеринопіль Київської губернії, генерал-лейтенантом і кавалером Андрієм Леванідовим виявило кількість, ціну необхідної деревини для задоволення потреб військовослужбовців та добру волю Київського цивільного губернатора В.Милашевського, який видав розпорядження для усунення труднощів в забезпеченні сировиною. Генерал Леванідов зробив цікаві зауваження, зокрема, «ціни лісоматеріалам визначити немож-

1 Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I 1825-1855 гг. Составил С.Гулишамбаров. СПб.: Типография В.Киршбаума, 1896. 74 с.

2 Гуржий И., Гуржий О. Купецтво Києва та Київщини XVII-XIX ст. К., 2013. 284 с.

3 Статистическое описание Киевской губернии. / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. СПб.: Изд. И.Фундуклей, 1852. 527 с.; Черепанов А.И. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ін-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 2016. 24 с.

4 Святненко В. Старожитності Здвигень-краю. К.: Віпол, 2016. – 452 с.

5 Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. 896 с.

6 Эварницкий Д. История запорожских казаков. 1892. Т.1. С. 339-340.

7 Гуржий О. И., Реент О.П., Шапошникова Н.О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). К., 2018. 365 с.

8 Святненко В. Старожитності Здвигень-краю. К.: Віпол, 2016. С.116; Rulikowski E. Opis powiatu kijowsiego. Kijow-Warszawa, 1913. S.23.

9 Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. С.759; Эварницкий Д. История запорожских казаков. 1892. Т.1. С.339-340.

10 Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф.280, оп.166, спр.4357, арк.6зв.

11 ДАКО, ф.2, оп.3, спр.381, арк.2.

ливо, оскільки в продажу в місті Катеринополі і поблизу нього взагалі відсутні».¹

Незважаючи на це, шеф Сіверського полку повідомляв про потребу отримання з державних лісів «двадцяти шести сосен для шлагбаумів, при трьох караульнях, біля кожної по сім – двадцять одна, разом сорок сім кожна з вивезенням – 20 коп., загалом – 9 р. 40 к.», «будок для вартового при фронті одна, при трьох шлагбаумах шість, разом – сім, кожна по 2 р., загалом – 14 р.», «біля в'їздів до міста три шлагбауми, кожен по 5 р., загалом – 15 р.», «дров для опалювання караульних казарм – 119, шпиталю – 7, лазень – 24, на дві кухні для приготування їжі – 48, а всього – 189 сажень», «носілок для дров чотири, кожна по 30 к., разом 1 р. 20 к.», «мітел для підмітання караулень на кожен місяць по вісім, разом на 12 місяців 96 мітел кожна по 3 к., загалом – 2 р. 88 к.», «підсвічників простих чотири кожен по 10 к., загалом 40 к.».² В серпні 1797 р. шеф Орловського мушкетерського полку генерал-майор Йосип Шошин, військова частина якого розміщувалася в м. Умань Київської губернії також звернувся до Київського цивільного губернатора В.Милашевського про сприяння в задоволенні потреб полку і полкового шпиталю.³ Серед запитів знаходимо замовлення в шпиталь для кожного хворого – на ліжку, на двох хворих – стіл, для кожного хворого табличка (для запису прізвища, військової частини, ліків). Генерал Шошин також просив про постачання для караулень 365 возів дров для опалення, про виготовлення в головній міській караульні «в покоях офіцерських стіл і лавки, солдатам – нари, в обох – вікна і двері». Виконуючий обов'язки городничого колезький асесор Семен Біловодський повідомив 1 вересня 1797 р.: «цих речей в продажу ніколи тут немає, знайти тепер і після неможливо, тому що в Уманському повіті всі ліси належать одному поміщику, в яких не лише рубка дерева заборонена, але й є караульні».⁴

Схожа ситуація 1798 р. була і в повітовому місті П'ятигори та повіті: «мешканці для прохарчування і для життя як то ліс на будову і на опалення отримують від свого поміщика», «лісу чорного і соснового лише в одному місці невелика частина і крім того ще також в чотирьох місцях чорний ліс наявний. У всьому ж повіті степові місця і земля чорна плодюча».⁵

Деревне паливо, в основному, сплавлено ріками дніпровського басейну. Так, 1802 р. Київське губернське правління обумовлювало спеціальний режим роботи київських мостів для постачальників лісоматеріалів, які «мають водяну комунікацію з суднами і лісами вверх і вниз течією ріки Дніпра».⁶ Рух плотів був достатньо активним, оскільки у червні 1802 р. київський губернатор Михайло Короб'їн у відповідь на руйнування мосту через Дніпро наполіг на створенні караулу, який би застерігав від розбивання плотами і байдаками міського мосту.⁷ Ліси, які розміщували вверх Дніпром були багатими сировиною для будівництва флоту. Зокрема, «з усіх лісових місць, які лежали ближче до рік Тетерів, Уш, Прип'ять і Дніпро відправляються плотами до Києва і далі кожної весни, дубові і соснові колоди частково придатні на будівництво, а найбільше на дрова, так що влаштовують всіх, взагалі плотів із ста колод зв'язуваних від 400 до 600, більшою мірою ж віддаються придатні на корабельне будівництво дубові і соснові дерева, особливо придатні на щогли, на поруб підрядникам, які платять на місці за кожне дубове дерево від півтора до трьох руб., а за соснове від семидесяти п'яти копійок до півтора крб., щоглове ж від шести до 10 крб. і зв'язуючи такі в плоти, сплавають до Кременчука і до Херсона».⁸

У Києві натомість спорудження караульних будок 1797 р. виявилось набагато простішим, оскільки місто володіло власними міськими лісами. Тому кошторис будівництва військових будок, караулень, шлагбаумів навіть не містив пункту вар-

1 ДАКО, ф.2, оп.3, спр.381, арк.23в.

2 ДАКО, ф.2, оп.3, спр.381, арк.23в.

3 ДАКО, ф.2, оп.3, спр.381, арк. 5.

4 ДАКО, ф.2, оп.3, спр.381, арк. 9.

5 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.136, 137.

6 Державний архів м. Києва (далі ДАК), ф.1, оп.2а, спр.30, арк.36.

7 ДАК, ф.1, оп.2а, спр.30, арк.130.

8 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.12, арк.32.

тості деревини, а містив ціни на перевезення деревини, зведення будок, караулень, шлагбаумів. Міські теслі та візники зробили на підряді з перевезення сировини та зведення військових споруд більше 135 р., за умови, що загальний кошторис склав 267 р. 97 к., тобто більше половини.¹ В 1807 р. київський магістрат отримав за дорученням Київської скарбової палати в Київському приказі громадської опіки (рос. – *общественного призрения*) з суми на земські повинності за влаштовані містом лазарети і кардегардії 8795 р. 30 коп., з яких у 1808 р. сплатив 439 крб. 75 к. відсотків.²

Проблеми з дорогами стали віковою візитною карткою для України. Так, Київська поліція зібравши від усіх частин міста в березні 1802 р. дані про несправність мостів, доріг, стовпів з ліхтарями, отримала підтримку Київського губернського правління, яке наполегливо звернулося до Київського магістрату з пропозицією виправити ситуацію з сухопутними транспортними артеріями.³ Плани київського магістрату здійснити у 1802 р. ремонт дороги, яка прямувала від Подолу Хрещатицьким шляхом, обмежували проїзд з Печерська на Поділ, залишаючи проїзд через Старий Київ. Тому київський губернатор наполог спочатку відремонтувати дорогу на Андріївському узвозі задля забезпечення проїзду на Поділ і лише після цього дозволити ремонт Хрещатицької дороги.⁴ Кошторис ремонту Хрещатицької дороги склав круглу суму, а саме 3800 р.⁵ Убезпечитися від несправних доріг можна було за умови отримання київським магістратом дозволу від губернатора на заготівлю лісоматеріалів в міських лісах. Київський воєнний губернатор Олександр Тормасов 1803 р. погодив кошторис необхідних матеріалів і сум на ремонт Дніпровського мосту, хоча складніше було із дорогою в Києво-Подолі.⁶ Удосконалення Дніпровського мосту передбачало «створення нової свяги чи

переплету так, щоб підвищити над колодами підлоги з дощок на цілий аршин, є доцільним і корисним тому, що в такому випадку мост цей може вільно витримувати найбільші вантажі, неперебуваючи весь занурений у воду як до цього бувало.⁷ Турбота про дніпровський міський міст була пов'язана із особистою відповідальністю наглядача: 1807 р. барка Ситникова здійснила часткове руйнування дна провислого мосту, а кошти на ремонт було стягнуто з наглядача Дніпровського мосту київського міщанина Григорія Горкашевського і мостівників в сумі 164 руб. 15 коп.⁸ Транзит лісових товарів приносив міському бюджету неабиякий прибуток. Так, 1808 р. з товарів і дров на міський берег вивантажених Київ отримав 530 руб. 50 к., із суден і плотів, для яких розводиться міст – 1009 руб. 57 к.⁹

Натомість згоду на кошторис щодо ремонту Києво-Подільської дороги київський цивільний губернатор П. Панкрат'єв не дав, оскільки вважав її завищеною. Губернатор зазначав, що необхідна кількість для будівництва Подільської дороги мала бути саме 3360 пластин на 560 сажень дороги, а не 4800 пластин, як вважали розробники. Кожна пластина передбачалася довжиною 4 сажні, товщиною 4 вершки, ціною 65 коп. та відповідно загальною вартістю 2184 руб., а не 3120 руб. як за проектом. Тому начальник губернії вважав вартість кошторису завищеною і наполягав на економії 936 руб.¹⁰ Інколи турботи про економію коштів призводило до випадків, коли суми виділені на будівництво доріг не використовувалися повністю. Так, за результатами 1808 р. виявилися невикористаними частина із виділених 15 тис. руб. на будівництво дороги поблизу Нікольського монастиря.¹¹ У 1808 р. влада виділила 10 тис. руб. на утримання київських мостових і доріг з каналами, з яких не освоїли 8356 руб.¹² 1808 р. київський магістрат прозвітував про 125 тис. руб. витрат,¹³

1 ДАКО, ф.2, оп.3, спр.381, арк. 14.

2 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.180зв.

3 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.50.

4 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.100.

5 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.102.

6 ЦДІАК, ф.533, оп.1, спр.177, арк.6.

7 ЦДІАК, ф.533, оп.1, спр.177, арк.6зв.

8 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.179зв.

9 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.179зв.

10 ЦДІАК, ф.533, оп.1, спр.177, арк.7зв.

11 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.181зв.

12 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.181зв.

13 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.182.

що дозволяє зробити висновок про вагомість дорожобудівної складової, яка складала 25% видатків. Такими ж проблемами переймалися і в інших містах губернії, зокрема Махнівці. Так, 1808 р. на ремонт доріг і мостів міська влада Махнівки використала колод на суму 150 руб.¹

Будівництво завжди потребувало вагомих капіталовкладень. Наприклад, 1802 р. губернатор Михайло Короб'їн погодив виділення з київського бюджету 50 руб. 40 коп., витрачених київським купцем Сніжком на зведення хати мельника біля міського Сирецького гребельного млина.² Постійна торгівля Києва набирала обертів, про що свідчать кількість постійних торгових закладів, які в більшості були дерев'яними. Так, якщо в 1817 р. в Києві було 147 крамниць у кам'яних будівлях і 214 в дерев'яних, то в середині XIX ст. вже налічувалось 187 кам'яних і 607 дерев'яних крамниць.³ У лютому 1834 р. Київський воєнний, Подільський і Волинський генерал-губернатор Левашов погодився на проект будівництва 15 дерев'яних крамниць в огорожі Грецької Миколаївської церкви м. Києва та затвердив тендер на будівництво в сумі 4970 руб.⁴

Додаткова вартість у застосуванні деревини

Боротьба за прибутки від лісів набувала неабиякої запеклості, особливо, у містах із Магдебурзьким правом. Зустрічаємо непоодинокі факти зіткнення інтересів губернської влади та магістрату саме на полі забезпечення деревиною і дровами.

Про значення лісів для господарства Києва у 1797 р. засвідчують ті факти, що без деревини в місті не з'явилися б не лише хліб, а й кожна варена страва, особливо славнозвісне київське варення (500 пудів в рік), жоден літр горілки чи на-

ливок (70213 відер), але й жоден металевий виріб (3 тисячі пудів заліза, 400 пудів міді), жоден глиняний виріб, жодна цеглина, яких київські підрядники виготовляли аж 1,5 млн. штук.⁵

Губернське місто з власних лісів могло надати на ринок для продажу: деревного вугілля – 100 четвертей (1 четверть – 70 коп.), дров соснових і березових – 15000 кубічних сажнів (1 куб. саж. – 3 р.).⁶ Зростання кількості міського населення в Києві призводило до збільшення потреб у засобах опалення. Як відзначав І. Гуржій, в 1850-х роках, щодня дрова надходили у Київ, не лише із навколишніх лісів, але й із Чернігівської губернії.⁷ Лісистість в повітах губернії визначала наявність чи відсутність певних матеріалів. У тому ж 1797 році земський справник Євдоким Попов, дворянський засідатель Фелікс Мазаракі, дворянський засідатель Єфим Добровольський для Махнівського повіту засвідчували наступне: «деяких продуктів як то смоли, деревного вугілля і дров в даному повіті, з причини степового місця, не буває і не продається, а за необхідності купуються тутешніми мешканцями з інших не лише повітів, але й губерній».⁸

У травні 1803 р. київський воєнний губернатор Олександр Тормасов не дав дозволу на виготовлення цегли на цегельному заводі Київської фаянсової фабрики, хоча Київський магістрат мав вагомими причинами для схвалення – обіцяв побудувати в Києво-Подолі, в 3-й частині цього міста кам'яних крамниць із цегли, яку обіцявся випалювати власними дровами.⁹ Губернатор небезпідставно підтверджував такі думки тим, що «на це покластися взагалі не варто, оскільки міська громада, звикнувши будь-які угіддя як то: землі, ліси і інше вважати своєю власністю, не засумнівається торкнутися якщо не тих лісів, які єдино для фабрики призначені, то до так званої міської пущі, а під цим виглядом

1 ДАКО, ф.2, оп.145, спр.102, арк.79.

2 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.113.

3 Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 134 (7). С.27.

4 ЦДІАК, ф.442, оп.65, спр.324, арк.20.

5 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.12, арк.9.

6 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.12, арк.9.

7 Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С.127.

8 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.12, арк.18.

9 ЦДІАК, ф.533, оп.1, спр.177, арк.10.

знищення лісів міських і самих фабричних буде неминуче; тим більше, що і при спостереженні за ними за законом головним чином залежить від самих міщан».¹ Такі сумніви губернатора мали під собою підстави, оскільки Київський магістрат змушений був купувати дрова навіть у інших губерніях. Так, 1806 р. підряд на постачання тисячі сажень дров до Києва взяв остерський купець Омеляненко під заставу 500 руб., однак не зумів провести обіцяну оборудку. Тому магістрат отримав в міську суму усю заставу.² Наскільки важливим було питання опалення свідчить той факт, що 1808 р. місто не відмовлялося торгувати таким особливим видом сировини, як стара дорога від Государевого палацу до Києво-Подолу. Магістрат на цій сировині заробив 24 руб., продавши 8 сажнів.³ Опалення Кловського палацу київському магістрату обійшлося в суму 1424 руб., оскільки в палаці було 40 печей.⁴

Зростаючі запити російської армії інколи навіть у багатих лісами регіонах губернії викликали незадоволення. Так, київський магістрат 1801 р. відмовився надсилати дрова для квартир штабу, лазаретів та інших військових потреб в Києві, аргументуючи це недостатністю міських прибутків. Київський губернатор А.Феньш лише нагадав магістрату, що «у випадку недостатності міських прибутків, від міщан залежить забезпечувати всі необхідні для військ видатки».⁵ Вже за місяць – у січні 1802 р. губернатор напеліг, що необхідно забезпечити військо (а саме 23 караули) «на підставі 8-ї частини глави 7-ї пункту 19-го воєнного Статуту про польову піхотну службу наполягаючи виготовити знову сокири, носилки для дров, кочерги, кадки для води, лопати і мітли, використовуючи на це кошти з міських прибутків».⁶ Вимоги армії стосувалися не лише опалення, але й артилерійського забезпечення. Так, капітан Томашевський – начальник Київської артилерійської ла-

бораторії отримав дозвіл від начальства на постачання необхідних матеріалів.⁷ Серед матеріалів були й дрова 3-х полінні 32 сажні, підвезення яких в липні 1833 р. підрядився київський 2-ї гільдії Сергій Терехов.⁸ Однією з причин, коли київська міська влада не мала коштів на виділення війську було те, що інколи магістрат застосовував заборони на торгівлю продуктами первинної переробки деревини. Так, в серпні 1802 р. київський міщанин шукав справедливості в київського губернатора на дії місцевого магістрату. Київський магістрат заборонив здійснювати торгівлю дьогтем київському міщанину Балоцькому в крамниці, яка була в його домі, за умови коли інші купці здійснювали торгівлю у своїх домах.⁹

Міста Київської губернії отримували, як прямі так і опосередковані прибутки від лісу. Так, у Таращі ліси забезпечували вагому частку міських прибутків, які в 1808 р. склали 6811 крб. в рік, а з лісних дач за вивіз міськими мешканцями стягувалося з одного дерева на крокву – 10 коп., лату – 2 коп., сажень дров – 1 руб., сушняк – 50 коп., з возу хмизу – 10 коп. Разом зібрано на 1 число грудня – 164 руб.¹⁰

Київська губернія славилася як одна із найвроджайніших на злакові. Але населення губернії було відоме не лише любов'ю до праці на землі, але як вміле до промислів та ремесел. Зокрема, в багатих лісами повітах виготовляли продукцію з деревини, яка знаходила вдячного споживача, як на Київщині, так і далеко поза її межами. Такими були також південні повіти. Зокрема, в Чигиринському повіті, біля м.Чигирин на 1797 р. в околицях якого були байрачки з дрібним лісом.¹¹ У тому ж році Уманський нижній земський суд так рапортував в Київське губернське правління: «лісу поміщицького недостатньо».¹² Така ж ситуація була і в Сквирському та Махнівському повіті, хоча Топографічний

1 ЦДІАК, ф.533, оп.1, спр.177, арк.11зв.

2 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.180зв.

3 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.180зв.

4 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.179.

5 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.50.

6 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.57.

7 Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.): монографія. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. С.185.

8 ДАКО, ф.280, оп.1, спр.745, арк.3.

9 ДАК, ф.1, оп. 2а, спр.30, арк.154.

10 ДАКО, ф.2. оп.145, спр.102, арк.2зв.

11 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.24.

12 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.6.

опис Махнівки вказував на той факт, що з півдня оточена невеликим березовим лісом.¹ А от для Махнівського повіту притаманним був швидше степовий ландшафт: «лісу до крайності бідно».² Так, в Черкаському повіті масово виготовляли транспортні засоби, складові частини до транспортних засобів, ємкості (бочки, відра, вулики, корита), реманент (лопати, гребені). Порівняльні ціни на асортимент черкаських майстрів подано в Таблиці 1. Продукція деревообробного промислу приносила вагомі прибутки. Якщо порівняти вартість найдешевшого товару із відомості, а саме березового гребеня для чесання льону та конопель, за якого з перших рук просили 2 коп. Для порівняння, 1848 р. за робочий день на Стеблівській суконній фабриці, що тривав влітку від сходу до заходу сонця, а взимку від сходу сонця до 9 години вечора, значна частина кріпаків одержувала по 4 коп.³ Отже, прибутковість деревообробного промислу була достатньо вагомою, що давало можливість забезпечити майстрові себе і свою сім'ю. Якщо врахувати вартість кінського дишлового возу, а саме 6 руб., то кріпаку довелося б пропрацювати 150 днів, щоб заробити таку суму.

Таблиця 1.

Відомість Черкаського нижнього земського суду із вказанням виробів та їх вартості у виробника від 12 червня 1797 року⁴

А саме	Ціна виробів	
	Руб	Коп
Віз воловий кращої роботи	5	
Віз воловий гіршої роботи	3	50
Віз кінський дишловий	6	
Віз однокінський з оглоблями	3	
Стан коліс чумацьких кращий	4	
Стан коліс чумацьких гірший	1	70
Стан коліс кінських простих	1	50
Плуг господарський для оранки		50
Ярмо чумацьке		50
Ярмо господарське		30
Бочка дубова на 50 відер	4	
Бочка соснова в тій же мірі	3	

1 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.105.

2 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.109.

3 Статистическое описание Киевской губернии. Ч.3. СПб., 1852. С.140, 142, 143.

4 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.12, арк. 23-23зв.

Продовження таблиці 1.

Бочка дубова на 25 відер	2	50
Бочка соснова в тій же мірі	1	60
Бочка дубова на 15 відер	1	50
Бочка соснова в тій же мірі	1	20
Бочівок на 10 відер дубовий		80
Бочівок на 10 відер сосновий		70
Кадка для води дубова		30
Кадка для води соснова		20
Черпак дубовий		8
Черпак сосновий		7
Відер пара дубових		15
Відер пара соснових		14
Кадочка на масло дубова		15
Кадочка на масло соснова		14
Вулик для бджіл липовий		15
Вулик для бджіл осиковий		12
Мазниця осикова		10
Мазниця соснова		8
Корито для соління м'яса дубове		30
Корито для соління м'яса соснове		20
Лопата дубова		5
Лопата осикова		3
Гребінь для прядіння кленовий		6
Гребінь для прядіння березовий		5
Гребінь для чесання льону та конопель кленовий		3
Гребінь для чесання льону та конопель березовий		2
Дуга возова проста кленова		20
Дуга возова проста березова		10
Ободів для волових возів чотири великих	1	50
Ободів для волових возів чотири менших	1	10
Ободів для кінських возів чотири		50

На 1797 р. в Рожевській окрузі, тобто в північних землях Радомишльського і Київського повітів окружні урядники повідомили про місцеві вигоди для торгівлі у зв'язку із такими природними умовами: «ключі Гостомельський, Демидівський, Милоцький, Бородянський, великі частини Макарівського і Рожівського: Нижиловицький, Унинський, Вепринський, Ялцівський, Кухарський, Розважівський, Волчковський, Хабенський, Шепелицький, Чорнобильський, Горностаїпільський, Зоринський, Іванківський, Козаровицький і Димерський лісові, болотисті, і піщані, у всіх більшою мірою піщаних між заростями і великими лісами місцях, хлі-

боробство не поширене».¹ Повітове місто Радомишль, розміщене при ріках Мика і Тетерів, «з правої сторони оточене боровим лісом, в довжину 2 версти триста сажень, в ширину – триста сорок сажень, площею чотири версти. 3-я часть міста відділена ріками Микою і Тетеревом мала назву Стара Рудня».²

Ліси щедро обдаровували своїми багатствами. В поліських краях Київської губернії здійснювали первинну переробку деревини, зокрема, на смолу та поташ. Так, прибутки в тих районах приносили, в основному, ліси, в яких гнали смолу, якої щорічно у всіх мастьках до 2000 бочок, мірою від 30-ти до 50-ти відер, і цей продукт частково продається на місці приїжджим з України людям, які привозять взамін цього хліб, і з перших рук буває продаж бочки смоли від шести с полтиною до десяти руб., частково ж вивозять на ярмарки в містечка, які лежать ближче до України, як то Коростишів, Ходорків, Брусилів і Хвастів. З ключів же Хабенського, Волчковського, Унинського, Іванківського, Зоринського, Горностайпільського, Чорнобильського, Шепелицького, як таких, що лежать ближче сплавних рік, смола, яка залишається після продажу на місці, відправляється ріками Тетеревом, Ушем, Прип'яттю в Дніпро, а цією рікою до Києва і до Кременчука, продаючи гуртовщикам і підрядчикам корабельного будівництва.³ Продати свій лісовий товар власники Радомишльського повіту 1797 р. мали змогу на ярмарках в містах і 8 містечках, зокрема, «в Чорнобилі відбувалося п'ять ярмарок, які тривали по одному тижню. Торг бував у більшості смолою, дьогтем, грибами, харчовими і господарськими товарами. В інших містечках крім Рожева бували 31 ярмарка, в Брусилові і Коростишеві тривали по 2 дні. Торг бував смолою, худобою, а особливо хлібом, харчовими і господарськими товарами. В інших же містечках по одному дню, торг бував харчовими і господарськими товарами. Сіл в Радомишльському повіті – 71, поселень (рос. – деревень) – 142, рудень чи залізних

заводів – 37... гамарня чи котельний завод – 1, млинів борошняних – 155, тартаків – 9».⁴ У місті Радомишлі на рік відбувалося ярмарок – 5, перша – 9 травня, друга – 6 червня, третя – 6 серпня, четверта – 14 вересня, і п'ята – 6 грудня, на яких головну торгівлю складав збут різного роду місцевого виробництва лісових виробів покупцям з інших бідних лісом Київської губернії.⁵ На 1836 р. торгівля була галасливою, оскільки було, що пропонувати, навіть в межах міста Радомишля була необхідна сировина: «на землі, яка належала місту було: під дров'яним і будівельним лісом 1575 десятин і 1054 сажень».⁶ Місто з міських коштів сплачувало за службу наглядачам міського лісу 380 руб.⁷ Десятиліттями Радомишльський повіт Київської губернії залишався лідером з постачання на ринок пиломатеріалів. Так, 1836 р. в повітових лісопилорамах розпиляли протягом року 22510 дощок.⁸

Київська губернія тільки здобула, коли до її складу 1844 р. від Волинської губернії перейшов торговельний центр – місто Бердичів з округою, в якому більшість населення складали євреї, які й домінували в торгівлі. Бердичівська округа також була цінна своїми лісами. 1846 р. на плані міста Бердичева частину Дехтярної площі збережено для «складки лісних матеріалів».⁹ За офіційними даними в 1850-х роках в Бердичівському повіті було близько 31000 десятин лісів.¹⁰

Як правильно відзначив 1853 р. Київський цивільний губернатор Кравцов: «Північна частина губернії через неродючість землі переважно промишляє лісом і виробами з нього; але не можна не пошкодувати, що цей промисел здійснюється ба-

4 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.102.

5 ДАКО, ф.804, оп.1, спр.1, арк.43.

6 ДАКО, ф.804, оп.1, спр.1, арк.42.

7 ДАКО, ф.804, оп.1, спр.1, арк.42зв.

8 ДАКО, ф.804, оп.1, спр.1, арк.91.

9 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК), ф.442, оп. 1, спр.4982, 4983. Т.1,2, арк. 347.

10 Косич А. И. Город Бердичев и Бердичевский уезд. (По поводу Бердичевской сельско-хозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). Статистический очерк в сельско-хозяйственном, бытовом и др.отношениях. К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и к., 1901. С.40.

1 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.12, арк.31.

2 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.98.

3 ДАКО, ф.1, оп.336, спр.10, арк.98.

гатьма поміщиками, без дотримання правил лісового господарства, а ще більше, що деякі з них, віддають свої лісові дачі на зруб євреям, які при сприянні інших лісопромисловиків другої і третьої руки, теж євреїв уміють так розпорядитися дачею, що до кінця терміну призначеного для вирубки, на місці лісу залишається сама піщана пустка, нездатна родити навіть траву, таким чином більша частка вигод від лісних операцій, перетворюється на користь євреїв, на шкоду самих власників».¹ Але мабуть, бажання отримати надприбуток не належить лише єврейській нації, а є суто інтернаціональним, наднаціональним, глобальним.

¹ ДАКО, ф.2, оп.145, спр.569, арк.14.

Висновок. Зростання населення, яке прагнуло як забезпечення мінімальних життєвих потреб, так і більшого добробуту отримувало відгук у держави і станів, які могли посприяти таким прагненням. Держава координувала заходи по використанню державних лісів, які спрямовувались для потреб флоту, війська, місцевої адміністрації. Адміністрування лісовими ресурсами приносило прибуток в державний та місцевий бюджет. Лісові матеріали використовувались для будівництва доріг, мостів, житлових і нежитлових споруд, крамниць. Зберегти виключне значення лісів вдавалося у повітах багатих деревиною. Бажання надприбутку призводило до обезліснення територій повітів, бідних лісами, як то, Тарашанський, Сквирський, Уманський, Звенигородський.

Анатолій Савчук,

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

ДОСВІД ПІДГОТОВКИ РЕФОРМ У РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРИКЛАДІ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ В СЕЛЯНСЬКІЙ СПРАВІ

Історія людства – це безперервна історія змін. Еволюцій та революцій. Хто змінюється швидше, хто може запропонувати нове в той момент, коли решта морально знаходиться «у вчора», стає орієнтиром і диктує власну історію успіху. З іншого боку, невдалі спроби змін часто обертаються катастрофами особистісного чи навіть національного масштабу. Тому для реформаторів сьогодення життєво важливим є вивчення досвіду людей, які здійснювали глобальні перетворення у минулому, особливо у випадку, коли предмет перетворень, фактично, той самий. Адже між аграрними відносинами в Україні початку ХХІ ст. і в Російській імперії ХІХ ст. є декілька дуже схожих рис. Зокрема, спільною була мета перетворень – створення умов для повноцінного розвитку

ринкових відносин в аграрній сфері. Умовами цього було створення вільного ринку землі та забезпечення його відповідним законодавством і збереження соціальної стабільності на селі.

Ми не будемо шукати відповіді, чому нинішня ситуація в українському селі нагадує стан 150-літньої давнини і не будемо пропонувати власні варіанти виходу із неї. Це рішення є стратегічним для нашої країни, тому ми не маємо права поспішати і мусимо розглянути історичні прецеденти. Такою паралеллю є досвід одного з реформаторських органів Російської імперії – Головного комітету у селянській справі.

Діяльність Головного комітету, як і сама селянська реформа в цілому, має

дуже широку історіографію. Проте переважна більшість дослідників зосереджувала свою увагу на причинах або результатах реформи. Сам же процес її підготовки до певної пори не так часто впадав у вічі науковцям. Проривом у цій сфері стали дослідження П. А. Зайончковського [1, 2], який розглянув діяльність Комітету через призму їх діяльності як реформаторів, а не як провідників імперських ідей. В цьому контексті він виокремив їх ініціативи стосовно майбутніх перетворень та детально розглянув механізми, які вони використовували для припрацювання положень майбутньої реформи. Згодом напрацювання історика були розвинуті його ученицею Л. Г. Захаровою [3,4,5,6,7].

Для вирішення такого складного завдання, як підготовка реформи, Комітет отримав декілька розгалужень у вигляді губернських комітетів – дворянських органів, кожен із яких розробляв власний проєкт реформи і редакційних комісій, які мали систематизувати кращі тези з усіх проєктів у єдине фінальне положення. Ці установи стали більш конкретним предметом вивчення для істориків, зокрема Н. М. Дружиніна [8,9], Т. Ф. Литвинової [10, 11], Н. Г. Карнишиної [12], В. М. Шевченка [13, 14] та інших. Починаючи з 1950-х років було захищено ряд дисертацій, дотичних до теми організації процесу розробки реформи в регіонах, зокрема, в Таврійській (М.М. Максименко [15]), Подільській (П. Ф. Щербина [16]), Волинській (А. В. Шевчук [17]), Мінській (М. Б. Фрідман [18]), Чернігівській (В. В. Опанасенко [19], М. І. Белан [20]), Вітебській (А. Т. Короткевич [21]), Харківській (В. П. Бартків [22], М. П. Маслов [23]) губерніях, а також дисертація М. Д. Долбілова [24], присвячена діяльності Редакційних комісій. Вивченню діяльності Міністерства внутрішніх справ, яке забезпечувало практичну сторону роботи комітету (збір статистичних даних, інформаційне забезпечення) присвячена монографія У. Лінкольна [25].

Також у дослідженні використовувались документи, опубліковані в Журналах Головного комітету [26,27, 28], Матеріалах

редакційних комісій [29] та Повному зібранні законів Російської імперії [30]

Історія Головного комітету у селянській справі розпочалась 3 січня 1857 р., коли імператор Олександр II організував таємне засідання, на яке були запрошені голова Державної Ради генерал-ад'ютант князь О. Ф. Орлов, голова Департаменту Законів Ради граф Д. М. Блудов, міністр імператорського двору граф В. Ф. Адлерберг, внутрішніх справ С. С. Ланський, фінансів Брок, державного майна М. М. Муравйов, шеф жандармів князь В. А. Долгоруков і члени Державної Ради: князь П. П. Гагарін, барон М. А. Корф, граф В. М. Панін, генерал-ад'ютанти К. В. Чевкін і Я. І. Ростовцев. Темою засідання була майбутня селянська реформа, задум якої вже виношував імператор.

70-річний Олексій Федорович Орлов (1787-1862 рр.) досяг до цього часу вершини своєї бюрократичної кар'єри. Він був шефом жандармів і начальником III відділення імператорської канцелярії впововж 1844–1856 рр. (Після О. Х. Бенкендорфа). Микола I вважав його своїм особистим другом. У 1856 р. Орлов очолив російську делегацію під час укладання Паризького миру, отримав титул князя. Цього ж року він був призначений головою Державної ради і Кабінету міністрів. В минулому – учасник Французько-російської війни 1812 р., зокрема, Бородинської та багатьох інших битв, російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У якості надзвичайного посла в Константинополі у 1833 р. О. Ф. Орлов виступив в ролі укладача Юнкяр-Іскелесійського мирного договору. Рідний брат декабриста М. Ф. Орлова, він опинився в числі тих, хто придушив повстання, і, як значиться в його формулярному списку, «за відмінні дії проти бунтівників» отримав графський титул. У 1831 р. князь брав участь у придушенні холерного бунту в Петербурзі та повстання у військових поселеннях. Не маючи родової власності, О. Ф. Орлов придбав і отримав за вірну службу монарху великі земельні володіння, так що на початку 1850-х рр. став одним з найбільших землевласників: у нього з дружиною було понад 170 тис.

десятин землі та угідь в декількох губерніях. О.Ф. Орлов був кріпосником у повному сенсі цього слова, і за соціальним станом, і за поглядами.

Генерал-ад'ютант Яків Іванович Ростовцев (1804-1860 рр.) став найближчою до Олександра II довіреною особою в урядовому середовищі, завдяки чому мав особливий вплив на політику в селянському питанні. Вже 22 лютого 1855 р. Олександр II призначив Я. І. Ростовцева начальником Головного штабу з військово-навчальних закладів, а в березні того ж року – членом Державної ради. Їхні дружні стосунки склалися впродовж двадцяти попередніх років, не зважаючи на п'ятнадцятирічну різницю у віці. Я. І. Ростовцев походив із дворян Петербурзької губернії і належав до військової бюрократії, земельної власності не мав. У молоді роки Я. І. Ростовцев був близький до керівників Північного товариства декабристів, проте вступити в таємну революційну організацію відмовився. Напередодні повстання саме він, не приховуючи цього від своїх друзів, повідомив Миколі I про підготовку виступу, а 14 грудня брав участь у придушенні повстання, був поранений, отримавши підвищення в чині та орден «за старанність і точність у виконанні свого обов'язку» [31, с. 13]. Втім, повернення декабристів із заслання наприкінці 1856 р., напередодні створення Секретного комітету, стало поворотним світоглядним епізодом як для самого Я.І. Ростовцева і його сім'ї, так і для багатьох сучасників цієї події. Я.І. Ростовцев змінить свої погляди, зблизившись із ліберальними державними діячами. Це відбудеться вже у другій половині 1858 р.

Сергій Степанович Ланський (1788-1862 рр.) став членом Секретного комітету, будучи керівником Міністерства внутрішніх справ, а тому безпосередньо опікувався селянським питанням. Як і О.Ф. Орлов, він був уже похилого віку (1785 р. народження) і мав великий досвід адміністративної служби. У 1830–1834 рр. С.С. Ланський був цивільним губернатором спочатку в Костромі, потім у Володимирі, після того – присутнім у Сенаті, з 1850 р. став членом Державної ради, а наступного року – дій-

сним таємним радником. С. С. Ланський мав дворянське походження, отримав домашню освіту, володів родовим маєтком в 150 десятин у Тверській губернії, придбав і трохи землі з кріпаками та будинок у Петербурзі. Він не належав до знаті за народженням, отримавши титул графа в 1861 р. вже після відставки. С. С. Ланський був учасником «Союзу благоденства», проте відійшов від таємних товариств задовго до повстання і не притягувався до слідства. На відміну від більшості своїх колег у Секретному комітеті, він був прихильником скасування кріпосного права, тяжів до лібералізму, але, не маючи чіткої програми, дуже залежав від своїх найближчих помічників. Однак, визначивши свою позицію, він ставав твердим і непохитним. В кінцевому підсумку його роль у підготовці реформи визначилася вибором М. О. Мілютіна на посаду свого заступника, що демонструвало повну довіру до нього.

Міністр державного майна, генерал від інфантерії Михайло Миколайович Муравйов – людина консервативна, хоча в минулому він теж був членом «Союзу благоденства». На противагу своєму братові, колишньому декабристові О.М.Муравйову, який на посаді військового губернатора Нижнього Новгороду в 1855–1861 рр. всіляко сприяв звільненню селян і підтримував ліберальну лінію С. С. Ланського, М. М. Муравйов зарекомендував себе активним противником селянської реформи та захисником недоторканності дворянського землеволодіння (сам він разом з дружиною мав близько 600 душ селян в Петербурзькій та Смоленській губерніях). Попри його дійсно видатні особисті якості та заслуги, оцінка його діяльності є досить неоднозначною: «учасник війни 1812 року, у віці 16 років (!) важко поранений під Бородиним, людина вольова, розумна, принципова, він увійшов до історії російської культури виключно як «Муравйов-вішатель» і «Муравйов-палач»» [32, с. 191].

Серед впливових діячів Секретного комітету були князь Павло Павлович Гагарін (1789–1872 рр.), князь Василь Андрійович Долгоруков (1804–1868 рр.) і граф Віктор Микитович Панін (1801–1874 рр.).

Всі троє належали до вищої ланки аристократії та вважалися великими землевласниками. П. П. Гагарін мав понад 2000 душ селян в Нижегородській губернії, В. А. Долгоруков – 1800 душ, а разом з дружиною – близько 6800 (теж у родовому маєтку) в Смоленській і Тверській губерніях; В. М. Панін мав (разом з батьками) у родовому маєтку понад 12 500 душ селян у дев'яти губерніях центральних районів Росії. Всі троє досягли високого становища в бюрократичному світі ще за правління Миколи I. Так, П. П. Гагарін з 1818 р. служив у різних департаментах Сенату, 1843 р. отримав чин дійсного таємного радника і з 1844 р. став членом Державної ради. На час заснування Секретного комітету він був досвідченим адміністратором, вів щоденник, в якому відобразив, зокрема, і діяльність Комітету.

В. А. Долгоруков у 1852–1856 рр. займав посаду військового міністра, однак під час Кримської війни 1853–1856 рр. зарекомендував себе не найкращим чином. У червні 1856 р. він став шефом жандармів і начальником III відділення, змінивши на цій посаді князя Орлова, який пішов на підвищення. У 1849 р. П. П. Гагарін і В. А. Долгоруков стали членами Слідчої комісії у справі петрашевців. В. М. Панін ще 1839 р. був призначений керуючим Міністерства юстиції та затверджений міністром у 1841 р., залишаючись на цій посаді до лютого 1860 р., коли після смерті Ростовцева став головою Редакційних комісій. У Секретному комітеті В. М. Панін з'явився пізніше інших, вже після опублікування перших рескриптів.

Серед членів Секретного комітету за своєю освітою і статусом у суспільстві особливо виділялися граф Дмитро Миколайович Блудов (1785–1864 рр.) і барон Модест Андрійович Корф (1800–1876 рр.).

Д. М. Блудов, граф від 1842 р., фактично був заступником О. Ф. Орлова – голови Комітету. Разом із дружиною володів родовою земельною власністю розміром близько 2500 десятин у різних губерніях. Племянник Г. Р. Державіна, Д. М. Блудов, як освічена людина, близька до літературних кіл, в молодості був одним із за-

сновників і активних членів літературного гуртка «Арзамас». У 1855 р. став президентом Академії наук, залишаючись на цій посаді до смерті (1864 р.). Краще за інших членів Комітету Д. М. Блудов знався на чинному законодавстві та селянському питанні: опікувався діловодством першого Секретного комітету з 1826 р., був міністром внутрішніх справ у 1832–1838 рр., а з 1840 р. – головнокомандувачем II (кодифікаційного) відділення імператорської канцелярії. Під його керівництвом складено два видання Зводу Законів (1842 р. і 1857 р.). Також Д. М. Блудов краще за інших членів Комітету, за виключенням М. А. Корфа, знав програму декабристів та їхні вимоги, адже укладав «донесення» Слідчої комісії із цієї справи.

М. А. Корф закінчив Царськосельський лицей у 1817 р. разом з О. С. Пушкіним та іншими майбутніми декабристами. Він не був причетний до декабристського руху, і, на відміну від багатьох своїх друзів, рано й благополучно почав службову кар'єру. У 1848 р., виконуючи завдання Миколи I і спадкоємця престолу (майбутнього імператора Олександра II), М. А. Корф написав книгу «Сходження на престол імператора Миколи I», в якій дав офіційну версію історії декабристського руху [32, с. 168]. Опублікувавши 1857 р. матеріали про повстання на Сенатській площі, він розглядав ці події з точки зору вищої влади [32, с. 236]. Згідно своїх поглядів і переконань М. А. Корф відрізнявся від своїх колишніх царськосельських друзів. Він не шукав контактів із декабристами, які повертались із заслання. М. А. Корф обтяжувався своїм призначенням у Секретному комітеті і, посиляючись на свою необізнаність щодо селянського питання і в теорії, і на практиці (кріпаків у нього не було), домагався виходу з його складу, отримавши, нарешті, на це згоду Олександра II на початку 1858 р.

Діяльність інших членів Секретного комітету не була особливо примітною. Граф Володимир Федорович Адлерберг (1791–1884 рр.) згідно своїх поглядів та службового досвіду належав до старої миколаївської бюрократії. Він був найближчим другом Миколи I протягом його

правління: спочатку – учасником Слідчої комісії у справі декабристів, а наприкінці – міністром двору. В.Ф.Адлерберг походив із дворян Естляндської губернії, земельної власності не мав (у дружини було близько 1500 кріпаків).

Генерал Костянтин Володимирович Чевкін (1803-1875 рр.) теж мав особисті «заслуги» перед Миколою I. 14 грудня 1825 р. він перебував біля царя і особисто виконував його накази. Втім, найвищих посад на державній службі досяг уже при Олександрі II. Цікаво, що К.В. Чевкін – дворянин за походженням, але, фактично, не мав земельної власності. Можливо, саме це й зумовило помірковану позицію генерала, який поступово перейшов до табору прихильників реформи.

Комітет був укомплектований із членів Державної ради, засідання його проходили в залі Державної ради, іноді – у Зимовому палаці. Такий підхід до справи був цілком у дусі організації колишніх Секретних комітетів. 10 із 14-ти членів останнього так чи інакше виявилися пов'язаними своєю колишньою діяльністю з історією визвольного руху: сім брали участь у придушенні повстання декабристів або в слідстві над ними, а двоє, навпаки, входили до «Союзу благоденства». Цей досвід минулого не пройшов безслідно і суттєво впливав на сприйняття членами Комітету суспільно-політичної обстановки кінця 1850-х рр. У їхніх виступах і поведінці проявлявся страх перед можливістю боротьби або невдоволення селян чи дворян.

Відкриваючи збори, Олександр II висловив побажання, щоб «всі думки, пропозиції, виголошені тут, повинні бути збережені в таємниці» [26, с. 9]. Тому саме ця дата і ця подія вважається початком роботи Секретного комітету у селянській справі.

Означивши таким чином важливість справи, імператор перейшов до її виконання. Кріпацтво, на його думку, «вже майже віджило себе, а некоректні дії уряду вкупі з непорозуміннями і помилковим трактуванням законів на місцях лише поглиблювали кризову ситуацію» [26, с. 9].

Вислухавши промову імператора і записки Міністерства внутрішніх справ, яке

підготувало звіти та короткий історичний огляд щодо стану кріпацтва в Росії та у світі, збори одностайно визнали, що дана проблема є дуже актуальною для всіх верств населення, як самих кріпаків, так і їхніх власників. Адже поміщики, наприклад, «знали або підозрювали про наміри уряду звільнити їхніх селян, але не мали жодного уявлення про те, як це буде відбуватися і чи отримають вони відповідну компенсацію. Селяни ж, відчуваючи рух влади їм назустріч, були переконані, що саме поміщики його пригальмовують і спотворюють, діючи у власних інтересах» [26, с. 10]. Такі настрої, звісно, не були чимось новим для російського суспільства, але напруга, за визначенням учасників зборів, усе зростала, і в подальшому могла призвести до катастрофи. Кріпацтво само по собі теж визнавалося злом, яке гальмує розвиток імперії.

Втім, усі попередні спроби розв'язання цієї проблеми виявились невдалими. Закон «Про вільних хліборобів» 1803 р. (т.зв. державних селян), будучи чинним понад 50 років, сприяв звільненню лише 138 000 осіб, а Закон

«Про зобов'язаних селян» 1842 р. за 15 років так і не отримавши належного впровадження, посприяв звільненню менш, ніж 30 000 осіб [30, с. 389]. Між іншим, саме цю постанову імператор Микола I вважав перехідною ланкою, що без жодних революційних перетворень могла дати можливість кожному власнику кріпаків покращити стан своїх підлеглих.

Зважаючи на такі, не надто оптимістичні результати попередніх дій, Олександр II та учасники зборів висловили своє переконання в тому, що заради майбутнього держави вони мають докорінно переглянути законодавчу базу кріпосного права, одночасно здійснивши концептуальну ревізію стосовно зміни соціального та економічного стану російського села. Метою зазначених дій був пошук шляхів до поступового звільнення кріпаків. План мусив бути «обдуманим і переконливим, але при цьому не містити надто радикальних положень» [26, с. 11].

Наприкінці засідання слово знову взяв Олександр II. Він схвалив почуті

думки і проголосив про створення з числа усіх присутніх особливого Комітету у селянській справі, який і повинен буде розв'язати дану проблему. Для роботи нової одиниці передавалися усі матеріали, зібрані Міністерством внутрішніх справ. Особливо важливі питання планувалось вирішувати лише у присутності самого імператора. Новий Комітет постановив завести журнал засідань, негайно розпочавши роботу. Зокрема, для цього була задокументована вимога до Міністерства внутрішніх справ щодо передачі всіх наявних паперів, справ та проектів, що стосувалися питання звільнення селян і визначення відносин між кріпаками і поміщиками.

У першу чергу Комітетом були детально переглянуті вищезгадані Закони «Про зобов'язаних селян» та «Про вільних хліборобів». Власне процес перегляду мусив розкрити як порядок втілення у життя закладених у документах положень, так і спостереження за процесом їхнього утвердження. Разом з тим, Комітет повинен був негайно обговорити й інші методи звільнення селян, раніше озвучені, але не реалізовані. Адже «їхнє вивчення могло наштовхнути творців реформи на ті заходи, які не були передбачені законами 1803 р. та 1842 р., проте могли бути використані для полегшення поступового переходу поміщицьких селян до статусу вільних» [24, с. 11]. Ці думки та ідеї теж були включені до журналів засідань і в результаті детально розглянуті в подальшому. Таким чином, Комітет зміг створити досить зручний для себе план дій для першого, підготовчого, етапу реформи.

Наступне важливе питання, що стосувалося власне повноважень і дій, необхідних для реалізації програми, розробленої Комітетом, розглядалося вже на наступному засіданні, що відбулося 17 січня 1857 р. Детально було проаналізовано Закони 1803 р. та 1842 р., тепер вже через призму їхньої історичної реалізації. Крім того, Державна Канцелярія мусила скласти записки щодо усіх колишніх і теперішніх, реалізованих і лише розроблених засобів ліквідації кріпацтва та решти питань, що були пов'язані із цим. Ці звіти теж переда-

валися для розгляду Комітету, після чого були винесені на остаточний розгляд.

Звісно, учасники організації не мали жодних ілюзій стосовно тривалості і складності проекту, який вони планували втілити у життя: при цьому обговоренні він повинен був вказати лише головні засади, на основі яких могли бути виправлені окремі вже діючі закони («Про зобов'язаних селян» і «Про вільних хліборобів», а також ряд інших основних питань, що давали підстави для решти припущень та ідей щодо звільнення селянства.

Більшість же конкретних проектів планувалося передавати на розгляд особливих комісій з двох-трьох членів Комітету і Державного Секретаря за участі членів Державної Канцелярії. Результати її діяльності теж протоколювались і вносились до Загальних зборів Комітету. Імператор схвалив цю пропозицію, запропонувавши кандидатури князя П.П. Гагаріна, барона М.А. Корфа і генерал-ад'ютанта Я.І. Ростовцева для участі у даній комісії [26, с. 13].

Парадоксом ситуації стало те, що М.А. Корф і Я.І. Ростовцев, за власними словами, були «найменш здатними до виконання важливих обов'язків, на підготовлену Комісію покладених, адже, по-перше, у них немає жодного селянина, по-друге, у них ніколи не було сіл, по-третє, устрій та потреби сільського побуту не складали ніколи предмету спеціального їхнього вивчення, відомі їм лише поверхово з прочитаного, або з почутого від інших» [26, с. 14]. Навіть якщо цих знань було б достатньо, то у справі, підготовленій експертами галузі, їхня роль з господарської і практичної точки зору, зробила б мізерний внесок.

У відповідь голова Комітету князь О.Ф. Орлов усунув занепокоєння членів нової комісії, наголосивши, що всі учасники Комітету перебувають приблизно у тому ж положенні, що й М.А. Корф та Я.І. Ростовцев. Адже, «хоча вони й володіють селянами, та все ж, не мають і не можуть мати інформацію про всі подробиці сільського господарства й побуту. Та цей факт не може слугувати для них перешкодою висловлювати свої оцінки стосовно загальної картини життя держави. Для підбору

ж потрібних для роботи комісії матеріалів завжди можна буде запросити людей до-свідчених і компетентних у питаннях сільського господарства» [26, с. 14]. Олександр II, в свою чергу, забезпечив цю підтримку власним указом.

Члени Комітету розуміли, що завдання комісії, таким чином, буде полягати в обробці проектів, схвалених загальними зборами членів Комітету. Адже така робота потребує, в першу чергу, державницького підходу до справи, а не глибоких знань сільськогосподарської галузі чи практичного досвіду. Втім, ігнорувати зауваження Я. І. Ростовцева й М.А. Корфа теж не можна було, тому комісії було дозволено, відповідно до постанови Олександра II, залучати сторонніх людей. Зокрема, до їхнього числа могли входити поміщики, відомі своїм майстерним управлінням власними володіннями і гарними відносинами із селянами. Крім того, відбирати цих спеціалістів планувалося з різних частин імперії.

Після того, як усі проекти будуть оброблені та розглянуті спочатку підготовчою комісією, а потім загальними зборами Комітету, вони мали бути передані на розгляд імператору. І вже Олександр II мав визначити, які саме плани мають бути винесені на обговорення Державної Ради, а які можуть бути затверджені й поза її рішенням.

Обговоривши порядок роботи, Комітет розпочав розгляд анонімної записки, в якій автор розповідав про шкоду, що приносять поширені серед кріпаків плітки про свободу. Вирішення цієї проблеми укладач вбачав у «негайних заходах для поступового ослаблення кріпацтва та в обов'язковому введенні інвентарних книг, які довели свою результативність у Вітебській та Могилевській губерніях» [26, с. 15]. Члени Комітету визнали слушність зауважень, вміщених у записці та постановили приєднати її до матеріалів, що підлягали подальшому обговоренню.

Враховуючи інформацію щодо напруги у суспільстві, голова Комітету граф О. Ф. Орлов порушив питання про доцільність збереження секретного статусу. Адже у випадку проникнення у відкритий доступ інформації про існування таємної

організації, що займається селянським питанням, «бродіння умів» [26, с. 14] могло лише посилитись.

Думки щодо даного питання розділилися. Граф Д. М. Блудов і князь В. А. Долгоруков висловили сумнів у необхідності такої постанови. На думку Д. М. Блудова, «такий указ міг заспокоїти лише консервативних поміщиків, які виступали за збереження існуючого кріпосницького ладу, зокрема і найгірших його проявів. Поміщики прогресивні, які дбали не лише про власну вигоду, а й про добробут своєї держави і народу, готові були переглянути його, навіть і ціною певних поступок з власної боку. Саме вони, як ніхто інший, розуміли недосконалість суспільного ладу й неспроможність законів «Про вільних хліборобів» та «Про зобов'язаних селян» виправити ситуацію» [26, с. 15].

З іншого боку, селяни, розуміючи, що їхні надії не втілюються у життя, а держава немов би залишає їхню долю у повному розпорядженні панів, можуть втратити будь-яку довіру до уряду, що, своєю чергою, може призвести до заворушень. Більше того, цей указ, будучи оприлюдненим, може викликати занепокоєння навіть у тих місцях і серед тих людей, які досі займали нейтральну позицію. Схожий негативний досвід вже мав місце: вороже налаштовані до влади особи під час привселюдного оголошення указів імператора часто піддавали їх нищівній критиці.

В. А. Долгоруков розділяв побоювання Д. М. Блудова та зауважував, що «бродіння умів відносно свободи у кріпацькому середовищі існувало, але було перебільшеним і підтримувалося насамперед страхом самих поміщиків, які боялися втратити власні статки» [26, с. 15]. Невдоволення селян своїм становищем уряд мусить виправити, хоча саме оприлюднення наказу могло викликати непередбачувану реакцію. На думку князя, «у цій справі потрібно було діяти максимально обережно й запобігати витоку інформації, аби унеможливити його неправильне тлумачення, що зашкодило б усій реформі. Тому на даному етапі необхідно було забезпечити порядок у країні, як і таєм-

ницю роботи самого Комітету, а порушників слід було карати [26, с. 15].

Для забезпечення порядку князь пропонував під особисту відповідальність начальників губерній та очільників дворянства посилити контроль за поведінкою поміщиків і селян, не допускаючи жодних порушень спокою, а також розширити повноваження місцевих службовців, дати їм відповідні інструкції та викоренити в них страх відповідальності за невиконання формальностей під час надзвичайних ситуацій. Саме за таких умов, на думку В. А. Долгорукова, порядок в Росії міг зберегтися на тривалий час, який Комітет міг би використати для вирішення своїх питань, не відволікаючись на зайвий поспіх та зовнішній тиск. Втім, переважна більшість членів, в т.ч. В. Ф. Адлерберг, С. С. Ланський, М. А. Корф, К. В. Чевкін, Я. І. Ростовцев і навіть голова Комітету князь О. Ф. Орлов цю позицію не поділяли. Вони вважали, що видання указу, що висвітлив би їхню діяльність, є необхідним кроком, який призведе до заспокоєння як селян, так і поміщиків. Наголошували на тому, що останні непокояться не менше, ніж селяни. Тому саме поміщиків слід заспокоїти в першу чергу роз'ясненням політики уряду, адже нова реформа не посягає на їхні права та власність, а всі її заходи будуть поступовими та поміркованими. У цьому контексті вони не бачили жодних підстав для заперечення миротворчої ролі такої постанови для тих, хто «в суперечках про права людини прагнув би побудувати свої відносини із селянами на нових засадах» [26, с. 16]. Вони вважали, що новий проект у жодній мірі не чинитиме перешкод для тих, хто прагне втілити у життя благородні гуманістичні ідеї, але вкаже для них шлях, заснований на законах та існуючих порядках і позбавить утопій та хибних ілюзій. Цей факт вдало ілюструє головну ідею авторів: для того, щоб збудувати нове, не обов'язково руйнувати старе.

Питання важливості гласності щодо майбутньої реформи не лише для поміщиків, а й для їхніх селян, також мало місце у обговореннях. Члени Комітету поділяли думку, що селяни, чекаючи свобо-

ди, вважали, що цар теж бажає її для них, але не може подолати спротив злих панів. Оголошення офіційної позиції влади, по-перше, продемонструє кроки государя їм назустріч, по-друге, дасть чітке розуміння, що повної свободи згідно власних уявлень вони досягти не зможуть, натомість, звільнення вони отримують у чітко встановленому законом порядку, який і забезпечить імператор.

Сам указ, на переконання членів Комітету, потрібно було скласти «у висловах настільки простих, визначених і зрозумілих для простого народу, що важко було б навіть людям недоброзичливим трактувати його інакше».

Крім того, для попередження появи таких людей пропонувалось розробити певні адміністративні заходи, які супроводжували б оприлюднення указу. Тим більше, якщо боятися хибних оцінок і лише тому не видавати постанови, на думку цих семи членів, то це може лише нашкодити майбутній реформі. Навпаки, оприлюднення мало відіграти позитивну роль, адже підготувало серед обох сторін ґрунт для правильного сприйняття положень майбутніх законопроектів і тоді вони не потраплять до суспільного обговорення в якості «грому серед ясного неба».

Таким чином, більшість членів Комітету погодилися із думкою «діяти енергійно заради припинення виникаючих між селянами хвилювань і бродіння умів, для їхнього заспокоєння», а також з тим, що оприлюднення намірів майбутньої реформи дасть Комітету змогу діяти від імені імператора. Усі ці сумніви, побоювання та переконання відобразились і в самому проекті указу, підготовленого Я.І. Ростовцевим. Документ складався з 5-ти пунктів, де повідомлялося, що в законах про поміщицьких селян жодних змін не відбулось і останні мали підкорятись своїм власникам відповідно з чинним законодавством: поміщикам гарантувалося збереження їхніх прав та власності, також перераховувались підстави та умови звільнення кріпаків. Тобто, проект справляв враження цілком консервативної постанови, але в останньому, 5-му пункті, вказувалось, що

«для більшого ж іще забезпечення взаємної користі і поміщиків, і селян, Ми веліли правила ці знову переглянути і, в чому буде потрібно, доповнити або виправити» [26, с. 15].

Указ було вирішено якомога швидше написати, надрукувати й максимально поширити. Перед губернаторами та губернськими предводителями ставилася вимога (під час його оприлюднення) діяти обережно, але твердо; повітовим предводителям розіслати його в усі вотчинні управління, де він повинен бути розповсюджений у конторах, церквах, сільських управах і у приставських канцеляріях.

Таке рішення задовольняло всіх, проте певні зауваження виникли у П. П. Гагаріна. На його думку, беручи до уваги те, що указ ґрунтується, по суті, на пропозиції уряду переглянути і доповнити лише два закони, «Про вільних хліборобів» (тобто, фактично, державних селян, наділених власною землею) та «Про зобов'язаних селян», навряд-чи буде доречно акцентувати увагу на саме такому виборі. Адже ці два закони, по-перше, охоплювали далеко не все селянство, по-друге, вони, фактично, так і не були повноцінно реалізовані. А у плани реформаторів входили куди більш масштабні перетворення, засновані на зміні самих відносин між поміщиками й кріпаками. Для цього, відповідно, такої законодавчої бази могло виявитися замало. З цієї причини, керуючись глибокою повагою до царського слова і міркуваннями збереження святої віри народу у це слово, П. П. Гагарін запропонував трохи зачекати із виданням наказу. На його думку, «вихід наказу буде доречнішим тоді, коли Комітет окреслить більш-менш чіткі принципи й умови майбутньої реформи» [26, с. 17].

Зауваживши на ці та інші ідеї, князь О. Ф. Орлов постановив: всі висновки та зауваження передати, включно з проектом указу, на розгляд імператора. Олександр II не забарився з резолюцією. Власною рукою правителя в журналі засідання було записано: «Виконати, відносно ж виниклої розбіжності згоден з одним членом, тобто з князем П. П. Гагаріним» [26, с. 17].

Після цього Комітет взяв тривалу перерву у роботі, переклавши законотворчий процес на Міністерство внутрішніх справ, а Олександр II вирушив до німецького курорту Кіссінген. Проїжджаючи через Вільно, імператор зустрівся з генерал-губернатором В. І. Назімовим, який повідомив, що дворянство північно-західних губерній «схиляється до того, щоб піти назустріч бажанням государя про звільнення своїх селян від кріпацтва» [34]. Для Олександра II така звістка була дуже важливою та цінною: здійснення розрахунків В. І. Назімова могло дати владі підстави посылатися у своїх діях із підготовки реформи на ініціативу дворянства. Так само важливою ця новина стала й для Секретного комітету: вона ознаменувала новий етап і напрямок роботи організації.

Наступні зустрічі відбулись 14 і 17 серпня 1857 р. Засідання мало на меті підбити певний підсумок першого етапу роботи організації, а також окреслити можливість загального звільнення усіх кріпаків. Підготовка до з'їзду проходила за технологією своєрідного «мозкового штурму»: члени Комітету отримали список проблемних питань, по кожному з яких повинні були підготувати звіт і викласти свої думки. Результати їхньої роботи були заслухані на засіданнях 14 і 17 серпня 1857 р.

Незважаючи на розбіжності у думках та планах, головним висновком стало те, що «нині не можливо приступити до загального звільнення кріпосних наших селян, що вони зовсім не підготовлені до отримання неочікуваної і раптової свободи» [34, с. 167]. Адже одночасне оголошення усіх їх вільними зруйнувало б систему відносин, яка складалася впродовж віків. У свою чергу, це не могло не позначитись на спокої всієї держави. Тому таке важливе рішення мало бути реалізованим, перш за все, з позиції забезпечення державного порядку і добробуту. Керована таким принципом пропозиція Комітету отримала наступні обриси: розділити реформу на три періоди.

Перший етап мав бути підготовчим. Його мета полягала у пом'якшенні становища кріпаків і повному зборі усіх даних

та матеріалів, необхідних для визначення майбутніх, більш рішучих практичних заходів. Крім того, під час цього етапу всіляко заохочувалась і поміщицька ініціатива стосовно звільнення ними своїх селян згідно особистих договорів. Другий період мав стати перехідним. Саме в ході цього етапу мали відбутися перші значні зрушення: уряд мусив ужити заходів до звільнення селян вже не з ініціативи їхніх власників, а на загальних засадах. Втім, процес цей не міг бути раптовим, а мав втілюватися поступово, крок за кроком: селяни спершу повинні були отримати особисту свободу, залишаючись прикріпленими до землі, а вже потім – решту майнових прав. І вже третій, завершальний, період мусив підбити підсумки реформи й остаточно урівняти в правах селян та поміщиків.

Першим кроком підготовчого періоду були негайні заходи щодо полегшення становища кріпаків. Беручи до уваги довготривалість процесу звільнення, Комітет визнавав, що певні кроки назустріч селянам потрібно зробити вже зараз. Разом з тим, заплановане покращення мало бути таким, аби «не зупиняло їхніх теперішніх відносин до поміщиків і не послаблювало б влади останніх» [34, с. 169].

Наступним кроком мало стати швидке реформування вже існуючого кріпосного законодавства, зокрема, спрощення для поміщиків механізму звільнення селян за взаємною згодою. Відповідно до тогочасних законів, таких механізмів було два: кріпаки могли бути відпущеними на волю цілими поселеннями або у статусі вільних хліборобів (тобто, державних селян), або як зобов'язані поселенці. Комітет наголошував на необхідності усунення бюрократичних перешкод в процесі звільнення поміщиками своїх селян. Контроль за цим було покладено на предводителів дворянства та губернаторів, найвищою ж інстанцією у вирішенні конфліктних ситуацій був безпосередньо імператор. Максимально, на їх думку, відкриваючи можливості та усуваючи перепони для укладення угод між поміщиками та селянами, Комітет, в свою чергу, вимагав дотримання певних правил. Зокрема: збереження осілості селян, за-

безпечення їх засобами існування та виконання своїх зобов'язань перед поміщиком і гарантування сплати ними податків та грошових зборів, які були розділені на всю загальну кількість землі, як віддану селянам, так і залишену поміщикам. Звільнених же від кріпосної залежності селян передбачалось передавати не у відомство Міністерства Державного Майна, а до управління Губернської адміністрації.

Після викладення даних тез, один із членів Комітету, дійсний таємний радник князь П.П. Гагарін запропонував надати поміщикам право звільняти власних селян цілими поселеннями на власний розсуд, без укладення з ними договорів щодо звільнення, але із дотриманням правила збереження їхньої осілості та власності, а також прав на вигони. Новизною цієї пропозиції було те, що, згідно із тогочасним законодавством, угоди про звільнення могли укладатися за взаємною згодою, і траплялися випадки, коли селяни з тих чи інших причин відмовлялися від цього, навіть незважаючи на сприятливі умови, запропоновані їхнім власником. Тим більше, Комітет дану ідею не підтримав, вважаючи, що «це зробить звільнення для селян обов'язковим... варто обмежитись в теперішній час дозволом укласти взаємні умови між поміщиками й селянами на засадах, викладених вище» [34, с. 168].

Після реалізації перших двох кроків було заплановано перейти до збору даних і підготовки матеріалів, необхідних для визначення заходів другого, перехідного періоду. На думку членів Комітету, виконання цієї справи слід було покласти на Міністерство внутрішніх справ. Адже саме така установа зможе не просто отримати необхідну інформацію, але й найбільш конкретно визначити «думки, позиції та припущення губернських керівництв, губернаторів, предводителів дворянства, досвідчених поміщиків і взагалі усіх тих осіб, практичні рекомендації яких зможуть більше чи менше принести користі справі» [34, с. 168]. Одразу зазначалося, що робити це потрібно обережно, щоб «не потривожити поміщиків та не дати зайвих надій селянам» [34, с. 169].

Врахувавши ці та інші моменти, Комітет підбив підсумок: 1) зобов'язати Міністерство внутрішніх справ зібрати усі необхідні матеріали, що зможуть бути використані для визначення типу майбутніх відносин в аграрному секторі; 2) дозволити Міністерству вимагати не лише дані, але й думки та пропозиції від губернських керівництв, губернаторів, предводителів та всіх тих, хто може зарадити справі. Діяти при цьому потрібно уважно та обережно; 3) усі наявні на даний момент матеріали Комітету передати до Міністерства задля полегшення його роботи.

Таким чином, перший етап реформи ніс у собі такі завдання: по-перше, задля заспокоєння селян та поміщиків було зроблено кроки назустріч звільненню селян, зокрема, спрощено відповідне законодавство, по-друге, уряд, не оголошуючи відкрито планів реформи, усіма можливими засобами заохочував добровільні двосторонні угоди між селянами та поміщиками. Окрім безпосереднього завдання збільшення кількості особисто вільних селян, значення цього процесу полягало у всебічному його дослідженні як членами Комітету, так і Міністерством внутрішніх справ з метою збору інформації для наступного етапу реформи. Саме на другому, перехідному етапі, мали бути прийняті головні положення реформи, які базувалися б на даних, зібраних на першому етапі, тому Комітет і надавав йому такого значення. Третій же етап, зрештою, означав лише втілення ідей попередніх стадій.

Опрацювавши зібрану за два місяці інформацію, Комітет розпочав обговорення наступних кроків. Височайшим рескриптом Олександр II відкривав таємницю існування особливих інвентарних комітетів, утворених з дворян Віленської, Ковельської та Гродненської губерній, що займалися селянським питанням. Заявивши про особисте схвалення їхніх намірів, Імператор дозволив «дворянському стану приступити тепер до складення проектів, на основі яких пропозиції комітетів можуть бути приведені до дійсного виконання, але не інакше, як поступово, щоб не порушити існуючого нині господарського укладу по-

міщицьких маєтків» [34, с. 124]. З цією метою правитель велів: 1) відкрити у кожній із цих трьох губерній по одному комітету, а також загальну Комісію для координації їхньої діяльності у м. Вільно; 2) До складу Губернських комітетів увести по одному представнику від кожного повіту, обраного дворянами-власниками маєтків у цьому повіті та двох найдосвідченіших та найповажніших поміщиків губернії, обраних губернатором. На чолі комітетів помістити Предводителів губернського дворянства; 3) загальна Комісія мусить складатися з двох членів кожного з трьох Губернських комітетів, одного досвідченого поміщика з кожної губернії на розгляд генерал-губернатора і одного представника Міністерства внутрішніх справ. Очільника Комісії теж обиратиме генерал-губернатор.

Кожен із цих комітетів, ґрунтуючись на ситуації у власній губернії, повинен був підготувати проект поліпшення життя поміщицьких селян, але саме тут Олександр II висловив головні непорушні принципи майбутньої реформи:

«1. Поміщики зберігають право власності на всю землю, однак селянам залишається їхня садибна осілість, яку вони впродовж певного часу, отримують у власність через викуп; понад це надається у користування селянам необхідна... для забезпечення їхнього побуту та виконання їхніх зобов'язань перед Урядом і поміщиком, кількість землі, за яку вони платять оброк або відбувають повинності.

2. Селяни мали бути поділені на сільські громади, а поміщикам надавалась вотчинна поліція.

3. При налагодженні майбутніх відносин між поміщиками та селянами, повинна бути належним чином забезпечена належна сплата державних та земських податків і грошових зборів» [34, с. 115].

Після завершення роботи комітети мали передати свої проекти на опрацювання до загальної Комісії, яка, відповідно, обговоривши та розглянувши усі пропозиції Губернських комітетів і перевіривши їхню відповідність вищевказаним принципам, повинна винести власний вердикт і підготувати проект єдиного для

всіх трьох губерній Положення, яке, в свою чергу, генерал-губернатор В. І. Назімов, до компетентності якого також входили «головне спостереження і направлення цієї важливої справи у ввірених губерніях, ... необхідні настанови для успішного ходу та завершення заняття», опрацювавши особисто, мав передати Міністрові внутрішніх справ для представлення до монаршого розгляду [34, с. 116]. Для розв'язання покладених завдань комітетам надавався термін тривалістю шість місяців. Такий же часовий проміжок отримувала загальна Комісія. У випадку, якщо один із комітетів чи загальна Комісія починала виходити за межі своїх повноважень чи порушувати принципи, означені в рескрипті, то вони підлягали негайному розпуску.

Після опублікування рескриптів і у зв'язку з визнанням гласності підготовки реформи Секретний комітет 1857 р. став Головним комітетом із селянської справи. Розпорядження Олександра II щодо цього було оприлюднено в указі Сенату від 18 лютого 1858 р. Склад Комітету не змінився.

Вже 17 березня 1858 р. в земському відділі було підготовлено «Проект плану робіт, передбачених дворянськими Губернськими комітетами із облаштування селянського побуту». Проект налічував 6 глав, що містили програмні установки та головні ідеї загального для всіх губерній положення. Перша, основна глава стосувалась земельного питання. На відміну від рескрипту, в якому поміщикам гарантувалось збереження права власності на землю, у проекті селянські наділи планувалось залишити або в громадському користуванні, або в общинній власності. Також у програмному документі Міністерства вперше підіймалося питання про розміри селянського землекористування та з'явилося формулювання «звичайний наділ» з роз'ясненням, що він включає орні, сінокісні та лісові землі. У четвертому розділі йшлося про поділ всіх поміщицьких маєтків на сільські товариства та створення волостей і волосних судів. Зрештою, у шостому розділі постало питання про механізми реалізації реформи. Це або «взаємна згода між власниками і селяна-

ми», або рішення тимчасових комісій, що представляли б інтереси селян [34, с. 70]. Таким чином вносився абсолютно новий елемент – участь самого селянства у місцевих установах.

Даний проект став черговим етапом і черговою жертвою в ході боротьби ліберальних та консервативних кіл у Головному комітеті. Робота представників Міністерства внутрішніх справ була розкритикована, задачу підготовки програми для Губернських комітетів було передано Я. І. Ростовцеву. У новій редакції документ було затверджено Головним Комітетом і схвалено Олександром II. За підписами автора, С. С. Ланського і М. М. Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня. Як і рескрипт, вона стала обов'язковим документом для комітетів.

Квітнева програма теж була кроком вперед у порівнянні з рескриптами, значно розширивши компетенцію Губернських комітетів. Передбачалося три періоди їхньої діяльності. Перший, 6-місячний, – складання проектів на підставі урядових рішень; другий – реалізація затверджених проектів; третій – «накреслення проектів спільного сільського статуту», який би визначив новий устрій пореформеного села [35, с. 106–107]. Губернським дворянським комітетам передавалися, таким чином, не тільки підготовка, а й реалізація реформи. Втім, в умовах, коли більшість дворянства була досить вороже налаштована щодо реформи та домагалася збереження повного, нероздільного права власності на всю землю, це могло вплинути на зміст реформи та шляхи подальшої аграрної еволюції.

Підбиваючи підсумки, перший етап підготовки реформи ніс у собі такі завдання: по-перше, задля заспокоєння селян та поміщиків було зроблено кроки назустріч звільненню селян, зокрема, спрощено відповідне законодавство; по-друге, уряд, не оголошуючи відкрито планів реформи, усіма можливими засобами заохочував добровільні двосторонні угоди між селянами та поміщиками. Окрім безпосереднього завдання збільшення кількості особисто вільних селян, значення цього процесу полягало у всебічному його дослі-

дженні як членами Комітету, так і Міністерством внутрішніх справ задля збору інформації для наступного етапу реформи. Саме на другому, перехідному етапі, мали бути прийняті головні положення реформи, які базувалися б на даних, зібраних на першому етапі, тому Комітет і надавав йому такого великого значення. Третій же етап, відповідно, спрямовувався на впровадження самої реформи.

До перелому в ході підготовки реформи призвела поява ліберальних меншин у Губернських дворянських комітетах та викликана цим криза «верхів». Як показала історія двох скликань Губернських комітетів, переважна частина дворянства не сприйняла позицію вирішення селянського питання, розроблену Редакційними комісіями. По суті, програма комісій не задовольняла жодну з фракцій всередині дворянства, тому задачею Головного комітету став пошук компромісного рішення одночасно між цими фракціями та Редакційними комісіями. Разом з тим, більшість членів Комітету вбачали, що саме програма Редакційних комісій відображала на даному етапі справжню позицію державної влади щодо пануючого стану. Розрахована на збереження дворянства і задоволення, по можливості, його інтересів, урядова програма виходила в першу чергу з державних потреб у цілому. На перший план Комітет висував завдання забезпечити мирний суспільний розвиток Росії із збереженням монархії. Державні діячі Росії намагалися провести скасування кріпосного права так, щоб уникнути шляху західноєвропейських країн, які періодично переживали революційні потрясіння. Практичне здійснення цієї спільної справи втілювалося у конкретній програмній вимозі – поряд із збереженням дворянського землеволодіння забезпечити міцну осілість колишніх поміщицьких селян, закріпивши за кожним наділ за викуп, створивши тим самим поряд із класом поміщиків-дворян міцний прошарок дрібних власників-селян й запобігти його люмпенізації.

Діяльність Головного комітету у селянській справі може бути прикладом того, як бюрократична система може організувати вирішення масштабних проблем,

залучаючи до процесу прийняття рішення надзвичайно велику кількість людей. Звичайно, результат діяльності комітету у вигляді Положення від 19 лютого 1861 р. важко назвати ідеальним, але шлях, який пройшов Комітет, теж має значний інтерес серед істориків. Суто бюрократичні методи – створення контролюючих органів та відповідальних установ – дали непоганий результат з точки зору організації роботи, збору інформації, підготовки та систематизації проектів. На все це Комітет витратив майже 4 роки важкої та напруженої праці. Для старших членів (О. Ф. Орлов, Я. І. Ростовцев) Комітет став останнім місцем активної роботи, для молодших (М. О. Мілютін, П. О. Валуєв, М. П. Семенов) став справжнім трампліном до вищих ешелонів влади. З урахуванням суперечливих наслідків самої реформи, досвід Головного комітету у селянській справі не можна вважати зразковим у питанні розв'язання аграрних проблем, але їх скрупульозний підхід до розробки тез, надзвичайно велика варіативність проектів і, як наслідок, плюралізм думок і підготовка декількох реальних варіантів рішення, заслуговують на повагу та увагу зі сторони нащадків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. 473 с.
2. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России М.: Просвещение, 1968. 369 с.
3. Захарова Л.Г. Александр II и отмена крепостного права в России. М.: РОССПЭН, 2011. 719 с.
4. Захарова Л.Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов: поворотный пункт российской истории // Отечественная история. М.: РАН, 2005. № 4. С.151–167.
5. Захарова Л.Г. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме Россия и Запад – выбор пути развития) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць. Чернівці, 1998. С. 163–179.
6. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874. (К вопросу о выборе пути развития) // Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1992. С. 24–43.
7. Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России // Вопросы истории. М.: РАН, 1989. № 10. С. 3–24.

8. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. М.–Л., 1946. Т. 1.; М., 1958. Т. II.
9. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880. М.: Наука, 1978. 287 с.
10. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011. 732 с.
11. Литвинова Татяна. «Помещичья правда». Дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII – первой половине XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 648 с.
12. Карнишина Н.Г. Реформы просвещенной бюрократии в России на примере работы Редакционных комиссий 1850-х гг. / Н. Г. Карнишина // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. Истори́я. Пенза: Изд. ПГУ., 2016 № 3(39). С. 15-25
13. Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? / В. М. Шевченко // Український селянин: збірник наукових праць. Черкаси, 2001. №. 3. С. 127–131.
14. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII Київ: Інститут історії України, 2011. С. 113–120
15. Максименко М.М. Отмена крепостного права и крестьянское движение в Таврической губернии в 1861–1863 гг.: дис. ... канд. іст. наук. К., 1958. 230 с
16. Щербина П.Ф. Крестьянская реформа 1861 года на Подолии: дисс. ... канд. іст. наук. К., 1968. 236 с.
17. Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: дис... канд. іст. наук. К., 2006. 389 с.
18. Фридман М.Б. «Крестьянская реформа» 1861 г. в Минской губернии: дисс. ... канд. іст. наук. М., 1953. 230 с.
19. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно- політичному житті України 1785–1860 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Харків, 2003.
20. Белан М.И. Крестьянская реформа 1861 года и крестьянское движение в Черниговской губернии: дисс. ... канд. іст. наук. К., 1952. 233 с.
21. Короткевич А.Т. Отмена крепостного права в Витебской губернии: дисс... канд. іст. наук. М., 1954. 232 с.
22. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002.
23. Маслов М. П. Розвиток селянського промислового підприємництва в Харківській губернії (1812–1914): автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 1998. 16 с.
24. Долбилов М. Д. Подготовка отмены крепостного права в Редакционных комиссиях 1859–1860 гг.: Проблема субъекта реформы: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Воронеж, 1996.
25. Линкольн У. Б. Деятельность аппарата МВД Российской империи. М., 1984. С.69.
26. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915. Т. 1. 522 с.
27. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915. Т. 2. 450 с.
28. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915. Т. 3. Приложения к Журналу Главного комитета по крестьянскому делу по заседаниям. 558 с.
29. Первое издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. СПб., 1859–1860. Ч. I–XVIII.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825. СПб.: Тип. II Отд.-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32. № 26278. Пар. 1.
31. Еленев Ф. Яков Иванович Ростовцев и его деятельность в крестьянском вопросе. СПб., 1860. С. 13.
32. Скле́йніс Г.А. М.Н. Муравьёв в «Сибирском» романе Н.Г. Чернышевского «Пролог» и в романе В.В. Крестовского «Две силы» (рус.) // Россия и АТР: научный журнал. Владивосток: Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН., 2006. № 4. С. 191-195
33. Восшествие на престол императора Николая I-го. / составлено, по Высочайшему повелению, статс-секретарем бароном Корфом. 3-е изд. (1-е для публики). СПб.: В типографии 2-го Отделения собственной Е. И. В. канцелярии 1857. 236 с.
34. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. В 6 т. М.: Изд-во товарищества И.Д. Сытина, 1911.
35. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян. СПб: В типографии Министерства Внутренних дел, 1861–1884 . Т.1. 138 с.

Мілана Срібняк,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Репатріація полонених після Першої світової війни, і зокрема вояків-українців (колишніх підданих російського царя), є малодослідженою проблемою, особливо у джерелознавчому аспекті. При опрацюванні наукових праць зарубіжних та українських авторів з даного питання простежується переважання подієвого (наративного) дискурсу, при цьому наявний брак комплексного аналізу та критики джерел стосовно проблеми репатріації полонених вояків-українців. Натомість, у даному дослідженні вперше акцентується увага на здійсненні класифікації джерел з історії репатріації полонених українців після Першої світової війни з метою їхнього подальшого поглибленого аналізу та вивчення з використанням методів зовнішньої і внутрішньої критики всього джерельного комплексу.

Базою даного дослідження репатріації полонених є конкретно історичні джерела, які охоплюють комплекс джерел як результат цілеспрямованої діяльності людей, зокрема пам'ятки матеріальної, інтелектуальної і духовної культури, а також документальні свідчення. Переважний масив джерел, опрацьованих у цій роботі, згідно з типологією класифікації джерел стосується низки критеріїв. Зокрема, за способом кодування і відтворення інформації проаналізовані документи – письмові словесні (вербальні) джерела, які за змістом стосуються політичних, громадських, правничих і культурологічних аспектів. За походженням джерельний комплекс варіюється від колективних до особових, а за формою – переважно друковані твори¹.

¹ Історичне джерелознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов, М. Палієнко, С. Павленко. К.: «Либідь», 2017. С. 94.

Джерела з репатріації полонених, зокрема українців, після Першої світової війни багатогранно розкривають різноманітні аспекти, пов'язані з процесом звільнення полонених з таборів та їхнього перевезення на Батьківщину. Документні свідчення в основному стосуються міжнародно-правового врегулювання процесу репатріації, дипломатичних перемовин, співпраці міжнародних організацій і допомогівих місій для забезпечення безпечного та ефективного повернення полонених. Окремо варто виокремити особисте листування та спогади полонених, дипломатів, представників місій, які особливим чином відображають підготовку, перебіг і наслідки репатріації.

Аналізуючи джерела з історії репатріації полонених після Першої світової війни, найбільш доцільно застосувати родово-видовий принцип класифікації джерел², що зумовлено наявністю великого пласту писемних джерел з даної теми. Даний принцип класифікації дозволяє ґрунтовно опрацювати основні різновиди документів, атрибутувати та структурувати їх за функціональним значенням і змістовною наповненістю.

Джерельний комплекс з історії полону та репатріації полонених, зокрема української національності, представлений:

1) Документальними джерелами, і зокрема міжнародними нормативно-правовими актами, складовою частиною яких є міжнародні договори та міжнаціональні угоди, які регулювали процеси репатріації; національними та місцевими нормативно-правовими актами (урядові та міністерські розпорядження, накази, звіти, дипломатичне і службове листування між міністрами і дипломатами); документами

² Історичне джерелознавство... С. 114.

міжнародних і національних організацій та місій (звіти, рапорти, розпорядження і кореспонденція Союзу Визволення України, Військово-санітарної місії, міжнародного й Українського Червоного Хреста); діловодною документацією (анкети, сертифікати, ідентифікаційні картки).

2) Джерелами особового походження (спогадами, щоденниками, листуванням).

3) Періодичною (офіційною і неофіційною) пресою (зарубіжною та українською таборовою періодикою).

Звертаючись до поглибленого аналізу різних груп джерел відзначимо, що для дослідження даної проблеми перше місце за значущістю та впливом на організацію репатріації полонених посідають законодавчі міжнародні нормативно-правові акти, а особливо – міжнародні договори, які регулювали процес репатріації. Вагому роль у правовому регулюванні, визначенні критеріїв поводження з полоненими та звільнення українців відігравали такі документи, як Гаазькі конвенції 1899¹ та 1907 рр.², Брестський мирний договір 9 лютого 1918 р.³, Комп'єнське перемир'я 11 листопада 1918 р.⁴ та Версальський мирний договір 28 червня 1919 р.⁵

Вищезгадані документи міжнародного значення суттєво впливали на перебіг репатріації полонених передусім української національності з теренів Німеччини. Дані дого-

вори складалися з низки пунктів і стосувалися цілого комплексу проблем, які потребували невідкладного врегулювання. Вони укладалися представниками численних країн і публікувалися для загального ознайомлення у спеціальних збірках документів.

Зазвичай міжнародні нормативно-правові акти Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин у своїй структурі передбачали декілька параграфів або цілий розділ, присвячений полоненим, який часто об'єднували з пунктами про братські могили. Проте багатосторінкові договори здебільшого надавали другорядну увагу питанням полоненим, натомість більше акцентуючи на специфіці репарацій та економічних питаннях у цілому.

Завдяки опублікованим міжнародним договорам науковці мають можливість ознайомитися – у контексті післявоєнної репатріації – з правовим полем документів, термінологією і спеціальними формулюваннями, які стосувалися полонених та їхнього звільнення з таборів. Наприклад, багатьом угодам були притаманні фрази на зразок «репатріація має відбутися якнайшвидше»⁶, однак без достатньої конкретизації хронологічних рамок їхнього виконання, що, натомість, мало вирішуватися окремими домовленостями.

Для забезпечення чіткого алгоритму процесу повернення полонених на Батьківщину здебільшого укладалися міждержавні угоди, що зазвичай стосувалося обопільного обміну полоненими. Переважно до подібних обмінів застосовувався принцип «потяг за потяг» на умовах рівнозначної кількості полонених, які підлягали обміну. Оформлення таких типів угод можна простежити за прикладом «Угоди між урядом його Величності та радянським урядом Росії для обміну полоненими»⁷, що

1 Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899. URL: http://www.opbw.org/int_inst/sec_docs/1899HC-TEXT.pdf (дата звернення: 06.02.2019).

2 Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: http://www.opbw.org/int_inst/sec_docs/1907HC-TEXT.pdf (дата звернення: 07.02.2019).

3 Мирний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народньою Республікою з другої сторони. Бересте-Литовськ, 9 лютого 1918 р. URL: <https://uk.wikisource.org/w/index.php?curid=36917>

4 Armistice with Germany. Paris Peace Conference: Senate Document 147. 1919. URL: <https://tinyurl.com/y4xd5e8t> (дата звернення: 15.11.2018).

5 Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st Session, 1919. 198 p. URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf> (дата звернення: 15.03.2019).

6 Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st Session, 1919. P. 134. URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf> (дата звернення: 15.03.2019).

7 McNally R. Agreement between His Majesty's government and the Soviet government of Russia for the exchange of prisoners. URL: https://openlibrary.org/works/OL14878988W/Agreement_between_His_Majesty's_government_and_the_Soviet_government_of_Russia_for_the_exchange_of_p (дата звернення: 08.04.2020).

дозволяє проаналізувати статистичні дані щодо кількості звільнених полонених, умови, засоби транспортування тощо.

Важливу роль у вивченні передумов і перебігу репатріації полонених українців являють правові акти органів влади Української Держави та УНР. Йдеться зокрема про розпорядження, накази, ноти, циркуляри і меморандуми Міністерства закордонних справ Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, а також службові листування українських дипломатів. Цінні архівні матеріали згадуваних документів можна знайти у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, зокрема у фондах 3696 (Міністерство закордонних справ УНР) і 3077 (Посольство Української Держави в Німеччині). З огляду на визначені географічні рамки дослідження особлива увага приділяється Посольству УНР у Німеччині, співробітники якого докладали всіх зусиль для організації репатріації полонених українців, але це не принесло бажаних наслідків. Немоżliвість організувати репатріацію українців у широких масштабах було зумовлено тогочасним становищем УНР на міжнародній арені, складною фінансовою ситуацією та нестабільною політичною ситуацією в самій Україні.

Діловодство Посольства УНР у Німеччині широко представлене звітуванням, офіційними листами і службовими записками. Багато діловодних документів іменуються застарілим терміном «справоздання», як наприклад «Справоздання Миколи Порша Костю Мацієвичу»¹ від 24 лютого 1919 р., «Справоздання Романа Смаль-Стоцького Андрію Ніковському»² від 2 серпня 1920 р. та ін., в яких міститься актуальна (на той час) інформація про весь спектр міждержавних відносин європейських країн з УНР. Частково з них можна дізнатися й про становище полонених українців і перспективи їхнього звільнення, однак ця інформація інколи є досить невиразною. Документація посольства

1 Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / за заг. ред. В. Кавунника. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. С. 717.

2 Там же. С. 728.

переважно адресувалася конкретним державним діячам, політичним лідерам і дипломатам різних європейських країн.

Серед комплексу джерел, які зберігаються зарубіжних архівосховищах, у контексті локальних державних і дипломатичних осередків та інституцій, які дотичні до теми репатріації полонених, варто згадати про звітну документацію – рапорти, звіти, доповідні тощо. Особливу цікавість становлять опубліковані «Звіти делегатів Посольства Сполучених Штатів Америки у Санкт-Петербурзі щодо ситуації німецьких полонених та цивільних осіб у Росії»³ 1917 р. та «Рапорт доктора Нансена про репатріацію полонених війни»⁴. Перший згаданий документ був виданий окремою збіркою у Цюриху, його структура складається з додатків з наведенням датованих звітів, тоді як текст містить статистичну інформацію, підрахунки кількісного складу полонених офіцерів і солдатів станом на 1915–1916 рр., а також інформацію з проведення обмінів і трансферу полонених. Натомість, другий згаданий документ був опублікований у періодичному франко- та англomовному виданні «Societe des nations. Journal officielle» («Ліга націй. Офіційний журнал» – *авт.*) зі стислою характеристикою політичної та фінансової ситуації репатріації полонених у контексті основних транспортних шляхів – Балтійського регіону, Владивостоку і Чорного моря.

Також було притаманне звітування у державних структурах на тему ситуації полонених та потреби їхньої репатріації, що можна простежити у «Заяві містера Теннанта у Палаті громад (24 травня 1916 р.)»⁵ – односторіноковий друкований документ, який висвітлює діалог Теннанта

3 Reports of delegates of the Embassy of the United States of America in St. Petersburg on the situation of the German prisoners of war and civil persons in Russia. Zurich, 1917. 61 p. URL: <https://archive.org/stream/reportsofdelegat00unit?ref=ol#mode/2up> (дата звернення: 09.04.2020).

4 Raport du Dr Nansen Rapatriement des prisonniers de guerre. Societe des nations. Journal officielle. September 1921. P. 746–748. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9782608q/f228.image.r=repatriation%20of%20prisoners%20First%20World%20War> (дата звернення: 09.04.2020).

5 Tennant H. J. British prisoners of war in Germany: statement by Mr. Tennant in the House of Commons, (May 24, 1916). URL: <https://archive.org/stream/britishprisoners00tenn?ref=ol#page/n3/mode/2up> (дата звернення: 09.04.2020).

з іншими представниками парламенту. Даний приклад дозволяє дізнатися стилістику ведення дискусій у державних органах та обговорення ставлення до полонених у таборах і потреби надання допоміжної матеріальної допомоги полоненим, зокрема в контексті харчових раціонів.

Окремий за важливістю джерельний комплекс, що безпосередньо стосувався репатріації полонених українців – документи Військово-санітарної місії у справах полонених та Українського Червоного Хреста у Німеччині. Архівні матеріали ЦДАВО України, зокрема фонди 3192 (Українська військово-санітарна місія в справах українських полонених в Німеччині, м. Берлін), 1075 (Військове міністерство УНР), а також фонд «Sprzymierzona Armia Ukraińska» Центрального архіву військового у Польщі містять унікальні відомості про діяльність даних інституцій та дозволяють глибоко дослідити їхні функції та заходи, прямо пов'язаних з полоненими українцями у німецьких таборах.

У фондах вищезазначених архівів наявні звіти, реляції, звернення, статистичні й аналітичні матеріали Військово-санітарної місії та Українського Червоного Хреста. Разом з документами внутрішнього користування поширені були публічні звіти таких міжнародних організацій, як Червоний Хрест, приклад якого представлений документом «Опубліковані документи з приводу війни станом на 1914–1915 рр.: рапорти міжнародного комітету Червоного Хреста»¹. Даний екземпляр дозволяє глибоко розібратися з формами організації міжнародних і локальних осередків, їхніми взаємозв'язками, ключовими цілями та практичним втіленням діяльності.

Вищезгадані організації мали вагомий вплив на перебіг репатріації та налагодження безпосередньої комунікації з таборовими адміністраціями, виконавчими органами влади. Важливе джерельне значення посідають доповідні записки і листування членів таких спільнот, як Союз

Визволення України (СВУ), Військово-санітарна місія та Український Червоний Хрест. Документи СВУ актуальні для теми репатріації українських полонених на початкових етапах їхнього звільнення до моменту саморозпуску організації, тоді як місія і Червоний хрест активно діяли на кінець війни. Окреме місце посідає таборова діловодства, які містять в собі цілий спектр наказів, розпоряджень та інших різновидів документації.

Окрім архівних матеріалів ЦДАВО України та Центрального військового архіву Польщі, також можна знайти витяги листувань та інформацію про комунікацію з таборовими осередками у спогадах діячів організацій. Зокрема, вагомий інформаційний потенціал також наявний у «Моїх споминах про недавнє минуле (1914–1920)»² Дмитра Дорошенка, чий життєвий шлях дозволяє простежити діяльність українських діячів як безпосередньо у таборах, так і в організації репатріації.

Джерела особового походження з репатріації полонених Першої світової війни включають у себе велике розмаїття видів документів – щоденники, спогади (мемуари), кореспонденція, автобіографії³ тощо. Дана група документів особливо цінна, адже вона містить унікальну джерельну інформацію очевидців подій як безпосередніх об'єктів репатріації. Притаманною особливістю цих джерел є те, що здебільшого стиль написання авторів настільки художньо довершений, що опосередковано спогади полонених можна долучити до групи оповідних джерел як приклади художньої літератури.

Полонені у власних спогадах і щоденниках яскраво ілюстрували складнощі таборового життя, мотиви і планування втеч, а також підготовку і процес репатріації, способи транспортування на Батьківщину та перешкоди, які поставали на шляху до їхнього звільнення. До сьогодні основний масив джерел особового походження по-

1 Documents publiés à l'occasion de la guerre de 1914-1915: Rapports International Committee of the Red Cross. Geneva-Paris, 1915. 93 p. URL: <https://archive.org/stream/documenttspublis00inte?ref=ol#page/1/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

2 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. 543 с.

3 Історичне джерелознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов, М. Палієнко, С. Павленко. К.: «Либідь», 2017. С. 114.

лонених зберігся саме у вигляді спогадів, бо в умовах полону було надзвичайно складно вести і зберігати особисті нотатки. Здебільшого специфіка спогадів не дозволяє авторам розкрити повною мірою всі події, пов'язані з полоном, проте їхнє вивчення дає можливість ознайомитися з міжнародними, політичними і таборовими питаннями крізь призму суб'єктивного світобачення автора.

Найяскравіші приклади джерел особового походження українських полонених представлені працями «Записки полоненого»¹ Олекси Кобця і щоденник невідомого полоненого², написаного у таборі Раштатт у Німеччині. «Записки полоненого» – довершена з художньої точки зору праця, яка вважається однією з найвідоміших праць з українського полону. Опублікована О. Кобцем в еміграції, дана книга дозволяє проаналізувати побут у таборах Австро-Угорщини, умови втечі та перші випадки звільнення українців з полону. Натомість, з щоденником невідомого полоненого табору Раштатт можна ознайомитися у фонді 4406 (Організація українських націоналістів в таборі військовополонених у Раштаті, Німеччина) ЦДАВО України. Написаний полоненим білоруської національності, щоденник охоплює період з кінця лютого – березня 1915 до 7 березня 1918 рр. і містить цінну джерельну інформацію про діяльність Союзу Визволення України, української громади «Самостійна Україна» і залучення полонених у національний український дискурс. Обидва вищезазначених приклади демонструють багатогранні особистості з високим художнім хистом, що особливо простежується у їхніх віршах, написаних українською та російською мовами, а також театральною п'єсою О. Кобця.

Окремо варто відзначити спогади генерала-полковника Віктора Зелінського «Синьожупанники»³, який неординарно

висвітлював формування синьожупанної дивізії з-поміж полонених німецьких таборів. Його праця особливо цінні у контексті початкових етапів репатріації полонених завдяки його тісним контактам з українськими громадськими діячами Союзу Визволення України, військовими персоналіями. На сторінках його спогадів можна простежити українізацію зросійщених полонених солдат і офіцерів Російської армії, які походили з українських теренів, а також знайти цінну джерельну інформацію зі згадок В. Зелінським діалогів, текстів телеграм та доповідних, які стосуються історії полону і репатріації.

Зарубіжні спогади і щоденники з проблематики полону і репатріації представлені широким спектром опублікованих матеріалів, які розкривають особливості полону та репатріації у Центральних державах, зокрема у Німеччині. Такі автори, як К. Хеннебойс⁴, Г. Кебл⁵, Дж. Лорімер⁶, Г. Магоні⁷, Д. МакКарті⁸, Б. Мюз⁹, Дж. Пірсон¹⁰,

4 Hennebois C. In German hands: the diary of a severely wounded prisoner. London, 1916. 254 p. URL: <https://archive.org/stream/ingermanhandsdia00henn?ref=ol#page/n6/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

5 Keble H. «The quality of Mercy»: how British prisoners of war were taken to Germany in 1914. Toronto, 1918. 15 p. URL: <https://archive.org/stream/thequalityofmerc00howauoft?ref=ol#mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

6 Lorimer J. A. My experiences as a German prisoner. London, 1919. 158 p. URL: <https://archive.org/stream/myexperiencesasg00austriach?ref=ol#page/n8/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

7 Mahoney H. C. Sixteen months in four German prisons: Wesel, Sennelager, Klingelputz, Ruhleben. London–Edinburgh, 1917. 330 p. URL: <https://archive.org/stream/sixteenmonthsin00talbgoog?ref=ol#page/n10/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

8 McCarthy D. J. The prisoner of war in Germany: the care and treatment of the prisoner of war with a history of the development of the principle of neutral inspection and control. New York, 1918. 344 p. URL: <https://archive.org/stream/prisonerofwaring00mccauoft?ref=ol#page/n3/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

9 Muse B. The memoirs of a swine in the land of kultur or How it felt to be a prisoner of war. 1919. 46 p. URL: <https://archive.org/stream/memoirsofswinemuse?ref=ol#page/n3/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

10 Pearson G. The escape of a Princess Pat: being the full account of the capture and fifteen months imprisonment of Corporal Edwards, of the Princess Patricias Canadian light infantry, and his final escape from Germany into Holland. New-York, 1918. 228 p. URL: <https://archive.org/stream/escapeaprincess00edwagoog?ref=ol#page/n11/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

1 Кобець О. Записки полоненого: пригоди і враження учасника першої світової війни. Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1959. 414 с.

2 ЦДАВО України, фонд 4406, оп. 1, спр. 171.

3 Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 126 с.

К. Гоффман¹, А. Во² та ін. залишили цінні свідчення про загальні тенденції полону та репатріації, що важливо для ознайомлення заради порівняльної характеристики досвіду репатріації українців та інших національностей. Переважна більшість опрацьованих автором дослідження спогадів були видані численними видавництвами Великої Британії, США і Канади, що демонструє значний тогочасний попит суспільства на праці про полонених та їхнє звільнення.

Окремо варто виокремити спогади і щоденники дипломатів, які на сторінках своїх праць викладали власне бачення позиції полонених та їхньої репатріації. Зокрема, «Військовий щоденник дипломата»³ Л. Мерівезера дозволяє проаналізувати особисте ставлення дипломата до полону, його перемовини з політичними і військовими діячами з наведенням їхніх цитат і домовленості щодо звільнення поранених полонених. З української перспективи опис як початкових етапів, так і повномасштабного процесу репатріації українців простежується у вже вищезазначених «Моїх споминах про недавнє минуле» Д. Дорошенка.

Листування з приводу репатріації також є важливим джерелом з історії полону та репатріації, однак воно меншою мірою збереглося для дослідників і не найбільш репрезентативне щодо процесу звільнення полонених. Офіційна кореспонденція державних і дипломатичних служб представлена у ЦДАВО України та на сторінках видання «Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921)», тоді як витяги з особистого листування частково представлені на сторінках спогадів очевидців подій

Першої світової війни і полону. Також були доволі поширеними колективні листи від полонених таборів⁴. Із листуванням полонених з теренів Британської імперії можна ознайомитися у базі даних Британської бібліотеки⁵, де наявні цінні відомості для порівняльної характеристики з українським полоненими.

Джерела особового походження дозволяють поглянути на події Першої світової війни і полон з індивідуальної перспективи і позицій мікроісторичних процесів, що дозволяє розкрити додаткові фактологічні відомості, але окрім цього, відчуті атмосферу досліджуваної епохи, зануритися у внутрішній світ очевидців подій і якнайповніше дізнатися яскраві деталі актуальних явищ для дослідження.

Окрема група джерел з історії полону і репатріації представлена періодичною (офіційною та неофіційною) пресою, яка інформувала світ і, зокрема, полонених про міжнародну ситуацію, політичні й соціо-економічні новини. Серед міжнародної періодики окремо варто виокремити «The Chicago Tribune»⁶, «Societe des nations. Journal officielle»⁷ тощо, які на своїх сторінках викладали актуальну інформацію, у тому числі з питань полону і репатріації. У свою чергу, полонені дізнавалися світові та українські новини зі сторінок таборових «самвидавчих» газет і журналів, видання яких здебільшого підтримувалося такими організаціями, як Союз Визволення України. Яскравим прикладом таборової періодики може слугувати газета «Шлях»⁸, яка видавалася у німецькому таборі Зальцве-

4 Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. С. 172.

5 Cave papers. Official documents relating to prisoners of war. November, December 1918. British Library: Digitalized Manuscripts. MS 62469, f1r–f.218r. URL: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_62469_f001r (дата звернення: 02.04.2020).

6 The Chicago Tribune. 16 December 1919. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k47709950/f4.item.r=repatriation%20of%20prisoners%20First%20World%20War> (дата звернення: 02.04.2020).

7 Rapport du Dr Nancen Rapatriement des prisonniers de guerre. Societe des nations. Journal officielle. September 1921. P. 746–748. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9782608q/f228.image.r=repatriation%20of%20prisoners%20First%20World%20War> (дата звернення: 09.04.2020).

8 Допомога Української Військової Місії продуктами. Шлях. Зальцведель, 1919. 2 квітня. Ч.10

1 Hoffman C. In the prison camps of Germany: a narrative of «Y» service among prisoners of war. New-York, 1920. 279 p. URL: <https://archive.org/stream/inprisoncamps00hoff?ref=ol#page/n7/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

2 Waugh A. The prisoners of Mainz. New-York–London, 1919. 276 p. URL: <https://archive.org/stream/prisonersofmai00waug?ref=ol#page/n9/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

3 Meriwether L. The war diary of a diplomat. New-York, 1919. 303 p. URL: <https://archive.org/stream/wardiaryadiplom00merigoog?ref=ol#page/n6/mode/2up> (дата звернення: 02.04.2020).

дель заходами Військово-санітарної місії. Газета друкувалася у таборівій друкарні з 26 лютого 1919 р. і висвітлювала актуальні для полонених новини з різних таборів, а також розпорядження української центральної влади й Антанти¹.

Варто також відзначити окремі документи і зображальні джерела як допоміжний матеріал з вивчення процесу репатріації після Першої світової війни. Зокрема, цікавим прикладом джерела підтвердження звільнення полоненого є документи з колекції Джеймса Бюрке – три картки від Секретаріату Відділення поранених і пропалих безвісті Британського Червоного Хреста², за якими ухвалювалось рішення репатріювати полоненого на підставі його поранення. Особливу увагу заслуговує оформлення документів, для яких секретаріат виробив шаблон тексту з чіткими інструкціями медичного огляду при поверненні на Батьківщину, а також печатки з написами «Repatriated Prisoner of War» та «D» Group POW Reception», що дозволяє ознайомитися з оформленням діловодства військового часу при звільненні полонених.

Для аналізу документів проміжного етапу репатріації полонених на шляху до Батьківщини у нагоді стають ідентифікаційні картки на прикладі документу капітана Ніла Коллінса³, виробленого в Нідерландах. Ідентифікаційна картка була призначена для рукописного заповнення з роздрукованими анкетними питаннями про полк, найближчого родича, професію до війни та в майбутньому, сімейний статус тощо. У документі у правому куті приклеєне фото звільненого полоненого, а основна інформація рукопису заповнена чорними чорнилами, а номер полку – червоними.

1 Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 pp.). Київ, 1999. С. 171.

2 The private James Burke collection (documents of the British Red Cross). URL: https://www.europeana.eu/en/item/2020601/https___1914_1918_europeana_eu_contributions_3626 (дата звернення: 02.04.2020).

3 IDcard, Holland. January 1919. URL: https://www.europeana.eu/en/item/2020601/https___1914_1918_europeana_eu_contributions_4025_attachments_48257 (дата звернення: 02.04.2020).

При поверненні полонених їм зазвичай видавались відповідні документи (у якості прикладу доцільно навести «Сертифікат з демобілізації»⁴ рядового Річарда Гріффітса, датований 11 квітнем 1919 р.). Цей документ був оформлений в анкетному форматі, де переважно різні нерелевантні варіанти відповіді викреслювалися відповідальним за заповнення сертифікату. Дане джерело демонструє переведення Р. Гріффітса до резерву армії, що, ймовірно, зумовлено його фізичним станом. Інформація про належність до полку, зарахування до резерву, наявність медалей та орденів тощо заповнювалися синім чорнилом та олівцем, тоді як сам документ має діловодний номер «Z.21».

Неординарним свідченням «військового порядку» після Першої світової війни втілено в «Спеціальній перепустці № 1338»⁵ з печаткою «Humber Garrison, Hull», видане місис Коуквелл та її доньці для можливості зустрічі у порту звільнених полонених. Перепустка – машинописна з підписом капітана Генерального штабу, номер перепустки й адресати запрошення вписані від руки синіми чорнилами. На нашу думку, даний документ яскраво свідчить про ретельний контроль навіть другорядних питань, пов'язаних з репатріацією полонених.

Отже, варто підсумувати, що джерельний комплекс з історії полону та репатріації після Першої світової війни – багатогранний і представлений низкою різноманітних документів. Питання репатріації полонених є змістовою частиною міжнародних та національних нормативно-правових актів, місцевого діловодства і листування, а також темою шпальт періодичних видань широкого спектру спогадів, щоденників та ін. Проведена класифікація джерел з даної тематики дозволяє систематизувати документи та проаналізувати репатріацію полонених крізь призму нових підходів.

4 Demobilization papers of private Richard Griffiths. April 1919. URL: <https://www.europeana.eu/en/item/15601/689A93DC62F20464CEB70CF30746F363CCF85EC9> (дата звернення: 02.04.2020).

5 Special pass issued to Mrs Cawkwell and daughter. 1919. URL: <https://www.europeana.eu/en/item/15601/B77CFA3E54309B5615E823DB010456B8A9BA81C7> (дата звернення: 02.04.2020).

Олександр Бонь,
Київський університет імені Бориса Грінченка

УКРАЇНЬСЬКА ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В «ОКРЕМІЙ ПАПЦІ» ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У В 1920-х РОКАХ

Для вивчення основних державотворчих, етно-політичних, економічних та культурних процесів 1920 рр. важливу роль грають архівні фонди партійних органів, зокрема КП(б)У-КПУ. Вони розкривають складні процеси перебудови суспільно-політичного та соціокультурного життя України у цей період. І хоча КП(б)У була виконавцем волі московського партійного керівництва і була обмежена у самостійному формуванні політики, все ж матеріали її Центрального комітету і політбюро становлять великий інтерес для дослідників. Вони цінні як для того щоб дослідити механізми виконання рішень вищого московського більшовицького керівництва в УСРР, так і для розуміння справжніх мотивів і завдань республіканського апарату. А також для того щоб визначити рівень його самостійності у прийнятті головних рішень. Особливе місце у політиці партійно-державного апарату у 1920 рр. – часі становлення політичної та ідеологічної монополії більшовиків, займала українська інтелігенція. Високий інтерес для дослідників у цьому сенсі становлять матеріали «окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У. Тому дослідження політики більшовицького керівництва радянської України до

«Окрема папка» – це специфічна форма діловодства партійних органів, найбільш секретна. Зауважимо, вона навіть не згадувалась у інструкціях зі зберігання партійних документів, продукувалась і використовувалась лише найвищим керівництвом партійних органів в одному екземплярі, писались часто від руки самими членами політбюро¹. Судячи із збережених матеріалів такий тип документів з'явився в УСРР

у жовтні 1923 р. Цікаво, що опубліковано частину протоколів із «окремої папки» політбюро ЦК РКП(б) також з 1923 р. на ресурсі «Исторические материалы»².

Важливі матеріали із окремої папки політбюро ЦК КП(б)У друкувались регулярно у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» у 1995 і 1997 р.³ Про значення документів «окремої папки» як важливого історичного джерела писав Руслан Пиріг⁴. А про їх роль у розкритті політики більшовиків по відношенню до церкви і священництва Алла Киридон⁵. Недоступність таких документів була абсолютною і на мала терміну давності. Наскільки це були таємні матеріали та яким був обмежений порядок їх користування показує відповідь на прохання 3 березня 1924 р. Наркомюста і прокурора республіки М. Скрипника до ЦК КП(б)У надіслати копію постанови про виконання вищої міри покарання. Відповідь працівника секретаріату К. Каплана як резолюція червоним чорнилом на машинописному проханні з поміткою «секретно» дуже красномовна: «Із окремої папки постанови не надсилаються, а повідомляються усно»⁶. На документах 1925 р. і пізніших років надруковано типографським способом на бланках – «пильно таємно», «цілком таємно», «зовсім таємно».

Інтелігенція у цьому масиві документів займає помітне місце. Це пояснюється

2 Режим доступу: <http://istmat.info/node/47806>.

3 «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». 1995. № 1/2. С. 90-94; «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». 1997. № 1/2. С. 186-206.

4 Пиріг Р. Я. Документи «окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Український археографічний щорічник. 1999. Вип. 3-4. С. 331-343.

5 Киридон А. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства. - 2004. - Т. 11. - С. 150-157.

6 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), Ф. 1, оп. 16, спр. 2. Арк. 12.

1 Пиріг Р, Маковська Н. З матеріалів «окремої папки» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. с. 27.

її великою роллю у переламний момент історії України у 1920 рр. а також тиском більшовицького режиму та намаганням взяти духовну сферу під тотальний контроль. Не вдаючись до тлумачення загалом поняття інтелігенція, сфокусуємось на гуманітарній інтелігенції. Зупинимось на понятті гуманітарної інтелігенції як соціальної групи. Існує різний поділ інтелігенції на види. Ми розділення пропонуємо за об'єктом прикладення діяльності на технічну і гуманітарну. В. П. Коцур та О. І. Висовень у своїй монографії поділяють гуманітарну інтелігенцію на літературно-мистецьку, наукову, педагогічну¹. На нашу думку, до гуманітарної інтелігенції можна віднести тих, хто обрав об'єктом діяльності різні сфери інтелектуальної праці. Ділення на підгрупи може супроводжуватись і діленням за хронологічним принципом у середині спільнот.

Вважаємо діяльнісний, тобто за соціокультурною функцією, підхід поділу найбільш прийнятним для дослідження гуманітарної інтелігенції 1920 рр. Як приклад звернемо увагу на духовенство як її важливу частину. Зокрема, зважаючи на формально невисокий рівень освіти священників УАПЦ, багато з яких не мали вищої освіти, можна зазначити, що не дивлячись на це, вони виконували відповідну гуманітарну важливу соціокультурну функцію. Разом з тим, ускладнюється вивчення цієї гуманітарної інтелігенції із-за значної динаміки – у 1920 рр. приходить «нова інтелігенція». У цьому нашому дослідженні вносимо за дужки священників, оскільки вони мають власну специфіку та предмет дослідження.

Відразу зауважимо, що питання української інтелігенції потрапляли на аркуші «окремої папки», але також вони «ховались» в інших, часто обговорюваних проблемах – зокрема українських партій, еміграції, персоналій В. Винниченка, М. Грушевського, ВУАН та інших питаннях.

Українські політичні партії. Саме українські партії рекрутували до своїх лав значну частину національної інтелігенції і

формували «порядок денний» української революції. Але у 1920 рр. КП(б)У не могла відкрито проводити з ними політику «переможця» над «переможеними».

Зокрема, 12 жовтня 1923 р. на засіданні політбюро ЦК розглядалось питання політики КП(б)У щодо Української комуністичної партії (УКП), яка переважно складалась з національної інтелігенції. Зазначалось, що УКП притримувалась принципу безпосереднього входження в Комінтерн, незалежності України і примиралась з НЕПом. Вона більшовицькою верхівкою оцінювалась як «незначне угруповання, яке розкладається з середини фракціями як в наш бік так і в бік Винниченка». Тому робився висновок, що вона не є силою, з якою необхідно рахуватись: «Наша задача, продовжуючи політику ігнорування УКП як партії, по відношенню до окремих її членів вести політику залучення в практичну радянську роботу не форсуючи перехід окремих осіб в нашу партію»².

А вже через місяць, 13 листопада 1923 р. було прийнято ряд рішень по УКП: 1) відхилити пропозицію про спільну роботу з УКП; 2) визнати, що УКП підійшла до моменту, коли дійсно комуністичні елементи повинні порвати з націоналістичними; 3) взяти курс на самоліквідацію і входження в КП(б)У чи на розкол з тим, щоб відокремити комуністичні елементи від націоналістичних³. Згодом політбюро 13 квітня 1924 р. не дозволило друкувати програму УКП⁴. Тому легальне існування партії вважаємо номінальним.

Особливо цікавим є обговорення питання 28 лютого 1924 р. про розгляд справ «антирадянських» партій з ініціативи тогочасного наркома юстиції та прокурора республіки Миколи Скрипника. На цей запит політбюро відповіло відмовою і вважало недоцільним у судовому порядку розглядати ці справи. Те, що це питання не було до кінця вирішене, як і про «подвійну гру» вищого партійного керівництва республіки, свідчить особливо секретний лист В. Балицького першому секретарю

1 Коцур В. П., Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 2004. с. 4.

2 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 2 2 зв.

3 Там само, арк. 8.

4 Там само, спр. 2, арк. 28.

КП(б)У Е. Квірінгу та заступнику голови ОДПУ СРСР В. Менжинському вже наступного дня 29 лютого 1924 р. У ньому йшлося про те, що до того часу над представниками антирадянських партій (меншовики, есери, анархісти та інші) не було гласних судових процесів, а їх висилали адміністративно в межах або за межі УСРР. Так лютого Центральна розпорядча нарада відклала справу висилки 18 київських меншовиків і вимагала гласного суду. Але, на думку голови ДПУ УСРР по секретно-агентурним причинам неможливо було проводити гласний процес. Дуже рідко при обшуках можна було знайти компроментуючий матеріал як речові докази для гласного суду. Ряд ліквідацій у середовищі цих партій посилив їх конспірацію. Література після прочитання відправляється у загальне сховище, яке знаходиться під агентурним спостереженням ГПУ і не могло бути швидко вилучено. Тому, в інтересах збереження агентури вважались гласні суди недоцільними. Також В. Балицький притримувався думки, що суди над членами цих партій перетворювались в суди над партією і потребували політичної підготовки. І на останок він повідомляв, що затримка з вирішенням висилки привела до того, що у Харкові зібралось 45 київських меншовиків, які чекали вирішення і посилено займалися з'ясуванням причин провалу і планували організувати стеження за агентурою. Тому і надалі просив засилати адміністративно, без суду¹.

18 липня 1924 р. політбюро санкціонувало арешти меншовиків, зокрема їх керівної верхівки. Операцію ГПУ на місцях погоджувала з партійними губкомами. Також було наказано дати директиву губкомам про видалення меншовиків із закладів і громадських організацій, які близько дотичні до робітничої маси – в першу чергу із кооперації, зокрема із посад, пов'язаних з роз'їздами – інструкторів тощо, працівників страхових кас, ЦСУ, Зовніштога².

Але стосовно УКП підхід був дещо іншим. Протокол №35 (п. 2, 10, 10 б) від 14 листопада 1924 р. зафіксував рішення

про недоцільність масових арештів укапістів. Резолюція політбюро про антирадянські угруповання, прийнята на згаданому засіданні передбачала менш рішучі, ніж до інших партій, дії до УКП, яка легально діяла. Це привело до її активізації на перевиборах у ради, намагання впливати на металістів і залізничників. Користуючись національними настроями мас вони вели, за формулюванням документу, виховання в «петлюрівсько-шовіністичному» дусі. У зв'язку з легальною діяльністю УКП, яка втім підривала політику більшовиків, планувалось провести кампанію у пресі компроментуючу компанію проти її «контрреволюційної» діяльності, зібрати через губкоми відповідні матеріали, посилити боротьбу губкомам, особливо у прикордонних районах³.

Окремо політбюро розглядало питання настроїв та ставлення до *інтелігенції*. З ініціативи ДПУ УСРР, її очільника Всеволода Балицького, 7 квітня 1924 р. в політбюро розглядалось питання «Про декларацію української інтелігенції», з якою та мала виступити за вказівкою партійного керівництва. З метою залучення більш широких кіл української інтелігенції, а також щоб запобігти можливості вимог її окремих представників, прийнято рішення про недоцільність відкритого «комуністичного» характеру декларації та вирішено не здійснювати у цьому зв'язку «нажимів» на середовище. Наскільки «багатогарною» була ця політика, показує те, що партійна верхівка не тільки боялась спротиву інтелігенції «комунізації», а і з метою запобігання її єднанню вирішила ніяких з'їздів не проводити (очевидно це могло дати зворотній ефект) а для розколу в середовищі зважилась не чинити спротиву зібранням для підписання декларації на підтримку більшовицької влади.

Зауважимо, що на тому ж засіданні В. Балицький інформував про справи впливу на інтелігенцію у Галичині. Питання і рішення по ньому виглядало несподівано:

«а) Пропозицію Коновальця та ін. (гр. Петрушевича) про їх субсидіювання відхилили, але в цілях їх подальшого розкла-

1 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 14, 16 16 зв.

2 Там само, арк. 56.

3 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 131.

дання переговори під різними приводами відтягувати, запропонувати їм представити детальні відомості про те, що у них є.

б) Доручити Секретаріату виділити товариша для роботи в Галичині, погодивши його роботу з Комісією тов. Уншліхта»¹.

Такі рішення показують всю складність і «багатошаровість» публічної і непублічної частин політики керівництва більшовицького режиму. Лише зазначимо, що у Москві, на той час, один із організаторів радянських каральних органів Й. С. Уншліхт координував роботу військової розвідки та поширення дезінформації для іноземних урядів.

Знаковим було рішення 25 лютого 1926 р., коли керівний орган КП(б)У прийняв ухвалу про поживавлення роботи комісії політбюро, створеної для постійного перегляду і аналізу зведень ДПУ, зокрема і у напрямку вивчення настроїв серед української інтелігенції. Також було вирішено активізувати роботу по залученню лівої її частини та розглянути це питання на найближчому засіданні політбюро про хід цієї роботи².

За три дні до цього 22 лютого спецкомісія (Н. Калюжний, А. Іванов, В. Балицький) ухвалила взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями української інтелігенції. За місяць В. Балицькому пропонувалось подати доповідь про подальші заходи з розкладання правих груп в середовищі інтелігенції. А також доручено партійному апарату розробити заходи по виключенню із кооперативних центрів найбільш правих представників інтелігенції, антирадянськи налаштованих. Це рішення практично повторювало ухвали спецкомісії політбюро по зведенням ДПУ від 20 лютого 1926 р.³ Звертаємо увагу на основний тип заходів у боротьбі партійного керівництва з українською інтелігенцією – «розкладання», тобто часто негласні, оперативні і агентурні засоби з метою пересварити їх представників.

По доповіді одного з членів спецкомісії Н. М. Калюжного було прийнято постаново-

ву «Про настрої серед укр. інтелігенції». У ній передбачались заходи:

«1. Утвердити при ЦК групу з трьох товаришів, що була-би зв'язана з укр. інтелігенцією, розробляла необхідні заходи й проекти відносно неї й взагалі- постійно була-би інформована і вивчала питання, зв'язані з українською інтелігенцією.

2. Визнати необхідним висувати на державній, господарчій і культ. роботі більш активних і близьких до Радвлади представників укр. інтелігенції. Вищезазначеній групі ЦК доручити на протязі місяця подати інформацію про «групу 66» й близьких до неї осіб та проект «висунення» окремих осіб по роботі.

3. Скерувати громадську, літературну й т. інш. роботу радянської інтелігенції в напрямкові активнішої боротьби з правими націоналістичними течіями.

4. Доручити НКОсвіти провадити більш активну лінію по притягненню укр. інтелігенції й її розслоєння, використовуючи зокрема апарат ДВУ, Головна науки й т. інш.»⁴. Як бачимо заходи були вже різноманітнішими і у них повинні були бути задіяні некаральні радянські організації та органи управління. Адже завдяки одержавленню всіх сфер життя партійні органи могли через Державне видавництво України впливати на загальний дискурс в українській літературі і науці. А через Головне управління науковими установами – на кадровий склад, фінансовий стан наукових установ і, очевидно, малась на увазі ВУАН, значна частина співробітників якої була нелояльна до більшовицького режиму. Наскільки становища ВУАН розглядалось як політично важливе, показує те, що ДПУ, доповідаючи політбюро про політичний стан республіки завжди приділяла цьому увагу.

Ще одним дражливою подією для більшовицького режиму була справа про самогубство Данила Щербаківського та пов'язаний з ним виступ української інтелігенції. 8 липня 1927 р. політбюро КП(б)У розглядало це питання і прийняло ряд рішень:

1 Там само, арк. 26 26 зв.

2 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 142.

3 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 143-144.

4 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 145.

«а) Погодитись з рішенням прокуратури про припинення судової справи.

б) Доручити т. Скрипнику на зборах наукових робітників виступити з освітленням справи зв'язаної з самогубством Щербаківського.

в) доручити Київському ОПК вжити заходів аби окрфілія Робітос вивела зі складу свого правління тов. Єфремова».

д) Наркомосу вжити заходів до впорядкування та поліпшення керівництва музейними справами на Україні». Це рішення спиралось на відповідне рішення Київського окрпарткому від 1 липня про лист 72 наукових робітників Києва, який трактувався як «політичний виступ»¹. Так ціною свого життя відомий музейник і пам'яткоохоронець Д. Щербаківський примусив партійних керівників все ж звернути увагу на стан музейної справи і свавільні дії керівництва провідних музеїв. А також бачимо, що судова і правоохоронна системи радянської держави були лише допоміжними механізмами партійної більшовицької диктатури.

26 червня 1928 р. в чергове політбюро розглядало питання про тактику по відношенню до української інтелігенції. За доповіддю Л. Кагановича про розмову з А. Кримським, М. Грушевським, О. Дорошкевичем прийнято рішення про створення комісії Л. Каганович, В. Чубаря, О. Шумського, Г. Гринька та В. Балицького по вивченню питання української інтелігенції та тактики по відношенню до ВУАН, М. Грушевського².

На засіданні політбюро 15 травня 1928 р. вже у період упокорення ВУАН, її кадрової перебудови, прийняло окрему постанову по доповіді керівника ДПУ В. Балицького про політичну ситуацію у республіці. Інтелігенції було присвячено кілька пунктів. Вказувалось, що у зв'язку з посиленням активності «ворожих інтелігентських груп», а також організаційним оформленням окремих угруповань в місті і селі (монархічні елементи, сіоністи,

українські націоналістичні контрреволюційні елементи) Державному політичному управлінню належало посилити боротьбу з цими групами, «проводячи при цьому необхідні арешти, попередньо повідомляючи в ЦК питання, які стосуються цілих груп». Належало негайно прийняти заходи по «завоюванню елементів, які коливаються, із тих інтелігентських груп шляхом посилення серйозної політичної роботи серед них з одночасним посиленням цієї політичної роботи серед всієї маси інтелігенції»³.

Політичні справи. Те, що у найважливіших питаннях український радянський субцентр був повністю контрольований більшовицьким урядом Москви свідчить процес «Київського центру дій». Його розглядаємо у контексті, оскільки по ньому проходили київські небільшовицькі діячі, зокрема і один з чільних представників української гуманітарної інтелігенції, не визнаний радянською владою обраний президент ВУАН Микола Прокопович Василенко. 13 квітня 1924 р. політбюро змушене було розглядати шифротелеграму ЦК РКП(б) від 9 квітня про цю справу. Доповідав перший секретар Е. Квірінг. І рішення, прийняті на засіданні не тільки підтверджують тезу про повну залежність харківського керівництва, а і показують його намагання «вловити» побажання «центру». У Москву доповідали, що виконання вироку про вищу міру покарання призупинено і надсилався запит «чи належить розглядати телеграму як директиву, що надалі ні один із місцевих судів не повинен виносити смертних вироків без попередньої санкції ЦК РКП, так як ніякої вказівки з цього приводу до цього часу зі сторони ЦК РКП зроблено не було»⁴. Залишило за дужками «незалежність» радянських судів, але зазначимо, що у згаданій цілком секретній шифротелеграмі секретаря ЦК РКП Й. Сталіна, яку мали вручити Е. Квірінгу, говорилося про «заміну» вищої міри покарання і недопустимість вирішення питань про смертну кару без санкції Москви⁵. Разом з тим це зупинило

1 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 49-50; опубліковано: Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. К., 1998, с.300.

2 Історія Національної академії наук України. 1924-1928 : Документи і матеріали..., с. 471.

3 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 13, арк. 9.

4 Там само, спр. 2, арк. 28.

5 Там само, арк. 29.

катастрофічний сценарій для Миколи Василенка. Але у союзного партійного керівництва не було позитивного ставлення до М. Василенка як представника колишньої української влади П. Скоропанського, просто на той час таке покарання вважали надмірним і таким, яке може викликати зворотню від очікуваної реакцію.

Ця справа мала продовження. На засіданні політбюро 3 жовтня 1924 р. розглядалась і була прийнята до виконання шифротелеграма секретаря ЦК РКП В. Молотова з Москви в Харків до ЦК КП(б) У 30 вересня 1924 р. Розшифровану копію було переслано всім губкомам. У ній визначався порядок винесення смертних вироків в УСРР: «Для неухильного керівництва і точного виконання надсилають наступну постанову ЦК РКП про порядок винесення смертних вироків по політичних справах: 1-ше встановити як правило попереднє повідомлення губернською і військовою прокуратурою про всі запропоновані до постановки процеси політичного характеру, по яким можливо і передбачається винесення вищої міри покарання – в центральну прокуратуру одночасно із затвердженням обвинувального висновку, але до відправлення в суд. 2-ге Зобов'язати центральну прокуратуру спільно з спеціально виділеним для цього членом ЦКК проглядати представлення місцевої прокуратури і доповідати на Політбюро»¹. Очевидно, що такий порядок забезпечував повну контрольованість наступних судових процесів.

Але українське партійне керівництво цим не обмежилось: постійно діяла спеціальна комісія по політичним справам під головуванням М. Скрипника, яка ретельно перевіряла і вирішувала справи такого спрямування. До того ж у 1925 р. політбюро прийняло рішення про те, що справи, які повинні попередньо розглядатись комісією по політичним судовим справам і не тільки ті, які передбачені Гл. І. Особливої частини Кримінального кодексу, де і перелічувались такі злочини, але і інші, які мають політичне значення. Протоколи комісії підписувались головою і

секретарем та реалізовувались апаратом НКЮ через секретну частину. Найважливіші справи направлялись через ЦК КП(б) У на затвердження ЦК РКП, а рішення комісії у менш значних вважалося остаточним². І архів «окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У містить велику кількість документів, пов'язаних з роботою згаданої комісії М. Скрипника. І хоча вони стосуються всіх соціальних груп тогочасної УСРР, все ж вони дають змогу встановити яким чином відбувався політико-юридичний тиск на українську інтелігенцію.

Звісно, що і інші чільні представники української інтелігенції потрапляли на сторінки «окремої папки». Зокрема і *Михайло Грушевський*, як у контексті боротьби владних структур з ВУАН, так і у протистоянні з інтелігенцією загалом. Як слушно зауважував Джеймс Мейс, домінування боротьбистів у культурному будівництві УСРР та широка підтримка української культури у період українізації «змусили багатьох українських емігрантів переглянути правильність свого попереднього несприйняття радянського уряду в Україні». Нова прихильність до української культури контрастувала з антиукраїнською політикою Польщі і Румунії³.

Ми не розглядаємо питання повернення М. Грушевського в УСРР, а лише зосередимось на подальших подіях. Зазначимо, що 2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення не заперечувати проти в'їзду М. Грушевського та доручити Затонському «використовувати» його. А 10 листопада це рішення підтвердило і політбюро ЦК РКП(б)⁴. Вище вже згадували про засідання політбюро 26 червня 1925 р. коли було заслухано повідомлення Л. Кагановича про бесіду з представниками ВУАН з вивчення питання української інтелігенції, практики роботи партії щодо ВУАН і до М. Грушевського, а також залучення їх до роботи⁵. Як «залучали» видат-

2 Там само, спр. 3, арк. 14.

3 Мейс, Джеймс. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933. К.: Комора, 2018. С. 149.

4 Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919–1924 рр.) // УІЖ. 2016. №6. С. 22.

5 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 57 зв.

1 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 115.

ного історика показують наступні рішення політбюро. Так вище політичне керівництво УСРР намагалось використати відмову М. Грушевського від головування в комісії з допомоги жителям Західної України, які постраждали від повені і неврожаю. Частина української інтелігенції в УСРР намагалась організувати таку допомогу. Політбюро вирішило опублікувати цей факт відмови. Але водночас ДПУ мало «проводити подальше розслідування»¹.

Ім'я Михайла Грушевського також з'являється у матеріалах «окремої папки» у зв'язку з справами ВУАН. Прикметно, що питання ВУАН і М. Грушевського розглядалось 8 січня 1926 р. за повідомленням В. Балицького про політичне становище республіки. Тоді ж було ухвалено питання про ВУАН обговорити на спеціальній нараді, вибори у академії відкласти, як і вибори її президента. Також було доручено Власу Чубарю особисто керувати всіма питаннями, пов'язаними з Михайлом Грушевським і після «виявлення більшої ясності і чіткості лінії Грушевського» вирішити питання про президента ВУАН².

14 квітня 1926 р. політбюро вкотре розглядало питання про ВУАН (доповідав О. Шумський). Було прийнято кілька ухвал, але лише частина з них була реалізована. Так не була втілена ідея перейменувати ВУАН у Академію Всесоюзного значення (планувалось залишити її у віданні НКО). Також члени політбюро вважали можливим підтримати кандидатуру М. Грушевського в президенти академії. Поступово було реалізовано рішення про покращення матеріального становища академії та оплати її співробітників. На цьому позитивному фоні вирішено за необхідне організувати приїзд М. Калініна чи О. Рикова на зібрання академії, де мало було прийняте нове положення (статут – О. Б.) ВУАН. А Олександр Шумському було доручено скласти відповідну доповідну записку на основі обміну думками на засіданні політбюро³.

1 Там само, арк. 83.

2 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 2; Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали..., с. 202-203.

3 Там само, спр. 5, арк. 9-9 зв.

Наскільки питання академічного середовища було важливим свідчить те, що 29 травня 1926 р. на закритому засіданні знову розглядалось питання про ВУАН. Саме політбюро, а не академія пропонувало висунути віце-президентом ВУАН О. Шліхтера, із залишенням його уповноваженим Наркомзакордсправ. Але завдяки спротиву академії віце-президентом він став тільки у 1931 р., втім у червні 1929 р. партійний функціонер був обраним дійсним членом ВУАН⁴.

На засіданні політбюро 11 червня 1926 р. розглядалось відразу два пов'язані питання: про статтю М. Грушевського (ухвалили передати для попереднього обговорення комісії в складі: В. Затонського, О. Шумського, М. Попова, А. Хвилі, М. Скрипника) та про перенесення пленума (спільного зібрання – О. Б.) ВУАН на осінь⁵.

На вересень 1926 р., очевидно, що «лінія Грушевського» була з'ясована. Політбюро розглядало питання майбутнього ювілею академіка у ключі його «деполітизації» та локалізації у Києві. 7 вересня 1926 р. В. Затонський і П. Любченко доповідали з цього питання та було прийнято рішення про зведення ювілею до «наукового» і у рамках Києва та ВУАН. Очевидно, що для контролю підготовки ювілею, визнано необхідним делегувати представників Голонауки і наукової секції Київського окружного відділу Союзу працівників освіти до підготовчого комітету ювілею. А також для надання «офіційності» ювілею було визнано можливим присутність на ювілеї представника Київського окрвиконкому. Комплексний підхід виявлявся і у тому, що найбільш детальний пункт постанови політбюро стосувався інформаційного супроводження події. Детально визначались основні тези спеціальної статті про політичну діяльність у журналі «Життя і Революція», яка мала бути написана «кимось із комуністів»⁶. Їх можна звести до наступних положень: наукова робота, заснована на дрібнобуржуазній ідеології, штовхнула його у політиці до краху; М. Грушевський зміг «знайти у собі силу зрозуміти те

4 Там само, арк. 64.

5 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 5, арк. 80-81.

6 Там само, спр. 6, арк. 31.

нове, що дала пролетарська Револуція»; з метою ще більшого його протиставлення «відкрито ворожим нам націоналістам», кроки його у бік радянської влади; підкреслити, що не радянська влада прийшла до М. Грушевського, а він прийшов до неї, зійшовши зі своїх колишніх позицій. Одночасно у цьому ж журналі повинна була з'явитись стаття про наукову діяльність академіка і щоб вона мала марксистське «висвітлення». У період самого ювілею «визнали можливим» у центральній «Пролетарській правді» появу невеликої статті про Михайла Грушевського та звітної «замітки». А для слідкування за всіма питаннями, пов'язаними з ювілеєм, була створена спеціальна комісія у складі В. Затонського, Ф. Корнюшина, О. Шумського і П. Любченка¹.

Також у контексті ювілею історика 29 жовтня 1926 р. було повторно підняте питання про М. Грушевського як президента ВУАН. Після «проробки» комісією з українізації його планувалось винести для вирішення на найближчих засіданнях політбюро «у світлі нових фактів»². Очевидно мались на увазі події навколо підготовки і проведення ювілею М. Грушевського.

У той період приймались рішення, значна частина яких не була реалізована. Зокрема згідно протоколу закритого засідання політбюро 24 лютого 1927 р. прийнято рішення «предрешисть» висилку за кордон С. Єфремова і М. Могилянського. В. Балицькому було доручено розіслати відповідні матеріали членам політбюро з цього питання³.

Наступного разу питання президентства М. Грушевського в академії розглядалось 24 березня 1927 р. І було підтверджене попереднє рішення про підтримку цієї кандидатури і залишення А. Кримського у президії академії у якості секретаря чи заступника, очевидно для провокування подальшого протистояння між групами науковців, яке мало місце і попередні роки. Всі питання з керівництвом академії мали вирішити у травні-червні 1927 р. До виборів було визнано бажаним публічний

виступ Михайла Грушевського і було доручено це реалізувати Миколі Скрипнику. Визначальний для діяльності академії статут теж вирішено переглянути. Також М. Скрипник був відповідальним за кількісний і персональний склад представників НКО на зібраннях ВУАН, на яких будуть проводитись вибори президента⁴.

Інколи політбюро розглядало нагальні питання, пов'язані з Михайлом Грушевським. Так 17 червня 1927 р. заслухано повідомлення М. Скрипника і М. Левицького про помилково проведений у М. Грушевського обшук. І доручено В. Балицькому терміново з'ясувати питання і доповісти політбюро⁵.

Питання М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Щербаківського та інших провідних гуманітаріїв України також часто розглядались у контексті *Всеукраїнської академії наук*. Академія, яка за загальним уявленням була «антикомуністичним островом» у «комуністичному морі», часто потрапляла на сторінки окремої папки політбюро. На закриті засідання політбюро 17 лютого 1928 р. М. Скрипник 16 лютого надіслав 12 примірників «Висновків і пропозицій комісії НКО по обслідуванню Всеукраїнської академії наук», як матеріал до доповіді на політбюро 17 лютого 1928 р. Цей документ (комісії для обслідування ВУАН Ю. І. Озерського) вже публікувався⁶ і неодноразово аналізувався дослідниками, тому ми зупинимось лише на пропозиціях у тій частині, яка стосується загалом системи відносин української гуманітарної інтелігенції і влади. Зазначимо, що документ має досить великий підрозділ «політичні висновки», що у принципі характеризує статус і значення ВУАН у очах керівництва більшовицького режиму. Академія у цій частині називається «притулком і осередком консолідації з одного боку, збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції /передовсім есерів/, з другого боку кадетсько-монархічних кіл російських та реакційних кол бувшої університетської професури». А «течія М. Грушев-

⁴ Там само, арк. 122.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 44.

⁶ Історія Національної академії наук України. 1924-1928 : Документи і матеріали..., с. 411-430.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 32-32 зв.

² Там само, арк. 93.

³ Там само, спр. 8, арк. 105.

ського» названа «виявом демократичного і соціалістичного націоналізму». Дуже точно відображено у політичних висновках і протистояння груп Єфремова-Кримського і Грушевського-Тутківського та обмежений вплив НКО на академію¹. Листа до Сергія Єфремова з проханням знайти компроміс з М. Грушевським саме про цей конфлікт писав академік В. Перетц 27 листопада 1927 р. адже із цих суперечок могло вийти «щось далеко не корисне для такої поважної установи, якою повинна Ак[адемія] н[аук]»².

Пропозиції, вироблені комісією по обслідуванню ВУАН керівника Укрнауки Юрія Івановича Озерського, згодом репресованого у справі «Українського військового центру» і розстріляного у Сандармосі, зводились до заходів поліпшення керованості і радянзації академії. Зокрема припинення конфліктів у академічному середовищі, зменшення ролі Управи Президії ВУАН. НКО пропонувало негайно провести перевибори в академії (інструкцію мали виробляти поза межами ВУАН Укрнаука НКО), затвердити академіків, розробити положення і увести представників до Ради ВУАН, яка була передбачена радянським статутом академії, який ВУАН, фактично, не виконувала. Пропонувалось перерозподілити управлінський вплив і зосередити його в руках Ради ВУАН. Таким чином реформа ВУАН 1928 р. вказувала не лише недовіру до академії, а і привела до усунення з керівних посад науковців старої формації³. Водночас ці заходи, які були визначальними, поєднувались із пропозицією збільшення витрат на видавництво, будівництво, обладнання і лабораторії⁴. На момент подачі цих матеріалів до політбюро було вже вироблено і подано на розгляд «Інструкцію щодо перевиборів Президії ВУАН» та «Положення про роботу ВУАН»⁵.

1 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 49-50.

2 Історія Національної академії наук України. 1924-1928 : Документи і матеріали..., с. 323-324.

3 Чорнодід Л. В. Партійно-державний вплив на академічну інтелігенцію у 20-30-ті рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. с. 215.

4 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 52-54.

5 Там само, арк. 55-59.

На закритому засіданні політбюро 21 квітня 1928 р. знову розглядалось питання ВУАН (довідавав П. Любченко). Було констатовано, що «організаційно-підготовча робота по переобранню Президії ВУАН» М. Скрипником виконана. Не заперечували члени політбюро і проти запропонованого складу Президії. Для кардинального вирішення питання керованості ВУАН доручено наркомун освіти М. Скрипнику та П. Любченку, «намітити» 16 нових академіків, в тому числі і декількох комуністів. Планувалось у комплексі заходів готувати і «громадську думку про перевибори в Академії» (відповідало за це бюро Київського окружного партійного комітету. Попередні переговори з академіками доручалось вести Ю. Озерському, а остаточні – М. Скрипнику. А цьому ж засіданні політбюро позитивно віднеслось до кандидатур М. Грушевського, А. Кримського, Д. Багалія у Всесоюзну академію наук⁶.

Кадрові питання у ВУАН були у фокусі політбюро у той 1928 р., коли було упорядковано академію організаційно. Микола Скрипник 4 травня 1928 р. доповідав про поїздку в Київ. Він після відвідин ВУАН подав пропозиції, які були затверджені, про обрання Д. Заболотного президентом ВУАН і К. Воблого віце-президентом. А А. Кримського, обраного неодмінним секретарем – не затверджувати, доручивши НКО визначити формулювання причин його незатвердження. І це рішення виносилось на ЦК ВКП(б). Наскільки це було важливо для контролю академії свідчить і той факт, що НКО доручалось «негайно провести підготовчу роботу, прийнявши всі міри» до проведення кандидатури влади в секретаріат Академії. І, як завжди, до заходів підключалось ДПУ – доручалось каральному органу відновити справу С. Єфремова і після попередньої розробки доповісти політбюро про результати⁷.

Після кадрових змін у керівництві ВУАН 21 вересня 1928 р. політбюро розглянуло питання про Сергія Єфремова. У документі частина тексту закреслена. Але вона, на

6 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 119; Історія Національної академії наук України. 1924-1928 : Документи і матеріали..., с. 451.

7 Там само, арк. 2-2 зв.

нашу думку, є важливою. Так викреслено, що стаття академіка С. Єфремова у львівській газеті «Діло» спрямована проти політики радянської України по відношенню до ВУАН та є «відкритим контрреволюційним виступом». У тексті залишилось рішення «підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка ЄФРЕМОВА» а закреслено важливе твердження, як показує мету: «дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції». Очевидно, плануючи ці приховані форми боротьби з одним із провідників української інтелігенції, політбюро на той конкретний момент вважало відкриті дії ще не своєчасними. Тому було закреслено у документі текст про висилку С. Єфремова за межі України після кампанії проти нього, а залишено: «Питання про висилку вирішити додатково»¹.

9 січня 1929 р. знову розглядалось питання про ВУАН. Рішення продовжували лінію на дискредитацію попереднього керівництва ВУАН і зміцнення впливу новообраної Президії ВУАН. Вважали за необхідне проведення «громадської кампанії серед широких кіл інтелігенції з винесенням рядом наукових установ і зборами» рішень, які схвалювали постанову Президії ВУАН про засудження діяльності С. Єфремова. Окрема комісія (П. Любченко, М. Скрипник, А. Хвиля) мала скласти план проведення цієї кампанії. Підтримка президії ВУАН партійними і державними органами була не тільки у організованій кампанії, а і у прийнятті НКО до розгляду лише тих питань академії, як організаційного, так і фінансового характеру, які висувались лише президією. І було прийняте знакове рішення про зміну лінії на негативну по відношенню до матеріальної підтримки М. Грушевського². Звертаємо увагу, що це відбулось не після святкування ювілею академіка у 1926 р., коли він показав свою не налаштованість на поступки владі, а вже після дискредитації його опонентів у ВУАН – А. Кримського, С. Єфремова. Тепер було зайвим для більшовицького режиму здійснювати політику «розділай і владаруй».

1 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 13, арк. 75.

2 Там само, спр. 14, арк. 7.

Але і надалі політбюро КП(б)У визначало в таємний спосіб кадровий склад керівництва ВУАН. 22 листопада 1929 р. політбюро намітило наступну президію: Д. Заболотний – президент, К. Воблий – віце-президент, О. Шліхтер, О. Корчак-Чепурківський – секретар (у документі важлива вставка тексту: кандидатуру висунути умовно, в залежності від його позиції при обговоренні питання СВУ). А М. Скрипнику доручалось делікатні переговори з М. Грушевським про входження його членом президії Академії. У випадку його відмови, вирішено членом президії висунути М. Яворського. Для додаткового контролю створювалась партійна фракція в академії, а її бюро мало складатись з М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Затонського. Прикметно, що на цьому політбюро вважало роботу комісії по ВУАН закінченою³.

Вплив радянських партійних органів на громадську думку щодо ВУАН виходив далеко за межі УСРР. Для цього мались розгалужена мережа інституцій і організацій. І це тема окремого дослідження. Ми лише зауважимо, що 3 січня 1930 р. політбюро ухвалило «дати директиву» радянським пресі у Польщі провести кампанію проти академіків К. Студинського, Ф. Колеси та В. Щурата за їх виступ у газеті «Діло» коли вони не протестували щодо умов польського уряду при поїздки їх в Україну⁴.

Таким чином можна зробити висновок, що документи «окремої папки» дають можливість зрозуміти основні цілі і методи політики більшовицького керівництва по відношенню до української гуманітарної інтелігенції у 1920 рр. У них можна побачити істинні мотиви дій політичних і державних органів щодо гуманітаріїв радянської України, які мали українське національне спрямування. Одним з основних об'єктів політичного впливу стала Всеукраїнська академія наук, яка залишалась центром інтелектуальної свободи і тому в умовах становлення тоталітарного ідеологічного режиму політичне керівництво ЦК

3 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 126.

4 Там само, спр. 15, арк. 7.

КП(б)У використовувало організаційні (зміна законодавства, структури, керівництва), фінансові та персональні (розпалювання протиріч у академічному середовищі) засоби впливу на Академію. Також гуманітарії, які брали активну участь в українських політичних партіях стали об'єктом негласно-

го впливу партійних та каральних органів. М. Грушевський, як чільний представник політичного керівництва переможеної УНР і наукового середовища 1920 рр. активно використовувався у політичних цілях керівництвом УСРР під жорстким контролем більшовицького проводу Москви.

Ольга Грицюк,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГРАФІТІ ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ СУЧАСНОСТІ

1. Поняття «графіті» та історія еволюції феномену

Для того, щоб ґрунтовніше розібратись із проблематикою, перш за все необхідно окреслити предмет дослідження, з'ясувати зміст та особливості поняття «графіті».

Варто почати із того, що суперечливість поняття «графіті» стосується не лише визначення його місця у системі культур, а й трактування, вимови, отже застосування терміну. Навіть сьогодні, коли правильність вживання того чи іншого поняття із легкістю можна звірити за словниками, зустрічаються випадки, коли в одному телесюжеті, говорячи про поняття графіті, журналісти вживають різні наголоси – на перший та другий склад.

Оскільки у даному дослідженні ми намагаємось дотримуватись основ академічності, зазначимо, що слово «графіті» походить з італійської мови та вживається із наголосом на другий склад¹. У той же час нерідко у широкому вжитку – у медіа та серед представників субкультури – зустрічаються інші варіанти вживання терміну. У якості синонімів на позначення вуличних настінних написів та малюнків засто-

совуються такі поняття як настінне малярство або настінний живопис, вуличне мистецтво, стріт-арт, мурали. Забігаючи наперед, зазначимо, що поняття «графіті», «стріт-арт», «мурали» не є тотожними.

Вважаємо, що графіті є яскравим етнографічним явищем та культурно-мистецькою формою людської діяльності. З огляду на те, що настінний живопис представляє науковий інтерес не лише для етнологів, а й істориків, соціологів, антропологів та культурологів, філософів, лінгвістів та психологів, юристів та педагогів, можемо говорити про синкретизм явища та його різноплановий інформативний зміст.

Таким чином, графіті є предметом вивчення соціологів, а отже виявом діяльності молодіжних культур та явищем молодіжного світосприйняття та усвідомлення себе; психологів, а отже відображенням особистісних психологічних переживань; політологів та юристів, а отже способом вираження своїх громадянських ідей та політичних позицій, інструментом впливу та встановлення кордонів авторитету; лінгвістів, а отже популярним засобом комунікації та мистецтва слова; культурологів та мистецтвознавців, а отже способом втілення естетичних ідеалів; урбаністів, а отже інструментом втручання в міський простір та його гармонізації.

¹ Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 11. С. 677.

На нашу думку, графіті є важливим соціокультурним та мистецьким явищем із притаманними йому яскраво вираженими комунікативними рисами.

Перед тим, як перейти до детальнішого аналізу явища графіті, необхідно окреслити значення даного поняття. Термін графіті в українській та російській мовах дублює написання та вимову свого італійського етимону (вихідного слова)¹, де і graffiti – множина від il graffito – «вишкрябаний рисунок», а graffiare – «шкрябати». Вважається, що етимологічно італійське дієслово graffiare походить від латинського graphium («спосіб гравіювання») або ж грецького дієслова graphein («виризати, вишкрябати, накреслили»), що об'єднують у собі багато форм та вивчаються різними дисциплінами².

В Енциклопедії сучасної України зазначається, що графіті походить від італійського слово graffiti (надряпані) та означає найдавніші текстові написи, малюнки, символічні, магічні, цифрові знаки й монограми, видряпані гострими предметами на керамічних та інших речах сакрального, побутового і торгового призначення, рідше – на стінах різних споруд. А також: сучасні написи та рисунки на стінах будинків, у метро, на парканях тощо; образотворчий напрям міської субкультури останньої третини ХХ – початку ХХІ століття³.

Дослідження показали, що визначення поняття «графіті» подається не у всіх словниках та довідниках. Скажімо, у класичних словниках, серед яких словник В. Даля, такої номінації не зафіксовано. Серед пояснень значення терміну зустрічаємо наступні:

– стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, стінах споруд тощо⁴;

– малюнок або напис, нанесений за допомогою подряпин на твердій поверхні; написи і малюнки (часто непристойні) на будинках, у громадських убиральнях; лозунги, написи на стіні⁵;

– присвятні, магічні і побутові написи на стінах будівель, металевих виробів і тому подібне. У великій кількості знаходять під час розкопок древніх і середньовічних міст і поселень в багатьох країнах світу. Майже на всіх староруських будівлях є Г.; особливо цікаві в Софійських соборах Києва і Новгороду. Вводять в маловивчену область живої мови древнього населення, поповнюють відомості по палеографії⁶;

– сучасна дослідниця К. Станіславська визначає поняття як «будь-які неофіційні тексти разом із сучасними», мовляв що саме сучасні привертають увагу вчених та журналістів, тому в свідомості людини нашого часу зі словом графіті асоціюється передусім добре відомий їй розпис будинків, прогонів на поверхх будинків, ліфтів, убиральень тощо⁷.

Вальтер Кох у своєму словнику простих форм⁸ подає чи не найбільш повне та розгорнене визначення даного поняття: «Випадкові, тобто небажані та неофіційні, написи та знаки в громадських місцях, таких як громадські вбиральні, рекламні оголошення та дорожні знаки, роздягальні, тюремні камери, вокзальні холи та зали очікувань, автобусні та трамвайні зупинки, телефонні будки, ліфти, дерева та лави, шкільні меблі, пам'ятники, стіни будинків та споруд, стовпи та балюстради залізничних, автомобільних та річкових мостів, внутрішні та зовнішні стіни автобусів та потягів. Написи можуть складатись із малюнків, символів, окремих слів та імен, фраз, речень, віршів, діалогів, висловлювань. Для цього може використовуватись

1 Словник іншомовних слів/ за ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. Київ, 1974. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/Мельничук-О.-ред.-Словник-іншомовних-слів.pdf>. Дата звернення 04.04.2020.

2 Cuto E. Язык и графика студенческих граффити. Zadar, 2014. С.27. URL: <https://bib.irb.hr/datoteka/711182..pdf>. Дата звернення 23.01.2020

3 Енциклопедія сучасної України. URL: сайт http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26856. Дата звернення: 23.01.20

4 Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1980. С. 677.

5 Словник Юа. Портал української мови та культури. URL: сайт <https://www.slovnky.ua/index.php?swrd=графіті>. Дата звернення: 23.01.2020

6 Онлайн-словник Vseslova. URL: сайт <http://vseslova.com.ua/word/Граффити-27381u>. Дата звернення: 23.01.2020

7 Станіславська К. І. Історичний шлях розвитку графіті як культурно-мистецької форми сучасного міста. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук праць. К.: Міленіум, 2010. Вип. XXV. С. 239

8 Koch W. A. Simple Forms: An Encyclopaedia of Simple Text-Types in Lore and Literature. Bochum: Brockmeyer, 1994. P. 111.

будь-який інструмент, який залишає слід на поверхні: крейда, олівець, ручка, маркер, аерозольна фарба, кольорова крейда, ніж, палка».

– напрямок в авангардизмі останньої чверті XX ст., з орієнтацією на самодіяльні розписи молодіжних «тусовок»; яскраві малюнки, виконані зазвичай за допомогою розпилювачів в манері барвистої психоделіки; іноді для графіті спеціально відводять міські зони, що сприяє їх виходу у професійне русло¹.

– графіті є сьогодні явищем, що еволюціонувало від просто об'єкту вивчення істориків та археологів, що пройшло епоху «політичних, опозиційних та зазвичай несанкціонованих лозунгів, різного роду прокламацій та непристойних написів в громадських вбиральнях» «пульверизаторного мистецтва», стилю в молодіжній моді, «народної трибуни», «вічного бастарда поп-культури», що карається «вічно репресивним суспільством»².

– у найширшому розумінні за словами самих вуличних малярів графіті – це будь-яка візуальна інформація, що з'являється у міському просторі стихійно³.

– естонські дослідники Т. Палков, У. Сепсівар, А. Сіплейн визначають графіті як загадкову форму мистецтва, що належить до андеграунду та асоціюється із молодіжною та вуличною культурою⁴.

– графіті є формою візуальної комунікації, як правило несанкціонованої, через маркування публічного простору індивідом або групою. Зазвичай графіті асоціюється із стилізованим символом чи фразою, виконаним на стіні за допомогою балону членом вуличної банди, однак деякі графіті не мають стосунку до таких

угруповань. Графіті можуть уособлювати антисоціальну поведінку, спрямовану на привернення уваги, або ж прагнення пережити гострі відчуття. Окрім цього, графіті можуть розглядатись як експресивна мистецька форма⁵.

Київські графіті початку XXI століття є поняттям синкретичним, вони поєднують усі вище перелічені ознаки. Однак, для того, щоб досягнути зміст явища та причини його появи, окреслити особливості розвитку, трансформації форми й змісту та, врешті, еволюції до невід'ємної частини міської культури й сучасного ландшафту, продукту глобалізму, необхідно копнути до його витоків.

Початки «мистецтва стін» сягають глибокої давнини, часів задовго до нашої ери. Таким чином, сьогодні ми споглядаємо видозмінений і трансформований спадок, пристосований до сучасних умов життя та менталітету нового суспільства. Попри це графіті залишається дуже давнім та досить стійким у своїх формах явищем народної культури, його неможливо розглядати у відриві від історичного контексту та культурних традицій конкретної країни, притаманного їй характеру соціальних відносин.

Звідки походять графіті, якими є особливості та хронологія розвитку явища – питання, які цікавили багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників. Ст. Джейкобсон опублікував з цього приводу статтю «A Brief History of Graffiti Research» («Коротка історія дослідження графіті»)⁶, де не тільки описує перші графіті, знайдені людиною, а й наводить у хронологічній послідовності списки праць, присвячених вивченню явища – від першої збірки написів римських катакомб 1593 року Антоніо Босіо та туалетних графіті Харло Трамбо до тематичних дисертацій сучасників початку XXI століття. Питання історії та хронології розвитку явища графіті – тема що знайшла відображення у сучасних українських виданнях, популярних серед

1 Новый словарь иностранных слов под ред. Адамчик В. В. Минск: Современный литератор, 2008. С. 277.

2 Десятерник Д. Альтернативная культура. Энциклопедия. Москва: Ультра, 2005. URL: https://alternative_culture.academic.ru/33. Дата звернення: 23.01.2020.

3 Станіславська К. І. Тенденції розвитку художнього графіті у Європі XX-XXI століття. Наукова бібліотека України. URL: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/343-tendentsiyi-rozvitku-hudozhnogo-grafiti-u-evropi-hh-hhistolittja.html>. Дата звернення 12.05.2018

4 Voolaid P. In graffiti veritas: A paremic glance at graffiti in Tartu. Tartu, 2013. URL: <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/eestipoola/voolaid.pdf>. Дата звернення 05.04.2017

5 Decker S. H., Curry G. D. Graffiti Art. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/art/graffiti-art>. Дата звернення: 23.01.2020

6 Jacobson St. A Brief History of Graffiti Research. Rook Time, 2001. № 26. URL: <http://rooke.se/rooketime26.shtml>. Дата звернення: 15.04.2018

молоді, як от журнал Don't Take Fake¹ (« Не бери підробки»).

Спочатку терміном користувались для позначення однієї із технік настінного малярства. Пізніше цим словом скористались археологи та інші дослідники, використовуючи його як загальний термін на означення всіх видів випадкових написів та малюнків на стінах будинків, на позначення давніх та середньовічних написів та зображень². Сьогодні поняття значно розширило свої межі.

Таким чином, графіті-написи, видряпані на стінах будівель є явищем історичного характеру, властивим різним культурам та країнам, кожна з яких має власну історію виникнення та розвитку стилів настінних написів та малюнків – від традиційних діалогів на стінах культових споруд до найсучасніших настінних малюнків, виконаних за допомогою балонів і трафаретів, від «тегів» (написів-автографів) до зразків «masterpieces» (робота майстра) із використанням гамми кольорів та стилів³.

Зустрічаються наступні різновиди вживання термінів на позначення культурного явища: «урбан графіті», «пост-графіті», «нео-графіті», «партизанське мистецтво». Так називають розмаїття творів вуличних малярів, за винятком графіті, створених бандами на позначення локальних зон впливу, та зображень категорії «чистого вандалізму», створених з метою умисного псування архітектурних культурних пам'яток.

Поняття графіті та стріт-арт або вуличне мистецтво нерідко ототожнюють. Ці терміни означають хоч і тісно пов'язані між собою, однак різні явища культури.

Стріт-арт (від англ. street art – вуличне мистецтво) – це візуальне мистецтво, наприклад в сучасному зображальному мис-

тецтві, особливістю якого є яскраво виражений урбаністичний характер, створення у громадських місцях та вихід за межі традиційної художньої творчості, несанкціонованість. Воно є більш широким поняттям, аніж графіті. Графіті є складовою частиною стріт-арту, його видовою одиницею. Термін набув популярності протягом «графіті-буму» 1980-х років. З тих пір зміст його значно видозмінився, адже сьогодні графіті – далеко не єдина форма вуличного мистецтва. До стріт-арту відносимо трафарети, плакати та наклейки, поп-ап мистецтво, вуличні інсталяції та скульптури із залученням побутових елементів та деталей міського ландшафту⁴. Мурали або стінопис є монументальним живописом самостійного значення, якому притаманна художня довершеність та офіційність створення.

У Києві та Україні стріт-арт представлений переважно графіті. У більш широкому розумінні він не набув значного розмаху, на противагу США та деяким країнам Європи. Однією із причин вважаємо збереження радянських пережитків, зокрема скутості та утилітарності офіційної культури, відхід від якої засуджувався та не допускався. Іншими причинами можна вважати неготовність українського глядача до сприйняття подібних мистецьких форм; дороговизну матеріалів, необхідних для створення інсталяції чи інших зразків стріт-арту; перешкоджання комунальним служб існуванню несанкціонованих зразків вуличного мистецтва протягом тривалого часу. Натомість житлово-комунальні установи районів пропонують своє бачення організації прибудинкового простору, відоме під назвою «ЖЕК-арт». Воно втілюється у інсталяції у вигляді птахів із шин, квітів та звірів із пластикових пляшок тощо⁵.

Таким чином, стріт арт та графіті поняття нетотожні. Якщо графіті нерідко побутує в закритій спільноті, то стріт-арт є відкритим для кожного, хто готовий розглянути, обговорити та взаємодіяти із

1 Мажар А. Краткая история граффити: от вандализма к искусству. Don't Take Fake Magazine. 16 травня 2018. URL: <https://donttakefake.com/kratkaya-istoriya-graffiti-ot-vandalizma-k-iskusstvu/>. Дата звернення 18.05.2018

2 Лурье М. Л. Несколько замечаний о современных граффити. Комплексное собиране, систематика, экспериментальная текстология, 2004. Вып. 2. 222 с.

3 Грицюк О. В. Вуличне малярство: візуалізація цінностей, ідей, естетичних поглядів та осмислення людиною свого місця у світі. Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе: сборник научных статей. Полесье: Полесский государственный университет, 2017. Вып. 2 Ч. 1. С. 15.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.2-6.

5 Неймовірний «ЖЕК-арт» на Оболоні в Києві. Фотобанк УНІАН. Від 07.02.2018. URL: <https://photo.unian.ua/theme/77878-neveroyatnyy-zhek-art-na-oboloni-v-kieve.html>. Дата звернення 02.02.19

цією частиною міської культури. До того ж, стріт-арт як більш загальне поняття привертає увагу своєю живописністю, а не текстовістю¹.

Графіті є частиною та формою масштабного напрямку вуличного мистецтва, у якому важливо все – деталі, кольори, лінії, тіні та штрихи. Стріт-арт є не лише настінним малюнком, а втіленням мистецьких ідей з використанням металу, пінопластових блоків, мозаїк, каркасів. Як графіті так і стріт арт в більш широкому розумінні можуть служити вагомою платформою для вираження суспільних інтересів. За словами вуличних малярів різницю між поняттями можна описати наступним чином: «Я би порівняв стікери, постери і стіни з дітьми морячки, а живопис та графіку – з дітьми домогосподарки. Одні мають більшу глядацьку публіку і менш захищені від зовнішніх впливів, інші – більш відокремлені, захищені, але подорожують менше. Загалом, мені однаково подобаються обидві ролі»².

Стріт-арт як комплексне мистецьке явище, таким чином, знаходиться на стадії зародження, існують певні проблеми на шляху його бурхливого розвитку. Приведемо на підтвердження думки слова респондента вуличного митця Андрія Датури: «Ну как таковой стрит арт в целом умер, как по мне, не успев толком начаться, за счет монетизации и коммерческого интереса в данном вопросе. По-настоящему крутые художники, безусловно, есть, но их столь малый процент, что углядеть их среди тонны необразованных потребительских направленных «звезд» «стрит-арта» тому самому пэрэсичному зрителю очень сложно... Произошел провал в хронологии украинского уличного искусства. Обусловлен он тем, что в основном оно никому здесь не нужно... Провал в плане пропасть – потому, что в Европе была эволюционная цепочка от краски через форму и фактуру до аппликаций и малых

архитектурных форм. И потом все вернулось в краску снова. А у нас если и попробовало с 10к людей сделать что то из пенопласта – то тут же обломились или сделали по одной-две работы и на этом все закончилось. Конечно же есть искусство ради искусства, но стрит-арт у нас, все равно, больше похож на неповоротливого динозавра»³. На думку райтера, ціни на фарби та так зване «бюрократичне чистилище», через яке потрібно пройти, щоб створити власний проект за своїм ескізом, забирають так багато часу й можливостей, що за той час, поки в Києві з'являється одна достойна робота, випускник художньої школи в Берліні створює десять якісних та новаторських робіт.

Якщо говоримо про перші графіті, то найбільш давні їх зразки припадають на період пізнього палеоліту – раннього неоліту. Вони представлені у формі малюнків та піктограм, видряпаних за допомогою кісток тварин або нанесених способом пігментації. Подібні зображення часто виконувались у священних місцях всередині печер як частина ритуалу, як от для привернення удачі на полюванні. Велика кількість графіті збереглась у країнах стародавнього Сходу (зокрема в Єгипті), у давньогрецьких та давньоримських містах.

Яскравих прикладом давніх написів є античні графіті різного змісту, знайдені під час розкопок міста Помпеї. У них містяться й магичні заклинання, й любовні зізнання, політичні лозунги, соціальна риторика та навіть реклама послуг. Окремо відмітимо той факт, що графіті вже у той час були частиною сміхової культури. Гумор та іронія передаються у таких написах помпейських дотепників як: «Тут усі, окрім мене, пишуть на стінах»⁴.

Писемні графіті, на відміну від пікторальних, походять із Західної культури та пов'язані із давньогрецькою народністю, представники якої були першими, хто навчився писати аби виразити себе за допомогою графіки. Багато прикладів перших

1 Michael DeNotto Street art and graffiti. College & Research Libraries News. Resources for online study. April 2014. URL: <http://crln.acrl.org/content/75/4/208.full>. Дата звернення 15.02.19

2 Нескажу С. Арт дайвінг Андрія Калькова. AZH Арт журнал. Від 6 липня 2013. URL: <http://www.azh.com.ua/>. Дата звернення 12.03.15

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1512. Арк. 2-3.

4 Станіславська К. І. Історичний шлях розвитку графіті як культурно-мистецької форми сучасного міста. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньо\ культури: зб. наук праць. К.: Міленіум, 2010. Вип. XXV. С. 239

графіті було знайдено на ринкових площах в Афінах, більшість із них непристойного змісту¹. Давні римляни також вдавались до створення графіті, які стосувались тем сексуальності, копрології та порнографії, політики. Іноді в одному висловлюванні поєднувались всі вище перелічені теми. Особливого значення набули графіті політичного забарвлення, які служили прототипом першої політичної реклами. Велика кількість закликів та лозунгів політичного характеру виникала на стінах античних міст в періоди виборів міських магістратів. Окрім пересічних жителів, левову частку подібних написів створювали глашатаї та писарі. На думку дослідників саме перші графіті виконували роль політичної реклами. Подібні зразки настінного живопису було знайдено археологами в Помпеї: «Рибалки! Обирайте еділом Попідія Руфа!», «Хто відвергне Квінтія, сяде поруч із віслиюком», «Требій, прокидайся й обирай». Поширеним явищем на стінах римських будівель були елогії, короткі возвеличувальні написи, присвячені правителям та героям².

Серед інших зразків найдавніших графіті – настінний живопис майя в Тікалі, Гватемалі, які датуються періодом від сотих років до нашої ери – семисотих років нашої ери; давні графіті фригійців, які проживали на теренах сучасної центральної Туреччини, що датуються 1200-ми роками до нашої ери.

Традиція створення графіті у повсякденному середовищі продовжилась і у період Середніх віків, що особливо проявилось у видряпуванні зображень на стінах, стовпах, підлогах церков та монастирів, печер, кількість яких невпинно збільшувалась у цей час. Середньовічні графіті були характерними й для вітчизняних теренів. Традиція сягає часів Київської Русі, деякі з них збереглись до нашого часу.

У Новгороді збереглося десять графіті XI століття. На території Києва стародавні написи трапляються майже в усіх будівлях домонгольського часу³. Велика кількість графіті XI-XV століття представлена на стінах собору Святої Софії Київської, на них збереглись як малюнки, так і тексти⁴. Як правило, їх зміст обмежується молитовними зверненнями до Бога та святих.

Оскільки до стін Софійського собору сходились люди різного походження та соціального стану – від прославлених письменників та мандрівників до місцевих посадових людей – то й написи зустрічались різного характеру. Одні «волали до бога про допомогу «рабу божьому, грешившему паче всех человек, інші просто залишали свої імена, треті перекидались жартівливими зауваженнями про прочан, про клирошан. Деякі написи змістом своїм безперечно грамотні і книжні, інші – повні фонетичних особливостей щоденної мови киян XII сторіччя»⁵.

Отже дослідники настінного живопису описують й інший бік давньоруських графіті, представлений народними заклинаннями та прокляттями, побутовими написами. Серед них трапляються графіті, що яскраво репрезентують сміхову культуру того часу. Серед жартівливих та побутових написів зустрічаємо: «Против плащ, коли тут був»⁶. Більшість графіті Софійського собору у Києві містять точну дату напису або малюнку та підписи на кшталт «тут був такий-то». Подібні графіті мають велику цінність як історичні, палеографічні та лінгвістичні джерела. Особливо актуальними є графіті у дослідженні побутової писемності, розмовної мови та культури Києва, де на відміну від Новгорода, відсутні альтернативні артефакти на кшталт берестяних грамот.

1 Inge M. T., Hall D. The Greenwood Guide to American Popular Culture. Westport: Greenwood, 2002. Vol. 2. P.811

Седых О. И. Социально-философские формирования политической рекламы в античном обществе. URL:

2 Седых О. И. Социально-философские формирования политической рекламы в античном обществе. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Philosophia/2_sedyh%20o.i..doc.htm. Дата звернення 12.12.19

3 Рыбаков Б. А. Именные надписи XII ст. в Киевском Софийском Соборе. Археология. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1947. Вип. 1. С. 54

4 Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII веков). Київ: Наукова думка, 1976. С.454

5 Рыбаков Б. А. Именные надписи XII ст. в Киевском Софийском Соборе. Археология. Москва, 1987. С. 53

6 Бажкова О.В., Лурье М.Л., Шумов К.С. Современный городской фольклор. Москва: РГГУ, 2003. С. 430-432

Знаходимо згадки про існування давніх пам'яток настінного живопису на стінах печер у Китаєвському урочищі, що у Києві¹. Виникнення печер дослідники пов'язують із існуванням тут городища та припускають, що лабіринти могли використовуватись як таємний вхід до посаду. Знайдені тут графіті могли з'явитись ще в дохристиянські часи. Однак археологічні знахідки, про які дізнаємось із описів, датуються сімнадцятим століттям. Саме у цей час в районі посаду було збудовано новий лаврський скит. Хоч у печерах було абсолютно темно, їхні стіни майоріли малюнками й написами, про що дізнаємось із повідомлень А. Д. Ертеля² та І. М. Каманіна³, який звітував про свої дослідження Китаєвського урочища початку двадцятого століття. Науковець згадував про виявлені у китаєвських печерах давньоруські графіті, які не збереглися до нашого часу. Складені Ертелем плани та щоденники були втрачені, однак деякі дані містяться у його звіті Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також у газетних примітках, що були опубліковані в роки проведення дослідником розкопок. Дізнаємось, що графіті того часу мали дещо спільне із сучасними – використовувались як спосіб самовираження, для вираження своєї релігійної приналежності, естетичних поглядів. Цікавий аналіз досліджень урочища та ілюстрований матеріал подано у праці В. І. Ульяновського «Киевские Зверинецкие пещеры и скит: история в лицах: научное исследование»⁴.

Парадоксальним виявляється той факт, що давні графіті Києва, які з'являлись на стінах культових споруд і, традиційно, переслідувались у часи пізнього середньовіччя, нині є надзвичайно інформативним та цінним об'єктом вивчення соціо-гуманітарних наук, складовою культури та пам'яткою історії, матеріалом для вивчення мови,

культури, соціальної ієрархії та народного розмовного стилю, ставлення до релігії населення Київської Русі. Вагомим джерелом можуть стати і сучасні графіті, адже мережа Інтернет є поняттям віртуальним та мінливим, інформація в такому середовищі швидкоплинна та залежить від закономірностей роботи світових онлайн систем та технологій. Такі написи та малюнки дозволяють зрозуміти настрої та культурні особливості сучасників, дають можливість дослідити особливості життя та соціальної стратифікації, менталітету попередніх поколінь.

Отже, не викликає сумніву той факт, що середньовічні неофіційні настінні написи та малюнки виконували низку важливих функцій, як от комунікативну, інформативну, були частиною творчості та сміхової культури тогочасної людини. Сьогодні середньовічні графіті є унікальними джерелами, що проливають світло на різні сторони життя тогочасної людини, та важливими пам'ятками культури, підтвердження чого знаходимо у працях дослідників різних соціогуманітарних дисциплін: В. Корнієнко та Н. Нікітенко⁵, С. Висоцького⁶, Б. Рибакіна⁷, Б. Щепкіна⁸, А. Мединцевої⁹, А. Євдокимової¹⁰ та інших.

5 Корнієнко В. В. Графіті Софії Київської XI - початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела: автореф. дис.... д-ра іст. наук. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Крип'якевича НАНУ, 2015. 40 с.

Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської та її датування. Просемінарії: Медієвістика. історія церкви, науки і культури. К: 2008. Вип. 7. С. 365-399
6 Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII веков). Киев: Наукова думка, 1976. 454 с.

Высоцкий С. А. Киевские граффити XI-XVII вв. Киев: Наукова думка, 1985. 207 с.

7 Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. URL: <http://www.rodon.org/rba/yads.htm>. Дата звернення 03.10.2018

8 Щепкин В. Н. Новгородские надписи graffiti. Древности. Труды Московского археол. об-ва. Москва, 1902. Т. XIX. Вип. 3. С.26-45

9 Мединцева А. А. Надписи-граффити. Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X - первой половины XIII века). Москва: Наука, 2000. Гл. 2. С. 21-92;
Мединцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора. Москва: Наука, 1978. 311 с.

10 Евдокимова А. А. Греческие граффити Софии Киевской. Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Москва, 2008. Вып. XIX. С. 609-648;

Евдокимова А. А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. СПб., 2007. № 17 (43). С. 115-119.

1 Древние граффити Китаевских пещер. Graffitizone. Від 10.06.20017. URL: <http://graffitizone.kiev.ua/articles/97/> Дата звернення 30.06.2018

2 Детальніше: Ертель А. Д. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. Киев: Типо-лит. Ф. Д. Дубовика, 1913. 46 с.

3 Каманин И. М. Зверинецкие пещеры в Киеве. Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1914.

4 Ульяновский В. И. Киевские Зверинецкие пещеры и скит: история в лицах: научное исследование. Киев: Издательский дом «Антиквар», 2018. 412 с.

Значимість змісту явища давньоруських графіті охарактеризував дослідник Б. Рыбаков «Графіті на стінах давніх споруд – важлива складова частина епіграфіки... Епіграфічний запис – це живий голос давньоруського городянина»¹. Вони дають можливість сформувати образ київського мешканця окремо та тогочасних городян загалом, їх менталітет, спосіб передачі думок, проливають світло на культуру та світогляд.

Завдяки представленим зразкам характеризуємо як окремо київського мешканця, так і городян загалом – їх менталітет та спосіб передачі думок, культуру та світогляд, зокрема релігійні погляди, уявлення про високе та буденне. Погодимось із думкою дослідника Б. Рыбакова про те, що «написи-графіті на стінах старих будинків є яскравим свідченням про живих людей з їх думками, сподіваннями, гумором. Вони доносять до нас цінні для історика риси стародавнього побуту»².

Початок вісімнадцятого століття увінчався розвитком графіті. Причина тому – розквіт літератури, яка надихала авторів настінних зображень на самовираження. Звідси – звернення до вічних тем: кохання, життя та смерті, застережень щодо здоров'я та попереджень про хвороби. Ці написи наскільки широко побутували у Європі та за її межами, носили дотепний та актуальний зміст, що 1731 р. Харло Трамбо вирішив зібрати англійські зразки вуличного малярства, знайдені у тавернах і трактирах, та видав матеріали у антології «The Merry-Thought, or The Glass-Window Bow Miscellany» («Веселий помисел або антологія віконних шибок та нужників»)³. Вперше було визнано настінні написи й зображення на подібному рівні, систематизовано та видано для широкого кола читачів.

Для США, батьківщини сучасного вуличного мистецтва, у цей проміжок часу

характерна поява так званих колоніальних графіті. Їхні зразки зустрічаємо у Вільямсбурзі, де на витертій стіні Державного архіву знаходимо залишені ініціали перших сімей Вірджинії («FFVs» – First Families of Virginia), серед них «Carters» («Картери»), «Blairs» («Блейри») та інші.

Наступні два століття американські графіті тяжіли до традиційних тем, пов'язаних із базовою людською життєдіяльністю: пияцтвом, дефекацією та політикою⁴, про що зокрема зазначає у своїй праці «Folk Epigraphy in Western North America: A Glossarial Study of the Low Element in the English Vocabulary» («Фольклорна епіграфіка у західній частині Північної Америки: елементи низької культури в англійському словнику») фольклорист Аллен Волкер Рід⁵. Обсценні, політичні, релігійні теми залишались актуальними і на стінах будівель вітчизняних теренів. Зміни настроїв у суспільстві, пов'язані із війнами, переворотами, рухами, диктували появу актуальних на той період написів та зображень.

Двадцять років ХХ ст. – один із найсприятливіших етапів у розвитку світових графіті. У сучасних виданнях зустрічається думка, що цей час є найбільш оптимальним для датування появи перших графіті у сучасному розумінні. Це час, коли написами та малюнками почали маркувати товарні вагони, які курсували Сполученими Штатами Америки (батьківщиною традиційних графіті); позначати території, які належали тим чи іншим кримінальним угрупованням; транслювати й розповсюджувати за допомогою стін політичні ідеї у більш широких масштабах. Вже звідти за кілька десятиліть віяння докотиться і до Києва та інших міст Східної Європи. Трохи згодом графіті як інструментом прояву реакції на ті чи інші соціально-політичні проблеми озброїлась молодь. У цей час починають з'являтися відверті слогани та лозунги. До нового руху приєднуються вуличні художники, які почи-

1 Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М.: Наука, 1980. URL: <http://www.rodon.org/rba/yads.htm> Дата звернення 03.10.2018

2 Рыбаков Б. А. Именные надписи XII ст. в Киевскому Софийскому Собору. Археология. Москва, 1987. С. 53

3 Hurlo Thrumbo The Merry Thought: Or, The Glass Window and the Bog-House Pt. 2, 3, 4. Los Angeles: William Clark Memorial Library University of California, 1983. URL: <https://www.gutenberg.org/files/20535/20535-h/20535-h.htm>

4 Inge M. T., Hall D. The Greenwood Guide to American Popular Culture. Westport: Greenwood, 2002. Vol. 2. P.811

5 Read A. W. Folk Epigraphy in Western North America: A Glossarial Study of the Low Element in the English Vocabulary. Paris, 1935. 83 p.

нають залишати на вулицях міст позначки зі своїми псевдонімами¹.

Найбільш розпізнаваним графіті часів Другої світової війни став надпис «Kilroy was here» («Тут був Кілрой»)², який можна було зустріти у багатьох місцях світу – від Маршаллових островів до Триумфальної арки. Його витоки достеменно невідомі, однак авторами та трансляторами графіті по світу стали американські солдати. Вважається, що Кілрой був реальним персонажем і працював інспектором на судах, маркуючи вище згаданим надписом перевірені кораблі³. Згідно із іншими версіями, Кілрой з'явився ще задовго до війни у Англії або ж персонаж був вигаданий австрійськими солдатами ще в часи Першої світової війни, так як Кілрой мав свої «версії» – австрійського Фу та англійського Містера Чада. Гадаємо, що найбільш близькою до істини є думка, згідно з якою відоме графіті та його персонаж був продуктом іронії та гумору і створювався аби підтримати незламність духу американських солдатів по всьому світу⁴.

Показовим є факт, що графіті породжують персонажів, героїв, довкола яких народжуються історії та легенди, про яких говорять та яких пам'ятають. Отже графіті є поштовхом до створення фольклору. Забігаючи на кінець XX століття, згадаємо про український випадок народження героя або фольклорного персонажа через графіті – історію з написом «Клара Будиловская проститутка» в Одесі⁵. Ім'я стало настільки відомим одеситам, що всі знали про напис, цитували та навіть повторно відтворювали його у різних частинах міста, однак ніхто не знав, ким же була Кла-

ра Будиловська насправді. Навколо імені Клари, яке підхопили і писали на стінах міста пересічні жителі, додумуючи різні варіації оригінального напису, було створено чимало історій.

Продовжуючи хронологію розвитку явища графіті у світі, повернімося до США шістдесятих років XX століття. У цей час на авансцену виходять перші вуличні райтери, залишаючи написи зі своїми іменами на міських просторах. На цьому етапі графіті політичного характеру не зникають з авансцени та зберігають актуальність у ході студентських авангардних рухів в США, Європі, Росії та країнах арабського світу.

Згодом про графіті заговорили на офіційному рівні, свідченням чого стала публікація в газеті The New York Times початку семидесятих років. У ній йшлося про вуличного маляра з Нью-Йорку, який залишав свої підписи «Tak183». Художник працював кур'єром та багато пересувався містом, тож його теги стали рясніти майже на всіх станціях метрополітену. Містяни почали звертати увагу на графіті і задумуватись про те, що б вони могли означати. Слідом за The New York Times про мало відому культуру настінного живопису заговорили та почали писати у державних виданнях.

Тегін як явище вуличного мистецтва набував нового значення. Окрім кількості та майстерності виконання написів автори почали змагатись у спритності та авантюризмі. Художники, які залишали свої псевдоніми у важко доступних місцях, добивались поваги та схвалення у спільноті райтерів, викликали захоплення та здивування у пересічних громадян. Ставлення до тегів було неоднозначне, адже пріоритет при створенні таких написів надавався не якості, а кількості.

Подібні прояви індивідуалізму стали викликом для брендингу та суспільної інфраструктури, які набирали масштабів, тому графіті, які незаконно почали з'являтися на вітринах, оголошеннях або рекламних плакатах, вважались суто негативним явищем в очах міської влади. Не дивно, що містяни почали асоціювати подібні написи із діяльністю вуличних банд⁶.

1 Мажар А. Краткая история граффити: от вандализма к искусству. Don't Take Fake Magazine. 16 травня 2018. URL: <https://donttakefake.com/kratkaya-istoriya-graffiti-ot-vandalizma-k-iskusstvu/>. Дата звернення 18.05.2018

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк. 7. Рис. 11 (Додаток 2. Рисунок 11)

3 Quinion M. Kilroy Was Here. World Wide Words. URL: сайт <http://www.worldwidewords.org/qa/qa-kill1.htm>. Дата звернення 2.02.2018

4 Inge M. T., Hall D. The Greenwood Guide to American Popular Culture. Westport: Greenwood, 2002. Vol. 2. P. 812

5 Еременко П. Он любил, а она отказала. В начале 1980-х всю Одессу покрыли надписи «Клара Будиловская – проститутка». От 2.02.2018. URL: <https://meduza.io/feature/2018/02/02/on-lyubil-a-ona-otkazala>

6 Мажар А. Краткая история граффити: от вандализма к искусству. Don't Take Fake Magazine. 16 травня 2018. URL: <https://donttakefake.com/kratkaya-istoriya-graffiti-ot-vandalizma-k-iskusstvu/>. Дата звернення 18.05.2018

Поступово графіті почали набувати потужного комунікативного змісту. Вагони метро, які курсували містом і недостатньо охоронялись міською владою, стали найбільш зручними поверхнями для райтерів. Художники розмальовували вагони, демонструючи свою творчість, використовували короткі написи, які наносили у великій кількості, аби зарекомендувати себе серед інших малярів. Це явище згодом отримало свою назву «бомбінг». Характерні для нього риси: якомога більша кількість написів, швидкість і лаконічність виконання. Саме продукти бомбінгу викликають найбільший осуд у містян, опитаних нами киян, адже не несуть естетичного навантаження. Вони, як правило, є незрозумілими для прочитання та розшифрування пересічним громадянином та з'являються у недоречних місцях.

На противагу теггінгу та бомбінгу райтинг становить інтерес з художньої точки зору, як правило, це є досить важкі для виконання та незвичайні роботи. Виконання малюнку займає від кількох днів до кількох тижнів, вимагає застосування десятків кольорів, продумування персонажів, технік і фактур. Такі роботи часто виконуються у безлюдних місцях на околицях міст¹.

У другій половині ХХ ст. кількість настінних зображень продовжувала невпинно зростати, перетворюючись у елемент вуличної культури. Вуличні художники почали працювати над якістю та стилем, оригінальними елементами своїх робіт, аби бути помітними та унікальними, виділятися із загалу вуличних малярів. Період 1975-1980 років став найбільш сприятливим у розвитку стилів, різновидів, технік графіті. Цей час увінчався появою стилів графіті, серед яких Broadway, Block Buster, Bubble Letters, Wild Style, Throw Up та інші.

Вісімдесяті та дев'яності роки стали переломними у хронології розвитку явища вуличного малярства. З одного боку, графіті почали заповнювати європейські вулиці під хвилиною популярності нью-йоркських художників (Duro, Seen. Mare, Comet, Cos 207, Revolt, Lee, Zephyr, Blade)

та поширенням молодіжної хіп-хоп культури; з іншого – цей час увінчався початком жорстких мір задля припинення поширення явища: було прийнято низку обмежуючих законів, серед яких – заборона продажу неповнолітнім аерозольної фарби. Представники комунальних служб активно зафарбовували малюнки, а правоохоронні органи взялись за посилену охорону перонів та підземних переходів.

Після прийняття владою міст мір, спрямованих проти діяльності вуличних малярів, більшість раніше доступних для малювання місць стали забороненими, а між граферами розгорілась конкуренція, яка нерідко переростала у збройні сутички. Задля безпеки та на основі спільних художніх смаків вуличні малярі почали об'єднуватись у колективи. Залишаючи станції метрополітену, райтери вийшли у місто, полотнищами для їх творчості стали паркани, наземний транспорт (зокрема вантажівки та фургони), стіни будівель, зупинки громадського транспорту. Ще одна особливість графіті цього часу – звернення вуличних художників до соціальних та політичних тем. Скажімо, вуличний маляр Kit Харінг об'єднав творчість з активізмом. Невід'ємним елементом його малюнків стало звернення до теми боротьби зі СНІДом², у той час як у Франції вуличний маляр Blek le Rat за допомогою техніки трафаретів намагався довести, що мистецтво не повинне обмежуватись стінами галерей та є доступним для кожного. Нарешті, найбільш показовою фігурою серед світового вуличного настінного мистецтва є британський художник Banksy. Його стиль є впізнаваним, а творчість носить гостро соціальний підтекст.

Таким чином, до вісімдесятих років минулого століття явище графіті пройшло шлях свого формування на американських, а згодом європейських теренах. Чітко окреслились невід'ємні складові вуличного малярства, через які людина намагалась заявити про себе, самовиразитись, позмагатись в уміннях та спритності,

1 Корнилов К. Начало пути: граффити. URL: блог <https://kirillfarke.art/blog/graffiti>. Дата звернення 20.01.2019

2 Мажар А. Краткая история граффити: от вандализма к искусству. Don't Take Fake Magazine. 16 травня 2018. URL: <https://donttakefake.com/kratkaya-istoriya-graffiti-ot-vandalizma-k-iskusstvu/>. Дата звернення 18.05.2018

втрутитись в середовище міського ландшафту та ідентифікувати себе у ньому, реагувати на соціально-політичні процеси та події міста, країни, світу, висловлюючи свою громадянську позицію.

Сплеск та експансія молодіжних субкультур, винайдення аерозольної фарби стали передумовами для поширення у сімдесятих-вісімдесятих роках минулого століття вуличного мистецтва райтерів із США (з головними центрами у Філадельфії та Нью-Йорку) на терени Східної Європи.

Як зазначає дослідниця К. Станіславська¹, у СРСР поява перших графіті припадає на кінець 1970-х рр. Вони були представлені емблемами футбольних клубів («ЦСКА», «Спартак»), а згодом – назвами рок-гуртів та елементами молодіжних субкультур (панків, пацифістів, хіпі, металістів). Не слід забувати про шкільні, студентські, солдатські, тюремні графіті, які були звичним культурним явищем та широко побутували на вітчизняних теренах в останній третині ХХ століття.

З середини-другої половини вісімдесятих років відбувається бурхливий розвиток хіп-хоп та брейк-денс культури, яка тісно поєднувала у собі музику, танець, стиль одягу та художнє графіті. У цей час настінний живопис переживає свій сплеск. З середини дев'яностих років графіті різних стилів майоріли на стінах українських міст, а кінця дев'яностих-початку двохтисячних вуличні малярі почали долучатись до фестивалів молодіжної культури, серед яких «X sprays», «Snickers URBANія» та інші. Сьогодні їхня кількість значно збільшилась, за останні десять років відбулось більше десятка фестивалів вуличного мистецтва, серед яких «Фонтан кольорів», «Мураліссімо», «Урстину», «Don't Take Fake» та інші.

Серед українських вуличних малярів є багато талановитих художників, які працюють самостійно або ж об'єднуються у творчі колективи. Їхнє мистецтво давно вийшло за межі «бомбінгу» та звинувачень у причетності до вандалізму, натомість характеризується унікальною майстерністю й упізнаваним стилем. Серед

останніх варто назвати: Інтересні Казки, Lodek, Tetris, Slikez, Фатум, Кальков А., Радкевич С. та інші. Існує окрема когорта вуличних малярів, які створюють вербальні графіті (або трафарети) із гостро соціальним підтекстом, з іронією та гумором², зокрема Milashkamilk³. Зразки їх творчості спрямовані не на художню довершеність, а на влучність та актуальність коментаря, звернення, жарту, вписаного у той чи інший контекст міста та елементи його ландшафту. ХХІ століття стало епохою глобалізації та масової культури. Цей час ознаменувався розвитком вуличного мистецтва та виходом його на новий рівень. Явище залишається забороненим та досі наражається на осуд багатьох містян, які вважаються графіті проявом вандалізму. Однак все частіше у містах з'являються зразки настінного живопису, що стають невід'ємною частиною міського ландшафту, викликають захоплення та схвальні відгуки громадян. Серед них – мурали, які нерідко називають продовженням традиційних графіті, інші вважають їх абсолютно самостійним мистецьким явищем. Сьогодні, попри офіційну боротьбу із настінним мистецтвом, здійснюються спроби пошуку консенсусу та співпраці між вуличними художниками, міською владою та підприємцями. Свідченням цього стала комерціалізація графіті, залучення явища до створення брендингу, реклами, проведення молодіжних фестивалів відповідного спрямування. Актуальним залишається запитання: чи не втрачають графіті свій першопочатковий зміст як неофіційне заборонене мистецтво, стаючи на комерційний шлях.

2. Видова специфіка та семантичне значення сучасних графіті

Дослідження та усвідомлення явища графіті ускладнене через його різноманітність та синкретизм. Перед науковцем, який вивчає настінне вуличне малярство, відкривається надзвичайно широке пред-

1 Станіславська К. І. Мистецько-видовищні форми сучасної культури: монографія/ Катерина Станіславська; вид. друге, перероб. і доп. Київ: НАКККиМ, 2016. С. 121

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк. 7.

3 Milashkamilk. Instagram. URL: <https://instagram.com/milashkamilk?igshid=17tejm76ai9kl>. Дата звернення 28.11.2019

метне коло. Постає питання: що є графіті? Чи можемо ми одним терміном описати одиничні написи та малюнки й гігантські комплекси зображень, майстерно виконані на фасадах будинків. Наступним актуальним питанням є визначення межі: коли малюнок перестає бути графіті у його традиційному змісті та стає муралом.

На підтвердження думки щодо синкретизму та неоднозначності явища звернімося до слів дослідника М. Лур'є, який зазначав, що «говорячи про сучасні міські графіті, ми змішуємо в єдине три різних явища (або три традиції), які, безумовно, мають спільне феноменологічне ядро, однак різняться і формально, й функціонально...по-перше, спільну традицію писання і, рідше, малювання на стінах, відому міській культурі з давніх давен; по-друге, практику спілкування за допомогою графіті, що отримало поширення в останні роки; по-третє, основну форму діяльності молодіжної субкультури граферів, в основі якої лежить створення графіті»¹.

Сучасні дослідники², застосовуючи філософський підхід, розглядають графіті як явище, яке знаходиться на перехресті матеріального, емпіричного та духовного, символічного світів, так як мають опредмечений спосіб вираження – написи та зображення розміщуються в міському просторі, та знаково-символічний спосіб вираження – зміст.

Таким чином, графіті стають інструментом представлення ідеї в образі, тобто ідеєю, що набуває матеріальної форми.

Конфронтація та насторожені почуття містян стосовно графіті часто виникають через нерозуміння або небажання зрозуміти. Адже графіті – це нерідко образ, алегорія. Іноді для того, щоб осягнути їх зміст, необхідний широкий світогляд, розуміння соціальної та історичної дійсності та подій, соціально-політичного контексту, усвідомлення культурних особливостей міської та субкультурної спільноти.

1 Лурье М. Л. Несколько замечаний о современных граффити. Комплексное собиране, систематика, экспериментальная текстология. Материалы VI Международной школы молодого фольклориста (22-24 ноября 2003 г.). 2004. Вып. 2. С. 70

2 Кайс З. В. Соціальна семантика урбаністичного світу: символіка графіті: дис. ...канд. філос. наук: спец. 09.00.03. Київ, 2015. С. 84

У попередньому розділі ми розпочали говорити про необхідність типологізації графіті для звуження предметного поля вивчення та виділення подібного серед широкого спектру емпіричного матеріалу. Дослідниками графіті було запропоновано багато підходів до класифікації явища.

Для прикладу, дослідник В. Кох типологізує графіті, відповідно до їхньої жанрової специфіки, виділяючи слогани та загадки, афоризми й діалоги, серед яких приписи на рекламних плакатах, елементах інтер'єру та попередніх графіті³. У той час як дослідники Ф. Боас та Р. Помар акцентують увагу на університетських графіті, розділяючи їх за тематикою на політичні та неополітичні⁴.

У праці «Поэтический знак в структуре смысла городского граффити-символа»⁵ для ілюстрації існуючих типологізацій графіті авторка наводить приклад поділу явища за тематичними групами, запропонований дослідницею Д. Козловською⁶. Серед груп виокремлені наступні: мета-текстуальні, серед яких імена та місця; соціальні та політичні, серед останніх портрети визначних осіб, коментарі до актуальних політичних подій, написи магічного та сакрального характеру; екологічні та пацифістські; молодіжні та еротичні, серед яких часто зустрічаються субкультурні графіті та графіті про школу; гумористичні; символічні; екзистенційні; графіті-діалоги; художні графіті; графіті про поп-культуру та графіті-нонсенс.

Серед універсальних класифікацій слід згадати запропоновану дослідницею Дж. Гетсбі⁷, згідно з якою графіті поділя-

3 Koch W. A. Simple Forms: An Encyclopedia of Simple Text-Types in Lore and Literature. Bochum, 1994. 147 p.

4 Bouza F., Pomar R. M. Sociologia de la reciprocidad linguistica (Las pinturas de la facultad de Ciencias Politicas y Sociologia de la Universidad Complutense [1986-1987]). Communication y lenguaje juvenil. Madrid, 1989. 103 p.

5 Кайс З. В. Поэтический знак в структуре смысла городского граффити-символа. Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2015. №5. С. 82-86.

6 Kozłowska D. Postmodernizm kulturowy w Polsce na przykładzie Pomarańczowej Alternatywy i graffiti: Polska specyfika zjawisk i ich konteksty światowe (MA thesis). Warszawa, 1992. 199 p.

7 Gadsby M. J. Looking at the Writing on the Wall: A Critical Review and Taxonomy of Graffiti Texts. 1995. URL: <http://www.graffiti.org/faq/critical.review.html>. Дата звернення: 12.05.2017

ються на латриналії або графіті в громадських вбиральнях; графіті-підписи та гумористичні; публічні графіті; історичні написи та народна епітафіка, які протиставляються написам епохи маркерів та спреїв.

Цікавий підхід до класифікації настінних написів пропонують дослідники А. Дьомін та В. Кашкін¹. На основі комунікативної складової вони поділяють графіті на текстові, художні та гібридні; відповідно до змісту та сфери комунікації – політичні та кланові (серед останніх – назви молодіжних угруповань, студентських академічних груп тощо); побутові; відповідно до цільової установки автора – спонтанні («тут був я»), інформативні («Наташа, я тебе люблю. А.»), спрямовані (спеціально сконструйовані для сугестивних змін у поведінці адресата).

Дослідниця П. Вулайд² посилається на класифікацію, запропоновану естонськими колегами Т. Палковим, У. Сепсівартом та А. Сіплеєм³, згідно з якою графіті поділяються на три типи: особо-центристські, у яких показано, що конкретна особа була присутньою у тому чи іншому місці або ж мала на нього вплив; графіті-повідомлення, які використовуються для трансляції оцінок, рішень, посилів; просторові дизайнерські роботи, головною метою у створенні яких є зробити урбаністичний простір більш радісним та кольоровим.

На нашу думку, хоч групування графіті за певною ознакою допомагає характеризувати та аналізувати ту чи іншу групу, як от виділення нами соціально-політичних графіті у третьому розділі дисертації, однак жодна типологізація явища не може сприйматись як абсолют. Кожна із них допускає взаємопроникнення та перетин різних за змістом та формою зразків настінного мистецтва. До того ж, існує безліч критеріїв, за якими можна групувати настінні написи та малюнки – за стилем та

технікою виконання, знаковою формою та сферою комунікації, місцем та авторством, гендерною чи груповою приналежністю.

Візуальний бік графіті – та його складова, яка лежить на поверхні. Нерідко вуличні настінні зображення пронизані символізмом та глибоким змістом, вимагають від глядача певних знань та ерудиції для осягнення й прочитання напису чи малюнку. Поява графіті не завжди є явищем хаотичним та спонтанним. Натомість останні виконують низку функцій, про що йтиметься далі.

Графіті є важливим джерелом інформації про суспільство та окремі його групи. Погодимося із дослідником петербурзьких графіті В. Топоровим⁴, що міські графіті дозволяють дослідити думки й оцінки, почуття та бажання, потреби містян, трансляторами яких вони виступають.

Беззмістовні на перший погляд зображення та малюнки можуть нести зміст, адже вуличні малярі у своїй творчості переслідують ті чи інші ідеї. «Даже если это просто имя райтера или его кря (команды) это означает, что он тут был. Что это его стена. А название кря обычно несет какой-то смысл СВ (стрит вайс), РКЗ (райтеры кажутся злыми) и. т.д. А вообще граффити имеет смысл. Либо борьбы с системой, формы протеста, призыв к протесту. Либо же просто граффити вары (холивар) когда райтеры соревнуются в умении залезть на недосыгаемую стенку, написать в труднодоступном месте, либо же там, где много акабов (ментов). И цель в этих войнах не только нарисовать свое, но и бафнуть (зарисовать) чужой кусок (рисунок)»⁵.

Функція бомбінгу, наприклад, найбільш поширеної субкультурної практики графітчиків – полягає в реалізації статусу граферства як забороненого діяння, що переслідується владою і суспільством, такого, що передбачає отримання адреналіну. Для бомберів важливим є створення своїх робіт на очах у враженої та шокованої публіки. Художники обирають у якості

1 Демин А. А., Кашкин В. Б. Взаимодействие языка и среды в текстах граффити. Язык, коммуникация, социальная среда. Воронеж: ВГТУ, 2001. №1. С. 125-135

2 Voolaid P. In graffiti veritas: A paremic glance at graffiti in Tartu. Tartu, 2013. URL: <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/estipoola/voolaid.pdf>. Дата звернення 05.04.2017

3 Palkov T., Sepisvart U., Siplane A Haiguste ravi. Kontrollitud. Raamattänavakunstist.[Cure of diseases. Tested. A book on street art.] Tallinn: EestiPakendiringlus, 2009. 216 p.

4 Топоров В. Н. Петербургские тексты и петербургские мифы (Заметки из серии). Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. С. 368-399

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк. 2.

локацій для розпису заборонені місця або ж об'єкти, які знаходяться під охороною, свідомо порушуючи усталені норми й порядки¹. Прагнучи викликати у глядача та іншого райтера «wow ефект», автори намагаються створити малюнок у важко доступних місцях², що вимагає неабиякої спритності та фізичної підготовки, або ж вразити масштабом зображень.

Таким чином, нанесення графіті («бом-бінг», «тегінг») у відкритих та людних місцях, з одного боку, оцінюється як деструктивна дія. З іншого боку, завдяки графіті автори задовольняють потребу самовиразитись, створити щось власноруч, залишити яскравий слід за собою, що поєднується із прагненням отримання адреналіну, екстремальних відчуттів, обійти небезпеку, бути схопленими, притягненими до юридичної або матеріальної відповідальності.

Нерідко малювати на стінах міста художники починають у підлітковому віці. А це, як відомо, період юнацького максималізму, бунту, формування особистості та створення в уяві опозицій, які позначаються й на мистецтві райтерів та субкультурній картині. Серед класичних протистоянь, які транслюють вуличні художники через свої роботи «ми – поліція», «ми – закон», «я – світ», «я – система», «ми – обивателі», «моя – чужа», «справедливість – влада» тощо. Забігаючи наперед, зазначимо, що опозиція «моя-чужа» стосується, передусім, сприйняття та присвоєння простору. Звернімося до первинної функції графіті задля позначення територій впливу вуличними бандами. Подібну картину ми спостерігаємо й сьогодні: стіни будівель київських дворів свідчать про прагнення присвоїти простір, засвідчити авторитетність, конкурувати у праві розпоряджатись стінами та простором, утвердити право створювати графіті на тій чи іншій стіні («Ну что, закрасим сейчас или будем ждать Пасхи?»; «Кажется, я нашел себя... Не потерял бы его»)³.

Графіті виступають засобом утвердження себе у світі й просторі, соціумі. Поширеною практикою серед людей молодого віку є створення власного розпізнавального знаку чи надпису та нанесення його на поверхнях міста, що означає присутність, важливість «я» тут і зараз. Нерідко графіті-написи, підписи чи символи служать для ідентифікації та популяризації, упізнаності персоналій та угруповань і хаотично наносяться у різних локаціях міста. Як от NBK, Раки, Гонор та інші⁴.

Вияв емоцій притаманний кожній людині, зокрема вияв агресії та прагнення звільнитись від негативної енергії. Іноді графіті стають принагідним інструментом у досягненні цієї мети. Футбольні фанати влаштовують задля цього бійки та виплескують енергію скандуючи голосні гасла; хулігани провокують сутички та нівечать матеріальну власність; усім відоме зображення класичного скінхеда із битою в руках, який також тяжіє до застосування фізичної сили. Райтер, малюючи у заборонених місцях, також застосовує фізичну силу та спритність, отримуючи відповідні емоції. Вияв агресії та викид негативних емоцій відбувається через нанесення на міських поверхнях лайливих нецензурних слів та звернень, прописування власних образ та обурень. На жаль, мусимо констатувати, що у свідомості багатьох громадян саме такі непристойні написи асоціюються із поняттям явища графіті і викликають осуд: «...не подобаються ті, що огидні/образливі/ не мають сенсу»⁵; «Подобаються не агресивні за своїм характером, яскраві, не кроваві»⁶; «...не подобаються негарні вислови, негативні вислови, слова-паразити і демотивуюча реклама»⁷; «Не подобаються: неясні закарлючки, якісь значки/логотипи, чужі імена, особливо великі. Матюки»⁸; «Подобаються ті, які несуть у собі якийсь сенс, виконані гарно, охайно у кольорі. Не подобаються ті поодинокі на-

1 Граффити-бомбинг. Extreme Sports. Від 25. 12. 2015. URL: <http://h-i.su/content/graffiti-bombing.php>. Дата звернення 10.07. 2017

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк. 8.

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк. 9.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк. 10.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1516. Арк. 29.

6 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1516. Арк. 4.

7 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1516. Арк. 7.

8 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1516. Арк. 17.

писи про первинні статеві ознаки, і схожа мазанина на парканах і т.д.»¹.

Райтери серед іншого знаходять у графіті спосіб художньої реалізації, шлях до визнання. Художник створює свій логотип або «унікальний знак», який є його візитівкою, та зображає його на елементах міського ландшафту. Разом із практикою вуличного малюнку росте й митець, вдосконалюючи свою техніку та створюючи унікальний стиль. Багато нині відомих вуличних художників та дизайнерів починали свій шлях у підлітковому віці із провокативних та «неестетичних» тегів чи бомб.

Лева частка граферів вкладає у головне призначення та зміст графіті саморекламу: «В наш час будь-який беззмістовний логотип, образ або форма набирає зміст і вагу тоді, коли його знає багато людей. Наприклад, коли ти малюєш червоний круг і про це знають тільки твої знайомі, то це просто червоний круг і більше нічого, а коли про те, що хтось малює червоний круг знає мільйон людей, то в цьому кругу з'являється зміст і він починає багато що означати»²; а їх головна мета – задоволення власного его: «Графітчики являються егоїстами, оскільки пишуть тільки своє ім'я (нікнейм). Та і більшість художників також спрямовують твори на задоволення свого его, хоча деякі слідуєть модним тенденціям, щоб заробляти гроші»³; «Глобально в граффіті надписи означають рекламу написавшого а рисунок, тут уже зависит от того, что там изображено, даже котик означает неравнодушие к котикам»⁴; «Я наприклад малюю останні 4 роки в 90% за команду мені це більше подобається ніж свій нікнейм писати але іноді хочеться і себе писати. В якійсь то мірі графіті це як реклама правда особисто кожного реклама»⁵; «Ну, откровенно говоря, в граффіті особливо много идей нету. Граффіті это штука такая, это просто рекламная компания себя. Ты придумываешь себе ник нейм,

придумываешь как его писать, называешь это своим стилем и идешь рисуешь»⁶.

Одним із рушіїв діяльності вуличних малярів є створення чогось красивого та небуденного, розбавлення сірих пострадянських будівель спальних районів. З іншого боку, вони на ділі доводять, що мистецтво може бути доступним для всіх, не обов'язково для цього відвідувати галереї та музеї: «Цель, получить удовольствие и возможно поднять настроение знакомым мне людям. Отойти головой от основной работы»⁷; «Хотя, я стараюсь чтобы это было актуально, мне хотелось бы, чтобы это было современно и вызывало у людей, конечно же, эмоции. Не так как стрит арт, а как какие-то даже мимолетные, не глубокие, а даже банальные эмоции – это уже класно. Это означает, что людям не безразлично. Это здорово»⁸; «Я думаю, малюнки завжди щось означають. Так само, як і картини художників. Бо райтери самі придумують свої роботи і для них вони є відображенням чогось внутрішнього, як мінімум»⁹.

Нарешті, слід враховувати, що створення графіті на всіх етапах є для багатьох представників субкультури хоббі, має творче начало, є шляхом самовираження, приносить задоволення, є чимось відмінним від щоденної рутини: «Это творами даже назвать нельзя, понимаешь. Я занимаюсь этим, потому, что мне это нравится. То есть я переутомляюсь на работе, когда рисую...и я показываю результат...то когда я рисую для себя, я не показываю результат...знаешь, это вопрос не «что», а вопрос «как». То есть меня интересует, как это будет сделано. То есть, мне не важен результат абсолютно. Я получаю удовольствие от нанесения краски, от компании»¹⁰; «Графіті це як і музика – засіб самовираження, якщо в музиці є ідея, але її погано зіграли і заспівали, то її ніхто не буде слухати, то ж саме й тут, якщо «безвкусно всьо», то нема різниці «за мір во всьом міре» чи

1 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1515. Арк. 6.

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1513. Арк. 3.

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1516. Арк. 7.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1513. Арк. 8.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1513. Арк.12.

6 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1514. Арк.2.

7 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1514. Арк.8.

8 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1514. Арк.2

9 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк.5

10 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1514. Арк.4

за «восстановление рабства», всьоровно погано»¹.

Ще однією метою вуличних митців є спроба долучити глядача до діалогу, обговорення та обдумування нагальних соціально-політичних проблем. Таким чином, малярі виступають не лише творцями візуального обліку міста, а й за допомогою графіті виконують месіанську функцію, працюють над демократизацією міського простору. Вуличне мистецтво може бути вагомою платформою для вираження суспільних інтересів. Прогресивна молодь, серед якої вуличні художники, ще на початку минулого століття здійснювала спробу на державному рівні (вітчизняні терени тоді ще входили до складу Російської держави) проголосити відміну від приватної власності та ратували за демократизацію та присвоєння вулиць народу.

Опублікований 1918 року російськими футуристами Декрет №1 «Про демократизацію мистецтв («заборна література та живопис площ») проголошував вільне висловлення думок та творчих прагнень на міських теренах: «Товарищи и граждане, мы, вожди российского футуризма – революционного искусства молодости – объявляем:

1. Отныне вместе с уничтожением царского строя отменяется проживание искусства в кладовых, сараях человеческого гения – дворцах, галереях, салонах, библиотеках, театрах.

2. Во имя великой поступи равенства каждого пред культурой Свободное Слово творческой личности пусть будет написано на перекрестках домовых стен, заборов, крыш, улиц наших городов, селений и на спинах автомобилей, экипажей, трамваев и на платьях всех граждан.

3. Пусть самоцветными радугами перекинутся картины (краски) на улицах и площадях от дома к дому, радуя, облагораживая глаз (вкус) прохожего.

4. Художники и писатели обязаны немедленно взять горшки с красками и кистями своего мастерства иллюминировать, разрисовать все бока, лбы и груди городов, вокзалов и вечно бегущих стай железнодорожных вагонов.

1 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк.16

5. Пусть отныне, проходя по улице, гражданин будет наслаждаться ежеминутно глубиной мысли великих современников, созерцать цветистую яркость красивой радости сегодня, слушать музыку – мелодии, грохот, шум – прекрасных композиторов всюду.

6. Пусть улицы будут праздником искусства для всех»².

Не можемо прослідкувати, наскільки настанови Декрету були втілені у життя, однак цей заклик можна вважати першою спробою санкціонувати вуличне мистецтво та зробити міський простір гармонійним для проживання у ньому людини.

Однією із важливих функцій графіті є комунікативна. Попри розбіжності у поглядах багатьох дослідників щодо мети, ідей та цінності настінних малюнків та зображень, прослідковується однастайність щодо визначення графіті як засобу комунікації. «Они адресованы людям, которые сами не могут ни до чего додуматься, а значат они то, что есть люди, которым не все равно. Слова всегда остаются в памяти. Именно для этого мы рисуем наши граффити»³; «Кожен малюнок це є послання в суспільство... мова вулиць underground шрифти, персонажі, постери...»⁴; «...иногда делаю что-то заставляющее задуматься окружающих, общество потребления там, и все такое прочее»⁵.

Графітійний діалог полягає у комунікації на рівні художник – художник, художник – глядач, художник – суспільство, художник – «я». Нерідко існуюча фраза або малюнок на поверхні доповнюються дописами та коментарями, переростаючи у діалог, а елементи ландшафту або реклами зазнають видозмін⁶. Цікаво, що у наш час цей діалог переноситься і у віртуальний вимір, де ті чи інші настінні зображення й малюнки, що транслиують цінності й ідеї, викликають реакцію, коментуються, схвалюються або ж заперечуються.

2 Декрет футуристов № 1. Газета футуристов, 1919. Вып.1. URL: <http://www.togdazine.ru/article/370>

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк.4.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк.8.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк.13.

6 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.11-13.

чуються на сторінках соціальних мереж: «Прыгай Здесь не высоко – Хороший вид из окна?»¹; «За 60 часов исправительных работ так и не исправился»²; «Кто влюбился тот лох – Правда жизни»³, «Розписані колони біля стадіону Динамо – Ну и как тут не стать ярой телкой с транспорантом под КМДА?»⁴, «Реп кал – Согласны?»⁵

Згадуючи про графіті як комунікативний інструмент та спосіб вираження інтересів, поглядів, світосприйняття, виділимо важливість цих характеристик у середовищі молодіжних субкультур. Результати досліджень побутування графіті у малих групах висвітлив у своїх працях, серед яких «Московські графіті» науковець Дж. Бушнел⁶. Вчений зазначає, що графіті є засобом налагодження зв'язку у середовищі молодіжних субкультур, потужним комунікативним інструментом. Завдяки використанню цього феномена вони комунікують всередині спільноти, а також створюють комунікативний бар'єр, який відділяє їх від офіційної культури та решти світу.

За класифікацією Дж. Бушнела, до цієї категорії настінного вуличного живопису належать графіті футбольних та інших спортивних фанатів, музичні графіті («рок-н-рольні», контркультурні та субкультурні). Автор звертає увагу на те, що серед музичних графіті – а саме імен співаків, текстів пісень та назв рок-груп – цілковито відсутні графіті, пов'язані з поп-музикою⁷. Переважна більшість написів та зображень цієї групи присвячені альтернативній музиці. Культуру графіті, таким чином, можна розцінювати як альтернативну офіційній загальноприйнятій культурі.

Як зазначають вуличні художники, вони часто зображають те, що їм цікаве, близьке та важливе: «Идеи, они берутся как и всегда из работ других, из идеоло-

гий, того, что меня интересует, из общих интересных тем и из повседневной жизни. Мы, например, часто рисовали раньше чувака регбиста и писали на нем «Антерас» название нашего регби клуба»⁸.

Констатуємо, що молодіжні угруповання, які відділяються від суспільства та офіційної культури в результаті свідомого вибору, створюють свою власну альтернативну культуру та притаманну їй систему знаків та символів – по суті, свою власну мову. Намагаючись заявити про себе, молодь пише та малює графіті⁹.

Об'єднані спільними символами представники тієї чи іншої субкультури зображають те, що відповідає сфері їх інтересів та є близьким. Як правило, такі графіті будуються на комбінації слів та символів. Окрім зображення регбіста із супроводжуючим написом «Антерас», прикладом можуть слугувати графіті-емблеми київського футбольного клубу, що часто зустрічаються на міських поверхнях, нанесені фанатами команди¹⁰. Вони використовуються як символ підтримки команди та служать своєрідним «маркером» угруповання фанатів. Символіка таких зображень полягає і в наданні їм позитивного чи негативного змісту через універсальний набір позначок. Скажімо, позитивна конотація виявляється через «коронацію» емблеми, негативна – через паплюження, перекреслення (як правило ворожих, конкуруючих розпізнавальних знаків та емблем)¹¹.

Актуальним на сьогодні питанням є створення зручного і гармонійного міського простору, де людина почуватиме себе комфортно та щасливо. Серед поліфункціональності графіті виділимо спробу гармонізувати міський простір, за що беруться вуличні малярі. Пересічні містяни пере-

1 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.13.

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.14.

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.14.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.15.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк.15.

6 Bushnell J. Moscow Graffiti: Language and Subculture. Boston: Unwin Hyman, 1990. P. 4

7 Бажкова О. В., Лур'є М. Л., Шумов К. Є. Міські графіті. Арт журнал «AZH». URL: <http://www.azh.com.ua/lib/miski-grafiti>. Дата звернення 12.02.2015

8 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1511. Арк. 2.

9 Лурье М. Л. Что и зачем наши дети пишут на стенах. Классный руководитель. Москва, 2004. № 3. С. 77-82.

10 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-9. Од. зб. 879. Арк. 10. Рис. 22 (Додаток 2. Рис. 22) АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-9. Од. зб. 879. Арк. 11. Рис. 23 (Додаток 2. Рис. 23)

11 Лурье М. Л. Граффити. Русский школьный фольклор: От «вызываний» Пиковой дамы до семейных рассказов. Москва: АСТ Ладомир, 1998. С. 421.

конані, що графіті не лише можуть псувати зовнішній вигляд міста, а й робити простір більш гармонійним та привабливим, допомагають позбутись пострадянського образу сірого міста: «Ідеально, якщо б графіті з'являлись у спеціально відведених для цього місцях. Або, у місцях, які стануть краще від малюнків (зруйновані або покинуті будинки, сірі бетонні забори, трансформаторні будки і тд)»¹; «Думаю, що радянські обшарпані будинки можна таким чином прикрасити. Стіна, на якій є красиве графіті, оживає»²; «Это здорово характеризует город, задает ему настроение. Это же современное искусство, то что идёт в ногу с пробегающими прохожими в свои душевные офисы, в 7 утра в какой-нибудь вторник...»³.

Подолання усталених приписів та соціальних табу; нехтування та знецінювання офіційно важливих тем, серед яких теми Бога та віри («Бог и другие игрушки» напис на сміттовому баці⁴; «Государство, армия и церковь насилуют женщин ежедневно»⁵) – те, на що спрямовані деякі сучасні графіті. Настінне вуличне малярство, серед іншого, є здавна частиною сміхової культури, про що йшлося у попередньому розділі. Сьогодні це виявляється у використанні жартівливих фраз та віршів, домальовуванні вусів, геніталій, одягу та зачісок на рекламних щитах та афішах, дописуванні та виправленні вже існуючих слів, фраз⁶.

Таким чином, графіті є надзвичайно синкретичним явищем сучасної міської культури. На вулицях Києва воно представлене у різних формах та може виконувати різні функції – задовольняти прагнення людини у творчості й самовираженні; служити способом присвоєння простору та його гармонізації; бути одним із комунікативних інструментів тощо.

3. Вуличне настінне малярство у системі культур

Здійснивши екскурс в історію та хронологію графіті, констатуємо еволюцію та трансформацію явища. Від простих та випадкових монохромних персональних написів графіті вирости до справжніх мистецьких шедеврів. Вуличне настінне малярство є культурним проявом. Однак у ході дослідження виникло запитання, що слід розуміти під поняттям культура і як можемо співвіднести його із поняття графіті? У першому томі праці «Американська культура»⁷ знаходимо пояснення. Завдяки праці можемо описати поняття «культура» у сучасному його розумінні зі зверненнями до класичних традицій. Нагадаємо, що батьківщиною сучасних графіті вважають США.

Автори зазначають, що термін має як загальне так і вузьке значення. Традиційне визначення поняття «культура» можна окреслити наступним чином: це світогляд та поведінка, цінності суспільства, виражені за допомогою символічних форм – через мову, міфи й ритуали, стиль життя, заклади й закони із ними пов'язані (політичні, релігійні, освітні). Одне із сучасних пояснень поняття культури, запропоноване Метью Арнольдом, окреслює поняття як тренування, розвиток, вдосконалення інтелекту, смаку, звичаїв або іншими словами означає інтелектуальний бік цивілізації⁸.

Погодимося із думкою авторів видання «Американська культура», згідно з якою графіті мають багато спільного із «високим» мистецтвом. Оскільки воно є нелегальним, а отже радикальним мистецтвом та народжується у суспільстві, спровоковане змінами та процесами в середині соціуму, його можна порівняти із мистецтвом соціалістичного реалізму та муралізмом 1930-х років⁹. Воно є офіційно неприйнятним, що робить його імпульсивним однак

1 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 65.

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 79.

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 81.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-9. Од. зб. 879. Арк. 16.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-9. Од. зб. 879. Арк. 16.

6 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-9. Од. зб. 879. Арк. 17-19.

7 Inge M. T., Hall D. The Greenwood Guide to American Popular Culture. Westport: Greenwood, 2002. Vol. 2. P.19.

8 Там само. С. 815

9 Художній стиль та метод, що побутував у мистецтві та мистецтвознавстві СРСР 1930-х років. Йому притаманне правдиве зображення дійсності, «виробничий» стиль, монументалізм.

в той же час стійким та живучим. Воно стирає межі та ламає кордони, як це трапилось із іншими молодими рухами й течіями як от абстрактним експресіонізмом¹. Графіті притаманні спільні ознаки і з популярним мистецтвом (поп арт), концептуальним мистецтвом² та новим реалізмом³.

Художник Франк Стелла висунув думку про те, що у творчості вуличних малярів є дещо спільне із Караваджо та римськими художниками шістнадцятого століття, зокрема у їхньому повстанні проти просторової ізолюваності та обмеженості традиційної мистецтва на мольберті.

Норман Мейлер, здійснюючи спробу визначити графіті серед інших мистецьких форм, напрямків та течій у своєму есе «The Faith of Graffiti» («Віра графіті»)⁴, зазначає, що мистецтво котиться по осі від Сезана до Франка Стелли, від Гогена до Мат'є. На цій карті графіті є алювіальною дельтою, місцем фільтрації сотень мистецьких потоків. Важко не погодитись із цією думкою, адже сучасні графіті, які сьогодні з'являються на вулицях Києва, нерідко поєднують у собі характерні риси найрізноманітніших мистецьких жанрів та течій. У них можемо побачити елементи фольклору, абстракції, реалізму та сюрреалізму, кубізму та примітивізму. До того ж, серед райтерів є багато митців із академічною художньою освітою, графіті служать для трансляції їхнього мистецтва, екзистенційних та творчих пошуків, виходу за межі стін галерей.

Деякі художні критики вважають графіті кінцем модерністської високомірності та елітизму та реакцією, спрямованою проти інституалізації та комерціалізації мистецтва як такого⁵. Ця думка варта уваги, адже вуличне настінне малярство є доказом того,

що мистецтво може бути доступним загалу поза межами галерей та дорогих салонів, до того ж, воно нерідко сприяє гармонізації міського простору та стає частиною щоденної картини міста. Однак сьогодні все більше райтерів поривають із практикою «мистецтва заради мистецтва» та погоджуються на комерційну співпрацю, нехтуючи первинною суттю графіті. Теоретики, серед них Робер Хьюз, висунули думку, що сучасний мистецький ринок приречений на крах, який почнеться саме із остаточного входу графіті у мистецький світ.

Зустрічаються й ті, хто переконаний у доцільності визначати графіті як прояв народного мистецтва або «фольк арту». У праці «The Unembarrassed Muse: The Popular Arts in America» («Нестидлива муза: популярні мистецтва в Америці») графіті визначається як квазіфольклорне низьке мистецтво⁶. Вважаємо, що така точка зору має підґрунтя, адже твори вуличних малярів належать місту та населенню, автори таких творів часто залишаються у тіні, таким чином створюється аура «народності» відповідних зображень. Вони не є власністю галереї чи музею. Вони нерідко апелюють до актуальних проблем, питань, образів тієї чи іншої спільноти, використовують народні образи й мотиви. Як київські так і американські графіті є яскравим тому прикладом. Останні транслиють цінності та традиції закритих груп, сформованих на основі етнічної спільності, апелюють до культурних витоків. До таких зразків віднесемо іспанські графіті у гетто Лос Анджелеса або ж роботи американського вуличного художника Баскіата, батьки якого були гаїтянцями, про що підкреслено заявляє митець через свої твори.

Традиційний фольклор та притаманні йому образи мають місце й серед відомих київських графіті. Показовими з цієї точки зору є роботи, створені під егідою української команди вуличних малярів Інтересні Казки. У роботах художників зустрічаються народні мотиви – в зображенні героїв (Український Святий Георгій⁷) та їх вбранні, підборі кольорів.

1 Мистецька течія, що виникла в США в другій половині XX століття. Їй притаманне спонтанне вираження почуттів та емоцій, відхід від будь-яких правил.

2 Мистецький рух, що склався наприкінці 1960-х років під впливом поп-арту, мінімального мистецтва, дадаїстів. Полягає у переході до вільних від матеріального втілення художніх ідей.

3 Мистецький напрям, що зароджується у 1960-му році в Парижі із підписанням маніфесту художниками на чолі з теоретиком П. Рестані. Полягає у поверненні до реальності на противагу ліриці й абстрактності.

4 Mailer Norman The Faith of Graffiti. NY: It Books, 2009. 128 p.

5 Inge M. T., Hall D. The Greenwood Guide to American Popular Culture. Westport: Greenwood, 2002. Vol. 2. P.816.

6 Там само. С. 818.

7 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-9. Од. зб. 879. Арк. 20.

Не викликає сумніву той факт, що значна кількість графіті тяжіє до народних традицій та образів. Однак ще більшою мірою це явище акумулює нові культурні віяння, щоденні елементи популярної культури, що має тісний зв'язок із американізмами, графікою, комп'ютерним жаргоном тощо. Графіті є декоративними та яскравими, іноді сюрреалістичними. Вони є результатом реакції та непримирення із позбавленою кольору модерною архітектурою покоління, яке звикло до яскравих кольорів та емоцій.

Таким чином, графіті є мистецьким явищем, яке увібрало у себе багато культурних форм та понять, течій та віянь. Однією із виражених ознак вуличного настінного малярства, що вирізняє його серед інших, є створення у публічних місцях на непризначених для цього, а отже заборонених, поверхнях. Ось чому постає питання: якщо графіті стають продуктом домовленості та створюються легально, а отже комерціалізуються, чи маємо ми право називати такі зразки явищем графіті у класичному розумінні поняття, чи набувають вони ознак інших мистецьких проявів. Так наприклад, автори праці «Американська культура», вважають, що графіті, які створюються без елемента ризику та порушення усталених норм і табу, втрачають свій сенс та не відповідають параметрам вуличного настінного малярства у класичному розумінні¹.

Зустрічаємо думку, згідно з якою вуличне мистецтво належить до масової або популярної культури. У словнику урбаністичних термінів² запропоновано наступні визначення поняття популярної культури:

– поп-культура та популярна культура є поняттями подібними та використовуються на означення стилю життя та смаків більшості людей, як правило, молоді; популярна культура змінюється разом із молоддю світу;

– поп-культура – це поняття, що означає загальноприйняті та широко поширені практики та звичаї. Сюди належить практично весь контент телебачення,

бестселлери та кіно хіти. Важливе місце у творенні та трансляції популярної культури належить мережі Інтернет.

– все що продукується та визначається молодією популяцією (йдеться про людей віком від 6 до 30 років) та для неї. Сюди можна віднести і групи людей, й жарти та поведінку, терміни й поняття, які використовуються більшістю молодого покоління.

Відповідно до попереднього визначення поняття культури популярну культуру можемо окреслити як позиції, світогляд та цінності, які не входять до сфери інтересів інтелектуальної еліти та виражаються через міфи, ритуали та стиль життя групи. Нерідко популярне мистецтво вживається як антонімічне до поняття інтелектуального.

Майкл Белл пропонує означити популярну культуру наступним чином: «У найбільш загальному розумінні це культура, породжена масовим запитом. Вона приваблива для більшості населення, а це відбувається тоді, коли культура відповідає цінностям основної маси людей, коли вона продукується у такому руслі, що більшість володіє можливістю легкого доступу до цієї культури та не потребує для цього особливих знань та досвіду»³.

З одного боку, той факт, що графіті є культурним явищем, доступним широкому загалу (хоч їх зміст як правило є зрозумілим не усім), а також явищем, яке продукується, сприймається та входить у сферу побутування молодого покоління, дозволяє нам віднести його до поняття популярної культури. Безумовно, вуличне мистецтво та вуличне настінне малярство зокрема вбирає нові сучасні культурні віяння та підпадає під безпосередній вплив масової популярної культури, транслюючи її та врешті стаючи її частиною. Настінне вуличне малярство зазнає змін та еволюціонує, як і популярна культура та інтереси молоді. Однак у той же час графіті залишаються унікальним культурним проявом. Їх особливістю є нерозривний зв'язок із місцем, урбанізмом, важливістю контексту.

1 Inge M. T., Hall D. The Greenwood Guide to American Popular Culture. Westport: Greenwood, 2002. Vol. 2. P. 816

2 Urban Dictionary. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=pop%20culture> Дата звернення 16.02.2019

3 Michael J. Bell The Study of Popular Culture In Concise Histories of American Popular Culture. Westport: Greenwood Press, 1982. P. 443

Констатуємо й той факт, що настінне вуличне малярство увібрало багато ознак високої культури. Високу культуру ще називають елітарною на відміну від популярної або масової культури. Поп-культура, на відміну від високої культури, є доступною за своїм змістом пересічному споживачеві, часто вона є продуктом анонімного походження або ж об'єктивним продуктом створеним групою людей. Остання відмовляється від радикальності та є легкою для сприйняття, без звернень до моральних дилем та екзистенційних пошуків. Функція популярної культури – розважити, відволікати від буденних та міжособистісних проблем, навантажень на роботі, продати специфічний продукт, який відповідає людським психологічним потребам, змусити сміятись.

Висока культура тяжіє до класичних принципів, запроваджених грецькими мислителями та критиками. Вона звертається до людського інтелекту та благородних устремлінь, є захищеною від часових розривів та змін залежно від мінливих соціальних та політичних систем. Для високої або елітарної культури важливою є орієнтація на так звану кращу частину суспільства, еліту, адже саме вона має особливу сенсуальність та сприйняття таких форм культури, як музика й література, образотворчі мистецтва. Характерною ознакою останньої є наявність автора, творця, на відміну від звичної для популярної культури анонімності.

На нашу думку, вуличне настінне малярство може проявлятися у дуже різних формах та увібрало в себе ознаки як високої, так і примітивної культури, популярної, фольклору та інших.

У контексті розгляду приналежності графіті до розмаїття культур не можемо не згадати про контркультуру. Це поняття вживають на означення сукупності субкультур другої половини двадцятого століття, які протиставляють себе цінностям та нормам офіційної ідеології та масової культури¹. Як відомо, графіті нерідко слугують транслятором інтересів та цінностей, світосприйняття та внутрішньо групової комунікації молодіжних субкультур.

Крім того, вуличне настінне малярство міста протистоїть офіційній культурі, кидає виклик загальноприйнятим поглядам та цінностям, що дозволяє констатувати контркультурність цього феномену. До контркультурного явища відносять графіті деякі респонденти: «...графіті я віднесла до контркультурного явища, так як вуличні малярів зазвичай створюють свої роботи на протигагу традиційному мистецтву, масовій культурі. Ці роботи зазвичай креативні, неодноманітні. Вони орієнтовані не на рядового глядача, але зазвичай меседжі, які вони в собі несуть, можна зрозуміти без особливої підготовки. Тому графіті не можна віднести до високої культури»².

XXI століття – час, коли кордони між різними культурними поняттями нечіткі, тому різниця між так званою високою та популярною культурою, враховуючи соціальні зміни та вплив індустріалізму, технологій та демократії, іноді незначна або ж відсутня.

Погодимось зі словами дослідника Герберта Ганса³ у доцільності поважати культурний плюралізму, згідно з яким обидві культури співіснують та мають цінність. Популярна культура відображає та виражає естетичні та інші бажання людей (тим самим представляючи їх «культурою», а не лише комерційним поняттям). Усі люди мають право на ту культуру, яка є їм близькою – буде це популярна чи висока культура, ні в якому разі не слід применшувати значення кожної із них.

На нашу думку, висока, примітивна, масова чи популярна – все це відноситься на окреслення та уточнення одного поняття «культура». Остання є творчою відповіддю на навколишнє середовище, спробою наповнити сенсом невпорядкованість та хаос, бажання віднайти красу та значення у неідеальному світі. Тож не так важливо, яких ознак у вуличному настінному малярстві більше – індивідуальної чи масової, елітарної чи демократичної культури – головне те, що не викликає сумнівів факт, згідно з яким настінне вуличне малярство є важливою частиною міської культури двадцять першого століття.

1 Энциклопедия. Всемирная история. URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/kontrkultura> Дата звернення 16.02.2019

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 40.

3 Gans H., Popular Culture and High Culture. NY: Basic Books. 1974. P.7

На думку більшості респондентів графіті є яскравим культурним явищем міста, яке увібрало найбільше ознак популярної культури або масової культури: «Масова культура, оскільки створюється людиною для людей. Можливість висловитись і донести щось іншим людям через малюнок. Культура комунікації через творчість»¹. Дехто з опитаних тяжіє до думки, що графіті не можливо віднести і окреслити рамками тієї чи іншої культури, мовляв «...графіті можна віднести до кожного виду з вищеназваних культур. Думаю що кожне графіті є індивідуальним, а їх автори створюють їх з різними цілями»² або ж «...графіті – це щось інше, але із запропонованих культур це суміш поп і треш культури»³. Інші вважають, з чим ми погоджуємось, що вуличне малярство увібрало в себе ознаки різних «культур»: «Хммм. Ця культура ніби і не поп, тому що поп для мене – це відгук 60-х і Уорхола. І не мас-культура. І не треш. І не висока культура. Думаю, це культура вулична або соціальна. Але якщо брати до уваги ці чотири терміни, які ти подала, то я б сказала, що графіті має всього по трошку: і від поп, і від мас, і від треш і від високої культури»⁴. Інші схильні вважати, що графіті належать до високої культури: «Висока, так як передати свої враження, міркування, емоції не словом на стіні, а малюнком – багатого коштують, і я не про матеріальне»⁵.

Таким чином, робимо висновок про те, що графіті є унікальним явищем, яке містить у собі елементи фольклору, популярної або масової та високої культури, контркультури та культури примітивної. Серед отриманих від респондентів відповідей – однастайність поглядів щодо визначення настиного вуличного малярства як культурного синкретичного явища, важливої складової сучасної урбаністичної культури.

Зважаючи на провокативність та сміливість графіті, їхню нерідко контркультурну природу, ставлення до цього феномену є неоднозначним: «...моє ставлення

суперечливе. Все залежить від місця та якості виконання. Коли це якийсь незрозумілий неякісно намальований надпис на будівлі історичного значення – негативно, коли на окремій стіні і естетично привабливо – позитивно»⁶.

Такі погляди спостерігачів феномену, пересічних містян мають пояснення. Традиційно написи та малюнки на стінах міських поверхонь сприймаються як щось нецензурне, те що суперечить загальноприйнятим нормам культури та моралі, їх пов'язують із проявами вандалізму та діями хуліганів. Асоціативний ряд, пов'язаний із вуличним мистецтвом у більшості людей, вимальовує в уяві грубі провокативні малюнки-графіті. Подібні паралелі виникають через тісний зв'язок, який існував першопочатково між графіті та банд-формуваннями. Таким чином вони руйнували суспільну власність, висловлювали протест та мітили територію впливу⁷. З іншого боку, явище графіті є багатограним за своєю природою, і лєвова частка написів та зображень, що створюються, носить примітивний та вульгарний зміст, кидає виклик усталеним нормам і моралі, десакралізує деякі теми та поняття. Часто нецензурна лексика спрямована на викид негативної енергії та виявлення агресії через графіті та публічний простір. На нашу думку, автори подібних зразків хочуть, аби їхні творіння були побаченими та викликали неоднозначну реакцію у публіки. Нерідко вони створюються підлітками або молодиками, схильними до девіантної поведінки, аби викликати реакцію у друзів, самоствердитись, заявивши своєю поведінкою про відсутність меж дозволеного та присвоюючи право свавільного поводження у публічному просторі. Ставлення до проявів такої творчості у жителів міст відповідне: «Це повинно каратись, якщо малолітня шпана псує вікна квартир перших поверхів і залишає трьох значні словечка на парканах»⁸.

1 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 21.

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 27.

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 24.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 18.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1516. Арк. 36.

6 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1515. Арк. 37.

7 Kerry Song The History And Evolution Of Street. Art and Coins. 2011. October 6. URL: <http://www.artandcointv.com/blog/2011/10/the-history-and-evolution-of-street-art>. Дата звернення 15.10.2017

8 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф. 14-3. Од. зб. 1515. Арк. 6.

Потрібно констатувати той факт, що поняття цензури і пристойності із часом також зазнає змін, межі дозволеного стають нетривкими. Важливу роль у цих процесах відіграє мережа Інтернет, яка дозволяє створити світовий творчий діалог, сприяє культурному обміну та нерідко пориває із поняттям цензури. Сьогодні говорять про все, використовуючи різноманіття лексики, зокрема нецензурної та жаргонної. Багато сучасних українських письменників та поетів звертаються до останньої і в межах офіційної книжної культури. Таким чином вони створюють свій художній стиль, прагнуть до епатажу. Така ж ситуація нерідко трапляється із творчістю вуличних малярів – чим більше останні звертаються до тем, які виходять за загальноприйняті й дозволені рамки, тим більше уваги громадськості вони привертають. Вдаючись до написів вульгарного змісту їх автори у прагненні звернути увагу перехожих та вразити останніх, досягають поставленої мети.

Сучасні графіті є мистецькою формою, естетичним втіленням творчих ідей із низкою правил та технік. Вони виконують певні функції та виходять далеко за межі непристойних написів на парканах. Вуличний художник, який еволюціонував у своїх творчих практиках від підліткових випадкових проб і написів, постає людиною із яскраво вираженою життєвою позицією, знанням свого міста та усвідомленням свого місця в його середовищі, із поняттям про художню естетику. Його твори несуть зміст та ідею, сприяють гармонізації міського ландшафту: «Ідею я беру починаючи з літератури спілкування візуального і аудіо мистецтва закінчуючи діджиталом. Ходжу на виставки іноді на вистави в театр в залежності хто виступає і тд...Ясне діло що багато інформації черпаю в інтернеті або соц. мережах і от в купі воно дає свій продукт»¹; «Для деяких робіт я черпаю ідеї з речей які мене цікавлять (починаючи від теорій Великого вибуху, квантових переміщень і циклів перероджень і закінчуючи класичними фільмами, як Термінатор).

1 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1513. Арк. 11.

Мій персонаж варіативний і містить класичні графеми, через які він являється впізнаваним, тому я не обмежений у виборі тематик»²; «Это может быть как спонтанное рисование, к примеру простая, читабельная надпись, так и сложный продуманный кусок. У меня идеи берутся с наблюдений за тем или теми, что меня окружает, анализируя и вычленяя суть»³.

Отже, графіті, залежно від мотивів та якості створення, можуть бути культурним проявом та сприйматись як вияв безкультур'я, викликати як огиду так і захоплення: «Подобаються ті, які несуть у собі якийсь сенс, виконані гарно, охайно у кольорі. Не подобаються ті поодинокі написи про первинні статеві ознаки, і схожа мазанина на парканах»⁴.

Так само як надзвичайно багатошаровим є сучасне суспільство, так і різноманітними – за віком, світоглядом та ерудицією, соціальним статусом – є автори вуличних настінних зображень та написів. Одні довго тренуються та відточують майстерність на папері задля того, щоб створити на стіні малюнок, інші без вагань наносять аерозольною фарбою або маркером нецензурні слова у громадських місцях. Більшість респондентів схильні вважати, що графіті є сприятливим явищем щоденного міського життя, вони освіжають міський ландшафт та надають нового сенсу звичним архітектурним комплексам: «З графіті будинки оживають. Вони стають впізнаваними і часто слугують орієнтиром, виділившись із сірої маси споруд»⁵.

Отже, зважаючи на синкретизм явища, графіті увібрало ознаки та вияви різних видів «культур». Воно покликане дивувати, вражати, захоплювати, а часом спонукає гидувати. Беззаперечним залишається той факт, що графіті сьогодні є невід'ємною частиною сучасної культури, а їх поява є закономірним етапом розвитку мистецьких смаків та запитів деяких категорій суспільства.

2 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1513. Арк. 3.

3 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1513. Арк. 7.

4 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1515. Арк. 6.

5 АНФРФ ім. М. Т. Рильського. Ф.14-3. Од. зб. 1516. Арк. 79.

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ

Галина Саган,
Київський університет імені Бориса Грінченка
Олександр Саган,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

КИЇВСЬКІ СИНАГОГИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Історія проживання єврейської громади на київських землях сягає глибокої давнини. Проте відомості про синагоги в Києві є значно молодшими і, на жаль, мало відомими у культурному просторі української столиці. Причиною цього частково є й той факт, що єврейська спільнота міста (і це характерно не лише для Києва) є відчутно замкненою етнічною-культурною групою. З іншого боку, етноси та народи, які поряд з євреями формують українську націю, дуже повільно ламають у своєму сприйнятті нав'язані у царські часи та продовжені радянською владою стереотипи та міфи. Саме гоніння та утиски євреїв у царські та радянські часи і стали визначальним фактором розвитку їх релігійного життя і побудови чи руйнування іудейських культових будівель у Києві.

У своїй дослідницькій розвідці ми намагалися відповісти на кілька питань, які важливі для розуміння сучасного стану розвитку іудейського релігійного життя в Києві. Зокрема це питання щодо: відсутності районів компактного проживання євреїв; порівняно малої кількості вірян як для столиці із майже чотирьохмільйонним населенням; невеликого віку збережених синагог Києва, якщо порівнювати цей вік із багатьма європейськими чи навіть українськими містами. Відповіді на ці питання ми намагалися шукати, враховуючи соціально-політичні зміни у суспіль-

стві та особливості соціокультурного розвитку єврейської громади.

Особливістю статті є й те, що ми свідомо уникали характеристик (історичних та сучасних) тих конкретних напрямів (шкіл) іудаїзму, до яких належали чи належать синагоги, про які йдеться (хоча про таку належність не важко догадатися із поданих біографій рабинів). Об'єктивний аналіз цього аспекту потребуватиме фактично вдвічі більшого обсягу викладу. Адже аналіз причин, чому в Україні більшість релігійних громад іудеїв належать до хабадського напрямку, або чому у Києві є три головних рабини України, які відносно мирно уживаються між собою, потребує включення значних історіософських та богословських аспектів. Відтак нашим завданням було показати особливості історичного розвитку та напрями нинішньої діяльності синагог у Києві.

Історія єврейської громади у Києві

Першим письмовим джерелом, який фіксує існування єврейської громади в Києві, є документ, що увійшов до історіографії під назвою «Київський листок». Він був знайдений Норманом Голбом 1962 р. у Кембриджській університетській бібліотеці. Документ віднайшовся серед текстів, привезених 1896 р. Соломоном Шех-

тером із генізи (сховище цінних паперів та документів) давньої Каїрської синагоги Бен-Езра (Єгипет)¹. Згодом Норман Голб залучив до вивчення документа професора Гарвардського університету Омеляна Прицака, і в 1982 р. вчені опублікували спільну монографію з перекладом зі староеврейської, якою він був написаний, а також із власною інтерпретацією цього документа².

«Київський листок» – це невеликий (22,5 x 14,4 см) шматок пергаменту, на якому написано 30 рядків тексту. Він містить розповідь про трагічну історію Якова бен Ханукки і прохання до інших громад зібрати кошти для погашення боргу кредиторам-іновірцям: «...ми, громада Києва, [цим] повідомляємо вам про важку справу цього [чоловіка] Мар Якова бен РХанукки, сина [добрих людей]. Він був тим, хто дає, а не тим, хто бере, доти, доки йому не була присуджена жорстока доля...»³ «Лист» був підписаний керівниками і шанованими членами громади. Завдяки цьому документу стало відомо 11 імен євреїв (Авраам, Реувен (Рувим), Симсон (Самсон), Ханукка, Мойсей, Самуїл, Синай, Йосип, Юда, Ісаак), які жили в Києві у X ст.

У містах тогочасної Європи євреї мешкали в окремих кварталах чи вулицях. Був такий квартал і у Києві. Про це свідчать давньоруські літописи. Зокрема в Іпатіївському літописі наявні дві назви: «жидовський» квартал і «жидовські» ворота. Вони згадуються у 1146 та 1151 роках як місця, що з'єднували «місто Ярослава» з «Копирівим кінцем». Остання територія була місцем тривалого проживання євреїв у Києві. «Копирів кінець» охоплював перехрестя сучасних вулиць Січових Стрільців, Кудрявської, Обсерваторної, Вознесенський узвіз, Нестерівського та Киянівського провулків. Назва «Копирів», ймовірно, тюркського походження й означає – «пихатий», «бундючний» або «заможний», «багатий». Так могли називати представників хозаро-єврейського купецтва, що розбагатіли на транзитних

торговельних операціях, на продажі арабського срібла, хутра та рабів. Таким чином, ймовірно, що «Копирів кінець» від самого початку був заснований як місце проживання єврейської громади⁴.

Чимало дослідників припускають, що на початку XI ст. кількість євреїв у Києві збільшується. Це було пов'язано з появою перших усталених законів («Правди Ярослава»), які робила життя у місті більш передбачуваним та безпечним. Єврейська громада, що не мала окремих засобів самозахисту, за таких умов могла почуватися достатньо спокійно, розраховуючи на мирне співіснування з місцевим населенням та владою. Та так було не завжди. Статки єврейських родин, їхні маєтки сприймалися неоднозначно міськими мешканцями. І коли містяни виступали проти київської верхівки, то й єврейські будинки опинялися під ударом. Так, літописець під 1113 р. записав: «Тим часом кияни розграбували двір Путяти, тисяцького, а потому пішли на жидів і розграбували їх. Бо громлять вони не тільки двір Путяти і сотні, а й жидів. Окрім того, пішли вони супроти твоєї [Мономах] зовиці [вдови Святополка II] і супроти бояр, і супроти монастирів». Проте єврейська громада збереглася у Києві і після цих подій, про що свідчать повідомлення про пожежу 1124 р., коли «погоріла Гора і монастирі всі, що їх [було] на Горі в городі, і жиди»⁵.

У XIII–XIV ст. ідеологічне переслідування іудеїв у Західній Європі зумовило їх поступове переселення на схід. Найбільша міграція євреїв на українські землі починається після Люблінської унії 1569 р. і входу до складу Польщі. Їх інтенсивне проникнення викликало невдоволення купців-християн, які в 1619 р. здобули навіть привілей, що забороняв постійне проживання євреїв у Києві.⁶ Заселення євреями Києва відновилося наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Польщі і приєднання до Російської імперії польських територій з сотнями тисяч євреїв.

1 Тортика О. Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 29.

2 Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.; Иерусалим: Гешарим, 1997. С. 23.

3 Тортика О. Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі. С. 30.

4 Там само. С. 34.

5 Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 180.

6 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 168.

Та їхнє соціально-економічне становище у той час було не однозначним. 21 грудня 1791 р. імператриця Катерина II видала указ, згідно з яким євреям надалі заборонялося «записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах», але дозволялося користуватися правами громадянства й міщанства у Білорусі та у Катеринославському намісництві (Таврійська губернія, нині територія України). Так поступово почала оформлюватися «смуга єврейської осілості», до якої згодом увійшла і Київська губернія, а, отже, і Київ¹.

На початку XIX ст. справами євреїв займався «Особливий комітет», із діяльністю якого були пов'язані переважно нові обмеження їхніх прав. У 1804 р. російський уряд, на підставі висновків вищезазначеного комітету, видав «Положення про євреїв», відповідно до якого євреї у «смугі осілості» позбавлялися права утримувати шинки, мати оренду й були зобов'язані упродовж трьох років переселитися з села до міста (за винятком тих, хто займався землеробством). Абсурдність такого рішення призвело до зміни складу «Особливого комітету» та скасування згаданого положення. Понад це – було визнано позитивну роль євреїв в економічному розвитку країни.

У час правління Імператора Миколи I були прийняті нові обмеження щодо розселення євреїв у містах. У 1827 р. Київський магістрат виселив євреїв за межі міста². З того часу вони не мали права постійно перебувати в Києві чи вести підприємницьку діяльність. Проте євреям, які були купцями першої і другої гільдії, дозволялося приїжджати на торги і ярмарки, але строк їх перебування у Києві обмежувався 6 місяцями. Ті євреї, які мали нерухомість у Києві, повинні були упродовж двох років продати своє майно і приписатися до тих міст, які були відкриті для їх проживання.³

Внаслідок таких законодавчих змін, у Києві була фактично ліквідована єврейська громада. Більшість євреїв змушені були покинути місто. Та частина найбільш заможних і впливових родин все ж намагалася віднайти можливості втриматися в Києві. Після кількох відтермінувань, на урядовому рівні було прийнято рішення встановити кінцевий термін висилки – 1 лютого 1835 року. За цей час всі євреї мали продати нерухомість і залишили місто. Відтак Київ був вилучений зі «смуги єврейської осілості». Єврейським купцям (що не належали до першої чи другої гільдії) дозволялося залишатися в місті упродовж всього кількох днів і проживати в одному з двох заїжджих дворів.⁴ Такі обмеження настільки негативно впливали на економіку губерній, що одразу три генерал-губернатори (київський, подільський і волинський) у 1843 р. звернувся до царя з проханням дозволити тимчасове перебування євреїв у Києві у нагальних справах. Таким євреям видавалися тимчасові білети (для пред'явлення поліції) і дозволили проживання у визначених владою заїжджих дворах.⁵

У часи правління царя Олександра II (1855-1888) становище євреїв у Російській імперії загалом, і в Україні зокрема, суттєво покращилося. Указами царя та законодавчими актами було введено обмеження на рекрутську повинність, дозволено державну службу та проживання поза «смугою осідлості» певним категоріям єврейського населення, надавалися права обирати і бути обраними до земств, єврейські діти отримали вільний доступ до світської освіти тощо. У 1858 р. було скасовано указ про обов'язкове проживання євреїв у Києві лише на двох заїжджих дворах – дозволено селитися в будь-якому приміщенні Пlosкої і Либідської частинах міста⁶. З 1859 р. євреям-купцям першої (з 1861 р. – і другої) гільдії дозволено постійно проживати в Києві.⁷ Разом з тим, царським указом від

1 Любченко В. Євреї у складі Російської імперії. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 62.

2 Там само.

3 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649–1873: извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / сост. В. Леванда. СПб., 1874. С. 217.

4 Там само. С. 332–335.

5 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 169.

6 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. К.: Дух і літера, 2012. С. 38.

7 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 976.

1864 р. євреям було заборонено купляти й орендувати землю у «смузі осілості».

Зазначимо, що з дозволу Головного місцевого керівництва євреям-купцям першої гільдії дозволялося тимчасове перебування і в інших (окрім Плоскої і Либідської) частинах Києва. Проте у випадку вибуття з тих чи інших причин з першої чи другої гільдій, такий купець-єврей був зобов'язаний разом зі своєю родиною повернутися до «смуги осілості». Перебування за межами «смуги осілості» потребувало від євреїв певних правил поведінки. Одне із найсуворіших із них – заборона на вияв віросповідання. Зокрема, за законом від 1892 р., єврей, який без дозволу начальства дозволив собі привселюдне моління, міг отримати штраф на фантастичну суму – до 13 тисяч рублів.¹ Проте далеко не завжди, особливо на початку ХХ ст., цих та інших обмежень євреї дотримувалися.

Така лібералізація ставлення до євреїв призвела до того, що в останні десятиріччя ХІХ ст. Київ поступово наповнився євреями-підприємцями, ремісниками, випускниками вищих навчальних закладів. Також сюди переїжджало багато євреїв, які не належали до жодної з тих категорій, які мали право проживати у Києві. Оселялися вони під виглядом прикажчиків і помічників купців першої гільдії. Дозвіл на проживання у місті отримали також євреї з дітьми, які навчалися в київських навчальних закладах, і євреї, які потребували лікування у Києві. Внаслідок недостатньої організованості поліції, тимчасові дозволи перетворювалися на постійні, оскільки після видачі їх ніхто не перевіряв.

Зміцнивши своє економічне та соціальне становище в Києві, євреї почали дбати про облаштування будівель для здійснення релігійних обрядів. Відомий історик-гебраїст Натан Меїр зазначає, що ще з 50-х років ХІХ ст. діяли п'ять молитовних будинків для євреїв-воїнів, в яких згодом почали молилися й інші київські євреї. Синагоги і навчальні заклади ретельно приховувалися та існували підпільно. Дослідники допускають, що у перше десяти-

річчя офіційного поселення євреїв у Києві існувало близько 8 молитовних будинків.²

Певною спробою впорядкувати (і контролювати) процеси у єврейському середовищі стало впровадження у 1857 р. на українських землях виборних посад т.зв. «казенних рабинів» (проіснували до 1917 р.). На рабинські посади почали призначати євреїв, які закінчили курси в рабинських училищах або в єврейських вчительських інститутах, а також в загальних вищих або середніх навчальних закладах (навчання у гімназії не менше чотирьох років, або закінчення шести класів реального училища і успішна здача іспиту з предметів гімназійного курсу)³.

Обрання казенного рабина затверджувалося губернськими чиновниками, від яких він отримував й відповідне свідоцтво. Такий рабин був офіційним представником громади в урядових установах. В його обов'язки входило: приймати присягу у євреїв-новобранців; вести книги записів (народжень, одружень і смертей); у дні державних свят і тезоіменитства імператора вимовляти в синагозі патріотичні проповіді (бажано російською мовою). За задумом урядовців, казенний рабин мав спостерігати за збереженням встановлених правил віри, мав тлумачити євреям їх закони і вирішувати незрозумілі ситуації. На практиці ж ці нав'язані російським урядом казенні рабини не користувалися авторитетом у громадах, яка, до того ж, змушена була їх утримувати. Обрані ж громадою традиційні (т.зв. духовні) рабини офіційно вважалися «радниками казенних рабинів», але фактично саме вони були реальними очільниками громад.⁴

У 1863 р. єврейська громада Києва вибрала власного рабина. Ним став 22-річний випускник Житомирського рабинського училища Євсей Аврамович Цукер-

2 Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914. К.: Дух і літера, 2016. С. 50.

3 О порядке избрания раввинов // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1858. Т. XXXII, отделение первое, 1857, № 31831. С. 381–382. http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php

4 Казенный равин. Электронная еврейская энциклопедия // <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/11922/>

1 Любченко В. Євреї у складі Російської імперії. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 66.

ман (1840–1917). Здобувши традиційну єврейську освіту, він був добре обізнаним в єврейському праві і звичаях. Євсей Цукерман займав пост київського казенного рабина більше 35 років і регулярно переобирався переважною більшістю голосів. Крім Києва, він опікувався громадами у селі Деміївка і селищі Боярка.¹ Є. Цукерман згадується навіть в автобіографічному оповіданні класика єврейської літератури Шолом Алейхема «З ярмарку».²

Синагоги Києва у XIX – 80-х роках XX століття.

Київські євреї у всі часи докладали чимало зусиль, аби будувати синагоги, які для їх громад є не лише молитовними будинками, але й духовно-адміністративними центрами. Адже навіть поняття «синагога» (грецького походження) означає «збори». Це ж поняття («дім зборів») передає назва будинку для молитов і на івриті («бейт-кнесет»). Обидві назви віддзеркалюють сутність й історичне значення цього важливого для євреїв місця. У синагозі проходили не тільки релігійні служби, обряди і відбувалися молитви. Тут розміщувалися єврейські школи – хедери (релігійні початкові школи) і талмудитори (релігійні навчальні заклади для хлопчиків із малозабезпечених сімей для підготовки до вступу у вищий релігійний навчальний заклад – єшиву), засідало правління громади, суди.

Саме через це єврейські громади надавали особливого значення будівництву синагог, завжди вкладаючи в їх архітектуру важливий символічний зміст.³ Ця традиція йде ще від найдавніших синагог, що виникли після руйнування Першого Храму і вавилонського полону євреїв (VI ст. до н.е.). Ці синагоги у всі часи були місцями зборів і

спілкування євреїв, які не хотіли на чужині втратити свої корені й традицію.⁴

У історії синагог Києва теж яскраво проявляються духовні традиції, культурна і реміснича діяльність єврейських громад. На їх архітектурний стиль вплинули два головних фактори. Перший був зумовлений загальною долею українських земель, які тривалий час входили до складу різних держав і розвивалися під впливом різних культур. Другий чинник – релігійні та соціальні особливості культури тієї єврейської громади, яка зводила синагогу. Тому загалом київським синагогам притаманна величезна різностильність. Разом з тим, вони віддзеркалювали передусім дух купецтва – радше подібні не до палаців і храмів, а до особняків заможних купців.⁵

Фактично немає достовірних історичних відомостей про місце розташування і архітектуру найдавніших синагог у Києві (до початку XIX століття). Поштовхом до пожвавлення єврейського релігійно-культурного життя в Києві стало входження його наприкінці XVIII ст. у «смуго осілості» євреїв. Одразу ж постало питання зведення синагог. Але при цьому єврейська громада мала зважати на низку вказівок, які були викладені у царському «Положенні щодо євреїв» від 1835 року. Там встановлювалися певні обмеження на будівництво молитовних будинків: на кожні 30 єврейських будинків у населеному пункті – одна школа бейт-мідраш (місце вивчення Тори), а на кожні 80 – синагога. З 1844 р. обмежувальні заходи були посилені: заборонено зводити юдейські храми у межах 100 сажнів від християнської церкви, якщо обидві будівлі знаходилися на одній вулиці, і 50 – якщо на різних.⁶

Однією із перших синагог Києва, про яку збереглася інформація, є Печерська синагога, яка свою назву отримала від свого місця розташування. Знаходилася вона на нинішній Печерській площі (між вулицями Копиленка та Панаса Мирного). Проект дерев'яної синагоги на Печерську

1 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. С. 36

2 Первые лидеры возродившейся общины. М.Кальницкого и Б.Хандроса // Еврейский обозреватель. 2003. №22 (65) / <https://www.partner-inform.de/memoirs/detail/pervyj-ravvin-goroda-kieva/7/145?lang=ru>

3 Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 330.

4 Там само. С. 332.

5 Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. С. 341.

6 Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. С. 342-343.

був розроблений у 1808 р. міським архітектором А. Меленським. Схвалив проєкт 15 червня 1808 р. тодішній губернатор Панкрат'єв. Незабаром будівлю звели. Це була дерев'яна одноповерхова, прямокутна в плані споруда (розміром 23х12 метрів). Середню частину будівлі прикрашала колонада з портиком. На початку 1820-х р. поряд побудували зимову («теплу») синагогу. Однак після указу Миколи I (1827 р.) про заборону євреям проживати у Києві, споруди прийшли у запустіння, а згодом (1829 р.) згоріли.

Виключення Києва із «смуги осілості» призвело до того, що наприкінці XIX ст. тут не існувало місць компактного проживання єврейської громади. Навіть після ослаблення заборон у середині століття нові поселенці-євреї часто були розсіяні по всьому місту. Але вже з другої половини XIX ст. кількість єврейських молитовень постійно збільшувалася. Так, у 1884 р. в Києві нараховувалося 9 молитовних будинків (три біля Либіді, два на Подолі і чотири в Плоскій частини). У 1891 р. їх число зросло до дванадцяти. Здебільшого це були найняті приміщення або невеликі споруди¹. Хоча це не були споруди у класичному розумінні, проте наявність у той час навіть таких молитовних будинків була великим здобутком на шляху боротьби громади за право реалізовувати свої релігійні потреби.

У 1878 р. у передмісті Києва (Нижня Солом'янка) в окремій двоповерховій будівлі була відкрита синагога для місцевих євреїв. Будівля двічі страждала від пожеж (у 1885 і 1897 роках). Згадка про це є навіть в газеті «Києвлянин» (за 18 червня 1897 р.): «...згоріла двоповерхова споруда молитовного будинку єврейської громади».² Після останньої пожежі синагогу відбудували з цегли. Але навіть це її не врятувало – наприкінці 30-х років XX ст. синагогу закрили і розібрали. Офіційна причина – спорудження на її місці вокзальної ТЕЦ (нині – ТЕЦ-3).³

1 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 170.

2 Цит. за: Кальницький М. Використання єврейських громадських споруд у Києві (1920-і - 1930-і рр.) // <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf3.htm>

3 Там само.

Поряд зі Солом'янкою, популярним місцем проживання євреїв було село Деміївка (євреї складали тут чверть населення). До 1918 р. це було передмістя Києва, і ті, хто не мав права жити у Києві, часто селилися тут. У 1870 р. купець 2-ї гільдії І. Баришпольський розпочав клопотання про спорудження у власній садибі на Деміївці іудейської молитовної школи. Молитовню (синагогу) було відкрито у 1878 році. Згодом фундатор подарував будинок єврейській громаді. Відтоді споруда неодноразово реконструювалася, а її призначення змінювалося. Первісно вона була двоповерхова, а в 1920-х роках був добудований третій поверх. Будинок використовувався як культове приміщення (з великою залою й галереєю) та як єврейський навчальний заклад.

У 1920 р., у часи польської окупації, синагогу було розграбовано. У 1921 р. тут зареєстровано три громади: «Бет-Мідраш-Гагодол», «Лоймде-Мішнаєт» і «Бокер». Проте в умовах зростання антиклерикальної більшовистської ідеології ці громади змогли втримати за собою будівлю лише до лютого 1925 р. Будинок відібрали і передали під районний клуб кустарів-одинаків Деміївки «Емес» («Правда»). У 1926 р. була зроблена реконструкція споруди під потреби Деміївського районного робітничого клубу (переплановано внутрішні приміщення і надбудовано тильну частину). З 1928 р. тут розміщувався Будинок культури залізничників, а з 1978 р. – Будинок культури і техніки автотранспортників. На початку 1980-х рр. з тильного боку будівлі синагоги звели триповерхову прибудову господарського призначення.

На даний час приміщення використовується як Будинок дитячої та юнацької творчості Голосіївського району. Донині збереглися окремі архітектурні елементи будинку, які свідчать про те, що тут колись була синагога. Так, екзотичний вигляд має еклектичне, притаманне архітектурі синагог, зіставлення різних за семантикою форм стрілчастих вікон другого поверху в ризалітах і зубчастого декоративного фриза⁴. Будівлю синагоги не передано жодній із іудейських громад міста.

4 Синагога Баришпольського І.Я. 1870-1920-і рр. // http://pamyatky.kiev.ua/streets/golosiyivskiy-prosp/sinagoga-barishpolskogo-i_ya-18701920-i-rr

У 90-х роках ХІХ ст. в Києві було побудовано дві монументальні синагоги, які й до нині є візитною карткою «єврейського Києва». Ці синагоги названі за прізвищами їх будівничих і, відповідно до особливостей тогочасного законодавства, перших власників – Габрієля-Якова Розенберга та Лазаря Бродського.

Першою з них побудували синагогу Розенберга, яка на сьогодні є найстарішою і, від часу побудови, чи не єдиною постійно діючою (за невеликою перервою) синагогою Києва. Її також називають «синагога на Подолі», «Велика хоральна синагога», «Ортодоксальна синагога Подільського району м. Києва» та «Кравецька синагога». Її побудували у 1894-1895 роках на кошти купця Габрієля-Якова Геселевича Розенберга, сина цукрового магната Геселя Розенберга.

Габрієль-Яків був відомий своїми щедрими пожертвами на благо громади. Повернувшись у Київ після навчання в Петербурзі, Габрієль-Яків Розенберг купив ділянку землі під забудову по вул. Щеквицькій площею 1200 квадратних метрів. Оскільки будівництво синагог в Києві тоді було ускладнено через обмеження прав на проживання в місті іудеїв, спочатку Розенберг погодив з міською владою право на зведення особистого особняка. Після того отримав дозвіл в губернському правлінні на пристосування готового особняка під молитовний будинок. Спроектував будівлю відомий київський архітектор М. Горденін в мавританському стилі – з високим центральним ризалітом і підковоподібними арками вікон, які були характерними елементами орієнталізму. В середині будівля досить простора, з великою кількістю кімнат, в т.ч. й бібліотекою, де зберігалася велика кількість рідкісної релігійної літератури.¹

На початку ХХ ст. власником синагоги став племінник Розенберга – барон Володимир Гінцбург. На його кошти у 1915-1916 рр. була проведена реконструкція будівлі з внутрішнім переплануванням. Архітектором перепланування був В.Риков. Під час перебудови розширили галерею для жінок, а арон га-кодеш (святий

ковчег із сувоями Тори) встановили з внутрішньої сторони фасадної стіни. Відтоді двері головного входу до синагоги залишаються зачиненими.

З приходом до влади у Києві більшовиків, ця «синагога Київської іудейської релігійної громади» довгий час працювала і регулярно проводила молитовні процесії й святкування єврейських свят. Проте у 1929 р. синагогу закрили і передали під районний клуб робітників-кустарів. У період фашистської окупації в храмі була стайня. Після закінчення Другої світової війни, у 1945 р., діяльність синагоги була відновлена. Будівлю передали у безстрокове користування іудейській релігійній общині, яка її відремонтувала і відкрила. Першим рабином став Іцхак Шехтман.² У 1950-ті р. на великі єврейські свята синагогу відвідували до 30 тис. віруючих – адже вона довгий час була єдиною діючою синагогою Києва. У 1969 р. при ній була обладнана власна мацпекарня. У «період застою» синагога знаходилася під пильним контролем КДБ, яке навіть домоглося скасування посади рабина (відновили у 1987 р.).³

Важливою подією у справі відродження єврейського життя в Києві стало відкриття Центральної (Хоральної) синагоги імені Лазаря Бродського (синагога Бродського), що розташована на перехресті нинішніх вулиць Шота Руставелі і Рогнідинська. У 1890-х роках у власника декількох цукрових заводів і мецената Лазаря Бродського визріла ідея збудувати власну синагогу. Оскільки Київ тоді не входив до «смуги осілості», дозвіл на будівництво в місті синагог давав особисто міністр внутрішніх справ. Як правило, такий дозвіл фактично неможливо було отримати – не лише для центральної частини Києва, але й навіть для віддалених районів. Проект синагоги (архітектор Г. Шлейфер) був очікувано відхилений владою. Проте Лазар Бродський і київський рабин Євсей Цукерман використали положення закону щодо дозволу для ритуальних цілей пристосовувати житлові або господарські приміщення, і

1 Синагога Розенберга // <https://ujew.com.ua/objects/kiyevskaya-oblast/kiyev/sinagoga-kiyevskoj-iudejskoj-religioznoj-obshiny4>

2 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. С. 136–138.

3 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 172.

подали скаргу у Петербург. До скарги вони доклали креслення бічного фасаду синагоги (у цьому ракурсі будівля нагадувала житловий будинок). Сенат прийняв сторону прохачів і дозволив будівництво. У 1898 р. (до 50-річчя Л.Бродського) відбулося урочисте відкриття Хоральної синагоги з участю губернатора, міського голови та інших чиновників.¹

Синагога Бродського побудована в неомавританському стилі. Вона мала велику молитовну залу, а на рівні другого поверху – галерею для жінок і спеціальну залу для вінчання. В підвальному приміщенні будівлі знаходилася молитовна зала для ремісників. У синагогу було проведено електроосвітлення і вечорами вона сяяла безліччю вогнів. Кантор та хор були одними із кращих у місті. Догоджуючи владі, проповіді виголошувалися російською мовою. Синагога Бродського безперешкодно функціонувала до 1924 р., доки загальноміська єврейська робітничка конференція не поставила питання про її закриття. Через два роки будівлю остаточно конфіскували, а рабинів арештували. Сувої Тори та інші предмети Служіння були вилучені. Зазначимо, що єврейське релігійне життя не припинилося із закриттям синагоги – молитовні зібрання повернулися (як і в часи царизму) у квартири та будинки прихожан.²

На перших порах приміщення синагоги передали під Центральний клуб кустарів із назвою «Дер Штерн» («Зірка»). У клубі проводилася активна культурно-просвітницька робота: діяли багато гуртків, бібліотека-читальня тощо. У 1930 р. установу перейменували в «Клуб єврейської пролетарської культури». У ньому виступали творчі колективи, зокрема єврейський дитячий театр³. Після Другої світової війни в приміщенні синагоги знаходилися Театр естради, згодом – Театр юного глядача. У 1955 р. приміщення надали у постійне користування Київському академічному театру ляльок. Будинок кілька разів реконструювався. Проведена в середині 1970-х

років реконструкція істотно змінила будинок – був добудований фасад і перебудований верхній поверх.

Від середини 80-х рр. XX ст., особливо в період перебудови, в Україну приїжджало багато іноземних делегацій, які виявляли великий інтерес до синагоги Бродського. Чиновники дозволили проводити там екскурсії і про синагогу розповідали як про діючу, хоча насправді там працював Київський театр ляльок. На запитання туристів про те, де рабин, відповідали, що він зараз перебуває на навчанні в Ізраїлі, або США, чи відпочиває на курорті. Приблизно такі ж «правдиві» відповіді отримували іноземці на запитання про інші культові споруди в Україні⁴.

Поряд із синагогою імені Лазаря Бродського, у 1899 р. його молодший брат Лев Бродський побудував нову синагогу, яку було названо «Купецькою молитовнею» чи «Купецькою синагогою» (нині – вул. Шота Руставелі, 19). Архітектор В.Ніколаєв витримав зовнішнє оформлення у так званому «цегляному» стилі. До 1917 р. будинок формально вважався приватною власністю Лева Бродського, що була безкоштовно надана іудейській громаді. Аж до початку 1930-х років синагога залишалася діючою. З врахуванням радянських ідейних пріоритетів, її перейменували в «Ремісничу». Збереглися спогади сучасника про її стан у той час: «Купецька синагога була дуже красива. Знизу був великий штібл, а вгорі молилися багатії, хасиди, вчені з Тори. Там молився кантор з хором – хазан Кромський, він брав у свій хор також і дівчат».⁵

У 1932 р. Всеукраїнський ЦВК ухвалив пропозицію Київської міськради про закриття «Ремісничої синагоги». Прохання сотень віруючих не робити цього було проігноровано. Фактично ж богослужіння тут припинилися у 1933 році. Молитовний зал був перетворений у спортзал технікуму фізкультури. У післявоєнні роки будівлю, яка порівняно непогано збереглася, надали клубу поліграфістів. У 1957-1958 роках

1 Ковалинський В. Меценаты Киева. К.: Кий, 1998. С. 215.

2 Велика хоральна синагога. Офіційний сайт // <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

3 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. С. 172

4 Саган Г.В. Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. К.: Ун-т ім.Б.Грінченка, 2012. С. 242.

5 Кому дістанеться Купецька синагога <https://kp.ua/life/13270-komu-dostanetsia-kupecheskaia-synahoha>

була проведена реконструкція колишньої синагоги під кінотеатр на 540 місць. При цьому будівлю значно розширили і повністю змінили фасад. Кінотеатр отримав назву «Кінопанорама» (у 1982-1991 роках мав назву «Комунар»). Це був перший в СРСР панорамний кінотеатр (тобто з проекцією на панорамний увігнутий екран).

Донині будівля синагоги іудейській громаді не передана, незважаючи на відповідний указ президента України про повернення віруючим культових споруд. Неодноразові спроби повернути будівлі сакральний статус не увінчалися успіхом. Київська міська державна адміністрація аргументує свою відмову тим, що «колишня синагога становить лише частину існуючого обсягу будівлі кінотеатру, а її відособлене функціонування не є можливим».¹

Ще однією знаковою для Києва є «Галицька синагога». Вона була побудована у районі, у якому із 1858 р. представники єврейської громади отримали від генерал-губернатора дозвіл здійснювати публічну торгівлю (у вівторок, четвер і неділю). Дуже швидко тут утворився популярний міський ринок (нині на його місці побудований київський цирк), пам'ять про який і досі жива. Навіть зараз дехто із корінних киян називає площу Перемоги «Євбазом», тобто «Єврейським базаром». Офіційно ж за царських часів ця площа називалася Галицькою (можливо тому, що звідси йшло заміське шосе у західному, галицькому напрямку). Аж до початку ХХ ст. тут була київська околиця. Але внаслідок стрімкого розвитку міста виникла необхідність ущільнення його забудови. Тому у травні 1908 р. Київська міська дума ухвалила прокласти тут декілька вулиць. Однією з них стала вулиця Скомороська (від назви стародавнього струмка Скоморох, який протікав тут і впадав у річку Либідь).

Садибу №7 на Скомороській вулиці орендувала єврейська громада, котра найменувалася за назвою сусідньої площі – Галицькою громадою. У квітні 1909 р. її господарче правління звернулося до міської влади з проханням дозволити їм

звести будівлю молитовного будинку на землі, яку вони орендували у Київського міського управління. Отримавши дозвіл, громада розпочала будівництво. Архітектором будівлі був інженер Ф. Олтаржевський.² Будинок був двоповерховий, з просторою молитовною залюю і галереєю для жінок. Синагога вміщала близько 750 прихожан. Фасад синагоги декорували елементами романського стилю. 4 грудня 1910 р. губернська влада визнала новий дім молитви придатним для громадського користування і синагога стала повноцінно функціонувати як культурно-освітній і релігійний центр Галицької єврейської громади. Крім регулярних релігійних обрядів, у синагозі діяла недільна школа, де знайомили підростаюче покоління з усіма канонами єврейського життя.³

Галицька синагога належала єврейській громаді до 1919 р., доки не був проголошений декрет радянської влади про націоналізацію майна релігійних установ. Будинок синагоги ще деякий час надавався у користування місцевому єврейству. У 1921 р. київська влада зареєструвала іудейську громаду «Молитовний будинок на Єврейському базарі». Невдовзі громада обрала для себе іншу назву: синагога «Бейс-Яків» («Бейт-Яков», у перекладі з івриту – «Будинок Якова»). Та у 1929 р. головні електричні майстерні (ГЕМ) Південно-Західної залізниці висунули вимогу про передачу їм будинку синагоги. Увесь склад громади (750 осіб) виступив проти, але працівники ГЕМ наполягали на тому, що нібито це приміщення «конче потрібно для розширення майстерень».

Місцева адміністрація послалася на рішення загальних зборів колективу майстерень (1 травня та 12 грудня 1929 р.), де були присутні відповідно 655 та 320 осіб. І хоча із них лише 78 осіб підписали лист про закриття синагоги, радянські чиновники використали сам факт обговорення питання на зборах та заявили, що нібито

1 Кому дістанеться Купецька синагога // <https://kp.ua/life/13270-komu-dostanetsia-kupecheskaia-synahoha>

2 Герштейн Яков. Історія Галицької синагоги є яскравою й характерною сторінкою в єврейській історії Києва // https://web.archive.org/web/20130501200320/http://www.oldkyiv.org.ua/data/galych_synagoga.php?lang=ua

3 Галицька синагога // ujew.com.ua / <https://ujew.com.ua/objects/kiyvskaia-oblast/kiy/galickaya-sinagoga1>

передачу будинку синагоги майстерням підтримали всі 975 осіб. На цій підставі матеріали про закриття синагоги були передані до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. У вересні 1930 р. синагога була закрита і передана ГЕМ «для розширення електротехнічної майстерні». Згодом у приміщенні була відкрита їдальня, яка працювала тут майже 60 років. На початку 1930-х рр. на базі майстерень був створений завод «Трансигнал», якому перейшло і приміщення колишньої синагоги. Згодом до фасаду синагоги прибудували одноповерховий вестибюль.¹ До початку ХХІ ст. будівля була власністю заводу.

Синагоги Києва у часи незалежної України

Після проголошення незалежності України (1991 р.) почався активний рух із відродження релігійного життя єврейських громад. Передусім це стосувалося Великої хоральної синагоги на Подолі (синагоги Розенберга), яка із 1945 р. була єдиною діючою синагогою у Києві. На прохання її громади, у 1990 р. до Києва прибув Яків Дов Блайх, який обійняв посаду рабина цієї синагоги. Він народився в Брукліні (Нью-Йорк), у 1984-1986 рр. навчався в Рабинському інституті Карліна-Століна в Єрусалимі, а своє рабинське висвячення отримав у єшиві Карлін-Столін у Брукліні. Рабин Блайх відразу розпочав активну роботу з відновлення всіх аспектів єврейського життя та освіти у Києві. У 1991 р. Яків Дов Блайх став головним рабином Києва та України. Завдяки його зусиллям було засновано багато єврейських навчальних закладів: єврейська школа-інтернат; гімназія №299 «Орах Хаїм»; єврейський дитячий садок; табір шуви; єшива; навчальний центр для дорослих Мідраша Ціоніт та міжнародний табір Орах Хаїм².

1 Герштейн Яков. Історія Галицької синагоги є яскравою й характерною сторінкою в єврейській історії Києва // https://web.archive.org/web/20130501200320/http://www.oldkyiv.org.ua/data/galych_synagoga.php?lang=ua

2 Велика хоральна синагога. // Офіційний сайт / <https://www.jewishkiev.org/history-of-orach-chaim>

У 90-ті роки ХХ ст. будівля Великої хоральної синагоги перебувала в аварійному стані й потребувала реставрації. Протягом 2001-2003 років було проведено реконструкцію будівлі з реставрацією фасаду за архітектурним проектом М.Гарденіна. Зокрема було прибудовано новий вестибюль і реконструйовано молитовну залу (архітектори В.Хромченков і А.Острайхер). Найбільш цінні деталі оформлення залу, створені в 1940-і р. (синагогальний ковчег та мальовничі вставки), були збережені. Новими прикрасами синагоги стали тематичні вітражі (художники Є.Котляр і О.Котляр) і бронзова скульптурна композиція «Єрусалимська сфера» (скульптор Ф.Майслер). Значну меценатську допомогу при реконструкції синагоги надали Е.Шифрін і О.Роднянський. Також на їх кошти в 2000-і роки зліва і праворуч від будівлі синагоги були зведені два нових корпуси єврейських громадських і просвітницьких установ. У 2003 р. відбулося урочисте відкриття оновленої синагоги.³

Нині в синагозі розташовані центральні офіси Єврейської конфедерації України, Об'єднання іудейських релігійних організацій України та Київської міської єврейської громади. У синагозі нині працює низка освітніх програм, розрахованих на різні вікові категорії: єшива, денна єврейська школа, Чедер та Кампун шува. Деякі класи працюють в групових умовах з окремими заняттями для чоловіків і жінок, а інші тривають індивідуально. Там ведеться робота над проектами «arts and crafts», що стосується єврейської тематики, а також вивчають нові єврейські пісні та танці. Таке активне залучення дорослих євреїв до вивчення Тори підсилює розвиток єврейської ідентичності у дітей. Це, в свою чергу, допомагає створити в Україні покоління євреїв, достатньо обізнаних і здатних зрозуміти і зберегти міцвос (міцва – припис, заповідь в іудаїзмі, у побуті – добра справа, похвальний вчинок).

Для молоді студентського віку при синагозі у 1990 р. була відкрита Київська ден-

3 Храмы Подолу. Синагога Розенберга – головна синагога України // <http://ukrainaincognita.com/kyivska-oblast/kyiv/podil/khramy-podolu-synagoga-rozenberga-golovna-synagoga-ukrainy>

на єврейська школа «Орач Хаїм», яка стала першою школою такого типу в Україні після Другої світової війни. Сьогодні близько 300 учнів школи навчаються за програмою «Limudei Kodesh», куди входить читання, письмо та розмова івритом. Учні також отримують інтенсивну світську програму. Їм оплачують харчування, підручники та проїзд до школи. Також при школі працює розгалужена єврейська позашкільна програма: заняття хлопців та дівчат в хорі, програма вивчення єврейських знань та різноманітні проекти.

Школярі можуть скористатися програмою «Чедер», де навчаються приблизно 60 хлопців і дівчат (у віці від 4 до 13 років). Проект є унікальним, оскільки ізраїльські та місцеві вчителі проводять усі уроки івритом відповідно до ізраїльських програм, затверджених урядом Ізраїлю. Також діти вивчають всі предмети, передбачені програмою Міністерства освіти і науки України.

На літні канікули, починаючи з 1990 р., дітям пропонують програму «Кампун шува». Щоліта нею користується в середньому 400 дівчат і хлопців. У 2002 р. громада за допомогою фонду «Lauder» придбала кемпінг в 60 км від Києва. Табори пропонують також «вступ до ідишкейту», оскільки частина відпочиваючих є з міст, де немає офіційного єврейського культурного чи релігійного життя. Програма також надає допомогу малозабезпеченим дітям. У таборі працюють іноземні консультанти – випускники бохриму та семінарій. Навчальна програма в таборі знайомить відпочиваючих з Торою та міцвотом.¹

При Великій хоральній синагозі функціонує мацепекарня, яка забезпечує коштерними sach matza усі міста України. Також її продукцію експортують у різні країни світу: Великобританію, Францію, Німеччину, Аргентину та колишні республіки СРСР. Фабрика виробляє понад 250 тонн маці для Песах. Її потужність дозволяє щодня виробляти близько чотирьох тонн маці.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався процес повернення іудейській громаді

міста синагоги Бродського – однієї із найкрасивіших будівель серед європейських синагог. Після виходу в 1992 р. указу президента України про повернення релігійним громадам культових будівель, вперше за багато років єврейська релігійна громада змогла відсвяткувати Хануку у синагозі Бродського. Проте у будівлі у той час знаходився ляльковий театр, який не мав іншого приміщення. Лише у 1997 р., після клопотань всеукраїнського єврейського конгресу, театр переселили в будівлю на вулиці Грушевського. Ще три роки продовжувався ремонт – лише 14 березня 2000 р., за участі численних іноземних та українських гостей, відбулося урочисте відкриття відновленої Центральної синагоги Києва.

Очолує релігійну громаду синагоги Бродського рабин Моше Реувен Асман. Його прадід по матері – Нахман Асман – навчався в Любавичі. Прадід по батькові був відомим литовським рабином. Релігійну освіту здобув в єрусалимській ешиві «Шамір», а потім – в «Мерказ Гутніке». У 1993 р., після строкової служби в лавах ЦАХАЛа, Асман був відправлений в Україну для допомоги дітям, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС. Він був заступником директора програми «Порятунок дітей з Чорнобильської зони» в Кфар-Хабат (штаб-квартира хасидського руху Хабат-Любавіч в Ізраїлі). Працюючи в рамках цієї програми, рабин Моше активно долучився до справи повернення єврейській громаді будівлі синагоги Бродського. На перших порах вони домоглися повернення однієї кімнати, а майже через десять років – всієї будівлі.

У 2002 р. єврейська громада, що орієнтувалася на Всеукраїнський єврейський конгрес, обрала Моше Реувен Асман Головним рабином Києва і Київської області, а згодом – Головним рабином Всеукраїнського єврейського конгресу. Тоді ж, у 2002 р., рабин Асман заснував і став президентом міжнародного благодійного фонду «Міцва» з відділеннями по Україні та інших країнах.

За час перебування на своїй посаді рабе Асман ініціював заснування: ешиви, інституту переписувачів Тори, благодійної

¹ Община Києва. // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

їдальні, трьох дитячих садочків, двох шкіл, дитячого будинку тощо. У цьому ряді є також і міжнародні благодійні, соціальні й духовні проекти. Одним із них є Всесвітній форум російськомовного єврейства, створений в січні 2012 р. З січня 2012 р. рабин Асман є депутатом Європейського Єврейського парламенту (EJP).

Активну громадянську позицію зайняв рабин Асман, коли в Україні розпочався військовий конфлікт на Сході. У березні 2014 р., він розпочав надавати допомогу з організації відправлення важко поранених на лікування до Ізраїлю. Волонтерський штаб з організації цих робіт рабин Асман розмістив у синагозі Бродського. Також у 2014 р. рабин ініціював прийом біженців зі Сходу України на базі відпочинку в Шполі. У 2015 р. рабин зініціював адаптаційно-просвітницький проект для переселенців із зони АТО.¹

Нині синагога Бродського – це єврейський громадський осередок, що пропонує різноманітні культурні, освітні та громадські програми, а також велику кількість проектів, спрямованих на відродження єврейської самосвідомості, прилучення до традиційних цінностей іудаїзму. Тут кожен, незалежно від віку, зможе знайти програми та заняття, що відповідають його інтересам і вподобанням. Працюють міква (резервуар для ритуального обмивання) для чоловіків і жінок, кошерний магазин, ресторан і кафе. При синагозі функціонують єврейська школа, дитячий будинок, реалізуються безліч освітніх і благодійних програм.² Тут також працює Всеукраїнська духовна єврейська академія «Томхей Тмімім» (програма для молоді від 18 до 30 років), зорієнтована на отримання або продовження класичної єврейської освіти та додаткової освіти за спеціальностями: Сойфер (переписувач священних текстів), шойхет (фахівець із заготівлі кошерного м'яса), машгіах (фахівець із дотримання кошерності їжі)³.

Вже понад десять років при синагозі працює жіночий релігійний інститут «Махон Атід», який покликаний допомогти єврейським дівчатам оволодіти основами іудаїзму і, разом з тим, отримати вищу освіту в українських вишах. У першій половині дня студентки опановують спеціальність в обраному вузі України, а в другій – отримують неформальну єврейську освіту (закони єврейського життя, історію і традиції єврейського народу, іврит, культурну спадщину єврейського народу тощо).⁴

Для найменших представників релігійної громади синагоги Бродського відкрито навчально-виховний комплекс «Міцва-613». Це – дитячий садочок і школа, де діти поряд із загальною середньою освітою, отримують традиційне єврейське виховання і етнокультурну самоідентифікацію. При комплексі є спеціальний реабілітаційний центр для неповнолітніх «Дитинство», де проблемні та незабезпечені діти одночасно отримують світську і релігійну освіту. Основним завданням реабілітаційного центру є забезпечення всебічного розвитку дитини, що полягає не тільки в загальноосвітньому процесі, але й у вихованні цінностей єврейської ідентичності.⁵

Уже понад 15 років при синагозі Бродського діє медична програма «Гізунт», що обслуговує членів громади. Діагностичні послуги надаються командою лікарів і волонтерів програми на благодійних засадах. Програма «Гізунт» надає передусім консультаційно-діагностичну допомогу. На амбулаторному обліку програми перебуває велика кількість євреїв Києва та області. Пенсіонери та інваліди регулярно безкоштовно (придбані за рахунок громади) забезпечуються медикаментами.⁶

Єврейська громада Києва довгий час, навіть із появою законних підстав, майже 10 років не могла повернути собі Галицьку синагогу. Лише у 2001 р., завдяки багаторічним старанням єврейських благодійних

1 Біографія рабина. // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/15>

2 Община Києва. // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. / <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

3 Всеукраїнська духовна єврейська академія «Томхей Тмімім». // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/469>

4 Жіночий релігійний інститут «Махон Атід» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. / <http://sinagoga.kiev.ua/node/477>

5 Реабілітаційний центр для неповнолітніх «Дитинство». // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/474>

6 Медична програма «Гізунт» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/475>

українських та міжнародних організацій, будівля була повернута громаді. У найкоротші терміни в синагозі провели роботи з реконструкції приміщення, а молитовна зала отримала друге життя. Нині Галицька синагога – це не тільки релігійний і культурний центр громади. Тут розташований головний офіс міжнародної освітньої мережі «Мідраша Ціонит»¹. Завдяки спільній роботі з громадою, «Мідраша Ціонит» реалізовує безліч освітніх проектів, які популяризують єврейську культуру в Києві.

Зокрема табори «Тхелет» – один з головних освітніх проектів «Мідраша Ціонит». Роботу таборів організовують взимку та влітку. Також є окремі дитячі та студентські зміни. З 2005 р. до програми «Тхелет» залучено понад 2 тис. учасників. Заняття в таборах ведуть провідні ізраїльські експерти. Для участі в освітній програмі з'їжджається молодь з України, Росії, Білорусі, Грузії, Молдови та Німеччини.²

Також Галицька синагога пропонує для членів своєї громади пізнавальний та лідерський проект «ЛАВІ». Він надає можливість учасникам програми познайомитися з не туристичним Ізраїлем. Працює проект під час літніх канікул та відпусток. Мета проекту: дати учасникам фундамент для активного єврейського життя. Проект включає інтерактивне вивчення трьох програм: «Країна», «Іудаїзм» та «Сіонізм». У програмі «Країна» учасника вивчають історію Ізраїлю через участь в археологічних розкопках, ексклюзивних екскурсіях, знайомствах з людьми. «Іудаїзм» – інтерактивна освітня програма з історії іудаїзму. У програмі «Сіонізм» організовують для учасників неформальні зустрічі з ізраїльськими політиками, представниками культури чи бізнесу, офіцерами Армії оборони Ізраїлю тощо.³

Недалеко від синагоги Розеберга на Подолі (на вул. Межигірська 37) розташована

ще одна хасидська синагога, яку відкрила у середині 2000-х років громада «Бейс Аарон ве Ісраель» (з івриту – «Дім Аарона та Ізраєля»). Офіційна назва їхнього молитовного будинку – «Ортодоксальна синагога в Подільському районі в м. Києва». Невелике приміщення у житловому будинку вміщує біля 100 осіб. Тут збираються члени громади не тільки для молитов, а й для простого спілкування. Громада була сформована під керівництвом Карлін-Столінського ребе – Барух Меїр Яков Шохет, який і нині є керівником громади. При синагозі ведеться активна діяльність. При громаді діють садочок, хедер, єшива.

Для парафіян регулярно організовують святкування єврейський свят, заручин, хупи (церемонії одруження), халаки (церемонія на честь першої стрижки хлопчика), брит-мілу (обряд обрізання) та інше, а також члени громади мають можливість проводити виїзні шабати та екскурсії єврейськими місцями. При синагозі є їдальня, яка щодня забезпечує кошерною їжею учнів єшиви і хедера, а також на всі свята готуються святкові страви для бажаючих. У найближчих планах громади – організувати для парафіян за містом табори для відпочинку і проведення свят.⁴

Після подій 2014 року, коли з окупованого Донбасу у Київ приїхали переселенці-євреї разом із своїм ребе Пінхасом Вишедські,⁵ з'явилася потреба у новій синагозі. Нині вона організована на Подолі (вул. Нижній Вал 19/21) і ідентифікується як «Синагога рабина Пінхаса Вишедські». При синагозі організовано також Тора-центр, яким керують рабин Пінхас та його дружина (ребецен) Діна. При синагозі члени громади, окрім релігійних практик, мають можливість долучитися до різних освітніх проектів. Керівництво синагоги організовує уроки з вивчення Тори, реалізовується проект STARS (навчання, поїздки та семінари для студентів 16-28 років), є група з вивчення англійської мови. Для підлітків 12-17 років працює клуб EnerJew.

1 «Мідраша Ціонит» – міжнародне єврейське співтовариство для російськомовних євреїв. Засноване у Києві у 2001 р. радником міністра абсорбції Ізраїлю Шломо Неєманом як невеликий громадський освітній проект. Нині – потужна самостійна організація з центром у Єрусалимі.

2 Табори «Тхелет». // Офіційний сайт галицької синагоги / <http://midrasha.net>

3 Лідерський проект «Лаві» // <http://midrasha.net>

4 Синагога на Подолі <https://ujew.com.ua/objects/kievskaya-oblast/kiev/sinagoga-na-podole-g.-kiev>

5 Конфликт на Донбассе усиливает тенденции репатриации евреев в Израиль // Интерфакс. Украина. 2014. 17 вересня / <https://interfax.com.ua/news/general/224217.html>

Діти 2-12 років вивчають єврейські традиції в Kids Center. Синагога допомагає переселенцям адаптуватися до нових реалій, не залишатися осторонь повноцінного життя, властивого для єврейської громади.

Окрім громад історичних синагог, у Києві вже з перших років незалежності України почали створюватися єврейські громади навколо модерних центрів духовного спілкування. Таким чином, зокрема, у 1991 р. стала Київська релігійна громада прогресивного іудаїзму «Атіква» (в перекладі з івриту – «Надія»). Пріоритетом їхньої діяльності стали сучасні підходи до єврейських релігійних традицій, які привабили велику кількість євреїв Києва. Тому громада швидко росла і розвивалася. Свою роботу активісти громади розпочали з того, що проводили перші шаббати на приватній квартирі. Пізніше члени громади стали збиратися кожну п'ятницю і суботу в приміщенні єврейської бібліотеки на вул.Стрітенській.¹ Також, кілька перших років релігійні служби проводилися самими членами громади. Впродовж 1993-1994 років в громаді працювала рабин Аріель Стоун із США. Після її від'їзду обов'язки рабина виконував Майкл Фарбман (нині – у США). У 1997-1999 роках в громаді працював рабин Девід Вілфонд. У цей період в Києві він також керував діяльністю Махона (навчальний заклад для підготовки громадських лідерів в системі прогресивний іудаїзму для країн пострадянського простору).

З 1999 р. і до нині релігійним лідером Київської громади є рабин Олександр Духовний. Він був у складі групи ентузіастів, котрі у 1991 р. в Києві відновили, а потім і зареєстрували першу в Україні громаду прогресивного іудаїзму «Атіква». У 1994-1999 рр. О.Духовний навчався в рабиністичній Академії «Лео Бек Коледж» і одночасно в Центральній Лондонській школі психологів та у Лондонському університеті (в університеті у 1998 р. отримав звання магістра мистецтв в сфері івриту та єврейських знань). У 1999 р. захистив дисертацію і був посвячений у сан рабина. У верес-

ні 1999 р. Олександра Духовного обрали Головним рабином Києва і України громад прогресивного іудаїзму. Він є також членом кількох Конференцій рабинів країн Європи та Америки.² Лідерські здібності та вміле керівництво рабина Олександра сприяє успішній діяльності громади прогресивних іудеїв в Україні, яка з кожним роком збільшується. Рабин переконаний, що усі члени громади люблять іудаїзм, поважають традицію і хочуть її розвивати.³

В громаді «Атіква» діють різноманітні релігійні, освітні та культурно-просвітницькі програми. Відзначаються єврейські свята, проводяться церемонії єврейського циклу життя, Шаббатони. Успішно працює програма гіюр (навчання в іудаїзм). Загалом, нині в різних проектах і програмах громади беруть участь понад 500 осіб.⁴

Однією з перших програм громади у 1991 р. стала програма «Сімейна недільна школа». За двадцять років реалізації цього проекту близько двохсот дітей та їх батьків долучилися до єврейської традиції та історії, стали активними членами і лідерами громади. Увесь цей час керівники освітніх програм, рабин та Рада громади звертали увагу на те, щоб отримані в школі знання мали практичне застосування, стали основою життя єврейської родини. З 2013 р. «Сімейна школа» стала проводити заняття по суботах. Це дало можливість батькам брати участь у ранковій службі Шаббат Шахаріт, діти долучилися до участі в церемонії читання сувою Тори, цілими родинами беруть участь в церемонії Кіддуш і суботній трапезі.⁵

При громаді «Атіква» також працює молодіжний клуб НеЦер, учасники якого мають нагоду відвідувати літні молодіжні табори, а також різні лідерські та навчальні семінари. Київський НеЦер активно бере участь в щорічних Ханукальних фестивалах.

2 Новиков, Иван. Раввин Александр Духовный: Пейсы и шляпа ещё не делают человека евреем. // Jewish News / <https://web.archive.org/web/20180829142509/https://jewishnews.com.ua/community/ravvin-aleksandr-duxovnyij-pejsyi-i-shlyapa-eshhho-ne-delayut-cheloveka-evreem>.

3 Там само.

4 Історія общини <http://reformkiev.com>.

5 Сімейна суботня школа // <http://reformkiev.com>.

1 Гайдар О. Религиозная община прогрессивного иудаизма «Надежда» // Открытая дверь. К., 2010. С.35.

лях єврейського короткометражного кіно (відбувається у Мінську). Фільми громади отримали високе визнання журі та глядачів.¹ Також при громаді працює «Жіночий клуб». Він підтримує тісні контакти і проводить спільні заходи з міжнародною жіночою єврейською організацією КЕШЕР.²

Громада також займається активною міжнародною діяльністю. Зокрема київська громада є членом і одним із засновників Релігійного об'єднання громад прогресивного іудаїзму України. Це об'єднання входить до Всесвітнього союзу прогресивного іудаїзму, який об'єднує реформістські громади із сорока семи країн світу.

З вересня 2013 р. громада «Атікв» працює у новому приміщенні по вул. Ярославській, 6. Тут також розташований офіс Релігійного об'єднання громад прогресивний іудаїзму України. Придбання приміщення для Центру, ремонт та технічне оснащення відбулися завдяки допомозі Всесвітнього союзу прогресивний іудаїзму та спонсорської підтримки окремих сімей. Крім молитовної зали (на 120 місць) зі сценою, у приміщенні обладнані і діють «Центр толерантності», «Центр сімейної освіти», «Центр лідерства», а також є бібліотека і кабінети співробітників.³

Висновки. Отже, наш історичний еккурс в історію київських синагог показав, що єврейська спільнота Києва протягом історії має свої особливості, які відрізняють її від подібних спільнот інших українських міст. Виключення Києва із «смуги осілості євреїв» призвело до того, що тут довгий час не було сталої єврейської громади, а відтак не сформувався якийсь єдиний центр проживання євреїв. Повернення євреїв у Київ у другій половині XIX ст. не було системним, що розпорошувало їх чи не по всьому місту. Не сталість ситуації призводила до того, що під синагоги при-

лаштовувалися найняті приміщення, а їх адреси часто змінювалися.

Перші дві синагоги на сталій основі були побудовані за межами тодішнього Києва: у 1878 р. у с. Нижня Солом'янка (нині – територія біля центрального залізничного вокзалу, будівля не збереглася), та синагога І. Баришпольського у с. Деміївка (не повернута громаді). Громади обох синагог об'єднували переважно не багатих іудеїв із робочих передмість міста.

Принципово ситуація із побудовою синагог змінилася у 90-х роках XIX ст., коли кілька дуже багатих сімей євреїв-підприємців (виробників цукру) звели на свої кошти і подарували громадам великі хоральні синагоги у центральних районах міста. Зокрема це брати Бродські («синагога імені Лазаря Бродського» і «Купецька синагога» Льва Бродського) та на Подолі – синагога Габріеля-Якова Розенберга.

Відтак на початок XX ст. ці п'ять синагог (з 1910 р. до них додалася шоста – Галицька) відіграли провідну роль у згуртуванні євреїв Києва, збереженні традицій єврейського народу. Адже синагога є не лише молитовним будинком, але й духовно-адміністративним центром громади, приміщенням для єврейських шкіл, місце для зборів правління громади, судів тощо. Саме через це єврейські громади надавали особливого значення будівництву синагог, намагаючись вкласти в їхній архітектурний образ важливий символічний зміст.

Дві із збережених донині синагог (Розенберга та Бродського) є оригінальними пам'ятниками історії, архітектури та мистецтва. В них яскраво виражаються духовні традиції, культурна і ремісничка діяльність представників єврейських громад. Загалом київським синагогам властива різностильність, яка відображає атмосферу купецтва, а синагоги нагадують особняки заможних купців. Останнє було зумовлене історичними особливостями – довгий час у Києві не дозволялося будувати власне синагоги, проте дозволялося переобладнувати під них власні особняки. Тому ці синагоги будувалися як приватні купецькі будинки із всіма наслідками такого маскування.

1 Молодіжний клуб HeCeP <http://reformkiev.com>.

2 Організація заснована у другій половині 80-х р. XX ст. з ініціативи американки Селлі Грач. Проект ґрунтується на єврейських цінностях, працює для розвитку єврейських громад, поліпшення соціального і економічного становища жінки, для створення світу без насильства. У 1997 р проект був зареєстрований в Україні.

3 Історія общини // <http://reformkiev.com>.

На жаль, активна діяльність всіх київських синагог була зупинена після встановлення в Україні радянської влади. У 20-х роках ХХ ст. тим чи іншим способом було припинено проведення богослужінь у всіх іудейських культових будівлях, а багатьох рабинів було заарештовано. Релігійне і національне життя євреїв знову, як і в часи царських гонінь, перемістилося у приватні квартири і будинки, проходили найчастіше у родинному колі. Зазначимо, що закриття синагог не було якимось винятком – відкритими у Києві до початку Другої світової війни залишалися лише поодинокі культові будівлі, переважно православні. Зрозуміло, що така діяльність радянських органів влади завдала суттєвої матеріальної та духовної шкоди єврейській громаді Києва.

Страшною трагедією для єврейського народу обернулася окупація міста гітлерівськими військами у роки Другої світової війни. Трагедія Бабиного Яру назавжди увійшла в історію голокосту. Можливо ця трагедія стала одним із чинників того, що у 1945 р. влада дозволила відкрити синагогу Розенберга, яка аж до проголошення незалежності України була єдиною офіційно діючою культовою спорудою для всіх сповідників іудаїзму у місті.

Повноцінне відродження соціокультурного життя єврейської громади Києва розпочалося після 1991 р., коли був прийнятий новий закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Нова українська влада з перших років розпочала роботу із повернення культових будівель релігійним громадам тих церков та релігійних напрямів, у яких воно було конфісковане. Особливістю процесу повернення і відновлення діяльності історичних синагог у Києві став факт певної пасивності більшості потенційних членів громади, оскільки вони зазнали значної денационалізації та частково втратили традиції. Тому у масовому відродженні іудейського релігійного життя в Києві визначальну роль відіграла єврейська діаспора. Саме їх матеріальна допомога та волонтерська діяльність сприяли тому, що приміщення синагог було повернуто і відремонтовано, а у них розпочалася активна робота із задоволення релігійних потреб та виховання підрастаючого покоління.

Нині синагоги Києва – це єврейські громадські осередки, що пропонують різноманітні культурні, освітні та громадські програми, а також велику кількість проєктів, спрямованих на відродження єврейської самосвідомості, прилучення до традиційних цінностей іудаїзму. Тут кожен, незалежно від віку, може знайти програми та заняття, що відповідають його інтересам і вподобанням, а також підтримку, в т.ч. й матеріальну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всеукраїнська духовна єврейська академія «Томхей Тмимим» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/469>
2. Гайдар О. Релігійна община прогресивного іудаїзму «Наdejда» / Открытая дверь. К., 2010. С.33-37.
3. Галицька синагога. // <https://ujew.com.ua/objects/kyevskaya-oblast/kyev/galickaya-sinagoga1>
4. Герштейн Яков. Історія Галицької синагоги є яскравою й характерною сторінкою в єврейській історії Києва // https://web.archive.org/web/20130501200320/http://www.oldkyiv.org.ua/data/galych_sinagoga.php?lang=ua
5. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.; Иерусалим: Гешарим, 1997.
6. Жіночий релігійний інститут «Махон Атід» Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. <http://sinagoga.kiev.ua/node/477>
7. Історія общини // <http://reformkyiv.com/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%8B/>
8. Казенный раввин. Электронная еврейская энциклопедия // <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/11922/>
9. Кальницький М. Еврейские адреса Киева. К.: Дух і літера, 2012. 368 с.
10. Кальницький М. Використання єврейських громадських споруд у Києві (1920-і – 1930-і рр.) // <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf3.htm>
11. Ковалинский В. Меценаты Киева. К.: Кий, 1998. 522 с.
12. Кому дістанеться Купецька синагога // <https://kp.ua/life/13270-komu-dostanetsia-kupcheskaia-synahoha>
13. Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 167-179.
14. Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура // Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С.330-360.
15. Лідерський проєкт «Лаві» // <http://midrasha.net>

16. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. К.: Дніпро, 1989. 591 с.

17. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 60-97.

18. Медична програма «Гізунт» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги <http://sinagoga.kiev.ua/node/475>

19. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914. К.: Дух і літера, 2016. 416 с.

20. Нариси з історії та культури євреїв України. Вид. друге. К.: Дух і Літера, 2008. 440 с.

21. Новиков, Иван (2015-07-14). Раввин Александр Духовный: Пейсы и шляпа ещё не делают человека евреем // Jewish News / <https://web.archive.org/web/20180829142509/https://jewishnews.com.ua/community/ravvin-aleksandr-duhovnyj-pejsyi-i-shlyapa-eshhyo-ne-delayut-cheloveka-evreem>

22. О порядке избрания раввинов // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1858. Т. XXXII, отделение первое, 1857, № 31831. С. 381–382 // http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php

23. Община Києва // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

24. Первые лидеры возродившейся общины. М.Кальницкого и Б.Хандроса, // Еврейский обозреватель. 2003. №22(65) // <https://www.partner-inform.de/memoirs/detail/pervyj-ravvin-goroda-kieva/7/145?lang=ru>

25. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649–1873: извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / сост. В.Леванда. СПб., 1874. 590 с.

26. Реабілітаційний центр для неповнолітніх «Дитинство». Офіційний сайт Великої хоральної синагоги <http://sinagoga.kiev.ua/node/474>

27. Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. К.: Київ. ун-т ім.Б.Грінченка, 2012. 568 с.

28. Синагога Баришпольського І.Я. 1870-1920-і рр. // <http://pamyatky.kiev.ua/streets/golosiyivskiy-prosp/sinagoga-barishpolskogo-i-ya-18701920-i-rr>

29. Синагога на Подолі <https://ujew.com.ua/objects/kyivska-oblasy/kyiv/sinagoga-na-podole-g-kyiv>

30. Синагога Розенберга <https://ujew.com.ua/objects/kyivska-oblasy/kyiv/sinagoga-kyivskoj-iudejskoj-religioznoj-obshiny4>

31. Сімейна суботня школа // <http://reformkyiv.com/>

32. Табори «Тхелет» // Офіційний сайт галицької синагоги. <http://midrasha.net>

33. Тортика О. Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі // Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. 440 с.

34. Храмы Подолу. Синагога Розенберга – головна синагога України // <http://ukrainaincognita.com/kyivska-oblasy/kyiv/podil/khramy-podolu-synagoga-rozenberga-golovna-synagoga-ukrainy>

Юрій Стецик,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Ігор Кривошея,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

НАСЕЛЬНИКИ УМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В УМОВАХ РЕОРГАНІЗАЦІЇ СВЯТОПОКРОВСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (1780–1790 рр.)

Починаючи із 1766 р., появляються пропозиції про те, що краще поділити Чин на більше провінцій. Такого поділу, передусім, вимагала адміністрація: велика віддаль, більша кількість монастирів і ченців. Як наслідок протоігумени не мали можливості кожного року проводити візитації. На той час Василіанський Чин розширив свою розлогу мережу монастирів майже по цілій

Білорусії та по всій Правобережній Україні. Відповідно Берестейська генеральна капітула 1772 р. схвалила поділ Чину, називаючи його корисним, але радила відкласти виконання цієї постанови до кращих часів¹.

1 Патрило І. (ЧСВВ). Нарис історії Василіян від 1743 до 1839 р. Записки Чину Святого Василя Великого (далі – Записки ЧСВВ). Серія II. Секція I. Т. 48. Рим : В-во, оо. Василіян, 1992. С. 222.

За півроку по завершенні Берестейської генеральної капітули (05.08.1772 р.) відбувся перший поділ Речі Посполитої. Унаслідок цього поділу василіанські монастирі були розпорошені між трьома державами: Російською і Австрійською імперіями та Річчю Посполитою.

У цей переломний історичний момент Чин нараховував 150 монастирів та 1235 ченців (без новиків). Це був найчисленніший чернечий орден на українсько-білоруських землях, один із найбільших у всій Речі Посполитій. Коли у 1773 р. почали ліквідовувати Товариство Ісусове, то василіани змогли перейняти у своє розпорядження 20 середніх шкіл¹.

Нунцій Й. Гарампі (1772-1775 рр.) у своєму звіті до префекта Конгрегації Поширення Віри (04.04.1774 р.) подав статистичний стан Василіанського Чину: під Російською імперією – 20 монастирів та 153 ченці; під Австрійською імперією – 42 монастирі та 319 ченців; під Річчю Посполитою – 82 монастирі та 753 ченці².

Австрійський уряд (за правління імператриці Марії-Терези) до 1780 р. не втручався у внутрішні справи Василіанського Чину, надаючи свободу для переміщення та листування. Натомість російський уряд, спочатку взявся наворотити уніатів на православ'я, проте, до 1784 р. також не втручався у внутрішні справи Василіанського Чину. Таким чином, ще у 1780 р. усі василіани могли спільно проводити генеральну капітулу в Тороканах. Проте це вже була остання генеральна капітула, на якій були представлені всі монастирі Чину³.

Коли перед Тороканською капітулою управа Чину звернулася до папи Пія VI (1775-1799 рр.) із проханням, то він, своїм рескриптом від 24.04.1780 р. дозволив проводити поділ Чину, але вимагав, щоб була згода всіх капітульних ієромонахів, щоб голосування у справі поділу Чину на чотири провінції відбулося після виборів

головної управи⁴. Проте нунцій, бачачи, з одного боку, потребу поділу Чину, а з іншого – труднощі для виконання папського рескрипту, і не маючи вже часу звернутися до Риму, сам звільнив з тих умов, і за це він згодом отримав похвалу від Конгрегації Поширення Віри⁵.

На Тороканській капітулі більшістю голосів вирішено, що поділ Чину на провінції необхідний. Потім укладено проект поділу, так що 17.09.1780 р. утворено чотири василіанські провінції: 1. Білоруська (Святого Миколая) для монастирів, що потрапили до Російської імперії. 2. Галицька (Святого Спасителя), що охоплювала Галичину, Холмщину та перебували під Австрійською імперією. 3. Литовська (Пресвятої Трійці). 4. Польська (Покрови Матері Божої)⁶. Ці дві останні залишалися під контролем Речі Посполитої. Таким чином, в результаті реорганізації давньої Святопокровської провінції відбулося утворення двох провінцій: польської та галицької.

Реорганізована Святопокровська провінція, яка від першого (1772 р.) до другого (1793 р.) поділів Речі Посполитої продовжувала залишатися у Польському королівстві, об'єднуючи 33 монастирі. У межах волинського воєводства перебували обителі у Білостоку, Гощі, Городищі, Загайцях, Загорові, Зимному, Кременці, Луцьку, Любарі із Колодіжним, Мильці, Мильчі, Низкиничях, Острозі, Піддубцях, Почаєві, Пугінках; подільського – Барі, Головчинцях, Кам'янці, Коржівцях, Маліївцях, Сатанові; київського – Білилівці, Каневі, Лисянці, Овручі, Тригір'ї; брацлавського – Граневі, Умані, Шаргороді, Страклові, Тумині, Чет-

1 Wojnar M. (OSBM) De regimine Basilianorum Ruthenorum a metropolita Josepho Velamin Rutskyj instauratorum. *Analecta OSBM. Ser. II. Sec. I. Vol. I. Romae: PP. Basiliani*, 1949. S. 99–100.

2 Ibidem. S. 100.

3 Патрило І. (ЧСВВ). Нарис історії Василіян від 1743 до 1839 р. *Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. Т. 48. Рим: В-во, оо. Василіян*, 1992. С. 223.

4 Bulle, breviam y listy okolne papieskie tudzież Kongregacyi dekreta, obrządkowi greckiemu ziednoczonemu służące, z różnych xiążek, tudzież bullaryuszu Benedykta XIV zebrane, z łacińskiego języka na polski przełożone, z przydatkiem powinności i obowiązków XX. Parochów i inszych kapłanów, z synodu Zamoyskiego Ruskiego Prowincyalnego wyjętych. *Wydrukowane w Supraslu w drukarni uprzywilejowanej XX. Bazylianów: za wiadomością i pozwoleniem P. K. J. K. Mości Białostockiey*, Roku 1799. S. 36.

5 Welykyj A. *Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiarum Catholicarum Ucrainae et Bielarussiae spectantis. Anallecta OSBM. Series II. Sectio III. Vol. VI. Romae: PP. Basiliani*, 1956. S. 96.

6 Патрило І. (ЧСВВ). Нарис історії Василіян від 1743 до 1839 р. *Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. Т. 48. Рим: В-во, оо. Василіян*, 1992. С. 223.

вертні, а також два монастирі із теренів Польщі – Люблін, Варшаві¹.

Останній каталог давньої розширеної Святопокровської провінції датується 1778-1779 рр². На цей період в Уманському монастирі проживало 18 іноків (12 отців, 6 братів) (*див. додаток I*).

Історія Уманського василіянського монастиря зі школою, або училищем, одного з найвідоміших на Правобережній Україні розпочалася у середині 60-х рр. XVIII ст.

У 1765 р. в Умані за сприяння Ф. Потоцького було відкрито василіянський монастир, а наступного року – навчальний заклад при ньому. Магнат своєю особливою фундацією передав у повне володіння монастирю сс. Гереженівку (в текстах – Гредженівку), Малу Маньківочку (в текстах – Маньківка або Монастирок). Василіянський монастир був ліквідований російською владою у 1834 р. Автори цієї статті раніше у своїх публікаціях неодноразово висвітлювали різні сторінки історії уманських василіян³.

1 Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського Чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. Т. XI. Рим, 1979. С. 178.

2 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

3 Кривошея І. Уманська василіянська школа в період свого розквіту (1796–1830 рр.). Історико-педагогічний альманах. 2005. Вип. 1. С. 94–100; його ж, Уманський василіянський монастир (1765–1834). Умань : ПП Жовтий, 2009. 28 с.; Стечик Ю. Ченці-педагоги уманських василіянських шкіл (1769–1774 рр.): біографічний огляд. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 2(1). С. 22–27; його ж, Циркулярні листи протоігумена Онуфрія Братковського як джерело регламентації чернечого життя у монастирях Святопокровської провінції (1772 – 1775 рр.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ. Серія «Історія». 2016. Вип. 38. С. 15–28.; його ж, Лист-обіжник протоігумена Йосифа Моргульця до монастирів Святопокровської провінції (07.02.1777 р.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ. Серія «Історія». 2017. Вип. 40. С. 131–144; його ж, Листування отця Іраклія Костецького із фундатором Уманського василіянського монастиря (1765 – 1767 рр.). Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19) (липень – вересень). Т.2. С. 108 – 113; Кривошея І., Стечик Ю. Джерела історії Уманського Василіянського монастиря: географія, походження та інформаційний потенціал. Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація : монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салати. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 24–37 та ін.

Перший каталог реорганізованої Святопокровської провінції відноситься до 1780 р.⁴. В цей час в Уманській обителі мешкало 16 монахів (13 отців, 3 брати-професи) (*див. додаток II*).

Фрагментарні згадки про більшість цих іноків віднаходимо і в наступне десятиліття, яке супроводжувалося зміною кордонів польської провінції. Проте, у 80-их роках XVIII ст. перервано традицію укладення регулярних каталогів монастирів та чернецтва Святопокровської провінції. Натомість окремі згадки про населеників Уманської обителі зафіксовані у хронологічній послідовності в книзі «Актив» місцевої монастирської канцелярії. Адже, інок-писар постійно фіксував відомості про час прибуття та відбуття монахів обителі. Відповідно за цими записами можемо простежити мобільність уманського чернецтва. Нажаль, у цій книзі не зафіксовано за розглядуваний період по роках повний персональний склад монастирської спільноти. Відповідно наше дослідження носить вибіркового характеру у реконструкції біограм іноків, які згадуються на сторінках згаданої актової книги⁵.

За нашими підрахунками впродовж 1780-1790 рр. через Уманську обитель пройшло 49 ченців (32 ієромонахи та 17 братів-професів). Із них 7 братів-професів прибули до обителі для здобуття дворічних філософських студій. Інші брати осідали в обителі на триваліший час (4 – 8 років) для виконання обов'язків економа, префекта будівництва, резидентів у монастирських селах (Гереженівка, Маньківка), магістрів (вчителів) у нижчих класах василіянського колегіуму для світської молоді⁶.

Із додатків I та II помітно, що більшість у монастирській спільноті становили ієромонахи (12 із 18 осіб), які пройшли основні етапи духовної та інтелектуальної формации василіянського чернецтва (відображено у додатку III). Першим етапом була школа новіціату, яка діяла при двох студійних домах провінції (Почаїв, Добромилі). По році

4 Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ), ф.684, оп.1, спр.286, арк.7.

5 Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztoru XX Bazylianów Humańskich (bez paginacji).

6 Ibidem.

аскетичних випробувань кандидати складали чернечі обіти професа (чистоти, убогості, послуху). Наступним етапом було здобуття чернечих студій (з риторики 2 р., філософії 2 р., теології 2 р.), які ставали підставою для отримання ієрейських свячень. Однак, траплялися поодинокі випадки, коли кандидати до чернецтва ще до вступу в монастир змогли здобути теологічну освіту, оскільки були випускниками духовних семінарій, то після завершення школи новіціату та складення аскетичних обітів отримували священні свячення. Також, у біограмах (додаток III) помітно, що поодинокі брати-професи відмовлялися від інтелектуальної формації, залишаючись впродовж всього аскетичного життя послушниками, виконуючи виключно господарські обов'язки в обителі.

До Уманського монастиря скеровувалися Провінційною Управою брати-професи для проходження двохрічних філософських студій, які були проміжною ланкою між риторикою та теологією. В обителі брати-студенти поряд із інтелектуальною формацією долучалися до духовної праці над собою: регулярна участь у богослужіннях та у реколекціях. Адже, відповідно до Конституцій Василіанського Чину кожний чернець, незалежно від того чи він брат-профес, чи ієромонах, був зобов'язаний щорічно відбувати восьмиденні духовні реколекції, які мали сприяти вдосконаленню християнського життя.

Інша частина братів-професів присилалася до обителі для допомоги у провадженні колегіуму для світської молоді. Адже, більша частина із них вже отримала відповідну інтелектуальну підготовку і в умовах недостатньої кількості педагогічних кадрів залучалася керівництвом провінції до викладання у молодших клас або ж ставали магістрами-помічниками для отців-професорів. Викладання у колегіумі для світської молоді ієромонахами фундаментальних предметів свідчить про високий рівень інтелектуальної підготовки: отці-професори викладали не тільки філософію, християнську науку, але й були обізнані у математиці, фізиці.

Із додатків I та II помітно, що між ченцями монастирської спільноти діяв чіт-

кий розподіл обов'язків: господарських (економ, префект будівництва), освітніх (професор, магістр), церковних (парох, ризник, сповідник, проповідник), адміністративних (ректор, віце-ректор, префект школи, соцій). Встановлення відповідної регламентації у діяльності кожного ченця спільноти дозволяло запровадити ефективний механізм управління обителлю та реалізації домінуючих напрямів її діяльності: освітньої та місіонерської. Адже, серед насельників нараховуємо у рівномірній пропорційності по три місіонери, професори, магістри.

Через відсутність у каталогах та книзі «Актів» відомостей про походження кандидатів до чернецтва практично важко встановити соціальну та етноконфесійну приналежність насельників обителі. І тільки на підставі описових біографічних матеріалів можемо визначити у 50 % іноків територіальне походження із теренів Руського та Волинського воєводств колишньої Речі Посполитої. Після 1780 р. австрійською владою було заборонено відправляти монахів із Галицької та Польської провінції. Відповідно, можемо стверджувати, що більшість кандидатів до чернецтва рекрутувалося із місцевою молоді, яка проживала на території Польського королівства. У більшості випадків це були терени давніх українських етнічних земель: Волині, Поділля, Київщини.

До чернецтва вступали юнаки різних вікових груп: у 15 – 23 років – 19 особи, 24 – 30 років – 9 осіб, 31 – 40 років – 2 особи, понад 40 років – немає, залишається не встановленим у 19 осіб. Із наведеної статистики помітно, що у Речі Посполитій до 1768 р. не існувало віковий обмежень щодо складення чернечих обітів професа, адже більшість молодих юнаків вступали до монастирів у ранньому віці. Масовість такого явища спонукала польський сейм у 1768 р. прийняти постанову про встановлення вікових обмежень щодо вступу кандидатів до чернецтва після досягнення ними 24 років¹. До цього віку юнаки вважалися кандидатами, будучи рядовими брата-

1 Стецик, Ю. Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739 – 1783 рр.): просопографічне дослідження : Монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ, 2018. – С. 145.

ми-непрофесами, які в будь-який момент могли вийти із монастирської спільноти та повернутися до колишнього світського укладу життя.

Тривалість проживання в уманській спільноті коливалася від 2 до 8 років. Адже, у Василіанському Чину практикувався принцип мобільності чернецтва, відповідно до якого кожних чотири роки провадилася планова ротація, шляхом переміщення іноків з одної обителі до іншої. Найбільш динамічною категорією були брати-студенти, які постійно скеровувалися до різних студійних домів, які функціонували при монастирях польської провінції.

Основний пласт монастирської спільноти становили досвідчені ієромонахи (80 %), які посідали значний досвід у провадженні аскетичного укладу життя, оскільки перебували у Василіанському Чині вже понад 20 років. Саме завдяки їхнім духовним і організаційним навичкам і вмінням вдалося активно провадити мі-

сіонерську та освітню діяльність як серед молодого покоління чернецтва, так і серед мирянства.

Таким чином, на підставі записів монастирської та провінційної документації вдалося укласти біографи 49 ченців, які проживали в Уманському василіанському монастирі впродовж 1780 – 1790 років. Із загальних біографічних відомостей не у всіх випадках можемо визначити територіальне походження. Водночас залишається невідомою соціальна та етноконфесійна приналежність кандидатів у монашество. Натомість чітко простежуються основні етапи духовної (кандидат – новик – профес – ієрей) та інтелектуальної (студент – семінарист – магістр – професор) формації уманського василіанського чернецтва. Визначення чіткої регламентації монастирських та церковних обов'язків серед членів монастирської спільноти дозволяє окреслити основні напрями діяльності Уманської обителі: місіонерська та освітня праця.

Додаток I

Насельники Уманського василіанського монастиря станом на 1778–1779 рр.¹

№	Чернече ім'я, прізвище	Обов'язки	Загальний вік	Тривалість у професах	Тривалість в Умані
1	о. Атанасій Назаревич	ректор, префект, місіонер	41	18	6
2	о. Августин Подгурський	віце-ректор, сповідник	49	20	4
3	о. Бенедикт Головчинський	перший місіонер, сповідник	45	23	3
4	о. Ієронім Тарнавський	другий місіонер, сповідник	48	25	1
5	о. Йоганніс Дашковський	професор моральної теології, сповідник	36	12	3
6	о. Лев Демкович	префект школи, професор філософії, сповідник	28	9	2
7	о. Гліцерій Савицький	проповідник, сповідник	38	18	1
8	о. Януарій Громачевський	професор риторики та поетики, сповідник	36	7	1
9	о. Іполит Куницький	парох у Маньківці, сповідник	40	9	5
10	о. Теодозій Левицький	ричник, сповідник	73	41	2
11	о. Гімназій Сущинський	економ у Маньківці, сповідник	33	8	1
12	о. Іринарх Ковальський	префект будівництва, сповідник	33	13	2
13	бр. Еміліан Серкізовський	магістр синтаксису	27	7	1
14	бр. Ієронім Гурін	магістр граматики	21	3	1
15	бр. Гіацинт Громачевський	магістр інфіми та німецької мови	21	5	1
16	бр. Віталій Вережинський	прокуратор у Гереженівці	31	5	3
17	бр. Антоній Метельський	соцій у Маньківці	56	22	1
18	бр. Макарій Бекешовський	послушник	33	3	1

1 Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1778 in Annum 1779. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

Додаток II

Чернеча спільнота Уманської василіанської обителі станом на 1780 р.¹

№	Чернече ім'я, прізвище	Обов'язки	Загальний вік	Тривалість у професах	Тривалість в Умані
1	о. Атанасій Назаревич	ректор, префект, місіонер	42	19	7
2	о. Августин Подгурський	віце-ректор, префект будівництва, сповідник	50	21	5
3	о. Бенедикт Головчинський	перший місіонер, сповідник	46	24	4
4	о. Лаврентій Чижевич	професор теології, проповідник по святах, сповідник	33	17	2
5	о. Деодат Патинський	сповідник, другий місіонер	38	14	2
6	о. Лев Демкович	префект школи, професор філософії, сповідник	29	10	3
7	о. Гедеон Волконович	проповідник по неділях, сповідник	40	7	2
8	о. Онуфрій Тучапський	професор риторики та поезії, сповідник	27	5	1
9	о. Іполит Куницький	парох у Маньківці	41	10	6
10	о. Теодозій Левицький	соцій у Гереженівці, сповідник	74	42	3
11	о. Гімназій Сущинський	парох і прокуратор у Гереженівці	34	9	2
12	о. Іринарх Ковальський	прокуратор у Маньківці, сповідник	34	14	3
13	о. Йоаникій Дашковський	професор синтаксису, сповідник	37	13	4
14	бр. Віталій Вережинський	Послушник	33	6	4
15	бр. Евстахій Кульчицький	магістр граматики	22	5	2
16	бр. Віктор Рудницький	магістр інфіми	22	4	1

Додаток III

Біографи монахів Уманського василіанського монастиря 1780–1790 рр.

Балицький Григорій. Час та місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 24.01.1784 р. прибув із Страклівського монастиря на проживання до Умані, будучи братом-послушником. У березні 1785 р. як брата-професа призначено економом Уманського монастиря².

Барчинський Йосафат. Народився 1747 р. Вступив до чернецтва 1772 р. По році аскетичних випробовувань у новіціаті 1773 р. склав монаші обіти професа. 1773 –

1774 рр. опановував філософські студії у Теребовлянському монастирі. 1775 – 1776 рр. вивчав теологію у Сатанівській обителі. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 1778 – 1779 рр. був другим місіонером монастиря у Пугінках³. 23.02.1783 р. прибув із Почаївського до Уманського монастиря для виконання обов'язків місіонера. 13.05.1784 р. поїхав із Умані до Гереженівки, будучи хворим вночі почав кашляти так, що кров пішла із

3 Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 in Annum 1774 et ex Anno 1775 in Annum 1776. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775.

1 ЦДІАЛ. Ф.684. Оп.1, Спр.286. Арк.7.

2 ВЛ.Ркпс.4502.

роту та залила його. Вранці тіло померлого відправлено до Уманського монастиря, де при звичному співаному Богослужінні поховано його у монастирській каплиці¹.

Бекешовський Макарій. Народився 1746 р. Вступив 1775 р. до чернецтва. Після року навчання у новіціаті 1776 р. склав монаші обіти професа. 31.07.1779 р. прибув із Почаївського до Уманського монастиря, де призначений промотором будівництва. 14.05.1784 р. виїхав із послухним листом до Білостоцького монастиря, де призначений послушником². Помер 1818 р. у Білостоку³.

Водзінський Анатолій. Світське ім'я – Андрій, син Івана та Галини. Народився у вересні 1731 р. в м. Львів. Закінчив один рік навчання риторики у Львівській школі. Вступив до чернецтва 21.09.1747 р. у Почаєві. По завершенні навчання в однорічному новіціаті 04.10.1748 р. склав монаші обіти професа. Через 13 днів відправлений до Гощі на студії із риторики. За два роки, по засвоєнні риторики, 25.07.1750 р. скерований на філософські студії до Львівського монастиря св. Юра при катедрі. По завершенні філософського курсу 01.07.1752 р. розпочав вивчення спекулятивної теології. По одному році навчання відправлений 1753 р. до Віленської папської семінарії для продовження вивчення теології та канонічного права. По завершенні навчання 22.10.1756 р. отримав ієрейські свячення із рук київського митрополита Флоріана Гребницького. Повернувся із Литовської до Польської провінції Василіанського Чину. Призначений спочатку до Луцького катедрального монастиря, будучи проповідником, а згодом до Хрестовоздвиженського братського монастиря, будучи помічником вчителя (корепетитором) при викладанні філософії (один рік). 25.07.1758 р. відправлений до Піддубського монастиря для виконан-

ня обов'язків проповідника (10 місяців). 02.07.1759 р. відправлений до Любарського монастиря, будучи префектом школи та професором риторики і поетики (1 рік). Звідтіля скерований до Тригірського монастиря, будучи проповідником (пів року). Наступного пів року був вікарієм та проповідником при римо-католицькій капеланії у Троянові на запрошення київського капелана Вороновича. Згодом призначений професором догматичної теології у Гощі (1 рік). У Добромилі був проповідником та помічником викладача теології (корепетитором). У серпні 1763 р., після засідання Білостоцької капітули, призначений професором спекулятивної теології та канонічного права (4 роки). Був ігуменом Збаразького (3 роки), вікарієм Тереховлянського (2 роки), Сатнівського монастирів. Впродовж 1773 – 1776 рр. був настоятелем монастиря та ректором школи у Гощі. Через три роки на Унівській капітулі (1776 р.) обраний четвертим консультором Святопокровської провінції та призначений ігуменом Підгорецького монастиря. 23.04.1778 р. обраний повторно. 08.04.1781 р. прибув із Підгорецького монастиря до Умані на посаду ректора монастиря і школи та введений на цю посаду (інстальований) 09.04.1781 р. отцем Ридошевським, ректором Шаргородського монастиря. 23.10.1783 р. поїхав із Умані з послухним листом до Низкиницького монастиря на посаду настоятеля. Помер у 1796 р.⁴.

Вроцишевський Августин. Народився 1752 р. Вступив до чернецтва 1769 р. Після року навчання у новіціаті 1770 р. склав монаші обіти професа. По завершенні чернечих студій (з риторики, філософії, теології) отримав ієрейські свячення. 1778 – 1779 рр. був проповідником при Львівському монастирі св. Юра⁵. 18.03.1783 р. разом із ієромонахами Уманського монастиря роз-

1 BJ.Rkps.4502.

2 Ibidem.

3 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 91.

4 Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ). Ф.3. Спр. МВ-614. С.45.

5 Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

почав восьмиденні реколекції під керівництвом ректора обителі. 24.08.1783 р. поїхав із Умані до Барського монастиря для викладання риторики¹. Дата та місце смерті не встановлені.

Ганицький Йосафат. Час та місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 16.07.1784 р. прибув із Барського до Уманського монастиря на посаду вчителя філософії та математики. У липні 1785 р. поїхав до монастиря у Піддубці для вивчення філософії².

Гурин Ієронім. Народився 1758 р. Вступив 1775 р. до чернецтва. Після року навчання у школі новіціату 1776 р. склав монаші обіти професа³. 21.08.1778 р. прибув до Умані із Любарського монастиря та призначений магістром граматyki в Уманському василіанському колегіумі. 1779 р. відправлений на філософські студії до Луцького монастиря. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 09.08.1782 р. скерований до Барського монастиря для виконання обов'язків професора першого класу. 15.02.1785 р. прибув із Кременця до Умані для викладання у II класі. Проте, незабаром 29.07.1785 р. поїхав до Загаївського монастиря для викладання ченцям риторики першого ступеня. Впродовж 1810 – 1815 рр. був віце-ректор та економом Уманського монастиря. 01.03.1810 р. розпочав восьмиденні реколекції в Умані⁴. Помер 1815 р. у Жидичинському монастирі⁵.

Дашковський Йоаникій. Світське ім'я – Юстин, син Павла та Катерини. Народився 01.06.1741 р. у с. Колесники Волинського воєводства. Закінчив клас філософії в Острозькій школі. Вступив до

чернецтва 11.08.1764 р. у Почаєві, де після року навчання у новіціаті 15.08.1765 р. склав аскетичні обіти професа. По обітах скерований до Добромиля на студії із спекулятивної теології. По завершенні навчання 17.01.1767 р. отримав піддияконівські свячення у с. Страшевичі із рук перемишльського владыки Атанасія Шептицького. 25.03.1767 р. висвячений у дякони, 10.04.1767 р. у ієреї також перемишльським єпископом Атанасієм Шептицьким у с. Страшевичах. По чотирьох роках вивчення теології відправлений до Білини для виконання обов'язків місіонера. Через три роки скерований до Погоні, виконуючи обов'язки місіонера. Через два роки відправлений до Пугінок, де також був місіонером. За шість років скерований до Білилівки, будучи місіонером. Звідтіля переїхав до Семенок, що належали до Барського монастиря, для виконання обов'язків проповідника та місіонера. 29.08.1775 р. приїхав до Уманського монастиря із Бару для виконання обов'язків місіонера, сповідника та проповідника по неділях. 1776 р. призначений парохом у Грендженівці, що належала до Уманського монастиря. 11.08.1779 р. переїхав до Сатанівського монастиря. 26.10.1779 р. повернувся до Умані, будучи другим місіонером, професором моральної теології, сповідником. 08.08.1781 р. переїхав до Канівського, а згодом до Сатанівського монастиря. Помер у Сатанові 1791 р⁶.

Демкович Лев. Народився у 1747 р. Вступив до чернецтва 1769 р. Склали чернечі обіти у 1770 р. Отримав ієрейські свячення у 1774 р. Тривалий час був парохом у Крехівському монастирі. 21 липня 1776 р. приїхав до Умані із Гощівського монастиря для виконання обов'язків професора риторики. 1810 – 1814 рр. – протоігумен Святопокровської провінції. Помер 1824 р. у Крехові⁷.

1 BJ. Rkps.4502.

2 BJ. Rkps.4502.

3 Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743 – 1780. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 450.

4 BJ. Rkps.4502.

5 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеографічні записки. Вип. 12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 97.

6 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-435. С.599.

7 Стечик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3(15) (липень – вересень). Т. I. С.25.

Дичаковський Марцелій. Час та місце народження і вступу до чернецтва не встановлені. 24.07.1782 р. прибув брат Марцелій із Острозького до Уманського монастиря на філософські студії, які вивчав два роки. У березні 1783 р. відбув трьохденні реколекції в Умані. В цій же обителі 01.07.1783 р. разом із іншими братами розпочав вже триваліші восьмиденні реколекції. 15.07.1784 р. відправлений до Любарського монастиря для виконання обов'язків маістра фізики та математики. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення¹. Помер 1811 р. у Почаєві².

Заморський Якуб. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, смерті не встановлені. 14.08.1782 р. прибув із Острозького до Уманського монастиря на філософські студії. У березні 1783 р. із іншими братами обителі в Умані відбув трьохденні реколекції. 15.07.1784 р. відправлений із іншими братами з Умані до Кременецького монастиря на теологічні студії³.

Камінський Сосипатр. Час та місце народження, вступу до чернецтва, смерті не встановлені. 17.08.1782 р. прибув із Загорівського до Уманського монастиря на філософські студії. 01.07.1783 р. разом із братією Уманської обителі розпочав восьмиденні реколекції. 15.07.1784 р. відісланий до Кременецького монастиря на теологічні студії. Подальша доля залишається не відомою⁴.

Ковальський Іринарх. Народився 1745 р. Вступив 1764 р. до чернецтва у Почаєві, де у 1765 р. склав аскетичні обіти професа. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 1773 – 1774 рр. – прокуратор Почаївського монастиря. 1775 – 1776 рр. – місіонер та економ у Почаєві. Загалом проживав у Почаївській обителі

11 років. 20.04.1776 р. приїхав до Умані із Почаївського монастиря, де призначений прокуратором у Маньківці. 1776 – 1779 рр. префект будівництва, сповідник в Умані⁵. 18 березня 1783 р. розпочався 8-денні реколекції під керівництвом ректора в Уманському монастирі⁶. Помер 1802 р. в Умані⁷.

Костюкевич Інокентій. Народився 1756 р. Вступив до чернецтва 1776 р. По року аскетичних випробовувань у новіціаті 1777 р. склав монаші обіти професа. 1778 – 1779 рр. був маістром інфіми у Шаргородському колегіумі. Після здобуття освіти отримав ієрейські свячення⁸. 18.08.1783 р. прибув із Шаргородського до Уманського монастиря з послухним листом для викладання математики. 15.07.1784 р. відправлений із Умані до Барського василіанського колегіуму для виконання обов'язків професора фізики та математики⁹. Дата та місце смерті не встановлені.

Крисовський Євтимій. Час та місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 16.07.1784 р. прибув із Барського до Уманського монастиря на посаду вчителя філософії та математики¹⁰.

Кровницький Боніфацій. Світське ім'я – Василь, син Михайла та Євдокії. Народився 28.02.1724 р. у с. Кровники Перемишльської землі. Здобув теологічну осві-

1 BJ. Rkps.4502.

2 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 96.

3 BJ. Rkps.4502.

4 Ibidem.

5 Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

6 BJ. Rkps.4502.

7 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 92.

8 Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

9 BJ. Rkps.4502.

10 Ibidem.

ту та вступив до чернецтва 05.08.1756 р. у Почаєві. Після року аскетичних випробовувань у місцевому новіціаті 05.08.1757 р. склав монаші обіти професа. Цього ж дня та року відправлений до Гощі для викладання риторики. 02.01.1758 р. отримав ієрейські свячення із рук луцького владики Сильвестра Рудницького в церкві с. Рожищені. Звідтіля 30.08.1759 р. переїхав до Шаргороду для виконання обов'язків проповідника та префекта школи. У квітні 1763 р. поїхав до Львівського монастиря св. Онуфрія. У вересні цього ж року призначений ігуменом Тригірського монастиря. 18.05.1764 р. відправлений до Почаєва для виконання обов'язків магістра новіціату. Згодом повернувся на посаду ігумена Львівського монастиря св. Онуфрія. На Берестейській капітулі 1772 р. обраний провінційним консультором та призначений ігуменом монастиря у Загайцях. На Унівській капітулі 1776 р. повторно обраний консультором та призначений ігуменом Львівського монастиря св. Онуфрія. Станом 1778 р. вже отримав титул экс-консультора провінції¹. 08.08.1783 р. прибув на посаду ректора до Уманської василіанської колегії із Кременецького монастиря, де був ігуменом обителі. 21.12.1783 р. призначений ігуменом Уманського монастиря. 18.02.1784 р. як ректор та ігумен монастиря розпочав восьмиденні реколекції до яких залучив усіх братів та отців в Умані. 06.09.1784 р. поїхав із Умані до Піддубців для виконання обов'язків настоятеля монастиря². Помер 1794 р. у Почаєві³.

Латоровський Макарій. Дата та місце народження і вступу до чернецтва не встановлені. 14.08.1782 р. прибув із Мільченського до Уманського монастиря на філософські студії. 18.03.1783 р. завершив трьохденні реколекції в Уманському монастирі. 15.07.1784 р. відправлений із іншими братами з Умані до Кременецько-

го монастиря на теологічні студії⁴. Помер 1798 р⁵.

Левицький Патрицій. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 13.07.1784 р. прибув із Острозького до Уманського монастиря як брат-профес для виконання обов'язків вчителя філософії та математики. У липні 1785 р. поїхав до монастиря у Піддубці для вивчення філософії⁶.

Левицький Теодозій. Світське ім'я – Йоахим. Народився 1705 р. у Руському воєводстві. Батьки – Теодор та Анастасія. Вступив до чернецтва у Віцинському монастирі ще до утворення Святопокровської провінції. 1734 р. склав чернечі обіти та став професом. 1736 р. отримав дияконівські, а в 1738 р. ієрейські свячення із рук Київського митрополита Атанасія Шептицького. Після свячень відправлений до Литвинівського монастиря, виконуючи обов'язки ризника. Звідтіля скерований до Завалова, Задарова, Погоні, Улашківців, де також був ризником. Згодом переїхав до Сатанова, де керував будівництвом. Потім відправлений до Крилоса, будучи ризником. Згодом повернувся до Сатанова, продовжуючи керувати будівництвом. Через два роки перемістився до Угорник. Звідтіля вдруге повернувся до Завалівського монастиря, а далі до Литвинова, Крилоса, Сатанова, Збаража, Кошовиць, Семенків, Гранова, де також по численних монастирях виконував обов'язки ризника. 8 серпня 1776 р. переїхав із Гранова до Умані, де призначений сповідальником. Помер у 1784 р⁷.

Леявський Іларіон. Народився 1754 р. Вступив 1775 р. до чернецтва. Після одного року навчання у новіціаті 1776 р. склав

4 BJ. Rkps.4502.

5 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. 90.

6 BJ. Rkps.4502.

7 Стечик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3(15) (липень – вересень). Т. I. С.26.

1 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-614. С.212.

2 BJ. Rkps.4502.

3 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 88.

монаші обіти професа. 1777 – 1779 рр. був магістром граматики у Шаргородській монастирській школі¹. 09.08.1782 р. відправлений із Умані до Кам'янецького монастиря на теологічні студії. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення². Помер 1819 р. у Почаєві, будучи вже емеритом³.

Метельський Антоній. Світське ім'я – Андрій, син Христофора та Галини. Народився 30.09.1718 р. у с. Янушовка Волинського воєводства. Закінчив клас поетики. Вступив до чернецтва 02.02.1756 р. у Почаєві, де після року новіціату 02.02.1757 р. склав чернечі обіти. Вже як профес відправлений до Городища для виконання обов'язків економа. У жовтні 1758 р. переїхав до Тригір'я, будучи прокуратором. 1776 р. переїхав до Канівської архимандрії. Впродовж всього чернечого життя залишався братом-професом, оскільки не завершив теологічних студій та не отримав ієрейських свячень. 20 січня 1779 р. прибув до Умані та призначений резидентом у Маньківці. Помер у 1786 р⁴.

Михальський Атанасій. Народився 1759 р. Вступив 1778 р. до чернецтва. Після року навчання у новіціаті 1779 р. склав монаші обіти професа. Впродовж 1778 – 1779 рр. був помічник коректора у типографії Почаївського монастиря⁵. 1786 р. отримав ієрейські свячення. 21.08.1783 р. прибув із монастиря у Піддубцях до Ума-

ні для виконання обов'язків вчителя другого класу. 28.07.1784 р. відправлений до Барського монастиря для виконання обов'язків професора другого класу⁶. Помер 1819 р⁷.

Міяковський Еразм. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів професа не встановлені. 13.07.1784 р. як брат-профес прибув із Острозького до Уманського монастиря на посаду магістра фізики, математики та корепетитора філософії. 01.06.1785 р. відправлений до папської семінарії у Римі⁸. Помер 1798 р. у Варшаві⁹.

Монастирський Андрій. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, смерті не встановлені. 04.08.1782 р. прибув із Шаргородського до Уманського монастиря на філософські студії. У березні 1783 р. разом із братами обителі розпочав трьохденні реколекції. 19.07.1784 р. відправлений до папської семінарії у Браунсбергу для проходження теологічних студій¹⁰.

Моргулець Йосафат. Світське ім'я – Іван, син Петра та Катерини. Народився 12.09.1746 р. у с. Коськів Волинського воєводства. Закінчив клас поетики у Любарській школі. Вступив до чернецтва у Почаєві 24.08.1764 р. Після навчання у новіціаті 15.08.1766 р. склав монаші обіти професа. Відправлений до Гощі на студії з риторики (2 р.), а надалі на філософські студії до Загайців (2 р.), на теологічні студії до Віленської папської семінарії (4 р.). По завершенні навчання повернувся на територію Святопокровської провінції та отримав ієрейські свячення. 1773 р. відправлений до Кременецького монастиря, будучи проповідником. Через рік відправлений до

1 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.*

2 BJ. Rkps.4502.

3 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.).* Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 99.

4 Стецик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3(15) (липень – вересень). Т. I. С.26.

5 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.*

6 BJ. Rkps.4502.

7 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.).* Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 99.

8 BJ. Rkps.4502.

9 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.).* Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 99.

10 BJ. Rkps.4502.

Христинопільського монастиря для виконання обов'язків проповідника. 1775 р. проповідник у Любарі. 1776 р. переїхав до монастиря у Гощі. 1777 – 1778 рр. був проповідником та префектом конвікту у Любарі. 1780 р. відправлений до Зимненського монастиря для виконання обов'язків ігумена. Згодом призначений ректором Любарського василіанського колегіуму¹. 24.08.1784 р. прибув до Умані, де першого вересня введений на посаду ігумена монастиря та ректора школи². Помер 23.10.1794 р. в Умані, де й похований, будучи ректором та провінційним консультором³.

Мошковський Стефан. Час і місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 28.07.1784 р. прибув із Шаргородського до Уманського монастиря як брат-профес на філософські студії⁴. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 1804 р. згадується як колишній професор школи в Умані⁵. Подальша доля залишається не відомою.

Недзельський Атанасій. Час та місце народження, вступу до чернецтва, смерті не встановлені. 18.03.1783 р. разом із ієромонахами Уманського монастиря розпочав 8-денні реколекції під керівництвом ректора обителі. 06.02.1783 р. відповідно до послухного листа відправлений до Риму на теологічні студії⁶.

Новосілецький Маркелій. Світське ім'я – Михайло, син Стефана та Агафії. Народився у вересні 1748 р. в с. Мощаниця Волинського воєводства. Закінчив клас граматики. Вступив 1763 р. до чернецтва у Кошовицькому монастирі. По трьох роках послушання відправлений 18.01.1766 р.

до Почаєва для навчання у новіціаті. По завершенні новіціату 21.01.1767 р. склав монаші обіти професа та відправлений до Замостя для виконання обов'язків економа. Через рік переїхав до Луцька, де також був економом. Звідтіля через рік відправлений до Кошовиць, будучи економом. 1773 р. переїхав до Кам'янця на послушника. 1773 – 1774 рр. брат-послушник монастиря у Маліївцях. 1775 – 1776 рр. послушник монастиря у Більчому. 1776 р. переїхав до Львівського монастиря св. Юрія, де 23.04.1778 р. отримав ієрейські свячення та призначений прокуратором. У червні 1778 р. скерований до монастиря у Дерев'янній Волі для виконання обов'язків прокуратора. 01.10.1778 р. відправлений до Підгірців для виконання цього ж послушання. 21.05.1784 р. приїхав із Любарського монастиря на помешкання до Умані для виконання обов'язків ризника. 06.03.1785 р. поїхав до Гощі на уряд пароха та прокуратора у Городищі. Помер 1792 р. в Умані⁷.

Парницький Іполит. Народився 1768 р. Світську освіту здобував у Кременці. По вступі до чернецтва проходив чернечі студії в Острозі, Умані (1785 – 1788 рр. вивчав математику, фізику, метафізику), Кам'янці (вивчав теологію), Краківському університеті (до 1792 р. вивчав природничі науки, риторику, право). Завершивши педагогічну працю по різних василіанських монастирських школах із 1812 р. посідав різні адміністративні посади у Василіанському Чині: секретар, консультор, настоятель та вікарій по різних монастирях. Можливо помер перед 1839 р⁸.

Петринський Флавій. Народився 1747 р. Вступив 1771 р. до чернецтва. Після року навчання у новіціаті 1772 р. склав монаші обіти професа. Хоча, одразу ж у 1773 р. отримав ієрейські свячення, проте продовжив навчання: 1773 – 1774 рр. проходив філософські студії у Замойському, а у 1775 – 1776 рр. опановував теологічні

1 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-435. С.636.

2 BJ. Rkps.4502.

3 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 95.

4 BJ. Rkps.4502.

5 Wołyniak (Giżycki J.) O bazylianach w Humaniu. Przewodnik Naukowy i Literacki. 1899. R. 27. S. 1035.

6 BJ. Rkps.4502.

7 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-436. С.788.

8 Wołyniak (Giżycki J.) O bazylianach w Humaniu. Przewodnik Naukowy i Literacki. 1899. R. 27. S. 1179.

студії у Кам'янецькому монастирях. 1778 – 1779 рр. був професором риторики та поетики Любарського василіанського колегіуму¹. 31.07.1779 р. прибув із Любарського до Уманського монастиря для виконання обов'язків професора поетики та риторики. 17.10.1780 р. відправлений до Шаргородського монастиря, де також призначений професором філософії. 18.03.1783 р. розпочав восьмиденні реколекції в Уманському монастирі. 20.08.1783 р., відповідно до послухного листа, поїхав до Канівського монастиря на посаду настоятеля монастиря та префекта школи². Помер 1800 р. у Тригірському монастирі³.

Пізицький Серапіон. Дата та місце народження і вступу до чернецтва не встановлені. Склавав монаші обіти професа. 1780 – 1781 навчальному році виконував обов'язки професора інфіми та катехита в Уманській монастирській школі. 09.08.1782 р. відправлений із Уманського до Острозького монастиря для виконання обов'язків магістра першого класу. Після здобуття освіти отримав ієрейські свячення⁴. Помер 1791 р. у Барському монастирі⁵.

Подгурський Августин. Світське ім'я – Андрій, син Івана та Анни. Народився 1730 р. в с. Лани Руського воєводства. Закінчив клас поетики. Вступив до чернецтва 16.09.1757 р. у Почаєві, де після аскетичних випробовувань у новіціаті 17.09.1758 р. склав чернечі обіти та став професом. Після цього відправлений до Добрянського монастиря, де впродовж

1 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

2 BJ. Rkps.4502.

3 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum* Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 92.

4 BJ. Rkps.4502.

5 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum* Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 89.

трьох років виконував обов'язки скарбника. Після цього переїхав до Львівського монастиря Св. Юрія, будучи прокуратором п'ять років. 1762 р. у Львові отримав ієрейські свячення із рук львівського владики Лева Шептицького. Після цього скерований до Калинівки, де впродовж семи років був прокуратором. Деякий час проживав у Шаргородському монастирі, звідтіля 22 січня 1774 р. відправлений до Уманського монастиря, будучи парохом у Маньківці, а згодом керував будівництвом монастиря в Умані та призначений віцеканоніком цієї обителі. Помер у 1782 р⁶.

Радкевич Лонгін. Народився 1754 р. Вступив до чернецтва 1769 р. По році аскетичних випробовувань у новіціаті 1770 р. склав монаші обіти професа. 1773 – 1774 рр. вивчав теологію у Львівському монастирі св. Юрія. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 1775 – 1776 рр. продовжував вивчати теологію у Львові. 1777 – 1779 рр. виконував обов'язки професора синтаксису та сповідника у Шаргородській обителі⁷. 29.04.1783 р. прибув із Пугінського до Уманського монастиря для виконання обов'язків місіонера⁸. Дата та місце смерті не встановлені.

Серкізовський Омеліан. Світське ім'я – Ілля, син Теодора та Марії. Народився 30.07.1752 р. у м. Лежайськ. По завершенні навчання у Ярославській школі вступив 1771 р. до чернецтва у Добромилі, де по році навчання у новіціаті 1772 р. склав монаші обіти професа. Звідтіля скерований до Краснопуці на студії із риторики, які продовжив спочатку у Мільчені, а надалі у Білостоці (1773 р.). Через два

6 Стецик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3(15) (липень – вересень). Т. I. С.24.

7 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

8 BJ. Rkps.4502.

роки відправлений на філософські студії до Луцька (1775 – 1776 рр.). 1777 р. поїхав до Любара для викладання у старшому класі граматики. 21.08.1778 р. прибув до Умані із Любарського монастиря для виконання обов'язків магістра синтаксису. 1779 р. відправлений на теологічні студії до Кам'янецького монастиря. По їх завершенні отримав ієрейські свячення. 26.08.1783 р. повернувся до Умані із Кам'янецького монастиря для викладання риторики¹. Дата та місце смерті не встановлені.

Сероцінський Йосиф. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, складення монаших обітів та смерті не встановлені. 13.07.1784 р. прибув із Острозького до Уманського монастиря для виконання обов'язків вчителя філософії та математики².

Сероцінський Никифор. Народився 1760 р. Вступив 1776 р. до чернецтва. Після року навчання у новіціаті 1777 р. склав монаші обіти професа³. 24.07.1782 р. приїхав із Любарського до Уманського монастиря для викладання у першому класі граматики. У березні 1783 р. відбув трьохденні реколекції в Уманському монастирі. 01.08.1783 р. поїхав із послухним листом до Барського монастиря для викладання у першому класі⁴. Помер 1798 р⁵.

Сташевський Доротей. Світське ім'я – Дмитро, син Анни та Михайла. Народився 26.08.1750 р. у м. Радимно Перемишльської землі. Вступив до чернецтва 25.08.1771 р. у Добромилі, де після проходження школи новіціату 25.08.1772 р. склав чернечі обіти професа. Відправлений до монастиря у Замості на філософські студії, де 14.02.1773 р. отримав дияконівські свячення із рук

Холмського владики Максиміліана Рилла. Продовжив вивчення філософії та теології у Віленській семінарії. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 1777/1778 рр. навчальному році призначений професором риторики у Дрогобицькій василіанській гімназії. У наступному навчальному році (1778/1779 рр.) виконував обов'язки професора риторики та поетики в Острозькому василіанському колегіумі. 14 серпня 1782 р. прибув до Умані із Любарського монастиря для виконання обов'язків професора філософії. 4 липня 1783 р. виїхав до Почаївського монастиря на посаду проповідника по святах та ректора типографії. Помер у 1786 р⁶.

Стебельський Лука. Народився 1749 р. Вступив до чернецтва 1768 р. По року навчання у новіціаті 1769 р. склав монаші обіти професа. 1773 – 1774 рр. проходив теологічні студії у Лаврові. По завершенні навчання отримав ієрейські свячення. 1775 – 1776 рр. як ієромонах призначений проповідником по неділях у Кременецькому монастирі. 1778 – 1779 рр. був першим місіонером обителі у Пугінках⁷. 16.05.1784 р. прибув із Почаївського до Уманського монастиря для виконання обов'язків першого місіонера⁸. Помер 1800 р. у Почаєві⁹.

Стройновський Йосиф. Дата і місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 08.06.1785 р. прибув із Кам'янецького до Уманського монастиря на помешкання та викладання фізики і математики¹⁰.

Сущинський Гімнасій. Світське ім'я – Григорій, син Івана та Марії. Народився

1 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-614. С.300.

2 BJ. Rkps.4502.

3 Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743 – 1780. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 470.

4 BJ. Rkps.4502.

5 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 90.

6 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-614. С.245.

7 Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779. Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

8 BJ. Rkps.4502.

9 Лось В., Сінкевич Н. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.). Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 92.

10 Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – Rkps.4502.

1745 р. у Холмській землі. Вступив до чернецтва у 1769 р. 05.07.1770 р. у Почаєві склав чернечі обіти та став професом. Після цього скерований до Гранова, будучи послушником монастиря. Через один рік та три місяці відправлений до Шаргородського монастиря, виконуючи обов'язки економа. За два роки поїхав до Більчого, а далі відправлений до Львова для прислугування львівському владиці Левові Шептицькому. 1774 р. відправлений до Кам'янецького монастиря, будучи прокуратором. 9 березня 1778 р. переїхав до Умані, будучи спочатку захристиянином, а згодом призначений прокуратором у Маньківці¹. 1795 р. був ієромонахом Гранівського монастиря². Дата та місце смерті не встановлені.

Тележинський Адам. Світське ім'я – Андрій, син Стефана та Катерини. Народився у вересні 1730 р. на теренах Теребовлянського дистрикту. Закінчив клас співу. Вступив 21.10.1758 р. до чернецтва у Почаєві. По році навчання у новіціаті 1759 р. склав монаші обіти професа та призначений помічником ризника. Отримав дияконівське свячення. У жовтні 1760 р. відправлений до Городища для виконання обов'язків прокуратора. Наступного року уділено ієрейське свячення луцьким владикою Сильвестром Рудницьким. По свяченні із вересня 1763 р., під час проведення візитації, був касиром монастиря у Городищі. Звідтіля 21.08.1765 р. відправлений до Овруча для виконання обов'язків прокуратора та економа. Через рік та дев'ять місяців переїхав до Трігірського монастиря, будучи прокуратором. За три роки відправлений до Білилівського монастиря. 1773-1774 рр. повернувся до Трігір'я, де також виконував обов'язки прокуратора. В цій же обителі 1775-1776 рр. призначений економом та сповідником. 1778-1779 рр. призначений резидентом та парохом у Колодіжному, яке належало до Любарського

монастиря³. 16.02.1785 р. прибув із Любарського до Уманського монастиря на помешкання та на уряд пароха у Маньківці⁴. Помер 1793 р. у Білилівці⁵.

Токарський Теодозій. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, смерті не встановлені. 17.08.1782 р. прибув із Білостоцького до Уманського монастиря на філософські студії. Впродовж двох років навчання, відповідно до уставу відбув восьмиденні реколекції. 15.07.1784 р. відправлений із Умані до Шаргородського монастиря для виконання освітніх обов'язків магістра у першому класі⁶. Подальша доля залишається не відомою.

Турянський Симон. Дата і місце народження, вступу до чернецтва, складення монаших обітів та смерті не встановлені. 13.07.1784 р. прибув із Острозького до Уманського монастиря для виконання обов'язків вчителя філософії та математики⁷. Подальша доля залишається не відомою.

Тучапський Станіслав. Дата і місце народження, вступу до чернецтва, складення обітів та смерті не встановлені. 13.07.1784 р. прибув із Острозького до Уманського монастиря як брат-профес для виконання обов'язків вчителя філософії та математики⁸. Подальша доля залишається не відомою.

Уланицький Бенедикт. Світське ім'я – Василь. Син Івана та Євфимії. Народився 1742 р. у с. Овсяна. Вступив до чернецтва у 1771 р., а у 1772 р. склав монаші обіти професа у Почаєві. Після цього відправлений

3 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

4 BJ. Rkps.4502.

5 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.).* Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 89.

6 BJ Rkps.4502.

7 Ibidem.

8 Ibidem.

1 Стечик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3(15) (липень – вересень). Т. I. С.24.

2 Wołyniak (Giżycki J.) *O bazylianach w Humaniu.* Przewodnik Naukowy i Literacki. 1899. R. 27. S. 745.

до Гранова. Впродовж 1773 – 1774 рр. – прокуратор у Гереженівці, яка належала Уманському монастиреві. Із 1774 по 1776 рр. – прокуратор у Маньківці. 30 квітня 1776 р. переїхав до Лисянського монастиря. Впродовж 1778 – 1779 рр. – прокуратор у Гранові. 27 червня 1784 р. прибув із Білилівського монастиря на помешкання до Умані, де призначений послушником. Дата та місце смерті не встановлені¹.

Хіларовський Бенедикт. Дата та місце народження, вступу до чернецтва, складення монаших обітів та смерті не встановлені. 06.05.1783 р., будучи братом-професом, прибув із Острозького до Уманського монастиря для виконання обов'язків магістра німецької мови у першому класі. 01.07.1783 р., із іншими братами обителі, розпочав восьмиденні реколекції в Умані. 28.05.1784 р. відправлений до Овруцького монастиря для виконання обов'язків магістра першого класу².

Шашинський Мартиніан. Народився 1748 р. Вступив до чернецтва 1768 р. Після року навчання у новіціаті 1769 р. склав монаші обіти професа. 1773 – 1774 рр. послушник монастиря у Гощі. 1775 – 1779 рр. проживав у Страклівському монастирі, будучи спочатку братом-послушником, а по отриманні ієрейських свячень призначений захристиянином та наглядачем за будівництвом³. 16.02.1785 р. прибув із Любарського до Уманського монастиря на уряд захристиянина². Помер 1815 р. в Улашківцях⁴.

1 ЛННБ. Ф.3. Спр. МВ-614. С.196.

2 BJ. Rkps.4502.

3 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

4 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.).* Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 97.

Шашкевич Флоріан. Народився 1756 р. Вступив 1771 р. до чернецтва. По року навчання у новіціаті 1772 р. склав монаші обіти професа. 1773 – 1774 рр. проходив філософські студії у Загайському монастирі. 1775 – 1776 рр. магістр інфіми у Любарській василіанській колегії. 1776 – 1779 рр. вивчав теологію у Римській колегії Поширення Віри. По завершенні студій отримав ієрейські свячення та повернувся на територію Святопокровської провінції⁵. 26.08.1783 р. прибув із Шаргородського до Уманського монастиря для викладання світської та аскетичної філософії. 15.07.1784 р. поїхав на капітулу до Загорова, де отримав послухний лист про призначення на прокуратора у Варшаві та вже не повернувся до Умані. 1802 – 1810 рр. двічі обирався протоігуменом Святопокровської провінції ЧСВВ. Мав титул Мелецького архимандрита⁶. Помер 15.06.1812 р⁷.

Ющинський Пафнутій. Народився 1753 р. Вступив 1774 р. до чернецтва. По році аскетичних випробовувань у новіціаті 1775 р. склав чернечі обіти професа⁸. 20.02.1779 р. прибув із Підгорецького монастиря до Уманської василіанської школи для виконання обов'язків магістра у першому класі. 12.08.1781 р. відправлений до Кременецького монастиря на теологічні студії⁹. Дата та місце смерті не встановлені.

5 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774, et ex Anno 1775 in Annum 1776, et ex Anno 1778 in Annum 1779.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773, 1775, 1778.

6 BJ. Rkps.4502.

7 Лось В., Сінкевич Н. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.).* Генеалогічні записки. Вип.12 (нової серії 6). Львів, 2014. С. 96.

8 *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratibus ex Anno 1773 in Annum 1774.* Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.

9 BJ. Rkps.4502.

Геннадій Надтока,
Інна Горпинченко,
Київський університет імені Бориса Грінченка

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ АСПЕКТ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Культурництвом прийнято вважати громадський рух світської та духовної інтелігенції, форму національного відродження, що передбачає творення національної свідомості народу засобом просвітництва, зокрема популяризацією мови, звичаїв і традицій, національної культури загалом.

Розбудова підвалин національно-культурного відродження початку ХХ століття є заслугою не тільки світської частини української громадськості, але й громадськості церковної. Власна церковна православна організація в Україні на той час не існувала, але відродження національних віросповідних та культурних форм набиало динаміки. Не православна церква, як інституція, а національно зорієнтоване духовенство й особи, що вийшли з духовного стану, ставали творцями українського відродження. Саме ці суспільні та церковні діячі доби русифікації найбільше зберегли зв'язок зі своєю народністю, з її побутовою культурою та мовою.

Осмислення *історіографії* проблеми дозволяє виокремити кілька концептуальних підходів до тлумачення культурницької діяльності православного духовенства в Україні означеної епохи. *Російська великоцерковна концепція* заперечує існування самого українського етносу, а відтак і право на українську церковну інституцію, рух за відродження якої сприймається як цілком штучний і сепаратистський за своєю природою (А. Будилович, С. Щегольов, А. Стороженко, П. Струве, М. Нікольський, М. Смолін та інші). *Радянська атеїстична концепція* характеризується дистанціюванням від національно-церковної проблематики, але й визнанням при цьому русифікаторської сутності РПЦ (Б. Кандідов, Є. Грекулов, Г. Денісов,

Д. Пойда, І. Кривельов та інші). Нарешті, *українська церковно-православна концепція* засвідчує історичний факт силового поглинання Київської митрополії Московським патріархатом, а отже об'єктивну закономірність процесу національного й, зокрема, національно-церковного відродження в Україні (М. Грушевський, І. Огієнко, І. Власовський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та інші).

На початку ХХ століття визначальним напрямом національних прагнень українського духовенства залишалося культурне просвітництво або культурництво. Його дедалі тісніше переплетення з політикою набиало характеру важливої тенденції, яка однак корінним чином не порушувала культурницької домінанти безпосередньо до революційних подій 1917 року.

Український просвітницький рух, оцінений Д.Донцовим як провансальство, передбачав, щонайперше, зміни в системі освіти. Її відставання було помітним навіть на загальноімперському фоні. Так, середній показник освіченості в Росії 1897 р. становив 23.3 %, а в Україні – 18.8 %.¹

Одна з основних причин полягала у повній відсутності закладів з українською мовою навчання. Викладання, як писав О. Лотоцький «не материнською, а російською мовою, нерозмовною для місцевого населення», призводило до «непоправної плутанини понять».² Не випадково в єпархіальних звітах, на зразок херсонського, значилося, що в школах поширене «монотонне невиразне читання, часто неосмислене і малосвідоме».³

1 Лотоцкий А. Народное образование на украинском юге. – Б.м., Б.г – С. 257-258.

2 Там само. – С. 260-261.

3 Отчет о состоянии церковных школ Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1914-1915 год. – Одесса, 1916. – С.17.

Тривожний стан початкової освіти в Україні викликав протести у колах прогресивної культурної громадськості. «Примарна звукова тотожність», писала О.Я. Єфименко, – не повинна затьмарювати значної відмінності між українською та російською розмовними мовами». Аналогічної думки тримався й російський педагог В. Вахтерев, коли в 1910 р. наголошував на факті «переслідування рідної мови в школах українських губерній», пояснюючи його «конфліктом культури з політикою».¹

Дедалі відчутнішою ставала потреба українізації парафіяльних шкіл. Рідкісні в ті часи опитування населення, проведені, наприклад, в 1905 р. на Полтавщині та Черкащині, показали, що абсолютна більшість селян-респондентів висловилися за навчання українською мовою.²

За таких умов у лютому того ж року українофіли Харкова, Херсона та Києва виступили з меморандумом до російського уряду «Про потреби української школи», закріпивши вимоги тисячею підписів, у тому числі й представників церкви.³

Дією «Правил» від 1864 р., які дозволяли відкривати нові школи в «Південно-Західній Росії» тільки православному духовенству, підбраному переважно в центральних губерніях імперії,⁴ були особливо невдоволені на Правобережній Україні. Наслідком політики русифікації стало створення тут цілої мережі таємних національних навчальних закладів, які охоплювали головним чином католицьке населення. Всупереч наказу 1885 р., в Луцьку, Вінниці, Житомирі, в інших містах та повітах краю на початку століття відкривалися десятки нелегальних польських шкіл. У викладацькій роботі активну участь брали ксьондзи, що не заважало в окремих випадках охоплювати навчанням православне українське населення, як це сталося, наприклад, у селі Пиляві Вінницького повіту.⁵

1 Цит. за: Лотоцкий А. За родную школу. - М., 1916. - С.4.

2 Залізник М. Російська Україна й її відродження. - Львів, 1910. - С.45.

3 Там само. - С.45.

4 Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. - М., 1969. - С.50.

5 Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). - Ф. 442. - Оп. 858. - Спр. 52. - Арк. 2, 12, 30, 47.

Не залишалися осторонь і греко-католики, які за офіційним висловом редакції «Подільських єпархіальних відомостей», «спотворено розуміли благо народонаселення краю і намагалися, своєю чергою, створити для малоросів-католиків таємні самостійні школи».⁶ Набравши популярності, ця практика поширилася навіть на малочисельні етнічні групи. Відомо, наприклад, що у Житомирському повіті діяла аналогічного типу чеська школа, що опікувалась Яном Томшем.⁷

Однак консолідації, зокрема польських та українських просвітницьких зусиль, не відбувалося, що, як резонно підкреслює сучасний французький дослідник Даніель Бовуа, загрожувало обом течіям політичної смертю.⁸

Здавалося, перші ознаки єднання у світському таборі проявилися наприкінці 1905 р., коли в ліберальній програмі руху «Polskie Stronnictwo konstytucyjne – demokratyczne Ukrainy, Wolynia i Podola» з'явилася вимога українізації школи разом із широким використанням в освітньому процесі польської мови. Але уже під час виборів до Другої Думи частина поляків-москвофілів на чолі зі Станіславом Торгонським оприлюднила програму ліквідації українських шкіл (очевидно, таємних – *авт.*) і непоширення українізації на церковно-парафіяльні заклади.⁹

Розкол національних рухів стримував позитивну реакцію імперського уряду на їх вимоги. Обговорюючи питання щодо просвітницьких маніфестацій у дев'яти західних губерніях (грудень 1905 р.), російський уряд обмежився неконкретною заявою щодо можливості дозволу на використання «польської та інших місцевих мов у найближчому майбутньому».¹⁰

Проте національне пробудження 1905 р., суттєво підірвало старий український мен-

6 Подольские епархиальные ведомости. - 1900. - 22 января.

7 ЦДІАК - Ф.442. - Оп. 858. - Спр. 52. - Арк. 113.

8 Beauvois D. Polityczne odrodzenie polakow na Ukrainie Prawobrzeznej w latach 1905-1908 // Україна - Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. - К., 1993. - С. 159-161.

9 Beauvois D. Polityczne odrodzenie polakow... - S. 161.

10 Філіал державного архіву Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільську. - Ф.228. - Оп.1. - Спр. 7435. - Л.3.

талітет, згідно з яким, за висловом І. Липи, найважливішим було «їсти кошиками, пити відрами і, взагалі, наслідувати незабутнього Енея».¹ Підтвердженням стала широка хвиля семінаристських страйків, на гребні якої поміж інших вимог була й українізація навчальних закладів. Традиційно у багатьох семінаріях, особливо на Поділлі, молоді слухачі, вихідці з українського села, спілкувалися українською мовою. Шаргородська бурса, в якій навчався О. Лотоцький разом з іншими дітьми духовенства, з погляду національного мала «суто український характер», щоправда, він був стихійним і тримався самою національною інерцією».²

Саме Подільська семінарія йшла попереду страйкового руху українських студентів. 13 жовтня 1905 р. начальник губернського жандармського управління отримав повідомлення про припинення занять у цьому закладі. Серед інших, у петиції з вимогами реформи всієї духовної школи значилось і мовне питання.³ Поштовхом до страйку було посилення великодержавного чиновницького бюрократизму, що дедалі жорсткіше тіснив національний дух семінаристської молоді. І це за тих умов, що ще в 1880-90-і роки в закладі панувала українська атмосфера, в якій виховувалися майбутні церковні й політичні лідери України: Микола Шпачинський, Сергій Іваницький, а також Григорій Ярошевський, якому випало очолити в наступному ХХ ст. митрополію Української автокефальної православної церкви в Польщі.

Одночасно з подільським учнівством у протистояння з адміністрацією вступили семінаристи Катеринослава, які впродовж 75 днів (до 19 грудня 1905 р.) домагалися задоволення своїх вимог. У результаті постановою правління семінарії, затвердженої єпископом Симеоном, було вирішено допустити в учнівську бібліотеку книги, що пройшли загальну цензуру, в тому чис-

лі й «малоросійські». Стала можливою й виписка українських часописів. Було обіцяно не протидіяти створенню корпоративних організацій просвітницького спрямування, поміж яких літературно-історичні гуртки.⁴

Ймовірно, семінаристські страйки надихнули на українофільські дії й академічну молодь. Страйк у Київській духовній академії викликав стурбовану реакцію з боку столичних церковних ієрархів. У листопаді 1905 р. «Київське слово» повідомило, що митрополит Київський Флавіан отримав від петербурзького першоїєрарха Антонія телеграму, в якій висловлювалося настійливе прохання «вплинути» на студентів академії й добиватися продовження навчального процесу за чинними правилами. Строк переговорів зі студентами обмежувався 15 листопада.⁵ Як відомо, ставлення академічного загалу до адміністративного тиску виявилось негативним.

На початковому етапі бунтівні настрої майбутнього кліру фактично ніяк не спонукали церковну владу до поступок українофілам, а половинчасті рішення адміністрації лише сприяли поширенню страйкового руху в семінаристських центрах.

Весною 1906 р. продовжувався розпачатий ще в жовтні рух полтавського та харківського духовного учнівства. Дії страйкарів полтавської семінарії підтримали їхні батьки. На своїх зборах вони ухвалили резолюцію-звернення до правління навчального закладу, в якому йшлося про необхідність допуску в бібліотеку «малоросійської літератури». Вимогу задовольнили, хоч літературні гуртки були визнані небажаними.⁶

Патріотичні дії семінаристів супроводжувалися часом спробами поодиноких радикалів, представників екстремістських партій, дискредитувати рух у цілому, спрямувавши його в терористичне русло. Показова у цьому зв'язку подія відбулася в 1906 р. у Харкові. Судова палата міста розглядала справу про вихованців семінарії,

1 Цит. за.: Шаян В. Братерство тарасівців і самостійна Україна // Міхновський М. Самостійна Україна. - Лондон, 1967. - С. 6.

2 Зінченко А. О. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. - К., 1993. - С. 27.

3 ЦДІАК. - Ф. 442. - Оп. 855. - Спр. 407. - Арк. 1.

4 Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1905. - 21 декабря.

5 Киевское слово. - 1905. - 1 ноября.

6 Полтавские епархиальные ведомости. - 1906. - 10 мая.

один із страйкарів якої завдав тяжких тілесних пошкоджень экс-ректору.¹

Проте необхідно зазначити, що семінаристський рух 1905-1906 рр., що зачіпав різні сфери церковного життя й охопив 48 із 58 семінарій всієї імперії,² на Правобережжі зберігав українофільський характер. При цьому його патріотичне спрямування набувало й античорносотенного забарвлення. У січні 1908 р., внаслідок обшуку у Волинській семінарії й вилучення революційної та «малоросійської» літератури, сталося силове зіткнення між вихованцями та поліцією. Арешт 16 семінаристів-учасників акції викликав схвальну реакцію органу Союзу руського народу «Почаевских известий», редакційна колегія яких назвала цей виступ акцією «крадіжників та бунтівників».³

Несприйняття чорносотенного союзу більшістю семінаристської молоді засвідчили й події у Житомирі. Коли місцеве патріотичне товариство «Союзу руського народу» (СРН) охопило членством близько 100 вихованців семінарії, відбувся справжній бунт. Налаштовані в проукраїнському дусі противники чорносотенців 25-26 жовтня 1909 р. здійснили спробу витіснити гуртківців-патріотів з навчального закладу. Ректор змушений був викликати наряд поліції, з яким прибули начальник губерньського жандармського управління та житомирський поліцмейстер. Надзвичайне засідання ради семінарії ухвалило рішення про вихід вихованців із СРН.⁴

Не як загальноукраїнську тенденцію, але як факт регіонального посилення радикалізму просвітницьких вимог семінаристів належить кваліфікувати зусилля кам'янець-подільського учнівства (1911-1913 рр.) з налагодження у власному закладі повноцінного українського життя. Йдеться про надіслану Синодові й відстоювану впродовж декількох років петицію про організацію в семінарії кафедр української історії й літератури.⁵ Одним

із поштовхів у цій справі вочевидь стали голосні маніфестації з приводу трагічних подій – похоронів видатних українських діячів: у 1910 р. – Б. Грінченка, Л. Мацієвича, О. Юркевича, В. Доманицького, М. Кропивницького; в 1912 р. – М. Лисенка; в 1913 р. – М. Коцюбинського і Лесі Українки.

Семінаристи Кам'янця відновили вимоги, висунуті ще в 1906 р. з'їздом подільського єпархіального духовенства. Постанова, затверджена тоді Синодом, не була реалізована. Не вистачало викладачів з україністики, конкурсний відбір яких мало здійснити правління семінарії. Зважаючи на патріотичні позиції подільського єпископа, керівництво семінарії вирішило організувати українознавчі курси власними силами. Однак редакція газети «Слово» заявила у цьому зв'язку, що місцевий персонал не знає української мови настільки, щоб вільно читати відповідні предмети а використання підручника з історії за авторством Іловайського вихолощує саму ідею українізації.⁶ Разом з тим, проблема продовжувала підігрівати пристрасті свідомого українства.

Такий перебіг подій виступав подразнюючим чинником для великодержавних кіл у самій Росії. Окремі представники еліти вдавалися до шовіністичних зауважень на адресу українофілів. З «Сатиричними нарисами українського руху» виступив письменник А. Ренніков. Серед найнебезпечніших рознощиків «хронічного українофільства» автор називав семінаристів і священників. А оцінюючи соціальну значущість діяльності «свідомих українців», він зауважував, що якби «сам батько Котляревський побачив вакханалію українофільства, то пекло, описане в «Енеїді», призначив би саме для таких письменників, учителів та священників».⁷

Натомість, маючи народну підтримку, вимоги українізації світської і церковної освіти набирали силу. Активніше стали вимагати повернення рідної мови в церковні школи й селяни. Під час виборів у Думу окремі селянські сходи виносили відповідні постанови на адресу волосних

1 Церковь и народ. - 1906. - № 1.

2 Зернов Н. Русское религиозное возрождение... - С.76.

3 Бунт в семинарии //Почаевские известия. - 1908. - 23 января.

4 ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 859. - Спр.314. - Арк. 1-3.

5 Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. - Відень, 1916.- С.101.

6 З українського життя // Слово. - 1908. - 18 травня.

7 Див.: Ренніков А. Самостийные украинцы. Сатирические очерки украинского движения.- С. -Пб., 1914. -С.64, 83.

правлінь. На Волині бажання вчити дітей українською мовою засвідчив цілий повітовий Лубенецький з'їзд.¹

Парламентська активність українства щодо «націоналізації» освіти наростала незалежно від його партійного складу. Відповідний законопроект готувала ще фракція І Думи, але його оприлюднення після винесення на обговорення в комісіях стало можливим під час роботи української громади другого парламентського скликання, яка нараховувала 47 членів.² Серед депутатського корпусу українських священиків було обмаль, але їх голос звучав вельми поважно. Зокрема у ІІ Думі відзначився А. Гриневич, названий львівською газетою «Діло» «лівим попом».³ Пробившись до парламенту в ранзі протоієрея, він виявився талановитим публіцистом, і надрукував в органі української фракції «Рідна справа» цілу підбірку статей. Частина їх була спрямована на пропаганду ідеї впровадження рідної мови в шкільну освіту.

Ця справа не втратила актуальності і в ІІІ Думі. 37 її депутатів внесли в березні 1908 р. законопроект «Про мову викладання в початкових школах місцевостей з малоросійським населенням». Всіх непокоїли масштаби, – писав О.Лотоцький, – передачі новому поколінню «гібридної мови, цього законного дітища сучасної русифікації та зловісної пародії на найвеличніший людський дар – дар рідної мови».⁴

Із 105 депутатів від України представники духовенства налічували 16 осіб, тобто 15 % від загальної чисельності делегації.⁵ Газета «Рада» надрукувала тоді статтю професора М. Грушевського, в якій відомий лідер українства висловлював впевненість, що «...поміж правими третьої Думи, наприклад, між священиками,... знайдуться люди, які скажуть про необхідність української школи, книжки і проповіді». Є багато ознак того, – продовжував

автор, – що в духовних колах починають розуміти «...необхідність націоналізації духовенства, школи і церкви... Дуже правдоподібно, що праві депутати-священики з України теж дадуть вираз цій течії і серед них утвориться якась українська група».⁶

Спроба такої консолідації священиків-українофілів дійсно мала місце. Її провідними діячами стали М. Сендерко, В. Солуха, К. Волков, Ол. Трегубов. Однак ця група священиків не наважилася послідовно виступати проти загальної російської течії.

Майже цілком українофобська ІV Дума зазнала потрясіння від законопроекту єпископа Никона. Це сталося в парламентському оточенні, яке спонукало до виступу проти українізації школи навіть головуєчого в Думі Родзянки. Тоді на захист української ініціативи виступив тільки російський ліберал П. Мілюков.⁷

«Киевская мысль» першою повідомила, що єпископ Никон став ініціатором законопроекту про українську мову і товариства. Зміст документу полягав у дозволі викладати українською в початкових школах, призначенні вчителями українців, запровадженні нових предметів: української мови й історії України. Передбачалося також припинити переслідування українських товариств і не закривати їх у порядку адміністративного рішення.⁸ Це питання надзвичайної ваги, – говорив Никон, – оскільки воно стосується «...покалічення десятків мільйонів українського народу». Без його вирішення «багата, красива, талановита, поетична Україна приречена на виродження, поступове тупіння і повільне вмирання».⁹

Є закономірним, що, будучи консерватором, єпископ виступив противником «будь-якої автономії» разом з новітнім «відновленням Запорізької Січі». Вважаючи, що українцям не властивий сепаратизм, Никон закликав відмовитися від їх обмеження в культурному розвитку.¹⁰

Попри висловлене В. Леніним справедливе звинувачення єпископа у забутті

1 Грушевський М. Про українську мову і українську школу - К., 1991. - С.29.

2 Полонська-Василенко Н. Історія України. - Мюнхен, 1976. - Т.2. - С. 424.

3 Діло. -1907. -23 липня.

4 Лотоцький А. Народное образование на украинском юге - С. 266-267.

5 Консервативна українська фракція в Думі // Діло. - 1907 - 27 листопада.

6 Там само.

7 Лотоцький А. За родную школу. - С.12-13.

8 Ленин В.И. Как епископ Никон защищает украинцев // Полн. собр соч. - Т.24. - С.8.

9 Там само - С.8.

10 Там само.- С. 8-9.

національних проблем в імперії загалом, безперечним залишається факт громадянської мужності, з якою він кинув виклик усій державній церкві з її шовіністичними догматами. Це був найвищий церковний авторитет, котрий наважився захищати українські церковні інтереси в Державній Думі.

Показовою є та обставина, що свого часу Никон був вікарним єпископом на Поділлі і за своє українофільство був переведений у сибірську єпархію, де посів місце єпископа Єнісейського та Красноярського.¹ Після виступів Никона в Думі, коли Святийший Синод поставив його перед альтернативою: скласти з себе депутатські повноваження або піти на спокій,² подільяни надіслали йому в листопаді 1913 р. листа, підписаного 63 представниками патріотично налаштованої інтелігенції та селянства. Спростовуючи заяви чорносотенної пропаганди, автори листа наголошували на законності українських домагань у галузі просвіти та відсутності в цьому настроїв, ворожих російській державі.³

Поряд з іншими, ці факти засвідчують певну упередженість висновків окремих дослідників щодо пасивності українського селянства у вирішенні національних проблем. Серед них, наприклад, автор «Соціології українського відродження» М. Шаповал. У своїй праці він, зокрема, стверджував, що селянство «не усвідомлювало себе національно. Це сира маса, що провадить майже вегетативний спосіб життя» і позбавлена «будь-якого соціологічного світогляду в релігійній, суспільно-політичній та культурній формах».⁴

Про те, що така оцінка надто перебільшувала селянську національну інфантильність, свідчили й події в Подільській та Полтавській єпархіях. Подільське народонаселення складалося з переважаючого за чисельністю українського етносу, а з 2 мільйонів православних освіченим був лише кожний десятий.⁵ Цей показник

був удвічі нижчим загальноукраїнського, однак з точки зору патріотизму місцеве українство йшло попереду інших єпархій, а подільське духовенство, на думку О. Лотоцького, не піддавалося асиміляції, властивій священно-церковнослужителям інших єпархій України.⁶ Вкорінені національні традиції набули тут значного поширення, що спонукало єпископат проводити регулярні ревізійні поїздки по єпархії. Під час однієї з них єпископом Серафимом були заборонені навіть українські вивіски на крамницях сільських споживчих товариств, а провина за поширення національних настроїв була покладена на місцевих священиків.⁷

Проте розпочата ними пропагандистська діяльність не переривалася. Під керівництвом помічника інспектора семінарії Кам'янця В. Чехівського його підопічні наполягали на запровадженні в закладі українського викладання. На ці заклики відгукнулося патріотичне подільське духовенство. У Вінницькій церковно-вчительській школі, в Тульчинській та інших бурсах, в усіх семи двокласних школах, які готували вчителів для церковно-парафіяльних закладів, переважали українські настрої.

Спостерігалось пожвавлення національних процесів і в парафіях. Серед священиків, рушіїв патріотичної справи, відзначилися майбутній єпископ УАПЦ протоієрей Антоній Гриневич, відомий тоді усьому Балтському повіту священик містечка Фільштин Ксенофонт Ванькевич, протоієрей с. Гришівці Г. Сендерко. Українізації освіти сприяли також автор книги «Мої семінарські спогади» священик П. Погорілко, громадський діяч і засновник двокласної школи в селі Жолобах священик містечка Пилкове П. Степанківський та інші.

Зростанню національної активності подільського духовенства значною мірою сприяла діяльність єпископа Парфенія (1858-1922), призначеного в цю єпархію наказом Синоду від 1 грудня 1904 року. Перед тим Парфенія було звільнено з посади першого вікарія Московської єпархії, єпископа Можайського та позаштатного

образование... – С.257.

6 Зінченко А.Л. Вказ. праця. – С.30.

7 З нашого життя // Сніп. -1912.- 30 липня.

1 Дорошенко В. Українство в Росії - С.108.

2 Южный край. - 1913. - 19 июля.

3 Маяк. - 1913. - 21 ноября.

4 Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К.. 1994. - С.35.

5 Подольские епархиальные ведомости. – 1990. – 22 января; Підраховано за: Лотоцкий А. Народное

члена Московської Синодальної контори.¹ Але сподівання Синоду на «російське виховання» преосвященного не справдилися. Після переїзду його попередника Климентія у Вінницю, новий церковний ієрарх розпочав справу українізації народної освіти.

Підтримка єпархії дозволила Парфенію добитися від Синоду права на використання української мови в початкових класах, про що було повідомлено 12 жовтня 1907 року. Але, відмовившись від фінансування цієї справи в церковних школах, Синод запропонував віднайти місцеві кошти. З того приводу газета «Слово» (редактор С. Петлюра) писала, що такими можливостями місцеві шкільні та училищні ради не володіли, а встановлювати новий податок не було зручно через низьку платоспроможність селянства.² Не допомогла справі й подільська земська управа.³

Саме життя штовхало духовенство до союзу зі світськими колами українства. Його основи були закладені єпископом Парфенієм. У самому Кам'янці працювала ціла група світських діячів, які гуртувалися навколо редакції газети «Поділля» та товариства «Просвіта», що проникло в центральну Україну з Галичини через Одещину. Парфеній Левицький, сповідуючи ідею консолідації всього українства, стає скоро її почесним членом.

Подільській «Просвіті» вдалося розшукати меценатів для організації викладання рідною мовою в церковних та двокласних школах, у вінницькій церковно-учительській семінарії. Заняття проводилися в пообідніх годинах, тобто після закінчення основних занять. У 1912 р. реалізація цієї програми була припинена владою під приводом неможливості використання приватних коштів.⁴

І все ж союз представників церкви з українською «Просвітою» виявився доволі плідним. Його вдалося налагодити на Полтавщині ще під час революційних подій 1905 року. Авторитетні члени пол-

тавської «Громади» О. Косач (Пчілка) та М. Дмитрієв, І. Зарецький та Г. Коваленко, П. Капельгородський та С. Петлюра ініціювали в губернії рух за відродження української школи. У той час в чиновницьких колах Полтавщини панувала атмосфера несприйняття всього українського. В навчальних закладах, зокрема в Миргородській чоловічій гімназії, звичайними були оголошення, котрі суворо забороняли вживати «малоросійську говірку».⁵

У відповідь на акти національного утиску грудневий губернський учительський з'їзд (1905 р.) за пропозицією педагога-громадівця Г.Шерстюка, ухвалив постанову: «Для українців школа повинна бути народною».

Слідом за організацією «Всеукраїнської спілки вчителів», у тому ж 1906 р. постала «Українська спілка полтавських учнів», до складу якої разом із представниками гімназії та фельдшерської школи увійшли й вихованці духовної семінарії. При цьому завдання організації, що полягало у формуванні національної свідомості у молоді, було підтримане усіма 184 членами спілки.⁶ Таке єднання світської та частини духовної інтелігенції було рідкісним явищем в українському просвітницькому житті, особливо з огляду на посилене переслідування українства. На самій Полтавщині губернатор Болгоут заборонив (1906 р.) надавати службові посади особам, які хоча б у минулому виявляли «українські стремління».⁷

Незважаючи на утиски, окремі священнослужителі продовжували поширювати українські просвітницькі ідеї, вдаючись часом до створення груп підтримки. Так, за повідомленням полтавського справника М. Згури, в с. Старі Санжари священник Андрій Геращенко «заснував таємну українофільську партію». Разом з учителем М. Ілляшевським і головою сільгосптовариства Я. Стенькою він привернув на свій бік місцевих селян і добився популярності в земствах та кооперативах. Владні струк-

1 Высочайшее повеление // Подольские епархиальные ведомости. - 1904. - 11 декабря; Зінченко А.Л. Вказ. праця. - С. 31.

2 З українського життя // Слово. - 1908. - 27 квітня.

3 Залізник М. Російська Україна й її відродження. - С.54-55.

4 Дорошенко В. Українство в Росії. - С. 74.

5 Фарина С. Про участь полтавської інтелігенції в українському національно-культурному русі напр. XIX - поч. XX ст. // Архівний збірник. - Полтава 1993. С. 163, 164.

6 Там само. - С. 165.

7 Там само.

тури вдалися до репресій. Влітку 1912 р. А. Геращенко перевели в с. Леб'яже – парафію Констянтиноградського повіту. Нове місце призначення, за висловом редакції газети «Сніп», вважалось найглухішим в єпархії й було заселене переважно росіянами. У відповідь на прохання про переведення до іншої парафії, А. Геращенко отримав резолюцію архієпископа Назарія з пропозицією «будь-якого приходу з великоруським населенням».¹

Поодинокі, але гучні виступи священиків на захист української освіти були зареєстровані поліцією навіть у центральній Київській єпархії, консисторія якої славилася мистецтвом профілактики опозиційних актів.

У 1904 р. українофільські ідеї стали відкрито поширюватись у до того ідеологічно лояльному Чигиринському повіті. За участю місцевого благочинного протоієрея Ридкевича та священика Марка Грушевського там стали проводити літературні вечори. Силами законовчителів, викликаних на спеціальні курси, були підготовлені концертні програми, які вирізнялися переважно українським змістом. Найбільшою популярністю користувалися байки Глібова, вірші Т. Шевченка, українські народні пісні.²

А в 1905 р. Київське жандармське управління розкрило українофільський осередок у родинному селі Б. Хмельницького Суботові. Його також очолював Марк Федорович Грушевський,³ який збирав у своєму помешканні селян, проводив просвітницьку агітацію, радив парафіянам виписувати у місцевому споживчому товаристві газети українською мовою.

Будучи законовчителем у двокласному училищі імені Богдана Хмельницького, Марк Грушевський намагався забезпечити його українізацію, заручившись підтримкою населення. Незважаючи на

протидію з боку завідуючого та антиукраїнськи налаштованих учителів, котрі знайшли порозуміння з директором народних училищ Київської губернії, на черговому сільському сході селяни підтримали священика. Всіх переконала палка промова односельчанина Михайла Вороненка, котрий агітував за надання училищу статусу чотирикласного з відповідним наповненням штату викладачами-українцями.

В результаті проти священика була порушена кримінальна справа: «Звинувачення в українофільстві». Директор народних училищ надіслав листа єпископу Чигиринському Павлові з міркуваннями стосовно політичної ненадійності пастиря. Відвідування селянами церкви в національних костюмах свідчило, на думку директора, про «крайні» «українофільські настрої Марка Грушевського, які гальмували нормальну постановку шкільної справи». Клопотання про звільнення священика з посади законовчителя було підтримане губернатором у його зверненні до митрополита Флавіана. М.Грушевського перевели в іншу парафію під посиленій нагляд поліції. Замість нього пастирем у Суботів призначили українця Андрія Липського. Показово, що селяни виступили за повернення свого духівника, надіславши Флавіану колективне прохання.⁴

Той факт, що всередині православного духовенства в Україні крилася жива національна течія, найповніше виявила буржуазно-демократична революція 1917 року.

Після створення Центральної Ради, протягом весни і літа відбулися єпархіальні з'їзди, які не обійшли питання реформи школи на національних засадах. Найбільш радикальні рішення загальноукраїнського значення ухвалив полтавський форум, скликаний наприкінці квітня. Сама назва резолюції «Про українізацію церкви» прямо засвідчила настрої духовенства. Виходячи з того, що «церква наближається до ідеалу християнського життя, коли спирається на національний ґрунт», з'їзд констатував необхідність цілковитої українізації церковної та інших початкових шкіл

1 З нашого життя // Сніп. - 21 жовтня. - 1912; Дорошенко В. Українство в Росії... - С.88.

2 ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 787. - Спр. 131. - Арк. 18-21.

3 М.Ф. Грушевський – народився в 1867 році в сім'ї псаломщика. Після закінчення Київської Духовної семінарії працював священиком. За успіхи по службі був нагороджений набадреником. Проживав у Суботові з дружиною та 4 дітьми.

4 ЦДІАК. - Ф.127.- Оп.787.- Спр.131.- Арк.11,13,37-38.

вже з початку наступного навчального року. Переведення на національну мову всієї духовної школи планувалося здійснити впродовж 3-4 років, забезпечивши при цьому обов'язкове дотримання прав національних меншин в Україні.¹ З розумінням полтавське духовенство поставилося й до потреб вищої духовної школи, зокрема до відродження Київської духовної академії як вогнища українського християнства. З тією ж метою передбачалося негайно відновити підготовку національної богослужбової літератури, досліджень у галузях вітчизняної церковної історії, археології, а також церковного права, етнографії та фольклору.² Подібні постанови були ухвалені на з'їздах Подільської, Волинської і Чернігівської єпархій.³ Відродження української церковної автономії розпочиналося з реформування системи освіти.

Таким чином, рух за її українізацію знайшов підтримку і в такому консервативному середовищі, яким на початку ХХ століття залишалося духовенство. І хоч осередки його найбільшої активності

обмежувалися переважно центральними та правобережними регіонами України, повільно поширюючись у східному напрямку, представники православного кліру знайшли в собі сили заявити про власні українофільські настрої на різних рівнях: у духовних навчальних закладах, у Державній Думі, а з 1917 р. – на церковних форумах та в повсякденному житті чисельних парафій.

Водночас означені прояви патріотизму українського духовенства в просвітницькій діяльності (культуристві) ми називаємо рухом з відчутною долею умовності. Адже йдеться про явище, не тільки позбавлене цілісної організаційної форми, але й таке, що не було масовим і вписувалося в рамки поодинокого та вузькогрупового дійства. Крім того, нерівномірність його географічного поширення з яскравим виокремленням декількох єпархіальних вогнищ не дає достатніх підстав кваліфікувати культурно-національні процеси духовенства як загальноукраїнські. Проте поступ, здійснений після столітнього «завмирання» національного церковного духу, виявився доволі рельєфним, що й було підтверджено наступним перенесенням його на терени національно-політичні.

1 Про українізацію церкви //Доповідь на Полтавському єпархіальному з'їзді. - Лубни, 1917. - С. 3.

2 Там само. - С.12.

3 Див.: Полярний В.УАПЦ і митрополит Липківський // Вісник. - 1989. - Ч.4 - С.216.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Сергій Голованов,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ФОРМУВАННЯ ГРЕЦЬКОГО ЕТНОСУ ТА ДЕРЖАВИ НА БАЛКАНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ В III-I тис. до н.е.

У процесі формування та розвитку європейської цивілізації Греція посідає місце системоутворюючого чинника. Протягом античного періоду відбувалося формування культурних підвалин, на які й до сьогодні спираються європейські нації. Загальновідомим і визнаним є той факт, що культура всієї сучасної Європи має греко-римську основу. Це означає, що витoki всієї сучасної європейської цивілізації слід шукати в античності, а саме в процесі етногенезу, формуванні державності та культури давніх греків та римлян. Причиною цього, з поміж багатьох чинників, стало доволі раннє формування цивілізації Стародавньої Греції, як однієї з найдавніх серед цивілізацій народів Європи. Поняття «античність» (від лат. *Antiquus* – стародавній) означає не будь-що стародавнє взагалі, а лише історію греко-римською цивілізації.

У період утворення та розквіту тих двох складових античного світу було закладено підвалини та завдано напрям, визначено зміст і характер подальшого культурного та цивілізаційного розвитку Європи. Це обумовило характерну назву культури греко-римського світу – класична (від лат. *Classicus* – першорозрядний), оскільки вона протягом багатьох століть правила зразком та ідеалом для наслідування, як в галузі культури, так і в сфері політичного розвитку. Сучасну європейську цивілізацію неможливо уявити без демократичних принципів у політичній системі всіх

держав регіону. З огляду на ці обставини, аналіз процесу формування етносу та держави на Балканському півострові, як одних з перших в регіоні, набуває важливого значення в контексті дослідження процесу генезису націй та держав на Євразійському цивілізаційному просторі.

Проблема, яка обрана нами, як предмет розгляду, має ґрунтовну та змістовну джерельну базу. Вона утворена численними археологічними, архітектурними, етнографічними пам'ятками. Поряд із ними виключне місце посідають письмові джерела, до яких входять: твори епічної літератури, античної драматургії, праці античних істориків.

Початок вивченню грецької історії, відповідно до загальновизнаної традиції, було покладено Гомером. Зміст його епічних поем «Іліада» та «Одіссея» розкриває для наступних поколінь зміст процесу становлення етносу та державотворення, охоплений хронологічним періодом XI-IX ст. до н.е. В поемах Гомера в художній формі відображено Троянську війну – збройне протистояння союзу ахейських ранньодержавних утворень, що входили в Мікенську цивілізацію, та Троянським царством, яке посідало панівні географічні та стратегічні позиції в регіоні проток Геллеспонту та Босфору на північному заході півострова Мала Азія. Зміст гомерівських поем являє собою унікальне письмове джерело, яке охоплює часи відсутності писемності народів, що

населяли регіон Балканського півострова. Причиною такої безпрецедентності стосовно письмових джерел стало те, що поеми протягом майже чотирьох століть формувалися в середовищі усного фольклору грецького народу та лише згодом, у VII ст. до н.е. були записані, тобто набули фіксованого, графічного вигляду. В процесі формування епосу відбувалося вбирання до його змісту найменших деталей, притаманних різним аспектам життя та суспільних відносин суспільства в період формування державності. Вказані обставини визначили виняткове значення поем, як історичного джерела.

На межі VIII-VII ст. до н.е. були створені поеми Гесіода – поета селянина з Беотії. Його поема «Труди й дні» донесли до нас яскраве та виразне описання повсякденного життя селянства Середньої Греції.

В VI ст. до н.е. відбувається зародження грецької прози. Її творців прийнято називати логографами, тобто «авторами прозаїчних оповідей». Вони активно подорожували протягом життя, це пояснюється їх інтересом до етнографічних питань. Тому географічним та етнографічним описанням в їхніх творах відводиться важливе місце. Твори логографів з'явилися спершу в Малій Азії, переважним чином в іонійських містах, які були найбільш передовими грецькими містами того часу. Характерною особливістю творів логографів було те, що в їхньому тексті міф не відокремлювався від реальності, між легендою та реальними подіями не проводилося ніякої межі. Твори логографів дісталися до нашого часу, на жаль, в уривках чи переказах наступних письменників. Найбільш відомим серед них був Гекатей з Мілета (нар. бл. 540 – бл. 479 рр. до н.е.). Відомі його твори «Генеалогія» в 4 книгах та «Землеописання». Ще одним видатним логографом вважається Гелланік з Мітілени. Він серед перших описав минуле Аттики, Афінської держави.

За період класичної доби розвивається правильне описання історичного минулого. В ті часи з'являються твори великих дослідників, які в той же час, були носіями блискучого літературного таланту. Серед

перших слід назвати Геродота (485-425 рр. до н.е.), який присвятив свою працю описанню греко-перських війн, Фукідід (460-395 рр. до н.е.), який зосередив свою увагу на висвітленні перебігу подій Пелопоннеської війни, та його продовжувач Ксенофонт (445-355 рр. до н.е.), який продовжив висвітлення грецької історії до середини IV ст. до н.е. Традицію античної історіографії за елліністичної доби продовжив Полібій (200-120 рр. до н.е.). Його змістовна праця «Загальна історія», в якій повідомляється про піднесення Риму та загибель Карфагену, відображає також занепад Еллади та всього елліністичного світу.

За римської доби грецькі античні історики продовжили аналізувати та описувати історію свого народу. Найбільшої уваги заслуговує тут Діодор Сицилійський (90-21 рр. до н.е.). Його праця «Історична бібліотека» продовжує традиції Полібія. Особливу подяку сучасних дослідників цей автор заслуговує доволі точним датуванням подій, які змальовано в його дослідженні. В його змісті викладено паралельне описання історії Еллади та Римської держави. Наступною в часі серед історичних праць, що збереглися до нашої сучасності, є дослідницька спадщина Плутарха (46-120 рр.) яка представлена «Порівняльними життєписами», створеними цим цим ерудитом, римським письменником грецького походження. Зміст його праці являє собою порівняння життєвого шляху видатних історичних діячів Еллади та Стародавнього Риму. Замикає перелік імен видатних грецьких істориків Арріан (95-175 рр.). У своєму описанні «Походу Александра» він спирався на численні свідчення сучасників цього підкорювача Азії, що не збереглися, зокрема на працю Птолемея. Традиції грецької історіографії продовжили римські історики, зокрема Корнелій Непот (100-24 рр. до н.е.), який був автором об'ємного твору «Про знаменитих мужів». В його творі відображено біографії славетних римлян та греків. Сучасник Октавіана Августа, Помпей Трог створив об'ємну працю зі всесвітньої, головним чином греко-римської історії, що дісталася до нашого часу в обробці Юсти-

на. Останнім в переліку античних авторів, праці яких мають відношення до нашої теми, є Квінт Курцій Руф (середина I ст. н.е.), який описав історію Александра.

З усього, що викладено вище, можна зробити висновок, що тема, які присвячено наш розділ, має ґрунтовну та об'ємну джерельну базу, яка дозволяє осягти та різних аспектах розкрити зміст нашої проблеми.

Багатою спадщиною античних істориків із вдячністю скористалися дослідники нового та новітнього часу. Активний інтерес до проблем історії Стародавньої Греції проявився з нечуваною до того силою в працях діячів епохи Відродження (XIV–XVI ст.). Протягом століть Відродження поживалося дослідження античності, збирання рукописів та творів мистецтва. Спершу римських, а потім і грецького походження. Додатковий поштовх до поживлення цього інтересу надала еміграція грецьких діячів науки та культури, які шукали в Італії порятунку від турецької навали. Емігранти принесли з собою грецькі рукописи, які збагатили латинські традиції, що культивувалися на той час на європейському Заході. Все це спонукало гуманістів Європи до глибокого вивчення давньогрецької мови, літератури та історії.

З часом естафету гуманістів у цьому напрямі підхопили науковці Англії та Франції. Так, у Франції з'являються ґрунтовні критичні видання грецьких авторів. Внаслідок цього наприкінці XVI ст. було видано фундаментальний фразеологічний словник Анрі Етьєна «Скарбниця грецької мови» («*Thesaurus Linguae Graecae*»). Також у Франції було видано першу історію Греції Шарля Роллена. Це була частина його праці «Стародавня історія» в 17 томів, яка вийшла в 1730–1736 рр. Це був перший, в певному сенсі, пробний варіант створення історії Стародавньої Греції, в якому відображався весь процес зародження етнічних витоків майбутнього народу Еллади. Першою «Історією Греції», яка була в повному сенсі науковою працею, стала книга з такою назвою, що була створена англійцем Вільямом Мітфордом. Написана, виходячи з консервативних позицій, ця праця містила відзначалася виразною

симпатією до стародавньої Спарти. Зовсім з іншою інтонацією, немов би у відповідь на працю Мітфорда, була написана півстоліття згодом «Історія Греції Джорджа Грота (12 томів), яка видавалася в 1846–1856 рр. Тут з позицій лібералізму була представлена інша версія давньогрецької історії, яка висвітлювала афінську демократію та її лідера Перикла. Соціологічна інтерпретація античної історії робила в той час перші кроки, що відобразилося в працях А.Валлона відносно рабства в стародавньому світі та в дослідженнях Фюстель де Куланжа, присвячених античній громадянській общині.

За визнаною думкою, найбільший внесок в розробку історії грецького народу, формування його державності та нації зробили німецькі дослідники, насамперед знавці античності. В першій половині XIX ст. авторитетний дослідник епіграфічних текстів Август Бек завів у науковий обіг великий обсяг грецьких написів. Його учні започаткували розробку окремих періодів грецької історії. На помезж'ї XIX–XX ст. з'явилися класичні праці Р. фон Пельмана, К.Ю.Белоха та Е.Мейера.

З великим відставанням до розробки означених проблем приєдналися російські дослідники. Це сталося через те, що світська наука виникла в Росії лише у XVIII ст. внаслідок реформ Петра Першого. Найбільш визначними дослідниками означеного наукового напрямку стали руські вчені М. С. Куторга (1809–1886) та Ф. Ф. Соколов (1841–1909).

Пізніше традиції елліністики продовжили В. В. Латишев (1855–1921), С. А. Жебелев (1867–1941), Ф. Ф. Зелінський (1859–1944) та В. П. Бузескул (1858–1931). Особливе місце серед посідає М. І. Ростовцев (1870–1952), який відзначився своїми науковими здобутками не лише в Радянському Союзі, але й за його межами, коли змушений був емігрувати.

В період середини та другої половини XX ст. дослідження проблем державотворення та етнічної історії грецького народу поживалися. Особливий внесок на цьому ґрунті зроблений А. І. Тюменєвим (1880–1959), С. Я. Лур'є (1891–1964) та К. М. Колобовою (1905–1977). Після другої світової

війни в СРСР було видано фундаментальні праці московських істориків М. О. Машкіна та О. В. Мішуліна, а також В. В. Струве та Д. П. Каллістовим.

Серед українських дослідників проблем етногенезу та державотворення грецького народу слід найперше згадати діячів вітчизняної культури, таких як Лесю Українку, Миколу Костомарова. Серед найбільш помітних представників вказаного дослідницького напрямку ХІХ–ХХ ст. слід назвати Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, В. П. Бузескула.

Сучасний етап української історіографії позначився працями В. В. Ставнюка, аналізом історичних наслідків перебування греків на українських теренах займалися М. Ф. Дмитренко, В. В. Томазов, Л. В. Яковлева, О. В. Ясь.

Глибокі дослідження процесу становлення грецької народу, нації та держави, які здійснювалися протягом минулих століть до най останніх років, дозволяють нам узагальнити їх результати та запропонувати читачу в найбільш цілісному та структурованому вигляді.

Формування грецького етносу має своїми витоками ІІІ–ІІ тис. до н.е. Цей процес за своєю тривалістю займає більше тисячі років. Головним чином етногенез давніх греків припадає на Егейський та мікенських період. Колискою, місцем генезису грецького етносу, був регіон Балканського півострова. Назва «Еллада», або «Греція» застосовувалася спершу тільки до його південної частини. Така назва для регіону встановилася не одразу. За гомерівського періоду (ХІ–ІХ ст. до н.е.) були відомі тільки назви окремих племен. Найбільш популярними були назви «ахейці» та «данайці». Часто так називалися всі племена півдня Балканського півострова. Згодом ці племена, які мали мовну та культурну спільність, стали називати себе «еллінами», а свою країну – «Елладою». Дослідники припускають, що назва «Еллада» походить ще з області та міста в Фессалії, які мали таку саму назву. Згадку про них ми знаходимо в Гомера¹. З часом так стала називатися вже усі Північна та Середня Греція. До Півден-

ної Греції термін «Еллада» став уживатися тільки від часів греко-перських воєн. За доби Александра Македонського назву «Еллада» було перенесено на всі землі, які були населені греками.

На думку Аристотеля слово «греки» було початковою назвою еллінів. Римляни доволі рано стали вживати його стосовно до еллінів. Цілком можливо, що це було назвою одного з племен, з яким римляни познайомилися в першу чергу. З часом вони поширили цю назву на інші племена Балканського півострова, які були близькі між собою за мовою та культурою. За середньовічної доби термін «греки» та назва країни «Греція» стали загальноновживаними.

Первісне населення Балканського півострова не було грецьким з етнічним походженням. Самі греки називали автохтонних мешканців цих земель пелазгами, карійцями, лелегами.

Дослідники вважають, що вказані назви автохтонів стосувалися представників егейської цивілізації. Власне грецькі племена з'явилися на території Балкан на межі ІІІ–ІІ тис. до н.е. Вони вторглися на територію півострова з півночі. Їхньою прабатьківщиною, на думку деяких дослідників, були землі Північного Причорномор'я, що простягалися від Карпат до Уралу. Першу хвилю грецького переселення на Балкани узагальнено називають «ахейці». Прибульці посіли переважним чином в Середній та Південній частині півострова. Після переходу прибулих народів до осілого способу життя, в їхньому середовищі сформувалися ранньодержавні утворення. Вони концентрувалися навколо палацових центрів, захищених цитаделями. Найбільш потужними ранніми містами, які водночас ставали державами, стали Мікени, Аргос, Спарта, Афіни.

Вказані ранньодержавні утворення в середовищі ахейського населення переважною більшістю підпали в залежність від критського царства. Це позначилося глибоким впливом, який вчинила критська цивілізація на суспільства ахейських держав. Свідченням такого впливу виступають залишки матеріальної культури егейської цивілізації в порівнянні з

1 Ном. Іліада, ІХ, 395.

артефактами, які належать до мікенської культури. Археологічні знахідки Крита та суспільств материкової частини Балкан відзначаються значною схожістю. Це спричинило появу в дослідників, зокрема в Еванса, припущення щодо критського походження деяких предметів, що були знайдені археологами на материках. Однак з часом стало очевидно, що пам'яткам мікенської культури притаманні певні своєрідні відзнаки: достатньо велика кількість зброї в похованнях, специфічні сюжети настінного живопису. Якщо для критських фресок характерними є сцени полювання, урочистих процесій, танців з биками, то для мікенського настінного живопису, рештки якої вціліли на стінах палаців Мікен і Пілоса, типовими є сцени битв, запряжені бойові коні, облога фортець тощо.

Евансу вдалося розробити основну хронологію пам'яток матеріальної культури Стародавнього Крита.

Ранньомінойський період (2600-2000 до н. е.). До цього періоду відносяться найдавні поселення, в районі яких було виявлено неолітичні знахідки, металеві вироби з міді та золота. Цим же часом датуються толози – колективні поховання родового суспільства. Вони круглі за формою, вміщують до 700 людських кістяків. Наприкінці ранньомінойського періоду з'являються керамічні вироби, створені за допомогою гончарного кола.

Середньомінойський період (2000-1550 до н. е.). За цього періоду поширюється бронза, створюються палаці та дороги, які пов'язували Кнос, Фест та рівнину Мессара з північним узбережжям Крита. Вперше з'являються таблички з лінійним письмом «А», що були висушені на сонці. Їх поява датується серединою XVII ст. до н. е. Цей період було перервано катастрофою, (1700) яка зруйнувала основні споруди тієї епохи – палаці та поселення. Численні сліди пожеж наводять на версію щодо того, що після руйнування критського царства, рештки його були знищені ахейцями, які висадили свої війська на острові. На цей

час припадає поява критських написів з лінійним письмом «Б». Можливо причиною їх появи було проникнення ахейців на Крит.

Пізньюмінойський період (1550-1150 рр. до н. е.). На цей період припадає подальше поширення царської влади Кноса на територію всього острова. В цей час прокладаються зручні дороги, що поєднали всі райони острова. Заново відбудовується Кносський палац, створюються нові фрески (зокрема зображення кносських правителів, ігри з биками тощо). Закінчується цей період новим руйнуванням палаців (бл. 1459 р. до н. е. що пов'язується, вірогідно, із вибухом вулкана на о. Санторин), поступовим занепадом критської культури та вторгненням, вже цього разу дорійських племен. За більш пізніх часів, які значно краще відомі дослідникам, основним населенням Крита були дорійці.

Після занепаду та знищення влади критського царства над народами материкової Греції, почалося посилення та зростання царств, які утворювали мікенську цивілізацію. За аналогією до хронологічної періодизації Еванса, було встановлено та набула поширення в науці археологічна періодизація для Балканського півострова та островів Греції:

Ранньо елладський період (2500-1900 до н. е.). Для цього періоду характерним є низький рівень матеріальної культури, який більш відповідав первісному суспільному ладу. Це був період, за якого материкову Грецію займало догрецьке населення. Наприкінці його з'являються перші вироби з бронзи та срібла, а також великі укріплені поселення, серед найбільш відомих цитадель Лерна. Керамічні вироби вироблялися без гончарного кола.

Середньоелладський період (1900-1550 до н. е.). На початку періоду на півострів переселяється перша хвиля грецьких племен – ахейців. Це супроводжувалося руйнуванням поселень та виникненням нових, іноді на тих самих місцях. Новоприбулі племена були знайомі з обробкою метала. Їх керамічні вироби виготовлялися

за допомогою гончарного кола. Основним заняттям цих племен були землеробство та скотарство.

Пізньюелладський період (1550-1150 до н.е.). На цей період припадає найбільша кількість видатних мікенських пам'яток, знайдених на території материкової Греції. Найдавніші серед них – славетні шахтові гробниці XVII–XVI ст. до н.е. з багатим поховальним інвентарем. До XV ст. до н.е. відносяться поховальні камери з дромосами та купольні гробниці. Фортеці та палаци виникають в XIV ст. до н.е. та існуюватимуть до кінця XIII – початку XII ст. до н.е., аж до того часу, коли на Балканському півострові почнеться нове велике пересування племен. Дорійці, які вторгнуться з півночі в Середню Грецію та Пелопоннес, цілковито знищать та зруйнують основні центри мікенської цивілізації.

Постає питання щодо етнічного походження творців та носіїв егейської культури та відносно суспільного та економічного ладу народів, які населяли Крит і острови егейського басейну. Тривалий час інформацію щодо цього питання можна було почерпнути лише з матеріалів, наданих археологами. Відповідно до інформації, що була отримана в ході археологічних досліджень, можна стверджувати, що на ранніх етапах розвитку егейської культури переважаючою формою суспільно-економічних відносин тривалий час залишався родовий лад. Подальший розвиток суспільства обумовив суттєві еволюційні зміни в соціальній структурі. Поширені торгівлі та культурні зв'язки Крита з іншими регіонами басейну Середземного моря, відсутність оборонних споруд навколо палаців та поселень, бездоганно вимощені дороги дають підстави вважати, що з часом на Криті створюється рання форма держави, влада якої поширюється не лише на територію острова, але також басейну південної частини Егейського моря, тобто на архіпелаг Спорадської та Кікладської гряди.

Центри мікенської культури, а згодом і цивілізації виникли внаслідок проникнення влади критян на материкову частину Балканського регіону. Це дозволило

Критському царству взяти під контроль, а згодом встановити гегемонію над ранньодержавними утвореннями ахейців, які стали центрами мікенської цивілізації. Спирання на сукупність джерел, археологічних та письмових (останні являють собою широкий діапазон різновидів, від господарських записів, державних документів, що збереглися на глиняних табличках Пілоса та Мікен, і до тексту гомерівського епосу) можна зробити висновок, що суспільство мікенської цивілізації не було сукупністю примітивних сільських громад. Воно являло собою централізовану державу з розгалуженим бюрократичним апаратом, приватною власністю на землю та розвиненим рабовласництвом¹. Суспільство цієї держави було ахейським за етнічною приналежністю, тобто населення мікенської цивілізації являло собою грецький етнос першої хвилі племен грецького походження, які переселилися на Балканський півострів близько 2000 р. до н.е.

За пізньюелладського періоду, мікенські царства, що звільнилися від гегемонії Криту, увійшли в добу активного розвитку та посилення. Значно укріпилися торгівлі зв'язки з народами Егеїди. Зв'язки ахейців з народами західного узбережжя Малої Азії були складними та не обмежувалися самою лише торгівлею. Проникнення ахейців до Малої Азії було пов'язано з необхідністю брати до уваги відносини з великою Хеттською державою. Царство хетів у період 1460-1200 рр. до н.е. досягло вершини своєї могутності та тримало під своїм контролем західне узбережжя Малої Азії. Питання про взаємовідносини хетів із царствами мікенської цивілізації достатньо детально висвітлено в роботах Е.Форрера, Ф. Шахермайера, Д. Пейджа. Коли ахейці відчували послаблення хетської монархії, вони стали рішуче просуватися на узбережжя Малої Азії. Головною перешкодою на північному заході півострова було сильне Троянське царство. Для того, щоби подолати його опір, Мікени утворили потужну військову коаліцію. Події походу ахейців проти Трої згодом були образ-

¹ Лурье С.Я. Язык и культура Микенской Греции. М. 1957. С.3-12.

но відображені в героїчному епосі Гомера «Іліада» та «Одіссея». Геродот відносить ту війну до періоду 1280-1270 рр. до н.е., а Ератосфен з Кірени – до часового відтинку між 1240-1185 рр. до н.е. Англійський дослідник Ч.Бледжен, спираючись на археологічні дані зупинився на 1260 р., як даті початку війни. Перемога над Троєю мала значно посилити роль Мікенської Греції в міжнародному житті Східного Середземномор'я. За цей час ахейське суспільство досягло найвищого рівня розвитку.

Особливість історичної долі ахейського народу полягає в тому, що його розвиток було перервано в час його найвищого підйому. Троянська війна виявилася непосильним навантаженням на суспільство мікенської цивілізації. Господарський занепад, який вразив ту цивілізацію одразу ж після завершення війни, виявився настільки глибоким, що вирівняти його та повернутися до нормального розвитку не вдалося навіть за пів століття. А більшого часу, ніж п'ятдесят років, історія ахейцям не залишила.

На сьогодні відомі конкретні причини, які спонукали дорійські племена залишити місця попереднього помешкання та ринути на південь. Порівняно з південними сусідами вони перебували на більш низькій сходині історичного розвитку, але саме тому вони були більш згуртовані та сильні. Наприкінці XIII ст. до н.е. на багаті та квітучі держави Середньої Греції та Пелопоннесу навалилося страшне лихо. Їх найбільш важливі життєві центри, палаци та цитаделі, а також численні поселення сільського типу піддалися нападу. Зона руйнувань покриває широку смугу, яка включає Беотію, Західну Аттику, Західну Арголіду, Північну Лаконіку та Месенію. Багато зі зруйнованих поселень були назавжди полишені своїми мешканцями. Переселення дорян, яке відбувалося протягом XII ст. до н.е., тобто менш, ніж за пів століття після Троянської війни, зруйнувало форми державного устрою ахейців.

Архаїчні політичні інститути, які були принесені на Балкани менш цивілізованими спорідненими з ахейцями дорянами, були доволі легко прийняті широкими

верствами ахейців. Це пояснюється тим, що нові інститути нагадували численні споконвічні установлення самих ахейців. Між всього іншого, це сприяло збереженню ахейської культурної традиції населенням Еллади в IX-X ст. до н.е.¹ Населення областей, що піддалися вторгненню, частково було винищено чи врятувалося втечею, а частково поневолено та скорилося переможцям і частково з ними асимілювалося.

Протягом XII-XI ст. до н.е. практично всі як великі, так і малі мікенську цитаделі були занедбані. Палаци та інші споруди, розташовані на їх території, були зруйновані та лежали в руїнах. В них ніхто ніколи більше не жив. Нові поселення, що виникали в після міграційний період, розташовані були, зазвичай, або у підніжжя мікенського городища (наприклад Афін), або навіть на значній відстані від нього (Спарта, Аргос).

Дорійське вторгнення було останньою великою хвилею в пересуванні населення ранніх часів на Балканському півострові. Історичне життя населення Стародавньої Греції після прибуття дорійців (XI – IX ст. до н.е.) відображене гомерівському епосі, тобто у двох поемах, які дійшли до нашого часу. Опускаючи тут питання про умови, в яких формувався епос та його значення, як історичного джерела, зосередимося на зміст процесу формування інституту держави на території Балканського півострова.

Як вже зазначалося, навала дорійців зруйнувала державну владу та систему управління ахейського населення. Відбувся також перерозподіл зон розселення племен, що належали до грецького етносу.

На початку I тис. до н.е. територія Балкан поділилася між чотирма основними грецькими племенами:

Дорійці заселили значну частину Пелопоннесу. Також вони розселилися на південних островах Егейського моря та південному узбережжі Малої Азії;

Ахейці населили райони Аркадії та Ахайї на Пелопоннесі. Тут вони були частково асимільовані дорійцями;

1 Блаватская Т.В. Ахейская Греция во II тыс. до н.э. М., 1966. С.162

Іонійці зайняли територію Аттики, також вони розселилися по центральній частині острівної смуги Егейського моря та в центральній частині західного узбережжя Малої Азії;

Еолійці заселили північну та частково центральну територію Балканського півострова, тобто Фесалію та Беотію та поширилися на північній групі островів Егейського моря та північній частині західного узбережжя Малої Азії.

Згадані трансформації спричинили також відсування всього населення Балканського півострова у зворотньому напрямку, на додержавний рівень суспільного розвитку. Повсюди відбувалася реставрація родоплемінного, общинного устрою. За такого родоплемінного ладу, вища влада в громаді належала всьому народу (демосу), який збирався для обговорення та вирішення спільних питань на народних зборах. За традицією, народні збори, що в кожній спільноті мали свою назву (еклесія, агелла тощо) збиралися на головній площі поселення – агорі, яка з часом перетворилася на торгову площу міста¹. Племінний вождь, басилей, мусив радитися зі старійшинами та з демосом з найбільш важливих питань. Народні збори скликалися басилеєм, як свідчить текст поем Гомера. Басилей були, перш за все, племінними вождями, які отримували найповнішу владу на період війни. За умов миру, вони опікувалися переважно судовими справами та культовими обрядами. Спершу басилей та воєнні вожді обиралися народом та мали служити громадським інтересам. Їм виділялася частина громадської землі – теменоси.² Вожді були оточені шануванням та мали кращу частину суспільно виробленого продукту.

В цілому суспільний лад за гомерівського періоду (XI–IX ст. до н.е.) являв собою політичну організацію, якій була притаманна останньому періоду родового ладу. В її надрах зароджувалися елементи публічної влади. Її розвиток в умовах зростаючого

майнового розшарування та утворення класів обумовлював формування держави, як політичного організму. За ініціативою Ф. Енгельса, цей період отримав назву «військова демократія», яка набула визнання в сучасній історичній науці³.

Гомерівське суспільство вже було знайоме з рабством. Це було проявом процесів розкладання родового ладу, яке супроводжувалося виникненням приватної власності, класів та держави. Рабство у своєму розвитку пройшло кілька етапів – від домашнього чи патріархального до рабства в класичній формі. Родова знать поступово утворила верству аристократії. За період VIII–VI ст. до н.е. в багатьох ранніх державах аристократія посідала владні позиції. Але з часом, переважно в торгово-ремісничих полісах відбулося просунення аристократії від влади та встановилася демократія.

Сучасна наука визначає процес соціально-політичного та економічного розвитку грецького суспільства, як «архаїчна революція». Зміст цього процесу складався з низки соціально-економічних та політичних перетворень. Найважливішим серед них були значні успіхи в техніці виробництва, криза патріархального общинного ладу та боротьба демосу зі знаттю, рішення най болючих соціальних проблем шляхом законодавчої реформи та колонізації, рішуче придушення знаті засобами тиранії, потім, у свою чергу, її усунення. Все це завершується торжеством полісного духу в формі античної демократії, ідеальне втілення якої ми бачимо в Афінах.

Таким шляхом по всій території материкової Греції та землях західного узбережжя Малої Азії встановлюється своєрідний тип держави – громадянська община у вигляді союзу вільних землевласників, який отримав назву поліс. Цей процес в цілому завершився протягом VI ст. до н.е. На території Балканського півострова, за різними підрахунками, налічувалося близько трьохсот незалежних

1 Hom. II. II, 95-101.

2 Hom. Od. II. 6-11.

3 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К.Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т.21. С. 164.

полісних держав. Кожна з них, як правило, мала невелику територію, яка обмежувалася межами головного міста та хорою (сільська територія навколо міста, діаметром в кілька кілометрів). Поліси з порівняно великою територією, такі як Спарта та Афіни, являли собою виняток із загального правила.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Априан. Поход Александра. М.: «МИФ», 1993.

2. Гомер. Іліада (пер. Борис Ген). К.: «Центр навчальної літератури». 2020.

3. Гомер. Одиссея (пер. Борис Ген). М.: «Центр учебной литературы», 2020.

4. Фукидід. История (пер. Г. Стратановского). М.: «Азбука», 2016.

5. Ксенофонт. История Греции (пер. Л.И. Горбачевского). М.: «АСТ», 2010.

6. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. М.: «Правда», 1987. Т.1, 2..

7. Коттерилл Г.Б. Древняя Греция. М. 2007.

8. Сергеев В.С. История Древней Греции. Москва; Санкт-Петербург, 2008.

Ярослав Попенко,

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

ОФОРМЛЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО КОРДОНУ КОРОЛІВСТВА РУМУНІЯ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ПЕРЕДУМОВИ, ХІД ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Експансіоністська політика королівської Румунії впродовж перших десятиліть ХХ ст. не була випадковою чи спонтанною. Вона реалізовувалася політичним керівництвом в межах державної ідеї створення «Великої Румунії». Загалом зовнішня політика країни в роки Першої світової війни та особливо після її завершення, стала показовою з точки зору відстоювання власних національних інтересів та завоювання статусу лідера у Балканському регіоні.

Загалом ідея об'єднання румунської нації виникла в Трансільванії і з часом поступово поширилася в Молдавії та Валахії. Саме у Валахії оформилася ідеологія консолідації всіх східно-романських народів. Революція 1848–1849 рр. значно активізувала процес румунського національного самоусвідомлення та прагнення до створення держави. Отримавши незалежність, румунський політичний провід оцінив переваги геополітичного розташу-

вання держави. Саме Румунія «закривала» шлях Російській імперії для поширення її впливу на Балканах.

З іншого боку, війна 1877–1878 рр. та підписаний Сан-Стефанський мир, дали юридичний привід для формування ідеї створення «Великої Румунії». Одним із положень якої стало захоплення всієї Бессарабії. Більше того, румунське керівництво поступово впроваджувало твердження, що Бухарест є «вартовим західної цивілізації» у гирлі Дунаю і наполягало на «вибірковості автохтонних румунів». Поступово територіальні претензії поширилися і на всю Добруджу. Водночас, питання про Трансільванію практично не піднімалося, оскільки остання перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Навпаки, румуни намагалися підтвердити свою лояльність до Відня. Це засвідчив і підписаний між ними договір 1883 р. В 1900 р. між Віднем та Бухарестом була підписана військова конвенція, яка визнавала територіаль-

ні претензії Румунії на всю Бессарабію та частину Болгарії (північно-східні міста Силістра, Руссе, Шумен та Варна).

Отже, на початок ХХ ст. ідея «Великої Румунії» передбачала включення до складу Королівства земель Південної Добруджі, Трансільванії, Буковини та Бессарабії. Саме вони стали головною метою зовнішньополітичної діяльності Бухаресту у першій чверті нового століття. Початок Першої світової війни державний провід Королівства сприйняв як реальну можливість продовження політики створення «Великої Румунії». Водночас, румунські лідери усвідомлювали, що втілити її в життя вдасться лише завдяки дипломатичному «балансуванню» між Четвертим союзом та Антантою.

* * *

Метою запропонованої публікації є висвітлення переговорного процесу румунської дипломатії на Паризькій конференції, головною ціллю якого було здобуття юридичного визнання світовою спільнотою виключного права Бухаресту на приєднання Бессарабії, а також аналіз положень Паризького (Бессарабського) протоколу від 28 жовтня 1920 р. В цьому контексті слід зазначити, що саме Бессарабія відіграла «ключову» роль в оформленні північно-східного кордону «Великої Румунії».

Для дослідження окресленої проблеми коротко охарактеризуємо здобутки попередників, які стали науковим підґрунтям для сучасних дослідників.

Вперше тема «бессарабського питання» знайшла своє відображення в публікаціях учасників тих подій¹. Військово-політична ситуація навколо територіальної належності Бессарабії відображена у роботах С. Назарія, С. Суляка, І. Левіта та ін.² Дослі-

дженню зовнішньополітичної діяльності Румунії в цей період присвячені роботи інших дослідників³. Осторонь вивчення питання державно-правової приналежності Бессарабії впродовж становлення Версальської системи не залишилися західноєвропейські та румунські дослідники⁴. Водночас, історико-правовий досвід вирішення «бессарабського питання» у першій чверті ХХ ст. не втратив свого практичного та науково-дослідницького інтересу і нині.

международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь : Литера, 2012, 240 с.; Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы / Виноградов В.Н., Ерещенко М. Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Москва : Индрик, 1996, 380 с.; Суляк С. Русины в период Первой мировой войны и русской смуты. Русин. 2006. № 1 (3). С. 46–65; Суляк С.Г. Хотинское восстание: причины и последствия. Русин. 2018. № 3 (53). С. 115–151. DOI: 10.17223/18572685/53/8.

3 Бойко П. Бессарабский вопрос по итогам Первой мировой войны. Русин. 2014. № 4 (38). С. 47–60. DOI: 10.17223/18572685/38/4; Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917–1940. Москва : Вече, 2010. 464 с. Попенко Я. «Бессарабське питання» на Паризькій мирній конференції (осінь-зима 1919 р.). Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Серія: Історичні науки. 2018. № 4 (156). С. 56–60. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.4\(156\).140985](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.4(156).140985). Попенко Я. «Я не хочу тут згадувати минуле. Моя роль – зайнятися сьогоденням та дивитися у майбутнє»: діяльність А. Вайди-Воеводи на Паризькій конференції (грудень 1919 р. – березень 1920 р.). Європейські історичні студії: науковий журнал. 2019. № 12. С. 136–155.

4 Suveica S. «Russkoe Delo» and the «Bessarabian Cause»: The Russian Political Emigrés and the Bessarabians. IOS Mitteilug. 2014. № 64. 53 p.; Bossy R. Amintiri din viața diplomatică (1918–1940). Vol. 1. București, 1993. 340 p.; Goldstein E. Winning the Peace: British Diplomatic Strategy Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916–1920. New York : Clarendon Press of Oxford University Press, 1991 pp. xix. 307; Burian A. Geopolitica lumii contemporane. Chișinău : Tipografia Centrală, 2003, 356 p.; Dobrinescu V.-Fl. Bătălia diplomatică pentru Basarabia. 1918–1940. Iași, 1991, 286 p.; Dobrinescu V.-Fl., Tompea D. România la cele două Conferințe de Pace de la Paris (1919–1920, 1946–1947). Un studiu comparativ. Focșani, 1996, 168 p.; Scurtu I. Istoria României în anii 1918–1940. Evoluția regimului politic de la democrație la dictatură. București, 1996. 428 p.; Goșu A. Recunoașterea internațională unirii Basarabiei cu România. Ioan Pelivan la Conferința de pace de la Paris (1919–1920). Revista istorică. Academia Română. 1993. № 9–10; Meurs W.P. Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă. Chișinău : ARC, 1996. 528 p.; Bacsiani A. La difficile unione: La Bessarabia e la Grande Romania 1918–1940. Roma : Aracne, 2007. 414 p.; Stănescu M.C. Armata română și unirea Basarabiei și Bucovinei cu România. 1917–1919. Constanța : Ex Ponto, 1999. 244 p.; Oprea I. România și Imperiul Rus. 1900–1924. Vol. 1: București: Editura Albatros, 1998. 339 p.; Clark C.U. Bessarabia, Russia and Roumania on the Black Sea. New York: Doodd, Mead & Company, 1927; Copyright 2011 University of Washington. URL: https://depts.washington.edu/cartah/text_archive/clark/mobile.html#C0 (Accessed on 23.06.2020).

1 Marghiloman A. Note Politice 1897–1924. Vol. V: 1920–1924. București : Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. 244 p.; Tilea V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925, 250 p.

2 Назария С.М. Вопрос о Бессарабии в советско-румынских отношениях в начале 20-х годов и попытки его мифологизации в румынской историографии. Вестник Дагестанского государственного университета. 2013. Вып. 4. С. 39–47; За балканскими фронтами Первой мировой войны / отв. ред. В.Н. Виноградов. Москва : Индрик, 2002. 504 с.; Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте

18 січня 1919 р. в Парижі відкрився мирний форум, скликаний державами-переможцями у Першій світовій війні для напрацювання комплексу договорів з переможеними країнами. Стратегічно мова йшла про перерозподіл сфер політико-економічного та військового впливу і створення нової карти світу та Європи. Вже перші засідання конференції засвідчили наступні тенденції: Франція прагнула максимально ослабити Німеччину, що дозволяло їй встановити власну гегемонію в Європі та убезпечити східні кордони. Англія та США були більш зацікавлені у збереженні рівноваги, що змушувало їх більше враховувати інтереси Німеччини, яку в умовах розпаду Австро-Угорщини, революції в Росії, загального національно-визвольного руху та більшовицької пропаганди, можна було використовувати як певний стабілізуючий фактор. Інші держави, які входили до Антанти, також не хотіли втрачати свого «шансу» розширити територію та посилити власну політичну вагу. Однією з них була і Румунія, яка фактично анексувала Бессарабію в 1918 р.

Румунський уряд чітко усвідомлював, що лише дозвіл Антанти офіційно закріпить його присутність в регіоні. Натомість союзники неоднозначно ставилася до територіальних прагнень Королівства.

По-перше, Бухаресту не забули підписаного сепаратного мирного договору з Четвертим союзом в 1918 р.¹

По-друге, питання викликала політика відвертого терору румунської адміністрації стосовно цивільного населення Бессарабії².

По-третє, практично у переддень відкриття конференції на території Хотинщини почалося повстання, яке підривало реноме Бухаресту як мирного об'єднувача краю з «материнською» Румунією. На практиці, її війська у районах охоплених повстанням, фізично винищували насе-

лення³. Навіть окремі румунські політики (напр., І. Антонеску) згодом визнавали, що в 1919 р. «ми були на волосок від втрати Бессарабії через генерала Давідоглу, який ... знищив сім сіл та вбив безліч людей. Паризька конференція тому змінила своє рішення про надання нам Бессарабії, що ми країна дикунів»⁴. Вже з перших днів роботи конференції румунські дипломати активно доводили, що Хотинське повстання – це виключно спроба більшовиків дестабілізувати ситуацію в країні. На фоні антибільшовицьких настроїв провідних держав, таке тлумачення подій було вдалим дипломатичним кроком.

Наступним важливим фактором було те, що окремі країни Антанти підтримували білогвардійський рух та прагнули відродження єдиної Росії.

У таких обставинах Румунія мала постійно корегувати свою зовнішньополітичну діяльність. Тим паче, що і в середовищі переможців єдності щодо принципів нового європейського устрою не існувало. Зокрема, 22 січня на засіданні Ради Десяти був озвучений текст В. Вільсона, в якому американський президент пропонував провести мирну конференцію на Принцевих островах для всіх воюючих сторін на територіях колишньої Російської імперії. Зустріч мала відбутися 15 лютого. Серед інших, намір взяти участь висловив і «Комітет звільнення Бессарабії», який відстоював приналежність краю Росії. Слід віддати належне Бухаресту, який вже 27 січня повідомив, що Бессарабія добровільно приєдналася до Румунії і просив не запрошувати її представників до участі в конференції. Натомість, С. Пішон зазначив, що бессарабці мають право самостійно вирішувати питання участі. У підсумку, було ухвалено компромісне рішення – не виносити питання Бессарабії на порядок денний засідань конференції. Як засвідчив подальший розвиток подій, запланований захід взагалі не відбувся.

1 Попенко Я. Румунія на шляху до Бухарестського миру 1918 року. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3 (15.). Т. 2. С. 53–59.

2 Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии, отраженные во французских дипломатических и разведывательных отчетах 1918–1920 гг. Русин. 2012. № 2 (28). С. 49–54.

3 Суляк С. Русины в период Первой мировой войны и русской смуты. Русин. 2006. № 1 (3). С. 57.

4 Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь: Литера, 2012. С. 61.

Загалом же ситуація в Парижі для Румунії була складною. Її представники не були включені не лише до Верховної Ради конференції, а й до низки спеціальних комісій. Перші зустрічі І. Бретіану з Г. Ніколсоном, Ж. Клемансо та А. Бальфуром підтвердили побоювання Бухаресту, що Антанта неоднозначно сприйме право Румунії на нові території. З іншого боку, відверто ігнорувати делегацію, великі держави не могли собі дозволити – Румунія була певним «санітарним кордоном» відносно охоплених війною земель колишньої Російської імперії. Більше того, вона як союзник створювала противагу Німеччині у придунайському регіоні. Крім того, і про загрозу поширення більшовицьких гасел на захід не забували. Відповідно, досить прихильно румунські вимоги сприймала Франція. У промові під час відкриття конференції Р. Пуанкаре відзначав, що Румунія вступила у війну на боці Антанти, для того щоб «добитися національної єдності» і, що лише скрутні для країни обставини змусили її підписати Бухарестський мир 1918 р. Окремо він підкреслив, що Королівство перебуває під протекторатом Франції. Позитивно румунську присутність в Бессарабії оцінила і місцева преса. «Le Temps» підкреслювала заслуги королівської армії у наведенні ладу в регіоні¹. Навіть Хотинське повстання, видання трактувало як більшовицьке та під проводом українських офіцерів².

1 лютого І. Бретіану, Н. Мішу, А. Лапедату та К. Бретіану взяли участь у засіданні Ради Десяти. Перш ніж перейти до питання територій, І. Бретіану нагадав присутнім про роль Румунії у світовій війні. Зокрема, він підкреслював, що саме румуни завдали вирішального удару німцям в битві під Макарешті та утримували фронт до останнього. Всю провину за розвал якого, він «переклав» на більшовиків. За словами політика вторгнення румунів в Бессарабію було санкціоновано самою Антантаю ще в 1918 р. Щоправда, доповідач «упустив» вагому деталь. Дійсно, 24 січня посол Франції у Румунії де Сент-Олер під-

тверджував необхідність введення румунських частин в регіон, але при цьому зазначав, що це суто військовий захід, який не матиме жодного впливу на політичне майбутнє Бессарабії³.

Натомість, за словами І. Бретіану, Бухарест не хвилини не вагався у своїй відданості союзникам, хоча для самої країни ця військова операція була пов'язана з великим ризиком. У своєму виступі політик неодноразово наголошував, що виключно більшовицька загроза, прохання представників Антанти в Яссах та уряду української Центральної Ради підштовхнули Румунію до введення військ⁴. Далі у виступі він підкреслював, що Російська імперія свого часу незаконно анексувала Бессарабію, де більшість населення становили румуни. За «підрахунками» І. Бретіану 72 % населення краю складали вони, решта слов'яни, болгари або німці, але, за висловом доповідача, вони не становили навіть 15 % населення. На думку промовця, це давало право вважати, що «з усіх точок зору Бессарабія є румунською». Більше того, сама можливість повернення Бессарабії до Росії, за словами румунського прем'єр-міністра, є анахронізмом, який не може більше існувати. Як і те, що Росія не має права домінувати на Балканах. На підтвердження власних тез, І. Бретіану звертав увагу присутніх, що виборна асамблея Сфатум Церій добровільно проголосила приєднання краю до Румунії.

Загалом виступ І. Бретіану чітко відбивав тогочасну державну доктрину Бухаресту, спрямовану на створення «Великої Румунії». Одне з ключових місць в якій і передбачало приєднання всієї Бессарабії⁵.

З іншого боку, І. Бретіану досить обережно, але наполегливо формував «образ» Румунії як «вартового західної цивіліза-

3 Виноградов В.Н. За балканскими фронтами Первой мировой войны. Москва : Индрик, 2002. С. 347.

4 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. III. Washington, 1943. P. 747–848.

5 Ястребчак В.В. Феномен «Великой Румынии» и румынская дипломатия в годы Первой мировой войны. Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX – начало XXI вв.) : Материалы международной научной конференции. Тирасполь, 24–25 марта 2011 г. Москва: РИСИ, 2011. С. 22.

1 Le Temps. 1919. 20.01.

2 Le Temps. 1919.6.03.

ції» у гирлі Дунаю. На запитання Д. Ллойд Джорджа чи не висувала «асамблея» Бессарабії інших умов приєднання, румунський політик відзначив, що мова йшла лише про право Сфатум Церій на підготовку спеціального аграрного закону¹. Виклавши всі аргументи, І. Бретіану просив визнати право Бухаресту на Бессарабію, Трансільванію та Буковину та надати підтримку його країні: «Румунія потребує моральної підтримки союзників, для того щоб вона і далі могла залишатися тим ким була, об'єднуючим фактором Європи проти більшовизму». Зрештою, він наголошував на тому, що це не лише в інтересах Королівства, а і всієї Європи, навіть світової цивілізації².

Підводячи підсумки виступу І. Бретіану, можна виокремити наступні «знакові акценти» його промови:

1. Політик ні на крок не відходив від проекту створення «Великої Румунії»;

2. Він послідовно доводив, що румуни зайняли ці землі виключно із врахуванням історичного та етнографічного принципу;

3. Румунія виконала всі зобов'язання перед Антантою в роки війни;

4. Королівська Румунія є останнім форпостом західної цивілізації у Східній Європі у протистоянні більшовизму.

Звісно, національні інтереси Бухаресту мало цікавили Антанту, а ось на акцент боротьби з більшовиками звернули більш серйозну увагу. Не слід забувати, що в цей час одне з їх головних гасел пропагувало світову революцію. Відповідно західні держави мали оперативно «підбирати» різні варіанти для потенційної боротьби. Тому виступ І. Бретіану з його яскраво вираженою антибільшовицькою позицією був аргументом на користь створення сильної Румунії з можливим включенням до її складу нових територій. Забігаючи наперед, відзначимо, що антибільшовицькою

тезою румунські дипломати активно оперувала і надалі.

1 лютого на засіданні Ради Десяти питання про територіальні претензії Румунії не було вирішене. Воно переадресовувалося на розгляд спеціальної комісії. До її складу увійшли представники США, Великої Британії, Франції та Італії. Очолив комісію А. Тардье. 3 лютого «Le Temps» під заголовком «Проблема Великої Румунії» надрукувала виступ І. Бретіану. Витримуючи видавничий такт, газета все ж підтримувала анексію румунами Буковини та Бессарабії, мотивуючи це тим, що це не є великою втратою для «океану слов'янських земель». В статті підкреслювалося, що підтримана Антантою «Велика Румунія» могла б стати стабілізуючим елементом, здатним підтримати лад перед загрозою поширення ліворадикальних ідей³. Французьке видання вже наступного дня розмістило на своїх сторінках текст угоди між Румунією та Антантою від 4 (17) серпня 1916 р.⁴.

8 лютого відбулося перше засідання комісії у справах Югославії та Румунії, але представники останньої не були запрошені. Від самого початку роботи чітко окреслилися різні погляди її учасників на територіальні проблеми.

Делегати Італії та Франції пропонували зберегти чинність договору з Румунією 1916 р. і на його підставі вирішувати питання. Натомість, дипломати США та Англії виступили проти такого варіанту. Загалом комісія дійшла висновку, що «бессарабське питання» не може бути вирішене без участі представників Росії, тому його слід відкласти⁵. 11 та 17 лютого відбувалися повторні засідання, але і вони не дали остаточного рішення.

22 лютого на засідання комісії було запрошено І. Бретіану для ознайомлення присутніх з румунським «баченням» ситуації. На засіданні він черговий раз наголосив на тому, що «Бессарабія є входом

1 Mitrasca M. Moldova : A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. NY: Algor Publishing, 2002. P 68.

2 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. III. Washington, 1943. P. 850–851.

3 Le Temps. 1919. 3.02.

4 Le Temps. 1919. 4.02.

5 Назария С. Позиция Западных держав в бессарабском вопросе на Парижской мирной конференции. URL: <https://ava.md/2014/01/21/poziciya-zapadnyh-derzhav-v-bessarabskom/> (дата обращения: 8.06.2019).

в наш дім; якщо вона буде перебувати у чужих руках, це може загрожувати нашому вогнищу»¹. Загалом дебати тривали до 28 лютого, коли певні рекомендації були надані Верховній Раді Паризької конференції. Натомість Румунії рекомендували врегулювати всі питання про кордони з сусідніми з нею державами.

Отже, конференція не поспішала задовольнити територіальні вимоги Бухаресту, оскільки військово-політична ситуація на землях колишньої Російської імперії ще остаточно не вирішилася. Частина України перебувала під владою уряду УНР, інша – УСРР. Додатково лідери білого руху О. Колчак та А. Денікін готувалися до наступу проти більшовиків. Оскільки останні відстоювали принцип відновлення неділимості Росії, то погіршувати відносини з ними в разі успіху військових операцій, Антанта не хотіла. Зрозуміло, що і румунські представники не могли не бачити такого ставлення союзників. До Бухаресту постійно йшли звіти про перебіг ситуації в Парижі. Зрештою, в урядових колах країни констатували: «Перемир'я поклало край війні, але не для нас»². Додатковою проблемою стала і неспокійна ситуація в регіоні. Спочатку вибухнуло Хотинське повстання, активізувалося більшовицьке підпілля та стихійні антиурядові виступи.

Не варто забувати і той факт, що згідно таємного англо-французького договору від 23 грудня 1917 р. Україна, Бессарабія та Крим мали перебувати у французькій сфері військово-політичного впливу. Таким чином неспроможність Бухаресту контролювати ситуацію, значно погіршувала шанси румунської дипломатії в Парижі. Крім того, Франція розпочала активні переговори з дипломатами УНР в Одесі. Головна мета їх зводилася до необхідності створення єдиного антибільшовицького фронту під керівництвом Антанти³. Праг-

нучи об'єднати різні сили, французи намагалися також залагодити територіальний конфлікт між УНР та Румунією. Зокрема, на цьому наголошував А. Бертело, який наполягав на встановленні кордонів між сторонами. При цьому генерал все ж віддавав перевагу підтримці Бухаресту, а не Києву. За його словами, в разі якщо Антанта не підтримає Румунію, то «зникне останній бар'єр проти більшовизму».

Тим часом ситуація в регіоні ще більше загострилася. В березні 1919 р. в Угорщині була проголошена радянська республіка. Це не могло не стурбувати Антанта. 30 березня «Le Temps» відзначило, якщо Антанта не використає свої можливості на Чорному морі для підтримки Румунії, то остання зазнає вже третьої катастрофи, починаючи з 1916 р.⁴ 25 березня відбулася зустріч Д. Ллойд Джорджа та І. Бретіану. Крім суто військових питань, обговорювалися і політичні аспекти. Зокрема, румунський прем'єр-міністр наголосив на важливості вирішення питання Бессарабії на користь Бухаресту. У підсумку він звітував уряду, що за результатами зустрічі «можна сподіватися, завдяки більшовицькій загрози, загальне становище Румунії набуває саме того значення, яким воно і має бути». Впродовж березня-квітня І. Бретіану мав зустрічі з Ж. Клемансо та Ф. Фошем. Загроза поширення більшовизму Європою, зрештою, багато в чому відіграла вирішальну роль в прийнятті багатьох рішень конференції в Парижі. До речі, «антибільшовицьку карту» як засіб тиску на Антанта активно використовували не лише румуни. Схожу зовнішньополітичну стратегію обрала і Польща, яка мала амбітні плани приєднання низки земель, зокрема, Східної Галичини. Усвідомлюючи власні стратегічні переваги, Румунія та Польща на конференції займали схожі позиції⁵. 27 квітня в Парижі відбулася зустріч І. Бретіану з прем'єр-міністром Польщі І. Падеревським під час якої було домовлено про необхідність встановити більш тісний зв'язок між держава-

1 Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917–1940. Москва : Вече, 2010. С. 87.

2 Левит И. Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь: Литера, 2012. С. 75.

3 Попенко Я. Переговори між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918 – березні 1919 р. Історичний журнал. 2008. № 3. С. 86–97.

4 Le Temps. 1919. 30.03.

5 Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / Хотькова Е.С., Ермаков С.М., Каширин В.Б. и др. Москва : РИСИ, 2013. С. 30.

ми з чітко окресленою антибільшовицькою спрямованістю.

В той же час на засіданнях відбувалися чергові дебати щодо визначення державних кордонів Румунії. У підсумку, 6 квітня комісія озвучила своє попереднє рішення про доцільність визнання Бессарабію румунською. Аргументами для такого рішення експерти вважали волевиявлення місцевого населення та історичні зв'язки краю з Королівством. Від останнього вимагали гарантувати рівноправ'я національним меншинам регіону. 8 травня була заслухана доповідь А. Тардье. Щоправда, під час його виступу питання Бессарабії не було озвучене, оскільки Р. Лансінг зауважив, що піднімати його недоречно через відсутність на нараді російських представників.

Ситуація знов складалася не користь Румунії, що змусило її представників йти на відвертий дипломатичний «шантаж». Так, І. Бретіану заявив французькому представнику в Бухаресті де Сент-Олеру, що подасть у відставку, якщо Антанта не задовольнить прагнення Королівства. Останній, у свою чергу, звітував французькому уряду, що лише перебування І. Бретіану на посаді стримує країну від анархії. Паралельно осторонь питання Бессарабії не залишалися і представники уряду О. Колчака. До відома керівництва конференції неодноразово надходили меморандуми від Г. Львова, С. Сазонова, М. Чайковського, В. Маклакова про безпідставність румунських претензій на Бессарабію. Активізували свою діяльність і делегати УНР на конференції, які також доводили, що румуни не мають права на регіон¹.

Наприкінці травня ситуація з Румунією ще більше загострилася, оскільки бухарестський уряд подовжував ігнорувати вимоги союзників зупинити просування власної армії вглиб Угорщини. При цьому румунські дипломати в Парижі всіляко виправдовували агресію, активно поси-

лаючись на більшовицьку загрозу з боку уряду Бела Куна².

10 червня на засіданні Ради чотирьох спеціально розглядалося питання, присвячене встановленню демаркаційної лінії між Румунією та Угорщиною. Більше того, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж та В. Вільсон в ультимативній формі висунули І. Бретіану вимогу вивести війська та підкоритися всім рішенням конференції. В разі невиконання, Антанта погрожувала перестати допомагати країні. Водночас, існував і інший погляд на ситуацію. Французький маршал Ф. Фош звертав увагу керівництва конференції, що Румунії не варто відводити війська від Тиси, оскільки це дає їй можливість ефективно «захистити Трансільванію від угорців». В якості додаткового аргументу він стверджував, що Рада Чотирьох має також враховувати і те, що Румунія зобов'язана «утримувати на Дністрі та в Буковині значну кількість своїх військ для того, щоб зберегти контроль на російським більшовизмом». Додатково, французький військовий наполягав, що слід враховувати і ситуацію в Галичині, де будь-якої миті міг перестати існувати румунсько-польський союз. До речі, з визначенням «російський більшовизм» часто ототожнювався і більш категоричний вираз «російські банди»³. Зрештою, ігнорування конференцією румунських інтересів, викликало невдоволення з боку Бухаресту. Це знаходило відображення в місцевій пресі, яка активно «тиражувала» тези, що союзники «шантажують» країну, зловживають її законними правами, відкидають умови договору між сторонами від серпня 1916 р. тощо.

11 червня відбулося спеціальне засідання королівського уряду, на якому була заслухана і доповідь В. Антонеску. Останній наголосив, що від Румунії вимагають дотримання прав національних меншин та створення зони вільного транзиту товарів сусідніх держав, які не мають виходу до моря (*Австрія*). Категорично проти цієї вимоги виступив І. Бретіану, який вважав

1 Попенко Я.В. «Українське питання» під час роботи Паризької мирної конференції: невикористані шанси та втрачені можливості (січень 1919 – січень 1920 рр.). Актуальні проблеми історії України нової і новітньої доби: монографія. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. С. 131–164.

2 Le Temps. 1919. 30.06.

3 Lazar V. Răsboiul pentru întregirea neamului Românesc (1916–1919). 1928. № 153. P. 88.

її прямим порушенням суверенітету Королівства. Водночас, і Антанта не мала наміру поступатися.

Схожа ситуація складалася і навколо питань територій. В. Антонеску доповідав уряду, що позитивному вирішенню бессарабської проблеми заважала активна протидія з боку представників російського білогвардійського руху (Російська Політична Нарада та Російська Політична Делегація¹, інтереси якого підтримували Велика Британія та США. Водночас, дипломат підкреслював, що для Франції питання про Бессарабію остаточно вирішено на користь Румунії. За підсумками урядового засідання були ухвалені наступні рішення: Бухарест погоджувався відвести свої війська в Угорщині на визначену демаркаційну лінію; представництву в Парижі надавали повноваження розпочати роботу, спрямовану на підписання договору з Австрією; Бухарест відмовлявся створювати «транзитний коридор» з вільним товарообігом.

Тим часом в Парижі боротьба за Бессарабію між представниками Румунії, УНР, уряду О. Колчака тривала. 26-27 травня Рада П'ятьох звертаючись до О. Колчака підкреслювала, що головними умовами допомоги йому у боротьбі проти більшовиків були: проведення демократичних виборів, дотримання прав національних меншин, визнання незалежності Польщі та Фінляндії, визнання автономії Литви, Латвії, Естонії, кавказьких та закавказьких держав. Додатково від генерала вимагали визнати право конференції визначати майбутнє румунської частини Бессарабії². 12 червня О. Колчак прийняв ці вимоги, хоча і посилався на необхідність узгодити їх з Установчими зборами. Пізніше В. Маклаков писав: «Варто було б лише союзникам припинити постачання нам військових матеріалів, як більшовики б заволоділи б всією Росією»³. Зважаючи на

це, російські представники в Парижі погоджувалися і на територіальні поступки. Зокрема, було ухвалено рішення про можливість визнання урядом О. Колчака входження Буковини до складу Румунії, але це мало відбутися одночасно з обов'язковою відмовою останньої від анексії Бессарабії⁴.

Як засвідчили подальші події, ці сподівання не справдилися – представники Королівства прагнули якомога більше розширити територію для створення «Великої Румунії»⁵.

В липні конференція знов повернулася до розгляду питання Бессарабії. 1 липня Ж. Клемансо запропонував включити його у порядок денний засідання. Його підтримав представник Італії Т. Тіттоні, який наполягав на розгляді, оскільки за його виразом, Бессарабія представляла собою район постійних заворушень. Натомість, А. Бальфур виступив проти такої ініціативи, мотивуючи свою позицію тим, що поки мова не йшла про підписання договору ні з Румунією, ні з Росією. Зрештою, було прийнято рішення заслухати не лише А. Тардье, а й румунського та російського представників⁶.

2 липня була заслухана доповідь А. Тардье, наприкінці якої дипломат черговий раз озвучив попередній висновок очолюваної ним комісії від 6 квітня про доцільність приєднання Бессарабії до Румунії. Далі до слова був запрошений В. Маклаков, який під час свого виступу доводив безпідставність претензій Румунії на край. Відзначимо, що при російському представництві в Парижі працювала спеціальна Дипломатична комісія під керівництвом Б. Бахметева, яка безпосередньо займалася цими питаннями. Також була озвучена теза про необхідність проведення в регіоні місцевого плебісциту, який і мав би остаточно

2001. Т. 1. С. 61.

4 Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). Москва, 2009. С. 384.

5 Попенко Я.В. Реалізація ідеї створення «Великої Румунії» у зовнішньополітичній діяльності Бухаресту впродовж першої чверті XX ст. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2017. Вип. 25. С. 275–280.

6 Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. Vol. I. 1919. London: His Majesty's Stationery Office, 1947. P. 5.

1 Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). Москва, 2009. С. 374.

2 Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. Vol. III. 1919. London: His Majesty's Stationery Office, 1949. P. 330.

3 «Совершенно лично и доверительно!». Б.А. Бахметев – В.А. Маклаков. Переписка. 1919–1951. Москва: РОССПЭН,

визначити державно-політичний статус Бессарабії. Позицію В. Маклакова щодо референдуму підтримав Р. Лансінг, який звернувся до І. Бретіану із запитанням «чи готова Румунія провести його найближчі два роки»¹. Натомість останній заявив, що проведення будь-якого референдуму у прикордонних з Росією регіонах є недоречне через загрозу активізації та поширення «революційної агітації» з якою донедавна активно боролася королівська армія.

У своєму виступі І. Бретіану знов наголошував на «історичних традиціях» краю, який за виразом румунського прем'єр-міністра, був силою захоплений «російською монархією» у її просуванні до Константинополя. Відповідно, повертаючи Бессарабію, Росія тим самим повертає Румунії «великий борг». На цьому засідання завершилося. За виразом видання «Excelsior» жодного конкретного рішення з Верховна Рада конференції не прийняла. За цим же виданням, все ж була сформована певна стратегічна лінія, яка зводилася до наступного:

1. Спеціальна комісія відстоювала необхідність приєднання регіону до Румунії;
2. Конференція повідомляла О. Колчака про право самостійно вирішувати питання належності Бессарабії;
3. Слід було чітко визначити, які саме регіони Бессарабії мали відійти до складу королівської Румунії².

Після завершення засідання, І. Бретіану залишив Париж. Перед цим він залишив на розгляд конференції меморандум, окремий розділ якого мав назву «Питання про Бессарабію». В ньому політик фактично звинуватив союзників в ігноруванні історичних прав Румунії на край. Окремо, І. Бретіану підкреслював, що саме румунські війська зупинили просування більшовиків далі в Європу.

4 липня «Le Temps» опублікувало інтерв'ю В. Антонеску в якому останній прокоментував ситуацію, що виникла навколо представництва. Він відзначив, що повернення І. Бретіану до Бухаресту не слід трактувати як вияв політичного де-

маршу. За словами дипломата – це була практична необхідність особисто довести інформацію про хід переговорів до відома короля Фердинанда I. Водночас, В. Антонеску підкреслював, що союзники зайняли відносно Румунії досить упереджену позицію з низки питань. Також він наголошував на заслугах королівської армії у протистоянні з більшовицькою Угорщиною та Росією³.

Відзначимо, що боротьба Румунії за Бессарабію впродовж травня-червня відбувалася на тлі інших надзвичайно важливих подій. Без перебільшення саме вони мали вирішальне значення для учасників Паризької конференції. Недаремно А. Тардье відзначав, що питання про кордони балканських країн були досить складними та викликали «гарячі дискусії», але все ж вони поступалися німецьким, австрійським та східним проблемам⁴.

Отже, 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський мирний договір. Серед інших положень, в ньому містилися і статті, які торкалися безпосередньо і Румунії. Зокрема, стаття 331 (глава 3) визнавала Дунай міжнародною рікою. Додатково у статтях 346-353 були чітко прописані умови користування цією транзитною артерією⁵. Крім того, було домовлено створити Міжнародну дунайську комісію (до складу мали увійти всі придунайські держави, Велика Британія, Франція та Італія). Вона мала замінити раніш діючу Європейську дунайську комісію до складу якої входили Велика Британія, Франція, Італія та Румунія. Всі протести румунських дипломатів з цього питання були проігноровані⁶.

Таким чином, на липень 1919 р. сподівання Румунії стати одноосібним лідером в придунайському регіоні зазнали краху. В контексті цих подій, виїзд І. Бретіану виглядав цілком логічним – румунським представникам в Парижі, необхідно було погодити свою лінію боротьби з офіційною позицією Бухаресту.

3 Le Temps. 1919. 04.07.

4 Тардье А. Мир. Москва : ОГИЗ, 1943. С. 80.

5 Версальський мирний договір. Москва: Литиздат НКВД, 1925. С. 143, 147–148.

6 Мунтян М.А. Дунайская проблема в международных отношениях (1945-1948). Кишинев: Штиинца, 1977. С. 18.

1 Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. Vol. I. 1919. London: His Majesty's Stationery Office, 1947. P. 11.

2 Excelsior. 1919. 03.07.

Тим часом в Парижі «бессарабське питання» продовжувало перебувати в центрі уваги не лише політиків, а й журналістів. У місцевих виданнях з'явилася низка публікацій, в яких активно критикувалася політика великих держав. Зокрема видання «L'Humanité» 7 липня опублікувало статтю під назвою «Бессарабія не хоче бути румунською» в якій автор звертав увагу, що Румунія не мала переважного права на цей край, в якому історично проживало чимала кількість різних національностей. Автор публікації також наголошував, що Бессарабія свого часу (в 1918 р. – *авт.*) фактично стала «подарунком німців, який вони зробили Румунії». В публікації містилося і звинувачення на адресу керівництва конференції, яке відмовлялося заслухати аргументи всіх сторін, зацікавлених у справедливому вирішенні конфлікту, зокрема, мова йшла про керівника делегації УНР Г. Сидоренка. Додатково автор статі підкреслював, що переможці занадто велику увагу та підтримку надавали створенню «Великої Польщі» та «Великої Румунії» як протипази Росії¹. Знов ж таки було озвучено і право населення Бессарабії на проведення плебісциту, який і мав остаточно визначити територіальну належність краю².

Звісно, що осторонь дискусії не залишалося і румунські дипломати. В. Антонеску продовжував доводити безпідставність та загрозу проведення в регіоні референдуму. За його словами – це могло зайвий раз сколихнути місцеву громадськість, що, у свою чергу, не могло не позначитися на загальному спокої у всьому придунайському краї³. Знов була озвучена теза про важливість підтримки Румунії як останнього захисника європейського порядку у Східній Європі⁴. Зрозуміло, що всі ці публікації та громадський ажіотаж навколо Бессарабії мало турбували керівництво конференції, яке ухвалювало рішення виключно з власних стратегічних політичних міркувань та економічних розрахунків.

1 L'Humanité. 1919.07.07.

2 L'Humanité. 1919.05.07.

3 Le Temps. 1919. 14.07.

4 Le Temps. 1919. 18.07.

1 серпня відбулася зустріч делегатів Великої Британії, США, Франції, Італії та Японії з приводу вирішення питання Бессарабії. У своєму виступі А. Тардье знов наголосив, що очолювана ним комісія вважає за доцільне приєднати Бессарабію Румунії. Водночас, він відзначив, що це буде суперечити рішенням керівництва конференції, яке висловило підтримку уряду О. Колчака, а останній вважав регіон російським. Натомість С. Пішон підкреслив, що в тексті телеграми до генерала не йшла мова про однозначну передачу Бессарабії Румунії. Відповідаючи А. Бальфуру, французький міністр звертав увагу останнього, що у відповіді О. Колчаку, Рада конференції лише визнавала право Румунії на Бессарабію⁵. У свою чергу, А. Бальфур відзначав, що з румунами в цілому, а з І. Бретіану зокрема, взагалі важко мати справу тим паче, що в країні намічалася зміна уряду. Англійський делегат запропонував дочекатися нового представника на конференції і з ним вести переговори. На його думку, новопризначеному варто було натякнути, що Верховна Рада конференції в цілому лояльно ставиться до інтересів Румунії і готова йти на територіальні поступки, але натомість вимагає від Бухаресту бути більш поступливим у вирішенні низки питань. На останок, А. Бальфур запропонував відкласти розгляд питання до того часу, коли буде сформований новий уряд в Румунії.

Ф. Полк відзначав, що політика США спрямована проти поділу Росії. Він же підкреслив, що саме румуни виступають однозначно проти проведення референдуму в регіоні. Результатом засідання стало перенесення вирішення питання Бессарабії на інший час.

До його розгляду повернулися лише 13 серпня. Цього дня на засіданні знов було констатовано, що Бухарест фактично відмовляється підкорятися вимогам Верховної Ради конференції щодо звільнення угорських земель, захоплених його армією. Більше того, всі виступаючі (Ж. Кле-

5 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. VII. Washington, 1946. P. 458. Available at: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv07>. (Accessed: 5.04.2020).

мансо, А. Бальфур та Ф. Полк – авт.) підкреслювали, що в разі продовження Румунією такої політики, конференція перестане враховувати її інтереси. Ж. Клемансо прямо відзначив, що «в результаті перемоги союзників, Румунія взагалі подвоїла свою територію – це при тому, що ті самі Франція та Італія отримали набагато менше, ніж втратили». Схожою інтонацією був позначений і виступ Ф. Полка, який відзначив, що в разі продовження румунами такої політики «він не може гарантувати прихильне ставлення до їх вимог». А. Бальфур так само підкреслив, що Румунія повинна змінити свою політику¹.

Таким чином, Бухаресту однозначно дали зрозуміти, що йому слід неухильно виконувати всі рішення та рекомендації конференції і не створювати «поганий приклад» для інших учасників мирного форуму.

Отже, впродовж січня – серпня 1919 р. румунські дипломати активно піднімали «бессарабське питання» на конференції в Парижі. Для цього вони використовували всі доступні ресурси та можливості: місцеву пресу, особисті зв'язки, економічні та політичні преференції для союзників, ідею «санітарного кордону» проти більшовиків тощо. При цьому вони усвідомлювали, що ситуація для них складалася неоднозначно. Румуни, так і не увійшли до Верховної Ради конференції і до низки спеціальних комісій.

Крім того, великі держави продовжували враховувати у своїй східноєвропейській політиці білогвардійський фактор. Всі намагання Румунії силою закріпити за собою захоплені території, часто викликали невдоволення та роздратування з боку керівництва конференції.

Водночас, були і позитивні результати – відверто ігнорувати румунське представництво європейські лідери не могли собі дозволити. Нова система міжнародних відносин тільки-но формувалася і невідома була її подальша доля, а більшовицька загроза була цілковитою реальністю. Відповідно і чітка антибільшовицька позиція Бухаресту була важливим

аргументом на його користь з можливим включенням до складу Королівства низки нових територій, зокрема і Бессарабії.

Попри виконання Румунією окремих вимог союзників, висунутих впродовж першої половини 1919 р., ситуація в Парижі в цілому для неї не змінилася, навіть ускладнилася. За словами Г. Бретіану від 4 вересня 1919 р., американські представники заявляли, що в разі, якщо до Румунії не буде вжито жорстких санкцій «їх країна залишить конференцію». Американці взагалі вимагали від партнерів по коаліції виключити Королівство з числа союзних держав та розірвати з ним дипломатичні, економічні та фінансові відносини².

5 вересня союзні держави продовжили розгляд низки територіальних питань, серед яких була і проблема Добруджі. За словами Ж. Клемансо всі обіцянки Болгарії, які були їй попередньо надані, що Румунія поступиться цією територією, не дали практичного результату³. Італійський представник Т. Тіттоні запропонував присутнім знов рекомендувати Румунії повернути Болгарії Південну Добруджу, натомість гарантувати Бухаресту вирішення питання Бессарабії на його користь (відповідно до попередніх висновків комісії А. Тардье – авт.). В результаті тривалої дискусії, що виникла між делегатами спільної точки зору знайти не вдалося.

З іншого боку продовжувати відкладати вирішення питань територій в Центрально-Східній Європі також не мало жодного сенсу, оскільки б тоді постало питання про життєздатність нової Версальської системи. Вже 8 вересня Т. Тіттоні рекомендував використати «бессарабську карту» проти позиції Бухаресту. На його думку, в разі відмови Румунії йти на поступки у напрямку підписання договорів із сусідніми з нею державами (Австрією та Угорщиною), слід було звернути увагу румунського керівництва на наступне: «Якщо Румунія не оформить договором із союзниками своїх законних прав на Бессарабію, то Росія, коли

1 Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. Vol. I. 1919. London : His Majesty's Stationery Office, 1947. P. 408.

2 Brătianu Gh. I. Acțiunea politică și militară a României în 1919 în Lumina corespondenței diplomatice a Lui Ion I.C. Brătianu. București : Cartea Românească, 1939. P. 150.

3 Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. Vol. I: 1919. London : His Majesty's Stationery Office, 1947. P. 634.

вона відновиться, безумовно, буде вимагати повернення регіону. Саме в цей момент Румунія буде потребувати допомоги Антанти та держав, що увійшли до Ліги націй»¹. Рішуче проти такого варіанту розвитку подій виступив Ф. Полк, який відзначив, не готовий йти на «підкуп Румунії» та «не очікував, що Рада [конференції – *авт.*] може впасти так низько». Натомість, італійський представник відзначив, що не зробив би такої пропозиції, якби не вважав «Румунію найкращим варіантом для Бессарабії»².

Осторонь політичних переговорів навколо Бессарабії, звісно не могла залишитися і румунська дипломатична служба. 9 вересня румунське представництво в Парижі надало керівництву конференції спеціальний меморандум в якому висловлювалося занепокоєння політикою великих держав, яку вони обрали відносно інтересів Королівства. Зокрема, автори документу дорікали Верховній Раді конференції, що вона не враховує румунських жертв завданих світовою війною та відверто ігнорує заслуги королівської армії у наведенні ладу в бессарабському регіоні. На додаток, підкреслювалося, що Бухарест не може підписати договір з Антантою, оскільки документ містить положення, які «зачіпають гордість та інтереси країни»³.

Навіть французьким представникам, які в цілому досить послідовно підтримували Румунію в Парижі, не вдалося переконати Бухарест бути більш лояльним у переговорному процесі. Зокрема, у вересні 1919 р. вони, підтримуючи позицію Бухаресту щодо Бессарабії, намагалися переконати румунський провід в тому, що не варто «протиставляти себе політиці Антанти». Зокрема, на цьому наголошував генеральний секретар МЗС Франції Ф. Вертелло та керівник комісії у справах Югославії та Румунії А. Тардьє⁴.

Водночас, румунська дипломатія продовжувала неухильно відстоювати наміри Королівства створити «Велику Румунію» за рахунок нових приєднаних земель. 17 вересня І. Бретіану відзначав, що найкращою гарантією міжнародної безпеки та підтримки для Румунії є ефективна окупація Бессарабії та Південної Добруджі. Більше того, за словами румунського прем'єр-міністра «сам Клемансо у підсумку переконається, що Румунію варто підтримувати, а не знищувати»⁵.

З приходом до влади в Бухаресті нового урядового кабінету на чолі з А. Вейтояну (очолював уряд з 27 вересня по 30 листопада 1919 р.) зовнішньополітична стратегія Королівства практично не змінилася. Навпаки генерал А. Вейтояну фактично відмовився виконувати вимоги Антанти відвести румунські війська з Угорщини та врегулювати спірні питання з Австрією.

В Парижі тим часом територіальні питання придунайського регіону продовжували викликати жваві дискусії. В жовтні-листопаді на засіданнях конференції обговорювали листи бессарабських представників О. Крупенського та В. Шмідта, в яких вони закликали Антанту нарешті активно втрутитися в справу «визначення» міжнародного правового статусу Бессарабії. На думку бессарабських представників Румунія незаконно анексувала регіон, оскільки він у правовому визначенні належний Росії⁶. Більше того, у своєму зверненні вони акцентували увагу, що Паризька конференція взагалі не давала Бухаресту права анексувати регіон, тому це було прямим порушенням норм діючого міжнародного права з боку Королівства. Окремо, автори висловлювали нарікання на дії окупаційної адміністрації стосовно цивільного населення краю. Зокрема, вказувалося, що Бессарабія фактично перебувала в стані облоги, коли були заборонені публічні збори та періодична преса, а населення жорстко контролювалося королівською

1 Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. Vol. I: 1919. London : His Majesty's Stationery Office, 1947. P. 649.

2 Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. Vol. I: 1919. London : His Majesty's Stationery Office, 1947. P. 649.

3 Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919-1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь : Литера, 2012. С. 122.

4 Brătianu Gh. I. Acțiunea politică și militară a României în 1919 în Lumina corespondenței diplomatice a Lui ion I.C. Brătianu. București : Cartea Românească, 1939. P. 158.

5 Brătianu Gh. I. Acțiunea politică și militară a României în 1919 în Lumina corespondenței diplomatice a Lui ion I.C. Brătianu. București : Cartea Românească, 1939. P. 158.

6 Stafi I. Spovedaniile Basarabiei. Chișinău : Bons Offices, 2007. P. 74.

поліцією та жандармерією¹. Схожі звернення бессарабські представники і далі неодноразово надсилали до відома керівництва мирної конференції. Зрозуміло, що занепокоєння та меморандуми представників Бессарабії мало цікавили представників великих держав, але ці звернення стали своєрідним політичним засобом тиску на непоступливий Бухарест.

Впродовж жовтня-листопада керівництво конференції неодноразово направляло ноти румунській стороні в яких прямо відзначалося, що в разі невиконання нею вимог союзників питання Бессарабії не буде позитивно вирішено на користь Бухаресту.

Фактично, Румунія восени 1919 р. опинилась в надзвичайно складній ситуації щодо Бессарабії, в якій чітко простежувалися внутрішні та зовнішні фактори.

На перший погляд, в результаті світової війни, економіка Королівства здавалося мала вийти із затяжної кризи завдяки приєднанню нових територій, зокрема, і Бессарабії. Натомість, ситуація склалася по-іншому: промисловість, транспорт, сільськогосподарське виробництво були зруйновані. Національна валюта знецінилася, що викликало постійне зростання цін. Румунська нафтова промисловість фактично перебувала під контролем іноземного капіталу. Державний борг Королівства неухильно зростав. За визначенням сучасного італійського дослідника А. Басчіані, приєднання нових земель, зокрема, Бессарабії ситуацію не виправило, оскільки її головна сільськогосподарська галузь знаходилася у кризовому стані². З одного боку, тут активно працювали торговельні товариства «Імпорт» та «Франко-румунське товариство з постачання іноземних товарів і продуктів», але вони контролювалися іноземцями³.

Крім того, традиційні зв'язки Бессарабії з європейськими країнами Дунаєм опинилися під контролем Міжнародної ду-

найської комісії, де знов ж таки домінував не румунський капітал. Економічні відносини з Україною також були розірвані внаслідок і далі триваючих тут військових дій. Традиційні ринки збуту товарів з регіону в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі та ін. практично не функціонували. Звісно, товарообіг між Румунією та Бессарабією існував і до війни, але в наслідок бойових дій, відновити його потужності та швидко інтегрувати в одну загальнодержавну економічну систему в 1919 р. не вдалося⁴.

Більше того, в результаті аграрної реформи 1918 р. був завданий черговий удар по сільськогосподарському виробництву краю: було поновлено велике поміщицьке землекористування; більшість селян втратили власну землю або перетворилися на орендарів; була відновлена система викупних платежів тощо. Відповідно, криза не оминула і інші сектори: тваринництво, садівництво та виноградарство. В цілому, в 1919 р. рівень капіталовкладень в бессарабську економіку з боку королівської адміністрації становив лише 6,2 % – регіон перетворювався в суто аграрно-сировинний придаток.

Колоніальна політика Румунії щодо Бессарабії спостерігалася і в національно-культурному плані. Починаючи з 1918 р. в регіоні був встановлений по суті окупаційний режим. Про це неодноразово звітували як антантівські представники, так і українські та російські делегати в Парижі. Новітні дослідження, спираючись на архівні матеріали також підтверджують жорстокість поводження румунської цивільної та військової адміністрації в анексованій Бессарабії⁵. Зрозуміло, що така політика Бухаресту спричинила військовий спротив населення. Зокрема, найбільш ві-

4 Basciani A. La difficile unione La Bessarabia e la Grande Romania. 1918-1940. Roma : Aracne Editrice, 2007. P. 108.

5 Суляк С. Русины в период Первой мировой войны и русской смуты. Русин. 2006. № 1 (3). С. 46–65; Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919-1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь : Литера, 2012. 240 с.; Кройтор В. Політика національної асиміляції українців у Румунії на початку 20-х років ХХ ст. Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. 2001. № 7. С. 163–169.; Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918-1920 гг. Кишинев : «Карта Молдовеняскэ», 1979. 216 с.

1 The Roumanian Occupation in Bessarabia. Documents by Paris Peace Conference. University of California Libraries, 1920. P. 143–144.

2 Basciani A. La difficile unione La Bessarabia e la Grande Romania. 1918-1940. Roma : Aracne Editrice, 2007. P. 103.

3 Ветрова Г. Особливості економічного розвитку Південної Бессарабії у складі королівської Румунії (1918-1940 рр.). Краєзнавство. 2013. № 1. С. 47.

домі та масові повстання в Хотині та Бендерах в 1919 р. були придушені лише завдяки залученню регулярних підрозділів королівської армії. Але навіть після цього рух спротиву не припинявся. Досить часто він отримував і зовнішню підтримку, зокрема, від більшовицького уряду. Отже, з точки зору внутрішніх умов – швидко інтегрувати Бессарабію до складу Королівства не вдалося.

Зовнішні умови також складалися для Румунії не кращим чином – питання офіційного приєднання Бессарабії до складу Королівства стало своєрідним політичним «заручником» в Парижі. Зокрема, керівництво мирної конференції із середини 1919 р. активно використовувало його як засіб «прямого тиску» на Румунію, оскільки остання продовжувала відмовлятися виконувати вимоги західних союзників. Зокрема, румуни відверто затягували процес виведення власних військових контингентів з окупованої Угорщини, хоча більшовицький уряд Б. Куна був ліквідований на початку серпня 1919 р. Під питанням залишалося підписання низки двосторонніх міжнародних угод між Румунією, Болгарією, Австрією, Угорщиною, Королівством Сербів, Хорватів і Словенців. Крім того, деталізації та уточнення вимагало визначення державних кордонів між Румунією, Польщею та Чехословаччиною.

Додатково, і на східних кордонах Королівства військово-політична ситуація залишалася напруженою. На території колишньої Російської імперії, зокрема, в Україні тривали військові дії між Директорією УНР, білогвардійцями та більшовиками. З українцями румуни частково підтримували торговельно-економічні та військові відносини, оскільки уряд С. Петлюри, розуміючи критичність власних позицій, фактично визнав окупацію Бухарестом Бессарабії та Буковини. З денікінцями ситуація складалася інакше. По-перше, їх підтримувала Антанта (Велика Британія та США), тому вступати у пряму конфронтацію з А. Денікіним румуни не поспішали. Більше того, на тактичному рівні між сторонами існувала певна взаємна допомога. З іншого боку, одне з гасел російського

генерала передбачало відродження «єдиної та неділимої» імперії. Це у свою чергу давало Бухаресту «чіткий сигнал», що в разі перемоги білогвардійців питання про повернення окупованих територій в будь-якому разі вийде на перший план. До того ж і румунська дипломатія впродовж 1919 р. неодноразово зіштовхувалася з російською позицією з цього питання в Парижі, зокрема, з М. Чайковським, В. Маклаковим та ін.¹

Занепокоєння у Бухаресту викликало і більшовицьке просування Південною Україною. З одного боку чітка антибільшовицька спрямованість спочатку уряду І. Бретіану, а потім і А. Вейтояну давали Румунії певні гарантії на підтримку з боку західних союзників. З іншого, вступати у військовий конфлікт з більшовиками румуни не поспішали, пам'ятаючи про попередні поразки 1918 р., які завершилися підписанням договору «Раковський – Авереску» від 5-9 березня 1918 р. за яким вони фактично мали залишити Бессарабію². До того ж командування 14-ої Червоної армії розпочало підготовку для вирішального удару проти Добровольчої армії в напрямку Миколаїв – Херсон – Одеса³.

Стримуючим фактором для бухарестського уряду були і регулярні повідомлення про морально-психологічний стан у власній армії: «Серед солдат у багатьох районах виявляються серйозні ознаки недисциплінованості». Навіть наполягання з боку англійців «об'єднатися на платформі боротьби проти більшовиків та рішуче боротися з ними» та обіцянка, що Велика Британія

1 Попенко Я. Політична боротьба за Бессарабію на Паризькій мирній конференції упродовж травня – серпня 1919 р. Емінак. 2018. № 1 (21). Т. 2. С. 36–38; Попенко Я.В. Реалізація ідеї створення «Великої Румунії» у зовнішньополітичній діяльності Бухаресту впродовж першої чверті XX ст. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2017. Вип. 25. С. 278.

2 Назарія С.М. Соглашение Раковского – Авереску от 5–9 марта 1918 г. в историографии и мемуарах румынских политиков. Проблемы национальной стратегии. 2014. № 2 (23). С. 155–165.

3 История гражданской войны в СССР: в 5 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1959. Т. 4: Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). С. 300.

буде підтримувати всіх, хто готовий захищати цивілізацію та культуру від більшовиків, не змусили румунське керівництво йти на відкритий військовий конфлікт¹.

Зрештою, румунський уряд обрав вже «традиційну» для себе політику дипломатичного балансування та затягування часу. З одного боку, на пряму військову ескалацію конфлікту з більшовиками Бухарест не йшов, з іншого – іноді пропускав через власну територію військових як армії УНР, так і білогвардійців. Така ж тактика допускалася румунами і стосовно біженців.

Таким чином, і зовнішньополітична ситуація для Румунії залишалася складною. Здавалося, що поєднання внутрішніх і зовнішніх умов мало «поставити хрест» на амбітних планах Бухаресту створити «Велику Румунію» та остаточно закріпити за собою статус «жандарма Європи на Сході». Однак румунському керівництву все ж вдалося вийти із «патової ситуації».

Зокрема, в листопаді 1919 р. в країні відбулися парламентські вибори, які призвели до зміни урядового кабінету. 1 грудня новим прем'єр-міністром став А. Вайда-Воєвод. Головним зовнішньополітичним курсом він проголосив необхідність підписати всі необхідні договори для того, щоб «врятувати країну від тих жахливих наслідків можливого розриву відносин із союзниками»². При цьому одним із головних завдань румунської дипломатії в Парижі А. Вайда-Воєвод вбачав добитися офіційного визнання великими державами права Румунії на Бессарабію³.

Підкреслюючи стратегічний напрям дипломатичної діяльності перебувати у згоді та союзі із партнерами по Антанті, новий румунський уряд вже 9 грудня підписав Сен-Жерменський мирний договір з Австрією. Ця угода стала певним компромісним варіантом вирішення «вибухової» ситуації в регіоні. Зокрема, Герцогство Бу-

ковинське залишалося у складі Королівства, але при цьому союзні держави отримували право контролювати дії румунської влади, стосовно дотримання нею прав національних меншин краю. Додатково румуни мали забезпечити свободу «транзиту та економічних відносин»⁴. При цьому бухарестський провід дав обіцянку незабаром відвести війська з Угорщини. Натомість, союзники мали офіційно підтвердити право Королівства на нові землі.

29 грудня румунський парламент в урочистій атмосфері ухвалив закони про приєднання до Королівства Бессарабії та Буковини⁵. Таким чином, був зроблений крок на законодавчому рівні консолідувати державу в рамках «Великої Румунії». З іншого, боку певні позитивні сигнали для Бухаресту надійшли і від союзників. Зокрема, на нараді керівництва Антанти, що відбулася 12 грудня в Лондоні, обговорювалося «російське питання». Серед різних варіантів його вирішення уважно розглядалася можливість створення своєрідного «паркану ізоляції» відносно більшовицької Росії, який передбачав: остаточно відмовитись від військової агресії проти неї, не підписувати з більшовиками жодних угод та сприяти зміцненню порубіжних з нею держав⁶. Зважаючи на той факт, що з такою пропозицією виступив Ж. Клемансо, то для Румунії (як і для Польщі) з'являвся цілком реальний шанс, зрештою, отримати офіційне міжнародне визнання нових державних кордонів Королівства.

Отже, на кінець 1919 р. «бессарабське питання» залишалося офіційно не вирішеним на Паризькій конференції. Більше того, воно все більше перетворювалося на суто політичне протистояння, коли жодна із сторін не хотіла поступатися своїми інтересами та прагненнями. Водночас, і ситуація у Центральній-Східній Європі вимагала міжнародного правового оформлення в рамках нової Версальської системи.

1 Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919-1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь : Литера, 2012. С. 134.

2 Проблемы внутри- и внешнеполитической истории Румынии нового и новейшего времени / ред. С.А. Мадиевский. Кишинев : Штиинце, 1988. С. 200.

3 Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Sibiu, 1925. P. 33.

4 Циммерман М.А. Очерки нового международного права. Пособие к лекциям. Прага : Пламя, 1924. С. 91.

5 Stafi I. Spovedaniile Basarabiei. Chișinău : Bons Offices, 2007. P. 75.

6 Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. Vol. II: 1919. London : His Majesty's Stationery Office, 1948. P. 746.

Оцінивши всі можливі варіанти вирішення «бессарабської проблеми» і бухарестський уряд, очолюваний А. Вайда-Воеводою, і керівництво Паризької мирної конференції розпочали активні політичні переговори для пошуку оптимальної моделі його остаточного залагодження.

Зрештою, 1920 рік мав остаточно підвести підсумки Паризької конференції, оскільки подальше затягування вирішення політико-територіальних питань могло б спровокувати чергову кризу на європейському континенті. Розуміючи ці тенденції та настрої європейської дипломатії, Бухарест значно активізував власну зовнішньополітичну активність у напрямку відстоювання національних інтересів.

В січні 1920 р. А. Вайда-Воевода прибув до французької столиці. Головним своїм завданням політик вбачив за будь яких умов домогтися від керівництва конференції офіційного визнання приєднання Бессарабії до Королівства¹. Головні сподівання при цьому він покладав на прихильне ставлення Франції, яка підтримувала прагнення Бухаресту від самого початку роботи конференції. Водночас, в однозначній підтримці Франції так само впевненості не було.

За спогадами В. Тілеа ухиляння Бухаресту вивести війська з Угорщини, як того вимагала Верховна Рада конференції, зрештою, призвело до того, що в середовищі союзників цілком серйозно піднімалося питання відмовити румунам у їх територіальних прагненнях та «нейтралізувати країну, позбавивши військової та економічної підтримки»². За таких умов румунського політика було запрошено на засідання Верховної Ради союзників, яке відбулося 20 січня.

Серед інших питань на обговорення були винесені також питання № 5 «Справи Румунії та Угорщини» та № 6 «Бессарабське питання». Така їх послідовність давала А. Вайді-Воеводі зрозуміти, що йому доведеться відповідати на обидва, оскільки вирішення одного автоматично торкалося

іншого. На початку засідання, на підставі телеграми президента В. Вільсона, керівництво конференції мало повідомити, які саме заходи союзники вжили щодо Румунії для того, щоб спонукати останню вивести війська з Угорщини³. Відповідь на це, за наполяганням Ж. Клемансо, мав дати сам А. Вайда-Воевод.

Усвідомлюючи відносно слабкі міжнародні позиції Королівства, політик відповів, що його уряд повністю погоджується з тим, що військові контингенти мають бути виведені якомога швидше. Більше того, за словами А. Вайди-Воеводи, відповідно до зобов'язань Румунії перед союзниками, евакуація вже розпочалася. За його словами, виникла лише проблема технічного плану (залізничний транспорт – *авт.*) і її вирішення може зайняти декілька тижнів⁴. На думку доповідача, реальною датою остаточного відведення військ з Угорщини могло бути 1 березня.

Натомість англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж зауважив, що Верховна Рада конференції вимагала від Румунії вивести війська ще у липні 1919 р., натомість Бухарест проігнорував ці звернення. Він же підкреслив, що свого часу Румунія досить швидко змогла віднайти технічні засоби для захоплення угорських земель, для реквізиції продовольства, худоби та майна на окупованих територіях. На думку англійського представника, таке ставлення до побажань союзників, в разі початку нової війни, могло цілком реально позбавити Румунію підтримки з боку Антант⁵.

Слід віддати належне А. Вайді-Воеводі, на закиди Д. Ллойд-Джорджа, він досить дипломатично відповів: «Я не хочу тут згадувати минуле. Моя роль – зайнятися сьогоденням та дивитися у майбутнє»⁶. За

1 Marghiloman A. Note Politice 1897–1924. Vol. V: 1920–1924. București : Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. P. 9.

2 Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 30.

3 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919 / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 911.

4 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919 / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 911.

5 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919 / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 912.

6 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919 / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 912.

його словами, Румунія в наслідок німецько-австро-угорської окупації впродовж війни, опинилася на межі національної катастрофи, тому всі претензії з боку союзників на порушення Бухарестом домовленостей не мають реальних підстав. Додатково він звертав увагу присутніх на засіданні на факт, що становище Королівства ускладнювала обставина територіального сусідства з УСРР. За словами політика «ми сусіди більшовиків і маємо жити, а не філософствувати»¹.

Водночас, утримуючи дипломатичний такт, очільник румунського уряду зауважив, що «на жаль, між Верховною Радою та Румунією виникли певні непорозуміння, яких слід уникати в майбутньому». Він наполягав, що партнерам по коаліції варто більш уважно та ретельно оцінювати реальний перебіг подій в регіоні. Політик звертав увагу європейських лідерів на діяльність угорського адмірала М. Хорті, яка, за його словами, мала чітко виражену антирумунську спрямованість. У своєму зверненні, А. Вайда-Воевод просив Верховну Раду конференції вжити всіх необхідних заходів «щоб мадьяри не напали на нас після підписання мирного договору»².

Далі у своєму виступі прем'єр-міністр звернувся безпосередньо до англійських представників з проханням бути більш лояльними до Румунії, яка сильно постраждала в роки світової війни. Підсумовуючи виступ, А. Вайда-Воевод відзначив, що він безпосередньо віддав наказ про евакуацію королівських військ та щиро сподівається на його виконання. Водночас, застерігав: «Панове, я не хочу обіцяти нічого, що я не можу виконати ... Я повторюю звернення до Верховної Ради, вжити всіх можливих заходів для того щоб ми самі не стали в майбутньому об'єктом нападу з боку мадяр»³. Попри його емоційне звернення до конференції і Ж. Клемансо, і Д. Ллойд-

Джордж продовжували наполягати, що Королівство продовжує ігнорувати вимогу союзників відвести війська з Угорщини. Ж. Клемансо прямо заявив, що самі румуни провокують майбутню агресію проти себе.

У свою чергу, Д. Ллойд-Джордж, досить добре обізнаний у внутрішніх справах Королівства, відзначив, що у власному прагненні виконати зобов'язання перед союзниками, А. Вайда-Воевод може зіштовхнутися з протидією з боку опозиційно налаштованої румунської «військової партії»⁴. Остання продовжувала вимагати залишити у складі Королівства всі захоплені румунами території і тим самим відмовитися виконувати рекомендації Верховної Ради.

Розуміючи, що продовження суперечок щодо питання відведення військ за лінію розмежування, лише остаточно «роздратує» союзників, А. Вайді-Воеводі не залишалося нічого іншого, ніж однозначно погодитися з вимогами союзників: «Ми виведемо наші війська». У підсумку, за словами Ж. Клемансо «інцидент було вичерпано».

Жваві дискусії викликало і обговорення територіальної приналежності Бессарабії. До слова знов був запрошений А. Вайда-Воевод. Останній нагадав членам засідання про історичний зв'язок регіону з Королівством і підкреслив, що населення краю 29 грудня 1919 р. добровільно проголосувало за приєднання до Румунії. На питання Ж. Клемансо, чого власне від конференції прагне Румунія в цьому питанні, А. Вайда-Воевод зазначив, що не хоче втомлювати присутніх тривалими зверненнями, тому просить конференцію визнати «де-юре» право Королівства на Бессарабію. Немає сенсу наводити перебіг всіх дискусій з цього приводу, що виникли на засіданні Верховної Ради. Їх суть була логічною та очевидною – керівництво конференції миттєво пов'язало румунсько-угорський конфлікт, військову присутність королівської армії в Угорщині всупереч вимог союзників та «бессарабське питання» в одне ціле. Ж. Клемансо,

1 Mitrasca M. *Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers*. New York : Algors Publishing, 2002. P. 93.

2 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919* / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 913.

3 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919* / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 914.

4 Mitrasca M. *Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers*. New York : Algors Publishing, 2002. P. 95.

який був лояльно налаштований до Румунії і той відзначив: «Ми прагнемо допомогти, а не покарати вас»¹. Д. Ллойд-Джордж був більш категоричний щодо територіальних прагнень Румунії. Він прямо заявив, що конференція чекає вашої (румунської – *авт.*) евакуації з Угорщини, перш ніж вирішити, що Бессарабія буде визнана за Бухарестом.

На запитання румунського представника чи вірно він зрозумів, що конференція визнає претензії на Бессарабію лише з дня остаточної евакуації військ з Угорщини, Ж. Клемансо відповів ствердно². Він же однозначно повідомив: «Від мого імені, і я думаю, що можу говорити від імені Франції, можу констатувати, що ми готові визнати право Румунії на Бессарабію».

На останок, А. Вайда-Воевод подякував присутнім за можливість виступити на засіданні, запевнив, що зробить все можливе у справі виведення королівських військ з Угорщини та висловив сподівання на позитивне вирішення питання Бессарабії.

У підсумку засідання від 20 січня 1920 р. Рада ухвалила рішення взяти до відома виступ румунського прем'єр-міністра, але доки Королівство не виконає вимог конференції, не приймати рішення з «бессарабського питання». Присутні погодилися тимчасово взяти за основу попереднє рішення комісії А. Тардье, яка одноставно висловила думку, що ця територія має бути приєднана до складу Румунії³.

Віддаючи належне зусиллям румунського прем'єр-міністра в обстоюванні права на Бессарабію, маємо відзначити, що не це найбільше турбували керівництво Паризької конференції. Вирішивши всі питання з переможеною Німеччиною та її союзниками, Велика Британія та Франція неминуче зіткнулися між собою у власних політико-економічних прагненнях зберегти/розширити власні позиції на єв-

ропейському континенті. У цих складних умовах дипломатичного лавірування між Парижем та Лондоном мав діяти А. Вайда-Воевод, відстоюючи інтереси Румунського Королівства. Сподіваючись на підтримку Франції у прагненні Бухаресту офіційно закріпити за собою нові землі, румунський політик здійснив спробу змінити ставлення і Великої Британії. Саме з цією метою він відвідав Об'єднане Королівство впродовж 28 січня – 3 лютого. Візит А. Вайди-Воеводи в Лондон був досить позитивно оцінений місцевою пресою. Відповідні публікації розмістили на своїх сторінках місцеві видання «Daily Chronicle», «The Times», «Manchester Guardian» (29 січня), «Morning Post» (30 січня) та ін.⁴

Слід відзначити, що приїзд А. Вайди-Воеводи до англійської столиці, його зустрічі з найвищим керівництвом країни та місцевими торгово-промисловими колами не пройшов даремно. Той же В. Тілеа відзначав, що румунському прем'єр-міністру «вдалося усунути найбільшу проблему для закріплення відносини між нашою країною та одним з великих союзників». Водночас, попри встановлені приязні відносини між Лондоном та Бухарестом, англійський уряд продовжував вимагати виконання румунами вимог західних союзників: проведення виборчої реформи, дотримання прав національних меншин і, звісно, виведення окупаційних військ з Угорщини. Для прикладу, під час зустрічі, що відбулася 30 січня між А. Вайдою-Воеводою та Д. Ллойд-Джорджем, останній акцентував увагу свого колеги на наступному аспекті: «Прагніть правильно організувати визнання меншин для отримання морального кредиту [допомоги – *авт.*] в Англії та Америки»⁵.

Нерішучість румунського прем'єр-міністра в питанні виконання рекомендацій союзників, зрештою, призвела до того, що 26 лютого 1920 р. на черговому засіданні Верховної Ради конференції йому було відмовлено у негайному письмовому підтвердженні визнання територіальної

1 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919 / [ed. J. Fuller]. Vol. IX. Washington, 1946. P. 916.

2 Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 93.

3 Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. New York : Algors Publishing, 2002. P. 95.

4 Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 38–41.

5 Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 57.

приналежності Бессарабії Румунії. Міністр іноземних справ Великої Британії Дж. Керзон супроводжував це коротким поясненням: «Доки румунські війська залишатимуться в Угорщині, Рада не бажає визнавати права Румунії на Бессарабію»¹.

Приблизно в цей же час різко активізувалося і радянське зовнішньополітичне відомство, яке прагнуло припинити економічну блокаду, визначити межі власних державних кордонів та, зрештою, розпочати процес відродження країни. В межах нашого дослідження не передбачений аналіз подій, пов'язаних в цілому з діяльністю дипломатичної служби РСФРР в цей час, відповідні сюжети знайшли детальне висвітлення та характеристику в роботах інших дослідників. Однак і залишити поза увагою радянську «дипломатичну історію» не можна, оскільки вона безпосередньо стосується окресленої теми. Більше того, на авторську думку, значною мірою прагнення більшовиків до мирних переговорів з Румунією спонукали Верховну Раду Антанти прискорити процес юридичного вирішення проблеми Бессарабії.

Отже, 24 лютого 1920 р. більшовицький уряд від імені РСФРР та УСРР звернувся до Королівства з офіційною нотою в якій пропонував «вступити в переговори, щоб врегулювати із взаємною згодою відносини між двома народами та встановити між ними мирні відносини, корисні та необхідні для обох держав»². Російський уряд в особі Наркома іноземних справ Г. Чичеріна пропонував Румунії вирішити всі питання за форматом «доброї волі»³ та просив Бухарест визначити місце та час для зустрічі представників обох держав. Вже 26 лютого схожу за змістом ноту до Румунії було направлено від імені Ради Народних Комісарів УСРР. В ній окремо під-

креслювалося: «Продовження існуючого ненормального стану, негативно впливає на життєві інтереси румунського та українського народів». Як і в ноті від 24 лютого, уряд радянської України висловлював впевненість, що мирні ініціативи завершаться успіхом та будуть вирішені всі «непорозуміння» між державами⁴. Під ними мався на увазі комплекс питань економіко-політичного та територіального характеру, зокрема і «бессарабське».

Поступова зміна зовнішньополітичної позиції переможців у світовій війні щодо РСФРР (відмова від прямої військової анексії власними силами, поетапне просування ідеї економічної співпраці тощо) та переформатування відносин між сторонами не залишилися поза увагою і румунського політичного проводу. Тим паче, що і радянська дипломатія прагнула вирішити (хоча б на певний час) проблемні територіальні питання із сусідами.

3 березня А. Вайда-Воевод від імені Ради Міністрів та МЗС Румунії надіслав ноту на ім'я Г. Чичеріна. В ній політик позитивно оцінював ініціативу радянської дипломатії розпочати діалог між країнами, відзначаючи при цьому, що «Румунія дотримувалася та продовжуватиме дотримуватися принципу невтручання у внутрішні справи сусідньої країни». Водночас, А. Вайда-Воевод підкреслював, що Королівство завершило своє національне об'єднання, завдяки дисципліні, жертвам румунської армії та всього народу. Фактично, його відповідь Наркому Г. Чичеріну засвідчила, що Румунія готова до мирних консультацій з подальшим врегулюванням територіальних питань, але анексовані землі, зокрема, і Бессарабії, мали залишитись у складі Королівства. У свою чергу, радянське зовнішньополітичне відомство оперативно відреагувало на румунську ноту вже 8 березня.

В цілому позитивно оцінивши згоду Румунії на початок переговорів, було запропоновано провести їх у Харкові. На них мали бути присутні делегати УСРР, РСФРР та Румунії. Натомість, Бухарест наполягав, що зустріч мала відбутися у Варшаві.

1 Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь : Литера, 2012. С. 147.

2 Документы внешней политики СССР: в 24 т. / редкол. второго тома Г.К. Деев и др. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1958. Т. 2: 1 января 1919 г. –30 июня 1920 г. С. 390.

3 Назария С.М. Вопрос о Бессарабии в советско-румынских отношениях в начале 20-х годов и попытки его мифологизации в румынской историографии. Вестник Дагестанского государственного университета. 2013. Вып. 4. С. 40.

4 Документы внешней политики СССР: в 24 т. / редкол. второго тома Г.К. Деев и др. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1958. Т. 2: 1 января 1919 г. –30 июня 1920 г. С. 392–393.

На перший погляд може здатися, що Королівство почало самостійно визначати вектори своєї зовнішньополітичної діяльності, але як засвідчив подальший розвиток подій – це не відповідало тогочасним реаліям. Лише згода західних партнерів по військово-політичній коаліції (Велика Британія, Франція та США) могла офіційно затвердити нові румунські державні кордони. Складність ситуації усвідомлював і А. Вайда-Воевод. Саме тому він та його прибічники вважали за необхідне спочатку «заручитися підтримкою західних держав на нормалізацію» відносин із РСФРР, а лише потім починати безпосередні переговори щодо визначення кордонів між країнами.

Саме цим аспектам були присвячені переговори, які проводив А. Вайда-Воевод в Лондоні. Натомість Д. Ллойд-Джордж нагадав керманічу румунського уряду, що останній особисто зобов'язувався вивести війська з Угорщини¹. Англійський політик відзначив у своєму листі від 3 березня на ім'я А. Вайди-Воеводи, що вирішення питання Бессарабії на користь Румунії залежатиме саме від цього². Водночас, він черговий раз підкреслював, що в цілому союзники дійшли порозуміння в питанні офіційного визнання Бессарабії за Румунією.

З іншого боку, британський уряд у своїй зовнішньополітичній стратегії передбачав усунути більшовиків від влади в основному за рахунок внутрішніх проблем самої РСФРР, в першу чергу наявністю значних проблем в економічній сфері та потужній внутрішній опозиції. Крім того, за рахунок відновлення торгівлі з Радянською Росією, Англія прагнула вирішити власні внутрішні проблеми та посилити політичну присутність в Центрально-Східній Європі. Тому перспективи початку румунсько-більшовицьких переговорів, англійська дипломатія сприймала як можливість відновлення безперервної торгівлі Дунаєм і тим самим «твердою ногою стати на сході та південному сході Європи»³. За словами

В. Тілеа, посилення позицій Англії в регіоні могла забезпечити лише розстановка сил за форматом «румунська Бессарабія – є гарантією дунайської навігації»⁴.

Натомість Франція їх сприймала менш лояльно, оскільки в разі їх швидкого та позитивного завершення, союзниця Парижа Варшава опинялась віч-на-віч з більшовицькою загрозою. Відповідно, французьке МЗС всіляко противилося початку будь-яких мирних переговорів з урядом РСФРР. 6 березня французьке видання «Le Temps» під заголовком «Бюлетень дня. Румунія, Польща та Ради» висловлювала занепокоєння тим, що А. Вайда-Воевод розглядає можливість безпосередніх переговорів із більшовиками як цілком очевидну та необхідну справу. Далі автор статті наголошував, що Румунія і Польща повинні мати спільну політичну програму під час можливих політичних контактів з більшовиками⁵.

Слід відзначити, що таке трактування подій навряд чи були новиною як для Бухареста, так і для Варшави. Обидві країни розуміли, що більш-менш злагодженими політичними діями на європейській політичній арені вони тим самим зможуть гарантувати собі прихильне ставлення з боку західних партнерів. Зокрема, А. Вайда-Воевод дещо раніше, виступаючи у румунському парламенті, у своїй промові наголосив на «важливості спільних румунсько-польських інтересів»⁶. Попри таке ставлення прем'єр-міністра до можливого міждержавного союзу, за висловом А. Маргіломана, «Париж звинуватив його [А. Вайду-Воеводу – *авт.*] в близькості до Лондона»⁷ як потенційного суперника Франції у намаганні посилити присутність на Балканах.

Здавалося, що створення міждержавної коаліції Румунії та Польщі з можливим приєднанням до них прибалтійських держав виглядало реальною справою. Такий варіант формування «буферної зони», яка б безпосередньо відокремлювала західні

1 За балканськими фронтами Первой мировой войны / отв. ред. В.Н. Виноградов. Москва: Индрик, 2002. С. 399.

2 Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы / Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Москва: Индрик, 1996. С. 188–189.

3 Мунтян М.А. Дунайская проблема в международных отношениях (1945–1948). Кишинев: «Штиинца», 1977. С. 17.

4 Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 – Mart. 1920. Tipografia «Foia Poporului», Sibiu, 1925. P. 156.

5 Le Temps. 1920. 06.03.

6 Le Temps. 1920. 03.01.

7 Marghiloman A. Note Politice 1897–1924. Vol. V: 1920–1924. București: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. P. 32.

держави від радянської Росії, мала задовольняти керівництво Антанти. Водночас, на березень 1920 р. він не був реалізований з декількох причин.

По-перше, в січні 1920 р. в Гельсінгфорсі відбулася конференція п'яти держав – Естонії, Латвії, Литви, Фінляндії та Польщі. Головним питанням порядку денного було їх ставлення до РСФРР. У підсумку зустрічі була ухвалена резолюція «узгоджувати власні дії, відповідно рекомендаціям держав Антанти». Попри це, створити військово-політичний союз не вдалося. Литва мала серйозні територіальні спори з Польщею, тому сприйняла таку ідею «прохолодно». Естонія вже по факту вела переговори з РСФРР про мир (2 лютого договір був підписаний)¹.

По-друге, відроджена в листопаді 1918 р. Польська держава, отримавши мілітарну та фінансову допомогу від Франції, окупувала значні території колишньої Російської імперії. Як наслідок, в польському політичному середовищі та суспільстві в цілому, остаточно затвердилася ідеологія створення «Великої Польщі» в кордонах 1772 р. Тогочасний лідер відновленої держави Ю. Пілсудський взагалі вважав, що «чим довше в Росії буде тривати безлад, тим більші території зможе контролювати Польща»². З часом, Польща все більше почала позиціонувати себе як одноосібного регіонального лідера, який фактично «захищає західну цивілізацію» від більшовиків. В цьому їй намагалися переконати і західні партнери, зокрема, МЗС Великої Британії: «Якщо Польща зможе взяти на себе керуючу роль у підписанні миру між більшовиками та всіма державами, що межують з Росією, не виключаючи Румунію, то позиція Польщі в міжнародній політиці набуде першочергового значення, і підписаний таким чином мир отримає підтримку союзників *post factum*»³. При

цьому в сферу життєвих інтересів поляків потрапили території на які претендували інші держави (зокрема, Литва)⁴. Більш детально це проаналізовано в роботах М. Мельтюхова⁵.

По-третє, відсутність спільної позиції в середовищі країн-переможниць. Франція прагнула якомога більше посилити своє політичне континентальне значення. З одного боку «заблокувати» переможену Німеччину колом своїх прихильників та союзників, з іншого – закріпити власну присутність в Центральній-Східній Європі. Саме тому вона прагнула підтримувати мілітаристські антибільшовицькі настрої в Польщі та Румунії.

Як вже згадувалося вище, Велика Британія свої міркування щодо усунення більшовиків покладала більше на внутрішні проблеми самої РСФРР, але при цьому неофіційно підтримувала всі антибільшовицькі сили. Крім того, частину власних внутрішніх проблем, в першу чергу економічних, англійці так само прагнули вирішити «за рахунок» більшовиків, тому і розпочали контакти про відновлення торгівельних відносин.

Позицію США в цій ситуації можна викласти словами американського дипломата Ч. Вопічки: «В Америки є гарна нагода отримувати замовлення від Росії на сировину та промислові товари, запит на які буде надзвичайно великим»⁶. Схожі думки з цього питання висловлював і румунський державний і громадський діяч А. Маргіломан. Зокрема, він наголошував, що провідні американські компанії ще на початку 1920 р. прагнули поновити торгівлю з Росією.

Схожий інтерес до встановлення економічних відносин з радянським урядом мала і Італія, яка потребувала російської

1 История дипломатии : в 3 т. / под ред. В.П. Потемкина. Москва-Ленинград: Гос. изд-во полит. лит., 1945. Т. 3: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны. 1945. С. 72–73.

2 Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. Монография. Москва: Вече, 2001. 460 с.

3 Документы и материалы по истории советско-польских отношений / ред. Т.Г. Снытко. Москва : Наука, 1964. Т. II: ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г. С. 600–601.

4 Павлова М.С. Литва в политике Варшавы и Москвы в 1918–1926 годах. Москва: Аспект-Пресс, 2016. 172 с.

5 Мельтюхов М.И. Прибалтийский плацдарм (1939–1940): возвращение Советского Союза на берега Балтийского моря. Москва: Алгоритм, 2014. 717 с.; Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. Монография. Москва: Вече, 2001. 460 с.; Мельтюхов М.И. Советско-польские конфликты. 1918–1939 гг. Москва: Алгоритм, 2017. 574 с.

6 Vopicka Ch. Secrets of the Balkans. Seven years of a Diplomat's Life in the Storm Centre of Europe. Chicago : Rand Mc Nally & Company, 1921. P. 328–329.

сировини для підтримки власної економічної системи.

По-четверте, вся політична діяльність А. Вайди-Воеводи, спрямована на посилення як внутрішніх, так і зовнішніх позицій Королівства викликала чимраз сильніший спротив та незадоволення. Підтримка ідеї розпочати мирний діалог з РСФРР та УСРР викликала певне дистанціювання з боку Франції, яка почала фактично «шантажувати» румунський уряд «бессарабським питанням». У внутрішній політиці дії А. Вайди-Воеводи викликали невдоволення з боку короля Фердинанда I та прихильників колишнього прем'єр-міністра країни І. Бретіану. Зрештою, 12 березня 1920 р. А. Вайда-Воевод був усунений від влади. Всі його ініціативи та діяльність, націлені на швидке та позитивне для Румунії вирішення «бессарабського питання» не були враховані. Новий уряд очолив А. Авереску.

Маємо відзначити, що діяльність А. Вайди-Воеводи у «бессарабському» напрямку мала і позитивні результати для Королівства. Зокрема, 12 березня Верховна Рада Антанти направила румунського уряду своє рішення з цього питання. В ньому відзначалося, що великі держави вважали, що в інтересах Румунії та порубіжних з нею держав, не варто було більше залишати невирішеним питання Бессарабії. Враховуючи всі попередні висновки та «прагнення» населення краю, союзники в цілому висловлювалися на користь возз'єднання Бессарабії з Румунією, яке вже фактично відбулося. При цьому Верховна Рада Антанти наполягала, що Бухарест має забезпечити дотримання «специфічних інтересів Бессарабії» (права національних меншин) на тих же законних підставах, як і в інших частинах Румунського Королівства. В разі виникнення труднощів та непорозумінь з цього питання, їх мав вирішувати арбітраж Ліги Націй.

Таким чином, остаточне вирішення «бессарабської проблеми» черговий раз було відкладене.

Як вже зазначалося вище, 19 березня 1920 р. румунський уряд очолив А. Авереску, якому вдалося домогтись офіційно

приєднати Бессарабію та затвердити це на міжнародному рівні. Даючи інтерв'ю французькому виданню «Le Temps», новий керівник королівського уряду акцентував увагу на тому, що його прихід до влади мав декілька причин, і був зокрема обумовлений кризою державного механізму управління Королівством, непродуманим виборчим законодавством та суперечливими положеннями проголошеної земельної реформи, постійною внутрішньополітичною боротьбою, яка загрожувала національним інтересам країни та ін.

Стосовно зовнішньої політики Бухаресту, А. Авереску акцентував увагу на тому, що стратегічно він бачить перед собою продовження політики своїх попередників (тобто розширення кордонів та їх офіційне визнання міжнародними партнерами – *авт.*). Водночас, як людина із значним політичним та військовим досвідом, генерал виступав за створення міждержавної військово-політичної коаліції проти радянських урядів. Зокрема, в інтерв'ю в контексті можливих переговорів з більшовиками, він підкреслював, що «було б дуже розумним, якби сусідні країни знайшли порозуміння між собою та зайняли спільну лінію поведінки»¹.

При цьому йти на відкритий військовий конфлікт з радянською Росією новий керівник уряду Румунії не вважав за доцільне. Це, зокрема, підтверджували і представники Антанти, які безпосередньо перебували на території Королівства. Так, 17 березня 1920 р. представник США відзначав: «Румунія не збирається самостійно виступати [проти більшовиків – *авт.*], але піде на цей крок у випадку виступу всіх союзників»². Такою позицією офіційний Бухарест підкреслював свою однозначну прихильність західним союзникам у їх намаганні протистояти радянській владі, але у свою чергу, демонстрував, що і партнери мають реально підтримати Королівство, зокрема у питанні визнання належності Бессарабії.

1 Le Temps. 1920.6.04.

2 Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы / Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Москва: Индрик, 1996. С. 273.

Наприкінці березня 1920 р. румуни вивели війська з окупованих угорських територій, як того раніше від них вимагали на конференції. Цей крок бухарестського уряду не залишився непоміченим. 15 квітня комісія, яка розглядала в Парижі питання приєднання Бессарабії до Румунії, надала попередній текст договору про остаточне вирішення цього питання. Впродовж квітня текст доопрацьовувався та погоджувався представниками країн-переможниць.

Водночас, Румунії було висунуто низку нових вимог, які остання мала виконати. Перша зобов'язувала країну підписати мирний договір з Угорщиною. Він був підписаний 4 червня 1920 р. та став відомий історикам як Трианонський. З боку Королівства його підписали І. Кантакузіно та Н. Тітулеску. За договором кордони між державами були визначені частиною II, стаття 27 (до Румунії відійшла Трансільванія та східна частина Банату)¹. Додатково частина III, статті 45-47 зобов'язувала сторону делегувати своїх представників до спеціальної комісії, яка мала безпосередньо на місцевості визначити лінію розмежування². Інша вимога зобов'язувала Королівство підписати договір про визнання та дотримання прав національних меншин на власній території (28 червня 1920 р. Бухарест погодився його підписати).

На перший погляд здавалося, що більше правових та політичних перепон для закріплення Бессарабії за Румунією більше немає. Але сподівання Бухаресту знов не виправдалися через низку як зовнішніх, так і внутрішніх причин. Серед головних можна назвати наступні:

1. Триваюча польсько-радянська війна та виступ П. Врангеля на території Кримського півострова. Як відомо війна закінчилася підписанням полько-радянського мирного договору, а війська П. Врангеля були розбиті більшовиками. У безпосередніх бойових діях Румунія участі не брала, хоча і надавала моральну та військово-технічну допомогу як Польщі, так і іншим

антибільшовицьким силам, зокрема військам С. Петлюри.

2. Незважаючи на низку спільних інтересів Англії та Франції, як партнерів по Антанті в роки світової війни, після її завершення, а особливо в контексті вирішення територіальних питань на Паризькій конференції, між ними все більше наростало протистояння за військово-політичне та економічне домінування в Європі, зокрема в Центральній та Південно-Східній. Важливим стримуючим фактором залишалась і позиція США щодо територіальної належності Бессарабії. 12 червня 1920 р. Б. Колбі у телеграмі американському посольству в Парижі відзначав: «Сполучені Штати завжди відмовлялися бути втягнутими в дискусію щодо румунських претензій на Бессарабію. Ви маєте підтвердити цю позицію та заявити, що уряд не може бути учасником будь-якого договору, що має на меті розчленування Росії»³. Крім того, США також не бажали втрачати з поля зору і нафтові родовища Румунії⁴.

3. Стримуючим фактором для румунського уряду не вступати у прямі військові сутички стали і внутрішньо-економічні та політичні обставини. Так, економіка Королівства не відновилася після руйнівних наслідків світової війни, зокрема, це позначилося на потужностях промисловості та залізничного сполучення⁵. Зовнішній борг країни постійно збільшувався⁶. Як наслідок територією Королівства весною 1920 р. прокотилася хвиля антиурядових виступів та демонстрацій⁷. У період з 1 березня по

3 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1920. Vol. 3. Washington, 1936. Available at: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1920v03/d503> (Accessed: 13.09.2020).

4 Березняков Н.В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917-1920 гг. Кишинев: Государственное издательство Молдавии, 1957. С. 282

5 Піддубний І.А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 695.

6 Левит І.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919-1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь: Литера, 2012. С. 173.

7 Lupta Clasei Muncitoare din România Pentru Apararea Statului Sovietic In cea de-a Treia Campanie a Antantei (1920). Studii. Revistă de istorie. 1957. № 5. P. 43-62.

1 Трианонский мирный договор / под ред. Ю.В. Ключникова, А. Сабанина: Москва: НКВД, 1926. С. 17-18.

2 Трианонский мирный договор / под ред. Ю.В. Ключникова, А. Сабанина: Москва: НКВД, 1926. С. 24-25.

20 листопада 1920 р. відбулося більш ніж 345 страйків¹.

В контексті внутрішніх проблем Королівства не можна не назвати і перманентні парламентські кризи (виступи цереністів, національної та соціалістичної партій, активізація профспілкового руху)². Окрім того, посилювалося протистояння між королем Фердинандом I та урядом (зокрема, монарх у лютому 1920 р. у бесіді з А. Маргіломаном висловив своє «бажання мати більш спокійний уряд»)³.

Отже, слід зазначити, що період вересня-жовтня 1920 р. виявився для Румунії досить напруженим, навіть можна сказати нервовим, оскільки здавалось жодних серйозних перепон для визнання Бессарабії за Королівством вже не існує, але союзники продовжували відтерміновувати цей крок. Натомість, Бухарест отримував все нові та нові політико-правові вимоги. Зокрема, Італія наполягала на поверненні румунами Болгарії південних повітів Добруджі⁴. Англія та Франція висунули вимогу компенсувати кошти колишнім власникам громадянам цих держав за вилучену землю в Бессарабії⁵.

Слід віддати належне уряду А. Авереску – виконуючи все нові та нові вимоги союзників, він при цьому не відступав від проголошеної державницької ідеології створення «Великої Румунії».

Паралельно і румунське зовнішньополітичне відомство не залишалося осторонь «бессарабського питання». Так, румунські дипломати мали неодноразові зустрічі з представниками Італії, Англії та Франції. Вони активно лобіювали через

західноєвропейські пресу необхідність створення міждержавного блоку «Малої Антанти», до якої мали увійти Чехословаччина, Румунія та Королівство Сербів, Хорватів та Словенців⁶. Зокрема, французьке видання «Le Journal des Débats» у публікації «M. Take Jonesco á Paris» прямо називало проект Малої Антанти як «новий порядок у Східній Європі»⁷.

На окрему увагу заслуговує і перебіг переговорів між Румунією та РСФРР з метою нормалізації відносин з чіткою юридичною фіксацією кордонів. Зокрема, у ноті народного комісара іноземних справ РСФРР Г. Чичеріна на ім'я А. Авереску від 13 жовтня зазначалося, що радянський уряд зацікавлений у встановленні «у скорому часі мирних відносин між Росією та Румунією». Водночас, представник радянського уряду наполягав на тому, що питання визначення «юридичної сутності міжнародних відносин між Росією та Румунією» можливе лише під час безпосередніх переговорів⁸. Під час цих прелімінарних переговорів бухарестський уряд підкреслив, що він займає відносно внутрішніх подій в Росії «позицію цілковитого та безумовного нейтралітету»⁹. Ці міждержавні контакти певним чином «підштовхнули» західних союзників Румунії до вирішення питання Бессарабії.

Отже, 28 жовтня 1920 р. в Парижі був підписаний документ, який юридично визнавав приєднання Бессарабії до Румунії (Паризький або Бессарабський протокол)¹⁰. Свої підписи під ним поставили представники Англії, Франції, Італії, Японії та Румунії¹¹. Представники США відмовились його підписувати, мотивуючи це небажанням брати участь у «розчленуванні Росії, всу-

1 Піддубний І.А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 348.

2 Піддубний І.А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 210-211, 214-215, 320, 342, 348.

3 Піддубний І.А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 702.

4 Левит І.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919-1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь: Литера, 2012. С. 184.

5 Левит І.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919-1920 гг.). Парижская мирная конференция. Тирасполь: Литера, 2012. С. 184.

6 Le Temps. 1920.24.09.

7 Le Journal des Débats. 1920.9.10.

8 Документы внешней политики СССР: в 24 т. / редкол. третьего тома Г.А. Белов и др. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1959. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. С. 260.

9 Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. Тирасполь: РИО ПГКУ, 1993. С. 43-44.

10 Treaty Between the Principal Allied Powers and Roumania Respecting Bessarabia. Supplement to the American Journal of International Law. Official Documents. Vol. 17. 1923. P. 7-11.

11 Scurtu I. România Intre Anii 1918-1940. Documente și Materiale. București: Editura Universității București, 2001. P. 18.

переч позиціям міжнародного права»¹. Від королівської Румунії протокол підписали Т. Іонеску та Д. Гіка².

Таким чином тривала та виснажлива боротьба королівської Румунії за Бессарабію завершилась юридичним визнанням. За визначенням окремих сучасних дослідників «Бессарабія, по суті, була компенсацією за втрачені на користь Болгарії й Австро-Угорщини території»³. Водночас, як показав подальший перебіг подій та зміст самого протоколу, вважати цей акт безумовною перемогою бухарестського уряду навряд чи було вірним.

Отже, текст договору містив дев'ять статей. В преамбулі підписанти відзначали, що головною його метою є досягнення загального миру в Європі, а також врахування прагнення населення Бессарабії. Договір мав гарантувати захист національним, релігійним та мовним меншинам краю⁴. Автори обґрунтовували, що цей крок виправданий з «географічної, етнографічної, історичної та економічної точки зору». Варто звернути увагу, що фактично були використані висновки комісії А. Тардье, які французький діяч озвучив на конференції ще у квітні та липні 1919 р.

Стаття 1 договору декларувала, що сторони визнають суверенітет Румунії над територією Бессарабії в межах існуючих кордонів (державний кордон Королівства, Чорне море, ріка Дністер від гирла і до межі старого кордону між Бессарабією та Буковиною). При цьому стаття 2 протоколу фіксувала, що визначення кордонів має відбуватися безпосередньо на місцевості за участі трьох уповноважених осіб: одну особу призначають союзні держави, друга – делегується румунською

стороною, третя – визначається Лігою Націй (за Росію). Виконання умов статті мало відбутися через 15 днів після вступу в силу всього документу⁵.

Зміст статей 3-6 протоколу зобов'язував Румунію дотримуватися та гарантувати додержання прав людини та громадянина на бессарабських землях. Зокрема, це визначалося наступним чином:

1. Румунія гарантує всім мешканцям Бессарабії без різниці національності, релігії та мови право на свободу та справедливість на рівні з громадянами інших територій Королівства (стаття 3);

2. Румунське громадянство за принципом «ipso facto» («у силу самого факту») визнавалося та поширювалося на всі національності колишньої Російської імперії, що проживали в Бессарабії (стаття 4).

3. Національностям колишньої Російської імперії, які мешкали на бессарабських землях, впродовж двох років після вступу в дії протоколу гарантувалося право вільного обрання громадянства іншої держави (головною умовою цього було досягнення 18-річного віку). В разі вибору іншого громадянства, особи мали впродовж 12 місяців емігрувати. При цьому, Бухарест мав гарантувати таким людям право на збереження нерухомого майна, що залишалося на території Королівства (стаття 5).

4. Стаття 6 протоколу прописувала умови для набуття румунського громадянства неповнолітніми, людьми, народженими в Бессарабії, але, які з різних причин не проживали в регіоні та ін. Вказана стаття безпосередньо стосувалася національностей колишньої Російської імперії⁶.

На окрему увагу заслуговує стаття 7 вказаного протоколу, оскільки її зміст значною мірою обмежував економічну самостійність Королівства. Так, укладачі документу передбачили наступне: «... Гирло Дунаю, яке має назву Кілійське гирло, має перейти під юрисдикцію Європейської Дунайської Комісії». Більше того, до моменту підписання Генеральної конвенції щодо міжнародного контролю за вод-

1 Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы / Виноградов В.Н., Ерещенко М. Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Москва: Индрик, 1996. С. 189-191.

2 Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. New York: Algor Publishing, 2002. P. 417.

3 Губань Р. Вхідження Бессарабії та Північної Буковини до складу Румунії (історико-правовий аспект). Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 2. С. 6.

4 Scurtu I. România Intre Anii 1918-1940. Documente și Materiale. București: Editura Universității București, 2001. P. 18.

5 Scurtu I. România Intre Anii 1918-1940. Documente și Materiale. București: Editura Universității București, 2001. P. 19.

6 Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. New York: Algor Publishing, 2002. P. 418-419.

ними шляхами, Румунія була зобов'язана гарантувати використання системи дунайських водних шляхів, включно з власною територією¹. Якщо взяти до уваги факт, що в цій комісії право вирішального голосу мали Англія та Франція, то право Румунії мало переважно дорадчий характер. Як, згодом зазначали дослідники: «Європейська дунайська комісія була урядом, який мав право видавати закони, виносити судові рішення, приводити у виконання вирокі, розпоряджатися роботами, стягувати збори»².

Слід відзначити, що більшість «базових» юридичних положень, які визначали статус та умови використання Дунаю як міжнародної водної артерії були визначені ще у статтях 346-353 Версальського мирного договору³. Статті 275-284 Тріанонського мирного договору – це підтверджували та уточнювали. Водночас, статті 285-291 цього ж документу визначили і функції Дунайської комісії⁴.

Таким чином, з цілковитою впевненістю можна констатувати, що стаття 7 Бессарабського протоколу з одного боку лише констатувала попередні домовленості між державами, з іншого – уточнила окремі деталі, що стосувалися румунської частки Дунаю.

На цьому обмеження та вимоги до Бухаресту не вичерпались. Зокрема, стаття 8 протоколу зобов'язувала його визнати існуючу частку державного боргу Росії та всіх інших фінансових зобов'язань Російської держави, що стосувалися Бессарабії. Стаття передбачала укладення спеціальної конвенції між підписантами. Для цього мала бути створена спеціальна комісія, яка і мала укласти відповідний документ. Також передбачалося, якщо сторони впродовж двох років не зможуть вирішити всі спірні питання, то вони будуть винесені на розгляд арбітражної ради Ліги Націй⁵.

1 Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. New York: Algors Publishing, 2002. P. 419.

2 Мунтян М.А. Дунайская проблема в международных отношениях (1945–1948). Кишинев: «Штиинца», 1977. С. 20.

3 Версальский мирный договор / под ред. Ю.В. Ключникова, А. Сабанина. Москва: НКВД, 1925. С. 147–148.

4 Трианонский мирный договор / под ред. Ю.В. Ключникова, А. Сабанина. Москва: НКВД, 1926. С. 129–133.

5 Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. New York: Algors Publishing, 2002. P. 419.

Зрештою, у статті 9 відзначалося, що укладачі протоколу запросять представників Росії (коли союзниками буде визнаний новий законний російський уряд – *авт.*) долучитися до договору. Передбачалося, що Росія зберігає за собою право звернутися до арбітражу Ліги Націй з «деталей дійсного договору». При цьому, стаття фіксувала, що кордони визначені в договорі, а також суверенітет Румунії над приєднаними територіями «сумніву не підлягають»⁶.

Заклучна частина документу містила низку традиційних положень: місце підписання, строки підписання, збереження ратифікаційних грамот, місце зберігання оригіналу протоколу тощо.

Отже, тривала боротьба Румунії за офіційне визнання світом приєднання Бессарабії до Королівства завершилася 28 жовтня 1920 р. При цьому, як і очікувалося, підписаний документ викликав протест з боку урядів РСФРР та УСРР. 1 листопада обидва радянські уряди у ноті до Англії, Франції, Італії та Румунії висловили свій протест з приводу його підписання. На думку, керівників зовнішньополітичних відомств РСФРР (Г. Чичерін) та УСРР (Х. Раковський), оскільки документ був підписаний без присутності представників з боку радянських урядів, вони не визнають його юридичної сили та не вважають свої країни, пов'язаними цим договором⁷.

До речі, ні подальша Варшавська конференція (вересень – жовтень 1921 р.)⁸, ні Віденська конференція (березень – квітень 1924 р.)⁹ не змінили позицію РСФРР та УСРР щодо незаконності захоплення Бессарабії.

6 Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. New York: Algors Publishing, 2002. P. 419–420.

7 Документы внешней политики СССР: в 24 т. / редкол. третьего тома Г.А. Белов и др. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1959. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. С. 312.

8 Репин В.В. Бессарабский вопрос и Варшавская конференция (сентябрь – октябрь 1921 года). Сборник работ 60-й научной конференции студентов и аспирантов Белгосуниверситета. 14–16 мая 2003 г., г. Минск: в 3 ч. [редкол.: А.Г. Захаров]. Минск, 2003. Ч. 2. С. 247–251.

9 Бобейко В.И. Венская советско-румынская конференция 1924 года и бессарабский вопрос. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. 2007. № 1 (8). С. 36–43.

У подальшому ратифікаційний процес розтягнувся на роки. Так, Англія це зробила в 1922 р., Франція – в 1924 р., Італія – в 1927 р. Натомість Японія взагалі відмовилась його ратифікувати. Не визнали його також США і низка європейських держав¹. Румунія опинилася «*de facto*» з приєднанням Бессарабією, але «*de jure*» процес, так і не завершився міжнародним визнанням.

Звернімо увагу, що існуюча з кінця XIX ст. система «старого міжнародного права» допускала право на війну, захоплення територій, втручання великих держав у внутрішні справи інших держав². Попри це, навіть в цій системі існувало правило, що передбачало однозначний висновок післявоєнного мирного договору. Натомість «Бессарабський протокол», так і не був ратифікований всіма учасниками переговорного процесу.

* * *

Отже, з цілковитою впевненістю можна констатувати, що на момент анексії Бессарабії Румунією більшість населення не ідентифікувала себе з румунами, а при-

єднання краю до Королівства відбулося шляхом прямої військової анексії. Пленісцит, на якому наполягали учасники Паризької мирної конференції, так і не відбувся. Водночас, тогочасний румунський державно-політичний провід виявив завидну наполегливість у послідовності реалізації своєї зовнішньої політики щодо Бессарабії. Впродовж 1919-1920 рр. офіційний Бухарест пройшов досить результативний шлях у реалізації власної державотворчої програми. Внаслідок територіальних змін у Центральній-Східній Європі для Королівства склалися сприятливі обставини для реалізації проекту створення Великої Румунії за рахунок нових територій. Далеко не останнє місце в цій доктрині відводилося Бессарабії. Водночас, процес анексії нових територій не завжди був добровільним та супроводжувався застосуванням сили з боку румунської державної машини.

Звернімо увагу, що королівському уряду частково вдалося використати сприятливі зовнішньополітичні обставини та підтримку власних прагнень з боку західних союзників (зокрема, Франції). З іншого боку, повністю отримати міжнародне визнання та зафіксувати юридично ці здобутки, так і не вдалося. В подальшому, це дало СРСР «юридичні» підстави «повернути» Бессарабію в результаті військової операції у червні – липні 1940 р.

1 Макачук В.С., Рудий Н.Я. Східні кордони Румунії (1918-1940): аспекти міжнародного права. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. № 2. С. 28.

2 Волошин Ю.О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішнього національного права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції. Часопис Київського університету права. 2011. № 1. С. 303.

ПОЛОН

Тетяна Мінаєва,

Андрій Мінаєв,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

«ПОТЯГНУЛИСЯ ОДИН ЗА ОДНИМ ДНІ... НУДНІ, БЕЗЗМІСТОВНІ, ТАКОЮ МІРОЮ, ЩО МИ З ТРУДНОЩАМИ РОЗРІЗНЯЛИ ВЧОРА І СЬОГОДНІ»¹: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПОЛОНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна, яка відкрила криваву сторінку ХХ століття, за багатьма характеристиками відрізняється від усіх попередніх конфліктів. Вперше у військово-протистоянні фактично були втягнуті країни з усіх континентів і поступово війна набула тотального, затяжного характеру. У її горнило були кинуті всі доступні людські, моральні та матеріальні ресурси. Це був перший приклад в світовій історії масового насилля та розробки нових способів вбивства собі подібних: за влучним висловом С. Семанова, «в кривавій бійні віднині були знехтувані всі закони моралі, у тому числі військової. Людей травили газами, нишком підкравшись, топили судна та кораблі з-під води..., людей вбивали з повітря і в повітрі, з'явилися броньовані машини – танки, і тисячі людей були розчавлені їх стальними гусеницями, немов люди ці і самі були не людьми, а гусеницями»².

Залучення всіх доступних ресурсів та нових видів озброєння призвели до масових людських втрат, у тому числі полоне-

ними, чисельність яких у Першій світовій війні, за різними підрахунками, склала 7-8 млн. осіб. З них 2,5 млн. – російські військовослужбовці, які в основній своїй масі опинилися в таборах Австро-Угорщини та Німеччини³. Це породило низку проблем щодо дотримання наявних станом на початок війни правових норм, якими мали регулюватися правила поведінки з полоненими⁴. В умовах тотального військового конфлікту, який розтягнувся у часі й просторі, поглинув більшість суспільних ресурсів та викликав серйозну кризу основних засад європейської цивілізації всі домовленості виявилися «похованими» під реаліями війни. З огляду на це, впродовж 1914-1917 рр. відбулася низка міжнародних зустрічей, результатами яких стали кілька Стокгольмських конференцій 1915-1917 рр. та Копенгагенська конференція

3 Див. докл.: Мінаєва Т. До питання про втрати російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни // Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: ЧНУ, 2019. Вип.28-29. С. 26-42.

4 Див. докл.: Мінаєв А., Мінаєва Т. До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історична панорама: Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: Рута, 2007. Вип. 4. С. 7-16.

1 Корсак В. Плен. Париж, 1927. С. 67.

2 Первая мировая / Сост., предисл., вступ. статьи к док. и коммент. С.Н. Семанова. М.: Молодая гвардия, 1989. С. 8.

1917 р., під час яких уточнювалися та доповнювалися правила щодо утримання полонених¹.

* * *

Шлях до табору. Найбільш небезпечним був момент потрапляння в полон, оскільки полоненого одразу ж могли покалічити чи вбити². Інколи вбивства ініціювалися згори, іноді відбувалися «в запалі бою», іноді причинами були національні, расові мотиви і т.ін.³. Для більшості полонених, яких переправляли в табори, одразу ж розпочиналася боротьба за виживання. Перед відправкою в тил, у них часто забирали кошти, цінні речі, тютюн і майже завжди – чоботи⁴.

Шлях від поля бою до місця розташування військовополонених тривав зазвичай кілька днів і частину його потрібно було пройти пішки до найближчої залізничної станції. Під час цих переходів бранцям майже не давали їжі, траплялися непоодинокі випадки їх побиття конвоїрами за вихід із шеренги, відставання від групи, нерозуміння команди тощо⁵. Важким мо-

ральним випробуванням для полонених було їх проходження через міста та містечка, місцеве населення яких (особливо в перший воєнний рік) демонструвало вкрай негативне до них ставлення: бранців обзивали «російськими свинями», «російськими собаками», в них кидали каміння, плювали, освистували тощо⁶.

На залізничній станції рядових полонених розміщували в потягах, у яких у мирний час перевозили худобу. В Німеччині в одному вагоні розміщувалися 80-90 осіб, в Австро-Угорщині, де вагони були менших розмірів – 50-60 осіб, що спричиняло жахливу тисняву. Справляти фізіологічні потреби доводилось безпосередньо у вагоні. Інколи після таких перевезень у вагоні залишалися мерці⁷. Полонених офіцерів, хай і без відповідного комфорту та забезпечення, перевозили у пасажирських вагонах⁸. Попри це, ставлення конвоїрів і до рядових, і до офіцерів було однаково суворим, що декларувалося внутрішньодержавними розпорядженнями фактично з перших днів війни. Наприклад, у наказі, виданому наприкінці серпня 1914 р. по 8-й німецькій армії зазначалося, що полонені повинні утримуватися в суворості, перебувати в пригніченому стані і т. ін.⁹.

1 Див. докл.: Мінаєва Т. Еволюція статусу військовополонених у міжнародному праві в роки Першої світової війни // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. Вип. 21. С. 48-71.

2 Див. напр.: Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии с 29 апреля 1915 г. по 1 января 1916 г. Т. 1. Пг.: Сенатская типография, 1916. С. 71-76, 80-85; Ferguson N. The Pity of War. N.Y.: Basic Books, 1999. P. 373-388

3 Kramer A. Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War. Oxford-N.Y.: Oxford University Press, 2007. P. 63-64.

4 Див. напр.: Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925). 1914-1918 гг. М.-Л.: Госиздат, 1925. С. 16; Моисеенко И. В плену у немцев. М.: Типография Штаба Московского военного округа, 1916. С. 6; Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч.I (1915-1916 гг.). Каунас: Издание автора, 1933. С. 16; Шамурин Ю. Два года в германском плену. М.: Образование, 1917. С. 9; Никольский Д.П. Санитарно-гигиенические условия жизни наших военнопленных во вражеских странах // Русский врач. 1917. № 43-47. С. 563.

5 Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 100-106; Русские в плену у германцев / Приложение к журналу: «Церковные ведомости». 1 полугодие, 1916. № 26. Пг.: Суподальная типография, 1916. С. 9; Ратнер Й. Воспоминания // Звезда. 1999. № 11. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/1999/11/memuar.html>

6 Див. напр.: Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). Ф. 3. Крайове управління Буковини м. Чернівці. 1854-1918 рр. Оп. 1. Спр. 12672. Накази Міністерства внутрішніх справ щодо порядку поводження з військовополоненими, 1 січня 1916 р. – 18 липня 1916 р., арк. 1; В плену у немцев. С 16-ю фотографическими снимками. Пг.: Типография министерства внутренних дел, 1915. С. 15; Навоев П. Как живет нашим пленным в Германии и Австро-Венгрии / Изд. 8-е. Пг.: Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. С. 11, 21; Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 97; Русские в плену у германцев... С. 9; Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма... С. 27; Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка / пер. з чеської С. Масляк. К.: Дніпро, 1990. С. 624.

7 Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 98; Русские в плену у австрийцев / Приложение к журналу: «Церковные ведомости». 1 полугодие, 1916. № 26. Пг.: Суподальная типография, 1916. С. 5-6; Русские в плену у германцев... С. 10. Шамурин Ю. Два года в германском плену... С. 9.

8 Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (РГИА). Ф. 1090. Шингарев Александр Иванович. 1894-1918 гг. Оп. 1. Д. 179. Лисынов К. Русские военнопленные в Германии. Иллюстрированный доклад, 1916 г. Л. 27-28.

9 Kramer A. Dynamic of Destruction... P. 63.

Розміщення полонених. Система розміщення полонених в Німеччині відповідала військово-територіальному устрою країни. Остання була розподілена на т.зв. «армійські корпуси» (територіальні одиниці), в кожному з яких був наявний генерал-інспектор, котрий кожного місяця об'їжджав місця утримання полонених й робив звіти для військового міністерства¹. Австро-Угорщина поділялася на чотири інспекційних округи, кожен з яких керувався особливим генерал-інспектором, що підпорядковувався спеціальному X Відділу Військового міністерства, в якому зосереджувалося управління справами бранців².

Загалом формування табірної системи пройшло кілька етапів: 1) «фаза імпровізації» (з початку війни і до початку 1915 р.), з якою пов'язані масові епідемії тифу та холери; 2) «фаза організації», що мала на меті будівництво основних таборів в 1915 р. та встановлення мінімальних стандартів утримання полонених; 3) «фаза вторинної диференціації», зумовлена формуванням робітничих команд в 1915 р., коли основні табори доповнювалися низкою місць для утримання останніх³. В цілому, система утримання полонених в Німеччині та Австро-Угорщині складалася з т. зв. пересильних таборів для короткотривалого утримання (як правило, упродовж кількох тижнів), великих стаціонарних солдатських та офіцерських таборів, а також таборів для розміщення «робітничих команд» (полонених з одного або кількох стаціонарних таборів) на місцях їх зайнятості⁴.

Кількість місць утримання полонених не була сталою. В Німеччині їхня чисель-

ність сягала орієнтовно 500 таборів (офіцерських, солдатсько-офіцерських, лазаретів тощо)⁵. В Австро-Угорщині – майже 400 місць, де утримувалися російські полонені⁶. При будівництві таборів потрібно було дотримуватися низки умов: віддаленості від населених пунктів та лісів, наближеності до залізничних колій та станцій, наявності можливостей для обладнання інфраструктурних зручностей тощо⁷.

Командний склад утримували окремо від рядових і для їх розміщення використовували внутрішні форти фортець, старі замки, деякі курортні приміщення, старі казарми, корпуси недіючих заводів тощо. Якщо ж невеликі групи офіцерського складу потрапляли до солдатських таборів, то там для них виділяли окремі приміщення і будь-які контакти з нижчим складом суворо заборонялися⁸.

5 Список мест водворения (лагерей и лазаретов) русских пленных в Германии и в местностях, оккупированных германскими войсками. (Составлено по спискам полученным из Германии по 15 января 1917 года) / Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. Пг.: Невская типография торговая, 1917. 15 с.; Список мест водворения (лагерей) русских пленных в Германии и в местностях, оккупированных германскими войсками (Составлено по спискам, полученным из Германии по 1 февраля 1916 года) // Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии / сост. И.А. Овчинников. Пг.: Государственная типография, 1916. С. 33-51.

6 Список мест водворения (лагерей и лазаретов) русских пленных в Австро-Венгрии, Турции и Болгарии, а также в местностях, оккупированных австрийскими войсками. (Составлено по спискам, полученным из Австро-Венгрии, Турции и Болгарии по 15 января 1917 г.) / Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. Пг.: Невская типография торговая, 1917. С. 1-9; Список мест водворения (лагерей) русских пленных в Австро-Венгрии и в местностях, оккупированных австрийскими войсками (Составлено по спискам, полученным из Австро-Венгрии по 1 февраля 1916 года) // Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии... С. 53-66.

7 Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921). Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. S. 71-73.

8 Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 212; Тарасевич А.В. Отчет по обследованию лагерей и мест водворения русских военнопленных в Австрии и Венгрии. М.: Городская типография, 1917. С. 18; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 226; Сергеев Е.Ю. Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии... С. 68; Кокебаева Г.К. Военнопленные стран Антанты в лагерях Германии. URL: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2012/Istoria/2_115941.doc.htm

1 Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия. С прибавлением извлечения из отчета по осмотру лагерей военнопленных. Пг.: Сенатская типография, 1916. С.73.

2 Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / под. ред. А.А. Свечина и др. М.: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. С. 253.

3 Нагорная О.С. Рец. на: Hinz U., Gefangen im Grossen Krieg. Kriegsgefangenschaft in Deutschland 1914-1921 // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2006. № 17 (72). С. 278.

4 Сергеев Е.Ю. Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы первой мировой войны // Новая и новейшая история. 1996. № 4. С. 68.

Рядові полонені у перший період війни розміщували, переважно, в землянках та дерев'яних бараках без належного опалення, часто без вікон¹. Втім, до початку 1916 р. умови їх утримання було впорядковано. Стаціонарні табори будувалися за шаблоном: довгі дерев'яні бараки, одна або кілька сторожових веж із кулеметами, табір оточувався двома рядами колючого дроту, поблизу входу розташовувалася комендатура. Казарми, як правило, освітлювалися електрикою². Окрім жилих бараків, в таборі були госпітальні бараки, карантинний відділ, бані, приміщення для прання, кухні, хлібопекарні, барак пожежної команди і арештантські приміщення³. Житлові бараки були розраховані на 200-250 осіб. Опалювалися вони пічками. Спали полонені на одно- або двоповерхових нарах⁴. Проте, навіть у 1916 р. зустрічалися табори-землянки (Тухель та Черськ)⁵.

Правила поведінки та розпорядок дня в таборах. При розміщенні бранців було збережено армійську організацію. Їх поділяли на роти або бараки на чолі з унтер-офіцером тієї ж національності. На останнього покладалося посередництво

між полоненими та комендатурою, нагляд за порядком в таборі і т. ін.⁶.

Кожен полонений замість прізвища отримував порядковий номер⁷. Усім російським бранцям рядового складу нашивали на лівий рукав кольорову смугу з літерами «Kgf.» (Kriegsgefangene – військово-полонений). На одязі полонених офіцерів в Німеччині та в Австро-Угорщині ніяких відміток не було⁸.

Розпорядок дня базувався на чітких правилах. Підйом офіцерів відбувався о 6.00-6.30 ранку, одразу ж після цього рядові прибирали та провітрювали кімнату. Палити в кімнатах заборонялося⁹. Для служби при офіцерах призначалися денщики (зазвичай один на дві-три кімнати), які часто також виконували роботи по таборі¹⁰. Після 9 год. вечора виходити з кімнати заборонялося (за виключенням походу у відхоже місце)¹¹. Переключка полонених проводилася двічі на день, окремо для

1 Никольский Д.П. Санитарно-гигиенические условия жизни наших военнопленных... С. 562-563; Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия Н.Г. Маслениковой, А.В. Романовой и кн. Н.Г. Яшвилль) // Вестник Красного Креста. 1916. № 6. С. 2007; Симонова Т.М. Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны // Журнал Московской Патриархии. 2006. № 5. URL: <http://www.jmp.ru/jmp/06/05-06/09.htm>
2 McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control. N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. P. 53-57.
3 Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия... С. 2008.
4 ДАЧО. Ф. 3. Крайове управління Буковини м. Чернівці. 1854-1918 рр. Оп. 1. Спр. 12261. Матеріали зі встановлення місця знаходження австрійських військовослужбовців, які знаходяться в полоні, здійснення нагляду за листуванням їх з членами сім'ї та з інших питань, які стосуються австрійських військовополонених у Росії та Сербії, 23 квітня 1915 р. - 16 квітня 1917 р., арк. 18 зв.; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 261-263.
5 Самсонова Е.А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных. Пг.: Государственная типография, 1917. С. 4-5.

6 Camp Regulations of the Camp for Prisoners of War at Darmstadt // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 296-297; Regulations of Prisoner of War Camp at Salzwedel // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 284-285; Самсонова Е.А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных... С. 4; Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). М.: Новый хронограф, 2010. С. 187.
7 Кириш Ю. Под сапогом Вильгельма... С. 28; Левин К. Записки из плена. Изд. 3-е. М.: Федерация, 1931. С. 30; Ратнер Й. Воспоминания... URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/1999/11/memuar.html>
8 РГИА. Ф. 1289. Главное Управление почт и телеграфов МВД. 1877-1917 гг. Оп. 13 (Международная часть). Д. 393. Журналы заседаний Центрального Комитета по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста, 1917 г. Л. 72-72 об.
9 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау. Б.м., 1915. С. 5-6; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 276-277; Camp Regulations of the Camp for Prisoners of War at Darmstadt // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 296-297.
10 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау... С. 12-13; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 276; Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 144; Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия... С. 2019.
11 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау... С. 6-7; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 277; Regulations of Prisoner of War Camp at Salzwedel // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 286-287.

офіцерів та рядових¹. Також здійснювався нічний обхід кімнат полонених офіцерів близько опівночі. Зранку при перекличці збирали та роздавали листи, зачитували розпорядження комендатури².

Згідно з міжнародними нормами, полонені офіцери отримували половину місячного жалування, яке вони мали б на батьківщині. Станом на весну 1915 р. в Німеччині молодші офіцери одержували 60 марок (27 крб.) в місяць, старші офіцери – 100 марок (46 крб.)³. Згодом виплати було збільшено – до 113 марок та 170 марок на місяць відповідно⁴. І якщо сума утримання була чітко визначена, то вираховування з нього відрізнялися. Наприклад, в Німеччині з виплачуваних коштів вираховували по 1 марці 40 пфенігів за добове харчування. В деяких таборах необхідно було сплачувати окремо за хліб, а у деяких – і за вечерю. За перший місяць перебування у полоні жалування не видавалося⁵. В Австро-Угорщині молодші офіцери отримували 120 крон, старші – 180 крон, штаб-офіцери – 240 крон в місяць. З цих сум щомісяця комендатура табору стягувала значну суму на продовольче забезпечення бранців (в середньому 3 крони на

день), а те, що залишалося – витрачалося на купівлю одягу, продуктів харчування, прання тощо⁶.

Важливою складовою офіцерського побуту були прогулянки, які здійснювалися за межі табору, щоправда, лише у супроводі конвоїрів⁷. Дозволялося відпускати полонених офіцерів на прогулянки під чесне слово не втікати⁸. В якості гарантії чесного слова виступала власноручна розписка офіцера, яка на час прогулянки здавалася в комендатуру⁹. Шаблонний текст був наступним: «Я даю своє чесне слово, у випадку моєї участі у прогулянці ... не здійснювати втечі, під час прогулянки виконувати усі розпорядження конвоїрів та не здійснювати жодних дій, які загрожують безпеці німецької держави. Я знаю, що ... військовополонений, який здійснив втечу не зважаючи на дане чесне слово, підлягає смертній карі»¹⁰. Також видавалися разові дозволи для виходу з табору без конвою (здійснити покупки, відвідати лікаря, піти в баню і т. ін.)¹¹. Під час прогулянок заборонялися відвідини готелів, зносини з жінками, візити до розважальних закладів. Порушення цих правил тягли за собою позбавлення пільг винуватця, а іноді й всього бараку або табору¹².

Загалом, становище бранців у тому чи іншому таборі дуже часто залежало від особистості коменданта та охоронців: були такі, які доводили табірний режим «до абсурду», а були й такі, які дотримували

1 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торпай... С. 4; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 275-277.

2 РГИА. Ф. 1090. Оп. 1. Д. 179. Л. 47 об.; Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии и отношение германцев к населению занятых ими областей Царства Польского и Литвы. Материалы, собранные доктором М.П.Базилевичем в плену и среди 110 вернувшихся из германского плена русских врачей. Пг., 1917. С. 126-127; Румша К.Ю. Пребывание в германском плену и геройский побег из плена. Пг.: Скобелевский комитет, 1916. С. 21; Самсонова Е.А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных... С. 10-11; Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч.І... С. 31-32; Camp Regulations of the Camp for Prisoners of War at Darmstadt // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 298; Regulations of Prisoner of War Camp at Salzwedel // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 287; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 280.

3 Фомин В.Б. Среди культурных варваров. 14 месяцев в германском плену. Пг.: Скобелевский комитет, 1916. С. 21; Германский Красный Крест о положении военнопленных // Вестник Красного Креста. 1915. № 4. С. 1320.

4 Корсак В. Плен... С. 156-157; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 229-230.

5 РГИА. Ф. 1090. Оп. 1. Д. 179. Л. 29 об.; Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 148.

6 Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 258-259.

7 РГИА. Ф. 1090. Оп. 1. Д. 179. Л. 47 об. - 48 об.; Румша К.Ю. Пребывание в германском плену... С. 32; Голос русского пленного из Германии // Вестник Красного Креста. 1915. № 4. С. 1574-1575.

8 Befondere während des gegenwärtigen Krieges getroffene Vereinbarungen // Anlage zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. S. 7. URL: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?ip=193.174.98.30&seite=642&pdfseitex>

9 Успенский А.А. В плену. Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч.ІІ (1917-1918 гг.). Каунас: Издание автора, 1933. С. 4.

10 Цит. за: Кантор Ю.З. Война и мир Михаила Тухачевского. М.: Издательский дом «Огонек»; «Время», 2005. С.81.

11 РГИА. Ф. 1289. Оп. 13. Д. 393. Л. 145 об. – 146.

12 Там само. Л. 146.

лися правил і під їх керівництвом жилося легше¹.

Раціон полонених. Продовольче забезпечення полонених в таборах було, мабуть, найскладнішою проблемою серед усього спектру наявних. Німецькі правила, опубліковані в жовтні 1914 р., передбачали, що захоплені бранці харчуватимуться так само, як німецькі військовослужбовці. Вартість добового пайка складала 60 пфенігів (приблизно 25,5 коп.). Додаткові продукти можна було купити у табірних крамничках². Проте вже на початку 1915 р. в останніх було заборонено продавати тютюн, шоколад та мед³, поступово зникали з продажу хліб, крупи, м'ясо і т.ін.⁴. Крім того, поступове подорожчання продуктів вело до скорочення пайка при збереженні його вартості. Вже навесні 1915 р. в таборах Австро-Угорщини та Німеччини відчувалася продовольча криза. Якість хліба, який видавався бранцям, була поганою, а його кількість – недостатньою⁵.

З часом харчування бранців незабаром стало вкрай бідним. За матеріалами російської Надзвичайної Слідчої Комісії харчування рядових бранців з деякими варіаціями зводилося до наступного: вранці кава з жолудів чи з цикорію без цукру і молока або чай, іноді це заміняли «бов-

танкою» з води і муки або з картопляним крохмалем; на обід – водянистий суп без м'ясного навару, зі шматків овочів (картоплі, буряку або моркви), які часто були нечищеними, а іноді й немитими; на вечерю полонені отримували по стакану кави або чаю; хліб видавався по ½ фунта (приблизно 200 грам) на добу на одну людину, причому був вкрай поганої якості, випечений з муки зі значними домішками соломи, гнилої картоплі, висівок⁶. Інколи доходило до бійки за шматок хліба, особливо серед російських, румунських та італійських полонених⁷. З 1916 р., коли Німеччина перейшла на «карткову систему», основний раціон полонених складали бруква та кормовий буряк⁸. На кінець 1917 р. – початок 1918 р. ситуація стала катастрофічною і в деяких таборах навіть почали фіксувати випадки смертей внаслідок повного виснаження організму через недоїдання⁹. Становище полонених офіцерів було кращим: вони отримували грошове утримання, деякі продукти їм присилали з дому, дещо вони могли купити у табірній кантині (крамничці), хоча ціни там були в кілька разів вищими, ніж в цивільних магазинах¹⁰.

Полонені намагалися боротися з голодом у різний спосіб: копірсалися у вигрібних ямах біля кухонь¹¹, випрошували їжу у полонених англійців та французів¹² тощо. Листи та листівки, які надсилалися додому, рясніли проханнями надіслати їстівні продукти: «прошу вас вислати мені 10 крб. та посилку з сухарями», «прошу... вислати сухарів та тютюну»¹³, «пришліть сухарів»,

1 РГИА. Ф. 1090. Оп. 1. Д. 179. Л. 49; Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма... С. 36; Положение пленных офицеров в лагере Бурге // Летопись войны. 1916. № 90. С. 1446; Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия... С. 2023.

2 Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии... С. 28; The Treatment of Prisoners of War in England and Germany during the first eight months of the War. London, 1915. P. 21; Маркозов В.В. Тяжелое недавнее прошлое. Пг.: Типография «Биржевых Ведомостей», 1915. С. 12; Косвен М. Вести из плена // Вестник Красного Креста. 1916. № 5. С. 1590.

3 Concerning the Principles Observed in the Housing, Feeding and Clothing, as well as the Postal Traffic of Officers and Men Held Prisoners of War in Germany // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 272; Косвен М. Международная ревизия положения военнопленных // Вестник Красного Креста. 1915. № 5. С. 1716.

4 Румша К.Ю. Пребывание в германском плену... С. 18; Русские пленные в Гюстрове Мекленбургском (Из рассказа французского пленного санитаря) // Вестник Красного Креста. 1915. № 8. С. 3689.

5 Навоев П. Как живет наш пленный в Германии... С. 38-39; Никольский Д.П. Санитарно-гигиенические условия жизни наших военнопленных... С. 564.

6 Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 107, 110, 115, 120-121, 129 та ін.

7 Dennett C. Prisoners of the Great War. Authoritative statement of conditions in the prison camps of Germany. Boston-N.Y.: Houghton Mifflin Company, 1919. P. 13-14.

8 Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч. I... С. 115.

9 Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 204-209.

10 Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 128; Моисеенко И. В плену у немцев... С. 15; Warnod A. Prisoner of War. With 60 Sketches by the Author / transl. by M. Jourdain. London: William Heinemann, 1916. P. 103-107.

11 Шамурин Ю. Два года в германском плену... С. 34.

12 The Great World War a History / Gen. Ed. F.A. Mumbi. Vol. VI. London, 1917. P. 104.

13 Цит. за: Казаковцев С.В. Письма солдат-вятчан с фронтов Первой мировой войны в фондах госархивов Кировской области // Отечественные архивы. 2007. № 3. С. 61.

«прошу ... вислати посилочку, щось їстівне», «пришліть посилку чогось з їстівних припасів», «прошу ... допомогти мені посилкою їстівного», «прошу ... вислати посилочку сухаря», «головне, чого я потребу, це їстівні продукти та гроші»¹.

Санітарно-гігієнічний стан таборів. У перший рік війни таборами прокотилася хвиля епідемії, спровокованих холодом, голодом та брудом, які забрали життя десятків тисяч бранців. Серед російських полонених було зареєстровано 39 тис. випадків захворювань на висипний тиф, з'явилися дизентерія та черевний тиф². Часто були відсутні необхідні медикаменти, хворі перебували разом зі здоровими, оскільки не було можливості їх ізолювати³. Коли, нарешті, вдалося зупинити епідемії, німецькі та австро-угорські воєнні адміністрації зайнялися облаштуванням таборів. Передусім, були створені спеціальні карантинні табори або бараки, де полонені перебували певний термін і отримували необхідні щеплення проти черевного тифу, віспи та холери, при необхідності застосовувалася сувора ізоляція хворих⁴.

Втім, проблеми повністю не зникли. Лікарі та бранці часто скаржилися на нестачу медикаментів та матеріалів для перев'язок, інструментів для проведення операцій, які виконувалися часто невміло та грубо, інколи несвоєчасна медична допомога ставала причиною ампутації кінцівок у бранців тощо⁵. Точних даних про по-

мерлих у полоні немає. В різних джерелах цифри варіюються від кількох десятків тисяч до кількох сотень тисяч померлих полонених⁶. Єдине, що можна стверджувати напевно – кількість їх вираховувалася, як мінімум, десятками тисяч.

Посилки та грошові перекази. Посилки, які надходили в табір, оглядалися у присутності офіцера-наглядача та, принаймні, одного полоненого офіцера⁷. Все, що було отримано для загальної роздачі, ділилося між бранцями в присутності старшого по бараку унтер-офіцера або кого-небудь з добровольців. Посилки з неправильними адресами віддавалися найбільш нужденним, найчастіше, в шпиталь⁸. Навесні 1915 р. вийшло розпорядження, згідно з яким отримані посилки видавалися після 14-денного карантинного зберігання⁹.

Гроші, які належали бранцю, здавалися в бюро під розписку, а всі розрахунки записувалися у спеціальні книги¹⁰. Спочатку діяло правило, щоб більше 20 марок на тиждень на руки не видавалось або щоб розрахунок за куплені в кантині товари здійснював та-

1 РГИА, Ф. 1088. граф С.Д. Шереметев. 1560-1919 гг. Оп. 2. 165. Письма военнопленных из-за границы гр. Екатерине Павловне Шереметевой и другим лицам, 1915-1917 гг. Л. 13, 16, 19-21, 24, 32.

2 McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 105-118; Oltmer Jo. Migration und Politik in der Weimarer Republik. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2005. S. 275.

3 The Great World War a History... P. 104-107.

4 Див. докл.: РГИА. Ф. 1090. Оп. 1. Д. 179. Л. 29 об.; В германском плену. Записки сестер милосердия Е.Ч. и Н.К. Пг.: Государственная типография, 1915. С. 54-55; Тарасевич А.В. Отчет по обследованию лагерей и мест водворения русских военнопленных... С. 5; Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч. I... С. 32; McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 51-53; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 88.

5 Кардо-Сысоев К. Воспоминания о плене // Военнопленные врачи. Статьи. М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1918. С. 9-13; Русские пленные

в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия... С. 2026; Отношение немецких врачей к русским пленным // Вестник Красного Креста. 1917. № 1. С. 279-281; Самсонова Е.А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных... С. 6; Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 224-233.

6 Див. докл.: Галицкий В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней советского государства // Советское государство и право. 1990. № 4. С. 124; Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVIII – XX вв. (Историко-статистическое исследование). М.: Соцэкгиз, 1960. С. 318-320; Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. Т. I. Париж: Товарищество объединенных издателей, 1939. С. 171-172; Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 115; Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen und Schicksal in Deutschland. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1921. S. 56; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 330.

7 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау... С. 12.

8 Тарасевич А.В. Отчет по обследованию лагерей и мест водворения русских военнопленных... С. 22-23.

9 Румша К.Ю. Пребывание в германском плену... С. 76-77.

10 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау... С. 8-9, 12; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 277-278.

бірний скарбничий¹. Згодом було ухвалено рішення, за яким кожні десять днів військовополонені могли мати у своєму розпорядженні: офіцери та прирівняні до них – в Німеччині не більше 40 марок, в Австро-Угорщині – не більше 50 крон, всі інші нижні чини в Німеччині – не більше 20 марок, в Австро-Угорщині – не більше 25 крон².

Необхідно відзначити ще один важливий факт. Майже скрізь полоненим на руки кошти видавалися у вигляді умовних знаків – т. зв. «табірних бон», які приймалися виключно в табірних кантинах і за межами табору були недійсними³. Для виготовлення табірних бон використовувався будь-який папір – газетний, для зошитів, для обгорток, вощений, глянцевий тощо. Гроші друкувалися, писалися від руки, штампувалися саморобними печатками і т. ін.⁴

Кореспонденція полонених. Полонені мали право писати 2 листи на місяць або 1 листівку щотижня, які проходили обов'язкову цензуру⁵. Писати їх дозволялося лише чорнильним або простим олівцем⁶. До кожного листа прикріплювався зворотній конверт встановленого зразка із адресою відправника. Новоприбулі полонені зобов'язувалися негайно повідомити рідних листівкою про своє місцеперебування⁷. Листівки мали спеці-

ально розроблену форму для полегшення проходження кореспонденції. На листі або листівці цензором ставилися спочатку в ручну, а згодом штамповані надписи «geprüft» (перевірено)⁸.

Згідно із правилами, лист подавався у незапечатаному конверті цензору табору, який часто обмежувався зовнішнім переглядом, без аналізу змісту листа⁹. Полонені цим скористалися і поступово з'явився табірний «новояз», поширилося використання метафор. Наприклад, «Ми офіцери ... хоча й припинили знайомство з паном «М'ясниковим», але з паном «Хлібниковим» ще спілкуємося»¹⁰, «Живемо добре. Правда, шкода, брата свого Хлібникова мені не вистачає, або хоча б Картопельникова побачити»¹¹, «Ви цікавитесь моїми знайомими? Дякую. З М'ясниковим я не бачився з самого захоплення в полон (*лютий 1915 р. – Т.М.*). ... Навіть Ситов провідує мене дуже, дуже рідко. Лише коли отримую посилку»¹². Загалом, в середовищі військовополонених виробилася ціла система шифрів та способів висвітлити реальне становище у таборах. Використовували внутрішню сторону конверту, місця під маркою, подвійне дно в посилці, написання невидимими речовинами (цибулею, молоком, уриною); у тексті використовували спеціальні символи, кодові слова, силу натиску при написанні тексту і т. ін.¹³.

1 РГИА. Ф. 1090. Оп. 1. Д. 179. Л. 50.

2 Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии... С. 25-26.

3 Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия... С. 72; Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч.1... С. 31; Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия... С. 2018.

4 Тхоржевський В. Лагерные боны для военнопленных. URL: [http://www.bonistikaweb.ru/NUMBON/1997-2\(42\).htm](http://www.bonistikaweb.ru/NUMBON/1997-2(42).htm)

5 Concerning the Principles Observed in the Housing, Feeding and Clothing, as well as the Postal Traffic of Officers and Men Held Prisoners of War in Germany // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 273-24; The Treatment of Prisoners of War in England and Germany... P. 28-29; Warnod A. Prisoner of War... P. 109.

6 РГИА. Ф. 1276. Совет Министров. 1905-1917 гг. Оп. 11. Д. 1116. По докладной записке уполномоченного Российского Общества Красного Креста В.В. Маркозова императрице Александре Федоровне о положении дела по оказанию помощи военнопленным и о постановке военной цензуры, 1915 г. Л. 24 об.-25.

7 Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау... С. 10; Camp Regulations of the Camp for

Prisoners of War at Darmstadt // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 301-302; Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 278; Базилович М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 152; Фомин В.Б. Среди культурных варваров... С. 50.

8 Корсак В. Плен... С. 88.

9 Абдрашитов Э.Е. Письма военнопленных Первой мировой войны как канал передачи информации // Вестник Томского государственного университета. История. 2012. № 3 (19). С. 31-32.

10 Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч.1... С. 108-109.

11 Цит. за: Абдрашитов Э.Е. Письма военнопленных Первой мировой войны... С. 32.

12 Письма из немецкого плена / Публ. [и вступ. ст.] М. В. Миловской // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв.: Альманах. М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 1995. [Т.] VI. С. 470.

13 Абдрашитов Э.Е. Письма военнопленных Первой мировой войны... С. 34-35; Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии... С. 273-278.

Варто зазначити також, що основна маса рядових полонених була неграмотною і, зрозуміло, самостійно написати листа вони не могли. Тому, ймовірно, у кожному таборі були люди, які писали листи за певну плату. Солдати писали переважно листівки, офіцери та медичний персонал – розгорнуті листи¹.

Дозвілля (навчання, богослужіння, розваги). Релігійна приналежність російських бранців була строкатою: православні (більшість), католики, протестанти, мусульмани та юдеї². Облаштуванням церков у таборах займалися самі полонені, тому їх вигляд був вкрай різним, залежно від можливостей та наявних предметів культу³. Відправлення богослужіння іноді зустрічалося з перешкодами (брак необхідних предметів, приміщень, відсутність дозволу табірної начальства, певні обмеження щодо тексту проповіді й т.ін.)⁴.

З часом у більшості таборів розгорнулося культурно-освітнє життя. Відкривалися школи, бібліотеки, різні навчальні курси, діяли освітні й спортивні гуртки та, навіть, театри⁵. У змішаних таборах утворювалися т.зв. «мовні тандеми» – парне вивчення англійської та французької мови у полонених союзників та навчання їх російської⁶. Завдяки діяльності шкіл, в яких солдати вивчали грамоту, значна частина рядових російських полонених згодом вже могла

самостійно читати та писати листи⁷. Навчання тривало зазвичай у вільний від роботи час, у вихідні дні тощо.

Забезпечення бранців книгами та газетами було організовано досить добре. Полоненим дозволялося отримувати книги та журнали з батьківщини, де цензором вирізнялися лише статті про війну⁸. Серед бранців поширювалися газети, як створені за ініціативою полонених, так і ті, які друкувалися німецькими та австрійськими військовими органами («Русский вестник» та «Неделя»)⁹. Завдяки цьому формувалися табірні бібліотеки, які обслуговували не лише своїх табірних мешканців, але й поширювали книги по інших таборах та робітничих командах.

Система табірних покарань. Покарання, які застосовувалися щодо полонених, були різними. Прив'язування або підвішування до стовпа було найважчим покаранням. У першому випадку полоненого ставили до стовпа, прив'язаним за ступні ніг та на рівні грудей дротом чи мотузкою і тримали в такому положенні кілька годин; при підвішуванні полонений прив'язувався до стовпа за руки таким чином, щоб він міг торкатися землі тільки пальцями ніг або покараного просто підтягували на мотузці, якою були зв'язані над головою руки¹⁰. Непоодинокими були випадки побиття полонених, їх на тривалий термін позбавляли гарячої їжі та залишали на хлібі та воді, іноді по кілька годин змушували стояти в строю; зрідка полонених заковували в кайдани і т.ін.¹¹.

В 1917 р. система табірних покарань в Центральних державах була піддана ревізії: деякі покарання пом'якшено, деякі

1 Абдрашитов Э.Е. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных Первой мировой войны: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Казанск. гос. ун-т. Казань, 2003. С. 13-14.

2 Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии... С. 186.

3 Нагорная О.С. Религиозная жизнь российских военнопленных в немецких лагерях в годы Первой мировой войны // Российская история. 2008. № 5. С. 160.

4 Кострюков А. Неизвестные страницы истории русского военного духовенства. URL: <http://www.sedmitza.ru/text/443655.html>

5 Див. докл.: Успенский А.А. В плену. Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч.П... С. 15-43; Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 129; Левин К. Записки из плена... С. 46-57, 67-68; Корсак В. Плен... С. 108-109.

6 Нагорная О.С. «Русский народ закончил на войне все классы и семинары»: военный плен Первой мировой как процесс обучения // Новое литературное обозрение. 2008. № 5. С. 199-200.

7 Там само. С. 198-199.

8 РГИА. Ф. 1276. Оп. 11. Д. 1116. Л. 20.

9 Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии... С. 261-264.

10 Документы о немецких зверствах в 1914-1918 гг. / Управление государственными архивами НКВД СССР. М.: Огиз, Госполитиздат, 1942. С. 32-34; Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 111-112, 117, 122 та ін.

11 Див. докл.: Зверства немцев в войну 1914-1918 гг. (из документов Первой мировой войны) / сост. З.З. Михайлович и Л.И. Полянская; Архивный отдел Управления НКВД по Ленинградской области. Л.: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1943. С. 95-103.

скасовано¹. Мабуть це стало результатом стокгольмських переговорів, в результаті яких усі фізичні покарання заборонялися, дозволялися лише покарання у вигляді ув'язнення².

При кожному таборі існували арештантські приміщення, оскільки арешт був найпоширенішим дисциплінарним покаранням та мав варіації: простий, середній та суворий. Простий зводився до перебування в одиночній камері. При середньому додавалося переведення на хліб та воду, нормальний раціон видавався лише кожного третього-четвертого дня. Суворий арешт додатково передбачав перебування в темряві³. Термін арешту складав два тижні, однак його інколи збільшували до кількох місяців⁴.

Крім того, існували спеціальні штрафні табори для утримання хворих або втікачів. Наприклад в Сілезії у невеличкій фортеці в 1916 р. перебувало кілька десятків полонених, присланих туди для лікування або виправлення; у списку навпроти прізвища новоприбулого ставилася одна із трьох позначок: «L», що означало Luetiker (сифілітик), «A» – Alkoholiker або «G.S.» – Gross Skandal. Сюди ж направлялися впіймані полонені-втікачі⁵.

Відповідно до архівних документів, питання про покарання втікачів неодноразово піднімалося під час переговорів між Росією, з одного боку, та Австро-Угорщиною й Німеччиною, з іншого⁶. В результаті були вироблені правила, які на підставі взаємності пропонувалося запровадити в дію з 1 травня 1917 р.: максимальне покарання для полонених офіцерів за першу спробу

втечі – арешт на 20 діб, після другої та більше – 30 діб. Для рядових військовополонених за спробу втечі передбачався арешт терміном не більше 30 діб⁷.

Пропаганда. Одним із елементів табірної досвіду стала пропаганда, яку проводили серед полонених. Оскільки на Східному фронті військові частини формувалися із представників різних національностей або територіально-етнічних спільнот⁸, у Німеччині та Австро-Угорщині з'явилися спеціальні табори для полонених російської армії (в них зосереджувалися за етнічною та/або релігійною ознакою українці, грузини, поляки, мусульмани тощо), де умови перебування бранців були на порядок кращими, ніж у таборах, де утримувалися у переважній більшості етнічні росіяни⁹. Одним із завдань таких таборів було формування з числа бранців, зокрема, полонених українців, військових підрозділів, які б могли воювати проти Росії на боці військ Центральних держав¹⁰.

Трудова зайнятість російських полонених. За положенням статті 6 Гаазької конвенції, «держава може залучати військовополонених до робіт відповідно до їх чину

7 Там само. Л. 145-145 об.

8 Ревякин А. «Этническое оружие» Антанты (союзное командование и военнопленные противника в годы Первой мировой войны) // Первая мировая война: страницы истории / [сб. науч. статей / отв. ред. Ю. Макара]. Черновцы, 1994. С. 63.

9 Див. докл.: Із повідомлень у Міністерство війни (Kriegsministerium) Австро-Угорщини у Відні про відокремлення українців із середовища військовополонених російської армії і направлення їх у м. Фрайштадт (Горішня Австрія) для ведення серед них української агітації за вступ їх у військові антиросійські формування // Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / [упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського]. Чернівці: Технодрук, 2014. С. 61-62; Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии... С. 165-169; Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К.: Київський держ. лінгвіст. ун-т, 1999. 296 с.; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 130-143; Nagornaja O. Des Kaisers Fünfte Kolonne? Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisationskonzepte (1914 bis 1922) // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 2010. № 2. S. 181-206.

10 Із повідомлень у Міністерство війни (Kriegsministerium) Австро-Угорщини у Відні про відокремлення українців із середовища військовополонених російської армії... С. 61-62; Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожуванної дивізії): Монографія. Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. С. 8-19.

1 Кириш Ю. Под сапогом Вильгельма... С. 85; Солнцева С.А. Военный плен в годы первой мировой войны (новые факты) // Вопросы истории. 2000. № 4-5. С. 101.

2 Kramer A. Prisoners in the First World War // Prisoners in War / Ed. by Sibylle Scheipers. N.-Y.: Oxford University Press, 2010. P. 77.

3 Шамурин Ю. Два года в германском плену... С. 12; Dennett C. Prisoners of the Great War... P. 63-64; Косвен М. Вести из плена... С. 1583-1584; Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии... С. 122-123.

4 Моисеенко И. В плену у немцев... С. 30-31; Шамурин Ю. Два года в германском плену... С. 12.

5 Ульяновский А. В плену (1915-1918). Л.: Госиздат, 1925. С. 37-38.

6 РГИА. Ф. 1289. Оп. 13. Д. 393. Л. 142 об. - 145.

та здібностей, за виключенням офіцерів»¹. Загальне положення щодо трудової зайнятості бранців в Німеччині було затверджено 17 жовтня 1914 р.². Більш детальна регламентація пов'язана з розпорядженням Воєнного міністерства від 15 січня 1915 р., яке доповнювалося наказами, що регулювали зайнятість полонених в окремих галузях німецького господарства³. В Австро-Угорщині використання військовополонених на роботах регулювалося окремими постановами, які згодом були кодифіковані в спеціальному зібранні правил Військового міністерства від 1 березня 1916 р.⁴.

Спочатку полонених залучали лише до сільськогосподарських робіт. Втім, вже з початку 1915 р. почала відчуватися нестача робочої сили в усіх галузях господарства. Її брак було ліквідовано за рахунок праці військовополонених, шляхом формування з них т.зв. «робітничих команд» – спеціальних груп, які виконували ті чи інші роботи⁵. В тих центрах, де планувалося широкое залучення праці бранців, облаштовували спеціальні «робітничі табори», в яких полонені лише ночували, а весь день проводили на різноманітних роботах⁶. І якщо спочатку обов'язковою вимогою було перебування сформованих команд (не менше 30 осіб) у спеціальних робочих таборах у нічний час, то вже наприкінці року полонені часто направлялись до селянських господарств без охорони, і нерідко залишалися там на ночівлю⁷.

1 Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]. М.: Издание Главного Комитета, 1917. С. 24.

2 Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen... S. 173-174.

3 Див. докл.: Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914-1918 гг.) // Вопросы истории. 1998. № 4. С. 130-131; Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen... S. 174-189.

4 Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 268.

5 Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии... С. 130.

6 Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии... С. 202.

7 Oltmer Jo. Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914-1918 // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der

Завдяки такій політиці вже з весни 1915 р. вдалося вирішити проблему перенаселення в таборах, оскільки більшість бранців, будучи приписаними до того чи іншого табору, фактично перебували за його межами на робочих місцях. Загалом, скрізь були присутні 1/7, а то й 1/10 частина від загальної кількості приписаних до табору військовополонених⁸.

В цілому, полонені були задіяні в усіх галузях господарства Австро-Угорщини та Німеччини. Так, в Австро-Угорщині роботи, які виконували бранці, поділялися на три групи: 1) роботи урядові (дорожні, гідротехнічні, будівельні); 2) роботи громадські, фабричні та сільськогосподарські (на фабриках, заводах, залізницях при розвантаженні вагонів); 3) служба у приватних осіб⁹. В середньому групи формували у кількості 30-200 осіб, витрати на охорону бранців покладалися на їхнього роботодавця¹⁰. Спеціальними правилами визначалася організація рухомих та постійних партій полонених. Мобільні партії перебували в підпорядкуванні особливого Інформаційного Бюро, яке направляло їх на сільськогосподарські роботи. Постійні партії, залучені до громадських робіт або задіяні на промислових та гірничих підприємствах, були приписані до таборів¹¹. В Німеччині команди по 100 та більше осіб у супроводі конвоїрів направлялися на-

Geschichte]. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. S. 82-84.

8 Див. напр.: РГИА. Ф. 1088. граф С.Д. Шереметев. 1560-1919 гг. Оп. 2. Д. 158. Письма врача Г.Смирнова (из лагеря военнопленных в Германии г. Касель) гр. Екатерине Павловне Шереметевой (рожд. кн. Вяземской), 31 декабря 1915 г. – 18 апреля 1916 гг. Л. 10-11; Бузников А.Н. Из германского плена // Военнопленные врачи. Статьи. М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1918. С. 32; Кардосоев К. Воспоминания о плене... С. 16; Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма... С. 59; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 95; Oltmer Jo. Kriegsgefangene in Europa 1914-1922 // Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart / Hrsg. von K.J. Bade, P.C. Emmer, L. Lucassen und Jo. Oltmer. Paderborn-München, 2007. S. 747.

9 Русские в плену у австрийцев... С.21; Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия... С. 2018.

10 Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 112.

11 Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 268-269; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 117.

самперед на великі заводи, шахти, в лісо-заготівельну галузь. До селянських господарств відправляли групи по 10-20 осіб з одним-двома конвоїрами, а інколи нагляд за військовополоненими здійснювали старости населених пунктів¹.

Окрім виконання робіт цивільного характеру, полонених залучали на потреби оборони й війни в цілому, хоча це суперечило тодішнім міжнародним нормам. Їх відправляли на військові заводи, на яких виготовляли патрони та колючий дріт, примушували копати окопи, ремонтувати укріплення і т. ін.²

Після укладення Брест-Литовської угоди російські полонені продовжували працювати у різних галузях економіки Німеччини та Австро-Угорщини, оскільки їхня участь у роботах була безпосередньо пов'язана з продовольчим забезпеченням³. Необхідність робочих рук бранців в цих країнах була колосальною. Комендатури таборів засипалися проханнями надати працівників для збору врожаю⁴. За окремими даними, в 1917 та 1918 р. загалом 900 тис. російських полонених в Німеччині та більше 1 млн. в Австро-Угорщині були залучені до збору врожаю⁵.

Тривалість робочого дня та оплата праці. Тривалість робочого дня коливалася від 8 до 20 годин. Його середня трива-

лість складала 12 годин (в Німеччині стільки працювали приблизно 48,8 % усіх бранців, в Австро-Угорщині – 59,0 %) ⁶. Розмір оплати за виконувані роботи дорівнював оплаті за таку ж роботу цивільному робітнику. Однак на руки полонений отримував менше. В Німеччині, наприклад, підприємець сплачував у скарбницю за робітника з числа полонених повністю як за цивільного працівника. З цих коштів скарбниця видавала бранцю $\frac{1}{4}$ від загальної суми, а $\frac{3}{4}$ залишала собі в якості компенсації витрат на його утримання⁷. Середній розмір денної заробітної платні складав у Німеччині 30 пфенігів, в Австро-Угорщині – 31 геллер, що дорівнювало російським 15 копійок⁸. В Австро-Угорщині, наприклад, таку оплату отримували 91,6 % працюючих полонених⁹. Такий розрахунок середнього розміру денного заробітку бранців був зафіксований у відповідних угодах між Росією та Центральними державами. Вже в останній період війни розмір односторонньої заробітної плати було підвищено в Росії до 25 копійок, у Німеччині до 50 пфенігів, в Австро-Угорщині – до 50 геллерів¹⁰.

В цілому, робота вважалася кращою долею, ніж перебування в таборі, де тримали надголодь. Часто полонені самі виявляли бажання йти на аграрні роботи, де ставлення було кращим, а харчування ситнішим. Вони згадували, що коли почали відбирати на сільськогосподарські роботи, від бажаючих не було відбою¹¹.

Загалом у роки Першої світової війни вперше було в повному обсязі реалізовано можливість використання праці полонених. Впродовж 1915-1918 рр. до виконання

1 Гринштейн Б.И. В германском плену (1914-1920 гг.) // Вопросы истории. 1975. № 9. С. 116.

2 Див. докл.: Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии (По дополнительным сведениям). Пг.: Сенатская типография, 1917. С. 1-49; Федорченко С. Народ на войне / подготов. текста и вступ. статья Н.А. Трифонова. М.: Советский писатель, 1990. С. 198, Из плена (беседа с инвалидом) // Русский военнопленный. 1917. № 6. С. 3-5; Скромное героство (из рядов французской армии) // Русские ведомости. № 217 (21 сентября). 1916. С.3.

3 ДАЧО. Ф. 4. Чернівецьке повітове управління. 1856-1918 рр. Оп. 1. Спр. 2191. Директивні вказівки крайового управління Буковини за 1918 р. арк. 111.

4 ДАЧО. Ф. 7. Заставнянське повітове управління. 1856-1918 рр. Оп. 1. Спр. 446. Директивні вказівки Військового Міністерства за 1918 р. Арк. 33-33 зв.; Oltmer Jo. Repatriierungspolitik im Spannungsfeld von Antibolschewismus, Asylgewährung und Arbeitsmarktentwicklung. Kriegsgefangene in Deutschland 1918-1922 // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. S. 276-284.

5 Davis G.H. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies // Journal of Contemporary History. 1977. Vol. 12, No. 4 (Oct.). P. 628.

6 Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 331.

7 РГИА. Ф. 1276. Оп. 11. Д. 1116. Л. 22.

8 Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия... С. 75; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 76.

9 Vinogradov S. Russian Prisoners-of-War in the Yugoslavian Regions of Austria-Hungary, Serbia and Montenegro, 1914-1918 // WWI and the XX Century. Acts of the International Conference of Historians, Moscow, 24-26 May, 1994. Moscow, 1995. P. 191.

10 Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 187.

11 Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Вид. 5. К.: Глобус, 1993. С.253; Моисеєнко І. В плену у немців... С. 44-45.

різноманітних робіт було залучено в Німеччині 90 %, в Австро-Угорщині – 95 % всіх наявних російських бранців¹. Не працювали лише офіцери, лікарі та вкрай хворі бранці.

Соціально-психологічна адаптація до полону. Російський дослідник В. Галицький виокремив основні чинники, які впливали на психологію та поведінку полонених. Науковець згрупував їх по чотирьох періодах: 1) до потрапляння в полон (формування страху перед полоном, ступінь обізнаності про ставлення до полонених з боку супротивника, військово-політичне становище на фронтах, знання прав полоненого); 2) під час полону (поводження з бранцями в момент захоплення; наявність поруч близьких друзів, наявність письмового зв'язку з рідними, якість харчування, побутові умови проживання, взаємовідносини між полоненими); 3) після оголошення репатріації та включення до списків репатрійованих (емоційна напруженість, викликана невпевненістю у майбутньому, прояви агресії до країни, в полоні якої перебував бранець, стан його здоров'я тощо); 4) після прибуття на батьківщину (почуття провини, сором за невиконаний війський та громадянський обов'язок, прагнення виправдатися перед оточуючими, ставлення до колишніх військовополонених з боку влади та близького оточення)².

Визначальним у психологічному плані був період від моменту потрапляння у полон до розміщення в таборі. Саме в цей час відбувалося усвідомлення свого становища. В цей момент емоції у захоплених в полон були вкрай різними, хоча значна частина вбачала у полоні можливість відпочити від окопного життя³. Згодом відбувалася переоцінка свого становища, викликана поганими умовами проживання, харчування та жорстким ставленням

з боку табірної охорони. У більшості полонених, з часом ламалася воля, зникали гідність та людяність, вони озлоблялися, втрачали тілесну силу та моральну стійкість⁴. Багато полонених, не маючи міцного здоров'я, помирили або на все життя залишалися каліками, не витримуючи важких умов життя та виснажливих робіт. Так, О. Кобець, який побував протягом війни не в одному таборі, згадував випадки, коли бранці не витримували і психологічно ламалися: «Можна було спостерігати, як люди, найчастіше представники інтелегентних професій, на очах хиріють, тануть, поволі втрачають людський образ, перестають умиватися, не доглядають за собою... Були такі, що їм вистачало мужності перерізувати собі горлянку бритвою... Були такі, що вішалися на скручених із онуч поворозках»⁵. Окрім того, після тривалого перебування у полоні у бранців проявлялася швидка втомлюваність, вони забували імена, назви, окремі події⁶, у багатьох «нерви були так напружені, ... що через найменшу дрібницю... готові були вбити один одного»⁷.

З часом в середовищі бранців розвинулася хвороба, що отримала назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Її виникнення було пов'язане із низкою факторів: 1) утримання разом в основній масі молодих та здорових людей, які були змушені дотримуватись чітко визначених правил (час прийому їжі, підйому та відбою тощо), 2) невизначений у часі термін перебування у полоні, 3) обмеженість простору утримання колючим дротом. Все

1 Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне... С. 75; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen... S. 331.

2 Галицкий В.П. Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена // СОЦИС. 1991. № 10. С. 55-56.

3 Бартенев А. Что такое плен и как его избежать. Пг.: Издание автора, 1917. С. 12-13; Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen. Zürich: Rascher & Cie, Verlag, 1918. S. 22.

4 Навоев П. Как живет наш пленный в Германии... С. 22-24; В плену. Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева записала Е. Милицына. Издание Отдела связи с фронтом при Воронежском губернском комитете В.З.С. Воронеж, 1917. С. 14; Федорченко С. Народ на войне... С. 203; Энгелунд П. Первая мировая в 211 эпизодах / пер. со шведского Т. Чесноковой. М.: АСТ: CORPUS, 2014. С. 170; Яблоновский А. Страшная правда (в германском плену). М.: Изд-во «Свободная Россия», 1917. С. 5; Как немцы содержат русских пленных. Из дневника рядового 6-й роты л.-гв. Семеновского полка Василия Кузнецова // Вестник Красного Креста. 1915. № 8. С. 3764-3675.

5 Кобець О. Записки полоненого... С. 204-205.

6 Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen... С. 25-27.

7 В плену. Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева... С. 9-10.

це в сукупності призводило до психічних розладів, нервозності, галюцинацій і т.ін.¹.

Спільне розміщення в таборах захоплених у полон військовослужбовців Антанти, в середовищі яких на побутовому рівні існували відмінності та виникали суперечки, поглиблювало їхній дратівливий стан. Наприклад, російські бранці навіть в переповнених казармах наполягали на тому, аби все було щільно зачинено, в той час як французи намагалися частіше провітрювати приміщення².

В умовах майже постійного недоїдання, витонченої системи покарань та виснажливих робіт дехто зважувався на втечу. Пійманих втікачів зазвичай відправляли у штрафні табори, які вирізнялися важкістю виконуваних робіт та офіційно дозволеними тілесними покараннями³. Втім навіть це не зупиняло сміливців. Наприклад, майбутній радянський маршал М. Тухачевський здійснив кілька таких спроб, допоки втеча не вдалася⁴. З полонених генералів втекли лише Л. Корнілов⁵ та О. Асташев⁶. Варто зазначити, що часто втікали з таборів, з робочих місць, але з прогулянок – дуже рідко. Прогулянка була вагомим привілеєм (вони дозволялися лише офіцерам, майстрам, які працювали в табірних майстернях, а також допоміжному табірному персоналу), і втеча одного могла зашкодити решті посиленню табірному режиму. Окрім того, відпускали під чесне слово, а порушити дане слово було для офіцера страшною ганьбою. Хоча, іно-

ді втечі здійснювали й під час прогулянок, що зробив, наприклад, М. Тухачевський.

Складною проблемою для полонених було незнання німецької мови. Як згадував один з лікарів, що побував в полоні: «Скільки було убито нещасних, які не розуміли наказів», а крім того, «сумну роль відіграють перекладачі, які часто не лише зловживають довірою полонених, але й проявляють велику жорстокість до них»⁷. Втім, з часом російські бранці почали розуміти основні команди, а під кінець війни більшість з них уже могли висловлюватися німецькою мовою.

Одним із способів втечі від реальності було вживання алкоголю. Не зважаючи на обмеження або й заборону вживати алкоголь, полонені усіма способами намагалися дістати самогон або вживали надіслані рідними парфуми та денатурати⁸. Набули розвитку в офіцерському середовищі азартні ігри⁹, і навіть набули поширення й серед рядового складу. Як згадував колишній полонений Б. Грінштейн, на кінець 1918 р. у зв'язку з тим, що за роботу платили, хай і невеликі, але кошти, деякі військовополонені почали пиячити, займатися грою в карти, спекуляціями¹⁰. Часто в іграх ставкою були не лише гроші, але й раціон¹¹.

Частим явищем табірному життю були крадіжки. Наприклад, Ю. Кірш свідчив, що «злочинство в таборі йшло найвідчайдушніше»¹², а, за словами О. Кобця, нерідко ті, хто «одержали перші пакунки з далеких домівок і не встерегли їх ночами, на ранок божеволіли, два чи три в самому нашому бараку в петельку полізли»¹³. Будь-яка моральність в умовах виживання практично зникла.

Обговорення почутого за день теж було однією з важливих сторін життя в полоні. Говорили про війну, про їжу, ділилися ле-

1 Див. докл.: Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen... S. 5-13.

2 World War I: a History in Documents / Frans Coetzee, Marilyn Shevin-Coetzee. N.Y.: Oxford University Press, 2002. P.85-86; McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany... P. 45-47.

3 Шамурин Ю. Два года в германском плену... С. 44.

4 В свой полк из плена через шесть границ. Новые документы о М. Н. Тухачевском / [публ. подготов. В. М. Шабанов] // Военно-исторический журнал. 1996. № 5. С. 91-92; Гуль Р. Тухачевский... С. 46-63.

5 Див. докл.: Солнцев-Засекин А. Побег генерала Корнилова из австрийского плена: Составлено по личным воспоминаниям, рассказам и запискам других участников побега и самого генерала Корнилова / Вступ. ст. и коммент. Н.П. Грюнберга. М.: Кучково поле; Императорское Русское историческое общество, 2014. 256 с.

6 Гуцин Ф.А., Жебровский С.С. Пленные генералы Российской императорской армии 1914-1917. М.: Русский путь, 2010. С. 100.

7 Кардо-Сысоев К. Воспоминания о плене... С. 17.

8 Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии... С. 239.

9 Корсак В. Плен... С. 84-85; Гуцин Ф. А., Жебровский С. С. Пленные генералы Российской императорской армии... С. 98-99.

10 Гринштейн Б.И. В германском плену... С. 120.

11 Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen... S. 20.

12 Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма... С. 34.

13 Кобець О. Записки полоненого... С. 253.

гендами, які склалися по таборах, наприклад, про нібито приховане знамено тощо. В бараках з'явилися свої оповідачі, які були обізнані про хід справ і свої розповіді видавали за достовірні¹. Вкрай радісною подією було отримання листа від рідних чи знайомих. Як зазначав один із бранців: «Потрібно відчувати все пережите мною, тоді буде зрозуміло, що означають листи з батьківщини»².

Ще одним з вагомих аспектів табірної життя була сексуальна сфера, досі в дослідженнях здебільшого табуїрована. Перебування у виключно чоловічому закритому співтоваристві спровокувало появу в середовищі полонених гомосексуалізму. Втім, з часом це пішло на спад, що, в деякій мірі, було пов'язано із залученням значної кількості полонених до робіт за межами табору. Більшість російських бранців було залучено до сільськогосподарських робіт й інколи вони проживали там же, в селянських хатах від ранньої весни до пізньої осені. Це призвело до того, що між полоненими і місцевими жінками виникали симпатії, які переростали в сексуальні стосунки. Також невід'ємною частиною інтимного побуту військовополонених був процес «демаскулізації», коли багато чоловіків почали проявляти надмірну емоційність, невластиву їм в звичайному середовищі, а також поширення трансвестизму, в першу чергу там, де діяли театральні гуртки, незмінним атрибутом яких були постановки з жіночими ролями³.

1 Левин К. Записки из плена... С. 63.

2 Письма из немецкого плена... С. 468.

3 Див. докл.: Мінаєва Т. Сексуальне життя російських військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині в роки

* * *

Отже, впродовж Першої світової війни в таборах Австро-Угорщини та Німеччини опинилися сотні тисяч російських полонених. Після початкової розгубленості, з літа-осені 1915 р. почали будуватися стандартизовані барачні містечка із дотриманням основних санітарних норм, поступово налагоджувалося табірне життя зі своїм особливим побутом. Вже на кінець 1915 р. переважна більшість російських бранців була інтегрована у військову економіку. Завдяки цьому, Німеччині та Австро-Угорщині вдалося по-перше, частково покрити нестачу власних робітників, призваних на війну, а, по-друге, значною мірою компенсувати витрати на утримання сотень тисяч полонених.

Процес адаптації до обставин полону відбувався у складних умовах і здатність пристосуватися до оточуючого середовища залежала від фізичного загартування й психічної стійкості бранців, від табірної комендантської та охорони тощо. Адаптувалися російські полонені по-різному: одні шукали спасіння у втечі, інші йшли на добровільну співпрацю з табірною адміністрацією, треті перетворювалися на байдужу до всього масу, яка безмовно корилася долі. Проте для всіх без винятку полон став суворою школою виживання, наслідки якого залишилися на все життя.

Першої світової війни // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2019. № 2. С. 83-89.

Ігор Срібняк,
Київський університет імені Бориса Грінченка
Мілана Срібняк,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ПРОСТІР ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА) У 1915–1918 рр.

Окремі аспекти досліджуваної теми в різний час опинялись в полі уваги як колишніх таборян та культурно-освітніх діячів Фрайштадту¹ (ці праці слід радше трактувати і як джерела до вивчення даної проблеми), так і сучасних дослідників². Спробу реконструкції діяльності культурно-мистецьких осередків у цьому таборі було здійснено Л.Кривошеєвою в рамках власного дисертаційного дослідження³. Найбільший внесок у дослідження специфіки функціонування аматорського театру в таборі Фрайштадт було здійснено співавторкою цієї розвідки, яка у низці своїх статей дійшла до важливих висновків та узагальнень, а також залучила до наукового обігу кілька цінних архівних документів з історії його становлення і розвитку⁴.

Проте опрацювання нового масиву документів з таборового архіву (ф.4404 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України) спонукає в чергове повернутись до даної проблематики з метою проведення узагальненого аналізу культурно-мистецького життя полонених українців у Фрайштадті. Ці документи ілюструють основні етапи організаційного розвитку таборового мистецького осередку, який опікувався підготовкою вистав на сцені театру (артистичний гурток – театральна секція – Драматичне товариство ім. І. Котляревського)⁵. Крім того, значний масив цінної джерельної інформації про роботу таборового театру в Фрайштадті можна почерпнути зі шпальт «Вісника СВУ», в якому час від часу публікувалися матеріали про його творчі здобутки⁶.

* * *

Культурно-просвітницька та національно-організаційна робота посланців Союзу визволення України (СВУ) роз-

аспект // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». К., 2016. № 2(130). С.85-91; Срібняк М. Український театр у таборовому просторі (Фрайштадт, Австро-Угорщина) // Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острого. Острого, 2016. С.285-286; Срібняк М. «...За допомогою театрального мистецтва вести українську національну працю»: до історії театру в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) у 1916-1917 рр. // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowie Omelianu Wiszce (1940-2014). Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. Т.1. С.61-65.

5 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.265, арк.1-8 та ін.

6 Див. зокрема: Трутень Г. Український театр в таборі полонених (Австрія) // Вісник СВУ. Відень, 1917. 18 лютого. Ч.138. С.119-121.

1 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.157-174; Дубрівний П. Союз визволення України в 1914-1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Мюнхен, 1968. Т.XV (XVII). С.76-87; Кобець О. (Олексій Варшава). Записки полоненого: Пригоди і враження учасника першої Світової війни. 4-те вид. Мюнхен, 1959. 397 с.

2 Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К., 1999. С.60-61; Качмар Л. Роль просвіти і театру в житті українських військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини // Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтво. Львів, 2008. Вип.8. С.133-138.

3 Кривошеєва Л.М. Національно-просвітня діяльність союзу визволення України в таборах полонених українців (1914-1918 рр.). Дис... канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – Історія України. Запоріжжя, 2009. С.113-124.

4 Срібняк М.І. Український театр у таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) під час Першої світової війни // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 9 квітня 2015 р. К., 2015. С.294-300; Срібняк М.І. Театральне мистецтво у таборовому повсякденні полонених вояків-українців в Австро-Угорщині у 1915-1917 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2015. № 29(362). С.89-95; Срібняк М.І. Драматичне товариство в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина): інституційний

почалась у таборі Фрайштадт у жовтні 1914 р., зустрічаючись при цьому з виразним її несприйняттям з боку переважної більшості полонених¹. У цій ситуації найважливішим завданням стало подолання негативізму полонених, чого найпростіше можна було досягти шляхом їх притягнення (у якості акторів та глядачів) до участі в роботі таборового театру. Справа в тім, що пропоновані увазі таборян театральні вистави торкалися найпотаємніших закутин їх душі, гамуючи їх ностальгію за Україною та їх рідними домівками. Разом з тим, українські п'єси, які виставлялись на сцені театру, об'єктивно підсилювали просвітній рух у таборі та пробуджували майже повністю витравлені російським царатом національні почуття.

Відтак, «думка заснувати в таборі театр[...] де-б полонені змогли розважитися в тяжкі години невільницького життя, а головне, який став би розсадником просвіти й національної свідомості між полоненими» виникла вже на початку 1915 р., коли зусиллями українського активу табору було підготоване до вистави «Суєту» І. Тобілевича (Карпенка-Карого) і «Нахмарило» Б. Грінченка. Проте, внаслідок відсутності в трупі достатньої кількості фахових артистів та відповідного помешкання, сценічного обладнання й декорацій, ці спроби зазнали цілковитої невдачі: «не було навіть ніяких виглядів на щось краще в будучині, тому вся енергія, яку витрачено на театральну штуку, пропала даремно»².

Але це не зупинило аматорів-артистів, і вже в другій половині червня 1915 р. український актив табору заснував драматичний гурток, члени якого розпочали підготовку до вистави згадуваної драми І. Тобілевича. Роботу з її постановки полегшувала та обставина, що репетиціями керував колишній актор Київського театру М. Садовського полонений Данило Щербина³.

1 Про це див. докладніше: Срібняк І. «Що ви нам про книжки і науку? Ви нам хліба вистарайтеся...» (українська «пропаганда» в таборі Фрайштадт, Австро-Угорщина у кінці 1914 – на початку 1915 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2017. № 2(18) (квітень-червень). Т.1. С.39-44.

2 Трутень Г. Український театр в таборі полонених (Австрія) // Вістник СВУ. Відень, 1917. 18 лютого. Ч.138. С.119.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.16, арк.65.

Члени Просвітнього відділу СВУ – В. Сімович, Є. Турула, Р. Домбчевський – максимально сприяли мистецьким пошукуванням полонених, надавши всю можливу допомогу в створенні 22 липня 1915 р. «Артистичного гуртка» у складі 18 таборян, який вже діяв на підставі власного статуту. Перші результати його діяльності були презентовані таборовому загалу вже за три дні, коли гурток підготував свій перший концерт на честь Т.Шевченка. Після цього гурток почав підготовку до постановки комедії Б.Грінченка «Нахмарило», але в умовах відсутності окремого приміщення для репетицій та будь-якого реквізиту робота просувалась повільно⁴.

Ще через місяць (20 серпня 1915 р.), у зв'язку з реорганізацією української таборової організації, яка відтоді стала називатись «Суспільно-просвітнім гуртком» (СПГ), театральний осередок набув статусу її окремої секції, яка об'єднала близько 20 полонених українців. Сама секція організаційно оформилась 14 вересня 1915 р., і в ній згуртувалися ті таборяни, які раніше працювали на сцені та любители театального мистецтва, які вирішили «тут за дротами зі сцени розбуджувати приспану національну свідомість своїх братів-українців. Вони мріяли над тим, якби в сіру й нудну буденщину таборового життя, внести промінь світла, надії, мистецької розради та відвести очі своїх земляків від невідрадної, суворой дійсності в полоні»⁵. Секцію очолила управа, до складу якої крім полонених увійшли два члени Просвітнього відділу СВУ, а її головою було обрано колишнього артиста театру М.Садовського Д. Щербину.

Розпочавши з влаштування двох концертів (на честь М. Лисенка і І. Франка), члени секції поступово готувалися до поновлення роботи театру. На цей час секція вже мала у своєму складі кілька відділів (драматичний, малярський, концертний та музейний), а її діяльність все більше привертала увагу табірному загалу. Дієву допомогу її членам надавав композитор

4 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.16, арк.91-91зв.

5 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.175.

Є.Турула, якому вдалося домовитися з таборовою комендатурою про надання секції відповідного приміщення, і вже у грудні 1915 р. в одному з найбільших бараків табору, розрахованому на 1500 осіб, було споруджено сцену. За короткий час силами М. Голубця, М. Гаврилка і Ю. Балицького були виготовлені перші декорації. Крім того, як згадував К. Даниленко, значну підготовчу роботу провели й інші члени секції, які «вишували та скуповували різні речі: вишивані сорочки, смушеві шапки, чоботи та все те, що було потрібне для сцени»¹.

На Різдвяні свята (26 грудня 1915 р.) у Фрайштадті відбулася перша вистава побутового жарту М. Старицького на одну дію «Як ковбаса та чарка – минеться й сварка» (режисер – полонений І. Птиця), а також дивертисмент із декламацій, співів і музики. Попри недосконалість сцени та недоліки акторської гри, полонені із захопленням зустріли перший виступ табірної театру. Особливе здивування у глядачів викликала поява на сцені «дівчат» – полонених стрункої статури у жіночому вбранні, в перуках та з підфарбованими обличчями. Присутні на виставі офіцери комендатури також відзначали високий мистецький рівень гри таборової трупи, і зокрема провідних її акторів.

Завдяки фінансовій допомозі театру з боку СВУ, табірної комендатури, товариства «Власна Поміч» і деяких приватних осіб його колектив отримав можливість значно активізувати свою діяльність. Велике значення мала й загальна зацікавленість полонених у продовженні його роботи, які почали охоче розкуповувати квитки на вистави театру. Ці грошові надходження дозволили театру придбати необхідний реквізит, обладнати сцену й зал і, головне, заохотити до участі театральній трупі тих полонених, які мали відповідні акторські здібності.

У січні 1916 р. на прохання о.Є.Турули комендатура табору здійснила переобладнання театру – було розширено й підвищено сцену, збільшено театральну залу, проведено електрику, встановлено сидін-

ня тощо. У цей час артисти розучували ролі з нових п'єс, що готувалися до вистави. Одночасно багато полонених виявили свою живу зацікавленість до українського театру, добровільно взявшись за вишивання рушників і сорочок, пошив свиток, чумарок і киреїв, плетіння брилів із соломи малювання нових декорацій (від сільських околиць до гетьманських палаців). На думку одного з українських активістів (О.Кобця), запорукою успішних виступів театру була й «любов до мистецтва й висока майстерність, що їх укладає в театр колектив артистів і, зокрема Ю.Балицький (у 1914 р. він скінчив у Парижі Академію мистецтв) й І.Птиця», а також «багатий реквізит, перуки, одяг (головним чином – всілякі жупани, штани, корсетки, вишивані сорочки та ін.)», що робило «театр місцем не тільки видовищ, а й вогнищем високого культурного й виховного значіння»².

Вже у лютому-березні 1916 р. у таборі відбулися вистави кількох п'єс, зокрема: «Піймав облизня» Т.Колісниченка, «Ой не ходи Грицю на вечорниці» М.Старицького, «Бурлака» І.Тобілевича. Останню п'єсу артистична секція була змушена виставляти п'ять разів аби задовольнити прохання глядачів з усього табору³. У подальшому репертуар театру збагатився такими виставами як «Невольник» М. Кропивницького, «Нахмарило» Б. Грінченка, «Украдене щастя» І. Франка, «На Україні» Овчинникова, «На бідного Макара» Волоського, «Паливода» І. Тобілевича. Ці п'єси також виставлялись з великим успіхом, повторюючись три-чотири рази⁴. Ці досягнення таборового театру дали підстави полоненому Г. Трутню вважати його «не тільки місцем відпочинку, а й школою національної свідомості, розсадником просвіти серед полонених»⁵.

2 Кобець О. Записки полоненого (Пригоди і враження учасника Першої світової війни). Мюнхен, 1959. С.356.

3 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.176-177.

4 Качмар Л. Роль просвіти і театру в житті українських військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини // Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтво. Львів, 2008. Вип.8. С.135.

5 Трутень Г. Наш театр // Розвага. Фрайштадт, 1916. Ч.3(58).

1 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.176.

Творчі здобутки трупи таборового театру були настільки значними, що квітні 1916 р. вона разом з хором і музичним відділами (загалом 175 осіб) у супроводі о. Є. Турули та В. Сімовича відбула гастрольну подорож до Німеччини. Українські актори-аматори відвідали всі три табори полонених українців (Раштат, Вецляр, Зальцведель), в яких відбулись вистави та концерти за їх участю. Крім того, «фрайштадці» (при співучасті оперного співака М. Менцінського) виступили з концертами у таких німецьких містах як Берлін, Дрезден, Ляйпциг, Мюнхен та ін., причому місцева публіка дуже тепло сприйняла творчість таборових артистів. Кожного разу перед концертами з повідомленнями про стан українських справ виступали В.Сімович і член Президії СВУ О. Скоропис-Йолтуховський¹.

Найактивніше з членів товариства у цей час працювали Іван Птиця, Юрій Балицький, Олекса Лошаченко, Матвій Щербина, Сергій Мандрика, Кирило Олексієнко, Григорій Терешко та ін. 29 квітня 1916 р. вони та інші члени артистичної секції виступили з ініціативою проведення щосуботи «гумористичних вечорів» з тим, щоб «люди могли бодай на годину розважитись і забути від всіляких хвилюючих душу питань». В першій половині травня відбулись два таких вечори, «на яких були декламовані переважно твори Руданського, Глібова і дещо з Самійленка». Третій вечір було проведено 20 травня ц.р., його підготовкою відала вже окрема «Комісія по улаштуванню суботніх вечорів» у складі Мороза, Кабзана і Вовчка, пізніше до її складу також увійшли Ю. Балицький та О. Лошаченко. Проведення таких вечорів мало, на думку таборового активу, підготувати полонених до сприйняття українських мистецьких творів патріотичного змісту в рамках літературно-музичних вечорів².

Вже 29 травня СПГ доручило артистичній секції підготувати вечір на вшанування пам'яті І.Франка. 10 червня такий

вечір відбувся, його програму відкривала доповідь Охримовича про життя і діяльність Каменяра, далі виступили полонені Славінський, Вовчок, Лошаченко, Кабзан, Ляхович з декламаціями окремих творів поета. До кінця цього місяця було організоване проведення ще трьох літературно-музичних вечорів, при чому полонені вітали декламаторів «гучними оплесками та криками біс». 2 вересня на черговому такому вечорі на його завершення хор виконав «Не пора...» та національний гімн «Ще не вмерла Україна», і надалі робив це кожного разу³. Полонені вже без жодного страху сприймали ці твори, а їх виконання стало з того часу однією з таборових традицій. Загалом відбулось 17 літературно-музичних вечорів, завдяки чому значна кількість полонених отримала можливість долучитись до українського мистецтва, а також виплекати в собі національно-визвольний світогляд.

20 червня 1916 р. таборові артисти здійснили коротку гастрольну подорож до Відня, і знов таки – українське мистецтво заповонило, хоч і на короткий час, серця віденців. Привертає увагу комерційна складова гастролей фрайштадців: своїм рішенням вони вирішили перерахувати чистий прибуток – 415 крон австро-угорських (далі – к.а.) на потреби українських шкіл на Волині, Поліссі та Підляшші⁴.

З розвитком культурно-національного життя в таборі Фрайштадт настали й важливі переміни у становищі артистичної секції СПГ, яка в липні 1916 р. була реорганізована у статутне «Драматичне товариство ім. Івана Котляревського». Проект статуту було укладено управою секції за участі члена Просвітнього відділу СВУ М. Чайковського, після чого він був затверджений на загальних зборах. Документ визначив основні напрями діяльності товариства та його найголовніше завдання: «за допомогою вистав, концертів спричинитися до розбудження національної свідомості полонених табору; стати для полонених практичною школою,

1 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.179-180.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.265, арк.2, 2зв., 5зв.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.265, арк.3, 6зв., 7зв., 9зв.

4 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.179-180.

щоби після повернення (з полону – *авт.*) вони змогли б за допомогою театрального мистецтва вести українську національну працю». Крім того, товариство мало на меті «плекати українську музику і українську як світську, так і церковну пісню».

Статут регламентував і можливі форми діяльності Драматичного товариства: «а) театральні вистави і концерти; б) літературні, вокальні музичні вечорниці; в) читання драматургічної літератури; г) теоретичні та практичні курси нотного співу і гармонії; д) утримування хору і оркестру, які мають розучувати українські пісні і твори українських композиторів; є) організація викладів про історію української народної та церковної музики; ж) організація курсу диригентів, які б могли потім самостійно управляти хором; з) ведення науки гри на українських народних інструментах; і) утримування бібліотеки драматичних і музичних творів та з обсягу драматургії і музики»¹. Вже тільки лише один цей перелік засвідчує надзвичайну різноплановість інтересів членів товариства, а поєднання їх зусиль дозволяло акторам-аматорам досягати справжніх висот на сцені.

16 жовтня 1916 р. з метою підвищення мистецького рівня всіх таборян рада товариства ухвалила рішення про проведення «практичного курсу українського національного театру», в рамках якого мали викладатись історія українського театру, теорія драми, декламація, пластика, фехтування, танці, теорія міміки і гриму, колористика, історія одягу, теорія співу і музики². Ініціатором заснування цих курсів виступив С. Драбинястий (вихованець Драматичної школи ім. М. Лисенка в Києві), який надалі керував їх роботою. Для набуття практичних навичок слухачі курсів мали поступово залучатись до участі у виставах, також було передбачено, що після прослуховування теоретичного курсу випускниками мали бути складені іспити. З огляду на те, що до викладання на цих курсах були залучені проф. С. Смаль-Стоцький, Р. Домбчевський, М. Чайков-

ський, Ю. Балицький – їх відвідувала значна кількість полонених³.

Відтак ці курси стали ще однією школою громадсько-національного виховання таборян, і поза всяким сумнівом вони успішно виконали свою безпосередню місію, давши частині полонених ази акторської майстерності. Як згадував безпосередній свідок тих подій К. Даниленко, завдяки театральним пробам та участі у згадуваних курсах, «більшість з аматорів, що перед тим не змогли знайти свого місця на сцені, що не вміли прилюдно сказати слова, зробити жодного руху, переродилися, почали відчувати, переживати, плакати й сміятись, вони зрозуміли себе, свою роль на сцені і полюбили її. Це була школа для самородків під проводом ідейних фахових артистів». Водночас театр вплинув і на цілу масу таборян, які «відчули духовну потребу в театрі і попливли до нього з усіх бараків. Вони набули культурну звичку, щоб вечором у неділю піти до театру. Таборовий театр став наскрізь громадсько-культурно-національною інституцією з найбільшою аудиторією»⁴.

Восени 1916 р. у складі товариства перебувало 53 таборянина, зусиллями яких були підготовлені вистави «Хатня революція» Володського (15 і 22 жовтня ц.р.) і «На громадській роботі» (5 листопада). У кінці листопада на виконання розпорядження комендатури в таборі було залишено лише 30 членів Драматичного товариства конче потрібних для праці, решта добровільно зголосилась виїхати на роботи⁵. Але маючи такий досить обмежений склад товариство продовжувало свою роботу, утримуючи свою бібліотечку, провадячи роботу буфету, влаштовуючи виклади для своїх членів (з них найбільшою популярністю користувались лекції С. Смаль-Стоцького з історії українського театру).

Товариство мало сталі джерела грошових надходжень, які використовувались

3 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.184-185.

4 Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.187.

5 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.2зв., 3.

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.252, арк.1-2.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.2.

для покриття видатків, проте у цей час частина його членів ще не мала навичок діловодства, що призводило до порушень у фінансовій звітності. Так, зокрема, у звіті ревізійної комісії Драматичного товариства за період від 6 жовтня до 6 грудня 1916 р. було констатовано перевищення витрат (на 37,57 к.а.), крім того бухгалтерські книжки велись «в повнім хаосі», а речі в театральному гардеробі – вчасно не обліковувались¹. Товариство зважило на ці недоліки, і вже за короткий час зуміло навести лад зі звітністю та обліком речей, які використовувались його членами. Крім того, у грудні ц.р. робота товариства виявилась й у підготовці та виставі таких п'єс як «Панська хворість», «Бувальщина», «На бідного Макара», «Паливода».

На початку 1917 р. таборовий театр у Фрайштадті продовжив свій поступальний розвиток, готуючи нові вистави, закуповуючи додатковий реквізит, залучаючи до репетицій нових артистів-аматорів з числа полонених та підтримуючи членів Драматичного товариства безповоротними субсидіями. Взимку товариством, у складі якого на той час перебувало 63 члени, було придбано 23 різні декорації, 37 речей до гардеробу та 63 предмети реквізиту². Але через виїзд половини членів товариства на роботи, його діяльність тимчасово підупала, що підтверджується відсутністю будь-яких згадок про творчу діяльність товариства в січні 1917 р.

Хоча Драматичне товариство отримувало регулярні прибутки – реалізуючи квитки на вистави (надходження за одну виставу пересічно становили 55-60 к.а.), тим не менш загальнотаборова Головна Українська Рада та комендатура табору час від часу передавали до каси товариства грошові внески (від 10 до 150 к.а.) безповоротно або за умови їх повернення. Ще одним джерелом акумуляції коштів для театру був буфет товариства (пересічно 80 к.а. чистого зиску щомісячно), в якому полонені за помірними цінами могли придбати собі продукти та напої³. Водночас, Драматичне товариство завжди підтримувало

загальнотаборові акції, перераховуючи на різні національні та гуманітарні цілі частину своїх коштів (зокрема, влітку 1917 р. з отриманих коштів за виставу «Бондарівна» 57 к.а. було передано до Українського загальнонаціонального фонду)⁴.

До послуг режисера та артистів була бібліотека, в якій зберігалось 117 екземплярів книжок (станом на 1 лютого 1917 р.). За їх стан та збереженість відповідав бібліотекар Драматичного товариства П.Дубрівний, який вносив нові книжки до каталогу та контролював їх випозичання та повернення. Бібліотека обслуговувала не тільки членів товариства, але й тимчасово передавала книги до українських таборів у Вецлярі та Йозефштадті, допомагаючи у такий спосіб діяльності тамтешніх таборових театрів⁵.

Театр виконував й важливу організаційно-патріотичну функцію, надаючи свою сцену для вистав у дні вшанування пам'яті славетних українських митців (Т.Шевченка і І.Франка). Так, зокрема, 11 березня 1917 р. заходами полонених була підготовлена вистава одноактівки «В Тарасову Ніч», яку написав полонений Олекса Кобець. «Сценічний образ О.Кобця зробив велике враження на численну аудиторію. [...] Сей твір молодого і талановитого поета вийде окремою відбиткою з гарними ілюстраціями», – повідомлялось у «Віснику СВУ»⁶.

Крім того, заходами членів товариства у лютому-травні 1917 р. відбулися вистави комедії «Нахмарило» Б.Грінченка, драми «Наймичка» І.Тобілевича, п'єс «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Батраки» Ф.Костенка, «Кума Марта» Шатковського, «Пошились у дурні М.Кропивницького», «Розумний і дурень» Карпенка-Карого та ін.⁷ Ці вистави відвідувало пересічно 400-550 таборян, що свідчить про популярність українського театру, а також про майстерність акторів-аматорів, яким вдавалось своєю грою пробуджувати у таборян ностальгічні відчуття за рідним краєм.

У цей період завдяки прихильній увазі полонених до власного театру стало мож-

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.1, 2, 3зв., 5.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.11зв.-12.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.5, 9.

4 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.118.

5 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.1, 18зв.-19.

6 Вістник СВУ. Відень, 1917. 1 квітня. Ч.144. С.123.

7 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.18зв.-19, 75.

ливим зміцнити його матеріальні підстави, зокрема було придбано великий гардероб та збільшено реквізит. Як зазначав один із дописувачів «Вістника СВУ» – «таких декорацій, які має наш театр, дай, Боже, мати всякому театру на Україні. Коли ми зайдемо до театру, кинемо зором прямо на сцену, нас вражає багатство чудових декорацій, строїв, гра акторів. Ми дивуємося лише, що з людей, більшість з яких на початку не вміла й повернутися на сцені, виробилися солідні артистичні сили. Дивуємося, як бачимо дівчат-артистів на сцені, яких хіба тільки іноді голос видає, тоді тільки пізнати, що грають чоловіки, а не справжні дівчата», – йшлося на шпальтах «Віснику СВУ»¹. «Дівчатами» на таборовій сцені ставали П.Дубрівний, П.Мандрика, С.Драбинястий, які мали струнку статуру та тонкі риси обличчя. Зрозуміло, що для виконання таких ролей надавались лише дійсно талановиті актори, здатні до перетілення та лицедійства.

Зрозуміло, що така гра артистів вимагала увільнення їх від загальних робіт та хоч скромної грошової винагороди, яку вони отримували у вигляді матеріальної допомоги від товариства (за їх власними про це заявами). Зазвичай ця сума становила 8-10 к.а., та дозволяла дещо поліпшити їх скудний таборовий пайок. У даному випадку важливим було й те, що при театрі діяв «буфет», в якому артисти-аматори могли придбати продукти зі знижкою. Крім того, в таборовому театрі був цілий штат співробітників (всі вони були членами Драматичного товариства), які забезпечували кожну виставу та отримували за це «постійну місячну запомогу-платню».

Зокрема, до числа таких осіб належали режисер, суфлер, художник, реквізитор, гардеробник, декоратори (старший і три помічники), двоє прибиральників у глядацькому залі, кравець, диригент, «фрезієр» (перукар – *авт.*). Був у товариства і свій «впорядчик» (адміністратор – *авт.*), до обов'язків якого входило встановлення афіш, контроль за явкою членів товариства на репетиції та з'ясування причин їх відсутності, а під час вистав – перевірка

вхідних квитків та підтримання порядку в залі. Найбільш відповідальною була праця режисера і суфлера, яка оцінювалась в 12 к.а. (в липні 1917 р. – 15 к.а.) місячно, загальна ж сума винагороди «функціонерам» театру становила 96 к.а. (за даними на липень 1917 р.).

Щоправда, вже наступного місяця рішенням надзвичайних зборів товариства було ухвалено рішення скасувати «платню функціонерам, яким будуть видаватися лише запомоги», якщо вони би цього потребували². Це пояснювалось тим, що лави товариства тільки в серпні залишили 12 осіб³, а крім того – Драматичне товариство мало від'ємний баланс (тобто видатки майже завжди перевищували прибутки, хоча таборовий театр був й прибутковим підприємством). На підтвердження цього свідчать результати перевірки каси товариства ревізійною комісією за період з 5 лютого до 5 квітня 1917 р.: якщо грошові надходження від продажу квитків за цей час становили 177 к.а., то фінансова допомога ГУР складала 250 к.а., а «добровільні датки» жертводавців (Ю.Балицького і Вариводи) – 123,70 к.а. У той самий час видатки (закупівля інвентарю – 85,21, платня робітникам – 134,88, переписування ролей – 21,50, друк афіш – 30, виплата боргів – 248,85, видатки на адміністрацію – 16,08) складали загалом 536, 52 к.а.⁴.

Відтак не дивно, що до складу Драматичного товариства імені І.Котляревського намагались потрапити не лише ті полонені, які мали відповідні мистецькі здібності та національні почування, але й та категорія таборян, яка переймалась лише проблемою поліпшення свого харчування та не мала виробленого українського світогляду. Зрештою, такі особи мали дуже мало шансів стати членом товариства, про що свідчить резолюція на заяві (від 19 червня 1917 р.) одного українського «активіста» – полоненого Я. Стариченка, за якого ручались члени товариства О. Черемисів і П. Стрижак: «За браком щирого відносен-

1 Вістник СВУ. Відень, 1917. 7 січня. Ч.132. С.124.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.128, 176; спр.267, арк.10, 14зв.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.14зв.-15.

4 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.79.

ня (ставлення – *авт.*) [Я.Стариченка] до Української мови – відкинуто»¹.

Про труднощі «зростання» товариства у першій половині 1917 р. йдеться у звіті режисера театру І.Птиці від 31 травня того ж року: «більшість товаришів артистів покладали багацько праці, робили наскільки хватало сил, але ж і були випадки, що де які товариші манкіровали (легковажили – *авт.*) своїми обов'язками, як то: часто спізнювались, і навіть не являлись на проби, кепсько зачувували свої ролі і т.і.». На його думку такий стан справ пояснювався тим, що «при теперішніх обставинах, чим далі, тим тяжче приходить працювати від того мабуть, що або люде дуже вже зморені, або ж чимось незадоволені»². Є цілком очевидним, що причиною прихованого незадоволення був тривалий термін перебування полонених у таборі, нудьга за рідним краєм, складні таборові умови (попри те, що вони були набагато легшими для українського активу табору).

Відтак не слід дивуватись тому, що час від часу між полоненими артистами траплялись непорозуміння та конфлікти, які інколи набувала «загальнотаборового» значення. В липні 1917 р. на особистісному ґрунті цілковито зіпсувались стосунки між членами кількох табірних організацій Лозовиком і П.Дубрівним, при чому останній звернувся із заявою (від 29 липня ц.р.) до ради Драматичного товариства, в якій просив заборонити вступ до театру Лозовику, бо той кепкував і навіть погрожував акторові (щоправда, авторці даної статті не вдалось віднайти документи, які би це підтверджували; так само не відома першопричина їх конфлікту – *авт.*). П.Дубрівний був категоричним, заявивши «що як я побачу його (Лозовика – *авт.*) в залі, то роздіваюсь і не вихожу на сцену»³.

У свою чергу рада товариства звернулася з клопотанням до «таборового уряду» – Головної Української Ради (ГУР) – якнайскоріше її розглянути, бо П.Дубрівний був задіяний в черговій виставі. Цілковитавши на бік артиста, голова товариства

Ю. Балицький у своєму поданні від 31 липня 1917 р. до ГУР зазначав, що у випадку ігнорування вимоги П.Дубрівного таборовий театр втратить «одинокую, відповідну людину на жіночі ролі» та буде змушений припинити підготовку до вистави «Степовий гість»⁴. Зрозуміло, що така перспектива жодним чином не влаштовувала членів Драматичного товариства, які опинились би перед необхідністю замінити провідного актора новачком, без жодних сподівань на те, що останній впорається з роллю.

Між тим, у своїй відповіді того ж 31 липня голова ГУР І.Мороз вказав на те, що ця справа не може вирішуватись українським загальнотаборовим представництвом, бо «полагодження всяких непорозумінь і спорів поміж поодинокими організованими членами належить до Товариства суддів». На думку І.Мороза, особистий конфлікт між ними не дає підстав П.Дубрівному вимагати, аби Лозовика не допускали в театр, до якого «має право ходити кожний полонений Фрайштадського табору, не дивлячись на те, чи він комусь подобається, чи ні». Відтак ані ГУР, ані жодна інша таборова українська організація не може заборонити відвідування театру Лозовику в цій ситуації, бо в іншому випадку останній мав би всі підстави скаритись до комендатури табору.

Насамкінець І. Мороз слушно зазначав, що «загалом подібні заявиненадаються до Товариського суду», а П.Дубрівному «треба шукати інших засобів і струментів, [...] цілком оминаючи особисті амбіції. Цього вимагають інтереси тої роботи, яку проводять усі наші Українські Організації»⁵. На жаль достеменно невідомо, чим закінчився цей конфлікт між двома українськими активістами, бо в даній архівній справі не було виявлено жодних інших заяв та звернень. Це дає підстави сподіватись, що його було все ж таки залагоджено в компромісний спосіб, бо П.Дубрівний і надалі тішив глядачів своїми ролями на сцені таборового театру.

Мали місце й суперечки і між окремими членами Драматичного товариства –

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.95.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.78.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.136зв.

4 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.137.

5 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.135-135зв.

в цьому випадку загальні збори після їх розгляду увалювали відповідні рішення, при чому інколи затверджувались ухвали про виключення деяких полонених зі складу товариства. Так, зокрема, 3 липня 1917 р. до ради Драматичного товариства із заявою звернувся колишній його член – полонений П.Стрижак, який намагався оскаржити своє виключення з товариства. Причиною його усунення стало вживання П.Стрижаком «московської лайки на сцені», кидання в серця книжки на підлогу та його подальший конфлікт з режисером театру – полоненим Славінським.

У своїй заяві П.Стрижак зазначав, що «на сцені трапляються великі непорозуміння, спори, лайка, кождий нервуется...», відтак, на його думку, попереднє рішення загальних зборів про його виключення слід скасувати. Далі він «дзеркально» звинуватив режисера «у киданні стільців на сцені» та вживанні брутальної лайки. При цьому П.Стрижак просив вибачити йому цей епізод та «дати змогу надалі знов працювати влюбому мені Т[овариств]і для загального діла рідного нам Українського Народу»¹. Проте загальні збори залишили своє попереднє рішення щодо П.Стрижака без змін, який не зміг прибути на чергове засідання членів товариства, бо опинився під арештом за дисциплінарний проступок та провів кілька днів в штрафбараци.

У вересні 1917 р. зі складу товариства було виключено полоненого Щербацького – з формулюванням «за некоректне поводження з Товариством, внесення антагонізму, а також за ганебні вислови на адресу всього Товариства». У використаних архівних документах відсутня інформація, яка би докладніше прояснювала сутність конфлікту згадуваного таборянина з іншими членами Драматичного товариства, проте цей випадок спонукав їх прийняти окрему ухвалу із виразною вказівкою «бути обережнішими при прийнятті нових членів»².

Робота в театрі на відповідальних становищах забирала багато сил та енергії у

полонених, тому інколи вони звертались до ради товариства з проханням надати їм відпустку або тимчасово звільнити від виконання певних обов'язків (зокрема у тих випадках, коли вони обирались до керівництва інших таборових організацій або працювали в таборовому кооперативі з метою додаткового приробітку). 1 червня 1917 р. з така заява надійшла від І.Птиці, який просив увільнити його від праці в товаристві на два місяці, бо потребував відпочинку, на маючи сил працювати надалі. Інколи артисти-аматори як й всі творчі люди захоплювались якоюсь справою, що змушувало їх призупиняти своє членство в товаристві. Про свідчить інша заява – полоненого Стаха Драбинястого – про увільнення його зі складу товариства з огляду на те, що він «хоче вчитись німецької мови, але для сього [...] не хватає часу». Він і хотів би працювати далі в товаристві, але тепер для нього «кожна хвилина дорога»³.

Восени 1917 р. члени Драматичного товариства попри свою надзвичайну моральну втому від кількалітнього перебування в полоні продовжували дарувати своїм землякам позитивні враження та емоції, готуючи нові вистави таборового театру. Як йшлося у звітному доповіді диригента Драматичного товариства С.Лопашниченка (серпень – вересень 1917 р.) «хоч умови життя в полоні кепські, [...] майже всі члени Т[овариств]а відносились досить гарно, на проби приходили у свій час». З метою внести хоч мінімальне різноманіття в життя таборових артистів та заохотити їх до продовження мистецької праці комендатура табору дала дозвіл на короткотерміновий виїзд на «дачу» (до однієї з невеликих садиб поблизу Фрайштадту) для десятиденного відпочинку почергово кільком особам з числа українського таборового активу⁴.

Виїзд кількох осіб ніяк на впливав на роботу решти членів Драматичного товариства, які продовжували проводити регулярні «проби» (репетиції) в «Музичному» (з 15 год.) і «Театральному» (з 14 год.) бараках щодня крім неділі та понеділку, причому, як

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.147-147зв., 134зв.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.84, 42.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.193зв.

4 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.162, 186.

зазначав у своєму звіті від 5 жовтня 1917 р. режисер Товариства, «помічалось велике захоплення до праці»¹. Десять днів (15-25 серпня) репетиції не відбувались, бо українці оголосили страйк у таборі, у свою чергу таборова комендатура не допускала членів таборових інституцій до їх приміщень.

Попри цю перерву в роботі за ці два місяці Драматичне товариство мало прибутку в 956,0 крон, а видатків – на суму в 889,92 крон. видається цікавим проаналізувати на які саме потреби були витрачені ці кошти. Отже, 50,16 крон було використано на закупівлю театрального майна, 48,18 – на канцелярійне приладдя та папір для ролей, 36,77 – «ріжні прилади до гриму і фрізерства» (перук – *авт.*), 16 – за переписування ролей, 36,83 – реквізит, 27,10 – купівля речей до театального гардеробу. Нарешті, ще 39,36 крон було сплачено Видавничому товариству за друк афіш і квитків на вхід до вистав. Відтак можна зробити висновок, що в центрі уваги членів Драматичного товариства було речове та технічне забезпечення нових п'єс, які готувались до вистави на сцені таборового театру.

І це при тому, що театр вже диспонував дуже значним запасом театального майна – на зальну суму 19840,34 крон (за станом на 1 жовтня 1917 р.). «Адміністратор майна» товариства на той час Ю.Балицький у своєму звіті згадував про 120 предметів декорацій, 508 – реквізиту, 124 – «фрізієрських речей», 76 – музейних, 25 – «інструментів плотницьких», 146 книжок з театальної бібліотеки. Крім цього, в гардеробі Драматичного товариства перебувало на обліку 591 річ, у т.ч.: різна кількість козачих жупанів, чумарок, киреїв, селянських світок, жіночих спідниць і корсетів, жіночих плахт і сорочок, рушників, скатерок, хусток, жилеток, лапсердаків, халатів, фраків, камізелок, піджаків, краваток брилів, капелюхів, картузів, конфедераток, чобіт, одностроїв та ін.

Вражав своїм багатством і театральний реквізит – це і шаблі, пістолі, рушниці, кинджали, козацькі списи, картини, дзеркала, книжки, пляшки, бутафорські хліби, окорока, ковбаси, курки, чарки, казани,

самовар, тарілки, чашки, стакани, ложки, виделки, ножі, окуляри, трубки з чубуками, валізи, годинники, музичні інструменти, меблі тощо². Вже тільки перелік того, чим розпоряджало товариство – дозволяє досліднику порівнювати таборовий театр у Фрайштадті з професійними, і водночас свідчить про те, що кожна вистава таборового театру була достатнім чином забезпечена декораціями, реквізитом та театральним одягом.

В серпні 1917 р. у таборовому театрі відбулась лише одна (слід враховувати, що впродовж 10 днів серпня товариство не мало можливості проводити репетиції через страйк у таборі) вистава – драма на п'ять дій Б.Грінченка «Степовий гість», на якій були присутні 367 глядачів. У вересні – були підготовлені три вистави: комедії на чотири дії «Сто тисяч» І.Тобілевича (425 глядачів), «Малюнки сільського каламуту» в 4-х діях «Зерно і Полова» М.Кропивницького (455), комедії на чотири дії «Зоря нового життя» Кащенко (512). Підводячи підсумки діяльності товариства за серпень-вересень її голова (на той час) полонений О.Лошаченко відзначив нервовість у роботі артистів через некорисний вплив важких умов таборового життя. Але вже у вересні на його думку загальна ситуація змінилась на краще і мало місце «підняття енергії, захоплення до праці і цілком добросовісне відношення до громадських обов'язків, покладених товариством»³.

На 1 жовтня 1917 р. у складі товариства перебувало 50 дійсних членів і три члени-співробітники, за два попередні місяці п'ять осіб були виключені за різними обставинами. Слід відзначити, що Драматичне товариство було відкритим для вступу представників інших національностей, які утримувались у Фрайштадті спільно з полоненими українцями. Так, зокрема, 12 листопада 1917 р. до ради товариства звернулись євреї Лев Ланда і Яків Шраер, які вже довший час співробітничали з Драматичним товариством, але вважали, що вступ до нього можливий лише

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.187.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.180зв., 182, 183-184, 185-185зв.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.191, 192-192зв.

для українців. Рада підтримала ці заяви, та ухвалила рішення про їх рекомендацію до товариства на чергових загальних зборах¹. Це було тим більш важливо, що в таборі діяв Культурно-просвітній гурток ім. Шолома Алейхема, при якому існувала «секція штуки» ім. Я.Гордіна, заходами якої влаштовувались декламації, проводились вечори, виставлялись єврейські п'єси, готувались збірні концерти. У свою чергу драматичне товариство намагалось допомогти полоненим воякам-євреям у їх мистецьких пошукуваннях, випозичаючи різні костюми з гардеробу за зверненням єврейського Просвітнього гуртка у Фрайштадті².

Завдяки прийому нових членів та поверненню з робіт тих полонених, хто вже перебував у складі товариства – його чисельність збільшилась на початок грудня 1917 р. до 75 осіб. Для бажаючих товариство організувало «курси теорії співу і курси української драматики», які відбувались тричі на тиждень³. В кінці грудня 1917 р. відбулось об'єднання таборових акторів та музикантів у складі єдиного Драматично-Музичного Товариства ім. Івана Котляревського, проте багато з них внаслідок кільколітнього перебування в полоні перебували були близькі до емоційного зриву. Саме цим можна пояснити те, що в січні 1918 р. членами товариства приймається рішення не готувати «нових річей для хору» на святкування роковин Т. Шевченка, бо «на це цілком немає сил, не тільки фізичних але й моральних, завдяки тяжким обставинам таборового життя»⁴.

Тим не менш у січні 1918 р. на сцені таборового були виставлені «Назар Стодоля» Т. Шевченка, водевіль «Газетна помилка» і одна дія «Куми Марти», драма «Хмара» Суходольського, одна картина з четвертої дії «Ой не ходи Грицю...»⁵. Ці вистави дали товариству прибутку в 285 крон, ще 15 крон становили членські внески та плата за випозичений одяг для фотографування, але більшу частку бюджету товариства по-

кривав внесок загальнотаборового представництва – Головної Української Ради (396 крон).

У січні 1918 р. товариство, маючи у своєму складі 78 членів та 18 членів-співробітників, організувало проведення освітніх курсів для членів товариства (вищий та нижчий рівні) з арифметики та української граматики, які відвідували 22-45 таборян. Як окрема секція Драматично-музичного товариства виник гурток декламаторів «Боян» (голова – полонений Бабушкин), до складу якого входило 35 осіб⁶.

Вистави фрайштадського театру мали резонанс не тільки серед полонених, але й у середовищі цивільних українських громад, що існували на терені Австро-Угорщині. Про великий вплив театру на підвищення морального духу українців свідчить звернення членів драматичного гуртка українських робітників при цукровій фабриці Шейпа до «театральної секції» табору Фрайштадт від 7 лютого 1918 р. У ньому, зокрема, повідомлялось, що на Різдво гурток влаштував святковий концерт з «чисто-українською» програмою, який мав великий успіх у полонених росіян та місцевих мадярів.

Артисти-аматори повідомляли своїх земляків, що радо підготувати би кілька вистав до інсценізації, і з цієї нагоди звертались з проханням надіслати їм українські п'єси для («Як ковбаса й чарка, то й линеться сварка», «Кум мірошник», «Поревізії» та ін.). Таку добірку полонені пояснювали браком артистичних сил для вистави, відсутністю декорацій і костюмів, а головню своїм невмінням грати жіночі ролі. В листі також йшлося про позитивні впливи, які справляв табір та його інституції на культурно-національний розвиток полонених. В імені своїх товаришів голова гуртка Ф.Цибенко, зокрема, зазначав: «Ми всім своїм существом любим рідний театр. Читаючи часописі, хроніки ми от всеї душі радуємось, привітсуєм Ваші святі, ідеальні організації», що спонукало їх «задатись ціллю розбурхати своїх сплячих земляків рідним театром»⁷.

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.224, 225.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.59.

3 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.18.

4 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.21.

5 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.22зв.

6 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.256, 270зв.

7 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.9, арк.384.

Після підписання Брестського мирного договору УНР та виїзду більшості українського активу (у т.ч. й частини акторів таборового театру) для участі у формуванні 1-ої Козацько-Стрілецької дивізії у Володимир-Волинському культурно-мистецьке життя у Фрайштадті тимчасово завмерло, але вже 9 квітня 1918 р. – з моменту відновлення діяльності об'єднаного Драматично-Музичного товариства імені Івана Котляревського – театр поновив свою роботу. Як йшлося у звіті його голови Авраменка, за два неповні місяці (квітень-травень 1918 р.) відбулось шість вистав: «На бідного Макара», «Газетна помилка», «На Україні», «Батраки», «Серденько Золоте», «За компанію» (з дивертисментом), за продаж квитків на які було отримано 754,35 крон (чистий прибуток театру за цей час склав 445,89 крон)¹.

У травні 1918 р. товариство прийняло рішення підвищити ціни на квитки, які не змінювались у 1916-1917 рр.: замість 0,15 і 0,25 крон були встановлені нові їх вартості у залежності від рядності (від 0,10 – в кінці глядацького залу, до 0,60 – для його перших рядів). Таке рішення було обумовлено тим, що навесні 1918 р. тривав процес виїзду членів Драматичного товариства для поповнення дивізії (за два ці місяці склад товариства зменшився з 54 до 23 осіб), відтак необхідно було залучати нових людей, здатних грати на сцені². Таборовий театр діяв до осені 1918 р., коли після від'їзду майже всіх членів українських таборових організацій та масового залишення табору рештою полонених після поразки Австро-Угорщини в Першій світовій війні, він був остаточно ліквідований.

Отже, попри всі складнощі члени Драматичного товариства за весь час існування табору здійснили постановку 45 п'єс. Всіх вистав відбулося 134, бо багато п'єс за бажанням полонених виставлялися двічі й більше. У репертуарі театру були переважно твори українських драматургів (зокрема «Бурлака» І. Тобілевича, «Украдене щастя» І. Франка, «Невільник» І. Крив-

ницького та ін.)³, при чому члени товариства прагнули відтворити на сцені не тільки фольклорний побут народу, а й «показати історію боротьби українського народу з татарами, турками, поляками і москалями за свою незалежну державу, а також[...] відновити і продовжувати боротьбу наших славних предків за соціальне й національне визволення українського народу»⁴.

Всі жіночі ролі виконували полонені, зокрема П. Дубрівний, П. Мандрика, С. Драбинястий (колишній артист театру М. Садовського) та ін. Загалом до підготовки вистав долучалось 242 таборяннина (артисти, хористи та музиканти), вистави пересічно відвідувало до 700 глядачів (насамперед – полонені, а також офіцери табірної комендатури й члени Просвітнього відділу СВУ). Вхід до театру становив символічну суму, сплатити яку мав змогу кожний полонений⁵.

Оцінюючи значення таборового театру, вистави якого готувались заходами членів Драматичного товариства, один з дописувачів «Вісника СВУ», який приховував своє дійсне ім'я за псевдонімом Г.Трутеня, зазначав: «Дивлячися на події на сцені, думками перелітаємо в рідний край, на Україну, [...] нам здається, що ми справді були вдома, в гурті своїх рідних і нам легше на душі. Для нас театр дійсно став і школою й місцем, де ми можемо спочити, забути на хвилинку своє нужденне життя»⁶.

Значення діяльності Драматичного товариства ім. І. Котляревського таборі Фрайштадт неможливо переоцінити, бо творча діяльність його мистецької трупи на сцені театру створила сприятливі умови для інтенсифікації процесу національного освідомлення полонених українців, які спочатку не усвідомлювали своєї

3 Див. зокрема: Розвага: часопис полонених українців. Фрайштадт, 1917. 7(20) жовтня. № 41(96); Трутеня Г. Український театр в таборі полонених (Австрія) // Вісник СВУ. Відень, 1917. 18 лютого. Ч.138. С.119-121.

4 Дубрівний П. Союз визволення України в 1914-1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Мюнхен, 1968. Т.XV (XVII). С.85.

5 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.252, 267-272 (Статут та звіти про діяльність Драматичного товариства ім. І.Котляревського).

6 Трутеня Г. Український театр в таборі полонених (Австрія) // Вісник СВУ. – Відень, 1917. – 18 лютого. – Ч.138. – С.121.

1 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.271, арк.3.

2 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.271, арк.4.

приналежності до українства, але вже за короткий час здолали дистанцію від «малоросів» до переконаних представників нації, яка мала і має власну оригінальну культуру, традиції та звичаї. Справа в тім, що актори-аматори звертались до таборового загалу з українським словом, пропонуючи своїм землякам кращі зразки національного театрального мистецтва.

Театр був надзвичайно ефективним засобом національно-патріотичного виховання полонених, доповнюючи робо-

ту освітніх курсів та різних гуртків, що врешті-решт дозволило виплекати в таборі Фрайштадт чисельну когорту відданих Батьківщині українських громадян. Драматичне товариство повною мірою виконало свої головні завдання – розбуджувати засобами мистецтва любов до рідного краю у полонених та плекати їх національну свідомість, поширювати українську культуру та українське слово далеко поза межами України, формуючи в такий спосіб її позитивний імідж у європейських народів.

Wiktor Węglewicz,

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie (Polska)

POCZĄTKI JENIECTWA UKRAIŃSKIEGO W POLSCE (LISTOPAD – GRUDZIEŃ 1918 r.)¹

Po wybuchu wojny polsko-ukraińskiej w dwóch dużych miastach wschodniej części Galicji – Lwowie oraz Przemyślu – rozpoczęły się walki obu narodów o kontrolę nad tymi ośrodkami. Obie strony zaangażowały spore siły, łącznie liczące kilkanaście tysięcy ludzi. Naturalną konsekwencją było branie do niewoli żołnierzy przeciwnych stron. Niniejszy artykuł ma za zadanie omówienie początków niewoli Ukraińców galicyjskich w Polsce. Niewola ta rozpoczęła się właśnie podczas walk o Lwów, gdy w kilka godzin po wybuchu starć pierwsi Ukraińcy zostali schwytani. Kilka dni później, po zdobyciu Przemyśla przez Wojsko Polskie, w polskiej niewoli pojawili się pierwsi internowani – działacze miejscowej Ukraińskiej Rady Narodowej. Dlatego też artykuł ma przedstawić odpowiedzi na następujące pytania: kiedy dokładnie rozpoczęła się niewola Ukraińców w Polsce, ilu żołnierzy ukra-

ińskich wzięli do niewoli Polacy we Lwowie i Przemyślu, gdzie byli przetrzymywani, jaki był los działaczy przemyskiej Ukraińskiej Rady Narodowej po zdobyciu miasta przez Wojsko Polskie oraz kiedy i dlaczego internowano pozostałych we Lwowie polityków ukraińskich.

* * *

Początki jeniectwa ukraińskiego w Polsce wiążą się z walkami polsko-ukraińskimi o Lwów i Przemyśl. Nie będzie błędem stwierdzenie, iż pierwsi jeńcy wojenni zostali wzięci do niewoli w pierwszej dekadzie listopada 1918 r. Było to rezultatem walk o Lwów, trwających 22 dni (1–22 listopada), a także walk o Przemyśl (4–11 listopada). Ich efektem było schwytanie do niewoli znacznej ilości oficerów i żołnierzy UAH.

Po wybuchu walk o stolicę Galicji nie od razu wytworzyła się stała linia frontu. Przeważająca część miasta znalazła się początkowo pod kontrolą Ukraińców. Siły polskie były skoncentrowane w kilku punktach oporu, z

¹ Niniejszy artykuł powstał w ramach grantu NCN Etiuda 6 nr umowy UMO-2018/28/T/HS3/00268 (Jeńcy i internowani ukraińscy z Galicji Wschodniej w polskich obozach w latach 1918–1921).

których najsilniejszym była Szkoła Sienkiewicza. Z tego też powodu, a być może również z uwagi na rozmiar budynku, pierwsi jeńcy i internowani ukraińscy byli przetrzymywani właśnie tam, i to co najmniej do 5 listopada¹. W czasie pierwszego ukraińskiego szturmu, rozpoczętego 1 listopada około godziny 9:30, Polakom udało się wziąć do niewoli pierwszego jeńca. Jego los nie jest znany². Ponieważ siły polskie w pierwszych dniach walki były niewielkie, nie było możliwości trzymania w niewoli wielu jeńców, w związku z czym większość wypuszczono do domów. Tak się stało 2 listopada 1918 r. podczas opanowywania koszar na Wólce, gdzie stacjonował oddział armii austro – węgierskiej, składający się w większości z Ukraińców. Wzięto wówczas do niewoli 300 ludzi, których rozbrojono i użyto do przetransportowania zdobytej broni do Domu Techników, a następnie wypuszczono wolno³. Identyczna sytuacja zaistniała dzień później na Podzamczu, gdzie zwolniono kilku jeńców ukraińskich⁴. Warto wspomnieć, iż 2 listopada 1918 r. w czasie próby zdobycia Domu Techników do niewoli trafił por. USS Hryhoryj Truch, później znany kapłan greckokatolicki⁵. Chaos pierwszych dni walki sprzyjał podejmowaniu ryzykownych akcji, które nierzadko kończyły się w zaskakujący sposób. 4 listopada por. Ludwik de Laveaux po przybyciu na Dworzec Główny jako jego komendant ujrzał oficerów polskich i ukraińskich, którzy dyskutowali w jednej z sal. Gdy podszedł, został poinformowany o jakiejś umowie, która miała ochronić dworzec i jego składy przed rozgrabieniem. De Laveaux stwierdził jednak, że żadne umowy go nie obchodzą i nakazał żołnierzom zabrać karabiny, a oficerom ukraińskim oświadczył, że są w niewoli⁶.

Inny interesujący wypadek zaszedł tego samego dnia: kpt. Ludwik Kopeć wpadł w ręce Ukraińców w czasie obrony radiostacji w Kozielnikach. Oficerowie USS wzięli go ze sobą do delegacji, by w czasie lokalnego zawieszenia broni na dworcu przekonać żołnierzy polskich o beznaście oporu. Kontratak, wykonany przez oddział por. Romana Abrahama pojmał wspomnianą delegację, która została odeskortowana do Naczelnej Komendy Wojsk Polskich. Według Mączyńskiego, *wyjaśniono im w komendzie nacz[elnej] co należało i ulokowano jako jeńców w myśl odpowiednich przepisów konwencji haskiej dla wszystkich obowiązujących*⁷. Ogółem do 5 listopada 1918 r. Polacy wzięli do niewoli około 200 jeńców, w tym jednego pułkownika⁸.

Wydaje się istotnym dodać, iż dworzec był miejscem internowania powracających do Lwowa ukraińskich oficerów i żołnierzy po zdemobilizowaniu armii austro – węgierskiej. Znanym przypadkiem jest los Myrona Tarnawskiego, ówczesnie w stopniu podpułkownika, który po przywiezieniu dowodzonego przez niego 16 Mazurskiego Pułku Piechoty z Wielkiej Ukrainy do Krakowa przybył (już po zakończeniu walk polsko – ukraińskich) do Lwowa, gdzie 29 listopada 1918 r. został aresztowany przez polską żandarmerię. Został uwięziony w Brygidkach, a następnie wywieziony do obozu w Dąbiu⁹.

Dosyć szybko została zorganizowana Komenda Żandarmerii przy ulicy Chocimskiej 2, gdzie umieszczono prowizoryczny obóz dla jeńców i internowanych. By przesłuchania szły sprawniej, wydzielono osobnych sę-

1 K. Baczyński, Wspomnienia z czasu obrony Lwowa, [w:] Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918 r. Relacje uczestników, t. I, Lwów 1933, s. 8, 10. Również w późniejszym okresie Szkoła Sienkiewicza była wykorzystywana jako tymczasowy punkt skupienia jeńców. Podczas walk 21 listopada wzięto do niewoli żołnierzy niemieckich, walczących po stronie ukraińskiej, których zamknięto pod strażą w budynku szkoły. Prusacy w niewoli, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 235, 28.11.1918.

2 D. Markowski, Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918, Kraków 2019, s. 70.

3 L. Wasilewski, Pierwsze dni załogi Domu Techników, [w:] Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918 r. Relacje uczestników, t. II, Lwów 1935, s. 750; A. Schwetz, Ze zdarzeń d. 2 listopada 1918, „Gazeta Lwowska”, nr 254, 4.11.1919.

4 D. Markowski, op. cit., s. 109.

5 Ibidem, s. 95.

6 L. de Laveaux, Rola POW w przygotowaniu obrony Lwowa i rokowania polsko – ukraińskie, [w:] Obrona Lwowa..., t. 1, s. 357.

7 Cz. Mączyński, Boje lwowskie, część 1 – Oswobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 r.), t. 1, Warszawa 1921, s. 144.

8 Komunikat NKWP z 5 listopada 1918 r., [w:] Pierwsza wojna polska (1918–1920). Zbiór wojennych komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26 XI 1918 do 20 X 1920), uzupełnionych komunikatami Naczelnej Komendy WP we Lwowie (od 2 XI 1918 do 23 XI 1918 r.) i Dowództwa Głównego WP w Poznaniu (od 11 I 1919 do 14 IX 1919), oprac. S. Pomarański, Warszawa 1920, s. 2.

9 Стаття в газеті „Український Прапор” про генерал-хатаря Мирона Тарнавського від 4 жовтня 1919 р., [в:] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах, т. 4, Івано-Франківськ 2008, док. №329, с. 610; М. Литвин, К. Науменко, Військова еліта Галичини, Львів 2004, с. 253.

dziów jako śledczych. Żandarmeria nie funkcjonowała jednak poprawnie. W nocy z 7 na 8 listopada 1918 r. większa część przetrzymywanych tam Ukraińców zbiegła do swoich (a przetrzymywanych było wtedy, zdaniem Leszka Kani, około 1000 osób, co zdaje się liczbą nieco przesadzoną – zapewne było ich kilkuset)¹. Wykorzystali oni panujący w komendzie żandarmerii chaos oraz słaby dozór, a komenda, cytując naoczego świadka, *jako pierwsza potraciła głowę*². Warto dodać, iż po odebraniu 2 lub 3 listopada 1918 r. przysięgi od byłych austriackich żandarmów – Polaków żandarmi – Ukraińcy zostali internowani, aż do dalszych zarządzeń Naczelnej Komendy, w koszarach przy ul. L. Sapiehy.

W toku dalszych walk również brano w niewolę, jednakże posiadamy na ten temat niewiele informacji. 14 listopada 1918 r. w rejonie Cmentarza Janowskiego trafiło do niej 5 ciężko rannych żołnierzy ukraińskich³. Wypada dodać interesujący, acz jak się wydaje jednostkowy fakt: 10 listopada do polskiej niewoli trafiła ukraińska sanitariuszka, którą Polacy potraktowali bardzo łagodnie. Ukraińcy szybko się o nią upomnieli, argumentując, iż mają wielu rannych. Kobieta została wypuszczona wolno z kartką głoszącą, iż *w Wojsku Polskim nie ma zwyczaju zatrzymywania personelu sanitarnego, wziętego do niewoli*⁴. Pod koniec walk (20-22 listopada) do niewoli na ulicy Łyczakowskiej trafił cały szpital ukraiński⁵. Można zauważyć również, iż sporo żołnierzy ukraińskich zostało wziętych do niewoli w ostatnich dniach walk, gdy urzędy i wojsko ZURL wycofały się z miasta, a wielu nie było o tym powiadomionych. Tak stało się z jednorocznym ochotnikiem Mykołą Dmytriukiem, którego aresztowano 22 listopada o 6 rano w komendzie korpusu – nie wiedział on nic o ewakuacji sił ukraińskich⁶. W czasie oczysz-

czania z resztek sił ukraińskich Sektoru Bema, Polacy wzięli do niewoli 15 żołnierzy odzianych w mundury rosyjskie, których odesłano do Naczelnej Komendy, a także 35 jeńców złapanych po obsadzeniu szpitala garnizonowego; nad ranem 22 listopada ppor. Massar odesłał dodatkowo 4 oficerów i około 50 jeńców z Łyczakowa⁷. W dniu 23 listopada 1918 r. grupa około 100 żołnierzy została przeprowadzona przez żandarmerię wojskową ulicami Lwowa na ulicę Batorego – do budynku Krajowego Sądu Wyższego i Trybunału Karnego, gdzie mieściło się także więzienie. Na czele kolumny szedł znany adwokat dr Wołodimir Starosolski (cztery dni później został przez Polaków wypuszczony, a później znów aresztowany). Należy jeszcze dodać, iż Starosolski został wzięty przez Polaków do niewoli już 2 listopada 1918 r. na stacji kolejowej Persenkówka, jednak został z niej wypuszczony i odstawiony na pozycje ukraińskie⁸. W kolejnych dniach przyprowadzono do aresztu na ul. Batorego kolejne dwie grupy z Łyczakowa⁹. Być może byli to pacjenci wspomnianego powyżej szpitala. Warunki pobytu na Batorego były typowo więzienne: oficerów i żołnierzy zamknięto w celach; w jednej celi, gdzie normalnie mieściły się 3 osoby, lokowano 6, 8, a nawet 10 osób; potrzeby sanitarne musiały być załatwiane w celach; jedzenie podawano aresztanckie, a nie wojskowe; były wszy, pluskwy i brakowało prześcieradeł; a zachowanie wartowników było – jak oceniano – poniżej wszelkiej krytyki. Wydaje się, że nie przeprowadzono rewizji i nie zabrano pieniędzy jeńcom. Ukraińskie kobiety po staraniach mogły uzyskać zgodę na ich odwiedzanie i dostarczanie pożywienia¹⁰.

7 F. Jastrzębski, Prawy pododcinek Sektora „Bema” w obronie Lwowa 3–22 listopada 1918 r., [w:] *Obrona Lwowa...*, t. 2, s. 231; J. Schwarzenberg-Czerny, Sektor Bema, [w:] *Obrona Lwowa...*, t. 2, s. 487; A. Świeżawski, II Odcinek w obronie Lwowa, [w:] *Obrona Lwowa...*, t. 2, s. 653.

8 Тов. д – р Володимир Старосольський, „Вперед”, ч. 1, 27.11.1918; І. Боберський, Щоденник 1918–1919, Київ 2003, с. 108; Ю. Древницький, Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942), Тернопіль 2012, с. 74.

9 Transport jeńców ukraińskich, „Kurier Lwowski”, nr 518, 24.11.1918.

10 BN, NTSz, mikrofilm 92035. Stosunek do jeńców w aresztach na Batorego z 27 listopada 1918 r., k. 54; Наші вояки, „Вперед”, ч. 2, 29.11.1918; В. Літинська, Із записок сімнадцятилітньої, „Літопис Червоної Калини”, ч. 11, 1937, с. 3.

1 Cz. Mączyński, op. cit., s. 184; L. Kania, Od Orląt Lwowskich do Ostrej Bramy. Szkice z dziejów wojskowego wymiaru sprawiedliwości i posłuszeństwa rozkazowi w dawnym Wojsku Polskim, Sulechów 2008, s. 29.

2 A. Jakubski, Walki listopadowe we Lwowie w świetle krytyki, [w:] *Obrona Lwowa...*, t. 1, s. 127.

3 D. Markowski, op. cit., s. 234.

4 Ibidem, s. 344.

5 С. Макарчук, Українська республіка галичан, Львів 1997, с. 101.

6 ЦДАВО, ф. 2188, оп. 3, спр. 43. Relacja Mykoły Dmytriuka z 21 stycznia 1919 r. na temat pobytu w obozie w Dąbiu, л. 2.

Ranni Ukraińcy znajdowali się również w polskich szpitalach; wiemy, iż 17 listopada w Szpitalu WP na Technice leczono 70 rannych jeńców, natomiast w okresie walk o miasto oba szpitale (na Technice i szpital nr 2 w barakach na Kleparowskiej) udzieliły pomocy co najmniej 300 rannym lub chorym jeńcom¹. Co istotne, pierwszy z wymienionych szpitali był celem ostrzału dla artylerii ukraińskiej, ułożonej na Wysokim Zamku. Spowodowało to wysłanie protestu do Ukraińskiej Komendy Naczelnej przez pracujących tam, a neutralnych, byłych lekarzy armii austro-węgierskiej oraz pełnomocnika Duńskiego Czerwonego Krzyża Mj. de Gourlanda. Do protestu przyłączyli się znajdujący się tam jeńcy – oficerowie i żołnierze ukraińscy: *przyłączamy się w całej osnowie do prośby Komendy szpitala, aby ukraińskie wojska, a przede wszystkim artyleria, przestały ostrzeliwywać budynek Politechniki, zaznaczając równocześnie, że dotychczas dzięki ludzkości polskich lekarzy, lekarek i szpitalnej Komendy, nie robiono żadnej różnicy między polskimi, ukraińskimi i żydowskimi rannymi i chorymi*. Pismo to zostało podpisane przez por. Romana Karatnickiego, Mykołę Bużera i ppor. Omelana Siczynskiego². Prośba ta jednak nie odniosła skutku i do końca walk ukraińska artyleria ostrzeliwywała budynek szpitala.

Podsumowując, można z dużą pewnością skonstatować, iż efektem walk o Lwów stało się pochwycenie w niewolę kilkuset żołnierzy ukraińskich.

Oddzielną kwestią, wiążącą się z początkiem jeniectwa ukraińskiego we Lwowie było wywiezienie jako zakładników czołowych przedstawicieli ukraińskiej inteligencji. Po zakończeniu walk o miasto większość działaczy URN wyjechała do Tarnopola, jednakże kilku z nich zdecydowało o pozostaniu w stolicy Galicji. Zostali oni zaproszeni do negocjacji ze stroną polską, jednakże już 29 listopada 1918 r. nastąpiło aresztowanie części z nich (nie udało się ustalić kogo), a za pozostałymi zarządzono poszukiwania. Następnego dnia zostali uwolnieni i zaproszeni do stołu negocjacji, tym razem z przedstawicielami PKL. W trakcie rozmów ustalono, iż delega-

ci ukraińscy wyjadą na teren ZURL, by przekazać propozycję podjęcia rozmów między wujującymi stronami. Ostatecznie w nocy z 10 na 11 grudnia 1918 r. działacze URN zostali aresztowani. Byli to: dr Wołodimir Baczyński, dr Iwan Kuroweć, Julian Romanczuk, a także dr Wołodimir Starosolski i nieprzynależący do tego grona Alfred Budzaniwski (urzędnik Namiestnictwa). Dokonały tego patrole oficerskie, którym rozkazano przeprowadzenie tych czynności z poszanowaniem internowanych³. W błyskawicznym czasie – już następnego dnia zostali wywiezieni na zachód jako zakładnicy⁴. Podjęcia tak radykalnego kroku należy chyba upatrywać w wydanym 5 grudnia 1918 r. rozporządzeniu Dowództwa WP na Galicję Wschodnią, w którym informowano o zarządzeniu wzięcia *zakładników ruskich* w celu ochrony ludności polskiej mieszkającej na terytorium ZURL, a która została poddana internowaniom przez stronę ukraińską⁵. Należy również dodać, iż internowanie Ukraińców dokonane zostało wspólnie z internowaniem przedstawicieli syjonistów, tak więc należałoby spojrzeć na to szerzej – jako na próbę zapewnienia spokoju we Lwowie, a także na wpłynięcie na władze ZURL, by te postępowały z Polakami w sposób odpowiedni (co nie zostało spełnione). Zakładnicy zostali umieszczeni w porannym pociągu odchodzącym w kierunku zachodnim, w ogrzanych wagonach I i II klasy, była to więc podróż w komfortowych warunkach. Romanczuk został nawet dostawiony na dworzec samochodem⁶. Zaobserwować można na tym przykładzie istotną różnicę pomiędzy traktowaniem wyższych warstw inteligencji ukraińskiej i wojskowych, przedstawicieli drobnomieszczaństwa czy chłopów. Dobrze traktowanie wymienionych osób miało zagwarantować równie dobre traktowanie Polaków internowanych na obszarze ZURL. Miejsce wywiezienia prawdopodobnie miał stać się obóz w Dąbiu, lecz ostatecznie wymienieni znaleźli się w Baranowie k/ Sandomierza, w małym obozie urządzonym

1 D. Markowski, op. cit., s. 341, 349.

2 W. Orobkiewicz, Walka i miłosierdzie, „Pobudka. Wydanie jubileuszowe”, 22.11.1928.

3 Wywiezienie zakładników ze Lwowa, „Gazeta Lwowska”, nr 267, 12.12.1918.

4 IJP NYC, AGNW, sygn. 1. Petycja dr Mychajła Łozynskiego do Naczelnika Państwa z 15 grudnia 1918 r., k. 269–270.

5 Rozporządzenie Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego w sprawie zakładników, „Gazeta Lwowska”, nr 262, 6.12.1918.

6 Wywiezienie zakładników ze Lwowa, „Gazeta Lwowska”, nr 267, 12.12.1918.

na zamku. W Przemyśle od tej grupy został odłączony Julian Romanczuk, co było wynikiem przypadkowego spotkania transportu z gen. Rozwadowskim. Generał na natarczywe prośby pozostałych działaczy, biorąc pod uwagę podeszły wiek Romanczuka (wówczas 76-letniego), rozkazał go wypuścić i ten mógł wrócić do Lwowa¹. Reszta internowanych dotarła do celu; być może wtedy do transportu dołączono grupę przemyskich działaczy inteligentnych, w tym kobiety.

Drugim miejscem, w którym rozpoczęły się dzieje jeniectwa ukraińskiego, był Przemyśl. Toczące się tutaj walki zakończyły się wyparciem Ukraińców z miasta 11 i 12 listopada 1918 r. W dużej mierze było to zasługą odsieczy przybyłej z Krakowa, która następnie udać się miała do stolicy Galicji. Po zakończeniu starć oddziały polskie wzięły do niewoli żołnierzy ukraińskich, którym nie udało się wydostać z Przemyśla (części się to udało – odeszli oni do Chyrowa, a następnie do Stryja, gdzie została z nich utworzona grupa płk. Krawsa)². Z powodu powtarzających się pogłoszek o wspieraniu Ukraińców przez Żydów ci ostatni również zostali internowani (bardzo duża ilość). Wszystkich wymienionych umieszczono w koszarach byłego austriackiego 45 pułku piechoty na Zasaniu przy ulicy 3 Maja, które w ten sposób stały się kolejnym polskim miejscem przetrzymywania jeńców (od listopada 1918 do wiosny 1919 r. używano nazwy «Obóz jeńców Zasanie», chociaż właściwszy byłby termin «Stacja Rozdzielcza na Zasaniu»). Należy zauważyć, iż jacyś jeńcy przebywali na Zasaniu już 10 listopada, gdyż wtedy dyskutowano nad tym, co z nimi zrobić, na posiedzeniu Polskiej Rady Narodowej³. Ogólna liczba uwięzionych wówczas w Przemyśle wynosiła prawie 1000 osób (co prawda, strona ukraińska dysponowała w sumie około tysiącem żołnierzy, spośród których wzięto do niewoli około 200, jednak większość z przytoczonej liczby zatrzymanych stanowi-

li cywile – Żydzi)⁴. Kuźma podaje, iż *Polacy wzięli do niewoli do 30 ukraińskich oficerów, między nimi sot. Petriwskiego, sot. Pokotiła, por. dr Stańka, por. dr Sabata, por. Ruckiego, por. Czyczykewycza, czet. Picja, czet. Om. Filca. Jako ranni dostali się do niewoli czet. K. Filc, czet. Temnyk, dwóch Naddnieprzańców i kilku strzelców*⁵. Ze względu na tak dużą liczbę zatrzymanych została zorganizowana komisja rewizyjna na czele z Hermanem Liebermanem. W jej skład wchodził także Józef Styfi, M. Szczepański oraz sędzia wojskowy⁶. Zwolniono przede wszystkim Żydów⁷. Natomiast spośród 200 jeńców komisja rewizyjna zwolniła 120 osób uznanych za nie biorące udziału w walkach o miasto. Pozostałych (około 60) pozostawiono na Zasaniu. Wszyscy internowani zostali umieszczeni w budynku koszar 45 pułku piechoty na Zasaniu, gdzie wcześniej był szpital dla wenerycznie chorych oficerów⁸.

Niezwykle interesujący jest *casus* internowania przedstawicieli przemyskiej inteligencji. Tworzyli ją wybitni ukraińscy działacze lokalni na czele z przewodniczącym Ukraińskiej Rady Narodowej, dr. Teofilem Kormoszem. W pierwszej dekadzie listopada znajdowali się w lewobrzeżnej części miasta, kierując pracami rady narodowej. 11 listopada 1918 r. Kormosz przebywał w swoim mieszkaniu. Z uwagi na ostrzał, który spowodował uszkodzenie domu, a także kancelarii, zdecydował się wraz z rodziną na przeniesienie się do mieszkania Zahajkewycza. Zgromadzili się tam również pozostali członkowie Rady: Ołeksij Jarema

4 Z. Konieczny, Walki polsko – ukraińskie w Przemyśle i okolicach listopad – grudzień 1918, Przemyśl 1993, s. 50; Kronika: Internowanych i aresztowanych..., „Ziemia Przemyska”, nr 8, 14.11.1918.

5 O. Кузьма, Листопадові дні, Львів 1931 – Нью Йорк 1960, s. 244.

6 Kronika: na liczne zapytania..., „Ziemia Przemyska”, nr 18, 26.11.1918.

7 Przyznaje to też Teofil Kormosz: wypuściła Polska Rada Narodowa przede wszystkim (za wstawiennictwem dr Liebermanna) wszystkich Żydów, a później znaczną część innych uwięzionych, między którymi byli i Niemcy. Liebermann podaje, iż liczba wszystkich jeńców i internowanych wynosiła około 1000, co składał na karb pisania przezeń pamiętników wiele lat po wydarzeniach, na emigracji i bez dostępu do dokumentów. T. Kormosz, Spomini z останних днів (продовження), „Республіка”, ч. 16, 20.02.1919; H. Lieberman, Pamiętniki, Warszawa 1996, s. 155–156.

8 Z. Konieczny, Polska Rada Narodowa..., s. 52–53; T. Kormosz, Spomini z останних днів (продовження), „Републіка”, ч. 12, 15.02.1919.

1 С. Ярославин, Визвольна боротьба на Західно – Українських Землях у 1918–1923 роках, Філадельфія 1956, с. 14.

2 Я. Ярема, Над Сяном, [в:] Українська Галицька Армія, під ред. Д. Микитюка, том V, Вінніпег 1976, с. 38.

3 A. Garlicki, Okruchy wspomnień z listopada 1918 r. „Tygodnik Przemyski”, nr 46, 11.11.1928. Niestety, nie są znane szczegóły dyskusji.

(profesor gimnazjum), Andrij Sabat (profesor gimnazjum), Isydor Biłynski (dyrektor Ukraińskiej Kasy Oszczędnościowej), Iwan Żownir; oprócz nich także rodzina dr Zahajkewycza i przypadkowi wojskowi (chor. Kruszelnycki). O 16.30 do mieszkania weszli żołnierze polscy, którzy aresztowali wszystkich obecnych. Zostali oni odprowadzeni do zabudowań 45 pułku piechoty na Zasaniu, a następnie umieszczeni w celach¹. Zahajkewycz w tym momencie był chory na grypę hiszpankę, leżał w łóżku z 40-stopniową gorączką. Mjr Matczyński rozkazał ściągnąć go z łóżka i wśród przekleństw (Kormosz twierdzi, iż polski oficer użył niewybrednych słów w rodzaju: *ty sukinsynu*, jest jednak możliwe, iż stwierdzenie to jest podkoloryzowane), w dodatku nie pozwalając się ubrać, a jedynie w białiznie, wyprowadził na dwór, po czym rozkazał udać się do aresztu w Żurawicy, skąd bardzo szybko Zahajkewycz został przetransportowany z powrotem na Zasanie². Późniejsze (jednak nie bardzo odległe od opisywanych wydarzeń) wzmianki dodają, iż pewna kobieta z sąsiedztwa dała Zahajkewyczowi kożuch, co miało ocalić go od *niechybnej śmierci*³. Ks. Panaś twierdzi, iż Matczyński zabrał Kormosza i Zahajkewycza *w może zanadto zbyt lekkim i białym garniturze*, co potwierdza relacje ukraińskie o mizernym ubraniu obu polityków. Kapelan legionowy cieszył się z zatrzymania wyżej wymienionych, mając o nich opinię *dwóch głównych agitatorów i sprawców podstępного złamania układu z dnia 2 listopada*⁴. Mieszkania obydwu polityków zostały splądrowane przez polskich żołnierzy: *Do mieszkania dra Zahajkewycza w ciągu pierwszej nocy wbiegali co chwila coraz to nowi legioniści, którzy, przykładając kobietom rewolwery do piersi albo do czoła, pod pozorem rewizji rabowali rzeczy. Wymusili oni oddanie im kluczy od kasy ogniotrwałej, którą opróżnili. Mieszkanie moje, uszkodzone granatami i pozbawione opieki, obrabowali do*

*czysta, a czego nie mogli wziąć, to porozbijali, podeptali nogami i pooblewali sokami i konfiturami*⁵. Nawet, jeśli relacja jest podkoloryzowana, to należy niestety potwierdzić fatalne zachowanie się żołnierzy WP. Straty finansowe wycenione zostały przez Kormosza i Zahajkewycza odpowiednio na 180 000 i 80 000 koron⁶. Ciekawa jest interpretacja wydarzeń w codziennej prasie krakowskiej. Według niej, Zahajkewycz tylko udawał chorego, do tego leżał w łóżku na wpół ubrany i z naładowanym karabinem pod materacem⁷. Wersja ta odpowiada prawdopodobnie plotkom krążących wówczas w Krakowie o wypadkach przemyskich.

Dlaczego Polska Rada Narodowa poleciła zatrzymać cywili ukraińskich? Niewątpliwie przyczynami były zerwanie umowy polsko – ukraińskiej 4 listopada 1918 r. i późniejsza (krótka) działalność ukraińskiej Rady. Nie była więc powodem plotka o powieszeniu kilkudziesięciu Polaków w czasie walk we Lwowie (jak pisał Ołeksij Jarema do PRN), tylko działanie na szkodę państwa polskiego⁸.

W koszarach na Zasaniu zgromadzeni zostali członkowie Ukraińskiej Rady Narodowej: Teofil Kormosz, Ołeksij Jarema, Isydor Biłynski, Andrij Sabat, inż. Iwan Paślawski (urzędnik kolejowy) i Iosyf Bahrynowski. Warto dodać, iż wedle prasy krakowskiej Kormosz i Zahajkewycz 13 listopada znajdowali się w Krakowie⁹. Nie potwierdzają tego jednak wspomnienia Kormosza, z lektury których wynika, iż tenże cały czas był przetrzymywany w koszarach na Zasaniu. W Krakowie był obecny tylko dr Zahajkewycz, przewieziony do sanatorium. Pobyt w niewoli w Przemyśle był uciążliwy dla wymienionych osób, szczególnie dla Kormosza. Warto zacytować dalszy fragment jego wspomnień: *Trzeciego dnia po naszym aresztowaniu zjawił się adiutant ko-*

1 T. Кормош, Спомини з останних днів, „Републіка”, ч. 12, 15.02.1919.

2 Późniejsza relacja ukraińska twierdzi, iż był to przebrany za majora bandyta, co nie odpowiada prawdzie. ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636. Spis Ukraińców internowanych w Dąbiu, л. 18; О. Кузьма, оп. cit., с. 244; Перемишль під польською інвазією, „Дрогобицький Листок”, ч. 1, 1.01.1919.

3 Перемишль під польською інвазією, „Дрогобицький Листок”, ч. 1, 1.01.1919.

4 Ks. J. Panaś, Z ciężkich dni Przemyśla, Lwów 1920, s. 62.

5 Т. Кормош, Спомини з останних днів (продовження), „Републіка”, ч. 12, 15.02.1919.

6 ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636. Spis internowanych Ukraińców w Dąbiu, л. 18.

7 Hajdamacka wdzięczność p. Lewickiego, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 229, 22.11.1918.

8 ЦДІАУЛ, ф. 214, оп. 1, спр. 377. Odpowiedź PRN Ołeksijowi Jaremie L 1117/18 z 14 grudnia 1918 r. w sprawie podania o zwolnienie i kwestii pieniężnych, л. 15. Plotkę tę przytacza w swoich wspomnieniach także Teofil Kormosz. Już po aresztowaniu okazało się, że zdarzenie takie nie miało miejsca.

9 Zajęcie Przemyśla, „Czas”, nr 503, 14.11.1918.

*mendanta wojsk polskich Kozubskiego [komendant Zasania] z legionistą i rozkazał mi zbierać się, informując, że na rozkaz audytora mam być przeniesiony do innej celi, po czym przeniesiono mnie, reprezentanta narodu i byłego posła, jak ostatniego złodzieja, do samotnej ciemnicy na wartowni, gdzie trzymano mnie, mimo mojego protestu i żądania wezwania audytora, komendanta i lekarza, przez więcej niż 24 godziny w zimnej, nieopalanej, ciemnej norze bez powietrza, pod dwoma kluczami, wśród mnogości pcheł i innych insektów¹. Nie jest powiedziane, za co Kormosz został ukarany przeniesieniem do izolatki. Być może zaszło coś, co autor przemilczał kilka miesięcy później, a być może wynikało to z jego postawy w czasie przesłuchania. Drugiego dnia po aresztowaniu (to jest 13 listopada) do osadzonych przyszedł audytor wojskowy, polski Czech nazwiskiem Dostalik, który wytłumaczył im, iż nie są jeńcami, ale cywilnymi aresztowanymi. Na to wszyscy zatrzymani odpowiedzieli, że ich aresztowanie, jako członków władz ukraińskich i obywateli Państwa Ukraińskiego, uważają za przemoc, i nie znają ani nie uznają żadnych praw, na podstawie których, jako wykonujący prawo do samostanowienia narodów, mieliby być sądzeni². Warto dodać, iż internowanych odwiedzali członkowie rodzin, przyjaciele, prawie codziennie wizytowali osadzonych proboszcz katedry przemyskiej o. Konstantyn Bohaczewski a nawet biskup Jozafat Kocyłowski³! Świadczy to – wbrew narzekaniom Kormosza na złe traktowaniu – o dość łagodnym reżimie więziennym. Należy dodać, że aresztowani otrzymywali z domu żywność, napoje, a nawet czasopisma i tytoń. O. Hryhorij Łakota (późniejszy biskup pomocniczy przemyski) odprawił nabożeństwo i wygłosił w niedzielę 17 listopada kazanie, które było *uspokajające*⁴. Łakota zaczął od stwierdzenia, iż wolność jest wielkim*

i cennym dobrem, a następnie, po zacytowaniu 3 Księgi Ezdrasza stwierdził, iż *jednakże nie do Was mówić takie słowa, nie do Was, co oddaliście swoją wolność za wolność innych. Bo nie jesteście zmęczeni, nie jesteście duchowo bezsilni ze względu na utratę wolności. Odczuwam, jak w duszy powtarzacie słowa Pisma Świętego: Jeżeli na nas już czas, mężnie za naszych braci oddamy życie. Nie pozwólmy niczego ująć z naszej chwały*⁵. Dalej Łakota powiedział, iż przyszedł ze słowami pociechy. Mówił też o cierpieniu, które uszlachetnia, oraz by zwrócić się do Boga, u którego *żadne cierpienie nie minie bez zasług*. W końcowej części przywołał kilka fragmentów z Pisma Świętego i życzył aresztowanym pociechy z niebios, siły wewnętrznej, pomocy i łaski z nieba, a także szybkiego powrotu do ojczyzny i do pracy na rzecz ojczyzestego narodu⁶. Wydaje mi się, że warto spojrzeć na świadomy dobór cytatów z Pisma Świętego: pochodzą one głównie z Ksiąg Machabejskich oraz Księgi Proroka Jeremiasza, a naród ukraiński został porównany do narodu żydowskiego walczącego o wolność Izraela.

Z internowanymi prowadzone były rozmowy (W. Grzędzielski, H. Liebermann, N. Styfi i I. Rychlik). Miały one zapewne na celu wypracowanie jakiegoś stanowiska w ówczesnej sytuacji politycznej i były podjęte przez miejscową PRN jeszcze przed decyzjami PKL. Delegaci dali aresztowanym słowo honoru, iż to nie oni kazali ich zatrzymać, ale zrobiły to władze wojskowe na własną rękę⁷. Kormosz twierdzi jednak, iż audytor poinformował, iż zostali oni aresztowani na rozkaz PRN⁸. Z tych niejasnych informacji można jednak wysnuć wniosek, iż mimo wszystko internowania dokonało Wojsko Polskie. Wymienione rozmowy zostały przerwane z uwagi na odesłanie jeńców i internowanych do Krakowa⁹. Z. Konieczny twierdzi,

5 1 Mach 9, 10.

6 Блаженний Григорій Лакота. Зібрані послання та проповіді, ред. В. Пилипович, Перемишль 2005, с. 105–106.

7 Ibidem; T. Kormosz, Spomini..., „Република”, ч. 17, 21.02.1919.

8 Zagadkowa jest także sprawa statusu uwięzionych. Wedle informacji Kormosza, wykładnia zmieniała się kilka razy: na początku byli jeńcami, potem byli uważani za cywilnych internowanych, a na końcu stwierdzono, że są zakładnikami. Mimo wszystko wydaje się, iż mieli oni status internowanych.

9 Kormosz przy tym stwierdza, iż zakładnicy ukraińscy otrzymali ustną informację od PRN, że ta kazała ich wypuścić, jednak ze względu na powieszenie we Lwowie 72 Polaków

1 Т. Кормош, Спомини з останних днів (продовження), „Република”, ч. 16, 20.02.1919.

2 Т. Кормош, Спомини з останних днів (продовження), „Република”, ч. 15, 19.02.1919.

3 Т. Кормош, Спомини з останних днів (продовження), „Република”, ч. 18, 22.02.1919.

4 Т. Кормош, Спомини з останних днів (продовження), „Република”, ч. 18, 22.02.1919; А. Півень, Володимир Загайкевич в національно-визвольних змаганнях Українців, [в:] „Вісник Національного університету „Львівська політехніка”, серія «Джерела та армія», номер 693, Львів 2011, с. 122.

iż członkowie Ukraińskiej Rady Narodowej zostali odesłani 18 listopada 1918 r. z powrotem z Krakowa do Przemyśla, a 20 listopada wysłali list do Kostia Łewyckiego (nie jest znana jego tematyka)¹. Nie jest to jednak możliwe, ponieważ internowani znajdowali się wówczas w Krakowie. Stwierdza to kilka niezależnych źródeł². Decyzja o wysłaniu internowanych do Krakowa została podjęta na polecenie PRN. Działacze ukraińscy jako zakładnicy gwarantowali bezpieczeństwo polskich obywateli na terenie ZURL. Uznano, że ich wypuszczenie w ówczesnej sytuacji polityczno-wojskowej byłoby szkodliwe, dlatego PRN prosiła, by zatrzymani Ukraińcy (razem z wysłanym wcześniej do Krakowa dr. Zahajkewyczem) nie zostali uwolnieni, a także by wszelkie decyzje ich dotyczące podejmować za wiedzą i w porozumieniu z PRN³. Transport kolejowy, pod silną strażą milicji i agentów żandarmerii, wyruszył z Przemyśla najprawdopodobniej wieczorem 17 listopada bądź 18 listopada rano i dotarł do Krakowa w poniedziałek 18 listopada 1918 r. koło południa. Liczył on, według T. Kormosza, 140 ludzi (6 cywilów, 70 jeńców – oficerów i 64 innych mężczyzn, zapewne również cywilów ukraińskich)⁴. Prawdopodobnie liczba ta była w rzeczywistości niższa. Nazwiska mieszkańców Przemyśla pojawiają się również na liście wywiezionych do Dąbia w listopadzie 1918 r., gdzie figuruje 50 osób z Przemyśla, Lwowa i okolicznych wsi⁵. Z kolei prasa krakowska informowała o przybyciu *około 60 ofi-*

*cerów i żołnierzy ukraińskich*⁶. Dr. Zahajkewycza odstawiono do Krakowa wcześniej, co odnotowała prasa przemyska⁷. Decyzją podjętą na plenarnym posiedzeniu PKL Kormosza, Paślowskiego i Biłynskiego odesłano do Dyrekcji Policji w Krakowie, zaś prof. Sabata jako wojskowego przekazano władzom wojskowym. Dyrekcji polecono wyszukanie odpowiednich kwater dla nich, by możliwa była ich inwigilacja⁸. Warto także dodać, iż Polska Rada Narodowa przesłała do PKL w ślad za internowanymi odebraną od nich kwotę 14 730 K 10 h z prośbą o przekazanie tych pieniędzy odpowiednim osobom – w pierwszej kolejności Kormoszowi, Jaremie, Paślowskiemu i Bahrynowskiemu⁹. Interesujący jest spis przedmiotów, zabranych podczas aresztowania 11 listopada 1918 r. – Kormoszowi odebrano 4012 K 11 h, szczyryk, legitymację oraz dokumenty, Paślowskiemu 117 K 19 h, szczyryk i dokumenty, Jaremie 2868 K, klucze, teczkę i różne dokumenty, a Bahrynowskiemu 800 K i szczyryk¹⁰. Podobne sumy odbierano oficerom i podoficerom ukraińskim, wziętym do niewoli 11 i 12 listopada.

Pojawia się pytanie: czy aresztowanie w początku konfliktu ukraińskich polityków było słuszne? Generał Roja, który przybył niedługo po tych wydarzeniach do Przemyśla, po wielu latach stwierdził, iż internowanie polityków ukraińskich było *zbędne*, gdyż *politycy ci nie mogli już nam utrudniać akcji*¹¹. Co gorsza, internowanie odbiło się szerszym echem za granicą, podkreślano szczególnie brutalne wyciągnięcie chorego dr Zahajkewycza z łóżka i zaprowadzenie go do Żurawicy¹². Wydarzenie to odbiło się również negatywnie na funkcjo-

muszą pozostać w areszcie jako zakładnicy. Otrzymali również informację na piśmie, że ze względu na to wydarzenie zostają oddani pod władzę PKL. Twierdzenie to wydaje się dość kontrowersyjne, ale prawdopodobnie jest prawdziwe. Do egzekucji Polaków we Lwowie oczywiście nie doszło (co przyznaje zresztą autor w dalszej części wspomnień), lecz być może PRN użyła takiego pretekstu, by zatrzymać przemyskich Ukraińców w niewoli.

1 Z. Konieczny, Polska Rada Narodowa w Przemyślu..., s. 54.

2 Kronika: ukraińscy zakładnicy..., „Ziemia Przemyska”, nr 12, 19.11.1918.

3 ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 188. Pismo PRN do PKL L. 233 z 18 listopada 1918 r. w sprawie zakładników ukraińskich, л. 4; О. Павлишин, Інтернування цивільного населення Східної Галичини в період польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр., „Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.”, том 1, Київ 2019, с. 83–84.

4 Т. Кормош, Спомини з останних днів (продовження), „Републіка”, ч. 19, 23.02.1919; Idem, Спомини з останних днів (продовження), „Републіка”, ч. 16, 20.02.1919.

5 Archiwum PAU-PAN, rkps. 4311. Spis jeńców przewiezionych do Dąbia w listopadzie 1918 r., k. 62–62v.

6 Zakładnicy ukraińscy w Krakowie, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 230, 23.11.1918.

7 Kronika: ukraińscy zakładnicy..., „Ziemia Przemyska”, nr 12, 19.11.1918. Było to związane z chorobą Zahajkewycza – więcej w rozdziale 3.3.

8 Sumy te, dodajmy, otrzymali. ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 188. Pismo PKL do Naczelnej Komendy Wojsk Polskich w Krakowie L. 93 z 18 listopada 1918 r. w sprawie działaczy ukraińskich z Przemyśla, л. 1.

9 ЦДІАУЛ, ф. 214, оп. 1, спр. 377. Koncept pisma Wydziału Administracyjnego PKL L. 307 z 27 listopada 1918 r. w sprawie sum przysłanych przez Polską Radę Narodową w Przemyślu, л. 7–7зв.

10 Ibidem. Spis depozytów zabranych podczas aresztowania dnia 11 listopada 1918 r., л. 9.

11 B. Roja, Legendy i fakty, Warszawa 1931, s. 116.

12 Der Kampf um Przemyśl, „Morgenblatt Reichspost”, nr 553, 19.11.1918.

nowaniu przemyskiej Rady Miejskiej. Ukraińcy odmówili wejścia w jej skład, argumentując to właśnie *internowaniem najwybitniejszych członków URN przez władze polskie i wywiezieniem ich poza Przemyśl*¹. W mojej opinii, internowanie przywódców ukraińskiej inteligencji w Przemyślu było jednak uzasadnione, gdyż sparaliżowało to działalność polityczną Ukraińców w tym mieście. W warunkach nieodległego frontu miało to kluczowe znaczenie dla komunikacji ze Lwowem i dla spokoju w samym Przemyślu. Późniejsza działalność Teofila Kormosza w Krakowie i jego ucieczka zdają się potwierdzać słuszność zatrzymania.

* * *

Początki jeniectwa ukraińskiego w Polsce wyznaczają dwa wydarzenia: walki o Lwów oraz zdobycie Przemyśla, a także późniejsze internowanie czołowych ukraińskich działaczy politycznych w obu ośrodkach. We Lwowie, większość Ukraińców dostało się do niewoli w

końcowej fazie walk. W pierwszych dniach bowiem Polacy mieli trudności z przetrzymywaniem dużej liczby jeńców, w związku z czym większość zwolniono do domów. Wielu rannych oficerów i żołnierzy ukraińskich leczyło się także w polskich szpitalach. W czasie walk o Lwów do polskiej niewoli dostało się kilkuset Haliczan. W Przemyślu żołnierze UAH zostali wzięci do niewoli w czasie polskiego szturm 11 i 12 listopada 1918 r., lecz nie było ich zbyt wielu. Bardzo istotne znaczenie miało internowanie lwowskich oraz przemyskich przedstawicieli ukraińskiej inteligencji. Działacze przemyskiej Ukraińskiej Rady Narodowej zostali internowani w ostatnim dniu walk, a następnie spędzili kilka dni w koszarach na Zasaniu, skąd zostali wysłani do Krakowa, do obozu w Dąbiu. Z kolei pozostałych we Lwowie polityków internowano w początkach grudnia 1918 r. w celu wymuszenia na stronie ukraińskiej dobrego traktowania ludności polskiej w ZURL oraz zapewnienia spokoju w galicyjskiej stolicy.

1 Z. Konieczny, Walki polsko-ukraińskie..., s. 87.

УКРАЇНЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

Яна Мартьянова,
Киевский университет имени Бориса Гринченко

УКРАИНСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В ЧЕХОСЛОВАКИИ, 1919–1939 гг. (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

Анализ историографии данной проблемы следует начать с обобщающей работы известного исследователя украинской эмиграции С. Наріжного, публикация которой заложила фундамент для всех дальнейших научных исследований украинской политической эмиграции. Сосредоточив своё внимание на освещении культурной работы украинской эмиграции в 20–30-х гг. XX ст., С. Наріжный проанализировал и обобщил огромный объем фактического материала. Научную ценность этого издания увеличивает и размещение значительного количества фотографий в приложении, которые подробно иллюстрируют различные проявления жизни и деятельности просветительских и культурно-художественных организаций украинцев в разных европейских странах¹.

Изучение специфики пребывания украинской политической эмиграции в Чехословакии приобрело особую динамику в начале 1990-х гг., что было обусловлено кардинальными изменениями в политической архитектуре Центрально-Восточной Европы и распадом СССР. Одним из первых к исследованию украинской политической эмиграции в ЧСР приступил чешский историк З. Сладек, в публикациях которого были освещены сюжеты, связанные с деятельностью в ЧСР украинских науч-

но-образовательных учреждений, а также особенности предоставления материальной поддержки украинским эмигрантам в рамках «русской акции»². В это же время деятельность Украинского общественного комитета (УОК) в ЧСР стала предметом научного интереса М. Кугутяка³.

Значительно расширил горизонты наших представлений об истории украинской эмиграции сборник научных трудов, опубликованный по результатам работы представительной международной конференции⁴. В это же время различные аспекты деятельности украинской эмиграции и институтов, созданных ими в межвоенную эпоху в ЧСР, освещались в трудах целого ряда чешских исследователей⁵.

2 Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. М., 1991. № 6. С.24-36; Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. М., 1993. № 4. С.28-36.
3 Кугутяк М. Діяльність Українського Громадського Комітету в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія й сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. Львів, 1992. С.309-315.

4 Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. Sborník studií I, II, III. Praha 1993-1995; Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сборник докладов в 2-х ч. Прага, 1995. Ч.1-2. 989 с.

5 Tejchmanova S. Dokument o ukrajinské emigraci v Československé republice // Slovanský přehled. 1992. Č.2. S.189-195; Chinayeva E. Ruská emigrace v Československu: vývoj ruské pomocné akce // Slovanský přehled. 1993, Č.1. S.14-24; Zilynskyj B. Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994). Praha, 1995. 128 s. та ін.

1 Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. – Прага, 1942. Ч.І. 372 с. См. также: «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (Матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої)» (К., 1999).

Ценный массив информации содержался в послесловии к переизданному в Украине курсе лекций Д.Антоновича «Украинская культура», в который вошли несколько содержательных очерков о видных деятелях украинской политической эмиграции в ЧСР¹. Существенное значение для исследования пребывания в ЧСР украинской эмиграции имели публикации С.Виднянского².

Важным историографическим событием стало издание монографии В. Трощинского, в которой были проанализированы различные аспекты функционирования украинских общественно-политических и культурно-просветительских мест за рубежом (в т. ч. и в Чехословакии)³. Вне всякого сомнения – выход упомянутых выше работ активизировал подготовку ряда диссертационных исследований, авторы которых изучали различные аспекты функционирования украинских эмиграционных центров в ЧСР⁴.

Тогда же активизировалась работа по изучению обстоятельств пребывания в ЧСР интернированных воинов-украинцев из состава различных военных формирований, которые хотя и не принадлежали к категории эмигрантов, но позже (вследствие

ликвидации лагерей)полнили ее ряды. Речь идет, прежде всего, о воинах УГА, которые пребывали в лагерях Немецкое Яблонное, Либерец и Йозефов. Специфика проведения в их среде национально-организационной и культурно-просветительской работы была подробно воспроизведена в ряде публикаций А. Купцова и И. Срибняка⁵. Обстоятельства пребывания интернированных войск УГА были изучены также и М. Павленко⁶.

Первые комплексные итоги о состоянии научной разработанности проблемы на этом этапе были подведены в историографической работе обобщающего характера, авторы которой отметили перспективность изучения истории развития украинской политической эмиграции в ЧСР⁷. В то же время научная разработка данной проблемы была продолжена выходом целого ряда публикаций об известных общественных деятелях из среды украинской интеллигенции в ЧСР⁸.

5 Див. зокрема: Срибняк І., Купцов А. Український військовий табір УГА в Йозефові (Чехословаччина) у 1921-1924 рр. // Воля і Батьківщина. Львів, 1998. Ч.4(13/29). С.65-78; їх же. Табір інтернованих військовиків УГА в Ліберцях (Чехословаччина) у 1920-1921 рр. // Вісті Комбатанта. Торонто-Нью-Йорк, 1999. Ч.1. С.72-78; їх же. Культурно-просвітницька робота у середовищі інтернованих військ Української Галицької Армії в Чехословаччині (1921-1924 рр.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». К., 1999. Вип.3. С.182-203; їх же. З історії культурно-освітньої роботи у таборі інтернованих військ УГА в Йозефові (1921-1922 рр.) // IV Міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.). Доп. та повідом. Історія. Частина 2: XX ст. / МАУ. Одеса; Київ; Львів 1999. С.423-429; Срибняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919-1924 рр.): становище, організація, культурно-просвітницька діяльність. К., 2000. 280 с.; Срибняк І. Преса інтернованих частин Української Галицької Армії у Чехословаччині (1919-1921 рр.) // Магістеріум (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). Серія «Журналістика». К., 2006. Вип.22. С.76-80.

6 Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. 352 с.

7 Див. зокрема: Кудрицька І.М., Срибняк І.В. Громадсько-політична діяльність української еміграції в Польщі, Чехословаччині та Румунії (до історіографії проблеми) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». К., 2001. Вип.5. С.192-197.

8 Терещенко В. Микита Шаповал – велетень із Донбасу. Артемівськ, 2001. 153 с.; Бевз Т.А. Н.Я. Григорів – політик і вчений. К., 2002. 285 с.

1 Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К., 1993. С.477-587.

2 Віднянський С. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 1993. Вип.3. С.36-56; його ж. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині. К., 1994. 82 с.

3 Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994. 259 с.

4 Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис... д-ра іст. наук (у формі наук. доповіді): 07.00.02 / НАН України; Ін-т історії України. К., 1997. 108 с.; Бублик Т.В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20-30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 1997. 178 с.; Галай О. Ю. Науково-педагогічна діяльність української еміграції у Чехословаччині у міжвоєнний період (1918-1939): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київ. держ. лінгв. ун-т. К., 1998. 164 с.; Мартиненко О. В. Музична діяльність української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині (джерелознавчий аспект дослідження): Дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського. К., 2001. 310 с.

В это время исследователи истории украинской эмиграции в ЧСР сосредоточили свое внимание на её отдельных проявлениях, в частности на специфике работы общественных институтов и профессиональных организаций. В этом контексте следует упомянуть о публикациях А. Даниленко, которые были посвящены деятельности УОК. В одном из таких исследований справедливо отметил значение деятельности украинской интеллигенции в эмиграции, которая прибавила, по его мнению, в национальную среду «организационные формы политической, общественной и культурно-образовательной деятельности, инерционно продолжая политическую борьбу и государственническую деятельность». Следует согласиться с А. Даниленко и в том, что «постепенно интеллектуальный потенциал эмигрантских политических организаций и объединений окончательно переместился из плоскости политической в плоскость научную, культурно-просветительскую, приведя к созданию многочисленных центров, учреждений и организаций», члены которых принадлежали к различным политическим направлениям¹.

В то же время нельзя не отметить полное непонимание исследователем термина «*Ruská potocná akce*», который по совершенно непонятным причинам А. Даниленко трактует как «*росийську програму допомоги*». Между тем диаметрально различие между понятиями «Русь» и «Россия» (которые являются первоосновами для словообразования соответствующих терминов), уже с середины 1990-х гг. понятны каждому студенту-историку младших курсов, но это оказалось непосильной задачей для будущего доктора исторических наук. Еще одна его статья содержала аналогичные подходы².

Накопление фактологического материала о жизни и деятельности эмигрантов-украинцев в ЧСР обусловило появление специальных узко предметных ис-

следований различных сфер деятельности украинской эмиграции в ЧСР. Ярким примером данного историографического процесса стала книга чешской исследовательницы А. Пеленской³.

К категории специальных следует отнести труды нескольких историков, сосредоточивших свое внимание на изучении судьбы архивных коллекций украинской эмиграции в Праге. В их числе следует, прежде всего, упомянуть известного словацкого исследователя М. Мушинку⁴ и украинского историка М. Палиенко⁵. Публикация последней в значительной мере облегчила поиск архивных материалов, так как в её книге содержится перечень фондов ЦГАВО Украины, в которых хранятся документы большинства украинских общественно-политических организаций эмигрантов в ЧСР⁶.

3 Пеленська О. Український портрет на тлі Праги: українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. Нью Йорк; Прага. 2005. 221 с.

4 Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917-1945): Сучасний стан і місця зберігання // На службі Клію: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара / Українське історичне товариство; Міжнародна асоціація українознавців; НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича; Університет «Острозька Академія». Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С.532-545; Мушинка М. Дмитро Антонович і Музей визвольної боротьби в Празі // Народна творчість та етнографія. К., 2007. № 6. С.116-124; Мушинка М. Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси. К., 2006. 162 с.

5 Див. зокрема: Палієнко М.Г. Український національний музей-архів у Празі (1923-1930 рр.): історія створення та основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. К., 2004. Т.11. С.13-24; її ж. Український історичний кабінет у Празі (1930-1945 рр.): проблеми комплектування, збереження та використання архівних фондів // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень. К., 2004. Вип. 26. С.90-104; її ж. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України: історія та культура. К., 2005. № 2. С.92-127; її ж. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української державності // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. К., 2005. № 77-79. С.123-125 та ін.

6 Палієнко М.Г. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української еміграції у Польщі та Чехословаччині (1920-1930-ті рр.) // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Prace naukowe wykładowców i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego. Toruń-Kijów, 2003-2004. № 2-3. S.345-358.

1 Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-і роки): соціокультурний аспект // Етнічна історія народів Європи. К., 2001. Вип.10. С.40.

2 Даниленко О. Роль Українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. К., 2003. Вип.9. С.278-295.

Обобщающим трудом в этой области стала монография М.Палиенко о судьбе всех архивных коллекций украинской эмиграции в Европе¹. Появление этой книги стало рубежным событием в украинской историографии, а сама она на долгое время определила магистральные пути дальнейших исследований по данной тематике. Параллельно с М.Палиенко процесс формирования архивно-библиотечных коллекций украинской эмиграции в ЧСР изучала Т.Боряк, посвятив этой теме свою диссертацию². В 2011 г. результаты её исследований стали доступны широкой публике благодаря выходу в свет авторской монографии³. В свою очередь – публикационную работу в этом направлении активизировали чешские и российские исследователи – подготовив совместный научный проект об украинской эмиграции в Чехословакии⁴.

В последнее время в Украине и Чехии вышел в свет целый ряд статей, свидетельствующих об очередной «волне» научного интереса к различным аспектам жизни и повседневности украинских эмигрантов в ЧСР⁵. Активно изучаются особенности

функционирования украинских образовательных учреждений, действовавших в ЧСР в межвоенный период⁶. Данная тематика находит поддержку и на институциональном уровне, благодаря чему стало возможным появление авторитетных серийных изданий⁷.

Успешно продолжается научная разработка «лагерной» тематики, что значительно расширяет наши представления о специфике пребывания интернированных в ЧСР военнослужащих Армии УНР⁸. По определению историка, Я.Таравской, это позволит запечатлеть полные трагизма жизни тысячи бывших

a slovenských historikov. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society]. 2019. Roč.22, Supplement. S.120-136 та ін.

6 Песчаный О.О. Українська господарська академія в Подєбрадах // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв, 2008. Вип.2. С.146-151; Зубко О. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.). Дис... канд. іст. наук. К., 2010. 224 с.; Уткін О. Вища аграрна школа української еміграції (1922-1935 рр.) // Київські історичні студії. К., 2018. № 1. С.94-102.

7 Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред. колегія: І. Пасічник, Л. Винар, А. Атаманенко та ін. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. Вип.23. 284 с.

8 Срібняк І. Інтерновані вояки УГА в таборі Йозефов (Чехословаччина) у 1921-1922 рр.: умови перебування та санітарний стан // Дриновський збірник. Т.VIII. Харків-Софія, 2015. С.196-211; його ж. Діяльність благодійних організацій у таборі Йозефов (Чехословаччина) у 1921-1925 рр. // Київські історичні студії: Зб. наук. праць. К., 2016. № 1. С.10-19; його ж. Позатаборовий простір інтернованих військ УГА в ЧСР: повсякдення робітничих відділів (1922-1923 рр.) // Київські історичні студії / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; ред. кол. В.О.Щербак та ін. К., 2016. № 2. С.49-59; Срібняк І., Срібняк М. Діяльність театральномистецьких осередків у таборі інтернованих вояків Української Галицької Армії в Йозефові, Чехословаччина (1922-1924 рр.) // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. Науковий електронний журнал. К., 2017. Вип.2(4). С.115-129; Krotofil M., Sribnyak I. Activity of schools and educational courses for soldiers of the Ukrainian Galician Army interned in Czechoslovakia as a form of their socialization (1919-1920) // Skhid. K., 2018. № 6(158). С.58-62; Срібняк І., Хлебін А. Повсякдення інтернованих вояків-українців у таборі Ліберець, ЧСР: спроба візуалізації (за матеріалами ЦДАВО України і Слов'янської бібліотеки у Празі) // Європейські історичні студії: науковий журнал. К., 2019. № 13. С.203-232; Срібняк І., Красовська К. «Поміщувати будемо усе, що тільки надається до друку...»: роль часопису «Голос Табора» у згуртуванні інтернованих вояків УГА в Німецькому Яблонному, ЧСР у жовтні-листопаді 1919 р. // Київські історичні студії. К., 2019. Вип. 2(9). С. 95-101.

1 Палиенко М.Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К., 2008. 688 с.

2 Боряк Т. Архівно-бібліотечні зібрання української еміграції з Чехословацької республіки: історія переміщень та опрацювання в Україні (1945–2007): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.

3 Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010). Ніжин, 2011. 544 с.

4 Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие. Составители: Л.Бабка и И.Золотарев. Фото из архивов А. Копршиовой, Национального музея, города Праги, Пражского Града, Славянской библиотеки в Праге, фотоателье Яна Лангганса и других источников в свободном доступе. Прага: Национальная библиотека Чешской Республики, Славянская библиотека, 2012. 359 с.

5 Коцур Н. Спілка українських лікарів в Чехословаччині (20-40 рр. XX ст.): науково-організаційна та громадська діяльність // Переяславський літопис. Переяслав, 2016. Вип.10. С.136-145; Яворський А. Професійні громадські об'єднання українських емігрантів у Чехословаччині (1923-1939) / Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Автореферат дис... на здобуття ступеня канд. іст. наук. Львів, 2017. 28 с.; Зубко О. Матеріально-побутове життя українських пражан у 1921-1939 роках: помешкання, харчування, одяг // Часопис української історії. 2018. Вип.38. С.31-38; Зубко О. Українська еміграція в ЧСР. Повсякденне життя працівників медичної сфери міжвоєнного періоду // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2018. Вип.21. С.30-41; Harbuřová Ľ. Život ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu v prácach českých

воинов-украинцев в Европе в межвоенном времени¹.

Совсем недавно был опубликован энциклопедический словарь «Украина вне Украины», который был составлен украинской слависткой и искусствоведом А.Пеленской². В нём нашлось место для 324 статей, посвященных жизни и творчеству украинских художников в Чехословакии межвоенного периода 1919-1939 гг., а также украинским учреждениям и организациям, действовавшим в то время. Кроме того, часть материалов энциклопедии касается темы украино-чешских и украино-словацких сотрудничеств в период между двумя войнами. В ней можно найти информацию о чешских деятелях культуры, которые активно поддерживали развитие творчества украинской диаспоры в Чехословакии. Благодаря этому, украинскому читателю стал доступен большой массив информации, по крупицам собранный в государственных и частных архивах, библиотеках, во время личных встреч с представителями старшего поколения чешских украинцев³.

Обзор изданной литературы свидетельствует о том, что, учитывая многочисленные обращения исследователей к различным аспектам истории формирования и развития украинской политической эмиграции в ЧСР, данная тема требует дополнительного всестороннего изучения. Непременным условием этого является продолжение научно-исследовательской работы в чешских архивохранилищах. Следует отметить, что архивный поиск значительно упрощается благодаря публикации аннотированного путеводителя по всем архивным учреждениям Че-

хии с перечнем фондов украинской эмиграции⁴. Поисковую работу значительно облегчил и опубликованный в 1996 г. каталог, который был подготовлен совместными усилиями чешских и украинских историков и архивистов⁵.

Обширный массив документальной информации содержится в двух сборниках опубликованных документов, составители которого ввели в научный оборот большое количество документов из архивов разных стран, открыв широкий простор для дальнейших исследований темы⁶.

Проведенный историографический анализ свидетельствует о неравномерности научных исследований разных «ниш» из истории украинской политической эмиграции в ЧСР. Так, в частности, достаточно полно раскрыта специфика деятельности некоторых украинских общественных организаций (Украинский общественный комитет) и образовательных учреждений (Украинский свободный университет, Украинский высокий педагогический институт им. М. Драгоманова в Праге), но вместе с тем исследование других украинских институций только начинается. В известной степени довольно представленной в публикационном отношении есть лагерная тематика, в рамках которой уже реконструированы отдельные сюжеты как из истории лагерей интернированных войск УГА, так и разных проявлений жизнедеятельности военнослужащих.

В настоящее время важной задачей украинской исторической науки остается создание синтетической истории функционирования украинской политической эмиграции в ЧСР, вместе с тем – учитывая колоссальный пласт еще не исследованных архивных материалов в ЦГАВО Украины – такая задача представляется сложной для быстрого выполнения в бли-

1 Таравська Я. Українська військова еміграція в Чехословаччині, Румунії та балканських країнах (1921-1939 pp.): історіографічний нарис // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Feburga, 2019. S.233.

2 Пеленська О. Україна поза Україною. Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині. Прага, 2019.

3 Про це докладніше див.: <https://www.radiosvoboda.org/a/knyzhka-pro-ukrajinskykh-myttisv/30400322.html>.

4 Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice 1918-1938. Přehled archivních fondů a sbírek uložených v České republice Václav Podaný a Hana Barviková. Praha, 1995. 108 p.

5 Див.: Український музей в Празі / Упоряд. Р. Махаткова. Київ-Прага, 1996. 295 с.

6 Ruska a ukrajinska emigrace v Československé republice. 1918-1939. Materiály k dějinám. Praha, 1995. 106 s.; Dokumenty k dějinám rýské a ukrajinske emigrace v Československe Republice 1918-1939 / Zdenek Sládek, Ljubov Běloševská a kolektiv autorů. Praha, 1998. 343 c.

жайшее время. Основой для её написания должна стать публикация статей и монографических исследований, сборников документов и мемуаров как видных деятелей, так и представителей разных слоёв украинской эмиграции, которые избрали для себя чужбину – будучи не в силах примириться с фактом установления большевистской власти в Украине.

Однако, несмотря на свою оторванность от родной земли и неприспособленность к жизни в ЧСР украинские эмигранты нашли в себе силы для адаптации к иноязычному окружению и интеграции в жизни страны пребывания. Чрезвычайно важным было то, что государственная политика межвоенной Чехословакии создала благоприятные

условия для облегчения такой интеграции, обеспечив предоставление материальной помощи для тех эмигрантов-украинцев, которые получали высшее образование в чешских и украинских образовательных учреждениях.

Украинским эмигрантам была предоставлена возможность воспользоваться всеми преимуществами пребывания в европейском государстве путём создания национальных общественно-политических, культурно-образовательных и профессиональных украинских организаций. Все это создало благоприятную основу для развития украинских национально-освободительных идей, объединив украинцев в борьбе за построение независимой Украинской державы.

Василь Яблонський,

Національний інститут стратегічних досліджень (Київ)

ІДЕОЛОГІЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ УРЯДОМ У ВИГНАННІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)

Комунізм, фашизм, націонал-соціалізм, демократія творили яскраву ідеологічну палітру нетривкого мирного періоду в Європі у міжвоєнний період. Серед українців на еміграції були прихильники усіх ідеологічних течій, які, відповідно, давали свої рецепти відновлення незалежності Української держави. Перед екзильним урядом стояло складне завдання мобілізації українського громадянства (як в Україні, так і поза її межами) на це непросте завдання. Складність ідеологічного напряму діяльності еміграційного уряду полягала у необхідності об'єднання політичних сил у межах одного Державного центру, які сповідували різні політико-ідеологічні доктрини. Різні світоглядні позиції, моделі майбутнього та методи їх досягнення тривалий час ставали на заваді такого об'єднання. Разом з тим, агресивне

зовнішнє середовище вимагало від ДЦ УНР конкурентної політики, насамперед в ідеологічній царині.

Ідеологічні напрацювання Державного центру простежуються в працях його очільників та урядових документах. Насамперед йдеться про публіцистичні роботи Симона Петлюри, В'ячеслава Прокоповича, Олександра Шульгина, Олександра Лотоцького¹,

¹ Петлюра С. Статті/ Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. К.: Дніпро, 1993. 341 с.; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк: УВАН, 1956. Т. I. 480 с.; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк, 1979. Т. II. 519 с.; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Авторитет. Відтворення вид. 1934 р./ Відп. Ред. Г. Й. Удовенко; Упорядники: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. К.: Юрінком Інтер, 1998. 352 с.; Лотоцький О. Державний провід Симона Петлюри. Париж, 1930. 26 с.; Лотоцький О. Симон Петлюра. 1936. 118 с.; Прокопович В. Свято незалежності // Тризуб, 1931. Ч.4 (262). С. 4–8; Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Париж. Видавництво «Меч», 1935. 63 с.

декларації уряду¹ та інші документи². Наукові розвідки, присвячені різним аспектам формування ідеології відновлення української незалежності у міжвоєнний період висвітлені в працях Василя Маркуся, Володимира Трощинського, Валентини Піскун, Валентини Парандій, Ірини Панової, Василя Яблонського та інших дослідників³.

Головний постулат українського уряду в еміграції – віра й упевненість у відновленні власної держави. Це чітко простежується у словах Симона Петлюри: «В українську державність ми віруємо. Українську державність ми ісповідуємо, в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею

її ми носимо в серці. Бо її духом, потребами овіяне все наше життя»⁴.

Разом зі збереженням стратегічної ідеї незалежності була зроблена реальна оцінка стану еміграційного уряду, його ресурсів та можливостей у досягненні мети: «На сьогодні українське громадянство може ставити для діяльності лише ті завдання, які воно в силі покорити. Підрахунок наших сил і організаційних засобів каже нам, що територіально-максималістичні гасла на сьогодні, ні в умовах нової боротьби з большевиками не можуть бути зреалізовані, а в основу політичної діяльності українського громадянства повинен бути покладений реальний програм можливих досягнень»⁵.

Симон Петлюра, як пише О. Лотоцький, «зорієнтувавшись в нових обставинах життя і праці на чужому терені, був провідником ідейним та організатором українського життя і на еміграції»⁶. 1923 року він видає окремою брошурою свою програмову працю «Сучасна українська еміграція та її завдання». Розглядаючи еміграцію як один із важливих чинників української визвольної боротьби, С. Петлюра бачить перед нею низку завдань. Передумовою успішної діяльності українського політикуму він розуміє консолідацію всіх політичних сил. «Цей шлях і для нас є єдиним, бо він забезпечує найменшу затрату сил, жертв, енергії з найбільшими позитивними наслідками.

Отже, пріоритет державности над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими та груповими, партійними мусимо ми на еміграції зрозуміти і відчувати як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва! Зрозуміння ваги цієї тези навчить нас підпорядковувати себе і свою діяльність вимогам державної дисципліни, а це своєю дорогою не може не вплинути на поглиблення і зміцнення нашої організованості. Наша сила в єдності, а порука успіху наших змагань в державній слухняності!»⁷.

1 Декларація по смерті Симона Петлюри // О. Шульгин. Без території... К., 1998. С.118-120; Декларація з нагоди десятиріччя Центральної Ради // О. Шульгин. Без території... К., 1998. С.120-123; від Уряду Української Народної Республіки (про десятиліття Четвертого універсалу Української Центральної Ради) // Тризуб, 1928. Ч.4-5 (110-111). С. 1-4. Декларація у зв'язку з процесом С. В. У. // О. Шульгин. Без території... К., 1998. С.123-127.

2 Промова Пана Головного Отамана (промова Андрія Лівницького на зібранні однієї з еміграційних колоній) // Тризуб, 1933. Ч.11 (369). С. 2 – 8; Ковальський М. Прокляте питання (про шляхи виборювання самостійності та соборності України) // Тризуб, 1926. Ч.47. С. 3 - 7.

3 Маркус В. Екзилний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921-1939). Міжнародно-правна та порівняльна аналіза // Сучасність. 1986. Ч. 12. С. 70-84; Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України, Ін-т соціології: Відп. ред. В. Євтух. К.: Інтел. 1994. 260 с.; Піскун С. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): монографія. К.: МП «Леся», 2006. 672 с.; Парандій В. Діяльність Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920-1944 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2012. 19 с.; Панова І. Утворення Державного центру УНР в екзилі: політико-правовий аспект // Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. 2009. №3. С. 78-85.; Яблонський В. Тоталітаризм чи демократія: боротьба ідей в українському еміграційному середовищі (20-30 рр. XX ст.). // Українознавчий альманах. Випуск 13. Київ, Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2013. С. 185-191.; Яблонський В. М. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінука. С.600-610.; Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920-1992 рр.: історіографія проблеми // Український історичний журнал. 2020. №4. С. 155-165.

4 Лотоцький О. Державний провід... С. 4.

5 Лотоцький О. Державний провід... С. 8.

6 Лотоцький О. Симон Петлюра в українській еміграції // Тризуб. 1928. Ч. 20-21 (126-127). С. 8.

7 Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Статті... С. 241.

Частина завдань, визначених Головою Директорії, мала б реалізовуватися як на міжнародній арені (Ліга Націй (ЛН), інші міжнародні інституції), так і в окремих країнах. Серед цих завдань можна виокремити кілька груп. По-перше, це боротьба проти ідеї «великої єдиної Росії», проти ідеї федерації та проти окупаційного уряду. Навіть після кількох років збройної боротьби українців за свою незалежність необхідно було доводити світовому співтовариству своє право на окремішність. «Докказати европейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії, нині советської «федеративної республіки»... Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу»¹. Цей висновок залишався актуальним до кінця ХХ століття.

Друга група завдань перед українською еміграцією стосувалася «з'ясування ваги української проблеми» не тільки як проблеми одного народу, а як проблеми загальноєвропейської. Дієвими засобами тут мали стати робота українських журналістів у європейських засобах масової інформації та організація різноманітних лекцій з української проблематики.

Наступні завдання, які ставив Симон Петлюра перед своїми однодумцями, можна визначити як органічне входження до Європи та перейняття наукових здобутків для визвольної боротьби. Йшлося і про вивчення мови та опрацювання творів про країну перебування, і про організацію праці в справі перекладів, написання оригінальних праць, збирання бібліотечних фондів та архівні розвідки, видавничу справу та заопікування співвітчизниками і особливо студентами.

Насамперед Головний Отаман звертав увагу на те, щоб мала змогу завершити своє навчання велика група українських студентів, які з навчальних аудиторій

пішли «у фронтові університети». У липні 1921 року у Тарнові він мав ґрунтовну зустріч з делегацією Союзу українських студентських громад у Польщі на чолі з Тимошем Олесіюком та ознайомився з постановами з'їзду Союзу. Під впливом цієї зустрічі Петлюра написав листа до міністра освіти УНР Петра Холодного, адресуючи копії прем'єр-міністру і військовому міністру. Голова Директорії відзначив «глибоку любов нашого студентства до батьківщини, і про бажання використати час інтернування для незалежної наукової підготовки для дальшої участі в боротьбі за нашу державність та будівництво держави. Влада державна повинна всіма силами сприяти такому настрою нашого студентства і допомогти реалізації його як явищу, відповідаючому завданням державного будівництва»².

Попри усі інші важливі напрями діяльності, діяльність в Україні залишалася пріоритетною для уряду. Хоч би якою організованою і згуртованою була б українська еміграція, без зв'язків з Україною та реальних впливів на населення робота ДЦ ставала малоефективною і символічною. Як зазначено в Декларації «У зв'язку з процесом С.В.У.», уряд виходив з ідеологеми, що за роки перебування України у складі Радянського Союзу «з багатої багатонаціональної України ворог зробив країну нещастя й плачу, а вільний народ український примушено жити в неволі, злиднях, голоді й холоді»³. Документ констатував, що нова влада і надалі здійснювала наступ на усіх ділянках життя: «...в державній – шляхом знищення останніх ознак відокремленості України від Москви; в економічній – через захоплення Москвою центрів української промисловості та грабіжницький вивіз природних багатств України і здобутків сільського господарства, відібрання в селян землі та примусове утворення колективних господарств; в соціальній – шляхом роз'єднання селянства, сіянням

2 Лист С. Петлюри Міністру освіти УНР про підтримку українського студентства в еміграції. 9 липня 1921 р. // Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.III. Упорядник В. Сергійчук. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. С. 457.
3 Декларація у зв'язку з процесом С. В. У. // О. Шульгин. Без території... С.123.

1 Там само. С. 242.

ворожнечи. Заведенням кріпацтва в колективах та примусових робіт; в релігійній – шляхом скасування Української Православної Церкви, переслідування релігії, розповсюдження безбожництва; в культурній – скасуванням волі наукового дослідження й думки та переслідуванням вчених і діячів культури»¹.

Відновлення незалежності, на переконання очільників Державного центру, мало відбуватися шляхом збройної боротьби: «шлях звільнення кожної нації густо кропитися кров'ю»². «Нація свідомо повинна перейнятися необхідністю оборони батьківщини і завше повинна бути готовою до тої оборони. Нація повинна зрозуміти вагу цієї ідеї бо від того чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть, її воля і розвиток, чи занепад і державна загибель»³. Проблема війни в умовах втрати власної державності мала б постати для громадян як чинник національної політики відновлення держави. Особливість ситуації для України полягала в тому, що кістяк армії був збережений урядом УНР на неконтрольованій більшовицькою владою території. За певних внутрішніх та зовнішніх умов, урядом могла бути відновлена цілком боєздатна армія для продовження боротьби за незалежність. «Ціна крові і жертв, що ними купується мир і добробут нації, писав Симон Петлюра, завжди буде меншою, коли раніш думають про відповідальну роль війська»⁴. Продовжуючи свою думку, він застерігав: «не забуваймо про меч: учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття – творчої любові до Батьківщини, сторожки до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, – в симбіозі яких знайдемо і вірний шлях звільнення і програм для будівництва»⁵.

Провідники УНР остаточно зупинили свій вибір на західній моделі розвитку

держави, відійшовши від ідеологічних експериментів на кшталт лівого «трудового принципу» 1919 року. Цьому сприяли і досвід стосунків УНР з більшовиками в доеміграційний період, і більшовицька практика на окупованій території, і досвід перебування в екзилі на території європейських країн. «Уряд Української Народної Республіки не визнає ніякої диктатури, державної чи класової, всіма засобами буде боротися проти насилля, ексцесів, надужиття, сваволі, позасудової розправи сильнішого над слабшим. Він буде вживати всіх заходів, щоб знищити посіану ворогами ворожнечу між народами і класами України та встановити мирне співжиття їх на спільній Батьківщині»⁶.

Альтернативою більшовицькій ідеології та державі мала стати ідеологія побудови демократичної і правової держави: «Уряд Української Народної Республіки весь час бореться і буде боротися до кінця за відновлення Української Національної Держави на основах повної незалежності, народоправства та демократичного державного ладу. Він стремить до того, щоб на самостійній, ні від кого незалежній Україні було встановлено такий державний, соціальний лад, який існує в передових демократіях світу, щоб наш нарід, селянство й робітники, жили в таких умовах, в яких вони живуть на заході та в яких мають право жити з огляду на їхню працю, на їхню важливу роль у вільній, демократичній Українській Державі»⁷. Державна влада в Україні мала встановитися ґрунтуючись на праві і законі.

Розуміння демократії українськими діячами було ідентичним західному: право, закон, свобода. Адже право і закон, на думку Олександра Шульгина, є найкращим знаряддям влади для наведення ладу і спокою в понівеченій країні. Право і закон дадуть свободу в межах закону, яка є

1 Там само. С.124.

2 Марченко В. Пам'яті полеглих за державність//Тризуб. 1926. Ч.15. С.2.

3 Лотоцький О. Симон Петлюра... С. 41.

4 Там само.

5 Марченко В. Пам'яті полеглих за державність//Тризуб. 1926. Ч.15. С.3.

6 Декларація у зв'язку з процесом С. В. У. // О. Шульгин. Без території... С.126.

7 Іщук-Пазуняк Н. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Введення // Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / ред.: Л. Винар, Н. Пазуняк; Ін-т дослідження модерної історії України. – Філадельфія; Вашингтон; Київ: Веселка, 1993. С. 131.

найбільшим добром людини. Ідеологія права і закону підніме авторитет України на міжнародній арені. Проте О. Шульгин допускав, що у ході розвитку України від постколониального до незалежницького етапу можливий навіть диктаторський режим, який обов'язково має перейти в демократичний після завершення перехідного періоду та скликання Всеукраїнських Народних зборів¹. Такі рецидиви тоталітаризму в поглядах політика цілком демократичних переконань можна спробувати зрозуміти, згадавши геополітичну ситуацію в Європі у 20-30-х роках минулого століття. Тоталітарні режими в багатьох країнах у міжвоєнний період стали майже нормою. Радянський Союз, Італія, пізніше Німеччина, майже усі новопосталі після Першої світової війни країни (за винятком, Чехословаччини та Фінляндії) йшли шляхом, далеким від демократичного. Країни погляди, з їхніми простими рецептами перетворення світу, набували все більшої популярності й серед частини українців. Однак, слід зазначити, що твердження про користь диктатури так і залишилися умоглядними побудовами, які не мали свого продовження в подальшій політиці ДЦ УНР.

Логіка соціально-економічних перетворень в майбутньому також розглядалася у контексті економічної демократії та ринкових перетворень. З огляду на те, що в Україні на той момент більшість населення була зайнята в аграрному секторі, уряд надавав великої уваги вирішенню земельного питання. Він обстоював право власності на землю за селянством, виступав проти поміщицького землеволодіння та колгоспного ладу, як «нової панщини» у якому «селян позбавлено права на землю, на здобутки їхньої праці та перетворено у безправних кріпаків північного деспотизма»². Українському робітництву гарантувалися широкі політичні та соціальні права – проведення страйків, створення об'єднань, державний контроль над охороною праці, врегулювання тривалості робочого дня, широкий соціальний захист.

Ще однією важливою ідеологічною проблемою, навколо якої в українській

еміграції вирувала полеміка, була зовнішньополітична діяльність уряду. Власне, дискусії не припинялися, в основному, навколо підписання і умов Варшавського договору. Ця тема завжди мала дещо більші сенсові межі ніж зовнішньополітичні, оскільки найгострішою її складовою була проблема збереження УНР та соборності України з усім комплексом ідеологічних, політичних, територіальних та інших складових. Те, що територіальні поступки відбулися коштом частини земель на заході України, значно розширило географію противників цієї угоди. Добре розуміючи, що йшлося про існування української держави, критики голови Директорії і в Україні, і на еміграції здебільшого апелювали до емоцій, а не до зважених аргументів. І якщо перші ставили за мету розкол і послаблення українського руху, то другі використовували подібну критику як інструмент у боротьбі за впливи на формування та репрезентацію української політики на еміграції³. Офіційна позиція еміграційного уряду була відображена в тогочасних документах, в яких наголошувалося на відданості ідеї самостійності України, як свідомого вибору українського народу і запевнялося, що екзильний уряд не допускати підписання жодного договору, який би обмежував суверенітет держави⁴.

Оскільки дану тему не можна вважати закритою і сьогодні⁵, дозволимо ви-

3 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. Прага, 1928. 335 с.

4 Шульгин О. Без території... С.125-126.

5 Верстюк В.Ф. Союз Ю.Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії / Наукові записки НАУКМА: Історичні науки. 2005. Т. 41. С. 61–65; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. 678 с.; Солдатенко В. Варшавський договір 1920 року. Сучасний історіографічний дискурс [Електронний ресурс] // Україна дипломатична, 2011. Вип. 12. С. 766–794. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukrdip_2011_12_194.pdf; Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань / Збірник наукових праць. Фастів: Поліфаст, 1999. С. 130-139; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / Redakcja naukowa M.Wagner, J.Wojtasik. Siedlce, 2004. S.333-344 та ін.

1 Шульгин О. Без території... С. 49.

2 Декларація у зв'язку з процесом С. В. У. // О. Шульгин. Без території... С.126.

словити кілька думок із цього приводу. Якщо спробувати поглянути на проблему з точки зору історичних аналогій, то ми можемо побачити чимало прикладів, коли питання збереження державності вирішувалося територіальним коштом. Найближчий у часі до Варшавського договору приклад, це територіальні поступки Радянської Росії на переговорах у Бресті. Спочатку задача територій в обмін на мир викликала шквал критики навіть серед найближчих соратників тодішнього глави більшовицького уряду Володимира Ульянова (Леніна). Однак після утримання влади і повернення цих територій, дана політика характеризувалася вчорашніми критиками, як блискучий тактичний хід задля збереження влади і держави.

Отже підписання Варшавського договору слід розглядати в контексті конкретних політичних, економічних, військових та зовнішньополітичних умов та наявності реальних засобів до ведення політики орієнтації на власні сили або з обмеженим числом союзників. З огляду на це, саме по собі визнання Директорії УНР країною-союзником держав-переможців у Першій світовій війні було дуже важливим, а у разі збереження держави ситуація для українців також сприймалася б як досягнення у становленні незалежності. Тому з цієї точки зору українсько-польські домовленості 1920 року були виправдані, які б обвинувачення ідеологічного чи етичного характеру не висувалися опонентами. Крім того, якщо говорити про еміграційний період діяльності, то Варшавський договір давав можливість збереження армії і уряду, убезпечував десятки тисяч людей від більшовицьких переслідувань й уможливив розгортання на еміграції підготовки до подальшої визвольної боротьби.

Важливими чинниками творення ідеології уряду УНР в екзилі були етнополітична та релігійна складові. Україна потребувала одночасного захисту і підтримки титульної нації та забезпечення прав національних меншин, згідно норм міжнародного права. Уряд визнавав за громадянами України волю віри й право на вільне задоволення релігійних потреб¹. І якщо

більшовицька етнополітика у 1920-х роках була досить конкурентною, то антирелігійна політика Москви створювала уряду сприятливе поле для впливів на українців.

Проблема церкви взагалі залишалася досить актуальною. При тій важливій ролі церкви у житті українського селянства та суспільства у цілому, позиціонування очільників УНР щодо християнської, насамперед православної віри, будівництво держави було неможливе без ідеологічної підтримки з боку церкви. Православна церква Московського патріархату, навіть за умов ворожого ставлення до неї більшовиків, залишалася суспільною інституцією, чиї завдання були далекими від підтримки української незалежності. Політичне керівництво УНР здавало собі справу у тому, що якими б успішними в майбутньому не були політичні здобутки, церковна залежність вступала б у протиріччя з ідеєю державного суверенітету. Тому справа творення української церкви не знімалася з порядку денного.

Симон Петлюра мав власне бачення цієї проблеми. У листі до Івана Огієнка від 19 грудня 1921 року він наголошував на незавершеності процесу автокефалії у 1917-1921 роках: «Надаючи справі організації української церкви велике значення з погляду державного, я... приходжу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця постановленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви. Ми бачимо її в так званій автокефалії. Це алгебраїчна формула, що її можна вирішувати різно з погляду церковної практики. Справа автокефалії церкви може розумітися всіляко, як з погляду теоретично-канонічної, так і з погляду церковної практики. На мою думку, ця справа нашими церковними діями не розкрита як слід, не конкретизована, а щодо свого ієрархічного змісту (дотеперішнього), то до кінця не доведена. Ми гадаємо, що як будемо мати власних єпископів, то цим уже ставимо церкву на тверду основу, з якої ніякі політично-церковні конфлікти її не зсунуть. Далі власного митрополита в столичному місті наші автокефальні мрії й змагання не йдуть, а

1 Шульгин О. Без території... С. 126.

поза «вищу церковну раду» при тому ж митрополитові не сягають»¹.

Помилковість та облудність таких підходів продемонструвала «практика за часів [Павла] Скоропадського, що автокефальним змаганням української церкви зразу ж надала цілком протилежний зміст, проголосивши залежність нашої молодії церкви од московського патріарха, тим самим саму ідею автокефалії повернувши в нівець, а маєстат голови московської церкви піднявши до становища зверхника нашої церкви фактично»².

Фактично таку модель залежності від російської церкви взяли на озброєння і більшовики після зміцнення свого режиму в Україні. Ця модель проіснувала в Україні ще ціле століття, аж до отримання Томосу Православною Церквою України 5 січня 2019 року. Послідовний прихильник державної незалежності, Симон Петлюра обстоював і незалежність церковну. Він розумів і те, що якими б успішними не були політичні кроки при відновленні незалежності держави, вони будуть багато у чому нівелюватися залежністю церковною. «Нація, що стремить до власного політичного життя, не може помиритися з такою залежністю. На прикладі сербської церкви православної ми бачимо, що при першій змозі, в парі з затвердженням політично-державної самостійності, провадиться затвердження і церковної незалежності в формі організації власного патріархату»³.

Київські ухвали 1918 року про підпорядкованість московському патріархові, частково можуть бути пояснені вимушеністю під тиском певних політичних обставин, а частково – відсутністю політичної волі. Тому їх скасування мало б відбутися на повноважному представницькому зібранні – церковному соборі. Таке рішення поклало б початок усамостійненню української православної церкви з подальшою підтримкою Вселенського патріарха.

Відсутність чіткої організаційної структури української церкви не сприяє і внутрішній церковній дисципліні, провокує відцентрові тенденції серед вищо-

го духовенства та не сприяє авторитетові церкви як суспільної організації. До таких висновків, як вважають деякі дослідники, Симона Петлюру спонукав, зокрема, аналіз причин втрати державності Україною у другій половині XVII століття, де він бачив незавершеність процесу консолідації української нації, брак єдиної державної ідеології у наступників Богдана Хмельницького, а також втрату українською церквою тогочасної автокефалії через її незавершену організаційну структуру⁴. С. Петлюра підкреслював, що український патріарх – рівний патріарху московському – «це річ, потреба якої вимагається інтересами української церкви та своєчасною оцінкою тих небезпек, що загрожувати будуть. [...] В майбутніх конфліктах нашої держави з Москвою ієрархічно міцна, внутрішньо дисциплінована українська церква може відіграти велике позитивне значення у вислідах такої боротьби»⁵. Роль церкви в сучасній українсько-російській війні є промовистим підтвердженням цих слів.

Важливим аспектом діяльності екзильного уряду була проблема об'єднаності, соборності українських земель. Ідея єдності України, в силу зрозумілих причин, не знаходила підтримки в урядових колах тих держав, до яких належали окуповані українські території. З огляду на це, діяльність еміграційного уряду серед українського населення часто розцінювалася урядовими чинниками Польщі, Румунії та Чехословаччини як посягання на територіальну цілісність.

Крім того, ідея соборності, радше її трактування політичними супротивниками, ставала інструментом політичної боротьби. Не уникнув цієї проблеми і Державний центр УНР, діяльність якого була позначена протистоянням з внутрішніми опонентами. Суперництво між галичанами і наддніпрянцями творило відповідну систему поглядів щодо соборності України. Усталене, зокрема, з подачі Михайла Грушевського⁶ розуміння Галичини, як «укра-

4 Сергійчук В. Симон Петлюра. Видання друге, доповнене. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. С. 476.

5 Петлюра С. Статті. Листи. Документи... Т. І. С. 403.

6 Грушевський М. С. Український П'ємонт. // Твори: у 50 т. / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. НАНУ, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львів:

1 Петлюра С. Статті. Листи. Документи... Т. І. С. 400.

2 Петлюра С. Статті. Листи. Документи... Т. І. С. 400-401.

3 Там само. С. 401.

їнського П'ємонту», часто зобов'язувало діячів з колишньої ЗУНР до відповідного позиціонування і діяльності.

Симон Петлюра мав свої погляди на проблему соборності України. Вони ґрунтувалися, у першу чергу, на недавньому досвіді об'єднаної УНР. Працюючи над концепцією програми державного будівництва незалежної України, він був переконаний, що її політичною ідеєю стане «наддніпрянський централізм». В одному з листів він підкреслював, що «у справах територіально-державних я керувався і керуюсь принципом соборності України. Основою державности повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її... Я мав в собі досить опорної сили не зважати на брехні й інсинуації та йти дорогою випробуваного реалізму і наддніпрянського централізму, який, врешті-решт, раніше чи пізніше приведе до об'єднання українських земель, себто до фактичної соборности»¹.

На цій думці він наголошує неодноразово. Незадовго до смерті в одному із своїх листів Симон Петлюра знову пише: «Основною передумовою будівництва української держави (в новому ренесансі) є усвідомлення тези, що метрополія держави і її територіальна та стратегічна база мусить бути спочатку утворена на Великій Україні, на Дніпрі – Чорному морі. В міру скріплення цієї бази (організація військових заводів, підготовка військових кадрів армії, накопичення матеріальних ресурсів і т. п.) можуть стати актуальними і завдання щодо прилучення земель, заселених українським народом, від чого наша нація ніколи не може відмовитися, бо це її ідеал, одночасно і раціональний, і реальний»².

10 травня 1926 року, за два тижні перед своєю загибеллю, Симон Петлюра писав до Юрія Гуменюка: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде. Думаю я, що шлях для Української Державности стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр[аїнська] Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного

моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде»³. З огляду на зростаючу політичну та національну активність на західних українських землях, С.Петлюра застерігає політиків щодо спроб перенесення політичної культури та суспільних практик Галичини на Наддніпрянщину.

До проблеми соборності він пропонував підходити реально, не перебільшуючи власних сил: «Україна, після років чужою землею виснажуючої окупації і господарчої руїни, не буде в стані і обмежиться реалізацією свого державного ідеалу на території, доступній її адміністративному опануванню, не наражаючись на зайву боротьбу і конфлікти за частини своїх етнографічних земель, що в результаті революційних подій попали під владу сусідніх держав»⁴. Головним завданням для українців має бути консолідація східних та західних земель. Винуватцями цього С. Петлюра вважає галицьких політиків: «Коли ми не переборемо галицького сепаратизму, то він боком вилізе Україні і знову нанесе нашій справі такий самий тяжкий удар, як за тих часів, коли Галич бльокував з Суздаlem проти Києва⁵, або коли галицька армія бльокувала з Денікіним... теж проти Києва»⁶. Обидва приклади були доконаними історичними фактами і Симон Петлюра, як досвідчений полеміст вжив їх досить доречно. Однак, навіть якщо така аргументація й виглядала переконливо в контексті тодішнього протистояння галичан і наддніпрянців, все ж мало сприяла досягненню порозуміння між ними.

Дані підходи були розвинуті прем'єр-міністром В'ячеславом Прокоповичем, зокрема, у його статті «Свято незалежності», яка побачила світ у січні 1931 року в часописі «Тризуб» – офіційному органі ДЦ

Світ, 2002. Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». С. 444-447.3

1 Петлюра С. Статті. Листи. Документи... Т. II. С. 519.

2 Там само. С. 579.

3 Петлюра С. Статті. Листи. Документи... Т. I. С. 453.

4 Лотоцький О. Симон Петлюра... С. 18.

5 Очевидно, С.Петлюра говорить про укладений в середині XII ст. союз між Володимирком Галицьким і Юрієм Суздальським проти київського князя Ізяслава Мстиславовича.

6 Лотоцький О. Симон Петлюра... С. 18.

УНР. У роботі продовжується полеміка з галицькими політиками щодо шляхів відродження самостійності України, головним чином, через призму значення дати 22 січня в новітній історії держави. Відповідь на запитання що треба святкувати 22 січня – лежить на поверхні: проголошення незалежності держави у 1918 року і проголошення об'єднання українських земель 1919 року. Попри усю важливість об'єднання ЗУНР і УНР, головною подією, на переконання В. Прокоповича, є проголошення незалежності держави. Акт Злуки двох частин України став прямим наслідком боротьби за незалежність. «Але проголошено лише самий принцип. Зосталися дві Українські Держави, два уряди, два війська, і розбіжними шляхами незабаром пішли їх змагання забезпечити своє існування і ріжня доля судилася землякам нашим над Дніпром, і над Дністром»¹. Більше того – поза Актом Злуки залишилися значні території населені українцями: «Курщина, Воронежчина, Донщина, Кубань, Холмщина, Підляшшя, Буковина та Закарпаття». Де вони в урочистому акті 22 січня 1919 року? Чи нашим «соборникам» пече тільки доля або недоля Галичини, а до інших українських земель їм байдуже? І коли сьогодні того дня справляють свято соборности, то одбувається, може несвідомо, підміна того, що було, тим, що хотіли б, щоб було, заміна згадки про конкретний факт мрією, ідеалом»². Польща та Чехословаччина, які здобули і незалежність і соборність після Першої світової війни є швидше винятком ніж правилом. В. Прокопович наводить приклади потужних європейських держав, які тривалий час мають незалежність, однак не контролюють усі території, які населені титульною нацією. Італійські, на його думку, Савойя та Ніцца належать Франції, мільйони німців мешкають у Чехії, Польщі та інших країнах, але це не заважає Італії та Німеччині бути суверенними державами.

«Україні, щоб здобути оту соборність, треба подолати тільки чотири держави – Росію, Польщу, Румунію та Чехословач-

чину. І треба далі, однявши в них зайняті ними українські території, те все в купі втримати». Попри фантастичність, на перший погляд такого сценарію, він визначає головний вектор – боротьбу з московською державою, під час якої мають бути об'єднані зусилля усіх земель, усіх українців. А «ті, хто робить на святі 22-го січня наголос на соборності, – або невинуватими мрійники, або люди, які, свідомо чи несвідомо, намагаються привести націю до соборності в ярмі – в однім ярмі московські»³. Отже, соборність на цей момент для В'ячеслава Прокоповича – це досить далекий ідеал, до якого треба прагнути. І шлях до нього лежить через встановлення незалежності, у боротьбі з найголовнішим ворогом – Московією, досягши порозуміння на південно-західних кордонах держави.

Ідеал соборності, на думку В. Прокоповича, буде спонукати українців до поглиблення єдності. У тому числі для подолання москвофільства на Галичині та Закарпатті, розвінчання теорій «одного з Московією народу», окремого русинського чи лемківського народів, розвіяння фантазій про окрему «козачу націю», подолати покруч малоросійства на Наддніпрянщині та ін. Тому «треба багато праці, щоб чорноморці і лемки справді всією істотою почули себе синами єдиної нації. Кожен через кордони, які нас ділять, повинен почувати себе неподільною частиною єдиного тіла, одиницею, що вкупі всі вони творять собою суцільну націю, оту дійсно соборність нації»⁴.

Олександр Шульгин, міністр закордонних справ УНР в екзилі, дотримувався таких самих поглядів на проблему соборності та здобуття незалежності України. Будучи прихильником «помірного крила» він висловлював переконання, що «непорозуміння між наддніпрянцями і галичанами, по-між тими, що стоять на ґрунті політики УНР, і її противниками» «повстало від 1920 [року], або навіть раніше, від часу, коли почалися сварки між галицькою і наддніпрянською частинами нашої делегації в Парижі, від часу, коли частина галицької армії перейшла на бік [Антонів]

1 Прокопович В. Свято незалежності // Тризуб, 1931. Ч. 4 (262). С. 4–5.

2 Там само. С. 5–6.

3 Там само. С. 7.

4 Там само. С. 8.

Денікіна». Українці, особливо на еміграції, часто жили в реаліях 1920 року, «себто (може і з нашої вини) лінії наддніпрянської, УНР-івської політики вони майже не розуміли. Ця контроверза витворена самими обставинами, вона є трагічна в самій своїй суті, але саме через це, на мою думку, не треба її замовчувати, а рубати, ясно ставити, і тоді прірва, яка нас часом розділяє, може перетворитися у маленький рівчачок, коли не зникне цілковито»¹.

Позиція ДЦ УНР чітко звучала і в офіційних документах уряду. Зокрема, в «Комунікаті Українського Товариства Прихильників Ліги Націй» йшлося про те, що терен підрадянської України з майже 35 мільйонним населенням є «доброю базою для створення нашої державности і незалежности. Але наші максималісти хочуть відразу досягнути об'єднання всіх земель, населених українцями: як східних, так і західних. Такі жадання не уявляються нам особисто реальними, бо при сучасних обставинах, навіть для досягнення більш вузьких завдань нам потрібно мати дуже велику силу, мати за собою симпатію всієї Європи і в тому числі і наших ближчих західних сусідів. Але додержуючись поміркованої політики, ми не забуваємо за наших братів, розкиданих по західних державах. Ми вимагаємо для них повного задоволення їх права, як національних меншостей»².

Політичне убивство Головного Отамана Симона Петлюри у травні 1926 року стало певним поштовхом до поліпшення стосунків між ДЦ УНР та галицьким політикумом. Така консолідація була викликана як розумінням спільної загрози з боку нової тоталітарної Росії, так і усуненням особистісного чинника – постать Симона Петлюри несли на собі відбиток протистоянь між ЗУНР і УНР 1919-1920 років. Цьому зближенню сприяло ще й те, що особисто Андрій Лівицький перебував у добрих стосунках з митрополитом Андреем Шептицьким, та низкою інших галицьких діячів – Олександром Луцьким, Степаном Бараном, Дмитром Левицьким, Міленою Рудницькою та ін. Такі ж добрі стосунки у Президента

склалися з редактором щоденної газети «Діло» Василем Мудрим. Був навіть час, коли це видання мало фінансові проблеми і уряд УНР та А. Лівицький особисто підтримували його матеріально.

За словами Миколи Лівицького, «існувала неписана умова поміж чинниками уряду УНР і УНДО: уряд заступає українську визвольну справу в цілому на міжнародному форумі, а УНДО й інші українські партії захищають інтереси українського населення в Польщі»³.

Діяльність уряду стосовно захисту українських прав у Польщі була доволі таки непростю справою. Перебування Президента та частини міністрів УНР у Польщі мало свої негативи. Так уряд мав «не звертати уваги» на деякі дії поляків стосовно українців. Але він не міг не звернути увагу на «пацифікацію» – масові репресії щодо українського населення Галичини, проведених польським урядом Юзефа Пілсудського, за безпосередньою участю міністра внутрішніх справ Феліціяна Славой Складовського. Приводом для цього умиротворення послужили численні протипольські акції: підпали майна польських власників, пошкодження ліній зв'язку, що відбувалися влітку та восени 1930 року. Відповідальність за ці акції польська влада покладала на українське підпілля – ОУН. Провід ОУН публічно визнав причетність до організації саботажів як форми протесту проти національної політики Польщі на українських землях.

Репресивні заходи польського уряду тривали від 14 жовтня до кінця листопада 1930 року. Їм передували арешти визначних українських громадських та політичних діячів, зокрема Дмитра Паліїва, Володимира Целевича, Івана Ліщинського, Дмитра Левицького, Любомира Макарушку, Богдана Кордюка та ін. Всього ж протягом цього періоду було затримано 1739 осіб, 1143 віддано до суду⁴. Звичайним явищем ставали фізичні розправи, знущання та конфіскація майна українців.

3 Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Філадельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. С.54.

4 Швагуляк М. Пацифікація // Довідник з історії України. К.: Генеза, 2001. С. 559.

1 Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб, 1931. – Ч. 1 (259). С. 6.

2 Шульгин О. Без території... С.227.

Ліквідовувалися філії українських громадських організацій таких як – «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта». Також було заарештовано майже все керівництво Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та ряд лідерів Української соціалістично-радикальної партії (УСРП).

Українські політичні партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини. Керівництво УНДО апелювало до польської адміністрації та місцевих властей з вимогою припинити політичний терор проти українського населення. Невдачею завершилася спроба митрополита греко-католицької церкви Андрея Шептицького досягти порозуміння з урядовими колами польської держави з метою припинення «пацифікаційної» операції.

Зважаючи на перебіг обставин Олександр Шульгин від імені уряду УНР звернувся з нотою протесту до польського Міністерства закордонних справ, яке очолював Август Залеські. Шульгин вимагав покарати винних за неадекватне застосування сили, та закликав поляків до нової політики стосовно української меншості у Польщі. Друкований орган уряду «Тризуб», який видавався у Парижі писав з цієї нагоди «Олександр Шульгин від імені уряду УНР подав у Женеві ноту п[анові] міністру закордонних справ Польщі Залеському з приводу галицьких подій, в якій, во ім'я майбутнього співжиття двох сусідніх держав УНР і Речі Посполитої Польської – привертає увагу міністра Залеського до необхідності дати реальне задоволення вимогам української меншості в Польщі»¹.

Ця проблема знайшла своє висвітлення і в європейській пресі. Зокрема, досить відомий журналіст Вільям Мартен у швейцарському виданні «Journal de Genève» писав, «що справа ця дуже складна. Що торкається самих фактів, то їх треба з констатувати на місці незалежними свідками. Що-до відповідальностей, то вони сягають в минуле і, не має в тому сумніву, поділені між обома сторонами. Поляки обвинувачують українських терористів. Українці з свого боку закидають Польщі, що недо-

держано умов, згідно яким дістала вона Галичину, а саме – не дала їй автономії.

Але як же вона дала б, коли з певністю автономна Галичина, як найскоріше відділилася б від Польщі, щоб підпасти може під вплив Москви? Небезпека для Європи і для миру була б величезна. В дійсності справжня помилка падає на Європу, яка, в 1920 року не зуміла побачити, що в її інтересі було підтримати Україну і дати їй незалежність»². Європа, очевидно, розуміла глибину цього протистояння, і намагалася дотриматися збалансованої позиції.

Справа пацифікації у Галичині була поставлена урядом на форумі Міжнародної Унії Приятелів Ліги Націй, який відбувся у жовтні 1931 року у Перуджі. Перед цим, ще в лютому у Брюсселі було створено підкомісію Ліги Націй у складі: Баккер-ван-Боссе, П. Стронського та О. Шульгина. Підкомісія мала вивчити ситуацію у Галичині та подати свій звіт. Польська сторона всіяко чинила опір у розслідування цієї справи. Польський уряд не дозволив делегації галицьких українців на чолі з Антіном Горбачевським поїздки до Перуджі, то ж Олександр Шульгин самостійно представляв інтереси української сторони.

Підкомісія засідала декілька разів. Представник українського уряду наполягав, щоб вона обмежилася лише доповіддю голови Баккер-ван-Боссе, а резолюцію, щоб виробили сторонні особи, які б не мали відношення до її діяльності. Проте ця пропозиція не зустріла підтримки з боку голови. Підкомісія не надала голові ніяких інструкцій, покладаючись на її розуміння ситуації.

На підставі виступу Баккер-ван-Боссе, 6 жовтня було ухвалено таку резолюцію: «Комісія меншостей Міжнародної Унії Т[оварист]в для Ліги Націй,

1) Констатує, що держава не може ніколи, навіть коли трапляються події, що заслуговують осуду, вважати себе увільненою від тих обов'язків відносно своїх підданих, які випливають з ідеї справедливості і поваги до права, висловлює сподіванку, що уряд поль-

1 Передова [стаття] // Тризуб, 1931. Ч.5–6 (263–264). С.2.

2 Женець. Пан-європейський союз та сесія Ради Ліги Націй // Тризуб, 1931. Ч.5–6 (263–264). С. 21.

ський зробіть відповідні заходи для за-
лагодження подій, які стали предметом
скарг, поданих до Ліги Націй;

2) зважаючи на те, що Комітет Трьох
вирішив поставити на порядок денний
Ради Ліги Націй ці скарги, чекає з довір'ям
рішення Ради;

3) Констатуючи, що розв'язання пи-
тань зв'язаних з українськими меншос-
тями в Польщі утруднюються відсутністю
з боку певних елементів лояльності, що
проявляються, між іншим, терористични-
ми актами;

4) Висловлює переконання, що, не див-
лячись на всі труднощі сьогодняшнього
дня, співпраця між урядом і політичними
партіями українських меншостей в спра-
ві осягнення задовольняючого рішення
цілої проблеми українських меншостей в
Польщі – є необхідною»¹.

6 жовтня 1931 року розпочалися де-
бати щодо основних положень допові-
ді голови підкомісії. Баккер-ван-Боссе
констатувала, що проблема української
меншості поставлена на січневу сесію
Ліги Націй. Вона також зупинилася на
проблемі переговорів між польським
урядом та українськими політичними
партіями, які завершилися невдачею че-
рез вимогу з польського боку відкли-
кати скаргу з цієї міжнародної інституції.
Головуюча рішуче засудила прояв теро-
ру стосовно національних меншин і ви-
словила сподівання на порозуміння між
сторонами шляхом розширення україн-
ського самоврядування.

Після цього виступив Олек-
сандр Шульгин. Він наголосив, що «ре-
золюція, що лежить перед вами, є ділом
компромісу. Отже ця, резолюція не задо-
вольнить, певно, ні одну ні другу сторо-
ну. Вона в усякому разі слаба, щоб мала
вона дати повне вдоволення українцям
з Галичини, нерви яких дуже напружені.
Резолюція не говорить про минуле. Вона
обходить справу кваліфікації тих тяжких
подій, що мали місце в-осени 1930 року,
себ-то так званої «пацифікації». Але я

нагадую, що в Брюселю подібні методи
репресій супроти меншостей були кате-
горично і однодушно осуджені цілою ко-
місією. Резолюція констатує один поваж-
ний факт, а саме, що нині справа подій в
Східній Галичині вже стоїть на порядку
денному Ради Ліги Націй. Це дає мораль-
ну сатисфакцію українцям»².

О. Шульгин також висловив споді-
вання, «що справа Східної Галичини буде
нарешті полагоджена, що заспокоються
нарешті пристрасті з нею зв'язані», а єв-
ропейські держави де є європейські мен-
шини будуть поважати їх права та влас-
ні зобов'язання. «Приблизно рік назад
[1930 рік. – В.Я.] в чеському парламенті
д[окто]р [Едвард] Бенеш, міністр закор-
донних справ, заявив, що Підкарпатська
Русь отримає ту автономію, що в свій час,
в 1919 році, їй була обіцяна. Польський
уряд так само зв'язаний є обіцянкою дати
автономію Східній Галичині. Ми споді-
ваємося, що він так само цю обіцянку
виконає»³.

У ході дебатів виступили також пред-
ставники низки європейських країн. Час-
тина з них посідала більш виразно про-
українську позицію. Аменде, Д. Кунц (Ав-
стрія), Д. Юнгганс (Німеччина) виступили
проти терору як способу досягнення по-
літичних цілей, однак за право західних
українців належати не до польської, а до
української держави. Однак більшість ви-
ступила за компромісний варіант. Шахо-
вич (Югославія), Пілат (Румунія), Джаніні
(Італія), на загал підтримали документ за-
пропонований підкомісією. Була прийня-
та поправка Джаніні замінити в останньо-
му пункті резолюції фразу «з політичними
партіями», на фразу – «з меншостями». З
резолюцією погодилася і польська сторо-
на, про що засвідчив виступ П. Стронсько-
го. Зокрема, він наголосив, що «є два ме-
тоди виходу з становища, в якому він (як
представник польської сторони. – В.Я.)
знаходиться: або сказати, що все є добре,
бо «ми це зробили». Або визнати одверто,
«що не все є добрим, «що ми теж де в чому

1 Комунікат Українського Т-ва Прихильників Ліги Націй
про засідання Унії в Перуджі в жовтні 1931 р. // Шульгин О.
Без території... С.227.

2 Комунікат Українського Т-ва Прихильників Ліги Націй
про засідання Унії в Перуджі в жовтні 1931 р. // Шульгин О.
Без території... С.225.

3 Там само. С.228-229.

винні». Він, Стронський, обирає цей останній шлях і резолюцію в цілому приймає»¹.

Після довгих дебатів «Комісія меншостей Міжнародної унії товариств для Ліги Націй» 6 жовтня 1931 року ухвалила резолюцію. В ній констатовалося, що держава не може ніколи, навіть коли трапляються події, що заслуговують осуду, вважати себе увільненою від тих обов'язків відносно своїх підданих, які випливають з ідеї справедливості і поваги до права. Висловлювалося сподівання, що польський уряд зробить відповідні заходи для залагодження подій, які стали предметом скарг, поданих до Ліги Націй.

У резолюції зазначалося, що розв'язання питань, пов'язаних з українськими меншостями у Польщі, утруднюється відсутністю з боку певних елементів лояльності, що проявляються, між іншим, терористичними актами.

У резолюції висловлювалось переконання, що, не дивлячись на всі труднощі сьогоdnішнього дня, співпраця між урядом і політичними партіями українських меншостей в справі досягнення задовольняючого рішення цілої проблеми українських меншостей в Польщі – є необхідною².

І екзильний уряд УНР, і Олександр Шульгин були свідомі того, що резолюція, з точки зору захисту українських інтересів, мала би бути сильнішою. Але проти такого посилення була більшість згаданої комісії. В заслугу зусиллям українських представників можна поставити перший пункт резолюції, який нівелює подальші згадки про відсутність лояльності та терористичні акти з боку українського населення до польської влади.

Попри важливість даної резолюції для розуміння міжнародним співтовариством «українського питання», не менш важливим є сам процес обговорення, де міністр О. Шульгин говорив і про проблеми щодо створення української автономії в Польщі, Румунії та Чехословаччині і про прагнення до цілісності України, її соборності та боротьбу українців за відновлення неза-

лежної держави. Не менш важливо таку позицію екзильного уряду необхідно було донести до українського громадянства на окупованих територіях та політичних сил на еміграції.

Інший важливий епізод діяльності Уряду УНР в екзилі стосувався українських територій, що контролювалися урядом Чехословаччини. Як відомо, закарпатські українці активно обстоювали ідею об'єднання з іншими українськими землями. Ще 21 січня 1919 року представницьке зібрання «Собор русинів» за участі понад 400-х делегатів проголосило злуку Карпатської України з Українською Народною Республікою. Цим планам не судилося здійснитися через поразку УНР в українсько-більшовицькій війні 1919–1920 років та несприятливу міжнародну кон'юнктуру. Унаслідок підписання країнами Антанти Сен-Жерменського мирного договору з Австрією (1919 року) і Тріанонського (1920 року) з Угорщиною, цей регіон увійшов до складу новоутвореної держави Чехословаччина на правах автономії.

Проте чехословацький уряд не поспішав надавати автономний статус Карпатській Україні, який був передбачений зазначеними договорами. З огляду на те, що Чехословаччина була досить демократичною державою, місцеве українство зміцнилося в міжвоєнний період. Світська інтелігенція, вчителі, студенти, гімназисти, ставали ініціаторами створення українських культурних товариств («Просвіти», «Пласту», інших об'єднань), кооперативів, часописів. У роботі цих громадських організацій активну участь брало селянство.

Лідером українського (народовського) руху був Августин Волошин, який очолював Християнську народну партію. Народовці пропагували єдність закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і мадяронами. Сприяла цьому процесу активна діяльність українських державних наукових та освітніх установ у ЧСР (Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова, Українська студія пластичного

1 Комунікат Українського Т-ва Прихильників Ліги Націй про засідання Унії в Перуджі в жовтні 1931 р. // Шульгин О. Без територій... С.229.

2 Там само. С.223.

мистецтва, Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд та інших). Прага справедливо вважалася одним із центрів українського міжвоєнного культурного та громадсько-політичного життя.

Державний центр УНР відстежував ситуацію у цьому регіоні. За свідченнями Миколи Лівницького, «ще на початку 1938 року голова уряду В'ячеслав Прокопович вислав телеграму до Невіла Чемберлена і Адольфа Гітлера з нагоди їх зустрічі у Кельні (Німеччина). В цій телеграмі Прокопович домагався від обох політиків взяти до уваги прагнення українського населення в Карпатській Україні жити своїм окремим життям. Ця телеграма була видрукована у швейцарській і німецькій пресі, так що можна вважати, що за почином уряду УНР справа Карпатської України вийшла вперше на міжнародний форум». Це питання також було поставлене в спеціальному меморандумі еміграційного уряду до Невіла Чемберлена, Едуар Даладье, Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні з нагоди переговорів у Мюнхені¹. Обидва звернення українського еміграційного уряду цими політиками були зігноровані. Більше того, за результатами цього пакту, частина Карпатської України була приєднана до Гортиської Угорщини.

Складне міжнародне становище Чехословаччини і зростаюча боротьба українців за політичні права примусили чехословацький уряд погодитися надати Карпатській Україні статус автономної республіки. 8 листопада 1938 року було утворено перший автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм. 27 листопада 1939 року А. Бродія, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром було обрано Августина Волошина. Рішенням Віденського арбітражу 1938 року частина Закарпаття (Ужгородський, Іршавський, Мукачівський, Севлюський повіти) з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове були приєднані до Угорщини – союзниці Німеччини. За цих умов столицю Карпатської України було перенесено до міста Хуст.

Так розпочалося створення української автономії. Наприкінці 1938 – на початку 1939 років до Хуста за дорученням уряду УНР приїздив Микола Лівницький. Він мав зустрічі з головою уряду Августином Волошином, міністрами Юліаном Реваєм та Августином Штефаном. М. Лівницький від імені уряду УНР пропонував урядові Карпатської України не тільки всебічну підтримку на міжнародному форумі, але зробив конкретну пропозицію, що уряд УНР може дати в розпорядження уряду в Хусті 4000 старшин для організації армії Карпатської України². Ця пропозиція мала б остаточно залагодитися з колишнім послом УНР в Празі Максимом Славинським, але через швидкоплинність подій, масового переходу українських військових з території Польщі та інших європейських країн не відбулося. Серед тих військових Армії УНР, які взяли участь у бойових діях в складі «Карпатської Січі» проти угорських військ були, зокрема, генерал Всеволод Петрів, полковники Василь Филонович та Сергій Єфремов. На цих зустрічах також обговорювалося питання можливого переїзду Державного центру УНР в екзилі до Карпатської України.

Але події пішли іншим шляхом. У ніч з 13 на 14 березня 1939 року Угорщина, за підтримки Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Наприкінці березня, під тиском переважаючих сил противника, уся територія контролювана українцями була захоплена. Частина уряду на чолі з Президентом Августином Волошином змушена була через територію Румунії виїхати в еміграцію. На окупованій території збройний опір «Карпатської Січі» продовжувався партизанськими методами до кінця травня 1939 року.

Таким чином, вийшовши, під наступом більшовицьких сил, на еміграцію Директорія та Рада народних міністрів УНР набули статусу уряду у вигнанні, який практично одразу отримав назву Державного центру УНР в екзилі. ДЦ УНР докладав значних політичних, організаційних, дипломатичних та збройних зусиль для повернення в Україну і продовження боротьби за не-

1 Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі... С.55.

2 Там само. С.56.

залежність. З поразкою Другого зимового походу була змінена стратегія ДЦ, яка з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників стала більш довгостроковою. Основні зусилля зосереджувалися на міжнародній діяльності, збереженні кадрового потенціалу, старшинського та генеральського складу, просвітництві (про Україну і для українських емігрантів), створенні українських освітніх та наукових закладів, збереженні та розвитку української культури та традицій.

Головним завданням еміграційний уряд вважав «забути всі часові внутрішні розходження, об'єднатися, скупчити всі сили розуму і волі на одному завданні, на одній спільній національній меті: одностайно й однодушно на ворога стати за звільнення рідного краю від московської неволі та за відновлення самостійного, незалежного державного життя на вільній

Українській Землі»¹. Від свого обов'язку уряд УНР на еміграції буде звільнений лише тоді, коли складе усі повноваження до рук свого суверена – народу.

Державний центр УНР у своїй діяльності послідовно обстоював незалежність, соборність України, залишався відданим демократичним цінностям прав людини, національних меншин, прав приватної власності та необхідності створення національної церкви. Однак не усі демократичні цінності були затребувані українським еміграційним співтовариством. Набагато привабливішими виглядали радикальні ідеології правого та лівого спрямування, які, через популістські гасла, пропонували швидке вирішення складних проблем.

¹ Декларація у зв'язку з процесом С. В. У. // О. Шульгин. Без території... С.127.

Наталія Сидоренко,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

З КОМПАСОМ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ В ЄВРОПІ

Наприкінці II Світової війни від 2,5 до 3 мільйонів українців перебували на території Німеччини, Австрії, Італії, інших європейських країн. Серед них – українська еміграція, що освоїла європейські терени в міжвоєнний час; цивільне населення, вивезене німецькою армією для промислових, сільськогосподарських та інших робіт на благо Третього Рейху; військовополонені (зокрема з колишньої дивізії «Галичина» / I Української дивізії Української Національної Армії); біженці, які не були згодні з радянською владою; в'язні численних концентраційних таборів; військові з лав радянської чи польської армій та інші категорії населення.

На чужині майже всі опинилися в однаковому безправному становищі – як «громадяни без держави». Вони позбулися

не тільки власних домівок, майна, грошей, документів; часто на воєнних перехрестях губилися цілі родини – подружжя, батьки, діти (листи розшуків у 1945–1947 рр. налічували десятки тисяч імен і прізвищ). Публіцистичне визначення українця в поневір'яннях повоєнного часу подав журналіст Р. Рахманний у нарисі «Кров і чорнило». Автор писав: «Скиталець – людина, що її воєнна завірюха викинула поза межі своєї батьківщини. Вирваний з рідного ґрунту, він не має ні порту, ні брами, куди він може причалити. Бо всі бажання його цілісного ества наставлені на близьке, негайне повернення додому. Він людина моменту-сьогодні. Його життя – життя перебенді – є, не знати чому, доказом для чужинців, що українці це – народ музик,

співаків, танцюристів, екзотичних одягів і ... недержавний...»¹.

Історик і публіцист, автор кількох важливих праць із історії українських громад у Чехословаччині, Австрії та Німеччині першої половини ХХ ст. В.Маруняк у ґрунтовному дослідженні про переміщених осіб, на основі анкетних документів відділу інформації Центрального представництва української еміграції у Німеччині (ЦПУЕ), подав статистику їх кількісного розселення. Так, у 1946–1947 рр. українці «компактною масою» перебували в 125 таборах Німеччини (з них у французькій зоні – в 20, британській – 46 й американській – у 59 таборах). Найбільшими, де знаходилося понад півтори тисячі українців, виявилися табори Ді-Пі (переміщених осіб, від англ. – *displaced persons*) в Ельвангені, Еттлінгені, Штутгарті (Цуфенгаузен), Корнберзі, Майнц-Кастелі, Аугсбурзі (Зомме-казерне), Берхтесгадені (табір «Орлик»), Ашаффенбурзі (Лягарде, Артілері-казерне, Буа-Бріле, Піонір-казерне), Міттенвальді (Єгер-казерне), Новому Ульмі (Ной-Ульм)², Діллінгені, Байройті, Бамберзі, Регенсбурзі, Ганновері (табір імені М. Лисенка, Кірхроде, Штекен-Цоо), Гайденау, Мюнстері, Райне. Окрім цього, українці мешкали в так званих «мішаних таборах» (здебільшого з переважанням поляків), перехідних чи робітничих; серед них 500 українців у робітничому таборі в Гіссені, понад 5 тисяч українців у багатонаціональних «супутникових» таборах Мюнхена (Мюнхен-Шляйсгайм (Шлайсхайм), Мюнхен-Фрайман, Мюнхен-Функ-казерне); як правило, у французькій зоні Німеччини численні українські групи перебували в «польських» таборах Гнайзенау, Нідерланштайні, Бад Кройнцих (Бад-Кройцнах), Ландштулі, Трірі та ін.³

1 Рахманний Р. Кров і чорнило // Українська трибуна. 1947. 29 травня.

2 Деякі назви (зокрема географічні позначення, назви установ та організацій і т.д.) подаються в тому написанні, як вони зафіксовані в оригінальних документах української еміграції (спогади, публікації преси, брошури, книжки, архівні матеріали тощо). При можливості зазначається загальноприйнята сучасна назва.

3 Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по другій світовій війні 1945–1950. Мюнхен, 1965. С. 101–102.

Українськими осередками в Австрії слід вважати насамперед Зальцбург (табори Гельбрунн, Парш, Пух, Зінценгайм, Лексенфельд, Розіттен-казерне), Інсбрук, Грац, Ландек, Віллах (Філлах) та ін., де провадилася культурно-освітня і видавнича діяльність. Невеликі групи українців знаходились у маленьких містечках: Легенц, Куфштайн, Вегшайд, Рід, Астен, Трефлінг, Лінц, Феклабрук, Клагенфурт тощо⁴.

Значна частина українських громадських організацій та «автономно діючих» товариств зосередилася в американській зоні. Серед них – Ліга українських політичних в'язнів, Центральний союз українського студентства, Об'єднання українських жінок на еміграції, Спілка української молоді, Мистецький Український Рух (МУР), Об'єднання мистців української сцени, Союз українських інженерів і техніків на еміграції, Союз українських правників, Об'єднання українських лікарів, Центральна українська учительська громада та багато інших.

Із кінця 1945 – початку 1946 рр. на німецькому терені (передусім у Мюнхені, Аугсбурзі, Регенсбурзі) почали функціонувати освітні й наукові установи: Український Вільний Університет (УВУ), Український технічно-господарський інститут (УТГІ), Українська економічна висока школа, Українська Православна Богословсько-педагогічна академія, Греко-католицька богословська семінарія (Гіршберг), Українська Вільна Академія наук (УВАН), Українське історично-філологічне товариство, Наукове товариство імені Шевченка (відновило діяльність у 1947 р.); понад десяток народних університетів, сотні фахових шкіл і курсів, початкових і середніх шкіл, дитячих садків. Скажімо, серед фахових і самоосвітніх курсів в українських осередках Горішньої (Верхньої) Баварії на початку 1947 р. переважали: мовні (38 груп англійської мови, 10 – французької, 7 – іспанської), шоферські (989 учнів, 22 наставники), неписьменних

4 Статистика українців, що перебували в таборах переміщених осіб, простежується у публікації: Stebelsky I. Ukrainians in the Displaced Persons Camps of Austria and Germany after World War II // Український історик. 1986. С. 3/4 (91/92). С. 45–47.

(понад 250 осіб і 15 учителів), електромонтерів, а також курси шевські, слюсарські, кравецькі, землемірні.

На еміграції у цей час виявилось чимало визначних українських літераторів, театральних діячів, співаків, музикантів, режисерів. Духовне життя поволі розвивалося, пропонуючи тогочасній громаді зразки красного письменства й публіцистики, вистави (особлива заслуга ансамблю українських акторів під проводом режисера Володимира Блавацького в Німеччині й театральної студії Йосипа Гірняка в Австрії), концерти (хор «Україна», Українська капела бандуристів під керівництвом Г. Китастого і В. Божика, Український оперний ансамбль), різноманітні мистецькі й художні імпрези.

Поважним чинником у житті української еміграції повоєнної Європи стала преса. Для її повноцінного функціонування існували певні перешкоди: відсутність якісного поліграфічного обладнання, брак паперу, фінансові труднощі. Вдавалися спочатку до найпростіших технічних засобів: друкарської машинки, фотоапарата, шапірографа, циклостилю, ротатора¹. Про долю українських видань цього періоду згадував Д. Бучинський, вважаючи, що видавнича праця велася навіть у «загрожуючи обставинах для життя», але «потреби духові були більші, ніж небезпека... При цьому ми не мали друкарень, не мали паперу, не мали грошей. Першими провісниками відродження нашого видавничого руху, що згодом прийняв дійсно імпазантні форми, були циклостилєві видання, що появилися майже рівночасно в різних таборах українських втікачів на території Австрії, Німеччини та Італії»².

Все ж офіційні ліцензії на видання часописів отримали кілька редакцій газет: «Української трибуни» (Мюнхен), «Нашого життя» (Аугсбург), «Українських вістей» (Новий Ульм), «На чужині» (Фільсбюрг),

«Неділі» (Ашаффенбург), «Час» (Фюрт). При них були створені такі додатки, як «Арка», «Вежі», «Господарсько-кооперативне життя», «Громадянка», «Малі друзі», «Скоб», «Соборник», «Сьогодні», «Сьогодні й минуле», «Українське мистецтво», «Українська школа» тощо.

З травня 1945 до 1950 р. у трьох зонах Німеччини й Австрії, а також серед українських військовополонених Італії і Великої Британії, в інших європейських містах, де діяли Українські допомогові комітети, вийшло в світ приблизно 505 періодичних видань³, хоча ця кількість може бути приблизною, що потребує уточнення й перевірки. Наукові джерела й бібліографічні покажчики 1950–1980-х рр. подавали різну статистику: так, український письменник, журналіст і громадський діяч А. Курдидик нарахував у цей період у трьох зонах (окрім радянської) Німеччини й Австрії 274 українські органи преси⁴; канадські дослідники Ю. Божик і Б. Балан включили до бібліографічного списку 327 періодичних видань (разом із Італією)⁵; у згаданій книзі історика й публіциста з Німеччини В. Маруняка констатовано 287 українських часописів у двох європейських країнах за 1945–1951 рр.⁶

Приблизно таку ж статистику зафіксував і редактор Роман Ільницький, досліджуючи «гарячими слідами» вільну пресу пригнічених націй у Німеччині. Він нарахував 232 назви українських періодичних видань у цій країні впродовж 1945–1950 рр., а також запропонував покажчик найважливіших газет і журналів, які видавали білоруси, естонці, угорці, латиші, литовці, поляки, румуни, росіяни, югос-

3 Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська «планета Ді-Пі»: українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950). Київ, 2000. 175 с.

4 Курдидик А. П'ять років еміграційної преси: спроба огляду діяльності української еміграції на газетному відтинку за роки 1945–50 // Українські вісті. 1951. 18 січ.

5 Boshyk, Y., Balan, B. (1982). Political refugees and «displaced persons», 1945–1954: A selected bibliography and guide to research with special reference to Ukrainians. Edmonton, Alta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, pp. 221–250.

6 Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по другій світовій війні 1945–1950. Мюнхен, 1965. С. 411–419.

1 *Шапірограф* – пристрій для розмноження рукописного або друкованого тексту без друкарського набору. *Циклостиль* (циклостиль), *ротатор* – пристрій трафаретного друку, призначений для оперативного розмноження видань із середнім чи малим накладом.

2 Бучинський Д. Українська книга на еміграції // Авангард. 1962. Ч. 2. С. 16.

лави та українці¹. При цьому тираж найвагоміших періодичних видань пригнічених націй (до попереднього переліку варто додати ще румунів і сербів) досягнув за 5 років понад 65 млн примірників; найвищі показники мала українська преса (8 газет і 7 журналів, визначених Р. Ільницьким як «найпотужніші часописи», в другій половині 40-х рр. XX ст. дали наклад в 1 млн. примірників)².

В цю добу української преси повоєнних років з'явилося чимало газет, журналів та альманахів, різними за періодичністю (щоденники, тижневики, місячники, декадники, піврічники, річники), тематичним спрямуванням (від суто інформаційних до літературно-мистецьких, релігійних, сатирично-гумористичних, спортивних, пластових, фахових), накладом (починаючи від кількох аркушів «вивісних газет» і радіобюлетенів, до пересічних 50–100 примірників, досягаючи 3–4 тисяч), розгалуженням аудиторії, творчими силами, політичним впливом.

Один за одним формувались у найбільших українських видавничих центрах (Ріміні, Аугсбурзі, Мюнхені, Регенсбурзі, Фюрті, Ганновері, Зальцбурзі, Інсбруку) такі авторитетні часописи, як «Батьківщина», «Життя в таборі», «Оса», «Лис Микита», «Запроторений комар / Їжак», «Літаври», «Молоде життя», «Новини», «Орлик», «Луна», «Пу-Гу», «Ранок», «Студентський шлях», «Український бюлетень інформацій», «Християнський шлях» та ін. Редакції зверталися до висвітлення актуальних проблем національної спільноти, її духовно-політичного і морально-психологічного становища. Деякі періодичні видання з часом перетворились у повноцінні публіцистичні органи, зважаючи на ті журналістські таланти в еміграційному середовищі, які майстерно володіли словом і мали певний кореспондентський досвід.

Деякі редакційні комітети створювали однойменні видавництва, друкуючи, окрім преси, також книги, брошури, листівки, плакати. В такі поліграфічні під-

приємства перетворилися «Наше життя» в Аугсбурзі, «Українське слово» в Регенсбурзі, «Нові дні» в Зальцбурзі, «Час» у Фюрті, «Заграва» в Гайденау; «Українська трибуна», «Радіо-вісті» і «Скоморох» у Мюнхені; «Батьківщина» і «Життя в таборі» (Ріміні, Італія). Чимало часописів виходило в світ за сприяння однойменних видавництв: скажімо, «Криниця» (Ашаффенбург), «Гарт» (Бад-Верісгофен), «За майбутнє» (Фюссен), «Орлик» (Берхтесгаден), «Наша мова» (Мюнхен), «Вовченята» (Мюнхен-Фрайман), «Молоде життя» і «Нове лицарство» (Аугсбург).

На теренах Німеччини й Австрії у другій половині 40-х рр. XX ст. основна організаційна і творча праця була покладена на випробуваних у журналістиці літераторів, критиків, публіцистів, оглядачів і репортерів, а також редакторів і видавців передвоєнного гарту. Серед них були поети й прозаїки, відомі автори мистецької і політичної публіцистики, науковці, члени редакційних колегій з Києва, Харкова, Львова, інших міст – Віктор Петров (В. Домонтович, В. Бер), Григорій Костюк (Б. Подоляк), Володимир Державин, Юрій Лавріненко (Юрій Дивнич), Юрій Шевельов (Юрій Шерех, Гр. Шевчук), Освальд Бурггардт (Юрій Клен), Улас Самчук, Іван Лозов'ягин (Іван Багряний), Юрій Блохин (Бойко), Михайло Зеров (М. Орест), Катря Гриневичева, Богдан Кравців, Святослав-Юрій Гординський (Верес, Парижанин, Бойко С.), Остап Грицай, Неофіт Кибалюк, Володимир Міяковський (В. Порський, В. М., В. П.), Панас Феденко (Василь Тирса, П. Таборенко), Микола Шлемкевич (М. Іванейко) та інші.

Шість «найміцніших» українських пресовидань у Німеччині (1946–1950) очолювали Роман Ільницький («Час», Фюрт), Зенон Пеленський («Українська трибуна», Мюнхен), Іван Багряний («Українські вісті», Новий Ульм), Геннадій Которович («Неділя», Ашаффенбург), Павло Котович («Наше життя», Аугсбург), Володимир Стахів («Сучасна Україна», Мюнхен).

Кожний вісник, бюлетень, щоденник, місячник, що призначався для українців поза батьківщиною, потребував працівни-

1 Ilnytzkyj R. (1950). The Free Press of the Suppressed Nations. Augsburg, pp. 62, 84–87.

2 Ibid, p. 63.

ків пера, які здебільшого були «самоуки і практики», бо тільки поодинокі українські публіцисти мали фахову освіту, здобувши її в європейських університетах Берліна, Мюнхена, Відня, Варшави, Парижа та випробувавши засвоєні знання у журналістиці. Як писав редактор Степан Баран, «відчуваємо у нас велику недостачу солідних і висококваліфікованих людей у різних ділянках журналістики... Причому головна вимога – журналістичний талант і хист. Хто їх зроду не має, не здобуде їх у високій журналістичній школі»¹.

Тому основне творче навантаження лягло на плечі тих, хто у передвоєнний час зарекомендував себе на літературній або публіцистичній ниві. Для «Українських вістей» писали Іван Багряний, Ісаак Мазепа, Іван Майстренко, Спиридон Довгаль, Степан Росоха; напрямок «Нового життя» підтримали Світозар Драгоманов, Панас Феденко, Василь Чапленко; газета «Час» розраховувала на Зенона Кузеля, Володимира Дорошенка, Ігоря Костецького, Юрія Косача, Володимира Кубійовича, Володимира Яніва, Григорія Ващенко; прибічниками «Української трибуни» вважалися Богдан Нижанківський, Володимир Державин, Зенон Тарнавський, Лев Ребет, Ростислав Єндик.

На сторінках української періодики, що поширювалась у таборах для переміщених осіб у другій половині 1940-х рр., траплялися імена Василя Барки, Михайла Ореста, Андрія Гарасевича, Ганни Черинь, Миколи Шлемкевича, Авеніра Коломийця, Тодося Осьмачки, Катрі Гриневичевої, Освальда Бурггардта, Олега Зуєвського та ін. Ціле гроно мистецьких талантів справді європейського рівня гуртувалося навколо мистецької і культурологічної преси, насамперед журналу мистецтва, літератури і критики «Арка» (В. Домонтович, Ю. Косач, Ю. Шерех, Б. Нижанківський, С. Гординський, Я. Гніздовський), літературно-мистецького і науково-популярного місячника «Літаври» та журналу «Звено» (Ю. Клен, В. Кримський, І. Кошелівець), альманаху «МУР» (В. Домонтович, Г. Костюк, Е. Ко-

зак, М. Шлемкевич, Ю. Шерех) – динамічно яскраві, високоінтелектуальні особистості, патріоти, які щиро вірили в незалежну долю України. Їм належали життєстверджуючі публікації, в яких звучав заклик до об'єднання, солідарності.

Символічним є той факт, що I-й з'їзд українських журналістів на еміграції прийняв Декларацію (Деклярація, Новий Ульм, 3 червня 1946 р.), що стосувалася завдань української преси та її працівників на чужині. Зокрема в преамбулі наголошувалося на «святomu обов'язкові» кожного журналіста: «... Віддати свої знання, свою умілість і весь свій хист справі великої боротьби українського народу за свою Незалежну Соборну Демократичну Державу, за національне й соціальне визволення українського народу...»². І хоча Друга світова війна не вирішила «основних вузлових суперечностей світу», але виявила дві форми протистояння: демократії й тоталітарного більшовизму. В цей час Україна в складі СРСР продемонструвала «підземні поштовхи» як боротьбу за свою державно-політичну незалежність, справедливі умови соціального життя українських мас.

На підтримку цих процесів спрямовувалися й сили українських журналістів, які мали конкретні завдання в аспекті *зовнішньо-публіцистичної* та *внутрішньої публіцистичної* діяльності. В першому випадку йшлося про необхідність «подавати світові правдиві та документальні факти з боротьби українського народу проти окупантів», інформувати громадськість в інших країнах про «мету боротьби» за свою незалежність, пояснювати цілі змагань української еміграції, налагоджувати зв'язки з «чужоземним журналістичним світом» тощо.

Всі доступні засоби професійних сил на еміграції мали використовуватися для втілення в життя широкої програми досягнення незалежності, «віддавати свою працю на допомогу цій боротьбі»; «стояти на ґрунті справжньої демократії, обстоювати консолідацію українських політич-

1 Баран С. Наш обов'язок // Християнський шлях. 1946. Ч. 32.

2 На сторожі інтересів українських мас: Деклярація I з'їзду українських журналістів на еміграції про завдання української преси й українських журналістів // Неділя. 1947. 28 груд.

них сил та існування єдиного українського політичного центру, зокрема поборювати прояви виключності та отаманії»; «допомагати об'єднувати і наснажувати духом боротьби українські маси для здобуття належного Україні місця серед вільних держав-народів»; «всіма силами підтримувати всеукраїнську поборницьку єдність. Виступати проти середнаціональної ворожнечі й терору, проти злочинно зайвої витрати сил на міжпартійну боротьбу, проти братовбивчих її форм. Вітати коректні форми ідеологічної дискусії й сприяти їм»; «поборювати всілякі прояви політичної і громадської безхребетності, ухидництва, безпринциповості і гешефтарства серед українського громадянства, а зокрема в лавах журналістів та на сторінках української преси рішуче боротися проти українських зрадників, відступників і яничарів».

Декларація I-го з'їзду українських журналістів на еміграції акцентувала увагу на духовно-моральних цінностях українського громадянства поза батьківщиною («поборювати прояви песимізму й зневір'я», виробляти «українські ідеологічні вартості», відстоювати релігійну терпимість і пошану до українських Церков, викорінювати прояви «ненормальності, політичні й побутові звихи»); налаштувала українських журналістів «не допускати занепадницьких настроїв» у професійних лавах і на сторінках своєї преси, всебічно підвищувати національну й громадянську свідомість.

Цей документ дав новий поштовх українській пресі в повоєнній Європі розгорнути дискусії про шляхи згуртування нації, обмірковувати питання консолідації політичних сил, згуртування культурно-мистецьких, релігійних, освітньо-наукових та інших сил на спільній національній платформі («До проблеми сучасної духової кризи» д-ра В. Яніва, «Чи криза людини визвольного руху» П. Голубенка, «Сучасна доба і Україна» Ю. В., «Ідея Панєвропи і ми» та «Учїмся панувати над собою» Р.Ільницького, «Вивести нашу культуру в світ!» С.Гординського, «До розв'язання національного питання в незалежній Україні» В. Гришка, «Від політичного

примітивізму – до політичної культури» Б.Лисянського, «Чужинці і ми» П. Лащенка, «Чуєш, світе?» І.Багряного, «Парцеляція еміграції» З.Пеленського, «В обороні життєвих прав українського народу!», «Не втрачаймо мети!» тощо).

Як правило, вже в редакційній статті першого номера українського часопису в еміграції закладалися основні духовно-національні завдання, що мали втілитися в публікації інформаційно-аналітичних, художньо-публіцистичних, наукових матеріалів. Зокрема в редакційній статті газети «Українська трибуна» зазначалося: «В цей час священним обов'язком нашим стає спільна дія в обороні власного народу. Хай, отже, гармонійним об'єднанням здвигом усього українства за кордоном, зокрема його преси, буде задокументована наша єдність із боротьбою в Україні! Хай, нарешті, по далеко невикористаних для української справи трьох роках української нової еміграції, світ побачить, що в сучасний трудний для України час український нарід стоїть в об'єднаному фронті боротьби по обох боках залізної завіси і що посилений наступ ворогів на українську свободу знаходить організований, спільний відпір усього українства»¹.

У спільній праці за розвиток «нових, глибоко моральних і людських відносин» поряд із чоловіками стали й свідомі національного обов'язку жінки. Випускаючи в світ журнал Об'єднання українських жінок на еміграції «Громадянка» (Аугсбург), редакція пояснювала: «Право і обов'язок жінки брати участь у всіх проявах нашого життя, щоб скермувати різні, часто ворожі і шкідливі розгалуження його до одного шляху, що веде до волі і незалежності Рідного Краю»². У публікації «Наші завдання» І. П. (імовірно, криптонім належить Ірині Павликовській, голові Об'єднання) чітко підкреслила основний обов'язок – «рятувати національну спільноту на чужині», бути відповідальною за «будучину і гаразд нашого народу», тому пролунав із шпальт журналу заклик: «Стаємо дружно, жінки

1 В обороні життєвих прав українського народу! // Українська трибуна. 1947. 25 трав.

2 Від редакції // Громадянка. 1946. Ч. 1. С. 1.

усіх земель нашої спільної Батьківщини, до спільної праці!»¹

Цій темі присвячувалася низка публікацій, як-от: «Жінка – чинник рівноваги» д-ра Софії Парфанович, «Поглибимо нашу роботу» І. П., «Вчёмось мислити державницьки!» Л. І. (можливо, криптонім Людмили Івченко-Коваленко), «Новий Світ і еміграція» Дарії Ребет, «Ще про українську жінку» О.К., «Українська жінка в боротьбі» Д. тощо. Подаючи резолюції Світового конгресу українського жіноцтва, редакція журналу «Громадянка» опиралася на визначальні рішення: «українське жіноцтво своєю працею змагає до досягнення найвищого ідеалу українського народу – Суверенної Соборної Незалежної України», «українське жіноцтво солідаризується із змаганнями демократичного світу до створення справедливих умов тривалого миру», «українська жінка обов'язана виховувати свої діти в пошані віри батьків, в любові до рідного народу, плекати рідну мову, культуру і традицію»².

Плекання й оберігання цієї віри й любові до національних традицій та духовності української родини з очевидністю постають у публікаціях журналу «Життя» (Аугсбург), що видавався видавництвом «Молоде життя» «в порозумінні з Союзом українських пластунів та Об'єднанням українських жінок. У статті «Закордоном (еміграція й емігрантщина)» ліценціат журналу Атанас Фіголь подав умови життя українців на чужині, окреслив завдання «пов'язаності українських душ закордоном із своєю духовною субстанцією і рідною землею», здобування фізичних та інтелектуальних сил, щоб стати «до спільної праці і боротьби за державну свободу».

Український громадсько-політичний діяч і педагог наголосив: «Для творення вище з'ясованих духових і матеріальних цінностей та організаційних форм українців закордоном основною цеглиною є *родина*. Її моральна і фізична міць допоможуть створити всі конче потрібні суспільні надбудови та одночасно духове підсоння, що буде найкращою запорукою проти денаці-

оналізації. Що більше, тільки так зможемо приєднати до себе хоч частково ті українські душі, що губляться в чужих світах»³.

Невипадковими були порівняння української спільноти на чужині з родиною, в якій мали пробачатися «взаємно різні прогріхи» й образи, щоб «вимести сміття минулого і йти в нове життя з твердою настановою і з щирою обітницею дальшої чесної співпраці та чесного суперництва. Ці ідеї висловив у статті «Консолідація душ» український філософ і публіцист Микола Шлемкевич, який відстоював критерій «душевної консолідації». Громадський діяч підкреслював: «Прояснення нашого душевного підсоння шляхом взаємопрощення скерує наше почуття кривди – проти ворога, що посів нашу батьківщину. І очищена українська революційність стане співтворцем державности, спрямовуючися, не проти зв'язків власних авторитетів і власної влади, але проти спільного нам усім ворога й супостата»⁴.

Публіцист також намагався визначити «тогочасні потуги» преси на еміграції, сконцентруватися на осмисленні «філософії публіцистики», її світоглядного змісту, політичного й громадянського призначення. Серед ґрунтовних публікацій цього часу – «Оркестра без нот і диригента: кілька завваг до дискусії про пресу» та «Орган громадської думки» М.Шлемкевича. Автор подав гасло «самопізнання духа», «пізнання самого себе» через публіцистику еміграції, щоб «не розчинитися» серед інших народів, а показати найкращі досягнення українців. Публіцист наголошував: «Ми нарід в мандрівці по чужих світах. І нам повинні бути досить байдужі титули чужого світу. Хай будемо вуглекопами в Бельгії, сільськогосподарськими помічниками у Франції, текстильними робітниками в Англії, пастухами в аргентинських пампасах чи помивачами тарілок з панських столів по нью-йоркських ресторанах. Все це неважно. Все це 8 годин праці. А тоді повертатимемось до самих себе і ставатимемо знову українськими вченими і публіцистами, і письменниками зі свідомістю, що

1 І. П. Наші сучасні завдання // Громадянка. 1946. Ч. 1. С. 2.

2 Резолюції Світового конгресу українського жіноцтва // Громадянка. 1948. Ч. 9/10. С. 7.

3 Фіголь А. Закордоном (еміграція й емігрантщина) // Життя. 1949. Ч. 3. С. 3.

4 Шлемкевич М. Консолідація душ // Життя. 1949. Ч. 2. С. 3.

нами тримається той незримий, але єди-
ноцінний для нас духовний світ»¹.

Настановчо звучали слова І. Багряно-
го в статті «Лупаймо сю скалу!» (підписа-
на криптонімом І. Б.) у новий 1948 р., коли «ко-
жен озирається у минуле і звертається до
майбутнього», коли «ідею багатомільйон-
ного народу» було чути всюди – «на руїнах
Донбасу і на руїнах Руру», на батьківщині й
поза нею, адже це був «клич епохи» – роз-
бити «скалу», «ім'я якій національне і со-
ціальне рабство, безправ'я, тюрма». Про
тих, хто у власному історичному виборі за-
хідноєвропейських маршрутів під час Дру-
гої світової війни та після її завершення не
полишав надії на свободу і демократичний
розвій свого народу, публіцист писав: «Ми
є тут вигартована в муках українська на-
ція, що, вирушивши в похід, вже не може
повернутись назад, а лише мусить про-
стувати вперед. І на нас – на тих, що стоять
тут лицем до всього цивілізованого світу,
припадає велика місія – у співдії з мільйо-
нами, в духовному і ідейному контакті з
тими мільйонами, що стоять на просторах
цілого Сходу, в шахтах і руднях вітчизни,
як і в сибірських концентратах, – доконе-
ти великої справи – довалити остаточно ске-
лю деспотії і рабства... Там, за руїнами цієї
скали, наше майбутнє»².

На захист державницьких інтересів
стали й численні українські літературно-
мистецькі часописи на теренах Європи,
які мобілізували творчі сили на творення
«синтетичного образу України, її духовос-
ти в минулому, тепер і завтра».

Розпочинаючи видання журналу
«Арка» (Мюнхен), Улас Самчук у вступній
статті образно змалював покликання мит-
ців-патріотів: «Ідейний підмурівок мусить
зумовлювати доба, в якій живемо. Фор-
муємось у націю. Вичуваємо вивершення
української духовости. Періоди розгор-
тання крил за нами. Перед нами простір,
що манить до великого старту. Бути бут-
тям людини, що чує під собою форму пла-
нети, – це значить бути українцем. І орієнт,
і окцидент, і традиції, і вимоги дня...»³.

1 Шлемкевич М. Орган громадської думки (ідеї до філо-
софії публіцистики) // Проблеми. 1948. Ч. 1/2. С. 20.

2 І. Б. Лупайте сю скалу // Українські вісті. 1948. 1 січня.

3 Самчук У. [Вступне слово] // Арка. 197. Ч. 1. С. 1.

Саме такі періодичні видання в емігра-
ції другої половини 1940-х рр., як «Арка»,
збірник літературно-мистецької пробле-
матики та альманах «МУР», «Літературно-
науковий збірник», «Літературний зошит»,
«Літаври», «Літературно-науковий вісник»
дали можливість тогочасному читаче-
ві почути письменницький голос Євгена
Маланюка, Юрія Клена, Віктора Петро-
ва (В. Домонтовича), Юрія Косача, Тодося
Осьмачки, Леоніда Полтави; прочитати
спогади Юрія Тищенка-Сірого, Володими-
ра Дорошенка, Володимира Міяковського,
Оксани Лятуринської; дізнатися про кри-
тичні сентенції Юрія Шевельова, Леоніда
Білецького, Володимира Державина та ін.
Більшість із них могли повторити ключові
слова, висловлені представниками Мис-
тецького Українського Руху: «Ми не емі-
гранти. Ми післанці українського народу у
світ заходу і у світ поза нами. Ми є сторон-
никами психологічної Європи. Світова лі-
тература – це література великих ідей. Такі
ж ідеї несе і сучасне українське мистецтво.
Ми коло воріт сучасної літератури. Наша
література має бути вільною...» (В. Домон-
тович), «Ми не емігранти, а народ в похо-
ді» (Улас Самчук), «Європейським пись-
менником можна стати, лишень будучи
українським. Якщо будемо копіювати Єв-
ропу, приречемо себе на провінціальщину.
Стверджуючи себе як українця, здобуває-
мо місце й пошану Європи...»⁴.

Проблематика національного само-
ствердження, вибору шляхів духовного
розвитку, творчого вдосконалення, ви-
рішення актуальних завдань еміграції та
орієнтирів на майбутнє постійно супро-
воджувала українську спільноту на чу-
жині. Широкому розголосу національ-
них устремлінь та їхнього пристосування
до європейських традицій і перспектив
сприяв і той факт, що в таборах переміще-
них осіб на території Німеччини й Австрії
1945–1950 рр. виявився високий відсоток
національно свідомої інтелігенції – понад
20 %. У статті «Не для дітей» Ю. Шевельов
висловив погляди щодо західноєвропей-
ських орієнтирів і цінностей, зокрема в ца-

4 Самчук У. Плянета «Ді-Пі»: нотатки й листи. Вінніпег,
1979. С. 30–31.

рині літератури критик відзначив «нове слово України» – піднесення особистості, індивідуальні почуття, спроби розбудувати культуру емоцій. Такий шлях обрали, на його думку, Володимир Винниченко, В. Домонтович (Віктор Петров), Тодось Осьмачка. Але автор наголошував: «Публіцисти і політики повинні від літератури цю проблему засвоїти, якщо не хочуть вічно крутитися порожнім ходом колеса. І дай Боже, щоб після цього вони здобулися на показ і здійснення конкретних позитивних шляхів розвитку»¹.

Трагічна доля українського народу відображалася на сторінках преси; в цьому завжди відчувався функціональний зв'язок із життям, віддзеркалення складних духовно-політичних реалій. Часто стаття, нарис, фейлетон допомагали об'єктивно й безпристрасно виявити суспільні негаразди, визначити економічні, ідеологічні, морально-ціннісні вади, що потребували втручання громадськості. В публіцистичних працях так само присутнє шукання істини, відчуття народного розуму, віднаходження рівноваги й порозуміння, вироблення логічних альтернатив. Правдивість і переконливість, документальність і образ, логіка й емоція ніколи не перешкоджали одне одному, коли журналіст відважно шукав істину, прагнув її осмислити і сповістити загалу.

¹ Шевельов Ю. Не для дітей // Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 2: Літературознавство / упоряд. І.Дзюба. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 895.

Навіть опинившись у складних умовах поза батьківщиною, не сподіваючись на чужу ласку, переборюючи економічні труднощі, організатори української преси, як і численні співробітники, виконали свій професійний обов'язок; низка політичних, інформаційних, студентських, гумористичних, фахових видань різного спрямування, періодичності, поліграфічної якості й оформлення – стали конкретним свідченням великої праці задля поширення української думки у світі. На часі виявилось гасло багатьох часописів пізнати самих себе (навіть у боротьбі антагонізмів, нестихаючих дискусій, політичних протистоянь, «сварок між своїми», іронії, духовних розбіжностей), а також дати можливість іншим народам збагнути, якими є українці, які їхні національні настанови й уявлення про майбутню Державу.

Драматичні випробування української нації у ХХ ст. скрупульозно закарбовані на шпальтах часописів, що видавалися не тільки на батьківщині, а й поза її межами. Історія цієї преси, як і життя та праця наших співвітчизників за кордоном, – це спільна історія українців, які прагнули ствердити своє національне ім'я і досягнення в контексті загальноцивілізаційних процесів. Без знання цієї історії, відтворення найдрібніших, мимоволі загублених чи зумисне викреслених фактів, подій, імен і дат неможливий духовний поступ нації, держави, особистості в майбутнє.

ГЕНДЕРНІ СТУДІЇ

Євген Нахлік,
Інститут Івана Франка НАН України (м. Львів)

ФРАНКІВ ПЕРЕКЛАД «АННИ РУСИНКИ»

1. Чи Франкова передмова до «Анни Русинки»?

Гортаючи підшивку річника львівської газети «Народне Слово» за 1910 рік, я потрапив на матеріал «Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа», в якому подано «коротенький зміст» однойменної «цікавої книжочки» – розвідки французького історика Ке де Сент-Емура у Франковому перекладі з оригіналу. Насамкінець стислого рекламного викладу, автора якого не вказано, газета радила читачам придбати недорого книжечку, видану у Львові накладом Українсько-руської Видавничої Спілки наприкінці 1909 р.¹

Цей переклад, що не ввійшов до «Зібрання творів» Івана Франка у п'ятдесяті томах, уміщено в 51-му томі нашого видання «Додаткових томів»². Сам том прозових перекладів Франка був підготований у Львівському відділенні Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України далеким уже 2006 р., а видано 2008-го. Знахідка

рекламної газетної публікації спонукала переглянути те давнє упорядкування тексту й коментар до нього.

Виявилося, що в тій републікації Франкового перекладу помилково зазначено, наче розділ I – це Франкова передмова [т. 51, с. 629, 630 (текст), 923, 924 (коментар)]. Насправді ця передмова, яка у французькому оригіналі не має ні назви, ні, замість неї, числової позначки римською цифрою «I», належить авторові розвідки – Амедеєві де Ке де Сент-Емурові (Amédée de Caix de Saint-Aymour, *1843–†1921). Франковою у перекладі передмови є лише фраза: «А друге окреме видання, яким користуємося тут, вийшло окремою книжечкою в 1896 р. Автор ось як говорить про се друге видання:» [т. 51, с. 630].

Тепер у цьому легко переконатися, звіривши переклад з оригіналом, адже електронна копія французького видання 1896 р., з якого перекладав Франко, є в Інтернеті: *Caix de Saint-Aymour, le vicomte de. Anne de Russie, reine de France et Comtesse de Valois au XIe siècle. Deuxième édition. [Paris], 1896. 117 p.*³ Самише щойно наведеної фрази немає у французькому оригіналі [1896, р. 10].

Власне, перший розділ у Франковому перекладі і є передмовою Ке де Сент-Емура до другої публікації його розвідки окремим виданням. Як зазначено в цій передмові [оригінал: 1896, р. 9–10; переклад: т. 51, с. 630], уперше розвідка була

1 Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа // Народне Слово. 1910. Ч 353. 21 цвітня. С. 7–8. Першодрук перекладу: Ке де Сент-Емур, граф де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / Граф де Ке де Сент-Емур ; З французького переклав Іван Франко. У Львові : Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1909. 31 с. Також див. репринтне перевидання: Сент-Емур Ке, де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа. Київ : Обереги, 1991. 36 с.

2 Ке де Сент-Емур, де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / Упоряд. та авт. комент. Андрій Д. Франко // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяті томах. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 51 : Прозові переклади. 1876–1912 / Ред. тому Є. К. Нахлік. С. 629–650 (текст), 923–929 (коментар). Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи у квадратних дужках том і сторінку.

3 URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k852030d/f6.image>. Дата звернення: 26.03.2020. Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи у квадратних дужках рік і сторінку.

оприлюднена в паризькому журналі «La Revue hebdomadaire» («Тижневий огляд») 4 листопада 1893 р., а також вийшла окремо мізерною кількістю примірників. Цей тижневик, зокрема число з публікацією статті Ке де Сент-Емура, також є в Інтернеті¹, тож маємо змогу переглянути її першу редакцію: *Caix de Saint-Aymour, v^e de. Une princesse russe, reine de France au onzième siècle // La Revue hebdomadaire : Romans, Histoire, Voyages. 1893. T. XVIII. № 76. 4 novembre. P. 114–128*. Першодрук мав ще тільки п'ять розділів і теж супроводжувався передмовою [1893, р. 114–115], фактичну основу якої автор потім використав у новій, відмінній од першої, передмові до публікації другої редакції розвідки, що складається вже з восьми розділів.

Франків переклад не повний: перекладено (з деякими пропусками) текст до кінця першого абзацу сторінки 84-ї другого французького видання 1896 р. (розділ VII), а далі не перекладено закінчення розділу VII (від другого абзацу сторінки 84-ї до кінця сторінки 85-ї) і всього останнього розділу VIII [1896, р. 86–88]. Випущено деякі посторінкові примітки, а окремі з них перенесено в текст [пор.: 1896, р. 38, 39, 58; т. 51, с. 638, 643]. Не подано значної частини покликів на джерела (в одному місці сам Франко пояснив, що вважав «занадто спеціальні збірки документів та монографії поодиноких монастирів [...] менше важними для українських читачів» [т. 51, с. 641]); деякі поклики перенесено в текст.

Зовсім не подано в українській книжечці джерелознавчих матеріалів «*Pièces Justificatives*» («Супровідні документи»), уміщених наприкінці французького видання [1896, р. 89–110], не передруковано й ілюстрацій та пояснень до них.

І ще такий нюанс. У французькому оригіналі 1896 р. є передмова і вісім нумерованих розділів. У Франковому перекладі нумерація починається з передмови, тож далі номери розділів у порядкувому ряді збільшено на одне число. Проте два

останні розділи в перекладі чомусь мають однаковий номер – VII². Таким чином, розділ VII в оригіналі та другий розділ під номером VII у першодруку перекладу за нумерацією збігаються, і справді є тими самими розділами (у перевиданні перекладу в 2008 р. номер другого розділу з числом VII виправлено на VIII [т. 51, с. 645]).

До речі, з глибокої джерелознавчої та аналітичної монографії Євгена Луняка, який застосував критичний підхід до пам'яток і попередніх студій, зокрема французьких, завдяки чому спростував низку історичних міфів навколо Анни Ярославни, видно, що хоча допитливий дослідник і зазначив у списку літератури обидва французькі видруки розвідки Ке де Сент-Емура (1893-го і 1896 р.), проте користувався лише журнальною публікацією, яку не раз цитує, а другого, значно доповненого, видання не бачив³. Тому й не мав змоги звірити з оригіналом Франків переклад, відомий йому за першодруком 1909 р. та репринтом 1991-го, через що хибно зазначив, начебто переклад Франка «доповнений його змістовними коментарями»⁴.

2. Переклад як знеросійщення оригіналу

Невеличкого восьмого розділу Франко не переклав, певно, тому, що в ньому французький історик стереотипно та з огляду на політичну кон'юнктуру перекидав місток від доньки київського князя Ярослава Мудрого Анни, королеви Фран-

2 Ке де Сент-Емур, граф де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / Граф де Ке де Сент-Емур ; 3 французького переклав Іван Франко. У Львові : Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1909. С. 20, 24.

3 Луняк Євген. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел // URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Anna_Ruska_koroleva_Frantsii_v_svitli_istorychnykh_dzherel.pdf. С. 13, 14, 19, 24, 25, 38, 71, 72, 112, 113. Дата звернення: 02.05.2020). Також див.: Луняк Євген. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. Київ ; Ніжин : Міланік, 2010. 96 с.; Луняк Євген. Анна Руська – королева Франції. Київ: Книга, 2012. 203 с.

4 Луняк Євген. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел // URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Anna_Ruska_koroleva_Frantsii_v_svitli_istorychnykh_dzherel.pdf. С. 19.

1 URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k299318b/f115.image>. Дата звернення: 8.04.2020. Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи у квадратних дужках рік і сторінку.

ції, до імперської Росії та її царів: «[...] cette princesse qui, tant de siècles avant Pierre le Grand, est venue demander notre hospitalité et créer un premier lien entre la France et la Russie; et nous sommes heureux que la visite amicale de Leurs Majestés le Tzar Nicolas II et l'Impératrice Alexandra-Féodorovna, nous ait fourni l'occasion de rappeler la mémoire de la princesse Anne, fille de son lointain prédécesseur, Iaroslav Ier le Grand, épouse de notre roi Henri Ier [...]»¹ [1896, p. 87–88].

Утім, прив'язка до очікуваного візиту містилася вже в передмові до другого видання розвідки, як про це свідчать французький оригінал [1896, p. 10] і Франків переклад: «Буде се для нас спосіб віддати по честь достойній царській парі, яка в хвили появи отсеї книжечки гоститиме у Франції[...]» [т. 51, с. 630].

Саме 1896 року Микола II, який вступив на престол 1894 р., та імператриця Олександра Федорівна здійснили велику подорож Західною Європою, де мали зустрічі з монархами Францом Йосифом I, Вільгельмом II, Королевою Вікторією, а насамкінець на борту яхти «Полярная Звезда» прибули до союзної Франції. Упродовж візиту, який тривав 5–9 жовтня, ця країна переживала шалений «російський тиждень».

Атмосфера була на диво гостинною: молода Французька республіка, яка понад століття тому почала криваве повалення абсолютизму й завершила його щойно двадцять п'ять років тому, захоплено вітала не обмеженого у своїй владі наймогутнішого самодержавця на світі. Однак глибше вникнення у цю парадоксальну ситуацію дає змогу доглядати своєкорисливий французький інтерес: відроджувана велика країна виходила з довголітньої міжнародної ізоляції, у якій опинилася внаслідок поразки у війні з Пруссією 1870–1871 рр., оговтувалася від шоку через втрату Ельзасу й Лотарингії та жадала ре-

ваншу. В Російській самодержавній імперії, з якою Французька республіканська імперія не мала тоді конфлікту інтересів, французькі політики вбачали природного союзника. Демонстрування на вулицях Парижа, якими проїжджала кортежем вінченосна пара, велелюдної шани до неї французів, які позбулися свого короля, але палко вітали чужого царя, мала слугувати зміцненню союзу Франції з Росією, такого потрібного для реалізації реваншистських намірів.

Разом із президентом Третьої республіки Феліксом Фором Микола II та Олександра Федорівна відвідали старовинну каплицю-релікварій – Святу капелу (Сент-Шапель, фр. Sainte Chapelle) на території колишнього Королівського палацу, що на острові Сіте в Парижі, де їм показали рукописний раритет на пергаменті – старокіївське церковнослов'янське Євангеліє Анни Ярославни². Імператорська пара побувала також на засіданні Французької академії, де голова, геть старенький академік і письменник Ернест Леґуве (Legouvé, *1807–†1903) нагадав про приїзд до Парижа Петра I 5 травня 1717 р. як знак давньої дружби між Францією та Росією³.

Саме до візиту Миколи II й було приурочено друге видання розвідки про Анну Ярославну.

Та й перша публікація з'явилася з нагоди візиту посланців російського імператора – військових моряків під проводом «адмірала Авеляна», про що є згадки в передмовах до обох видань – другого [1896, p. 7–8; т. 51, с. 629] і першого (там – без називання прізвища командувача). Власне, журнальний першодрук (нагадаю, від 4 листопада 1893 р.) побачив світло денне вже як від-

2 Євген Луняк трактує як «міф» поширене твердження, наче «Анна привезла до Франції Євангеліє, на якому відтоді присягали всі королі, так зване Реймське Євангеліє»: «Насправді, цей старовинний манускрипт постійно знаходиться на терені Франції лише з середини XVI ст. Точно відомо лише, що він був переданий імператором Священної Римської імперії Карлом IV в середині XIV ст. Емауському монастирю в Празі, потім вивезений гуситами до Константинополя, а вже звідти через Італію потрапив до Франції. Присягати на ньому могли королі лише з кінця XVI ст., хоча й цей факт не є доведений. Приналежність Євангелія Анні припустима, але дискусійна» (Там само. С. 79).

3 Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. Бѣлградъ, 1939. Т. I. С. 67–72.

1 У перекладі: «[...]це наша князівна, яка за стільки століть до Петра Великого прибула прохати нашої гостинності і створити перший зв'язок між Францією та Росією; і ми раді, що дружній візит Їх Величності царя Миколи II та імператриці Олександри Федорівни надав нам можливість згадати пам'ять князівни Анни, доньки його далекого попередника, Ярослава I Великого, дружини нашого короля Анрі I [...]» (тут і далі, якщо не зазначено перекладача, переклад мій. – Є. Н.).

гомін ще свіжої в пам'яті та емоціях резонансної події: «Les drapeaux et les oriflammes dont toutes les maisons avaient été pavoisées pour recevoir nos hôtes, les marins russes, flottent encore à nos balcons; les acclamations qui les ont accueillis à Paris et en province retentissent encore à nos oreilles, et les derniers échos des salves qui ont salué à Toulon leur départ des eaux françaises, viennent à peine de nous arriver»¹ [1893, p. 114].

А наприкінці журнальної публікації, підсумовуючи її, Ке де Сент-Емур знову актуалізував свою історичну розвідку прив'язкою до цієї щойно минулої міждержавної події, такої важливої для відроджуваної Франції: «[...] nous sommes heureux que la visite amicale des marins du noble tsar Alexandre III nous ait fourni l'occasion de rappeler la mémoire de la reine Anne, fille de son lointain prédécesseur, Jarossloff Ier le Grand»² [1893, p. 128].

Візит до Франції російської Середземноморської ескадри на чолі з її командувачем, контр-адміралом фінського походження Федором Авеланом відбувся 13–29 жовтня (н. ст.) 1893 р., в рамках святкування французько-російського союзу, укладеного в 1891–1892 рр. (21 серпня 1891 р. підписано політичну угоду, а 27 серпня 1892 р. – військову конвенцію). Ескадра прибула в головну середземноморську базу французького флоту – Тулон. 17–25 жовтня контр-адмірала Авелана та російських морських офіцерів урочисто приймали в Парижі, зокрема в тодішнього президента республіки Саді Карно. 25 жовтня гості зупинилися в Ліоні, а 27 жовтня президент Карно дав російським і французьким офіцерам обід у Тулоні.

Не може не вразити те, що Ке де Сент-Емур майже послідовно ідентифікував Київську Русь із Росією («la Russie») або

південною Росією («la Russie méridionale»), а руських – із росіянами («les Russes»), у силу тієї французької етнонімічної термінології, яка зазвичай не диференціювала князівську Русь і царську Росію, руських і росіян. Французи сприймали ці назви так, як росіяни сприймають етнонім «русский», тобто в сенсі етнічної тяглості від князівської доби до сучасної Росії.

Щоправда, коли Ке де Сент-Емурові треба було сказати про сучасних росіян, то він уживав паралельні етнонімічні означення: «des marins russes» [1896, p. 7] – «російських моряків» [т. 51, с. 629]; «nos hôtes moscovites» [1896, p. 8] – «наші московські гості» [т. 51, с. 629]; «les érudits moscovites» [1896, p. 84] – «московські вчені» (у Франковому перекладі цю фразу випущено).

Лише зрідка використовував Ке де Сент-Емур історичний етнонім «Ruthéniens» [1896, p. 22], «des Ruthènes» [1896, p. 23] – рутени (русини), похідний од французької форми (Ruthénie) середньовічної латинської назви (Південної) Русі (Ruthenia) та її народности (Rutheni).

Натомість Франко в перекладі корегував неконкретизовані й неточні назви етнонімічного походження, вжиті у французькому оригіналі. Назву країни «la Russie», «la Russie méridionale», що стосувалася Київської Русі, етнонім «les Russes» на позначення тогочасної народности та відповідний етнонімічний означальний прикметник «russe» послідовно тлумачив як «Русь», «Південна Русь», «русини» (в одному випадку – «русси»), «русский» або навіть «південноруський».

Наприклад, фантастичне припущення про те, що «la femme d'Henri Ier appartenait aux Russes ou Ruthéniens d'Aquitaine» [1896, p. 22], Франко переклав так: «[...] жінка Анрі I належала до роду руссів, або рутенів з Аквітанії» [т. 51, с. 633] (себто історичної області на південному заході сучасної Франції). Хвалебний вислів про Ярослава Володимировича («Jaroslav Vladimirovitch»): «[...] grand-prince (velikii kniaz) des Ruthènes ou Russes, qu'un historien appelle (1) le Charlemagne de la Russie [...]» [1896, p. 23] (дослівно: «[...] великого князя рутенів, або росіян, якого історик називає (1) російським Карлом Ве-

1 В перекладі: «Прапори та транспаранти, якими були прикрашені всі будинки, щоб прийняти наших гостей, російських моряків, досі майорять на наших балконах; оклики, якими їх вітали в Парижі та в провінціях, як і раніше, звучать у наших вухах; і щойно дійшли до нас останні відлуння залпів, якими вітали в Тулоні їхній відхід із французьких вод».

2 В перекладі: «[...] ми раді, що дружній візит моряків високодостойного царя Олександра III надав нам можливість згадати пам'ять королеви Анни, доньки його далекого попередника Ярослава I Великого».

ликим [...]»; у дужках – покликання на відомого французького історика Альфреда Рамбо) – Франко переклав так: «[...]великого князя Руси, якого Рамбо називає руським Карлом Великим[...]» [т. 51, с. 633]. А фразу «des missionnaires de Bysance avaient bien tenté de convertir les Russes» [1896, р. 29] витлумачив у такий спосіб: «візантійські місіонери не раз пробували нахрещувати русинів» [т. 51, с. 635].

Етнонімічне означення «Nestor, l'historien national des Slaves» [1896, р. 66] («Нестор, національний історик слов'ян») Франко уточнив: «Нестор, національний історик Руси» [т. 51, с. 646]. Далі в тому-таки абзаці подібне означення «du chroniqueur slave» [1896, р. 66] («слов'янського літописця») перетворено у Франка на конкретніше – «русського літописця» [т. 51, с. 646], а співвітчизники-сучасники Анни Ярославни «des Russes» [1896, р. 66] фігурують у перекладі як «русини» [т. 51, с. 646]. Характеристику власноручного підпису королеви Анни («ANA PЪHNA», тобто «Ана Рѣина» – «Anne Reine» – «Анна Регіна» – «Анна Королева»): «l'un des plus anciens spécimens d'écriture russe» [1896, р. 84] («один із найдавніших зразків російської писемності») – Франко, по суті, виправив: «один із найстарших зразків південноруського письма» [т. 51, с. 650]¹.

Ке де Сент-Емур навіть ужив у передмові анахронічне і явно кон'юнктурне означення «une princesse moskovite» («московська князівна»: «cette autre «alliance russe» [...] qui fit reine de France une princesse moskovite» – «той інший «російський союз», [...] який зробив королевою Франції московську князівну») [1896, р. 10], хоча за часів Анни Ярославни Москви ще не існувало. Франко замінив його на етнонім «руська князівна», водночас усунувши анахронічне означення середньовічного франко-русського союзу: «сей старезний руський союз [...] руська князівна стала королевою Франції» [т. 51, с. 630]. Щоправда, незрозуміло, чому Франко переклав означення «autre» (інший) як «старезний»: чи тому, щоб підкрес-

лити історичну давність згаданого союзу (властиво, ще князівсько-королівського) і відокремити його від царської Росії, якої тоді ще не існувало, чи тому, що сприйняв слово *autre* як *ancien* (стародавній)?

Так само («руська князівна») Франко переклав етнонім «une princesse russe» в цитаті з паризької газети «Le Gaulois» [1896, р. 8; т. 51, с. 629] і в самому кінці передмови: «la figure de cette princesse russe» [1896, р. 11] («постать цієї російської князівни») – «сю фігуру руської князівни» [т. 51, с. 630].

Правди ради, зазначу, що далі в самій розвідці (у розділі III французького оригіналу) Ке де Сент-Емур у своїх геоетнонімічних блуканнях мимохідь ужив історично точне означення «une princesse kiévite» [1896, р. 32] – «київська князівна» (так і в перекладі Франка [т. 51, с. 636]). До речі, у першій редакції розвідка французького історика мала назву «Une princesse russe» – дослівно: «Російська князівна». І цю назву, і назву другої редакції «Anne de Russie» французи сприймали так само, як росіяни в російському перекладі: «Русская княжна», «Анна Русская». А тимчасом Франко переклав назву книжечки не ближче й відповідніше до оригіналу («Анна Руська»), а так, щоб підкреслити південноруське походження князівни Анни, королеви Франції: «Анна Русинка».

Показово, що вже за наших часів, 29 вересня 1996 р., аби уникнути російськоцентричного сприйняття королеви Анни, на запит української громади у Франції та заходами Посольства України й муніципалітету міста Санліса (поблизу Парижа) напис на цоколі тамтешньої скульптури Анни Ярославни (ще від XVII ст.) «Anne de Russie Reine de France», що прочитувався як «Анна з Росії», «Анна Російська», було змінено на напис: «Anne de Kiev Reine de France» («Анна Київська Королева Франції»)².

2 Відновлення історичних коренів французько-українських відносин // Народна Воля. Скрентон, 1996. Ч. 39. 10 жовтня. С. 6 (Те саме // URL: <http://uvan.org/uploads/narodna-volia/1996/Narodna-vola-1996-39.pdf>. Дата звернення: 9.04.2020); Union des Ukrainiens de France. Cérémonie en l'honneur de la Reine Anne de Kyïv (фр.) // L'Est européen. 1997. Vol. 245–248. Р. 6. Див. поряд дві світлини – зі старим написом на постаменті пам'ятника і зміненим: Луняк Євген. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. // URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Anna_Ruska_koroleva_Frantsii_v_svitli_istorychnykh_dzherel.pdf. С. 15.

1 До речі, букви Реймського Євангелія «дуже подібні до букв», що їх використала Анна в цьому підписі (див. ілюстративне порівняння: Луняк Євген. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел // URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Anna_Ruska_koroleva_Frantsii_v_svitli_istorychnykh_dzherel.pdf. С. 56–57).

Доцільність такого формулювання уза-сладнив майже за чверть століття до того ін-ший французький історик – католик о. Роже Аллю (Roger Hallu) у ґрунтовній монографії під промовистою назвою «Anne de Kiev Reine de France» (1973)¹. Цю книжку ще 1974 р. пе-рекклала письменниця Марія Струтинська (*1897–†1984), яка від 1949 р. жила у Філа-дельфії (США), проте через брак коштів Світова Федерація Українських Жіночих Організацій змогла видати український пе-рекклад щойно 2002 р. Щоправда, назва в пе-рекладі чомусь без пояснень дещо змінена: «Анна Ярославна – королева Франції»².

Роже Аллю розглянув різні патроні-ми королеви: «Anne de Russie» («Анна з Руси»), «Anne de Ruthénie» («Анна з Рутенії»), «Anne d'Ukraine» («Анна з України»), «Anne d'Esclavonie» («Анна зі Склявонії») та інші, досить надумані, й обрав найкоректніший, на його думку, «Anne de Kiev Reine de France» (у перекладі Марії Струтинської: «Анна з Ки-єва, королева Франції»)³. Стосовно найпо-ширенішого у Франції двозначного патроні-ма «Anne de Russie» зауважив: «Il semble donc tout-à-fait inexact de nommer Anne de Russie, la fille de Iaroslav. Elle ne pouvait être originaire d'une nation qui n'existait pas encore»⁴ («Тому видається цілком неточним назвати Анною Російською доньку Ярослава. Вона не мо-гла походити з нації, якої ще не існувало»; варіант перекладу першого речення: «Тому видається цілком неточним уживати назву Анна Російська, донька Ярослава»⁵).

1 Hallu Roger, s. m. Anne de Kiev Reine de France. Рим – Roma: Видання Українського Католицького Університе-ту ім. св. Климента Папи – Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum s. Clementis Papae, 1973. 247+21 р. Сер.: Праці філософсько-гуманістичного факультету. Т. IX. Також див.: URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/3457-hallu-r-anne-de-kiev-reine-de-france/>. Відвідано: 02.05.2020.

2 Аллю Роже, о. Анна Ярославна – королева Франції / Пе-рекклала д-р Марія Струтинська. Торонто : Видання Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 2002. 269 с. Також див.: URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/17438-allyu-r-o-anna-yaroslavna-koroleva-frantsiyi/>. Відвідано: 02.05.2020.

3 Hallu Roger, s. m. Anne de Kiev Reine de France. Р. 43–49; Аллю Роже, о. Анна Ярославна – королева Франції. С. 36–41.

4 Hallu Roger, s. m. Anne de Kiev Reine de France. Р. 44.

5 Переклад Марії Струтинської літературно невправний: «Отже, здається зовсім неточним, коли називають Анну – “Анна з Росії”, дочкою Ярослава. Вона не могла походити з народу, який ще не існував» (Аллю Роже, о. Анна Ярослав-на – королева Франції. С. 37).

Відтак кілька років тому з'явилася нова французька книжка про Анну Ярос-лавну, де в назву винесено найменування її Анною Київською: «Histoire des Reines de France. Anne de Kiev: Épouse de Henri Ier» («Історія королеви Франції. Анна Київ-ська : Дружина Анрі I»)⁶. А вже наступно-го року вийшов її український переклад⁷. Автор цієї науково-популярної книж-ки, французький історик Філіп Делорм (Philippe Delorme) в інтерв'ю «Український правді» зазначив: «[...]було б помилкою називати Анну Українською або Руською. Натомість абсолютно правильно називати її Київською (Anne de Kyiv), бо вона нале-жала своєму часу, на який припав розквіт Київської Русі»⁸.

Повернімось до розвідки Ке де Сент-Емура. Коли в ній ішлося про сучасну Росію та росіян, то Франко слушно пере-клав «la Russie» як «Росія»: «des souvenirs communs à la France et à la Russie» [1896, р. 7] («спогади, спільні для Франції та Ро-сії») – «спомини про зносини Франції з Ро-сією» [т. 51, с. 629], «la France et la Russie» [1896, р. 11] – «між Францією і Росією» [т. 51, с. 630]; прикметник «russe» – як «ро-сійський»: згаданий приклад «des marins russes» [1896, р. 7] – «російських моряків» [т. 51, с. 629], також «un pèlerinage franco-russe» [1896, р. 8] – «французько-російське паломництво» [т. 51, с. 629].

А. де Ке де Сент-Емур написав і двічі видав історичну розвідку про Анну Ярос-лавну не лише з дослідницькою метою, а й з нагоди російсько-імперських візитів та з політичним наміром – сприяти Франції заручитися підтримкою самодержавної Росії. А Франко зробив корегувальний пе-реклад книжечки про київську князівну, королеву Франції, з науковою метою – для ознайомлення українських читачів з яскравою особистістю і дивовижною до-лею славетної землячки, в інтересах прав-

6 Delorme Philippe. Histoire des Reines de France. Anne de Kiev : Épouse d'Henri Ier. Paris : Pygmalion, 2015. 276 p.

7 Делорм Філіпп. Анна Київська : Дружина Генріха I / Пер. із фр. І. Рябчій; Наук. ред. В. Ричка. Київ : Laurus, 2016. 208 с.

8 Похід за Анною Київською. Історик Філіпп Делорм про те, чому дочку Ярослава Мудрого неправильно називати Анною Руською / [Інтерв'юєрка] Анастасія Рінгіс // URL : <https://life.pravda.com.ua/culture/2019/02/4/235431/>. Опу-бліковано на сайті: 4 лютого 2019. Відвідано: 02.05.2020.

дивого пізнання історії князівської Русі-України та її давніх зв'язків із далекою королівською Францією.

Текст «Анни Русинки» виявляє характерну особливість тогочасної української практики перекладу суспільної літератури, передусім самого Франка: корегування оригіналу, його термінологічне та інтерпретаційне «уточнення», «виправлення» відповідно до розуміння предмета нарації вдумливим перекладачем. Не досягти адекватного перекладу, а подати читачеві удосконалений, на власний розсуд, зміст оригіналу – таким був перекладацький порив мислячого Франка. Так він у своєму непомірному завзятті пробував перекладати навіть біблійну Книгу Буття, домислюючи та переосмислюючи її¹. Так само вчинив і зі студією про Анну Ярославну, прагнучи не так відтворити семантику переклада-

1 У спробі концептуального перекладу першої та другої глав Книги Буття Франко не так перекладав, як на свій розсуд тлумачив перші три (а почасти й інші) стихи (див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу : Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка, 2019. С. 175–181).

ного тексту, як передати невикривлену суть досліджуваних речей і явищ.

Унаслідок появи нових монографій про Анну Ярославну – о. Роже Аллю, Євгена Луняка та Філіпа Делорма – рання книжечка Амедєя де Ке де Сент-Емура «Анна Руська, королева Франції і графиня Валуа (XI століття)» нині вже застаріла і залишається пам'яткою свого часу, котра показує, як крізь її призму тогочасні французи сприймали свою королеву, що походила з київського князівського роду. Завдяки Франковому перекладові ця книжечка довгі десятиріччя залишалася для українських читачів найповнішим джерелом відомостей про далеку вінценосну співвітчизницю.

Франків переклад політизованої історичної розвідки Ке де Сент-Емура є, безперечно, вартісною і, за браком інших її перекладів, досі затребуваною пам'яткою українського наукового перекладу в галузі гуманітарних наук. Поза сумнівом, досвід Івана Франка в роботі над цим перекладом є корисним і повчальним для сучасних перекладачів.

Оксана Драч,

Київський університет імені Бориса Грінченка

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): АСПЕКТ ДОСТУПНОСТІ

Протягом останніх десятиліть у світовому науковому просторі тема жіночої освіти і виховання набуває все більше прихильників. Достатньо поширені жіночі освітні студії і серед українських учених. Значною популярністю в останні десятиліття користується вивчення гендерних параметрів освітнього простору України модерної доби. Широка доступність архівних і бібліотечних фондів, плюралізм наукових підходів, використання новітніх дослідницьких методологій, обізнаність

із доробком світового історіописання із окресленої тематики – все це створює можливості і передумови українським науковцям для якісного поглиблення теоретико-пізнавального рівня осмислення проблематики.

Водночас у фаховій літературі донині переважає описовість, фактографізм, поверховість розгляду, суперечливість аргументації, повторюваність відомих тез, а подекуди положень і оцінок авторів початку ХХ ст. Найбільш заангажованими є

міркування науковців щодо соціальних аспектів освітнього простору, зокрема і жіночого. Приміром, дослідниця жіночої освіти Києва переконує, що «переважна частина навчальних закладів були недоступні для представниць простого люду не лише через відсутність зв'язку між програмами початкових шкіл, а й через високу плату за навчання».¹ Подібні твердження в різних формулюваннях повторюються багатьма авторами. Приміром, науковиця щодо жіночої освіти Півдня України констатувала, що соціальний склад учениць жіночих гімназій на початку XX ст. був представлений переважно дворянами і міщанами, тобто тими, «хто міг сплатити за навчання».² Отже, постановка нових дослідницьких завдань не в повній мірі звільнила українських учених від стереотипів соціально-економічного детермінізму, у працях яких контекстуально ще присутнє усталене положення радянської історіографії щодо створюваних царським урядом бар'єрів для освіти нижчих верств.

Від загальнодержавного і регіонального рівня осмислення проблематики жіночої освіти науковці вийшли на рівень локальної історії. Щодо жіночих освітніх закладів Києва, то їхніми зусиллями подано історію створення окремих навчальних закладів, зокрема Київської жіночої гімназії В. Ващенко-Захарченко, з часом переформатованої на гімназію О. Дучинської³. Авторка стверджує, що суттєвий попит серед киян на навчання дівчат у закладах середньої освіти зумовив організацію таких інституцій приватними особами. Вона, як і попередні дослідники, також повторює думку про соціальну елітарність гімназії В. Ващенко-Захарченко, де «переважну частину учениць становили дочки дворян та чиновників, значно меншу – діти із

сімей купців та міщан, невеликий відсоток належав дівчатам із середовища духовенства, селян, а також іноземцям»⁴. Відсутність поглибленого аналізу майнового і соціально-професійного становища родин гімназисток, переконливої аргументації щодо динаміки їх учнівського контингенту частково зумовив механічне повернення окремих дослідників до висновків межі XIX–XX ст. про жіночі приватні гімназії, як певні комерційні проекти. Приміром, характеристика вищезгаданого закладу О. Дучинської базується на словах К. Паустовського про «буржуазність гімназії, де оцінки ставилися залежно від багатства й чину батьків»⁵.

Збільшення уваги до джерел на сучасному етапі студіювання жіночої школи модерної доби виявилось і в зверненні уваги до фондів міських архівів. Зокрема, на матеріалах документів Державного архіву м. Києва, висвітлюють окремі аспекти становлення та функціонування приватних жіночих гімназій міста наприкінці XIX – на початку XX ст.⁶ З'ясування соціального походження учениць київських гімназій науковиця здійснює на підставі даних Фундуклеївської і Києво-Подільської жіночих гімназій за 1901 р., констатуючи, що переважна більшість учениць були дітьми дворян і чиновників православного віросповідання.⁷

У світлі статистики

Водночас, вищенаведені твердження щодо домінування в жіночих гімназіях Києва доньок вищих прошарків розходяться із переконливо обґрунтованою тезою зна-

1 Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2006. – С. 10.

2 Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 14.

3 Антоненко Н.Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О.Дучинської. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/Н.Б.%202007.pdf> (дата звернення: 14.10.2020)

4 Антоненко Н.Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О.Дучинської – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/Н.Б.%202007.pdf> (дата звернення: 14.10.2020)

5 Кальницький М. (2010) З історії київських гімназій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://primetour.ua/uk/company/articles/Iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html> (дата звернення: 13.10.2020)

6 Ййслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці XIX – на початку XX століття (за документами Державного архіву м. Києва) // Архіви України. – 2017. – № 1. – С. 185–190.

7 Ййслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта... С. 186.

вця освіти імперської доби Е.Д. Дніпрова, що «найважливішим результатом реформ жіночої освіти, проведених у 1860-х роках, став відносно швидкий процес демократизації жіночої середньої школи Російської імперії»¹. У соціальному складі учениць жіночих гімназій із 1865 по 1898 рік питома вага дівчат із дворян і чиновників у загальноімперському вимірі знизилася в 1,5 рази (у 1898 р. учениці цієї групи становили менше ½ контингенту гімназій); у той самий час майже в стільки ж зросло представництво гімназисток із міських прошарків. Прикметно, що частка учениць із сільських верств у жіночих гімназіях і прогімназії розширилася більш, ніж удвічі.² Безперечно, соціальний склад учениць жіночих прогімназій був більш демократичним, ніж у гімназіях, оскільки прогімназії створювали для задоволення освітніх потреб міських станів у провінційних містах і містечках.

Для верифікації наведеного твердження на моделі освітніх закладів м. Києва звернемося до відповідних статистичних матеріалів. Уважне вивчення звіту попечителя Київського навчального округу за 1905 р. дає підстави для заперечення думки про показну привілейованість учнівського контингенту жіночих гімназій регіону. Аналізуючи соціальне походження учениць, автор початку ХХ ст. до привілейованих прошарків відніс тільки 50, 4% контингенту³. Разом із тим, поглиблене вивчення групування контингенту гімназисток, виявляє, що найбільшу питому вагу серед учнівського контингенту становили доньки міщан і цехових – 38, 2 %, особових дворян і чиновників – 22, 3 %, почесних громадян і купців – 11, 6%, спадкових дворян – 11, 2 %, селян – 6, 5 %, духовництва – 4, 8 %, козаків – 3, 1 %, іноземців і решти станів – 1, 9%⁴. Таким чином, у реаліях шкільництва початку ХХ ст. учениці із привілейованих родин були представлені

переважно доньками спадкових дворян, частка яких не є визначальною. Контингент гімназисток становили дівчата з нижчих прошарків міста (міщанство і цехові), а також родин службовців (цивільних / військових) і підприємців, які сукупно склали основний учнівський масив 72, 1 %. Водночас селянсько-козацькі доньки-учениці (9, 6 %) наближалися за чисельністю до спадкових дворянок (11, 2%).

Виявлена нами тенденція демократизації соціального складу контингенту жіночих гімназій Київського навчального округу підтверджена фактологічним матеріалом Катеринославської міської жіночої гімназії за 1902 – 1907 рр.⁵ У кваліфікаційному дослідженні автором доведено трансформації соціального складу гімназисток, що дало підстави стверджувати про основний контингент учениць із доньок міщан і ремісників, отже дітей малозабезпечених верств міського населення⁶. Виходить, що у дійсності «соціальне обличчя» жіночих гімназій модерної доби було далеким від елітарності середини ХІХ ст.

Історико-статистичний вектор вивчення жіночої освіти модерної доби переконує у потужних освітніх запитах родин щодо навчально-виховної підготовки доньок у закладах середньої освіти. Про суттєве розширення на кінець ХІХ ст. мережі жіночих навчальних закладів та учнівського контингенту в них свідчать подання попечителів навчальних округів до Міністерства народної освіти. Приміром, керівник Одеського навчального округу Сольський інформував про щорічну чисельність випускниць гімназій округу близько 600 осіб, немало з яких із метою продовжити освіту від'їздили до Швейцарії та Франції⁷. У Київському окрузі за звітом попечителя закінчували середню школу щорічно до 1200 дівчат⁸. Керівник Московського на-

1 Дніпров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – Москва: Дрофа, 2009. – С. 233.

2 Дніпров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское.... С. 233.

3 Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. // Журнал министерства народного просвещения. 1907. – Т. IX. – С. 34-47.

4 Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. – С. 45.

5 Прокопенко С. Л. Средняя освіта на Катеринославщині другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара. – Дніпро, 2019. – 292 с.

6 Прокопенко С. Л. Средняя освіта на Катеринославщині – С. 135.

7 Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1547. Арк. 7.

8 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 630. Спр. 225. Арк. 9.

вчального округу констатував зростання контингенту учениць у середніх навчальних закладах, підпорядкованих міністерству, в 1,7 разу¹. Вельми показовим є динамічне зростання приватної жіночої школи напередодні і після революції 1905 р. Протягом 1894 – 1904 рр. кількість приватних жіночих гімназій зросла в 2,8 рази, учнівський контингент у них – у 3,7 рази. У наступне десятиліття (1905 – 1915) їх кількість збільшена в 5,5 рази, чисельність учениць відповідно – майже в 5 разів. На 1914 р. приватні жіночі гімназії становили 38, 5 % загальної кількості жіночих середніх навчальних закладів².

У світлі родинних стратегій

Для спростування подекуди донині поширеної в історико-педагогічній літературі думки про доступність середньої та вищої жіночої освіти в пізньоімперську добу винятково для заможних верств населення, а також розширення і переконливості аргументації прагнемо верифікувати нашу гіпотезу на емпіричному матеріалі антропологічного характеру.

У цьому контексті важливо осмислити суспільну атмосферу і позицію батьків щодо навчально-виховної підготовки дітей. Почнемо розгляд із освітніх запитів дворянства – як «найголовнішого стану» суспільства, оскільки висока освіченість становила привілей його представників.

Відміна кріпацтва спричинила руйнацію дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з капіталістичними, орієнтованими на ринок, маєтками. Безпосереднім наслідком стало банкрутство та зубожіння дворянства, витіснення його в міста, і формування прошарку, як тоді говорили, «поміщицького пролетаріату»³. Провінційні дворяни, призвичаївшись до дармової кріпацької праці, виявилися не підготовленими до економічної конкурен-

ції та ролі підприємця. Багато з них відчували себе вибитими з усталеного способу життя. Щоб вижити в нових умовах, дворяни хлинули до Санкт-Петербурга та губернських міст і посіли всі можливі місця в державних структурах⁴.

Надання дітям домашньої середньої освіти, як у дореформений період, виявилось абсолютно неможливим, так як вимагало – при гарантії високої якості – занадто багато коштів. У родини лишався один вихід – відправляти дитину в школу. При виборі навчального закладу дворяни керувалися такими чинниками: можливості безоплатної підготовки (коштом державної скарбниці за заслуги батьків) у певному закладі чи здобуття стипендії на навчання; реальними матеріальними засобами, на які могли розраховувати батьки; кількістю дітей у сім'ї, а також наявності в одного з нащадків особливих здібностей⁵.

У численних зверненнях до влади дворяни постійно вказували, що витрати, пов'язані з отриманням «хорошої» середньої освіти однією дитиною, становили 300 – 400 руб. на рік. Витрачати такі кошти на двох, а тим паче трьох і більше дітей дворянські сім'ї середніх статків досліджуваного періоду не мали можливості. Їм подекуди доводилося задовольнятися «напівосвіченістю» нащадків або навіть підготовкою в нижчих закладах на рівні міських училищ. У 1890-х рр. у Воронежській губернії в кожному повіті нараховували до 30 дворянських дітей, які навчалися в нижчих школах і сільських училищах⁶.

Якщо на навчальну підготовку всіх нащадків витратити однакові суми не було фінансової можливості, то за якістю освіти родина надавала перевагу тому, на кого батьки поклали найбільші сподівання. Ознакою модерного часу стало те, що дворянська родина не завжди віддавала пріоритетну перевагу синам, дбаючи саме про

1 Підраховано за: РДДА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1822. Арк. 3 зв.

2 Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – Москва: Дрофа, 2009. – С. 232.

3 Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) // Русский архив. 1915. – № 8. – С. 2.

4 Поликарпов В.С. История нравов России. Восток или Запад? – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 113.

5 Вереманко В.А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX в.). – СПб.: Европейский Дом, 2009. – С. 626.

6 Вереманко В.А. Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.). – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. – С. 129.

їхню кар'єру. У разі помітних здібностей доньки, а особливо, якщо вона належала до старших дітей, то її освітню підготовку і розвиток батьки осмислювали як вдале вкладення грошей, що не лише гарантує їм спокійну старість, але і забезпечить можливість, коштом її майбутніх заробітків, «підняти» менших нащадків. У результаті комплексу чинників в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. уже нікого не дивувала наявність у дворянській родині дітей, що мали принципово відмінну освітню підготовку, до того ж змодельовану не на так званих «природніх» і свідомо втілюваних статевих відмінностях, а зумовлену реальними життєвими обставинами конкретного домогосподарства.

Варто наголосити на сутнісних змінах у поглядах батьків щодо необхідної освітньої підготовки їхніх доньок. Навкруги кожної сім'ї було чимало «наочних зразків» дворянських дівчат, вимушених самостійно заробляти собі на життя. Розуміння того, що заміжжя дочок може стати вельми віддаленою перспективою, оскільки родина не володіла достатніми засобами для наділення приданим, спонукало батьків «про всяк випадок» подбати про їхню фахову підготовку із можливістю самостійних заробітків¹. Прагматизм нового покоління батьків-дворян модерної доби полягав у переорієнтації еталону дівочої вихованості: свідомій відмові від попередньої салонно-вітальної підготовки доньок у межах усталеного соціального призначення «віддана дружина, гарна матір і ошадлива господиня» до новацій суспільно схвалюваної доцільності подовженої / поглибленої освітньої підготовки дівчат за обов'язкової професіоналізації у підсумку.

Батьки-дворяни, які рахували майже кожен копійку, для підготовки нащадків вимушені обирати одну з альтернатив: гувернантка опікувалася наглядом дітей, а навчанням яким вона займалися спільно з матір'ю; гувернантку не наймали, функції контролю перебирала матір, для навчання приходили вчителі, нерідко, гімназист(и) / (ки) чи студенти / курсист-

ки. Як можна зрозуміти, за обох варіантів матір виконувала функцію домашнього педагога, постійно і ґрунтовно займаючись освітою дітей. Батько ж, у більшості випадків, приділяв нащадкам так само мало уваги, як і в дореформеному суспільстві.

Осмилює незворотність змін, зруйнування звичного способу буття в щоденнику дворянка О.О. Кравченко 1835 року народження: «Минеться наше покоління, люди порозумнішають, самі собі будуть заробляти, до того йдеться»². Моральні вимоги в модернізованому суспільстві кардинально змінилися – праця, що колись вважалася ганьбою для шляхетної особи, у першу чергу жінки, тепер стала обов'язковою для кожної порядної людини. Столична інтелігенція чітко дотримувалася таких інноваційних етичних норм. Наприклад, у виборі запрошених на обіди, що влаштовувала редакція «Отечественных записок» на початку 80-х років ХІХ ст., лежав принцип «інтелігентної професії для обох статей»³. Жінки, які жили за рахунок чоловіків і були винятково домогосподарками, не допускалися. Лідер жіночого руху Аріадна Тиркова вважала, що саме конфлікт поколінь виявив психологічну межу між «Росією рабською та Росією, що рухалася шляхом свободи»⁴.

Уважний аналіз его-документів пореформеного періоду засвідчує значне поширення серед молодих генерацій протестних настроїв щодо прагнень старшого покоління визначати їхнє життя та нав'язувати власну аксіологію. Приміром, Єлизавета Дьяконова з купецької родини з Ярославля в щоденнику ідентифікувала свою долю із сюжетами п'єс О.М. Островського: «дівчина після закінчення гімназії повертається додому і повинна очікувати одруження»⁵. Повсякденність переконала її, що норму ґрунтовної освіти для жіноцтва буржуазне середовище приймало неохоче. Дядько вважав, що на вищі жіночі

2 Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). Ф. 601. Од. зб. №. 1195. Арк. 72.

3 Скабичевский А.М. Литературные воспоминания. – М., 2001. – С. 389-390.

4 Тиркова А. В. Анна Павловна Философова и ее время. – Пг., 1915. – Т. 1. – С. 108.

5 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 136.

1 Веретенко В.А. Дети в дворянских семьях России (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. – С. 117.

курси йшли тільки ті, хто не мав засобів до існування¹. Він не сприймав серйозно наміри племінниці до подальшого навчання, а найкращим способом «одужання» вважав пошук «розумного» нареченого, тобто з вищою освітою². Традиція обмежувала кругозір забезпечених дівчат винятково домом, убранням і нареченими.

Однак, незважаючи на різного роду утиски, дівчата поривалися до столиць, де мріяли не тільки здобути знання, але й забезпечити нові раціональні умови життя, що відповідали вимогам часу, знайти альтернативу родинному оточенню, яке часто стримувало будь-які прояви самостійного мислення та індивідуальності. Уважно вивчивши настрої в суспільстві та народі, інтелектуали розуміли, що «звідти піднімалася така хвиля прагнень до вищої школи, таке усвідомлення знання та просвітництва, що не могли бути зупинені ніякими зусиллями невігласів»³.

Якщо в 70-х роках XIX ст. пересічна публіка вважала відвідування вищих жіночих курсів непристойним для «порядної дівчини», то на початку XX ст. самі батьки наполягали на вступі. Організатори вищих жіночих навчальних закладів пов'язували такі зміни в настроях старшого покоління з поширенням знань та розсудливих думок, що виявляли освічені жінки. Посприяло батьківській обізнаності і розповсюдження спеціальної літератури, у якій подавалися поради фахівців та науковців із питань жіночої психології та підготовки молоді до громадського життя. Вони рекомендували уважно вивчати та враховувати запити дівчат у підлітковому віці, коли ті «наполегливо шукали застосування власних сил та здібностей»⁴. Здобуття спеціальної та професійної освіти після закінчення загальної укладачі довідково-інформативних видань про жінок вважа-

ли найкращим посагом донькам, оскільки «за будь-яких обставин цей набуток залишався недоторканим»⁵.

Незважаючи на те, що консервативно налаштована провінційна публіка не підтримувала поширення освіти, особливо жіночої, модернізаційні процеси, що відбувалися в державі, сприяли трансформації суспільної свідомості і в віддалених від центру місцях. За висновком адміністрації столичних вищих жіночих курсів, «батьки самі турбувалися про вступ доньок на курси, охоче підписували зобов'язання надавати їм кошти під час навчання, а у випадку відмови особисто клопотали про перегляд негативного рішення»⁶. Це підтверджується й архівним матеріалом. Так, приватний землемір-таксатор О.П. Єрмаков з м. Володимир у 1901 р. кількаразово звертався до попечителя Московського навчального округу з проханням прийняти його доньку Євдокію на історико-філологічне відділення Вищих жіночих курсів у Москві. При цьому він не приховував, що така наполегливість спричинена його похилим віком (55 років) та побоюваннями втратити працездатність, оскільки був єдиним годувальником⁷. Такі мотиви змушували батька поспішати дати власним дітям ґрунтовну освіту.

У світлі дівочих автобіографій

Дійсно, трансформації свідомості батьків і дітей щодо доцільності ґрунтовної освітньої підготовки доньок досить помітні в пізньоімперську добу. Для поглиблення наших міркувань звернемося до аналізу дівочих автобіографій, які репрезентують модерні покоління – генерації межі століть XIX – XX – fin du siècle. Емпіричним матеріалом для вивчення слугуватимуть автобіографії дівчат, які складали іспити за курс чоловічих гімназій при комісії Київського навчального округу. Серед них були і кур-

1 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 133.

2 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 134.

3 Вернадский В.И. Академическая жизнь // Вернадский В.И. Публицистические статьи. – Москва, 1995. – С. 167.

4 Швабэ Т. Девушка-подросток // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – С. Пб., 1911. – Т. 1. – С. 600.

5 Женщина в семейной и социальной жизни. – С.Пб., 1901. – С. 3.

6 Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903. – С. 240.

7 Центральний історичний архів Москви. Ф. 459. Оп. 5. Спр. 1052. Арк. 92, 96.

систки медичного відділення Київських вищих жіночих курсів. З наявних у справі дівочих его-документів нами спеціально відібрано для мікроісторичного аналізу автобіографії представниць верстви селян / землевласників та дівчат, які мали в дитинстві проблеми зі здоров'ям. На моделі їхніх життєписів прагнемо виявити, яку освітню підготовку вони здобули, чинники мотивації до навчання, ставлення батьків до фахової підготовки доньок, обставини дорослішання тощо.

Одна з дівчат, автобіографію якої розглянемо, – Євгенія Гаврилко. Вона народилася 13 грудня 1893 р. у селі Стародубсько-му Ставропольської губернії. Є. Гаврилко походила з селян; батько перебував на цивільній службі. Припускаємо, що її родина представляла нащадків етнічних українців, переселених на Кубань. Свій життєпис Євгенія починає з констатації складних умов її зростання. «Дитинство моє до шкільного навчання минуло у хворобах і лікуванні»¹. За рік після народження дівча захворіло дифтеритом, а потім її розбив параліч. Перенесене захворювання зумовило серйозні ускладнення: глухоту дівчинки до семи років і слабкість ніг, унаслідок якої вона довго не могла ходити.

У 1900 р. родина Гаврилко переїхала за місцем служби батька до с. Прасковино Ставропольської губернії. Зміцнившись здоров'ям, у 8 років Євгенія вступила до місцевого сільського початкового училища. Заклад був однокласним училищем, що представляв нижчу елементарну школу. Термін навчання був трирічним. Освітня підготовка школярів включала вміння читати, писати, рахувати та знання основ Закону Божого. Як зізналася дописувачка в автобіографії, училася вона досить успішно і за два роки вже студіювала курс випускного 3-го відділення. Але завершувати початкове навчання Євгенії довелося в другому училищі. Після Різдва 1904 р., у зв'язку зі службовим переведенням батька до с. Степове Ставропольської губернії, сім'я вчергове змінила місце проживання. Там Євгенія була прийнята до 3-го відді-

лення місцевого народного училища, яке успішно завершила і отримала свідоцтво про знання курсу однокласної початкової школи.

Здавалося б, освітні студії для сільської хоровитої дівчинки на цьому завершені. Утім, як вона зазначила в автобіографії, батьки вирішили віддати доньку до шестикласного міського училища до м. Моздоку Терської області. Отже, батьки – селяни за походженням, які проживала в сільській місцевості, вважали за потрібне продовжити освітню підготовку доньки і обрали варіант навчального закладу більш-менш їй по силі – багатокласне міське училище. Окрім того, Моздок знаходився відносно недалеко (за 60 верств) від селища, де проживала родина Гаврилко.

Навчальний курс багатокласного міського училища включав повну нижчу освіту з пріоритетом найбільш корисних знань для життя. Термін підготовки становив шість років, протягом якого учні вивчали: Закон Божий, читання, письмо, російську і церковнослов'янську мови, арифметику, практичну геометрію, географію та історію російську включно з необхідним матеріалом із всесвітньої історії та географії, відомості з «природничої історії» і фізики, креслення і малювання, співи, гімнастику². Школярі, які успішно опанували становив перших чотирьох років міського училища (близько 10 – 13 років), могли вступати без іспитів до 1-го класу гімназій і реальних училищ.

Євгенія Гаврилко підготувалася до іспитів і восени 1905 р. була прийнята до третього класу міського училища Моздоку³. По-суті, це означало завершення дитинства, оскільки дванадцятирічна учениця навчалася в іншому місті і проживала окремо від родини. В автобіографії дівчина не деталізувала обставини свого проживання в чужому місті, серед незнайомих людей, але припускаємо, що навчальні будні були непростими. Проте Євгенія виправдала покладені на неї роудиною споді-

1 Державний архів Києва (далі – ДАК). Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19.

2 Положение о городских училищах (1872 г.) // Хрестоматия по истории педагогики / под ред. С.А.Каменева, сост. Н.А.Желваков. - М.: Учпедгиз, 1936. - Режим доступа: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped006.html>

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19.

вання і в 1909 р. скінчила курс шестикласного міського училища в Моздоці. На цей час дівчині вже виповнилося п'ятнадцять років, вона здобула ґрунтовну нижчу освіту і повернулася в селище до родини. Подальший життєвий шлях доньки, без сумніву, обговорювали на сімейній раді. За усталеною в селянському середовищі традицією доросла дівчина мала допомагати вдома, готувати собі придане, брати участь у спілкуванні молоді, а родина придивлятися до підходящого шлюбного партнера. Утім, вчергове батьки прийняли рішення про продовження освітньої траєкторії доньки в напрямі професіоналізації: закладом для її підготовки обрали землемірне училище в Тифлісі. Прикметно, що саме старше покоління родини – батьки стали центром генерації ідей щодо поглиблення освітньої підготовки доньки. Євгенія в автобіографії це підкреслює фразами «вирішили віддати», «віддали». На нашу думку, батько – представник сільської інтелігенції – мав певне бачення майбутнього своєї доньки, складовою якого ставала розширена освітня підготовка.

Утім, плани батьків не здійснилися, оскільки на вночі залізничній станції, в очікуванні поїзда, валізу доньки з документами вкрали. Як із сумом зазначила Є. Гаврилко, «довелося провести вдома без навчання цілий рік»¹. Чим займалася в цей час? Дівчина слухняно допомагала матері по господарству. Переважно фізична сільська робота на свіжому повітрі суттєво покращила здоров'я хоровитої Євгенії. Водночас, як свідчить аналіз її автобіографії, батьків не полишають мрії щодо подальшої освіти доньки. За порадою ззовні, на яку батьки зважили, Євгенія в 1910 р. поїхала до Ростову з метою вступити до V класу комерційного училища².

Дівчина почала ретельно готуватися до вступних іспитів, задля чого поділила їх на два блоки: легші предмети здала в травні, більш складні – залишила на осінь. Улітку донька посилено студіювала екзаменаційні предмети, оскільки з окремих, як-то французька і німецька мови, алгебра, на-

вчання потрібно було починати з початку. Винагородою її старанності і працьовитості стало гарна підготовка, успішне складання решти іспитів восени і прийом її до V класу комерційного училища в Ростові.

За рік по тому звичний ритм навчального життя учениці Гаврилко було порушено важкою хворобою батька. Протягом двох перших місяців 1911 – 1912 навчального року учениця лишалася вдома допоки здоров'я родителя не пішло на поправку. З поверненням до VI класу училища їй довелося чимало часу і зусиль приділити навчальним предметам, щоб надолужити весь пропущений матеріал. Учениці було непросто впоратися зі значним обсягом навчальних завдань, що відбилося на її успішності. До VII класу комерційного училища Євгенія переведена уже з повторним іспитом.

Безсумнівно, значні навчальні навантаження і хвилювання за результативність навчання, отже в можливості його продовження, не могли не відбитися на слабкості від народження здоров'ї дівчини. В автобіографії вона чітко зазначила, що з того часу «почала страждати малоокрів'ям, доводилося пропускати занадто багато занять»³. Учениця почала відставати в навчанні і змушена була відмовитися від складання підсумкових іспитів за VIII клас. До того ж, продовжувати навчатися в Ростові у неї більше не було фінансових можливостей. Припускаємо, що хвороба батька вплинула на його працездатність, і він уже не мав засобів оплачувати доньці освіти і проживання далеко від дому.

На перший огляд, здавалося б, що дев'ятнадцятирічна дівчина має осмислити нові родинні реалії і шукати друзі – більш підходящі варіанти для власної соціальної реалізації. Припускаємо, що вдома з батьками вони так і зробили, обмірковували прийнятні для доньки і сім'ї подальші кроки. Важливо, що Євгенія Гаврилко не відмовилася від обраної стратегії – здобути середню освіту, а лише відкоригувала форми реалізації своїх планів з поправкою на стан власного здоров'я. Вона, вірогідно за схвалення батьків, вирі-

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19.

2 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19 зв.

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19 зв.

шила продовжити рух обраною освітньою траєкторією. Отримати свідоцтво про закінчення середнього навчального закладу вона планувала шляхом поетапного складання іспитів при комісії навчального округу спочатку за VI класів чоловічих гімназій, а потім і за VII класів, щоб «мати можливість продовжити навчання у вищому навчальному закладі»¹. Тобто, Є. Гаврилко обрала найбільш ефективний на початку XX ст. варіант – здобуття атестату зрілості (атестату за курс чоловічих гімназій), який давав його власникам додаткові бали при конкурсному зарахуванні до вищих жіночих курсів держави².

Таким чином, хвороблива сільська дівчина – Євгенія Гаврилко – з віддаленої провінції (Ставропольська губернія) за схвалення і підтримки батьків повільно, але невпинно, рухалася освітніми щаблями, здобуваючи навчальну підготовку в різних типах закладів нижчої школи з виразною націленістю на отримання середньої освіти в поєднанні з професійною кваліфікацією.

Розглянемо ще одну дівочу автобіографію модерної доби, яка так само мала проблеми зі здоров'ям у дитинстві. Це курсистка медичного відділення Київських вищих жіночих курсів – Волкова (ім'я своє в документі вона не позначила. – О. Д.), яка народилася 3 лютого 1893 р. у містечку Слов'янську Харківської губернії³. Вона відзначила в его-документі, що пам'ятала себе із ранніх років, як дитинча кволе і хворобливе. Подумки осмислюючи свої дитячі роки, вона з сумом констатувала, що рідні мали з нею чимало клопоту і прикрощів через потребу невпинного догляду. Найближчою до малечі була матір, яка провела чимало безсонних ночей біля неї і «вирвала доньку у смерті». Утім, запопадлива материнська любов і піклування, що врятували дівчинку, мали свій бік ціни. Під час догляду за слабовитою донькою матір Волкової захворіла і не змогла одужати. Як наголосила дівчина в автобіографії, не зважаючи

на своє нездоров'я, мати давала їй перші уроки грамотності. Отже, традиція освоєння освітніх азів у родині Волкової була усталеною, що вказує на обов'язковість прищеплення таких умінь нащадкам.

В автобіографічному наративі дівчина підкреслила виявлену від самого початку домашніх студій власну допитливість. Досить швидко опанувавши читання, вона не задовольнялася тільки книгами російською мовою. Роздивляючись іноземні видання, в яких дівча не розумілося, вона силилася знайти схожість із кириличною абеткою. Як можна зрозуміти, в сім'ї не практикували навчання іноземним мовам з дитинства. Водночас удома – в заштатному містечку – родина мала іноземну літературу, що доводить її належність до освічених прошарків суспільства.

Донька ж, здобувши бажане вміння читання, опісля не так цікавилася самостійним читанням. Хоровита дівчинка любила слухати, тобто їй спеціально читали дитячі книжки. Також вона чітко окреслила свої дитячі уподобання: казки і неправдоподібні оповіді їй не імпонували. Кволе від народження дівча захоплювали оповідання зі світу природи. Чергова порція почуті інформації породжувала в допитливої дитини чимало питань. Кожна нова бадилинка, пташка, комахка, про які вона дізнавалася, спонукали до питань: звідки? Чому не така як всі? тощо⁴. Питливий дитячий розум цікавила поява місяця, зірок і веселки. Пояснення дорослих для чомусика були настільки мудровані, що спонукали її до поглиблення дитячих міркувань. Фактично, слабomite здоров'я малечі, що не давало можливості повною мірою реалізувати ігрове рухливе дитинство, стало визначальним чинником, який скеровував виховні заходи батьків у бік розширення морально-пізнавальної сфери занять і зацікавлень доньки.

Соціальні обставини зростання хоровитої дівчинки були непростими. Як констатувала Волкова в автобіографії, шести років вона втратила матір і залишалася під опікою няньок, котрі, за її щирим зізнанням, абсолютно не займалися нею.

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 20.

2 Детальніше див. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. - Черкаси: Вертикаль, 2011. - С. 316.

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

4 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

Дитина була покинута на саму себе, проводила час на дворі «зі своїми комашками і квіточками»¹. Батько-годувальник довірив піклування про доньку «найнятим людям», оскільки не планував вдруге одружитися. Утім, «побачивши доньку вкрай занехаяною», він вирішив знайти підходящу дружину, яка б належно виконувала покладені на неї завдання, серед яких і виховання його доньки. Подальший автобіографічний наратив курсистки доводить, що вибір батька виявився досить вдалим. Як визнала Волкова в его-документі, «друга мати виявилася жінкою доброю, розумною і чуйною». Вона не мала своїх дітей, а тому щиро прихилилася до дівчинки, яка навзаєм її полюбила і майже не відчувала втрату рідної матері.

Яку освітню траєкторію обрали для доньки? Ураховуючи ранню допитливість дівчинки і вдале освоєння вдома азів навчання, батьки на восьмому році вирішили віддати до жіночої міністерської гімназії Слов'янська. Як визнала Волкова в автобіографії, перші роки (молодші класи) вона навчалася ліниво, більше займалася малюванням і читанням сторонніх книг². Утім, осмисливши своє відставання від шкільних товаришок, стала більш старанною і уважною, до навчальних гімназійних предметів. Додавало мотивації дівчині також бажання заслужити визнання класного колективу та позбавитися характеристики слабенької гімназистки. Результат не забарився. За рік викладачі гімназії відзначили Волкову як одну з найкращих учениць закладу, що додавало їй запобігливості до навчальних занять. Однак, як зазначила вона в его-документі, «не всі навчальні предмети гімназійного курсу викликали її зацікавлення»³. Найбільше гімназистка полюбила математику і природничі науки, отже і легко їх засвоювала.

Успішно скінчивши VII класів жіночої міністерської гімназії Слов'янська, Волкова тішилася власними досягненнями в колі рідних, які щиро раділи і пишалися донькою. Від народження хоровита дівчина завдяки своїй навчальній старанності і

працьовитості досягнула високого результату – опинилася в колі осіб, нагороджених при випуску з гімназії медаллю. Безперечно, це був вагомий особистий здобуток гімназистки.

Подальша освітня траєкторія Волкової включала навчання в додатковому VIII класі жіночої гімназії. Це був педагогічний клас, однорічний навальний курс якого передбачав оволодіння дидактичними методиками з самостійно обраних ученицею предметів. Як зауважила дівчина в автобіографії, вона вибрала математику, до якої відчувала поглиблений інтерес та мала природні здібності. Схвальний атестат гімназії та закінчення педагогічного класу гарантували права домашніх учительок та наставниць, решті випускниць середньої школи надали права вчительок народних училищ⁴. За законом домашні вчительки та наставниці мали право організовувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних і державних закладах, займатися навчанням у родині та отримувати пенсії за вислугу років⁵.

Завершення підготовки у VIII класі жіночої гімназії означало здобуття повної середньої освіти. Здавалося б, на цьому навчальна підготовка дівчини з провінційного містечка Слов'янська, завершена. Таки ні, модерна доба коригує бачення подальшого майбутнього як дівчат, так і батьків. Як зауважила Волкова в его-документі, з дозволу рідних вона вступила на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів, про що плекала мрії ще з V класу гімназії. Отже, успішна випускниця жіночої гімназії зі Слов'янська мала бажання здобути вищу медичну освіту. Її рішення підтримали батьки, які дали дозвіл на навчання та фінансували освітню підготовку і проживання в Києві.

Для переконливості аргументації звернемося до вивчення ще однієї автобіогра-

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

2 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

4 Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения // Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / Сост. М. Родевич. – С.Пб., 1884. – С. 48-50.

5 Домашние наставницы и учительницы // Алфавитный сборник законоположений и распоряжений помещенных в циркулярах по Санкт-Петербургскому учебному округу с 1883 по 1893 г. / Сост. В. Демант. – С.Пб., 1895. – С. 185.

фії курсистки, яка походила з сім'ї землевласника. В. Кандиба (повне ім'я не вказала. – О. Д.) народилася 1893 р. на родовому хуторі «Журбине» Конотопського повіту Чернігівської губернії.¹ Як зауважила дівчина в его-документів, вона була першою донькою в родині після п'ятиох синів. Така очікувана дівчинка стала, безперечно, батьківською улюбленицею. Освіті і вихованню доньки старші члени родини приділяли значну увагу і не шкодували на це коштів. Їхнє піклування включало запрошення педагогів для домашньої підготовки доньки («багато вчителів перебувало у нас»). Вірогідно, це було недешевою справою, оскільки родина проживала на хуторі, отже вчителів мали чи проживати в родині вихованки, чи мати можливість зручно доїжджати. В. Кандиба зізналася, що найбільше любила уроки музики і французької мови. Також багато часу селянська дівчинка присвячувала читанню. Вона перебувала під впливом «величних творів Тургенєва»².

Черговим етапом освітньо-виховної підготовки доньки батьки-землевласники зі статками визначили навчання в жіночій гімназії м. Конотоп, куди належно підготовлена вдома дівчинка вступила без проблем. Роки гімназійного навчання надали системності і чіткості розумовій діяльності вихованки, сформували засадничий кругозір. Дівочий інтерес до читання поглиблюється завдяки ознайомленню з програмовими творами з російської та зарубіжної літератури. Проте, за щирим зізнанням курсистки, найбільше задоволення літературних уподобань надавали їй праці Тургенєва. Саме він залишився її улюбленим письменником із дитячих років. Так розмірено минали шкільні роки В. Кандиби до VII класу, допоки життя не внесло свої корективи.

На початку останнього навчального року гімназистка серйозно захворіла. Уперше їй довелося зазнати фізичних страждань, відчути наближення «жахливого привида смерті». Дівчина перенесла складну операції та переконалася, що зна-

ння і мистецтво лікаря врятувало її від смерті. Як пише Кандиба в автобіографії, протягом шести тижнів вона перебувала в лікарні, де «під час довгих безсонних ночей і виснажливих днів» пацієнтка усвідомила велике діло медичного персоналу³. За таких обставин дівчина мала власний розмисел на роботу лікаря. Подвижництво Людини зі знанням, яка рішуче вступає в боротьбу зі смертю, котрій підвладне все живе і навіть сам лікар, стало доленосним чинником у житті пацієнтки. Дівчина, яка була за крок від смерті, вирішила стати лікарем. Свою життєву ціль В. Кандиба чітко визначила, тому виписалася з лікарні з наміром за всяку ціну домогтися свого. Покращивши стан здоров'я, дівчина розпочала підготовку до іспитів на атестат зрілості, тобто за курс чоловічих гімназій. Успішно склавши їх, у 1913 р. донька землевласника з невеличкого хутора Чернігівської губернії стала слухачкою медичного відділення Київських вищих жіночих курсів.

Що спонукало дівчат із середньою освітою на початку ХХ ст. не заспокоюватися на досягнутому, а спробувати власні сили і вступити до вищої жіночої школи? Одним із таких чинників була висока конкуренція серед випускниць гімназій зі свідомством «домашніх учительок та виховательок» істотно мінімізувала оплату їх праці. У Санкт-Петербурзі доходило до того, що дівчата погоджувалися працювати тільки за обід, а оплата 10 крб на місяць за урок уважалася щасливим випадком⁴. Не кращі можливості мали й випускниці інститутів шляхетних дівчат, що могли претендувати тільки на місце гувернанток та вчительок для дітей, переписувачок, інколи перекладачок⁵. Попечитель Казанського навчального округу Попов відверто визнав, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні» з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць⁶. Ініці-

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 83.

4 Страннолюбский Н. Современные нужды высшего женского профессионального образования // Русская школа. – 1890. – № 3. – С. 63.

5 Лухманова Н.А. Недочеты жизни современной женщины. Влияние новейшей литературы на современную молодежь. (Две лекции). – М., 1904. – С. 17.

6 РДІА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1547. Арк. 9 зв.

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 83.

2 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 83.

атор створення в Києві приватних вищих жіночих курсів А.В. Жекуліна зазначила, що значна частина випускниць середньої школи формувала контингент молоді, яка не могла знайти практичного застосування своїм знанням¹. Фактично, відсутність системи професійної освіти жінок у державі зумовила запиту багатьох наполегливих представниць до вищої школи. Професори Університету св. Володимира з цього приводу зауважили: «Жінка з вищою освітою мала безсумнівні переваги в боротьбі з труднощами повсякденного життя»². Голова Товариства з організації в Казані фізико-математичних вищих жіночих курсів А. Остроумова, наполягаючи на створенні закладу, мотивувала це «можливістю випускниць отримати доступ до високооплачуваних посад»³.

Маємо констатувати, що упродовж XIX – початку XX ст. у соціумі Російської імперії відбулася глибока зміна поглядів на доцільність підвищення освітнього рівня жіноцтва. Якщо на початку XIX ст. вважали, що забезпеченим випускницям інститутів шляхетних дівчат професія домашньої наставниці не знадобиться і батько-дворянин відверто заявляв: «Мої доньки не підуть у гувернантки, вони – не безприданниці; прийде час, повезу до Москви, знайдуться й для них наречені»⁴, то на початку XX ст. і батьки, і діти дедалі більше усвідомлювали необхідність отримання ґрунтовної освіти з метою розширення соціальної реалізації та незалежності від будь-яких несприятливих життєвих обставин.

На межі XIX – початку XX ст. навіть цілком забезпечені батьки прагнули дати не тільки синам, але і дочкам професійні знання, якими, у разі необхідності, вони могли б скористатися. У результаті на початку XX ст. фактично перестали існувати гендерні відмінності у визначенні характеру навчання та типу школи. Варто наголосити, що такі погляди притаманні не лише поколінню родителів – вихідців із дворянства, духовенства, міщанства, а

й поступально поширюються серед найбільш консервативної суспільної верстви – селянства. Підтвердженням нашої думки слугує кількісне зростання чисельності селянських доньок на вищих жіночих курсах Російської імперії. Приміром, у 1914 – 1915 н. р. на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах питома вага слухачок із селян становила 13, 9 %, на Московських – 9, 7 %, на Казанських – 13, 2 %, на Київських – 10 %, на Харківських – 17, 6 %⁵.

Разом із тим, незважаючи на стрімку соціальну демократизацію середньої і вищої жіночої освіти на початку XX ст., рефлексії частини старшої генерації педагогів і професорів не поспівали за швидкоплинними змінами. Приміром, успішна випускниця вищої жіночої школи селянського походження у візії професорів була радше щасливим винятком, ніж правилом. Свідченням цього є нотатки професора М. Бубнова – голови державної екзаменаційної комісії, яка діяла при університеті Св. Володимира у Саратові восени 1916 р. про одну з успішних випускниць Київських вищих жіночих курсів. Він зауважив, що його увагу привернула Пелагея Масченко, оцінки якої з усіх екзаменаційних предметів і кваліфікаційної роботи протягом навчання становили «вельми задовільно». На думку професора, здобутки курсистки підвищувало те, що вона за метричним записом донька селянина, водночас «її зовнішність і манери зробили б честь будь-якій найкультурнішій дворянській родині».⁶ у відповідь.

Як висновок, наголосимо, що генерацію батьків модерної доби, які представляли усі прошарки і соціально-професійні групи населення, на початку XX ст. непокоїла і об'єднувала спільна мета – за мінімальних фінансових витрат надати донькам освіту, що забезпечить їм у майбутньому можливість самостійних заробітків, отже гарантує «шматок хліба».

Вивчення статистичних матеріалів пізньоімперської доби переконує в сут-

1 ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 658. Спр. 176. Арк. 3.

2 РДІА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1927. Арк. 7 зв.

3 РДІА. Ф. 733. Оп. 155. Спр. 650. Арк. 3-4.

4 Сабанеева Е.А. Воспоминания о былом. 1770–1828 // История жизни благородной женщины. – М., 1996. – С. 363.

5 Драч О.О. Вища...С. 518-522.

6 Цит. за: Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. С. 138.

тевій соціальній демократизації дівочого контингенту гімназій, а отже доступності середньої жіночої освіти для представниць усіх суспільних верств і професійних груп, а також дієвому формуванні запитів випускниць середньої школи до здобуття вищої освіти. Студіювання автобіографій дівчат модерної доби, які походили із селян / землевласників чи мали проблеми зі здоров'ям, отже належали до соціально вразливих категорій, поглиблює висновки про те, що як соціальне походження, так і перенесені захворювання не становили перешкоди в русі визначеною освітньою траєкторією, головними етапами якої на межі ХІХ – початку ХХ ст. були: початкова освіта (шкільна чи до-

машня підготовка), повна середня освіта (навчання в жіночій гімназії), підготовка та вступ до вищої школи (вищих жіночих курсів). Саме непросте осмислення сучасниками подій та тогочасною публіцистикою розширення освітніх запитів родин і дівчат щодо середньої та вищої школи пізньоімперської доби спричинило формування оцінних суджень із певними негативними конотаціями процесу широкої доступності. У свою чергу, опоненти режиму підсилили гіперболізацію недоступності ґрунтовної освіти для доньок простих трудівників, що стало основою для сталого твердження і стереотипу щодо доступність освіти винятково для дітей багатих родин.

Світлана Савченко,

Київський університет імені Бориса Грінченка

БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ

Олена Михайлівна Апанович, сторічний ювілей якої ми відзначали у вересні 2019 року, була і залишається непересічною постаттю не тільки серед професійних істориків, а і громадських діячів. І хоча історичні реалії України ХХ століття склались таким чином, що науковий доробок багатьох визначних дослідників, який не відповідав офіційній політичній доктрині, замовчувався, а вони самі піддавались репресіям, усувались від наукового процесу, ця смілива, з активною громадянською позицією жінка-історик своєю науковою та громадською діяльністю змогла зберегти український характер національної гуманітаристики та зробити значний внесок у розвиток вітчизняної історіографії.

Політичні зміни та ідеологічні трансформації, які відбувалися протягом до-

статньо тривалого життя Олени Апанович (1919–2000 рр.) вплинули на її суспільно-політичні переконання та позначались на напрямках наукових праць. Зокрема у своїй статті про Олену Апанович та Олену Компан відомий історик Олексій Ясь зазначає, що їхня належність до однієї наукової генерації визначалася травматичним і адаптивним досвідом, набутим за часів сталінського режиму, воєнних потрясінь та суперечливої й паліативної десталінізації¹. Відтак тематика наукових досліджень Олени Апанович визначалась епохою, у яку жила вчена та її власним світоглядом. Незважаючи на те, що значну частину сво-

1 Ясь О. Олена Апанович та Олена Компан у культурно-мистецькому просторі української радянської історіографії, або дві версії модернізації історичного наративу 1960-х – початку 1970-х років // Архіви України. 2020. Вип. 3. № 324. С. 32.

єї творчої біографії вчена йшла проти панівних ідеологічних настанов, усе ж залишалася частиною радянського наукового дискурсу, майстерно одягаючи науковий український зміст у «радянські шати».

Лише за часів незалежності наукова спадщина дослідниці посіла належне місце в українському інтелектуальному полі. Її науковий потенціал, активна громадянська позиція, які вчена свідомо спрямовувала на широкий загаль, сприяло зростанню національної самосвідомості та відродженню українства.

Етапи наукової біографії О. Апанович, на нашу думку, нерозривно пов'язані з такими чинниками:

1. Політико-ідеологічна ситуація в СРСР та УРСР зокрема.

2. Основний історіографічний дискурс в українській науці (радянській і пострадянській) у поєднанні з її суб'єктивними науковими вподобаннями.

3. Робота в науково-дослідних, архівних інституціях, яка зазвичай визначала тематику досліджень.

Загалом можна погодитись із відомими істориками-джерелознавцями, як от М. Ковальським та Ю. Мициком, які поділяли наукову творчість істориків на 4 основні періоди. Відтак ми дозволимо собі коротко схарактеризувати ці періоди, суттєво уточнивши дати та посади дослідниці.

Перший період: серпень 1944 р. – вересень 1950 р. – робота в ЦДІА УРСР (Центральному державному історичному архіві УРСР у місті Києві). Це перший здобутий досвід роботи молодшої дослідниці не тільки в архівних, а і взагалі наукових установах. Навчання в аспірантурі, підготовка та захист дисертації. Становлення як вченої та знавчині архівної справи. Достатньо стрімко складається і кар'єрне зростання (від наукової співробітниці до начальниці давніх актів). Формування історичного світогляду та захоплення історією українського козацтва. Вихід першої публікації у 1946 році¹, та звільнення з архівних органів.

1 Україна перед визвольною війною, 1648–1654 : зб. документів (1639–1648 рр.) / АН УРСР, Ін-т історії, Упр. держ. арх. МВС УРСР, Центр. держ. іст. арх. УРСР; уклад. Н. С. Сидоренко, О. М. Крамаренко, О. М. Апанович, Г. Ф. Осипова. Київ : Вид-во АН УРСР, 1946. 256 с.

Другий період її наукової діяльності тривав: жовтень 1950 р. – вересень 1972 р. Праця на посаді молодшого, старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР. Саме в цей час у істориків формується високий рівень авторитету в середовищі істориків та громадськості. Вчена стає причетною до опозиційної когорти радянських істориків України, що призвело до її звільнення з Інституту історії УРСР під приводом скорочення штатів у 1972 році.

На *третій період* її наукової праці припадає *лютий* 1973 р. – березень 1990 р. Робота на посаді старшого наукового співробітника² та редактора першої категорії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. Працюючи в унікальному архівосховищі дослідниця описала близько тридцяти особових фондів, визначила для себе два нові напрями – українська рукописна книга та дослідження української біографії Володимира Вернадського. Адже саме вона віднайшла щоденник академіка, підготувала низку розвідок щодо різних аспектів його біографії та діяльності. Окремо було видано монографію³ про зв'язки вченого з Україною, яка мала два видання⁴.

Четвертий період її наукової праці: березень 1995 р. – грудень 1999 р. – поновлення О. Апанович на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ^{5,6} сприймається як повернення справедливості, проте через поважний вік і слабке здоров'я вчена вже не могла розгорнути активну наукову організаційну роботу, а зосередилась на публікаціях козакознавчих праць.

Олена Апанович належить до того покоління радянських / пострадянських

2 Мицик Ю.А. Козацька мати // Слово «Просвіти». 1999. №№9(63), 10 (64). С.91–94; 121–125.

3 В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович ; АН УССР. Київ : Наук. думка, 1984. 235 с.

4 В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. 2-е изд., испр. и доп. Киев : Наук. думка, 1988. 366 с.

5 Ковальський М. Відданість життєвому покликанню // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. Дніпропетровськ, 1995. С. 4.

6 Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919–2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. // Наукові записки. Історичні науки. Острог, 2000. Вип.1. С.177–184.

істориків, яке сформувалось і почало працювати після Другої світової війни. За спостереженням О. Яся «повоєнні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов». На їх впливали кілька векторів: соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, можливості часів «відлиги», а також суперечливе усвідомлення інтелектуалами зв'язку із попередниками, засвоєння якоїсь частини «дожовтневої» спадщини¹.

Всі ці вектори, на які так влучно вказує О. Ясь, неодмінно вплинули і на напрями наукових уподобань нашої героїні зокрема. Тож спробуємо визначити основні напрями наукових досліджень Олени Апанович.

Видатний історик В. Михайлов виділяє два такі напрями: козацька проблематика та студії української рукописної книги XVII-XVIII ст.² На нашу думку, коло наукових інтересів О. Апанович значно ширше: історія українського козацтва та ранньомодерна історія (у радянській термінології цей період називався середньовіччям, тому в джерелах знаходимо як напрям її наукової праці – медієвістика), археографія і джерелознавство, козацьке літописання та історія рукописної книги, історіографія та історіософія. Характерною рисою творчості вченої була популяризаторська праця.

Провідним же напрямом її наукових досліджень був козакознавчий. Так, досліджуючи історію українського козацтва, Олена Апанович не могла не вивчати його провідників. Таким чином почав формуватися ще один новий напрям наукових досліджень істориків – біографістика.

На думку сучасних дослідників, «у сюжетному плані в працях О. Апанович, підготовлених протягом 1950 рр., переважала військова та соціально-економічна

проблематика. Натомість політична історія перебувала на других ролях»³. Значну кількість статей у цей період було видано з історії визвольної боротьби, про виступи запорожців проти турецько-татарської агресії, про морські походи та змальовано історичні портрети Івана Сірка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Петрика тощо. Звісно, як і переважній більшості українських радянських науковців, їй не вдалося уникнути кон'юнктурних тем, але вчена намагалась показати значущість козацьких провідників в українській історії. Першим образом, який вдало представила дослідниця на шпальтах газети «Вільне життя»⁴, у часописах «Вітчизна»⁵ та «Україна»⁶ був герой визвольної війни українського народу проти польської шляхти Максим Кривоніс.

У 1957 році до видавництва «Соціально-економічної літератури» вона подала ґрунтовну наукову працю про І. Сірка⁷. Але ця робота через «неформат», так і не була видана.

Незважаючи на невдачу спробу, Олені Апанович все ж вдалося створити неповторну галерею портретних образів гетьманів та кошових отаманів. Це були різні за жанром і формою роботи. За 13 років (з 1959 по 1972 рр.) нею було написано й опубліковано 76 біографічних статей у «Радянській енциклопедії історії України», «Українській радянській енциклопедії» та «Советской исторической энциклопедии»⁸. У праці 1970 року «Полководець» про

3 Смолій В.А. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) / Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. // Український історичний журнал. 2012. № 1. С. 18.

4 Апанович О. Герой визвольної війни українського народу проти польської шляхти Максим Кривоніс // Вільне життя. 1954. 6 січ.

5 Апанович О. Народний герой Максим Кривоніс // Вітчизна. 1954. № 4. С. 95–96.

6 Апанович О. Максим Кривоніс // Україна. 1954. № 2. С. 18.

7 ІР НБУВ. Ф. 374. Олена Михайлівна Апанович. Оп. 1. Спр. 753. Протокол засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР щодо наукової доповіді О.М. Апанович «До оцінки діяльності Івана Сірка». м. [Київ]. Машинопис. Додаток: листи від різних видавництв до Інституту історії АН УРСР щодо видання монографії О.М. Апанович «Іван Сирко – видаючийся діятель України второй половины XVII в.», арк. 7–8. 26 червня 1957 р. 8 арк

8 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 75.

1 Ясь О. Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф. Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2013. Вип. 7. С. 204.

2 Михайлов В. Олена Апанович – історик українського козацтва (біоісторіографічний аспект) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2008. [Електронний ресурс] / В. Михайлов // www.VuzLib.com : сайт. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1693/52/>

Б. Хмельницького¹, на думку М. Дмитрієнко, вперше в українській історіографії подається характеристика полководницького мистецтва гетьмана².

Поза увагою дослідниці не залишилось і шановане українське жіноцтво – Роксолана³ та Маруся Богуславка⁴.

У лютому 1973 року (після звільнення у вересні 1972 року з Інституту історії АН УРСР) на початку роботи у відділі рукописів ЦНБ змінилась тематика джерелознавчої й археографічної роботи Олени Апанович, проте також стосувалася діячів XVI–XVIII ст. Вчена видала кілька статей про видатного вченого і мандрівника Василя Григоровича-Барського⁵. Працюючи над упорядкуванням архівних фондів відділу рукопису, намагалась зацікавити наукову спільноту архівом історика Андроніка Степовича⁶.

Саме завдяки її зусиллям було проведено й опис нефондованих архівних документів, серед яких були й архівні матеріали видатних українських діячів, а саме: мистецтвознавця О.П. Новицького, археолога та етнографа Я.П. Новицького, історика М.І. Лілеєва, математиків Г.В. Вороного та М.В. Остроградського, київського митрополита Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, Радзивілів, Дорошенків, Капністів, Лашкевичів, Шодуарів, Закоморних, Жежельських.

Ще однією визначальною для української науки постаттю, яку активно досліджувала і популяризувала Олена Апанович був Володимир Вернадський. Під час роботи над історією ЦНБ у 1979 р., вона знайшла щоденник вченого⁷. «Знайшовши щоденник В. Вернадського, я зрозу-

міла, що це непересічна річ, яка в своєму змісті, на жаль, має антирадянські висловлювання, і якщо я здам його, то він для науки зникне назавжди. Тому я його довго не здавала», – пригадувала О. Апанович. Завдяки знайомому, ще з аспірантських часів, ботаніку С. Стойку, вона потрапила на прийом до віце-президента АН УРСР К. Ситника і розповіла про знайдений щоденник В. Вернадського. Ця подія співпала з прагненням АН УРСР відродити ім'я першого президента УАН та поставити йому пам'ятник. К. Ситник порадив спочатку написати статтю з розлогими цитатами зі щоденника, і у жодному разі не передавати його до Москви⁸. Дослідницею було накопичено значний матеріал про діяльність В. Вернадського в Україні окрім щоденника, тому вона мала змогу опублікувати низку наукових статей⁹.

Зацікавленість Олени Апанович виникла ще й тому, що у процесі дослідження вчена виявила козацьке походження академіка – по матері з козацької старшини, а по батьковій – із запорожців. Ім'я вченого О. Апанович намагалась увести у тогочасний науковий дискурс. 120-річний ювілей допоміг підготувати монографію у співавторстві зі С. Стойком та К. Ситником без зазначення авторства у конкретних розділах, проте основну роботу виконувала саме О. Апанович. У зв'язку з її політичною «неблагонадійністю», пропонували зняти авторство, але вона не погодилась як і К. Ситник. Коли Б. Патон відмовився підписувати передмову до книги, то С. Стойко і О. Апанович змушені були вмовляти К. Ситника, щоб він не йшов з авторів, оскільки тоді книга може і не вийти. С. Стойко змушений був на Президії АН УРСР підняти питання про видання книги. Також його переконували у керівних колах не брати в автори Олену Апанович, бо «за нею стежить КДБ». Подолавши такий складний шлях, у 1984 році з'явилась російськомовна монографія з

1 Апанович О. М. Полководець : до 375-річчя з дня народження Богдана Хмельницького // Вітчизна. 1970. №12. С. 165–172.

2 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 75.

3 Апанович О. Роксолана. Українська радянська енциклопедія. Київ, 1963. Т. 2. С. 338.

4 Апанович О. Маруся Богуславка – історична постать? // Наука і життя. 1965. № 3. С. 9–13; № 4. С. 27–31; № 5. С. 13–15.

5 Апанович О. Подорож киянина: [Василя Григоровича-Барського – вченого сходузнавця XVIII ст.] // Сузір'я. 1982. Вип. 16. С. 121–125.

6 Апанович О. Архив А. И. Степовича // Сов. славяноведение. 1982. № 5. С. 95–105.

7 Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018 / відп ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2018. 252 с.

8 Інтерв'ю Олени Михайлівни АПАНОВИЧ. Записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 року в неї вдома, в Києві, на вул. Єжена Потьє, 11, кв. 55 // Віртуальний музей дисидентського руху. Архів Харківської правозахисної групи: Режим доступу: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>

9 Апанович О. М. Академік Вернадський і слов'янський світ // Всесвіт. 1984. № 6. С. 151.

документами «В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине», яку перевидали у 1988 році¹.

Загалом, Олена Апанович присвятила академіку Володимиру Вернадському протягом 1984–1989 років понад 20 своїх публікацій. З 1987 по 1990 рр. вона була заступником вченого секретаря Комісії АН УРСР з розробки наукової спадщини В. І. Вернадського² та видала джерелознавчу статтю³. Вчена порушувала різноманітні теми, що сприяло висвітленню академіка як вченого і людини⁴. У 1992 році Олена Апанович півтора місяці працювала в Парижі над матеріалами В. Вернадського у Національній бібліотеці та Національному архіві, в Інституті ім. Кюрі. Їй вдалося знайти раніше невідомі матеріали та опублікувати частину з них⁵.

Особливе значення мали її публікації про зв'язок академіка з українською землею⁶. Одна стаття про українські адреси В. Вернадського була опублікована у 2004 році вже після її смерті – «Сторінки прозоринь великого вченого: шишацький період»⁷. Саме дослідження О. Апанович стали підставою для клопотання в 1988 році перед урядом про присвоєння бібліотеці імені В. Вернадського⁸. Загалом її

наукові та науково-популярні дослідження, доповіді на наукових конференціях⁹ повернули в українську історіографію тему «В. Вернадський і Україна» та дали змогу розширити джерельну базу наукових студій.

Досліджуючи життя і наукову творчість В. Вернадського, О. Апанович захопилась його ідеєю ноосфери та її відображенням в історичній науці¹⁰. Тому її виступ на конференції «Міфологія в українській історіографії (XIX–XX століття)» у жовтні 1993 року, організований М. Брайчевським, який очолив Київський осередок Українського історичного товариства¹¹, став помітною подією в науковому житті Києва. Окрім Олени Апанович у конференції взяли участь провідні українські вчені, такі як Сергій Білокінь, Ярослав Дзира, Павло Сохань, Володимир Сергійчук.

У часи незалежності, як і вся українська історична наука, О. Апанович, за влучним висловом Я. Калакури, переживала ситуацію «діалогу поколінь і конфлікту методологій»¹². Вчена так само мала внутрішній конфлікт зміни власних підходів до оцінки діяльності багатьох історичних постатей, про яких писала раніше. На нових методологічних підходах базуються кілька наукових та науково-популярних робіт до 400-літнього ювілею Б. Хмельницького і його сподвижників. Зокрема «УІЖ» опублікував її працю про військове мистецтво Б. Хмельницького¹³. Про

1 В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К.М.Сытник, С.М.Стойко, Е.М.Апанович; АН УССР. – К. : Наук. думка, 1984. – 235 с.; 2-е изд., испр. и доп. – К. : Наук. думка, 1988. – 366 с.

2 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 80.

3 Апанович О. М. Рукописные материалы В.И. Вернадского, документы о его жизни и деятельности в архивохранилищах г. Киева / Е.М. Апанович, С.Н. Киржаев // Бюл. комис. по разработке науч. наследия акад. В.И. Вернадского. Л., 1990. № 7. С. 3–40.

4 Апанович О. М. Вчений, організатор науки, людина // Отчий край-85 : Іст. літ. зб. К. : Молодь, 1985. С. 48–58.

5 Апанович О. М. Французькі адреси Володимира Вернадського // Хроніка 2000. 1995. Вип. 2-3. С. 225–227. Публ. : Вернадський В. Про необхідність організації біогеохімічної лабораторії. С. 231–240; Листи до французьких вчених. С. 241–247.

6 Апанович О. М. Академик В.И. Вернадский на Полтавщине // Первая Всесоюз. науч. конф. по ист. краеведению (г. Полтава, окт. 1987 г.) : [Тез. докл. и сообщ.]. К. : Б.и., 1987. С. 264–265.

7 Апанович О. М. Сторінки прозоринь великого вченого: шишацький період. Хроніка–2000. Київ, 2004. Вип. 57/58. С. 510–528.

8 Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018 / відп ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2018. С. 252.

9 Степченко О.П., Бодак О.П., Щерба Л.С. Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження: науковий каталог / відп. Ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2019. С. 175–180.

10 Апанович О. М. Ноосфера та історична наука // Міфологія в українській історіографії (XIX–XX ст.) : Тези доп. І наук. конф. Київ, осередку Укр. іст. т-ва, жовт. 1993. К. : Б. в., 1993. С. 6–8.

11 Галішевський В. А. Громадська діяльність Михайла Брайчевського: Дис. канд. іст. наук № 07.00.01/В. А. Галішевський. Острого : Національний університет «Острозька академія», 2015. С. 131.

12 Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2009. Вип. 4. С. 266.

13 Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 33–45.

Б. Хмельницького також вийшла публікація у Відні¹.

Наукові та популярні праці Олени Апанович сприяли поверненню в український дискурс імені гетьмана Івана Виговського. У 1995 році вчена порівнювала військову стратегію і тактику Б. Хмельницького та І. Виговського на науковій конференції «Конотопська битва 1659 р. та її значення в національному поступі України»². Потім цю доповідь було опубліковано у пресі та книзі Івана Скрипника³.

Ще у 1971 році відома історикиня написала про Петра Конашевича-Сагайдачного у зв'язку з 350-річчям Хотинської битви, чи не вперше згадуючи гетьмана та вказуючи на його здобутки за для України. Стаття вийшла у «Літературній Україні», проте один із читачів (радянський військовий) у листі до газети засудив гетьмана, адже він мовляв «на Москву ходив!». Того ж року виступала на конференції у Хотині. Але після звільнення її з Інституту історії (вересень 1972 року) директор установи А. Скаба наказав зняти і замінити ім'я О. Апанович у статті, а також акценти в оцінці гетьмана на негативні⁴. Тільки за двадцять років потому, вона видала брошуру про П. Конашевича-Сагайдачного⁵. Можна сказати, що сучасні оцінки цього діяча козащини базуються саме на її наукових підходах.

За часів незалежності вчена присвятила кілька науково-популярних статей Пилипу Орлику. Згодом опублікувала розвідку про гетьмана і його Конституцію в журналі «Хроніка-2000». О. Апанович високо оцінювала демократичний характер документу⁶.

Поза увагою Олени Апанович не залишилися і такі відомі всім постаті українського козацького періоду як Іван Мазепа і Петро Калнишевський. Беручи активну участь у конференціях у Батурині (1991 та 1994 рр.), вона виголосила доповідь про роль і місце І. Мазепи в розбудові української козацької держави⁷. Публікація О. Апанович у часописі «Людина і світ» у 1995 році сприяла поверненню постаті П. Калнишевського в українську історію.

Найбільшим досягненням «козацької» біографістики вченої є її книга «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі», видана у 1993 році⁹. Ця праця в часи становлення історичної науки незалежної України мала велике значення та популяризувала постаті української історії. Високо оцінив книгу М. Брайчевський¹⁰. А сама дослідниця стала лауреатом Шевченківської премії у номінації «кращий твір літератури і мистецтва для дітей та юнацтва»¹¹.

Окрему частину біографічних праць історикіні становлять її дослідження про істориків. Уже в часи незалежної України у збірнику на її пошану з'явилась робота про К. Гуслистого. Вчена віддає належне науковому керівнику, який прищепив їй любов до архівних документів та визначив спрямування її наукових досліджень. Учена виділила два періоди життя і наукової діяльності К. Гуслистого: 1) 1920 – кінець 1940 рр.; 2) 1960–1970-ті рр. Незважаючи на тиск радянського режиму, учений, на її думку, продовжував українську історичну традицію¹².

Другою визначальною фігурою для наукового становлення О. Апанович був Ф. Шевченко. Помітною подією в іс-

нович О. М. Конституція Пилипа Орлика // Хроніка 2000. 1998. Вип. 23/24. С. 90–102.

7 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 84.

8 Апанович О. М. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. 1995. № 1/2. С. 15–22.

9 Брайчевський М. Ю. Гетьмани, гетьмани, коли ви б повстали. Відгук на книжку Апанович «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» // Літературна Україна. 1994. 24 лютого.

10 Там само.

11 Державна премія України імені Тараса Шевченка – лауреати 1994 року // Режим доступу: <http://surl.li/gkooy>

12 Апанович О. К. Г. Гуслистий – історик України // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. Дніпропетровськ, 1995. С. 196–198.

1 Bohdan Chmelnitzkyj – der Heerfuhrer / O. Apanowytch // Австрійсько-український огляд-Osterreichisch-Ukrainische Rundschau. Відень, 1995. № 1. S. 103–110.

2 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 83–84.

3 Апанович О. М. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег // Українське Слово. 1995. 13 лип.; 20 лип.; Наука і суспільство. 1995. № 9–10. С. 54–58.

4 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 84.

5 Апанович О. М. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Чернівці: Ред.-вид. від. облподіграфвидаву, 1991. 22 с.

6 Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. № 6. С. 66–69; Апа-

торіографії стала книга науковиці про цього визначного історика, видана у рік її смерті¹. Можна погодитися з автором передмови – академіком В. Смолієм, який наголошував на «мемуарності» видання з притаманними цьому жанру позитивними і негативними складниками: як перевага – емоційна розповідь Олени Апанович, а як недолік – «суб'єктивізм автора»².

Ми ж відзначимо, що у цій роботі дослідниця вперше здійснила поділ наукової біографії вченого на періоди та зазначила найголовніші його наукові досягнення. Упорядники видання передрукували його і чотири роки потому, бо праця О. Апанович не втратила своєї актуальності³. Також вчена стала авторкою праць про своїх, молодших за віком, колег-істориків, зокрема Ю. Мицика⁴.

Деякі біографічні праці науковиці мають характер спогадів. У 2000 році, уже по смерті дослідниці, вийшли її мемуари про Олену Компан⁵. Вони містять значну кількість цікавих фактів і оцінок, але є певною мірою відтвореною передбаченою емоційною реакцією про колегу і подругу.

Окремої згадки варта її праця про спадщину Сергія Подолинського, до того майже невідому в Україні. О. Апанович поєднала його ідеї з власними щодо ролі козацтва і дійшла висновку, що козацтво врятувало український народ від винищення агресивними сусідами, втрати національної самоідентичності. І в цьому вбачала внесок у світову цивілізацію, її етнофонд. Та головну історичну роль

козацтва вчена визначала в конструктивній діяльності – створенні козацької християнської республіки, Гетьманської держави^{6,7}. Дослідниця у своїх працях дійшла висновку, що агрокультура українського козацтва мала витoki в ментальності українського селянства⁸. І хоча підходи Олени Апанович до вивчення та оцінки козацтва поділяли не всі вчені, проте вона заклала основу для подальшої дискусії.

Таким чином, можна дійти висновку, що в українській науці Олена Апанович посіла помітне місце з 1950 рр. Протягом тривалого наукового життя основною темою її досліджень було вивчення українського козацтва, зокрема Запорізької Січі. Проте маємо визнати, що вагомим новим здобутком для всієї української історіографії постала і її біографістика. Серед якої найбільшим – дослідження зв'язків В. І. Вернадського з Україною. Нею не тільки ґрунтовно висвітлено козацьке походження академіка, а і зв'язки вченого з українськими науковцями.

За часів незалежної України відбувся її другий, після 1960 рр., науковий розквіт. Саме в цей період, працюючи без ідеологічних і тематичних обмежень, на належному науковому рівні, вчена змогла створити низку біографічних статей та видати книгу «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі», за яку здобула популярність і визнання в суспільному і дослідницькому дискурсах, стала лауреатом Шевченківської премії – найпочеснішої нагороди діячів науки і культури України.

1 Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко : історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 1: Джерела. К.: Державний комітет архівів України, 2004. С. 15–130.

2 Там само. С. 12.

3 Там само. С. 15–130.

4 Апанович О. Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицика / Мицик Юрій Андрійович: Біобібліогр. покажч. / Укладач Т. О. Патрушева. К. : Видавн. Дім «КМАcademia», 2000. 64 с. (Сер.: «Вчені НаУКМА»).

5 Апанович О. Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, ч. 1. (Пам'яті Олени Станіславівни Компан). К., 2000. С. 13–21.

6 Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 86.

7 Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника. До 50-річчя наукової діяльності лауреата Державної премії імені Т.Г. Шевченка Олени Апанович // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: 3б. ст. Дніпропетровськ: Промінь, 1995. С. 9–14.

8 Апанович О. Українське козацтво – явище планетарне // Самостійна Україна. 1992. Листопад (№ 42); Апанович О. М. За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. [Севастополь]: Б-ка часопису «Дзвін Севастополя», 1999. 26 с.

АНТРОПОЛОГІЯ

Андрій Темченко,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОДИ КІСТЯКА ЛЮДИНИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У лікувальних текстах міфологія кістяка формується в межах загальної опозиції «живий / мертвий». Перша її частина характеризує кістяк як статичну, ієрархічну і міцну структуру, що слугує основою тіла. Натомість у представників потойбічного світу він відсутній або позбавлений цілісності, статичності і вертикальності¹, що пояснює, чому хвороби зображуються як хробакоподібні / черв'якоподібні істоти. Наприклад, у текстах від кровотечі фігурує «безребра» овечка, напівзотліла / безкровна / застигла нерухомість якої має зупинити плин крові з рани: «Коло синього моря безребра овечка стояла (ознака завмирання – при. авт.) <...>, де сонце сходить, там кров знімається, де сонце заходить, там кров запікається (зупиняється – прим. авт.)»². Однак, в замовляннях подібні образи зустрічаються край рідко, оскільки описують початкову стадію тління. Потойбічне в цьому разі сприймається як джерело смертельних інфекційних захворювань, що кардинально не відповідає меті лікувального обряду. Частіше потойбічні персонажі відповідають візуальному сприйняттю вже зотлілого, а відтак

нешкідливого / опрідметненого мертвого, тому ототожнюються з «білою костью», тобто «чистою» / безтілесною. Звідси стає зрозумілою семантика «пісних» (безкостих) поминальних страв: колива, капуста, киселю, каші, млинців і, як виняток, риби. Пор.: «ні риба, ні м'ясо» → варіант «ні живий, ні мертвий» / «ні се, ні те», де *се / риба* і *те / м'ясо* є межовими мітками системи, що позначають два протилежні стани «се → цей світ → життя і те → той світ → смерть». Сприйняття образу риби як символу життя базується на емпіричному досвіді і проявляється в лексичних конструкціях, зокрема у відсутності висловлювань типу «убити / умертвити рибу» (натомість вживається форма «зловити рибу»). Відсутність м'ясних / плотських страв заперечує ідею остаточного вмирання (стирання імені об'єкта в міфологічній картині світу) і презентує інший аспект буття, як продовження життя в потойбічному світі. Так, в чарівних казках поширеним є сюжет, коли дід (напевне покійник або знахар / відун) піднімається на небо по драбині / дереву і потрапляє до хатинки з млинців («Казка про сімох братів-гайворонів і їх сестру», «Козина хатка»). Образ небесної хатинки наближується до помешкання Баби-Яги, «накритого млинцем» чи західноєвропейського «пряничного будинку». Свідчення про небесне походження млинців (О-Ладків, де «О» є рудиментом давнього звертання-рефрену) зустрічаємо в при-

1 Белова О. В. Толстая С. М. Кости // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 631-633.

2 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – С. 36.

казці про надмірну цікавість (або відчуття невидимого): «Вона своїм носом чує, як на небі млинці печуть». У білорусів гикавку відсилають у місця, «де бліни п'якують, табе дадуть». Пор. з поминальним звичаєм залишати шматок млинця / хліба і склянку води покійнику.

Перелічені вище страви асоціюються з життям, тому не використовуються в лікувально-знеболювальних практиках, мета здійснення яких полягає у тимчасовому умертвіння плоті. Натомість обряд «експлуатує» властивості «німого» / скелетоподібного тіла, яке згодом стає фетишем: 1) «Как мёртвый не слышит в себе ни скорби, ни болезни, так и я раб Божий (ім'я), не слышал ни скорби, ни болезни»; 2) «У <...> мертвеца не болела голова, не щемили зубы, не ломило кости, век по веки, отныне до веки»¹; 3) «Шоб у мене ў роті зуби не болелі. Нехай тоди заболять, яку моєй бабці Овдошкі на том светє кості заболять»². Звідси мовні аналогії: укр. *кость*, але литовськ. *kusti* – «одужувати», а також діал. шведськ. *Kusa* – «чарувати»³. Для тамування ревматичного болю до ураженого місця прикладали кістку покійного, намітку / хустку, якою зв'язували його ноги, або ложку мерця: 1) «Цей мертвий замира, нехай рабі Божій (ім'я) гризь одбира»⁴; 2) «У мертвого ложку взяти да тою ложкою [поводить по нариву] да: «Так як цей мрець не дейструє, так штоб ета жоўна не действовала»⁵. Наявними могли бути інші магічні дії, які провокували «потойбічні» стани занімілості і заспокоєння: «Млад месяц, где ты был?» «Над морем плыл». «Что ты видел?» «Мёртвое тело». «Как оно лежит?» «Не разожмя и не разведя губ и не поворотив языка.» «Так и бы и вы, пораженны зубы, онемели по дням, по ночам, по часам, по минутам, ныне и завтра. Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа.

1 777 заговоров и заклинаний русского народа / [сост. А. Александров]. – М.: Локид, 1997. – № 203, 216

2 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М.: Индрик, 2003. – № 479.

3 Маковский М.М. Семиотика языческих культов (Мифопоэтические этюды) // Вопросы языкознания – 2002. – № 6. – С. 73.

4 Рецепты народной медицины ... С. 86.

5 Полесские заговоры ... № 364

Аминь»⁶. Хворе місце перев'язували ниткою (імітація зв'язування ніг покійного), випряденою в Чистий Четвер, на порозі власної оселі оголеною жінкою (лімінальною особою), яка мала обертати веретено в протилежному напрямку⁷, тобто прядіння «нитки долі» відбувається проти руху сонця, що провокує зворотне розвертання черговості подій (створення «альтернативної» часової парадигми).

Очевидно, що «контакти» з потойбічним є небезпечними, тому вони регулюються традицією. Не регламентоване обрядом торкання неживого тіла провокує виникнення «мертвої кістки» (підшкірного безболісного наросту). Можливо, що в такий спосіб розцінюється «незгода» покійного на присутність на похоронах небажаної / «не чистої» особи⁸, що пояснює специфічне ставлення до тілесної неповноцінності як ознаки локального викривлення, тобто порушення тілесних пропорцій розцінюється як загроза глобальному порядку. Під час обрядового лікування встановлюються обмеження небезпечних контактів з потойбічним. При замовлянні «гризі» кістку брали захищеною рукою – полою чи хусткою, торкалися або обносили навколо хворого місця, після чого повертали на місце⁹. Повернення кістки «на місце» унеможливорює експансію «мертвого» на територію «живого», оскільки зміна первинної дислокації кістки (її перевертання / розвертання) загрожує порушенню стабільності часово-просторової структури (його перевертання / розвертання). В цьому аспекті кістка є знаком потойбічного, матеріальним залишком далекого минулого. За логікою міфу зміна її початкового розташування / попередньої події може негативно вплинути на структуру теперішнього / наступної події (в традиційній культурі забороняється «тривожити» кістки мертвих, тому повертання кістки «на місце» ніби нівелює це порушення). Обнесення кістки навколо хворого (лімінальної особи) окреслює

6 777 заговоров и заклинаний ... № 200.

7 Рецепты народной медицины ... С.86

8 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської обл.

9 Рецепты народной медицины ... С. 86.

захисну замкнену лінію. Не випадково подібні графеми наносили на лімінальні об'єкти, що слугували своєрідними порталами зв'язку з невидимим. Показовим в цьому плані є дзеркальна рама з колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею¹. Інакше кажучи, рухоме потойбічне, тобто «*рухоме нерухоме*» є абсурдним, тому «живих» мерців «прикріплювали» до землі. Звідси походження культу пращурів, яких сприймали як своєрідний еталон, що прикладався в потрібний момент до мінливих і нестабільних емоційних і фізичних станів, викликаних недугами: 1) «На крутой горе стои церковь, в этой церкви три мертвеца в гробницах. Я приду к ним и крюсь, морюсь, и молюсь»; 2) «Стал я раб Божий (ім'я), благословлясь, пошел я перекрестясь из избы дверьми, из ворот воротами, под восток, под восточную сторону на окиян-море; на окияне-море есть остров, на острове желты пески, на желтых песках лежит семдесят семь мертвецов; у семидесяти семи мертвецов есть Семен-Мертвяк»².

У такому разі *мертве*, як і *живе*, є структурним елементом міфологічної картини світу, а його функції обмежені обрядом, оскільки спрямовані винятково на припинення процесів, пов'язаних з станом «зайвого» / болісного руху: «На мори хрест, на хресту панночка, та панночка не ўміла ні шить, ні прости, а уроки ўмоўляти. Уроки-урочища <...> од біла тіла, од червоної криві, одкаснітеса»³. У тексті фігурує «панночка», яка не уміє прясти нитку (життя?), але має відношення до «уроків», які знищуються за допомогою дієслова «одкаснітеса» (пор. з прядінням у зворотному напрямку). Форма заклинання порівнюється з рос. *коснуться* в значенні доторкнутися кісткою (зокрема людською), а також з рос. *закостенелый* / *костный* – «затверділий» (мертвий?). Не випадково атрибутика скам'янілого / нерухомого «того» світу найчастіше фіксується в текстах від кровотечі: «Ішла кістяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до кістяної корови.

Коли з кам'яної корови молоко потече, тоді раба Божого кров потече»⁴.

Культове ставлення до кісток покійного / пращура / міфічного минулого може слугувати ключем до пояснення семантики ворожіння на майбутнє за допомогою жеребкування. Пор. з д.-р. *кѣшение* – «жеребкування», *кѣшь* – «жереб» зіставляється з д.-р. *костъныи* – «кістяний»⁵, а також нім. *Knochen* – «кістка», але ісл. *kynngi* – «здатність ворожити», ісл. *knega* – «мати здатність», англ. *knack* – «уміння», д.-інд. *kanksati* – «wünschen, ersehnen, warten»; литовск. *kaulas* – «кістка», але ірл. *eel*, д.-сев. *heill* – «знак, який віщує». Ворожили шляхом кидання кісток: лат. *ossa* – «кістка», але д.-інд. *as-* – «кидати»; рос. *кость*, але литовськ. *kuiti* – «рухати», англ. *cast* – «кидати»; литовськ. *kaulas* – «кістка», але і.-є. **kel-* – «рухати» (пор. і.-є. **kel-* – «лікувати»)». Відтворити «правила», за допомогою яких ворожили в Давній Русі, не видається можливим. Однак очевидним є той факт, що порядок розташування ворожильних кісток мав відповідне значення: «У рік 6491 [983] пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх. І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо *жерев* на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, – того заріжемо богам»⁷. Напевне, що давні ворожильні кості нагадують гру, хоча замість кубиків могли використовувати дрібні кісточки, камінці або боби, як обрядові аналоги кісток скелета. Спочатку кості перемішували, потім кидали. Певна комбінація ворожильних кісток визначала майбутнє, вказуючи на можливу жертву. Процес перемішування повторює період хаосу, тоді як зупинка і випадкове розташування кісток показує наскільки упорядкованим у цей момент є міфологічний всесвіт, демонструючи «правильність»

4 Рецепти народної медицини ... С. 36.

5 Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И.И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1893-1903. – Т. 1. – С. с. 1298, 1416

6 Маковский М.М. Семиотика языческих культов ... С. 73.

7 Літопис Руський. За Іпатівським списком; [пер. з давн. руськ. Л. Махновець] / [відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1990. – С. 49.

1 Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. – ПП-4796

2 777 заговоров и заклинаний ... №с 218.

3 Полесские заговоры ... № 208.

його «скелету» (пор. з образами велетнів, з тіла яких утворений всесвіт). Тому ступінь упорядкованості костей для ворожіння слугує знаком вищих сил і визначає «бого-угодність» жертви. Зміщення ворожильних костей / їхнє хаотичне розташування означає зміщення космічної структури (скелету), тому є негативним знаменням. Жеребкування показує можливу ступінь цього зміщення при здійсненні тієї чи іншої дії (тобто моделює наслідки), що пояснює логіку ворожіння як такого. Наприклад, перед військовим походом здійснювалося ворожіння, результатом якого є передбачення можливих наслідків війни. Коли кістки розташовуються хаотично – похід могли відкласти, поки не буде сприятливої «години».

У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому на шести гранях гральних кубиків / кісток зображуються крапки, розташованих паралельно. Число шість у цьому разі виступає знаком найбільшої упорядкованості (дорівнює фазі місяця), оскільки є найповнішим, відповідно одиниця має протилежне значення, тому вважається програшною. Ситуація виграшу / програшу наближує ворожіння до гри: д.-р. *кѣшение* – «жеребкування» зіставляється також з *кѣстовати* – «грати»: «іграти или кѣстовати wrѣгані и мусикиями и сопълми глумити»¹. Таке «делікатне» ставлення до кісток зумовлене віруваннями в те, що їх вважали вмістилищем людської душі. Це підтверджується існуванням релігійних культів, пов'язаних з мощами святих. У словенській казці оповідається як випадково знайдену кістку запрошують на обід, в результаті чого з'являється живий мрець і карає за те, що порушили його спокій. Аналогічні перекази зустрічаємо в білорусів. Про дуже стару людину, яка «занадто» довго живе на світі, говорять: «запекла му се душа у костима». Схожі вислови позначали стан завмирання: «дух му се у кости забил» або захворювання: «једва носим у костях душу» (серби)². Безпосереднє свідчення про існування духу в кістках

зустрічаємо в тексті: «Тако ми се не закаменило дијете у жени, теле у крави, јагње у овци, свако сјеме у баштини и дух кости-ма» («Хай не скам'яніє дитя у жінки, теля у корови, ягня у вівці, усяке сім'я у роду і дух в кістках»)³, а також лексичному матеріалі: лат. *ossa* – «кістка», але і.-є. **as-* – «вогонь, горіти»; д.-інд. *asu-* – «життя»; д.-англ. *ban* – «кістка», але і.-є. **bha-* – «горіти»: і.-є. **bhu-* – «бути, існувати»⁴. Цікавим видається етимологічна спорідненість рос. *кость*: і.-є. **kai-*, **keu-* – «горіти»: **kai-sto* / **keu-sto*: пор. також з і.-є. **gei-*, **geu-* – «горіти»: і.-є. **gei-sto*, **geu-so*: д.-англ. *gasty*, нім. *Geist* – «душа» (кістка як осереддя вогню і душі). У зв'язку з цим кістка у давнину вважалася вмістилищем «живого вогню» (у північних народів за відсутністю дерева кістки є джерелом тепла і світла), душі і життєвої сили, яка може перевтілюватися. Звідси походження табу ламати кістки забитої тварини (пор. д.-англ. *ban* – «кістка», але д.-сев. *beinn* – «прямий»⁴). У д.-р джерелах зустрічаються свідчення про те, що на кістках предків приносились клятви: «присягы костями, человекми творить»⁵, а інші народи сприймалися як ті, що мають «чужі кістки»: «Родъ Татарескѣхъ кость не наша, что се есть намѣ за племя»⁶. Українці віряють, що кістки пращура «відчувають» свого нащадка і лежать спокійно, коли він чинить по його заповітам, але «перевертаються», реагуючи в такий спосіб на їх порушення (пор. з перевертанням гральних костей).

Сприйняття кісток як осереддя життя, а кістяка як моделі майбутнього тіла зумовлює те, що покійника під час поховання розташовують «правильно», тобто у випростаному положенні зі складеними на грудях або витягнутими руками (в архаїчні часи ховали у скорченому вигляді і нагадує ембріон). Характерною ознакою

1 Материалы для Словаря древнерусского языка ... С. 1414

2 Толстая С. М. Душа // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 163.

3 Белова О. В. Толстая С. М. Кости // Славянские древности ... С. 631- 633.

4 Маковский М.М. Семиотика языческих культов ... С. 73.

5 Белова О. В. Толстая С. М. Кости // Славянские древности ... С. 631- 633.

6 Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1893-1903. – Т. 1. – 1993. – С 1297.

просторового розташування покійного є відсутність будь-яких диспропорцій, крім позначення місць перебування душі – на чоло кладуть вінчик, на груди ставлять свічку. Розкопування давніх могил, в результаті чого «тривожились» кістки пращурів, вважалось неприпустимим і розцінювалось як злочин. Відповідне ставлення посилювалось, коли це робили чужинці, що пояснює негативну реакцію Т. Г. Шевченка на археологічні розкопки в Чигирині: «І могили мої милі / Москаль розриває... / Нехай рие, розкопує, / Не своє шукає, <...> / Начетверо розкопана, / Розрита могила. / Чого вони там шукали? / Що там схоронили / Старі батьки? Ех, якби-то, / Якби-то найшли те, що там схоронили, / Не плакали б діти, мати не журилась» («Розрита могила»).

Існування віри в те, що кістяк покійного має бути неушкодженим і розташовуватись у «правильному» порядку пояснює, чому ворогів четвертували, а їхні останки «розкидали на всі чотири сторони» (пор.: з шевченківською алегорією символічного знищення народної святині: «Начетверо розкопана, розрита могила»). Аналогічним чином розпорошується більмо: «Їхав святий Юрій на вороних конях, на чотирьох колесах, коні розбіглись, колеса розкотились по синьому морю, по чистому полю»¹. Звідси походження погрози «кісток не зібрати». Напевне, що такі методи покарання мають і-є обрядовий підтекст. Схожі мотиви зустрічаємо в Гомера. В «Іліаді» описується, що річний бог Ксанф, погрожуючи грекам, обіцяє потопити Ахілла, занести його тіло піском і камінням так, що «його кісток не зберуть». В результаті цього покійний може відродитися в потойбічному світі неповноцінним, з певними тілесними аномаліями. Його душа в цьому разі не буде знати спокою і кружлятиме над тліючими останками. Подібну семантику має страта у вигляді спалювання, як способу тотального знищення усього тіла, в тому числі кісток, де перебуває душа людини. Рудименти архаїчних вірувань простежуються в середньовічних «вогнях інквізиції».

1 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – С. 48.

Обрядове лікування дітей відрізнялося помірним застосуванням об'єктів з атрибутикою потойбічного. Замість кістки покійного використовували її рослинні аналоги, які виконували функції своєрідних запобіжників, що унеможливлювали безконтрольне поєднання несумісних станів – *життя / смерті, дитинства / старості*: «Треба взяти шматок хліба, дрібку солі і, обгорнувши білим рушником, піти до колючого «діда» (будяка), помолитися Богу і сказати: «Дзеду мой мошчий, дай маєму хлопцу (ілі дзевочкі) полноту на косці». Після цього зрізати цього «діда» (його рожеву голівку), загорнути в рушник, а хліб і сіль покласти на це місце, прийти додому і пропарити діда, не розгортаючи рушника. Хай він там полежить, поки не вичахне, а цією водою дитину викупати»². Використання «потойбічних» об'єктів регламентується обрядом і застосовується в «екстрених» випадках, зокрема захворюваннях рухового апарату дітей – нащадків «мошчих дідів» (пор. з чергуванням приголосних *діти / діди*). Опис обряду нагадує церемонію жертвоприношення, на що указує наявність хліба і солі. «Діда» переносять у білому рушнику, колір якого порівнюється з крижмом і саваном – важливими атрибутами обрядів початку / народження (хрещення) і завершення / поховання (під час «проміжного переходу» / весіллі використовують червоний рушник). Міцність і повнокровність (рожевість) будяка має співвідноситись із здоровими кістками дитини, що підтверджується називанням його «мошчим дідом», тобто кістяним / міцним. Підтвердженням цієї гіпотези слугують тексти «від лихоманок», де пращур і «мощі» ототожнюються: «Добри вечір вам, мощі! Дайте постелю, бо наїхали гості (лихоманки)»³. Словосполучення «мошчий дід» може порівнюватись з дотичними з наченням прикметниками *потужний / сильний / святий*. Пор. рос. *моцный / моць* – «останки святого», також *моч-міч* від слов. *мошть*, чеськ. *тос* – «дуже багато», сл. **mokъ* від **mogo* –

2 Полесские заговоры ... № 104.

3 Рецепти народної медицини ... С. 90.

«можу», споріднене з гот. *mahts* – «сила»¹. В цьому аспекті повнота / сила «свого» пращура протиставляється пустоті / відсутності сили в «чужого» покійника, про що свідчать замовляння «від рожі»: «Як був чоловік пустий і воли пусті, і плуг пустий, і погоничі пусті, і пугу ниву орали, і пугу пшеницю сіяв, пуга зийшла, пуга і поспіла, пуги й жнеці пустими серпами жали, в пусті ряди стілали, пуги копи клали, пустими возами возили, пуги стог становили, на пустому току молотили, пустими ціпами били, пустими граблями згрібали, пустими мітлами змітали, пустими лопатами віяли, в пуги мішки вбірали, пустими зав'язками зав'язували, до пустого міста возили, на пустому камню мололи, ту бешиху розмололи, по хатах, по болотах, по пустих очеретах»². В такому разі виникає ситуація абсурду, де «своє» потойбічне асоціюється з максимальною наповненістю, абсолютним *цілим*, тому є ефективним засобом магічного *зцілення*. Разом з тим, відповідні зіставлення стосуються тих ситуацій, коли смерть пращура є «своєчасною», тобто необхідною і законною, тоді як убивство, хвороба має протилежне значення, що пояснює табустичне ставлення до тих, хто помер занадто рано / неприродно (самогубці, потопельники, мертвонароджені і нехрещені діти) або тих, хто не може «нормально» померти, що пояснює семантику обрядово-провокативних дій щодо відьом, мається на увазі розбирання стелі / стіни, знімання дверей, биття посуду тощо (обрядове знищення оселі / особистих речей символізує «умирання» на предметному рівні).

Отже, пустота ототожнюється з «неживим» потойбічним світом, що відрізняється від «мошчих пращурів», які в традиційній культурі вважаються джерелом життєвої сили роду. Сміслові протиставлення *пустоти* / *наповненості* зіставляються з опозицією *цілий* / *битий*, як смис-

лового еквіваленту бінарності *здоровий* / *хворий* (звідси семантика понять *зцілювати* – буквально «складати до купи», *цілувати* – «поєднувати»). У зв'язку з цим відтворення анатомічної структури кістяка, порушеної внаслідок «удару» / вивиху, досягається не лише конструктивним складанням зрушених кісток, але поєднанням *мощів* – життєвої сили, що їх наповнює: 1) «Зійдіца, косці с косціма, мошша с мошшима, чтоб сустаў на місто стаў»; 2) «Зійдіцеса, кісьці с косьцями, мошці із мошамі, жили із жиламі, суглави іс суглавами»³. В цьому разі «мошці» (кістяк пращура) виступають моделлю, що наслідуються під час правильного складання «суглавів» (ушкоджених кісток нащадка): «Ўстань, синок, годзе спаці». «Рад бу я, маці, ўстаці, дай ішці сустаў настаўляці»⁴. Відповідні аналогії наближені до обрядів вторинного поховання випадково знайдених кісток покійника.

Рудименти вірувань про існування невидимої субстанції кістяка – його «душі» («мошці») фіксуються в замовляннях «від ляку» (виведенні з афективного стану), симптоми якого проявляються в тимчасовому «заціпенінні» тіла: 1) «Рабе Божьей ляков не знаці ні в косце, ні в крове, ні в руках, ні в ногах, ні в пальчіках, ні в суглавіках, ні в старом, ні в молодом, ні в перекрої, ні в всякою порою»; 2) «Шепчіцесь лякі с ручок, с ножок, с пальців, со руках, со суглавец, із сініх жил, червоной крові, белой косці, із солодкого м'яса, із русого волоса, с карих вочей, с чорних бров»⁵. У вищезазначених текстах спостерігається дублювання назв частин людського тіла. Складається враження, що переляк відсилається поетапно – спочатку з фізичних органів (кісток, крові, рук, ніг, пальців, суглобів), потім з їх невидимих аналогів – «мошей», позначених обрядовими іменами «біла кость, червона кров, солодке м'ясо, чорні брови, русий волос, карі очі».

У міфологічній картині світу кістяк людини асоціюється із стовбуром дерева. Зіставлення мікро- і макрокосмічних об'єктів передбачає створення стабільної

1 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 3 (Муза – Сят). – 1987. – с. 667-668.

2 Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 125-е.

3 Полесские заговоры ... № 378, 383.

4 Там само: № 377.

5 Там само: № 183, 185-186

моделі, в межах якої кістяк «поліпшує» свої якісні характеристики, тобто стає міцнішим і здоровішим. Сміслові аналогії, засновані на емпіричних спостереженнях, стимулюють розвиток абстрактних уявлень, в результаті чого виникають вірування в реінкарнацію (сприйняття смерті як переходу). Внаслідок цього розвиваються тотемні культи вшанування навколишнього світу. Дерево стає сакральним об'єктом, своєрідним еталоном цілісності і стабільності космосу (його кістяка), гарантом відтворення тілесного порядку, порушеного внаслідок травми. Звідси побутування казкових сюжетів про дівчину-тростинку, липку і зажерливу бабу (напевне смерть, що поглинає свої жертви)¹. Аналогічні мотиви властиві лікувальним текстам, побудованих за принципом паралельного зіставлення вегетативних властивостей рослин з процесом тілесної регенерації: 1) «Калину ламаю, кров замаўляю»²; 2) «Були б кістки цілі, а тіло наросте», 3) «Удар на удар, і звів на звів, осіна на осіну, крушина на крушину, щоб егіє сугави помаленьку на место усталі»; 4) «Ішла Пречиста Божа Маці сухіє ліхіє кусти ломала, сугави наставляла»; 5) «Удар, ударочку, чи ти дубов, чи ти грабов, чи ти синов (з осики), чи ти крухов (з крушини), чи ти березов, чи ти вольхов, чи ти камені, чи ти водяни»³. Обрядові дії, як правило, виконували під час лімінальних циклів / часових «зломів» – сонцестоянь, рівнодень, весіль, похорон, де об'єктом культу виступають дерева або їхні людиноподібні аналоги (Морена, Купало, гільце, ялина). У зв'язку з цим перед заходом сонця (завершенням добового циклу) обмежували використання гострих предметів, як атрибутів від'єднання-знищення, тому понад вечір не залишали на дворі сапу, розташовану вгору лезом⁴.

Рудименти тотемних культів фігурують в інших текстах, де дерево сприймається як кровний родич, сакральний пращур

племени: «Ліси, праліси, в тебе дочка, в мене син; посватаймося, побратаймося, нехай твоя дочка дасть сонливиці і світлость, а мій син віддасть плаксивиці»⁵. В традиційних віруваннях слов'ян функції пращура / родоначальника виконує дуб: «Удар, ударішче, пошло на дубишче. Дуб разовьєцца – тело зростєцца»⁶, тому він ототожнюється з «центром світу» (можливо, з головним святилищем / похованням, розташованим в сакральній частині племінної території): «На морі дуба рубають, по всім світі тріски літають (сніг іде)»⁷. Символіка священного дерева, яке саджали на могилі пращура⁸, проектується на культові дерев'яні предмети (хрести), що позначають місця їхнього поховання: «А несуть на моглиці (кладовище)⁹, не на моглиці, а де криж стоїть (хрест), на крижеву (перехресну) дорогу. Да принесла. Да вот так криж стоїть до об етий бік: «Святий крижу крижувани, на чтери (чотири) грані розписаний, будь милостив, дай тила на кости, а не даєш тила на косте, прими душу до своєї милости». То буде попрамнетися годинами, днємі, або умре, оно уже не буде годоватися»¹⁰. В цьому разі міцність кості співвідноситься з аналогом дерева – «крижем», семантика якого може тлумачитися подвійно: *криж* – «хрест» [Грінченко 1996, Т. 2, с. 305]¹¹; *криж* – «старе, висохле дерево або великий пеньок»¹². Пор.: *домовина* / *дубовина* позначають «гроб / гробницю»¹³, а д.-р. *труп* – «стовбур дерева». Пор. з болг. *труп*, д.-пруськ. *trupis* – «колода»¹⁴.

5 Чубинський П. П. Мудрість віків ... С.121.

6 Полесские заговоры ... № 386.

7 Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. // Україна. – 1930. – Книга 1. – С.122.

8 Конкка А. Дерево у могилы. На кладбищах Северо-восточной Карелии // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – СПб. : Санкт-Петербургский университет, 2007. – Выпуск 3. – Сентябрь. – С. 209-216.

9 Словарь української мови : у 4 т. / [упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко]. – 2-е вид. – К. : Наукова думка, 1996-1997. – Т. 2 (З-Н). – 1996. – с. 438.

10 Полесские заговоры ... № 105.

11 Словарь української мови : у 4 т. С. 305.

12 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Читинського р-ну Черкаської обл.

13 Чубинський П. П. Мудрість віків ... С. 418, 452.

14 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 1 (А – Д). – 1986. – С.109.

1 Тайлор Э. Первобытная культура. – М. : Директ-Медиа, 2015. – С.794.

2 Полесские заговоры ... № 276.

3 Там самл: № 376, 393, 397.

4 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Смислова спорідненість людського тіла / кістяка пращура з деревом («Ішло трі брати і усі три кіндрати, один теше, другий рубає, а треті – кроў замовляє»)¹ слугує поясненням обрядових заборон на тесання і рубання в неділю: «Кров'яна стань, бо буде тобі, як чоловіку, – ў неділю дрова рубав напроті пониділка»². Сприйняття неділі як Дня Творення Світу, Дня Воскресіння Спасителя, дня сонця (der Sonntag) пояснює, чому побутовали табу на здійснення активної господарської діяльності, що передбачало фізичне втручання у природні (а відтак і тілесні) процеси народження / становлення / відновлення. Внаслідок цього неділя набуває антропних ознак і посідає чільне місце в релігійному пантеоні слов'ян: «Ідзеть свята Ірей (д.-р. *ирей* – «південні краї, куди відлітають птахи»)³, свята Нікола, свята Недзілька. Встречає Божья Маці: «Куди ідзеть свята Ірей, свята Нікола, свята Недзілька?» «Ідом, Божья Маці, рабу Божий Валі урокі шептаці» [ПЗ 2003, № 247]⁴.

Семантична етимологія подібних текстів пов'язана з загадками – фрагментарними залишками архаїчних міфів творення. Специфіка етіологічних переказів полягає в їхній діалогічності, де запитання і відповідь не пов'язані між собою змістовно, що виключає логічні узагальнення і передбачає володіння завершеним знанням, яке мало сакральний характер. Прикладом може слугувати текст від кровотечі, що має форму одноосібного діалогу, де відповідь опонента розуміється «по умовчанню»: «Крово, крово! Що тому чоловікові буде, що в неділю стружку струже? (спосіб покарання не уточнено – прим. авт.) Оте й тобі буде, як не перестанеш»⁵. Втрачений елемент відповіді зустрічається в побутових заборонах типу: «не можна у неділю дрова рубати, нічого різати, бо уріжеш тіло»⁶. В лікувальних текстах

порушення табу загрожує глобальними наслідками – втрата крові асоціюється з зникненням природної вологи: «Косо <...> не пускай Божої роси і святої крові»⁷. Семантичні відповідності людської крові і природної вологи, що насичує дерево, зустрічаємо в рудиментах тотемних вірувань про спорідненість дерева з конкретною особою. Так, поляки вірили, що у дерев, які ростуть на могилах, замість соку тече кров (до сьогодні на кладовищі не рубають дерева). Побратими дізнаються про долю іншого, встромивши у стовбур ніж. Коли з нього потече кров – побратим живий, коли сік – мертвий⁸. У зв'язку з цим мертве тіло отожднювали з сухим / «безкровним» деревом або каменем, на якому не «цвіте рож» (алегорія до кров'яних набряків).

Висновок. Спектр міфологічних значень про кістяк варіюється в межах опозиції «живий / мертвий». Поняття «мертвого» має неоднорідні характеристики і діє в діапазоні + / —. Очевидно, що в лікувально-магічних практиках використовують образи і сюжети, де «мертве» асоціюється з +, зокрема з нетлінним кістяком / мощами пращура, тому ця опозиційність виглядає, скоріше, як обумовлена обрядом паритетності. Мова йде про імітативну магію, де використання мертвої кістки є вимушеним засобом, оскільки спричиняє «завмирання» запалення і гострого болю як надмірного прояву «живого» або стабілізацію зрушеного органу: «рожі», «гризі», більма, (але не пахової грижі, розташованої біля місця народження – «матки»). Наслідком встановленої міфом «стабільності» є виникнення похідних понять із значенням міцності і надійності, що проявляється в мотивах зіставлення ушкодженої ноги / руки з «цілою» кісткою пращура (відбувається своєрідне словесно-звукове протезування). Можливо, що ці вірування стосуються часів, коли з твердих кісток виготовляли знаряддя праці, зброю або «хірургічні» інструменти, за допомогою яких здійснювали примітивні операції.

1 Полесские заговоры ... №305

2 Там само: № 277.

3 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 2 (Е – Муж) – 1986. – С. 137.

4 Полесские заговоры ... № 247.

5 Рецепти народної медицини ... С. 34.

6 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської області.

7 Рецепти народної медицини ... С. 34.

8 Белова О. В. Кровь // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 677-681.

Використання обрядом «екстрених» засобів вимагає обмеження «мертвого», передозування якого загрожує летальним наслідком. Відповідні узагальнення ґрунтовані на емпіричних спостереженнях, коли кістка інфікованого ставала причиною смерті, що пояснює заборону «тривожити» мертвих.

Кістяк пращура в цьому разі сприймається як відправна точка, нульова відмітка міфологічної картини світу, матеріальне втілення міфічного часу творення першопредметів (подібну міфологему було реалізовано під час творення радянської міфології, де функції «ідеального» пращура переймає В. Ленін, мертве тіло якого до сьогодні залишається об'єктом вшанування мільйонів росіян). В контексті лікувального обряду кістяк покійника є потойбічним тілом, «пристосованим» для вічного, позбавленого хвороб і страждань, існування.

У міфології і.-є наявність кістяка є ознакою «живих» або «своїх» покійників, натомість представники «чужого» потойбічного уявляються як безкості. Відсутність скелета / тілесна аморфність асоціюється з станом хаосу, процесом тління і розпаду. Використання таких образів є винятковим і зустрічаються досить рідко, переважно в обрядах знищення (пор., побачена усі сні «дохла риба» є знаком хвороби, викидня або матеріальної втрати).

Зазначені вище ознаки слугують поясненням обрядової семантики «чистих» продуктів, що мають час від часу очищати нутро людини від «іншої» плоти, пов'язаної із семантикою смерті. До таких належать продукти рослинного походження або риба. Відповідні вірування відбилися в обрядових практиках і міфологічних переказах, зокрема образах «хлібної / небесної хатинки». Пор. із звичаєм вживати в якості поминальних став вироби з тіста, як символу вічного життя.

У макрокосмічній моделі міфологічної картини світу «кістяком» всесвіту виступає скеля / дерево, що пояснює присутність цих образів в лікувально-магічних текстах. Відповідні зіставлення ґрунтуються на асоціативній спорідненості дерева і кістяка, зокрема їхній міцності, статич-

ності, здатності до регенерації. Натомість усихання стовбура (тотемного дерева?) порівнюється із захворюванням опорно-рухового апарату, зокрема з появою мертвої кістки, виникненням ревматизму, радикуліту, запаленням хребта тощо. З погляду міфу здатність до вегетативного відтворення виглядає доречною в поховальних культах, де дерево уособлює «переродженого» пращура, що пояснює заборону використовувати в продуктивній діяльності деревину з кладовищ (його тіло). Згодом семантику дерева переймає надмогильний хрест, як символ воскресіння.

Вертикальне розташування дерева, а також його розгалужена структура асоціюється з аналогічними властивостями кістяка. В цьому сенсі актуальними видаються образні порівняння крони дерева, а відтак і тіла людини, з міфологічним всесвітом, зокрема його верхом / світом божественного. У міфах і.-є на маківці вселенського дерева розташовується «той світ» / рай, куди піднімається казковий герой (покійник / шаман). Хребет, як і стовбур, у цьому разі поєднує верх і низ тіла, а саме «утробу» з «верхньою» душею, яка бачить і чує / «відає».

В контексті міфологічних уявлень про кістяк цікавою видається опозиція «правильний / неправильний» (в смислі «упорядкований / неупорядкований»). Пропорційність тілесного проектується на інші ситуації, що вимагають правильного розвитку / упорядкування, з чим пов'язані обряди ворожіння. Хаотичне розташування ворожильних кісток прогнозує асиметричний розвиток подій, їхню неконтрольованість, що, у свою чергу, пояснює значення числа шість, як знаку абсолютної симетрії, виграшу і максимального сприяння.

Анатомічна структура кісток, їхня наповненість (не-пустота) життєдайною речовиною (лат. *myel*) пояснює, чому в міфології вони вважаються осередком тілесної душ. В міфології час земного життя регламентується міцністю кісті, як єдиної частини тіла, що залишається після смерті у вигляді мощів. Статусні мощі, які належать відомим пращурам, продовжують утримувати в собі їхню життєву силу, тому застосовуються як лікувальний засіб.

Ігор Срібняк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ДО ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО РУХУ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: СІРОЖУПАННА ДИВІЗІЯ (ФРАЙШТАДТ – ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ), ЛЮТИЙ – СЕРПЕНЬ 1918 р.

Сьогодні перед сучасною військово-історичною наукою стоїть широке коло проблем, розв'язання яких потребує написання монографічних праць з історії формування та бойового шляху національних військових частин та з'єднань; разом з тим важливим завданням також залишається відтворення подальшого розвитку українського військового руху в еміграції. Реконструкція загальної картини збройної боротьби за державність України в часі Визвольних змагань 1917-1921 рр. у всій її повноті та об'єктивності можливо лише за умови всебічного та комплексного опрацювання історіографії та всієї сукупності відповідних джерел. Особливу увагу нового покоління дослідників привертають початки творення національних збройних сил, коли в умовах бездержавності свідома частина українства спромоглась розпочати процес формування перших українських відділів.

У цьому контексті слід згадати не тільки про українізацію частин та з'єднань російської армії після повалення царату, але й проаналізувати специфіку виникнення українських парамілітарних організацій поза межами України, що зокрема стало можливим завдяки потужній організаційній та національно-патріотичній праці Союзу визволення України (СВУ) в таборах полонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині¹. Поєднання цих двох струменів у єдиний український військовий рух уможливило розпочати процес формування національного війська, яке вже 1919 р. набуло рис загальнонаціональної армії, бо головними діючими особами у цьому процесі, за визначенням відомого українсько-

го військовика генерала В.Сальського, були «переважно український інтелігент у формі прапорщика, щонайбільше – штабс-капітана; і український селянин у формі козака, підстаршини. Бракувало їм спеціальних знань і досвіду, що потрібні для організації війська, але[...] у них було глибоке національне почуття, великий ентузіазм, запал і безмежна ініціатива. Це все було головним фактором, двигуном у процесі творення національної армії»².

Відтак видається доцільним зупинитися на концептуальних моментах розвитку національного військового руху в таборі Фрайштадт (Австрія) та окупованих українських землях у 1917-1918 рр. на прикладі формування 1-ої Стрілецько-козацької (Сірожупанної) дивізії. Справа в тім, що процес її творення став тим лакмусовим папірцем, який рельєфно унаочнив як всю потенційну силу державотворчих інтенцій українського народу, так і нездатність значної його частини до послідовної та плано-мірної праці у виборені власної держави.

Але перш ніж перейти до висвітлення процесу формування цієї дивізії, існує потреба визначити внесок перших дослідників історії Сірожупанної дивізії. У цьому контексті слід насамперед згадати про відомого військового історика В.Проходу, який опублікував на шпальтах двох найавторитетніших українських військово-історичних часописів свої «Записки»³. В них містився великий масив історичних матеріалів, що торкалися як обставин

2 Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому // Табор. Каліш, 1927. Ч. 4. С.3-4.

3 Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // За Державність. 1927. 36.1. С.75-128 (частина перша); його ж. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // Табор. № 5-6, 7, 8, 14 (частини друга і третя).

1 Докладніше про це див.: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К., 1999. 296 с.

формування, так і бойової діяльності «сірожупанників». Не можна обійти увагою і, власне, єдину синтетичну військово-історичну працю узагальнюючого плану «Історія українського війська», де у розділі «Збройні сили сучасної доби» наведено короткі дані про формування Сірожупанної дивізії та її побут в Україні¹.

Слід зауважити, що у другій половині 1960-х рр. В.Прохода продовжив наукову розробку даної проблеми². Майже у той самий час вийшли друком останні (10 і 11) числа журналу «За Державність», на сторінках яких були опубліковані змістовні матеріали (власне спомини) трьох колишніх сірожупанців. Так, зокрема, П.Дубрівний зупинився на організації «Першого Куреня Оборони Рідного Краю» у Фрайштадті, його від'їзд до Володимира-Волинського та подальшу діяльність у таборі Бойової управи з формування українських відділів; Й.Мандзенко навів цікаві дані про пробудження національної свідомості у таборі полонених старшин-українців у Йозефштадті (Австро-Угорщина) під впливом діяльності СВУ; ад'ютант штабу «Сірої» дивізії М.Бутович у своєму нарисі проаналізував деякі аспекти формування її відділів у Володимирі-Волинському³.

Ці спогади містили важливу інформацію, заклавши надійну основу для подальшого вивчення даної проблеми, хоча й не були позбавлені деякої упередженості, бо писалися безпосередніми учасниками тих подій. Попри те вони суттєво доповнюють відомості архівних та інших видів друкованих джерел, відтворюючи не тільки окремі події та явища, але й «атмосферу» епохи, водночас відбиваючи світогляд та особисту позицію їх авторів.

1 Історія українського війська. Львів, 1936. С.389-390, 428-429.

2 Прохода В. Сірі або Сірожупанники // Вісті комбатанта. 1967. Ч.4. С.35-42; 1968. Ч.2. С.40-44; 1968. Ч.3. С.37-41; його ж. Бої Сірожупанників на польському фронті // Там само. 1969. Ч.6. С.41-48.

3 Дубрівний П. Сірожупанники (Перша Українська Стрілецько-козацька дивізія) // За Державність. Торонто, 1964. 36.10. С.38-78; Мандзенко Й. Сірожупанники: Табір полонених українських старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина // Там само. 1966. 36.11. С.5-17; Бутович М. Формування Сірої дивізії в Володимир-Волинському // Там само. С.18-41.

У новітній українській історіографії не бракувало згадок про «сірих», з цієї нагоди доцільно згадати як про короткий допис В.П'ясецького⁴, так і низку синтетичних праць⁵. Підсумком наукових пошуків В.Дмитрука з історії Сірожупанної дивізії стала публікація ним окремої монографії⁶. У подальшому інтерес дослідників до цієї теми не згасав, а їх наукові пошукування реалізувалось у кількох статтях з різних аспектів формування згадуваної дивізії та життєдіяльності її вояків⁷. Останнім часом все більше матеріалів про Сірожупанну дивізію розміщуються он-лайн, що сприяє ознайомленню широкого загалу українців з основними віхами її історії⁸.

Проте стан джерельного забезпечення більшості з цих публікацій не є достатнім чином забезпечений, бо майже всі дослідники оперують здебільшого джерелами мемуарного характеру, та не поспішають залучати до наукового обігу нові архівні документи. Між тим їх в достатній кількості можна почерпнути в Державному

4 П'ясецький В.Е. Перша козацько-стрілецька «Сіра» дивізія збройних сил УНР (1918–1919 рр.) // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. Тези доп. та повідомл. VII Волинської іст.-краєзн. конф. Луцьк, 1994. С. 115-117.

5 Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918: утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. С.192; Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К., 1999. С.154-158; Ткачук П. П. Сухопутні війська України доби революції 1917-1920 рр. Львів, 2009. 312 с. та ін.

6 Дмитрук В. Вони боролися за волю України. Том 1. Нарис історії Сірожупанної дивізії (2-е вид. допов.). Луцьк, 2004. 286 с.

7 Патер І.Г. Українські військові формування на Волині у 1918-1919 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2007. № 1: Історичні науки. С. 137-143; Гай-Нижник П. Невідомий документ про «Сірожупанну» дивізію // Київська старовина. К., 2008. № 1. С.105-110; Срібняк І. Формування 1-ої стрілецько-козацької (Сірожупанної) української дивізії у Володимирі-Волинському у 1918 р. // Od armii komputowej do narodowej III. Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku. Pod redakcją J.Centka i M.Krotofila. Toruń, 2009. S.127-136.

8 Дем'янюк О. Й. Формування українських національних військових підрозділів на території Волинської губернії у 1918 р. (<http://dspace.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/4962/2/57-65.pdf>); Надюкова І. Історія поруч із нами: Де стояли касарні сірожупанників? (<https://slovopravdy.com.ua/istoriya-poruch-iz-namy-de-stoyaly-kasarni-sirozhupannyyiv/>); Гуцалюк І. Зародження та діяльність Сірожупанної дивізії на Волині (<http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/50-zarodzheniya-ta-diyalnist-sirozhupannoyi-dyviziyyi-na-volyni>).

архіві Австрії (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv), звернувшись до фонду «Акти Військового міністерства, 1914–1919» (Akten des Kriegsministeriums 1914–1919, Abteilung 10, 1918. Kgf.). Першість у їх опрацюванні належить австрійській дослідниці Петрі Рапперсбергер¹, яка залучила значну їх частину до наукового обігу в процесі написання своєї магістерської праці².

Водночас цінні документи з цієї тематики відклались й в київських архівах – зокрема в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), в якому зберігається велика за своїм обсягом колекція документів Союзу визволення України (ф. 4405) та української таборової громади Фрайштадту (ф. 4404). Процес формування відділів «Сірожупанної» дивізії можна значною мірою унаочнити, заглибившись вивчення фотодокументів, що зберігаються у Центральному державному кінофотоархіві України (ЦДКФФА України). В цьому архівосховищі представлені світлини з фондів «Українського Празького Архіву», які ілюструють різні аспекти табір-ного життя й побуту полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (див.: альбоми №№ 4, 7, 17, 80, 81, 83). Особливо цінними у джерельному відношенні є альбоми № 80 і № 81 («Альбом Фотографічного Товариства «Світло» Організації полонених Українців фрайштадського табору. 1916-1918.»), альбом № 83 («Збірка світлин II-го Військового відділу Музею Визвольної Боротьби України»). В них зокрема зафіксовано хід формування української Сірожупанної дивізії, перевезення її особового складу до вишкільних таборів

та участі у цих заходах членів таборової «Бойової управи» та офіцерів-українців³.

Ці фотодокументи дають можливість досліднику побачити історичну дійсність, зорозв перенестися у минуле і з більшою точністю реконструювати конкретні події і факти, пов'язані з «перетворенням» полонених українців табору Фрайштадт на вояків Сірожупанної дивізії.

* * *

Формування дивізії стало можливим завдяки величезній підготовчій праці, проведеної Союзом визволення України впродовж 1915–1917 рр. у таборі Фрайштадт. Початки діяльності СВУ серед полонених українців в Австро-Угорщині сягають ще листопаду 1914 р., коли Союз домогся дозволу на українізацію згаданого табору, до якого мали бути переведені ті вояки царської армії, які усвідомлювали себе українцями. Одночасно з цим з табору передбачалося усунути чорносо-тенний елемент, присутність якого могла б паралізувати всі спроби налагодження культурно-освідомлюючої роботи патріотичного змісту. Але навіть за таких умов представники СВУ в таборі ще довгий час уникали проголошення політичних гасел, які не сприймалися більшістю полонених українців. Тому першим кроком у підготовчих заходах Союзу до формування майбутніх українських відділів стало створення неополітичного спортивного («руханкового») товариства «Січ» ім. Гетьмана П. Дорошенка.

Тим не менш табірний загал не поспішав вступати до лав цього товариства, вбачаючи в самому факті його заснування прихований політичний підтекст. Зрештою їх «побоювання» у скорому часі справилися – колективні фізичні вправи невдовзі перетворилися на стройові у супроводі табір-ного оркестру, причому всім «січовикам» для цього були видані однакові сірі козацькі жупани. Після цього «Січ» почала вишиковуватися для зустрічі почесних гостей та проходити перед ними

1 Rappersberger P. Das Kriegsgefangenenlager Freistadt 1914-1918). Diplomarbeit zur Erlangung des Magistrgrades der Philosophie eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1988.

2 Про внесок дослідниці у наукову розробку цієї проблеми див.: Середницький Я. Український табір військовополонених у Фрайштадті та «Союз Визволення України» (1914-1918 рр.) (Рец. на: Petra Rappersberger. Das Kriegsgefangenenlager Freistadt 1914-1918) // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Prace naukowe wykładowców i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego. Toruń-Kijów, 2003-2004. № 2-3. S.452-459.

3 Деякі світлини з цих альбомів були використані автором цієї статті при підготовці вже згадуваної монографії «Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині...».

стройовим маршем знов таки у супроводі оркестру. «Січовикам» почали доручати нести нічне чергування у таборі, вони також відповідали за протипожежну безпеку – але все це являло собою радше ілюзію справжньої військової служби. Не маючи перед собою ясної перспективи, дехто з «січовиків» залишав лави товариства, інші виїжджали з табору на різні роботи – зазвичай на тривалий термін.

Проте СВУ й не ставив перед собою такого завдання як форсування кількості «січовиків». Головним та визначальним для СВУ було прищеплення патріотичних почувань якомога більшому загалу полонених українців, відтак відправка членів «Січі» поза межі табору об'єктивно сприяла реалізації цієї мети. Врешті-решт зростання національної свідомості таборян після повалення російського царату і створило те необхідне підґрунтя, яке уможливило розпочати через рік процес формування українських військових відділів з числа полонених українців, які утримувалися у таборах Австро-Угорщини.

Вже навесні 1917 р. у табірному активу визріває думка про доцільність організації в таборі військових відділів, «які при першій потребі мали-б відкрито стати в ряди борців за волю України та права й інтереси українського народу». З подальшим розвитком революційних подій коло її прихильників збільшується, захоплюючи широкий загаль полонених. Але «обставини невільничого життя і всілякі інші труднощі були великою перешкодою для правильного розвитку діяльності «Січі». Та незважаючи на всі труднощі й перешкоди, як тільки почали надходити вісті про руйнування Рідного краю ватагами червоної гвардії, [...] січовики рішуче взялися до діла». Відомі події в Україні, зокрема оголошення Раднаркомом ультиматуму УЦР, а потім і розв'язання ним війни проти України, справили свій вплив навіть на тих вояків-українців, що трималися нейтрально-вичікувально. Більшість з них перетворилась на «завзятих прихильників та пропагандистів думки про необхідну й негайну потребу організації всіх національно-свідомих елементів українського

народу в найміцніше здисципліновану Національну Армію»¹.

Підписання мирної угоди між УНР і державами Почвірного союзу підштовхнуло український актив табору до негайних дій у справі формування національних відділів з числа полонених. Вже 9 лютого 1918 р. на надзвичайному засіданні Головної Української Ради (ГУР) табору Фрайштадт було піднесено питання про негайну організацію на засадах добровільності першого полку з числа членів «Січі» та інших полонених вояків-українців. Полк планувалося передати до «цілковитого розпорядження Української Центральної Ради й Ради Народних Міністрів». Після короткого обміну думками було односторонньо ухвалено пропозицію про негайне формування полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка. Практичну реалізацію цього рішення було покладено на спеціально створену «Бойову Управу», до складу якої увійшли: від Просвітнього відділу СВУ – Р. Домбчевський і проф. С. Смаль-Стоцький; полонені – М. Славинський, М. Лозовик, М. Янчій, В. Єфремов, Д. Піддубний².

Наступного дня «Бойова Управа» звернулася до полонених з відозвою, в якій закликала вступати до лав українського війська³, і в таборі Фрайштадт розпочалося формування Першого українського полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка. Та обставина, що 12 лютого 1918 р. до Фрайштадту надійшла телеграма («наказ») Делегації УНР у Бресті про необхідність негайно приєднатися до лав української армії задля збройного захисту нашої держави, значною мірою активізувала полонених українців. Разом з тим велике значення мало рішення австро-угорського уряду провести обмін полоненими (на прохання Української Центральної Ради). Завдяки цій домовленості у таборі було розпочато підготовку до перевезення полонених українців додому.

1 Організація частин українського війська з полонених Українців у таборі Фрайштадт і вимарш 1-го куреня на Україну // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 17 березня. Ч.11(194). С.160.

2 ЦДКФФА України, А-80, П-329.

3 ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.208, арк.5.

21 лютого були проведені ліквідаційні збори товариства «Січ», до складу якого на той час входило 304 чол. (аналогічним чином вчинила переважна більшість інших табірних товариств). Після цього організація військових частин перейшла до функцій «Бойової Управи», на заклик якої полонені почали добровільно записуватися до лав української армії. Рішення ГУР призвели до надзвичайної активізації полонених українців у таборі, які «почали зголошуватися масами» до складу цього полку. Звістка про те, що УЦР звернулася до центральних держав з закликом-проханням найшвидше відрядити в Україну тих полонених, які свідомо бажають виступити на захист батьківщини від чужинців, не залишила осторонь майже нікого з числа полонених. Це призвело до того, що чисельність добровольців значно перевищила потрібну кількість, внаслідок чого багатьом полоненим доводилося відмовляти через повну укомплектованість першого транспорту.

22 лютого 1918 р. до табору з Йозефштадту прибуло п'ять офіцерів-українців (Д. Михальчук, Я. Сич, М. Бойко і С. Сергієвський) на чолі з капітаном П. Ганжею¹, які й перебрали провід над процесом формування полку. Наступного дня «Бойовою Управою» було скликане загальнотабірне віче, на яке зібрались практично всі мешканці табору. Після проголошення привітань від офіцерів та гостей (генералів на австрійській службі Я. Окуневського і Павлюка) до полонених та виступів фрайштадців, капітан П. Ганжа закликав учасників віча «будувати і хоронити нашу рідну Україну й завести там порядок і лад, якому загрожують більшовицькі банди». Перед портретом Т. Шевченка присутні склали урочисту клятву-присягу, в якій вояки зобов'язалися «не випускати зброї з своїх рук так довго, як довго не буде заведений спокій і лад на Україні»².

З огляду на те, що полку вступила переважна більшість активу українських табірних організацій, повстало питання про ліквідацію культурно-просвітньої роботи

в таборі. Для вирішення цього було того ж дня було скликано надзвичайне засідання ГУР, на якому після обговорення ухвалено не припиняти повністю організаційної роботи в таборі – бо Фрайштадт мав слугувати збірним пунктом для всіх полонених українських вояків, які зголошувались до лав національного війська. Хоча до першого транспорту мали вийти полонені, які записалися до складу полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка, проте з огляду на зайнятість більшої їх частини у різних табірних майстернях й організаціях – це не виявлялося можливим. Тому вони продовжували залишатися в таборі до часу підготовки їм заміни. Тоді ж було вирішено змінити назву полку на «1-й Фрайштадський курінь Оборони Рідного Краю».

1 березня 1918 р. після урочистого молебну та промов представників СВУ, табірної комендатури, членів Просвітнього відділу курінь відбув на залізничну станцію, і через кілька днів українські вояки були перевезені до Володимира-Волинського, де мало відбутися остаточне формування відділів «Сірожупанної» дивізії³. Після його відправки «Бойова Управа» продовжувала формувати транспорти з колишніх полонених, що повертались з робітничих команд. За даними Військового міністерства Австро-Угорщини, впродовж лютого-березня 1918 р. до Володимира-Волинського було відправлено ще близько 1000 чол. (з них 50 офіцерів)⁴, з яких було створено 1-й Український стрілецько-козацький полк (у складі трьох батальйонів і кулеметного відділення)⁵ на чолі з підполковником І.Перликом.

Згадуваний полк (пізніше – бригада) мав стати кадровою основою для розгортання «Сірожупанної» дивізії, що мала складатися з чотирьох піхотних полків, двох артилерійських батареї (по шість гармат в кожній); відділів кінноти, саперів, кулеметників, телеграфістів, телефоністів

3 Вийзд першого куріня з фрайштадського табору // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 17 березня. Ч.11(194). С.162-163.

4 Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Akten des Kriegsministeriums 1914-1919, Abteilung 10. 1918. Akt Nr.10 3/1-178.

5 Ibid, Akt Nr 3/1-29.

1 ЦДКФФА України, А-80, П-329.

2 Організація частин українського війська... С.161.

та ін. допоміжних підрозділів. Також мали бути утворені дивізійні майстерні, похідні кухні, фуражні відділи¹. Формування полку відбувалося під керівництвом австрійського генштабіста капітана Кватерника, який спочатку дуже критично оцінив морально-бойову якість перших «сірожупаників». За його спостереженнями, особовий склад полку здавався майже цілком непридатним до військової служби – вояки «стомлені, виснажені, змарнілі, вдягнуті в бозна що, справляли гнітюче враження»². Проте, присутність у Володимирі-Волинському представника Військового міністерства УНР генерала Пилькевича позитивно вплинуло на українське вояцтво і ситуація почала поступово змінюватися на краще. Водночас він зумів розсіяти недовіру капітана Кватерника та переконати його у доцільності продовження роботи з формування дивізії.

Планувалося, що після зосередження у Володимирі-Волинському достатньої кількості козаків (7000 чол.), курені (батальйони) полку мали бути розгорнуті в полки, відповідно сотні в курені, чети в сотні. З огляду на це впродовж травня-липня тривав процес перевезення вояків-українців до місця формування дивізії. Маючи на меті пришвидшити формування дивізії, Військове міністерство Австро-Угорщини 27 березня 1918 р. прийняло рішення про надання щомісячної квоти у 3000 австрійських корон для продовження вербункової акції серед полонених українців, а делегатам СБУ, які безпосередньо займалися цією справою, мали бути вручені безкоштовні проїзні квитки. Завдяки зокрема й цьому заходу в кінці квітня 1918 р. полк ім. Гетьмана Петра Дорошенка вже нараховував близько 4000 чол., в травні його було розгорнуто у 1-шу Козацько-стрілецьку дивізію (під командуванням підполковника І.Перлика) у складі чотирьох піхотних і гарматного полків та технічної сотні. Кожен піхотний полк складався з 3-х куренів (у складі 4-х стрілецьких сотень), кулемет-

ної сотні, кінної й зв'язкової чети, учбової сотні та сотні піших розвідників³.

На початку липня 1918 р. процес поповнення дивізії дещо загальмувався – через ускладнення стосунків з Україною, австрійське військове відомство дало вказівку про припинення вербування у таборах полонених українців⁴. Ускладнювало ситуацію й те, що з самого початку формування серед особового складу дивізії спостерігалися численні випадки дезертирства: за станом на 5 липня 1918 р. їх загальна кількість становила 1615 вояків⁵. Проте військове командування не переслідувало дезертирів, справедливо вважаючи, що такі елементи у будь-якому випадку не являють собою жодної цінності для дивізії⁶. Така настанова дозволяла усунути з лав дивізії переважну більшість випадкових елементів та сформувати згуртовану військову одиницю загальною чисельністю (за станом на 5 липня) 4047 стрільців (з них 161 старшина)⁷.

Ще однією проблемою, з якою стикалися вербувальники, був брак досвідчених офіцерів для заміщення стройових посад в дивізії. Справа в тім, що всі офіцери, які добровільно зголошувалися вступити до дивізії, мали скінчити т.зв. «школу пропаганди», а на такі «випробування» були готові далеко не всі добровольці. Відтак до дивізії потрапляв лише випробуваний в ідейному відношенні офіцери, які були щиро перейняті українськими визвольними гаслами. Слід ще раз наголосити, що без залучення до процесу формування дивізії офіцерів-українців з бойовим досвідом, які мали беззаперечний авторитет у вояцтва, процес творення українських частин та з'єднань в Австро-Угорщині було би цілковитою утопією.

3 Історія Українського Війська. Львів, 1936. С.429.

4 Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 (deren Bedeutung und historische Hinterdrunde. Philadelphia, 1966. Band.I. S.242, 244.

5 Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Akten des Kriegsministeriums 1914-1919, Abteilung 10. 1918. Akt Nr.10 3/1-178.

6 Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 (deren Bedeutung und historische Hinterdrunde. Philadelphia, 1966. Band.III. S.379.

7 Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Akten des Kriegsministeriums 1914-1919, Abteilung 10. 1918. Akt Nr.10 3/1-178.

1 Павлюк І. Організація 1-ої української стрілецько-козацької дивізії з полонених українців // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 5 травня. Ч.18(201). С.272.

2 Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Akten des Kriegsministeriums 1914-1919, Abteilung 10. 1918. Akt Nr.3/1-5.

Через те, що «Сірожупанна» дивізія перебувала в окупованому австрійськими військами Володимирі-Волинському, уряд Австро-Угорщини, не бажаючи посилення Української Держави, з якою склалися досить напружені стосунки, тривалий час не погоджувався на передислокацію дивізії до України. Тільки після тривалих переговорів та завдяки сприянню німецького уряду, МЗС України вдалося досягти від австрійської влади згоди на перебазування дивізії. 26 серпня 1918 р. на основі особливої угоди відбулася церемонія передачі дивізії під командування генерала Сокири-Яхонтова, призначеного на цю посаду урядом Української Держави. Наступного дня дивізія присягнула на вірність Українській Державі і Гетьманові¹.

Процес формування українських військових відділів відбувався на тлі величезного морального піднесення українського вояцтва, проте швидка передислокація цих відділів до України унеможливлювала дотримання чіткого плану в їх організації. На жаль, серед частини січовиків була слабка військова дисципліна (вони тяжіли до козацьких традицій), серйозною вадою січових відділів було й небажання їх членів творити справжній військовий організм на засадах єдиновладдя. «Січ», як різновид військової організації, виявилася непридатною для регулярного війська сучасної доби: з таборів виїжджали військові відділи з традиціями й організацією гімнастич-

ного товариства. Ці вади був в змозі подолати тільки тривалий регулярний вишкіл, який би здійснювався силами фахових інструкторів.

Водночас таборове січове товариство, попри його порівняно невеликий кількісний склад, стало одним із джерел формування перших відділів «Сірожупанної» дивізії. Бойова управа табору зуміла у стислий час сформувати з добровольців кілька транспортів полонених та передати їх у тимчасове підпорядкування австрійському військовому командуванню для подальшої реорганізації та вишколу. Ця реорганізація, що здійснювалася фаховими офіцерами Генерального штабу Австро-Угорщини, дозволила значною мірою позбутися тих вад, що були притаманні організації табірної «Січі». Документи свідчать, що досягти цього було би неможливо без діяльної участі в процесі формування офіцерів царської армії – українців за походженням та почуваннями.

Отже, з військового боку «Сірожупанна» українська дивізія уявляла згуртовану бойову одиницю, особистий склад якої був готовий у будь-який час виступити на захист України від зовнішніх загроз. Попри всі недоліки й вади сформованих у таборі частин, їх особовий склад, згуртований старшинами-українцями, став одним з важливих чинників процесу розбудови Збройних Сил України.

1 ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.45, арк.22.

ЗМІСТ

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ: DO 30-LECIA ISTNIENIA	3

ПОЛЬЩА-УКРАЇНА

<i>Ігор Срібняк</i> МІЖ СЛУЖБОЮ І ПОЛІТИКОЮ: ВІЙСЬКОВО-ФАХОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ХАРИТАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ШАПОВАЛА У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ПОЛЬЩІ (1921 – КВІТЕНЬ 1923 рр.).....	4
<i>Олена Гуменюк</i> УКРАЇНСЬКА СЕРЕДНЯ ОСВІТА ЗА КОРДОНОМ: ШКОЛА В ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ	18
<i>Любомир Губицький, Ганна Мельник</i> ПЕРСПЕКТИВИ ПАРТНЕРСТВА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: МИНУЛІ РАНИ І МАЙБУТНІ ЗЦІЛЕННЯ.....	25

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

<i>Марина Палієнко</i> ПОЛЬСЬКИЙ МУЗЕЙ У РАППЕРСВІЛІ ЯК МІСЦЕ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ОСЕРЕДОК ПОЛОНІКИ У ШВЕЙЦАРІЇ (ДО 150-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТІ).....	35
<i>Лобко Оксана</i> ДОЛЯ ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ З НЕМИРІВСЬКОГО ПАЛАЦУ МАРІЇ ЩЕРБАТОВОЇ ПІСЛЯ 1917 р. У ЗАПИСКАХ СУЧАСНИКІВ. РОЛЬ ФЕДОРА ЕРНСТА У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СПАДКУ УКРАЇНИ	42
<i>Олександр Дуднік</i> ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОДІЙ І ВІШАНУВАННЯ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.).....	52
<i>Андрій Кудряченко, Вікторія Солошенко</i> НІМЕЧЧИНА І АВСТРІЯ ПОВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ТА ЗАХИСТ НИМИ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ	70
<i>Anton Protsiuk</i> EVOLUTION OF HOLOCAUST MEMORY IN EUROPE: COMPARATIVE ANALYSIS OF WESTERN AND EASTERN EUROPE	81

СОЦІУМ

<i>Володимир Розумюк, Ярослав Фоцан</i> ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ: ІСТОРІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ	89
<i>Віктор Горобець</i> «ПО АТТЕСТАТАМ ГОСПОДИНА ГЕНЕРАЛА ФЕЛЬТМАРШАЛА И КАВАЛЕРА». РЕКОМЕНДАЦІЙНІ ЛИСТИ ЦАРЕДВОРЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ОБРАННЯ НА СОТНИЦТВО В ГЕТЬМАНАТІ.....	96
<i>Любомир Губицький</i> СПОЖИВЧІ ЗАПИТИ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА В ЛІСОТОРГОВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	105
<i>Анатолій Савчук</i> ДОСВІД ПІДГОТОВКИ РЕФОРМ У РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРИКЛАДІ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ В СЕЛЯНСЬКІЙ СПРАВІ	113
<i>Мілана Срібняк</i> ОСНОВНІ ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	127
<i>Олександр Бонь</i> УКРАЇНСЬКА ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В «ОКРЕМІЙ ПАПЦІ» ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У В 1920-х РОКАХ.....	134
<i>Ольга Грицюк</i> ГРАФІТІ ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ СУЧАСНОСТІ.....	144

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ

<i>Галина Саган, Олександр Саган</i> КИЇВСЬКІ СИНАГОГИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ	167

<i>Юрій Стецик, Ігор Кривошея</i> НАСЕЛЬНИКИ УМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В УМОВАХ РЕОРГАНІЗАЦІЇ СВЯТОПОКРОВСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (1780–1790 рр.).....	183
<i>Геннадій Надтока, Інна Горпинченко</i> КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ АСПЕКТ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	199

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

<i>Сергій Голованов</i> ФОРМУВАННЯ ГРЕЦЬКОГО ЕТНОСУ ТА ДЕРЖАВИ НА БАЛКАНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ В III–I тис. до н. е.	208
<i>Ярослав Попенко</i> ОФОРМЛЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО КОРДОНУ КОРОЛІВСТВА РУМУНІЯ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ПЕРЕДУМОВИ, ХІД ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ.....	216

ПОЛОН

<i>Тетяна Мінаєва, Андрій Мінаєв</i> «ПОТЯГНУЛИСЯ ОДИН ЗА ОДНИМ ДНІ... НУДНІ, БЕЗЗМІСТОВНІ, ТАКОЮ МІРОЮ, ЩО МИ З ТРУДНОЦЬМИ РОЗРІЗНЯЛИ ВЧОРА І СЬОГОДНІ»: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПОЛОНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	243
<i>Ігор Срібняк, Мілана Срібняк</i> КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ПРОСТІР ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА) У 1915–1918 рр.	258
<i>Wiktor Weglewicz</i> POCZĄTKI JENIECTWA UKRAIŃSKIEGO W POLSCE (LISTOPAD – GRUDZIEŃ 1918 r.)	270

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

<i>Яна Мартьянова</i> УКРАИНСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В ЧЕХОСЛОВАКИИ, 1919–1939 гг. (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)	279
<i>Василь Яблонський</i> ІДЕОЛОГІЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ УРЯДОМ У ВИГНАННІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)	284
<i>Наталія Сидоренко</i> З КОМПАСОМ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ В ЄВРОПІ	298

ГЕНДЕРНІ СТУДІЇ

<i>Євген Нахлік</i> ФРАНКІВ ПЕРЕКЛАД «АННИ РУСИНКИ».....	307
<i>Оксана Драч</i> СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.): АСПЕКТ ДОСТУПНОСТІ	313
<i>Світлана Савченко</i> БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ.....	325

АНТРОПОЛОГІЯ

<i>Андрій Темченко</i> СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОДИ КІСТЯКА ЛЮДИНИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ	332
<i>Ігор Срібняк</i> ДО ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО РУХУ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: СПРОЖУПАННЯ ДІВІЗІЯ (ФРАЙШТАДТ – ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ), ЛЮТИЙ – СЕРПЕНЬ 1918 р.....	341

Wydawnictwo
«Centrum naukowo-wydawniczy im. O.Pritsaka»
(vsesvit963@gmail.com)

prowodzi sprzedaż wysyłkową książek

Ihor Sribniak, *Ukraińska Tuchola* (2017)
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/18844>

Ihor Sribniak, *Ukraiński Aleksandrów* (2018)
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24208>

Ihor Sribniak, *Ukraiński Łańcut* (2018)
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24320>

które zostały opublikowane w ramach projektu wydawniczego

«ENCYKLOPEDIA JENIECTWA»

Celem projektu jest rekonstrukcja warunków bytowych,
morale i stanu psychicznego, życia codziennego,
działalności kulturalnej i edukacyjnej oraz politycznej wśród
internowanych żołnierzy ukraińskich w Polsce (1920–1924)

**Człowiek, etnos, naród w historii świata –
procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim
(od starożytności po współczesność)**

Monografia zbiorowa

przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego Warszawa-Paryż, 2020

Z tyłu okładki:

zdjęcie z góry – Hetman Iwan Wyhowski

zdjęcie od dołu – podczas wręczania Nagrody im. Iwana Wyhowskiego 22 maja 2017 r.
(Warszawa, Pałac Kazimierzowski)

ISBN 978-83-652734-0-1

© Copyright by
Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra, 2020

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ

Uniwersytetu Warszawskiego:

Szkoły

- ♦ Wschodnia Szkoła Letnia (od 1992 r.) ♦ Szkoła Polsko-Rosyjska (od 2007 r.);
- ♦ Szkoła Polsko-Białoruska (od 2007 r.); ♦ Wschodnia Szkoła Zimowa (od 2017 r.)

Programy edukacyjne:

- ♦ magisterskie «Specjalistyczne Studia Wschodnie»
(«Podyplomowe Studia Wschodnie») (od 1998 r.)
- ♦ magisterskie «Studia Wschodnie» na Ukrainie (od 2011 r.)
- ♦ licencjackie «Studia Wschodnie» (od 2012 r.)

Czasopisma:

«Obóz», «Przegląd Wschodni», «Nowy Prometeusz», «Pro Georgia»,
«BIS – Biuletyn Informacyjny Studium»

Koordynator programów stypendialnych:

Stypendia Wschodnie; Program Stypendialny im. Lane Kirklanda
Stypendium im. Krzysztofa Skubiszewskiego
Program Stypendialny Rządu RP im. Konstantego Kalinowskiego
Program Stypendialny Rządu RP dla Młodych Naukowców

Nagrody:

Nagroda Przeglądu Wschodniego; Nagroda im. Tytusa Filipowicza;
Nagroda im. Juliusza Bardacha; Nagroda im. Lwa Sapiehy

Nagroda im. Iwana Wyhowskiego (pod honorowym patronatem Prezydenta RP) ma na celu honorowanie zasług obywateli Ukrainy w rozwoju nauki, kultury i życia publicznego, w kształtowaniu i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na Ukrainie oraz budowaniu demokratycznej Ukrainy – skierowanej ku Europie, uwzględniającej najlepsze tradycje dawnej Rzeczypospolitej oraz historyczne, współczesne i przyszłe związki Ukrainy z Polską i Europą.

